

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2012 рік
Випуск 13

Редакційна колегія:

Морозов А.Г. – доктор іст. наук, професор, відповідальний редактор;
Марочко В.І. – доктор іст. наук, провідний наук. співробітник, заступник відповідального редактора;
Корновенко С.В. – доктор іст. наук, професор, відповідальний секретар;
Башенко М.І. – доктор с-г. наук, професор, академік УААН;
Гоцуляк В.В. – доктор іст. наук, професор;
Гуржій О.І. – доктор іст. наук, професор;
Даниленко В.М. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Івангородський К.В. – канд. іст. наук, доцент;
Земзюліна Н.І. – канд. іст. наук, доцент;
Калініченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Кузьмінський А.І. – доктор пед. наук, професор;
Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор;
Лях С.Р. – доктор іст. наук, професор;
Масненко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Мельниченко В.М. – канд. іст. наук, професор;
Моця О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Панченко П.П. – доктор іст. наук, професор;
Перехрест О.Г. – канд. іст. наук, професор;
Рєєнт О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Темченко А.І. – канд. іст. наук, доцент;
Чабан А.Ю. – доктор іст. наук, професор.

Редколегія висловлює
щире подяку за сприяння
у підготовці випуску
депутату Черкаської обласної ради,
почесному голові асоціації “Незалежне
об’єднання сільськогосподарських
виробників Чорнобаївського району”,
почесному голові фонду
ім. І.М.Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації “Дніпро”

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку**

Засновники – Інститут історії України НАН України,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2)

Видається за рішенням Вченої ради
Черкаського національного університету
(протокол № 4 від 02.04.2012 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників та
Науково-дослідного інституту селянства

ISBN 966-7986-12-8

© Інститут історії України НАН України, 2012
© Черкаський національний університет, 2012
© Автори статей, 2012

ЗМІСТ

Історіографія, джерелознавство та методологія досліджень аграрної історії

Реснт О.П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження.....	5
Герінбург О.В. Вивчення земськими статистиками Херсонської губернії професійного складу населення.....	15
Гоцуляк В.В. Дослідження радянської моделі аграрної історії селянства в сучасній українській історіографії: методологічний аспект.....	17
Іващенко В.А. Українська діаспорна історіографія податкової політики національних урядів в українському селі періоду революції 1917 – 1921 рр.....	23
Іржавська А.П. Політика і практика нацистського фізичного терору проти східних слов'ян у роки Другої світової війни: радянська історіографія проблеми.....	24
Крилова А.М. Описово-статистичні джерела дослідження землеволодіння та землекористування в Північному Приазов'ї (друга половина XIX – початок XX ст.).....	28
Мельниченко В.М. Висвітлення життя повоєнного села в районній пресі (1943 – 1950 рр.).....	31
Михайлюк Ю.М. Українське селянство в XV – першій половині XVI ст. у візії М. Довнар-Запольського та П. Клепатського.....	33
Тараненко О.М. Аграрна політика П. Скоропадського: критерії та історіографічна періодизація.....	36
Чорний М. І. Земельні володіння домініканських монастирів у Центрально-Східній Європі у XIII – XV ст.: за матеріалами судових документів.....	37
Шевченко В. М. Мобілізація земельної власності в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.: стан розробки та перспективи дослідження.....	40
Щетніков В.П. Матеріальні збитки, заподіяні сільському господарству Півдня України у 1941-1944 роках: проблема джерельного забезпечення.....	43

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

Білан С.О. Роль хат-лабораторій у піднесенні рівня аграрної культури українського селянства у передвоєнну добу.....	46
Губицький Л.В., Мельник Г.М. Церковне життя села Жежелів (кінець XVIII – початок XX століття).....	48
Драч О.О. Соціальний склад курсисток вищої школи в Російській імперії: перманентна (р)еволуція поч. XX ст.....	51
Єрмілов В.С. Організація лиманного лікування селян Херсонської губернії.....	55
Захарченко М.В. Особливості кінофікації українського села в другій половині 20-х рр. XX ст.....	56
Нікітєв О.Ф. Школи майстрів колгоспного виробництва: сподівання та результати діяльності.....	59
Ніколаєва А.В. Придорожній хрест у традиції українського селянства.....	62
Новікова О.М. Сільські жінки Радянської України в освітянських програмах 30-х рр. XX ст.....	64
Рубин В.А. Памятные места и сооружения Восточного Оренбуржья в ракурсе государственной социальной культурной политики.....	66
Сухова О. А. Проблемы властно-политического регулирования в содержании массовых настроений российского крестьянства в 1920-е гг.....	69
Темченко А.І. Культурно-міфологічна семантика числа дев'ять (на матеріалі замовлянь).....	72

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу

Івангородський К.В. Козацтво у системі соціально-економічних відносин на теренах Південної Київщини (до середини XVII ст.): етносоціальний вимір проблеми.....	75
Малиновська Т. В. Виконавчо-розпорядча діяльність виборних старшин у колоніях іноземців на території Російської імперії (друга половина XVIII – початок XIX ст.).....	81
Скрипник А.Ю. Виконання військових повинностей селянами Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст.....	83
Степанчук Ю.С. Обмеження царським урядом прерогатив гетьмансько-старшинського управління козацьким військом у другій половині XVII-XVIII ст.....	85
Жук О.М. Особливості сільських поселень Волині (кінець XV – перша половина XVI ст.).....	90

Селянство в умовах капіталістичних трансформацій і суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

Берестовий А.І., Федьков О.М. Утворення та діяльність податкових інспекцій в українському селі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.....	93
Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в Ізмаїльському повіті Бессарабії (кінець XIX – початок XX ст.).....	97
Волос О. В. З історії приватного кіннозаводства Херсонської губернії (II половина XIX – початок XX століття).....	99
Герасименко О.В. Соціально-економічні передумови активізації селянського руху в Лівобережній Україні на початку XX ст.....	102
Грабар М.М. Організація управління маєтками Карла Лянцкоронського у Східній Галичині в II половині XIX – на початку XX століття.....	106
Демешко Ю. О. Діяльність купецького стану в комерційних судах Російської імперії в дореформенний період.....	109
Ильиных В.А. Социальные аспекты миграционных процессов в Сибири в начале XX века.....	112
Крупенко О.В. Природно-кліматичні особливості Полтавської губернії та їх вплив на специфіку господарської діяльності селянства у другій половині XIX – на поч. XX ст.....	114
Михайлюк О.В. Голод в Російській імперії як соціально-економічне явище (друга половина XIX – початок XX ст.).....	116
Олійник І.В. Участь селянства Правобережної України у торгівлі землею у другій половині XIX – на початку XX ст.....	119
Приймак О.М. Соціальний образ селянства Південної України кінця XIX – початку XX століть.....	122
Бундак О.А. Аграрне питання в матеріалах з'їзду Всеросійського селянського союзу у роки Першої російської революції.....	124
Врадій Є.А. Анархо-комуністичний рух на Півдні України (1905 – 1910): селянський вимір.....	127
Ковальова Н.А. „Аграрна революція” в оцінці її учасників (за спогадами мешканців села Глодоси Херсонської губернії).....	130
Корновенко С.В. Заходи Особливої наради з інтенсифікації сільського господарства територій, що перебували під управлінням головнокомандувача Збройними силами Півдня Росії (1919 р.).....	132
Лозовий В.С. Ставлення селянства до інтелігенції в період Української революції 1917-1921 рр.....	134
Марочко В.І. Соціальні та економічні завдання більшовицької земельної реформи в Україні 1917 – 1922 рр.....	137
Масненко В.В. Хліборобський клас Наддніпрянської України початку XX ст. у державницькій концепції В'ячеслава Липинського.....	141
Пасічна Ю.Г. Аграрний законопроект С. Л. Маслова (жовтень 1917 р.).....	145
Рынков В.М. Аграрная политика советской власти в „сибревкомовской” Сибири в 1920 г.: преемственность и новации.....	146
Сафонов Д.А. Высылка украинских крестьян в Оренбургскую губернию после революции 1905-1907 гг.....	149
Священко З.В. Аграрні ініціативи комісії Особливої наради О. Стишинського та Міжвідомчої особливої наради з переселенської справи А. Куломзина.....	151

Українська селянська кооперація

Вісин В.В. Політико-правові умови функціонування української сільськогосподарської кооперації у Волинському воеводстві в 30-х роках XX ст.....	156
Земзюліна Н.І. Становлення світового жіночого кооперативного руху (перша третина XX ст.).....	158
Морозов А.Г., Абразумова О.М. Спроби протидії селянства наступу держави на демократичну сутність сільськогосподарської кооперації (1921-1929 рр.).....	161
Онiпко Т.В. Особливості торговельної діяльності споживчої кооперації УСРР у період цінового дисбалансу 1923 р.....	165
Фареній І. А. З нагоди півторастолітнього ювілею Олександра Давидовича Черненка: слово про „відомого діяча сільських кооперативів” та історіографію кооперативного руху.....	167

Особливості аграрного розвитку у 1920-х – 1990-х роках

Андреенков С.Н. Меры государства по увеличению производства продукции животноводства в 1953–1964 гг. в Сибири.....	172
Білик О.А. Дискреційний характер податкової системи в українському селі першої половини 1920-х рр.....	174
Боковня В.М. Хрущовські аграрні ініціативи 1953-1964 рр.....	177
Горло Н.В. Особливості громадянського будівництва у період спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду (50-70-ті рр. ХХ ст.).....	180
Дудяк О. А. Аграрний сегмент у соціальній структурі єврейського населення м. Львова за даними перепису 1931 р.....	182
Каденюк О.С. Диференціація селянських господарств України у 20-х роках ХХ століття.....	184
Калінкіна С.А. Фіскальна політика радянського уряду і становище українського селянства у 30-х рр. ХХ ст.....	187
Кантемирова Р.М. Впровадження радянською владою нової економічної політики як відповідь викликам постреволюційного суспільства.....	190
Киридон П.В. Колгоспні управлінці в комуністичній номенклатурній системі повоєнних років.....	191
Козоріз В.П., Силка О.З. Соціальний конфлікт 1929 р. у центрально-українському селі (на прикладі с. Великий Хутір та х. Нова Бірючка).....	194
Костюкова О.М. Проблеми здійснення реорганізації комітетів незаможних селян у громадське об'єднання: 1925 – 1926 роки.....	197
Лазуренко В.М. Динаміка розвитку заможного селянського господарства товарного типу в період розквіту непу (1924 – 1927 рр.).....	202
Мартинюк Я. М. Особливості та результати проведення виборів до сільських самоуправ на Волині у 1927 році.....	206
Мовчан О.М. Ставлення робітників УСРР до сталінської аграрної революції.....	208
Перехрест О.Г. Демографічні наслідки війни 1941–1945 рр. для українського села.....	211
Рибак І.В., Свідерська О.М. Продуктивне тваринництво на Поділлі в добу непу: кількісна та якісна характеристика.....	217
Романець Н.Р. Курс на „організаційно-господарське зміцнення колгоспів” і репресії.....	219
Сушик І.В. Соціально-економічний розвиток волинського села у перше повоєнне десятиріччя.....	222
Чеберяко О.В. Становлення сільських бюджетів в УСРР 1920-х рр.....	224
Шевельков А.И. Проблемы модернизации аграрного производства нечерноземной зоны РСФСР во второй половине ХХ века.....	226
Якименко І.А. Проблема сирітства на селі та способи її вирішення у перші повоєнні роки (1943-1945).....	229

Сучасні проблеми села

Бутенко О.І., Бутенко Р.К. Проблеми вирішення продовольчої безпеки в Україні.....	232
Лубко І.М. Стан і перспективи вдосконалення національного аграрного законодавства.....	234
Милосердов В.В. Причини продовольственного кризиса в России.....	237
Федоренко Я.А. Соціальні перетворення у сучасному українському селі: перспективи та проблеми.....	239
Шауренко А.В. Культурний розвиток українського села в 90-х рр. ХХ ст.....	242
НАШІ АВТОРИ	245

Історіографія, джерелознавство та методологія досліджень аграрної історії

О.П. Реснт

УКРАЇНСЬКЕ ХІХ СТОЛІТТЯ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Пропонована стаття є продовженням низки публікацій автора про стан і перспективи вивчення історії України ХІХ – початку ХХ ст. [1]. У попередніх студіях зазначалося, що в новітніх дослідженнях цього періоду були як значні напрацювання, так і суттєві прогалини. Йшлося про недостатність і недосконалість теоретико-методологічного забезпечення розвитку сучасної історичної науки та наголошувалося на нагальній необхідності вирішення цієї фундаментальної проблеми, що, безсумнівно, є головною умовою ефективності подальших наукових пошуків. При цьому, на нашу думку, завдання професійних істориків полягає не стільки у наповненні вказаного періоду новим змістом, скільки у новому сприйнятті того, що він означав для України [1, 84].

Водночас зверталася увага на те, що в 1990-х – на початку 2000-х рр. у вітчизняній історіографії спостерігався значний крен у бік суспільно-політичної тематики. У той час дослідження фокусувалися переважно на історії суспільно-політичної думки і політичних вчень в Україні, виникненні та діяльності національних політичних партій, інших громадських організацій. Абсолютно не применшуючи значення наукового доробку у цій площині, ми окреслили коло питань, які потребують подальшого поглибленого й об'єктивного вивчення. Актуальними були й залишаються для вітчизняних учених теми з політики, культури й духовності, соціально-економічної (особливості економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорської та Російської імперій; формування станів і соціальна стратифікація населення України; складання національної буржуазії та становлення підприємництва, банківської справи, торгівлі; специфіка розвитку і наслідки реформування аграрного сектора), соціально-побутової та воєнної (осмислення подій та наслідків Першої світової війни) історії. В цьому контексті чимало зробили співробітники відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст., одного з найбільших підрозділів Інституту історії України НАН України. За останні 10 років вони, керуючись новими методологічними підходами, досягли певних результатів у вивченні зазначених вище тематичних лакун.

Варто відзначити суттєвий поступ у вивченні суто економічних проблем. Важливим кроком у цьому напрямі стало видання монографії „Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)” [2] під редакцією академіка НАН України В.А. Смоля, в якій розкрито особливості розвитку сільського господарства України та його інтеграції в світовий продовольчий ринок у другій

половині ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано структуру землеробства і тваринництва у пореформену добу, визначено обсяги продовольчих ресурсів України і світу в тісному взаємозв'язку з потребами країн Західної Європи і Близького Сходу, висвітлено здобутки українських господарств в експорті збіжжя та іншої аграрної продукції, а також з'ясовано причини, що гальмували розвиток вивізної торгівлі й призводили до фінансових втрат вітчизняних виробників. У зв'язку з цим було встановлено, що з кінця ХІХ ст. світова економіка перебувала „у смузі загального підйому цін на продукти землеробства і сировину, особливо тваринного і рослинного походження”, що, безперечно, стимулювало розвиток сільського господарства. До цього додалося й те, що 1908–1912 рр. були періодом промислового підйому в країнах Західної Європи, і ця обставина також виявилася дуже сприятливою для експортерів продукції землеробства і тваринництва. Однак ні українське село, ні дрібні виробники сільськогосподарської продукції внаслідок величезних експортних операцій суттєво не збагатилися. Та й тодішня влада не змогла вирішити проблеми, що породжували відсталість і бідність, які тяжіли над більшістю населення.

Втягування українського села у світовий товарообіг, безперечно, позитивно впливало на розвиток продуктивних сил, але цей процес виявився уповільненим. Навіть на початку ХХ ст. прошарок заможних сільських господарів був надто нечисельним. За обставин, коли сільські виробники через негаразди в організації експортної торгівлі втрачали чверть вартості продуктів землеробства, складно щось говорити про нагромадження у селі капіталів, формування національної сільської буржуазії, прискорену модернізацію господарства.

З'ясовано, що нестримний вивіз на зовнішні ринки зерна гальмував розвиток тваринництва, перехід до інтенсивного господарювання на землі. Через загальну технологічну відсталість Російської імперії більшість населення продовжувала існувати за рахунок сільськогосподарського промислу. Відсутність у країні належної торгово-промислової інфраструктури, незнання потреб і тенденцій розвитку світового продовольчого ринку призвели до того, що сільське господарство ставало „данником іноземних держав”.

Після 1911 р. становище вітчизняних сільськогосподарських виробників на світовому ринку погіршувалося. Зовнішньоторговельні операції у 1912–1914 рр. засвідчили, що без належного інструментарію утримувати за собою зовнішні ринки

стало надзвичайно важко. Навіть рекордний збір збіжжя у 1913 р. не відновив позицій наших сільських господарів на світовому ринку. Поглиблювалися кризові явища й у промисловості, яка все більше підтримувала свій рівень за рахунок військових замовлень. Російська імперія йшла назустріч важким випробуванням, що невдовзі проявилися в роки Першої світової війни.

Чимала увага приділяється еволюції банківської справи, вивченню соціального статусу, чисельності, етнічної належності банкірів, їх участі у суспільно-політичному житті, добродійності й культурницькій діяльності [3]. Було встановлено, що соціальний статус, чисельність та етнічний склад банкірів протягом досліджуваного періоду зазнавали певних змін. До прийняття у 1898 р. „Положення о государственном промысловом налоге” приватним банківським підприємництвом займалися лише купці першої гільдії. Багато з них були почесними громадянами, окремі удостоїлися дворянського звання.

Нова система торгово-промислового оподаткування остаточно скасувала принцип становості й значно розширила коло осіб, які могли займатися підприємництвом. Купецтво втратило свою прерогативу на цю сферу діяльності. Хоча отримання купецького свідоцтва було справою не обов'язковою, багато банкірів, зокрема Півдня України, продовжували його викуповувати. Така ситуація пояснюється переважанням серед власників банківських установ євреїв, яким купецький статус надавав певні пільги. Чисельність осіб, котрі займалися приватним банківським підприємництвом, не могла бути великою, оскільки до них висувалися досить суворі вимоги. Тому банківську діяльність можна вважати прерогативою великої та середньої буржуазії.

Етнічна належність банкірів України була досить сталою. Серед них переважали євреї, частка яких у цій сфері діяльності на рубежі XIX – XX ст. становила 70%, а також греки, італійці та німці. У суспільному житті більшість банкірів дотримувалася принципу соціальної відповідальності підприємця. Вони брали активну участь у місцевому самоврядуванні. Багато з них були гласними міських дум, очолювали різноманітні комісії та комітети, керували роботою підрозділів міських управ, займалися благоустроєм міст тощо. Суттєво впливали вони і на роботу професійних представницьких організацій підприємців – очолювали або були членами біржових комітетів, комітетів торгівлі й мануфактур, купецьких управ.

Специфічною формою громадської активності власників банківських домів і контор Одеси було виконання консульських повноважень. Також вони були представлені в етнічних, спортивних, мистецьких, сільськогосподарських й інших громадських організаціях. Суспільно-політичні зміни, які відбулися наприкінці XIX – на початку XX ст. як у Російській імперії, так і Європі в цілому обумовили участь окремих осіб (переважно євреїв) у громадсько-політичних рухах національного спрямування.

Банкіри України у другій половині XIX – на початку XX ст. були активними учасниками громадської й приватної добродійності. Своєю діяльністю вони охопили важливі сфери суспільного життя – соціальну, освітню й мистецьку. Їх допомога мала різноманітні прояви: від заснування відповідних

закладів і товариств та участі в них – до посильних внесків під час добродійних акцій. Однак практично кожен член банківської родини вважав своїм обов'язком участь у цій справі. Благодійництво було для них не лише способом задовольнити своє честолюбство, а й стало невід'ємною нормою соціальної поведінки.

Чимало робиться і у сфері відтворення історичних ретроспектив підприємницької активності тогочасних українців, а також тісно пов'язаної з нею проблеми благодійності. Фахівцями відділу, зокрема, встановлено, що саме в цей час в Україні підприємцями були люди різного соціального, етнічного і релігійного походження, які в рамках легальної економічної діяльності і з використанням індивідуальних інтелектуальних і фінансових ресурсів та оплачуваної наймані робочої сили прагнули насамперед до отримання економічної вигоди та характеризувалися стилем життя, структурованим з погляду норм і символів.

У становому плані підприємці належали здебільшого до гільдійського купецтва, якому, у свою чергу, був притаманний високий ступінь соціальної різноманітності. Наукові інтереси співробітників відділу, поряд із вивченням процесів економічної активності підприємців українських губерній, які відбувалися у XIX – на початку XX ст., були спрямовані на соціальні і культурно-духовні аспекти в діяльності купців і промисловців, які перебували у центрі суспільних процесів і значною мірою керували ними. На порядку денному постало розв'язання низки проблем, серед яких важливою є соціокультурна діяльність буржуазії. У кількох працях, насамперед монографії О. Доніка „Родина Терещенків в історії добродійності” [4], на прикладі діяльності відомої української родини цукрозаводчиків-меценатів Терещенків розглянуто таке явище, як благодійність, висвітлено широкий спектр питань, пов'язаних з її розвитком в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст., а також роль підприємницької добродійності у вирішенні проблем соціальної й культурно-освітньої сфер суспільства, з'ясовано чинники, які цьому сприяли. Було доведено, що найбільшу участь у благодійності й меценатстві серед усіх прошарків суспільства в останній третині XIX – на початку XX ст. брали саме підприємці як представники нової, найбільш фінансово спроможної соціальної групи, що намагалася з часом перебрати на себе важелі економічного і суспільного життя. Керувалися вони у цьому як ідейно-моральними, так і прагматичними мотивами, намагалися не лише згладжувати соціальні суперечності в епоху інтенсивного розвитку капіталізму, а й підвищувати свій соціальний статус у суспільстві, сприяти вирішенню тих проблем, які торкалися їх ділової активності.

У вищевказаній монографії подано історію цієї родини, яку було розглянуто протягом двох століть, досліджено родовід, віддавши належне яскравим особистостям. Зачну увагу було приділено висвітленню діяльності членів родини Терещенків як фундаторів і покровителів закладів соціального захисту й охорони здоров'я, навчальних закладів різних типів у Києві, Глухові, при власних цукрозаводах, культурно-освітніх товариств. Розглянуто меценатську діяльність і колекціонування творів мистецтва членами родини, показано їх вагомий внесок у заснування картинних

галерей і музеїв, у культурну й духовну спадщину України. Було з'ясовано суспільні та моральні чинники, що спонукали Терещенків як відомих представників підприємницького прошарку до широкої доброчинної й меценатської діяльності, серед яких важливе місце мав релігійно-моральний.

Проблема благодійності та інші сторони діяльності підприємницького прошарку отримали подальше висвітлення в працях про купецтво України (як окрему верству) в XIX – на початку XX ст. Історія купецького стану є актуальною у зв'язку із визначенням його ролі та місця в економічному й суспільному житті України вказаного періоду, особливо в пореформений період, коли розвиток економіки зумовив сплеск підприємницької діяльності, відбувався процес активного формування торгово-промислового прошарку, основу якого становило саме купецтво. Вплив цієї соціальної групи на суспільство у багато разів перевершував її питому вагу у складі населення.

Купецтво проаналізоване як специфічна верства з окремим соціально-правовим статусом, етнічною і релігійною структурою, станом і професійною організацією, типовими заняттями; проаналізовано джерела його формування, соціокультурну активність, у цілому визначено роль цієї соціальної групи в економічному й громадському житті України зазначеного періоду. Купецтво розглянуто у широкому аспекті, як прошарок підприємців, які належали безпосередньо до купецького стану або походили з нього, з часом набувши більш вищого соціального статусу у суспільстві. Було з'ясовано, що купці українського походження суттєво поступалися як за своєю чисельністю, так і капіталами підприємцям євреям і росіянам, а отже, у торгівлі й промисловості спостерігалася панування гільдійців неукраїнського походження. Як найбільш підготовлена до ринкових відносин суспільна верства купецтво не мало традиційних пріоритетів у діловій активності й керувалося винятково прибутковістю того або іншого напрямку підприємницької діяльності. Уже в першій половині XIX ст. воно поряд із торгівлею активно залучилося до промислової діяльності, випередивши у цьому аспекті (щодо кількості заснованих промислових підприємств) на середину століття дворян, які мали пріоритет у державній підтримці. У пореформений час купецтво, як найбільш фінансово спроможний соціальний прошарок, ще активніше вкладало свої капітали у промисловість, насамперед у найприбутковіші галузі – харчову й обробну, які були тісно пов'язані із сільським господарством. Окремим представникам цього стану вдалося створити гігантські (за капіталами й прибутками, територіальним охопленням, кількістю найманих службовців і робітників) компанії у промисловості. І така діяльність купецтва мала важливе економічне значення не тільки в межах українських губерній, а й у масштабах усієї країни.

Реформи 1860 – 1870-х рр. значно розширили участь купців у громадському житті українських територій, які брали активну участь у роботі органів міського самоврядування, купецьких товариств і біржових організацій. Як з'ясував О. Донік, купецтво посідало чільні позиції в органах самоврядування насамперед у тих міських центрах України, де успішно розвивалися саме торгівля й промисловість. Також було розглянуто широкий спектр практичної участі

купецтва у вирішенні гострих соціальних проблем суспільства, у першу чергу його благодійність у межах дев'яти українських губерній, що входили до складу Російської імперії. Крім постійних відрахувань на потреби працюючих, окремі представники купецтва та їх об'єднання здійснювали широку доброчинну діяльність, спрямовану на задоволення потреб більш широких кіл суспільства, засновуючи навчальні заклади, музеї, споруджуючи лікарні, притулки, утримуючи своїм коштом безліч благодійних установ у різних містах України.

Було з'ясовано, що з останньої третини XIX ст. серед купецтва, поряд із індивідуальною, значного розвитку набула корпоративна доброчинність, особливо це стосувалося соціального захисту малозабезпечених та освіти, насамперед професійної. За масштабами такої діяльності провідними купецькими громадами на українських землях були київська, харківська й одеська, активність яких виходила не тільки за станові, а й регіональні межі. Дослідження історії окремих прошарків та суспільних груп продовжується й у тих селянськознавчих студіях, що їх постійно ведуть окремі співробітники відділу.

Важливе місце у творчих досягненнях відділу займає переосмислення усталених поглядів на соціально-економічні процеси на українських землях у XIX – на початку XX ст. Завдяки копійному аналізу добробуту широких верств населення підросійської України за плановою темою „Держава – спільнота – особа: державне управління та соціальні практики в українських губерніях Російської імперії (XIX – початок XX ст.)” вдалося здійснити переоцінку поглядів на життєвий рівень міського населення Правобережної України на початку XX ст. [5]. Це дозволило відмовитися від концепції радянської історіографії, котра прагнула розглядати погіршення добробуту широких верств населення України лише як чинник посилення „експлуатації трудящих” та зростання „класової боротьби”, що неминуче мала призвести до збройного повалення правлячої верхівки. Підвищення життєвого рівня більшості мешканців України відбувалося за рахунок поширення товарно-грошових відносин, зростання великого машинного виробництва, яке мало товарний характер, поступового поліпшення умов праці та регламентації робочого часу найманих робітників і державних чиновників.

Крім того, розширення торгівельної мережі та постійне державне регулювання цін як на продукти харчування, так і на предмети першої необхідності та комунальні послуги давало можливість здійснювати розширене відтворення людського потенціалу, про що свідчать дані тогочасного демографічного зростання. Істотні зміни відбулися і у сфері покращення житлового забезпечення, вдосконалення побутових умов, розширення транспортної мережі як в містах України, так і міжміського та міжнародного сполучення. За рахунок розвитку різних форм благодійності та завдяки відповідній соціально-економічній політиці держави відбулися істотні позитивні зрушення у сфері санітарії, медичного обслуговування та пенсійного забезпечення.

Важливим фактором поліпшення життєвого рівня було дотримання правопорядку та ефективне функціонування державної влади та її правоохоронних установ на територіях українських губерній.

Громадський спокій і правопорядок безпосередньо залежали від життєвого рівня представників органів влади імперії Романових. У результаті проведених пошуків виявлено, що зайнятість і робочий час у представників правоохоронної сфери мали свою специфіку, яка, зазвичай, полягала у виконанні досить широкого кола обов'язків при перманентному робочому часі. Встановлено особливості матеріального утримання чиновників поліцейського відомства, котрі полягали в поступовій заміні натурального утримання грошовим, забезпеченні одностроями, амуніцією та житлом, запровадженні ряду доплат до основного утримання у вигляді столових грошей, виплат за вислугу років, квартирних грошей та ін. З'ясовано цілу низку додаткових доходів поліцейських за рахунок поширення корупції у правоохоронній сфері [6].

Найбільш цікавим виявилось вивчення добробуту представників науково-освітньої верстви в Україні в XIX – на початку XX ст. Завдяки здійсненому В. Молчановим порівняльному аналізу вдалося простежити, що грошове утримання професорів Університету св. Володимира в першій половині XIX ст. перевищувало жалування підполковника царської армії і навіть посадовий оклад цивільного губернатора. Крім того, наявність наукового ступеня давала право на особисте дворянство, що дозволяло купувати рухоме і нерухоме майно (у тому числі кріпосних селян) та ін. [8].

Ретельне вивчення розвитку ринку транспортних послуг в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. засвідчує ту закономірність, що разом із зростанням механічних засобів пересування (пароплавання, розгортання залізничної мережі, перші автомобілі, впровадження в містах трамвайного сполучення) становище споживачів у сфері сполучення істотно поліпшилося за рахунок здешевлення транспортних послуг та встановлення регулярних рейсів.

Дослідження співробітниками відділу матеріального становища українських селян у першій половині XIX ст. дало можливість усвідомити, що їх добробут безпосередньо залежав від правового поля, яке регламентувало життя. Позитивно вплинули на життєвий рівень зростання товарно-грошових відносин, інвентарна реформа Д. Бібікова та ін. Кардинальні зрушення у матеріальному становищі селян України спричинила реформа 1861 р. Завдяки звільненню селян з кріпосної залежності рішучих змін зазнала соціальна структура тогочасного суспільства, надлишок незайнятої робочої сили дав поштовх розвитку великого машинного виробництва, що забезпечило завершення промислового перевороту.

Грунтовне дослідження такої важливої наукової проблеми, як теоретичні підходи до вивчення життєвого рівня населення України в другій половині XIX – на початку XX ст. дає змогу усвідомити, що уявлення як українських мислителів, так і зарубіжних вчених про добробут широких верств населення набули широкого розвитку в їх науковій спадщині. Саме тому для всебічного висвітлення проблеми життєзабезпечення необхідно синтезувати як теоретичні надбання попередніх поколінь, так і основні досягнення сучасної гуманітарної науки. Зауважимо, що в майбутньому ретельного наукового аналізу вимагає проблема грошового обігу на підросійських

землях України в XIX – на початку XX ст., як одного із ключових факторів добробуту громадян.

Чільне місце займають і питання духовного життя України вказаного періоду. Зокрема, перед істориками постало актуальне завдання поглибити вивчення ролі православного духовництва у соціокультурному контексті XIX ст., застосувавши новітній методологічний інструментарій, що визначило основні перспективні вектори наукового пошуку, серед яких дослідження імперської церковної політики в Україні, а також економічного, правового, соціального становища православного духовництва, його національного складу та ступеня зрусифікованості, враховуючи регіональні особливості українських єпархій РПЦ. Означені показники з великою долею ймовірності мали виявити себе насамперед під час вивчення напрямів, змісту та наслідків культурницької діяльності православного кліру, а також сукупності чинників, котрі спонукали до подібної діяльності сільських і міських парохів та представників семінарських і училищних корпорацій, зокрема у царині початкової освіти селян, становлення регіональної церковної і світської історії та джерельної евристики.

У кількох студіях Г. Степаненко особливу увагу приділила освітньому рівню духовництва, досліджено як імперську політику в цій сфері, так і ставлення священників до усталеної протягом XIX ст. двошаблевої системи середньої духовної освіти: училищ і семінарій [8]. До початку століття імперська влада зробила навчання у духовних училищах обов'язковим для дітей духовництва (до 1850 р.), а отримання парафії поставила в залежність від наявності семінарської освіти. Усі 9 духовних семінарій і десятки духовних училищ, котрі діяли в українських єпархіях РПЦ протягом першої половини XIX ст. у складі Київського духовно-навчального округу (скасований 1867 р.), входили до державної системи духовної освіти. Вона контролювалася імперською владою через Комісію духовних училищ (1808 р.) (згодом – Духовно-навчальне управління (1839 р.) і Навчальний комітет (1867 р.)), фактично і юридично керовані синодальним обер-прокурором. Модернізаційні процеси у духовних семінаріях і училищах, з одного боку, сприяли поступовому підвищенню освітнього рівня кліриків, з іншого – мали готувати потенційних пропагандистів імперської ідеології. Адже зміст періодичних реформ означеної сфери, здійснених протягом XIX ст., відбивав, окрім результатів поступу наукових знань, черговий варіант урядового бачення ролі церкви і духовництва у суспільстві. Ураховуючи це варіювалася спрямованість навчальних програм.

У середині XIX ст. в кожній семінарії щорічно навчалася 200 – 300 учнів. Більшість із них не закінчувала повного курсу семінарських наук, адже „ритори” і „філософи” – учні, відповідно, 4-го і 5-го курсів, полишали альма-матер, поспішаючи отримати батьківську, або здобути як посаг нареченої „з місцем”, парафію. Здобувши сан, вони ставали сільськими парохами, і у більшості випадків щоденний господарський клопіт і служіння (в основному виконання церковних треб) ставали головним зацікавленням їхнього життя, заступаючи місце набутих у семінарії знань. Щодо „богословів” – випускників старшого дворічного курсу, то, продовжуючи освіту в духовних академіях (головно у

Київській), вони ставали або семінарськими викладачами, або здобували кафедри у зразкових парафіях чи соборних церквах губернських центрів, або ж поповнювали ряди ученого чернецтва, завершуючи кар'єру в єпископському сані. Навіть „богослови” без академічної освіти мали, завдяки своїм здібностям, цілком реальні можливості застосувати свій інтелектуальний потенціал на посадах благочинних, настоятелів значних соборів, священників зразкових першорозрядних єпархій. Здебільшого саме ці колишні семінаристи становили основу певної інтелектуальної й адміністративної еліти в єпархіях, саме вони також ставали дієвими суб'єктами місцевого культурного життя. Саме тут, у семінаріях, єпархіальне керівництво відзначало для себе здібних в тій чи іншій галузі культурницької діяльності, що формувалися згідно до актуальних потреб держави і церкви. І, нарешті, саме вони були важливим джерелом формування гуманітарної (творчої та наукової) інтелігенції.

У XIX ст. парафіяльне духівництво відіграло помітну роль у процесі організації системи початкової освіти. Упродовж першої половини століття імперська влада неодноразово намагалася (укази 1805, 1807, 1836, 1837, 1840, 1841 рр. тощо) залучити сільських парохів до процесу надання селянським дітям елементарних знань. Однак марність подібних спроб була зумовлена нестачею коштів і особливого бажання у середовищі кліриків, а також низьким рівнем їх власної освіти. Ситуація істотно змінилася у пореформену добу, коли поряд із земствами та/або Міністерством народної освіти, ба навіть деколи змагаючись з означеними установами, духівництво, за вказівками єпархіального керівництва, заходилося облаштовувати парафіяльні школи. Реальна кількість та результативність останніх дотепер потребують докладного вивчення, адже існуючі статистичні дані, що їх склали у церковному відомстві, скептично сприймалися ще сучасниками. У будь-якому випадку парафіяльні школи протягом 1860 – 1870-х рр. об'єктивно суттєво вплинули на підвищення рівня освіти селян. До того ж, незважаючи на пануючу русифікаторську політику, в реальному житті сільської школи часто використовувалася українська мова як зрозуміла селянинові. Причини активізації, процес розвитку і занепаду церковно-парафіяльної освіти протягом 1860 – 1870-х рр. потребують наразі ґрунтовного вивчення. Переживши певний занепад своєї діяльності, церковні школи з часом значною мірою модернізувалися завдяки імперській політиці, яка, за сприяння обер-прокурора Синоду К. Победоносцева, надала їм наприкінці XIX – на початку XX ст. першість у царині народної освіти. Педагогічна діяльність духівництва, попри суттєві вади, мала велику кількість позитивних рис, зокрема, здійснення освітнього процесу в руслі плекання християнської моралі.

Проведені дослідження культурницької діяльності представників інтелектуальної еліти, духівництва, зокрема у сфері формування і становлення джерельної евристики й історичної регіоналістики, дозволили констатувати її високу результативність. Високо цінуються сучасними медієвістами впорядковані під час означеної діяльності багатомні історико-статистичні описи Херсонської і Таврійської, Харківської, Чернігівської, Катеринославської,

Подільської, Волинської єпархій, котрі містять студії із регіональної церковної історії та церковного пам'яткознавства, а також описи парафій, церков та причтів із різноманітними довідково-статистичними відомостями про них, які наведені у неформалізованому стилі і зосереджені на матеріалах історико-географічного і етнографічного характеру. Численні краєзнавчі, церковно-історичні, археографічні розвідки представників духівництва побачили світ на шпальтах часописів „Губернские ведомости”, „Епархиальные ведомости”, „Записки ООИД”, „Записки РГО”, „Журнал министерства народного просвещения” тощо. Виявлена також участь представників духівництва українських єпархій у діяльності науково-популяризаторських товариств, зокрема, власне, церковних, орієнтованих на вивчення історії, а також губернських статистичних комітетів. Означена діяльність представників духівництва пов'язана з іменами Євгенія (Болховітінова), Гавриїла (Розанова), Філарета (Гумілевського), Інокентія (Борисова), Феодосія (Макаревського), Митрофана (Семашкевича), Петра Лебединцева, Андрія Страдомського, Нікодима Алешковського, Степана Руданського, Павла Глишинського та інших, котрі визнані минулими дослідниками і сучасниками як визначні культурницькі діячі епохи.

Основним результатом проведених досліджень стала поступова відмова від образу „забитого”, „темного”, геть зрусифікованого панотія-формаліста, котру заступила констатація українофільської спрямованості культурницької діяльності частини православного кліру українських єпархій протягом означеного періоду. Однак героями всіх сюжетів, в котрих ідеться про результативні культурницькі акції духівництва, є представники його інтелектуальної еліти, відокремлення та визначення якої дотепер не стало предметом спеціального дослідження. А втім, стало зрозумілим, що за ступенем залученості до соціокультурного процесу духівництво видається умовно розподіленим на дві великі групи, котрі формувалися незалежно від його класичного поділу на біле (священницьке) і чорне (монастирське). У першому випадку потрібно мати на увазі багатотисячну армію звичайних сільських парафіяльних священників та членів причтів, які склали найчисельну групу духовного стану. Наприкінці XVIII ст. і практично до 1870 – 1880-х рр. освітній рівень більшості представників цієї групи обмежувався елементарними навичками читання, письма та певним набором основних професійних знань. У позаминулому столітті повсякденне життя та світогляд сільських парохів і їхніх парафіян мало відрізнялися: члени причтів жили переважно з церковних треб та сільськогосподарського зиску з причетницьких наділів, перебуваючи у залежності від симпатій парафіян, прихильності благочинного та волевиявлення „далекого” архієрея. Щонедільна обов'язкова проповідь з церковної кафедри, читана звичай із централізовано розповсюджуваної збірки, була майже єдиним проявом місцевого культурного життя.

Однак для свого часу і середовища члени сільських причтів були єдиними письмєнними, бюрократизованими через беззаперечне підкорення єпархіальному владіці та авторитетними (принаймні в сільському середовищі) особами. Це робило їх в очах

місцевої і центральної влади не лише зручними реєстраторами демографічного стану (смерті, народження, шлюбу), а й потенційними кураторами формування офіційної ідеології у найдрібніших адміністративних ділянках імперії, крім необхідних і в українських її складових. Поступово підвищуючи освітній рівень парафіяльних священиків уряд протягом усієї імперської доби час від часу робив спроби залучити їх до відповідних державницьких акцій, зокрема у культурницькій сфері. Починаючи з другої половини XIX ст. означені домагання влади ставали дедалі більш наполегливими, що робило із сільських парохів дієвих фігурантів культурно-громадського життя, здебільшого, так би мовити, „мимоволі”.

Щодо представників іншої умовно визначеної групи, то саме вони здебільшого ставали основними суб'єктами культурницького процесу. Ця група обмежується невеликим колом осіб щодо попередньої (у приблизному співвідношенні 1:330 на середину XIX ст.) і являє собою інтелектуальний провід духовництва, до якого у XIX ст. належали у рамках кожної єпархії представники семінарських і училищних корпорацій та священницька еліта – священники (в основному з титулом протоієрея) кафедральних і безпарафіяльних соборів, парафіяльних церков єпархіальних (губернських) та повітових центрів і благочинні (також здебільшого титуловані), котрі здійснювали контроль над провінційним і сільським духовництвом у рамках благочинницької округи. Майже всі вони були тією чи іншою мірою задіяні у системі керування єпархією, звичайно в якості виконавчої гілки влади, перебуваючи членами консисторій, духовних правлень, училищних та попечительських рад, а також обіймали відповідальні посади заоновчителів світських навчальних закладів, депутатів від духовництва, слідчих від духовництва, духовників тощо.

У рамках своїх губерній представники означеної групи входили до складу місцевої інтелектуальної еліти та адміністративної верхівки, часто відіграючи в єпархіальних консисторіях не останню роль. У переважній більшості це були високоосвічені, інтелектуально та творчо обдаровані активні громадські і культурні діячі свого часу, чий відчутний вплив інколи розповсюджувався далеко за межами церковного життя. При цьому важливо відзначити, що майже всі вони були вихідцями з місцевого селянського культурного середовища, залишаючись українофілами у своїй подальшій культурницькій діяльності.

Завдяки активізації досліджень реформ 60–70-х рр. XIX ст. в Російській імперії вдалося усвідомити, що ці кардинальні зрушення значною мірою змінили життя більшості населення тогочасної Наддніпрянщини. Супроводжувалися вони великою кількістю законодавчих актів, в яких як і в домодерний період детально регламентувалася діяльність влади та окремих її посадовців. Однак сліпого їх перенесення на ґрунт Російської імперії не відбувалося, хоча вони втілювалися в життя неоднаково глибоко, якщо порівнювати центральні губернії з набутими територіями.

Як один зі способів порозуміння з суспільством, втілювався виборний принцип формування органів місцевої виконавчої влади, який тісно поєднувався з

бюрократичним. Запроваджений Катериною II на виборній становій основі, він під час реформ місцевого управління Олександра II змінився на всестановий, однак його обмежена репрезентаційно-легітимізаційна можливість не вирішила проблеми відповідного представництва народу, яке відбулося певною мірою лише в час впровадження Державної думи 1905 р.

Значну увагу було сконцентровано на розвитку регіонального апарату управління, уточнено модель його поведінки та ступінь участі в місцевому керівництві [9]. Виявлено кілька супровідних факторів, що відрізняли державну службу в установах українських губерній, зокрема Правобережної України. Серед них чи не найголовніший – позбавлення чиновників польського походження права брати участь у місцевому управлінні. Для подолання клієнтських зв'язків сюди на призначувані посади, а після Другого польського повстання і на виборні, спрямовувалися на службу чиновники російського походження, для яких створювались пільгові умови служби. За вчинення посадових правопорушень ті підлягали формалізованим адміністративним, а не судовим покаранням.

Загалом вдалося простежити, як поволі та нехотя Російська держава відмовлялася від одержавлення суспільного життя та як долала дефіцит державності у певних його ланках, а також як переходила від практики персоналістського управління до управління за допомогою законів.

Актуальною є й тема відображення у вітчизняній публіцистиці та літературі суспільних перетворень пореформеної доби. У 60-х рр. XIX ст. в Україні зростає кількість газет та журналів. Започатковуються такі газети, розраховані на масового читача, як „Киевлянин” (Київ, 1864 р.), „День” (Одеса, 1869 р.). Важливу роль відігравав місячник „Основа” (Петербург, 1861, 1862 рр.), який по суті був першим значним українським літературно-науковим та суспільно-політичним журналом. Освічена публіка впродовж десятиліття жила в передчутті змін, повороту на шлях до цивілізованого життя, з прикрістю усвідомлюючи всю відсталість, архаїчність Російської імперії, неможливість її подальшого розвитку. Давно очікувані та назрілі реформи отримали величезний суспільний резонанс та відображення у публіцистичній і художній літературі.

Продовжуються дослідження національних аспектів життя регіонів. Зокрема, певна увага приділяється так званій „бурі на Півдні”, себто – антиюдейським погромам в українських губерніях Російської імперії 1881–1882 рр., що була здетонована вбивством народовольцями імператора Олександра II, проте мала більш глибокі внутрішні причини, не тільки вразила сучасників своїм розмахом і виплеснутою жорстокістю, але й заклала певну традицію масового етнічного насильства у модерну добу, черговими проявами якої були погроми жовтня 1905 р. та часів Громадянської війни. Погроми й масове міжетнічне насильство 1881–1882 рр. – ця нова в історії Російської імперії форма збурення і протестних дій, що в короткий час охопила величезну територію та торкнулася долі сотень тисяч людей, – безперечно заслуговує на прискіпливий науковий аналіз, що базується на сучасних методологічних підходах. Особлива увага має бути приділена

дослідженню процесу визрівання у пореформену добу передумов до масового міжетнічного насильства та визначення „спускового гачка”, за допомогою якого напруження, що наростало впродовж двох десятиріч, перейшло у практичну площину дій значної кількості людей.

Епоха реформ у Російській імперії, попри всю обмеженість і неповноту останніх, відкрила двері емансипації як українців, так і євреїв. Відбувалися швидкі зрушення і зміни у соціальній структурі населення, структурі землеволодіння та землекористування, аграрних відносинах загалом, а також у правосвідомості широких верств. У цей же час уперше на публічну арену вийшов дискурс історії, сьогодення та майбуття українсько-єврейських (так само і російсько-єврейських) взаємин. Якщо в попередню епоху, за відсутності громадянських свобод у непривілейованих станів суспільства й рішучого придушення владою будь-яких несанкціонованих публічних дій, традиційний, викликаний у першу чергу соціально-економічними причинами українсько-єврейський антагонізм не знаходив собі зовнішнього виходу, то в нових умовах з'явилися два альтернативних шляхи: один – до його подолання шляхом поступового зняття причин, що його викликали; другий – до його загострення. По суті обидва названі шляхи з переважанням то одного з них, то іншого одночасно зберігали свою актуальність, проте з часом гору взяв другий з них.

У центрі уваги відділу завжди були й такі складні питання, як формування модерної української нації в другій половині XIX – на початку XX ст. Головним вихідним положенням досліджень за цією тематикою є констатація того факту, що формування модерної української нації на рубежі XIX–XX ст. відбувалося на дещо інших засадах, ніж у країнах Західної Європи.

У соціально-економічному житті сільської місцевості домінували представники українського, російського та польського етносів. Тут відмінності були не такими кричущими, адже українці та росіяни сповідували принаймні одну релігію. Крім того, українці у мові та культурі мали багато спільного і зі своєю колишньою метрополією Польщею, і з тодішньою метрополією – Росією, а євреї активно сприяли організації тут кооперативного руху, який, на їхню думку, мав спрямувати енергію українських селян у конструктивне русло, відвернути їх від чорносотенної агітації. У 80–90-х рр. XIX ст. в соціально-економічне життя Наддніпрянської України стрімко увірвалася ще одна могутня у фінансовому плані потуга – великий західний капітал, який одразу став активно витісняти та давити місцеві економічні інституції.

Із точки зору питань щодо взаємодії влади й суспільства має значення також поглиблене вивчення діяльності на просторах Наддніпрянщини органів політичного розшуку Російської імперії, котрі існували тут як у вигляді III відділення його імператорської величності канцелярії (1826 – 1881 рр.), так і одного з підрозділів департаменту поліції МВС Росії (1882 – лютий 1917 рр.). Вивчення регіональних, у межах класичних Південно-Західного краю, Мало- та Новоросії історії, юридичного статусу, особового складу, методів діяльності III відділення а) допоможе нам краще зрозуміти тогочасну дійсність; б) дасть змогу позбутися навіяного радянщиною

ідеалістичного погляду на революціонерів як „кришталеву чистих борців” за „справу народу”; в) позбавить погляду на жандармів „как на исчадь ада, уничтожавшее дух свободы и революции”; г) дозволить рельєфніше уявити вплив на минувшину такого фактору, як людський чинник. Крім того, подальша розробка вищезазначеної теми дасть можливість суттєво поглибити наші знання з економіки та соціального буття жителів відповідної частини сучасної України у XIX ст., оскільки функції вказаної інституції передбачали скрупульозне збирання й детальний аналіз цифр, фактів та подій стосовно всіх без винятку верств та груп населення.

Певні досягнення є й у вивченні історії тих областей сучасної України, що свого часу входили до складу Австрійської (Австро-Угорської) імперії. Так, упродовж 1990-х рр. відбулася своєрідна спеціалізація наукових осередків на дослідженні певних регіонів, внаслідок чого вивчення українських земель у складі габсбурзької Австрії (згодом Австро-Угорщини) фактично було полишене львівському науковому центру. Це частково зумовлювалося наявністю відповідної архівної бази та труднощами зі здійсненням наукових відряджень. Однак унаслідок такого підходу швидкими темпами відбулося замикання дослідників лише на „своєму” регіоні, наступила ізоляваність цілих осередків, коли науковці-історики часто навіть не знали про існування один одного. Західноукраїнські історики професійно тісніше контактували з польськими колегами, ніж із дослідниками з Києва, не кажучи вже про інші регіональні центри. Цю ситуацію можна було б скоригувати за допомогою низки загальноукраїнських дослідницьких проектів із залученням фахівців із різних міст України (одним із таких проектів було дослідження ідеї соборності), однак вони й досі залишаються поодинокими та не впливають належним чином на зміну ситуації. У цьому контексті роль координатора, наскільки це можливо, продовжує виконувати Інститут історії України НАН України, у рамках проектів якого можуть «перетнутися» дослідники зі Львова та Донецька, Івано-Франківська та Запоріжжя.

І тому, за останнє десятиріччя приділено чимало уваги суто воєнній історії. Відповідно в полі зору опинився розлогий спектр явищ, котрі від кінця XVIII до початку XX ст. відбивали масштабні континентальні суперечності та протиборства, конкретику тих чи інших міжнародних зіткнень, в орбіту яких втяглися українські землі. Виразно окреслено такі примітні локалізації конфліктів, як польсько-українсько-російська, загострена поділами Речі Посполитої та реагуванням на них серією повстань і революційних конспірацій зі своєрідними тенденціями, зокрема у війні 1812 р., Наполеоном Бонапартом названій „польською” та російсько-українсько-турецька, причому слід наголосити на вузловій події – Кримській війні, щодо чого вдалося створити стриману галерею тодішніх діячів і хронікерів: Корнілова, Нахімова, Істоміна, Остен-Сакена, Бугакова, Косинського, Крижановського, Константінова.

Значні творчі сили кинуті і на дослідження Першої світової війни, – події, яка визначила долю всього людства на десятиліття вперед. Особливо актуальним видається продовження досліджень, присвячених трагічній долі українських земель у період із липня 1914 по листопад 1918 рр. При цьому магістральними

напрямами наукового пошуку можуть стати такі теми, як: а) доля українства в роки бойових зіткнень між Австро-Угорщиною, Німеччиною та Росією; б) економічний потенціал воюючих сторін, його вплив як на становище населення українських територій, так і на фронтове життя; в) перебіг революційних збурень лютого 1917 р. в Російській імперії та їх роль в активізації українських національно-визвольних змагань; г) історія правоконсервативного руху на теренах не лише Східної, але й Західної України, його мотивація, причини, рушійні сили, здобутки й прорахунки. Попри те, що темам „Перша світова війна та Російська імперія”, „Перша світова війна й Україна” присвячено величезну літературу (в одній лише Історичній бібліотеці м. Києва каталог займає 5 великих ящиків), на сьогоднішній день немає ще жодної роботи, де б вищезазначені питання розглядалися безпосередньо крізь призму єдності своїх складових.

Сприймаючи зазначений міжнародний конфлікт як явище складне й багатовекторне, співробітники відділу ведуть також дослідження й основних аспектів його, зокрема, так би мовити, „морських лакун”, або раніше не враховуваних українською історіографією флотських чинників. Закладено системні засади ліквідації „білих плям” концентрованим висвітленням функціонування формованого переважно з українців Чорноморського флоту – в обширі всього того, що протягом 1914 – 1918 рр. трапилось у катаклізмах катастрофічної бійни, а на її тлі – пов’язання з грандіозною трансформацією російської імперської державності та утвердженням української.

П. Усенком відстежено ескалацію збройних змагань в азово-чорноморській акваторії Середземноморського басейну та на прилеглих теренах від Маріуполя й дунайських низин до Босфору й верхів’їв річок Тигр і Євфрат: баталії та крейсерування надводних кораблів, рейди підводних човнів, бомбардування та десантування, дії аеропланів і повітряних куль, суднобудування й ремонт плавзасобів, артилерійське базування, мінування й тралення, атаки та захист узбережжя, роль командування й моряків ворогуючих сторін. Чільне місце приділене непересічним особистостям командувачів (насамперед О. Колчаку – помітній фігури світової історії), кризовим зривам буремного 1917-го, характерним епізодам національного руху українців у регіоні, в т.ч. акціям Української чорноморської громади та Чорноморського українського комітету, зорганізованим ними демонстраціям у Севастополі, а також практичною реалізованою укладеним перемир’ям з узгодженням демаркаційної лінії між Георгіївським гирлом Дунаю й Трабзоном [10].

Значна увага приділяється також історико-біографічним студіям. Суб’єктами поцінувань обиралися знакові фігури Т. Косцюшка, О. Блаватської, Ф. Браницького, Л. Варинського, Г. Венявського („Енциклопедія історії України”), А. Яковлева, родини Потоцьких, декабристів, народників, серед них І. Бохановського та М. Дебагорія-Мокрієвича, О. Баха, Л. Бранднера, К. Брешко-Брешковської, М. Віташевського, І. Волощечка, П. Войноральського, Ф. Волховського, Н. Геккера, Л. Дейча, М. Ланганса, Т. Шевченка. До наукового обігу введено життєписи „Бальзак” і „Ганська”,

„Бекетов”, „Булгаков С.”, „Булгарі Євгеній”, „Волконська”, „Воронцова”, „Габлиць”, „Гіларовський”, „Гнедич”, „Грибовський”, „Деволан”, „Докучаєв”, „Дурова”, „Кеппен”, „Кононенко”, „Котляревський Н.”, „Краснокутський”, „Кронеберг І.”, „Купрін”, „Лебедев”, „Міклашевський І.”, „Овсяннико-Куликовський” та чимало інших. Набуті дані наведено в „Малому словнику історії України” (К., 1997 р.) та „Енциклопедії життя і творчості Н.И. Костомарова” (К.; Донецьк, 2001 р.), а також у матеріалах, включених до друку в академічному проєкті „Шевченківська енциклопедія” (очікуються по її найближчих томах понад 30 статей про поляків Шевченкового кола та на споріднені сюжети: „Андрієвський”, „Аргиропуло”, „Ашенбреннер”, „Барська конфедерація 1768”, „Бистрицький”, „Бібіков”, „Білозерська”, „Браницький”, „Бурачок”, „Бурцев”, „Бутаков О.”, „Былое”, „Васильєв”, „Вашингтон”, „Вербицький”, „Вернадський В.”, „ГеГ”, „Ге. М.”, „Гольц-Міллер”, „Гулак-Артемівський”, „Денисевич”, „День”, „Долгоруков М.”, „Єфименко П.”, „Заводський”, „Зеленський”, „Кенджицький”, „Кулиєв”, „Кутузов”, „Кушєльов-Безбородько”). Відредаговано нові статті до „ЕІУ” „Паскевич”, „Південні бунтарі”, „Піддубний”, „Понятовський”, „Потоцька С.К.”, „Потоцька С.С.”, „Потоцький”, „Православний катехізіс”, „Прозоровський”, „Репнін”, „Румянцев”, „Корабльов”.

Отримані результати дозволяють ще рельєфніше окреслити проблематику на майбутнє. Зокрема, з усією наочністю постає питання про необхідність поглибленого дослідження форм контролю за діяльністю чиновницького апарату, його професіоналізація, розслідування посадових злочинів, в тому числі адміністративних та судових, з’ясування видів покарань, терміни їх дії, місце корупції, механізми висунення обвинувачень, перевірка повідомлень преси, припинення справ, як і наростання критики бюрократії зі сторони громадськості тощо. Важлива проблема – чинники, які спонукали чиновника до злочинних вчинків та заходи держави для їх подолання.

Слід звертати більше уваги на взаємозв’язки соціальних та національних чинників. Так, заслуговують більш ґрунтовної розробки такі моменти з історії України, як: а) вплив реформ на шляхи та темпи емансипації з одного боку – українського, а з іншого – єврейського населення; здобутки кожної зі сторін у цьому процесі та неоднакова швидкість його проходження, що зумовило помітний дисбаланс у соціально-економічних умовах життя українців та євреїв; б) тенденція до зростання кількості конфліктних ситуацій між українцями та євреями (передовсім в аграрній сфері), типова практика розв’язання таких ситуацій у 1860 – 1870-х рр.; в) публічний дискурс українсько-єврейських взаємин у зазначений період; теза про „єврейську експлуатацію” та її роль у суспільному житті; г) сутнісні риси міжетнічного насильства 1881 – 1882 рр., головні сценарії масової поведінки з обох сторін; д) погромники: соціальна, професійна та національна (етнічна) належність; е) жертви міжетнічного насильства з обох сторін: колективні портрети; ж) влада і погромні ексцеси, реакція громадськості та політичного підпілля (народники).

Потребують подальших досліджень найрізноманітніші аспекти діяльності всього підприємницького прошарку України. Підприємці, що належали до доволі розмитого, гібридного соціального утворення, яке з огляду на суттєву релігійну, етнічну та регіональну розколотість, виявилися неспроможними утвердитися у статусі корпоративного стану. Водночас вони були антиподом робітничого класу, який саме зароджувався; тобто, вони були частиною тієї соціальної конфліктної ситуації, що супроводжувала процес індустріалізації. Корпоранти і промисловці належали до середнього прошарку, орієнтованого на торгівлю й промисловість, вони були представниками якісно нового руху у часі і просторі. З'являється шкала просторового і часового виміру їх діяльності, час набуває ринкової вартості.

Підприємці створюють нову культуру поведінки в місті, вони стають „будівничими культури”, таким чином і наближаючись до аристократії, і віддаляючись від неї. Поле діяльності торгово-промислового прошарку були переважно міста, де вони утворювали місцеву громадськість, яка є сферою суспільної самоорганізації у просторі між сім'єю і державою, і залишалася під наглядом останньої. Підприємці як соціальна група були носіями соціальних зрушень і творцями нового простору комунікації в місті. Вони формували міське „суспільство”, демонстрували потяг до громадянських цінностей і становили новий середній прошарок у соціальному міському середовищі.

Громадянство у самодержавній Росії перебувало у тісному „корсеті” авторитарного державного устрою. У цьому плані потребує досліджень проблема створення підвалин громадянського культурного життя в місті поколінням купців і промисловців після реформ 1860–1870-х рр. Саме у цей час підприємці здебільшого прийшли на зміну аристократії як меценату суспільного блага, ставши носіями культурного капіталу, визначальним чинником міської культури і формування соціального простору.

В Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. на тлі співіснування станових і надстанових груп, протойндустріальних або сучасних форм виробництва спостерігалось паралельне – хоча й з певним зміщенням у часі порівняно з рештою Європи – розгортання процесів індустріалізації та урбанізації. Буржуазія, як нова середня соціальна ланка, творила динамічне суспільне об'єднання із „плинними” зовнішніми межами, об'єднання, що перебувало у процесі пошуку соціальної ідентичності, економічної автономії та правових гарантій громадської діяльності. Досі залишаються недостатньо дослідженими питання ролі і місця підприємців у житті міського „суспільства”, розвитку міської культури в Україні, попри те, що їх внесок у ці сфери життєдіяльності суспільства зазначеного періоду був досить суттєвим і потребує належного вивчення.

Грунтовного дослідження вимагають також інші суспільно-політичні ролі духівництва в українському внутрішньополітичному просторі означеного періоду, зокрема на початку XX ст., коли після 1905 р. розпочався процес підготовки чергового реформування церковного життя, який набув якісно нових модернових ознак. Проблеми, пов'язані з історією православної церкви на початку XX ст.,

зокрема в період Першої світової війни, сьогодні, незважаючи на певні спроби студіювання, складають вектори перспективних дослідницьких пошуків.

Необхідно нарощувати і темпи висвітлення соціально-економічних, політичних та культурних проблеми Галичини, Буковини й Закарпаття. Так, в останні два десятиліття соціальна й економічна тематика майже повністю зникла з поля зору дослідників та зі сторінок фахових історичних видань, що значно ускладнює можливість написання новітніх узагальнюючих робіт з історії Галичини, потреба в яких гостро відчувається сьогодні (це, зокрема, засвідчила й підготовка недавнього видання „Економічної історії України”). Недостатньо або й цілком нез'ясованими залишаються ще багато питань. Зокрема, вплив соціально-економічного становища населення краю, різних суспільних груп на національний розвиток, потребують свого дослідження місто і село Галичини австрійського періоду (не лише як економічні, а і як соціокультурні явища).

При цьому продуктивним буде застосування методів і підходів як макро-, так і мікросторії. Слабко вивчена станова структура населення Галичини та динаміка її розвитку у контексті модернізаційних процесів XIX ст. Загалом брак досліджень з інституційного розвитку Галичини як коронного краю є суттєвою прогалиною вітчизняної історіографії. За останні роки, щоправда, світ побачили кілька праць з історії сейму, розвитку транспортної мережі, але цього очевидно недостатньо. На відміну від діяльності Галицького крайового сейму (та українських депутатів у ньому), функціонування органів урядової влади в Галичині (як місцевих, так і загальнокрайових) вивчене дуже фрагментарно. Водночас дослідження адміністративно-управлінських структур Галичини і порівняння їх діяльності з аналогічними інституціями на українських землях у складі Російської імперії (намісник – генерал-губернатор і т.д.) містить у собі значний евристичний потенціал.

Недостатньо з'ясовані галицько-наддніпрянські стосунки (і не лише радикалів чи українофілів, але й москвофілів). Ключовим при підході до цього питання видається реконструкція цілісного образу Галичини у баченні наддніпрянців (різних їх груп) і навпаки. Важливо розкрити не лише те, як відбувалося усвідомлення галицькими русинами себе частиною загальноукраїнського простору, але і як їх сприймали на Наддніпрянщині, а також яким був їх внесок у формування української національної ідеї. Починаючи з кінця 1980-х рр. непогано вивчено різні аспекти політичної історії Галичини вказаного часового відтинку (у тому числі й міжнародних взаємин), у результаті чого назрів перехід від опису національно-політичних орієнтацій як окремих історичних явищ до компаративістських досліджень. Усі зазначені питання слід розглянути у широкому контексті Центрально-Східної Європи, з огляду на складні й часто суперечливі процеси в галицькому суспільстві XIX – початку XX ст. та із залученням нових методологічно-методичних підходів (з соціальної та мікросторії, історії повсякденності тощо).

На майбутнє слід віднести й ґрунтовніше, аніж ми його маємо зараз, вивчення становища окремих верств і станів тогочасного суспільства взагалі, й такої важливої складової частини його, як селянство,

зокрема. Комплексу ж питань, пов'язаних з культурою селянства, рівнем освіти селян, їх ставленням до навчання, книги та можливостями реалізації набутих знань дослідники, на жаль, не приділяють достатньої уваги. Найвні історичні студії стосуються в основному освітньої сфери у цілому й народної освіти зокрема, а також взаємодії держави та церкви в освітній сфері.

Практично недослідженим донині залишається ряд актуальних й важливих питань стосовно читацької аудиторії, складу та масштабів приватних бібліотек, зокрема тих, що належали селянам. До „білих плям” належить також питання співвідношення в них рукописних та друкованих книг. Тим часом наукові студії, присвячені даній проблематиці, істотно допоможуть більш чітко визначити рівень грамотності й культури українських селян, поглиблюють висвітлення питань народної релігійності та посприяють більш ґрунтовному дослідженню еволюції читацьких інтересів кількох поколінь селянської читацької аудиторії на фоні соціально-економічних умов, що змінювались.

Також недостатньо вивчено такий корпус джерел, як селянські скарги. Існуючі ж студії з цієї проблеми стосуються переважно суто російських губерній. Натомість їх ретельний аналіз важливий не лише у дослідженні селянських рухів, а й для вивчення рівня грамотності та культури самих селян.

Варто зазначити, що не є новим для вчених-істориків термін „кріпосна інтелігенція”. Уперше вжитий у другій половині XIX ст., він був введений до наукового обігу дослідниками початку XX ст., почав офіційно вживатися в радянській історіографії та знайшов у ній більш чи менш ґрунтовне висвітлення. У реальності існування кріпосної інтелігенції й тій важливій ролі, яку вона відігравала, не сумнівалися й дослідники, ставлення яких до кріпосного права було вкрай негативним. Так, П. Сакулін вимушено визнавав: „Мало того, кріпосна маса виділила зі свого середовища інтелігенцію у повному розумінні цього слова. Уся трагедія російського рабства втілилася у долі цієї кріпосної інтелігенції. Будучи за своєю сутністю фатальною аномалією кріпосного побуту, інтелігенція була, однак, природним породженням кріпосного права та всього укладу тодішнього поміщицького життя” [11, 85]. Виникнення такого соціально-культурного явища оцінювалося ним не як випадкове; вона, за його переконанням, „повинна була зароджуватися вже тому, що у самому кріпосному народі була внутрішня потреба вирватися з пільми й неволі” [11, 85]. „Неприборкане прагнення до просвіти”, за офіційним виразом миколаївської епохи, безсумнівно, спостерігалось серед кріпосних, особливо тих, котрі займали більш вигідне становище, аніж рядові селяни. Однак, дослідження з історії кріпосної інтелігенції в цілому й окремих її представників зокрема стосуються в основному, власне, Росії. Термін „кріпацька інтелігенція” відсутній у вітчизняних енциклопедіях. А тому історія її, а також діяльність кріпосних інтелігентів на українських землях поки що не стала предметом історичних наукових розвідок.

Актуальною залишається і проблема безпосереднього скасування кріпащини. Якщо говорити про реформу 19 лютого 1861 р. та її відлуння в підросійській Україні з точки зору, так би мовити, історіографічної ретроспективи, то слід відзначити, що

вітчизняні дослідники як демократичного, так і радянського спрямувань розглядали її вельми упереджено, лише через призму: а) негативу, що його несли вона у собі по відношенню безпосередньо до місцевих селян; б) необхідності, спираючись на всі ті вади, котрі мали місце в ході перетворень, обґрунтувати „гнилість” уряду та необхідність його термінового повалення.

Поза таким однобоким підходом залишалися: а) справжній, незамулений суб'єктивними відчуттями сторонніх осіб, характер кріпосницьких відносин; б) юридичний статус і поміщицьких селян, так і їх володарів, взаємовідносини між ними у відповідності до „Полного собрания законов Российской империи”; в) такі негативні наслідки реформи, як подальше розшарування аграріїв, втрата ними роботи у своїх рідних селах, вимушений „исход” у міста й пов'язана з цим пролетаризація; г) права опозиція прогресивним крокам Олександра II, її ідеологія, мотивація, погляди, організації, друковані органи, конкретні дії; д) спротив певних кіл залежного селянства звільненню, його небажання залишати маєтки; е) кроки поліції та жандармерії, направлені на нейтралізацію цих вірогідданських почуттів.

Отже, маючи певні напрацювання з основних напрямів вітчизняної історичної науки, відділ історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України у планах на перспективу ставить перед собою завдання, реалізація котрих дозволить більш чітко окреслити витoki та коріння тих економічних, демографічних, політичних, соціальних та культурницьких проблем, що з ними стикається незалежна Українська держава на сучасному етапі свого розвитку.

1. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Реєнт О.П. Перечитуючи написане. – К.: Інститут історії НАН України, 2005.; Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Там само.; Актуальні проблеми історії України // Там само.
2. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 рр.). – К., 2011.
3. Див.: Шевченко В.В. Приватна банківська діяльність на території Південної України XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2009.; Її ж. Приватне банківське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). – К., 2010.
4. Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004.
5. Див.: Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 – 1914 рр.). – К., 2005.
6. Молчанов В.Б. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – початку XX ст. – К., 2007.
7. Молчанов В.Б. Життєвий рівень представників науково-освітянської сфери в Правобережній Україні у XIX – початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – Вип. 7.
8. Степаненко Г.В. З історії православних духовних семінарій Півдня України (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XIX ст. – К., 2002. – Вип. 5.; Її ж. Культурно-просвітянська діяльність православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український історичний збірник. – К., 2000. – № 3.; Її ж. Детермінуючі чинники участі представників православно-духовенства у процесі формування і активізації наукового потенціалу у сфері джерельної евристики та історичної

регіоналістики (кінець VIII – 1860-ті рр.) // *Проблеми історії України XIX – початку XIX ст.* – К., 2010. – Вип. 17.

9. Див.: Шандра В.С. *Формування бюрократії в Правобережній Україні // Український історичний журнал* (далі – УІЖ). – 2007. – № 2.; Її ж. *Вимоги верховної влади до виборної „бюрократії“ в українських губерніях Російської імперії першої половини 19 ст.* // *Проблеми історії України XIX – початку XIX ст.* – К., 2008. – Вип. 15.; „Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...” як політичний проект // *Регіональна історія України*. – К., 2009. – Вип. 3.; *Українські суспільні інститути у взаєминах з російським самодержавством // УІЖ.* – 2010. – № 4.

10. Ксенко П.Г. *3 історії Великої війни 1914 – 1917 рр. на Чорному морі // УІЖ.* – 2005. – № 7.; Його ж. *У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала О. Колчака (28 лютого – 7 червня 1917 р.) // УІЖ.* – 2010. № 2.

11. Саккулин П. *Крепостная интеллигенция // Великая реформа (19 февраля 1861 г.). Русское общество и крестьянский вопрос, в пролом и настоящем. Юбилейное издание. В 6 т. Т. 3.* – М., 1911.

О.В. Герінбург

ВИВЧЕННЯ ЗЕМСЬКИМИ СТАТИСТИКАМИ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПРОФЕСІЙНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ

В умовах сучасного реформування системи органів місцевого самоврядування гостроактуальним є звернення до історичного досвіду діяльності земських установ, зокрема, у сфері вивчення народонаселення. Останнім часом увагу дослідників привертають земські статистичні праці, що дозволяють відтворити картину соціально-економічного життя пореформеного періоду. Однак вміщена до них демографічна інформація залишається майже не залученою до наукового обігу.

Цінним і малодослідженим комплексом масових джерел з демографічної історії Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. є праці земських статистиків Херсонської губернії. У них міститься інформація стосовно щільності заселеності регіону, соціально-поселенської структури, природного і міграційного рухів, складу населення, рівня працездатності та стану здоров'я місцевих мешканців. У низці наукових статей на основі аналізу земських статистичних праць вже розкриті деякі аспекти демографічної картини регіону того часу [1-8]. У запропонованій статті автор зосереджує увагу на результатах вивчення Херсонським земством професійного складу населення краю.

Масштабні демографічні дослідження, проведені земськими статистичними установами, були зумовлені потребою Херсонського земства у з'ясуванні та підвищенні економічного потенціалу регіону, інтересом до рівня економічного забезпечення представників різних соціокультурних груп, а також необхідністю формування об'єктивних уявлень про стан і перспективи економічного розвитку регіону. З огляду на це вивчення професійного складу населення було окремим напрямом земських демографічних досліджень.

Відповідне завдання стояло перед статистиками земства під час проведення фронтального опису

губернії у 1880-х рр., за результатами якого було підготовлено 6-томне видання „Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії” [9-14]. Докладну інформацію про структуру зайнятості населення в цей період було зібрано у тих повітах, де були проведені подвірні переписи – Єлисаветрадському, Олександрійському та Ананьївському [10, 119-126; 11, 108-112; 13, 131-142]. При дослідженні Одеського та Херсонського повітів заняття населення не входили до програми дослідження, а у Тираспольському статистиці обмежилися лише описом провідних занять [14, 76-77]. Важливо, що основну увагу статистиці приділяли дослідженню землеробських занять; неземлеробські ж заняття цікавили їх лише з метою визначення кількості господарств, „не причетних до землеробської праці” [10, 120], і називалися „побічними заняттями” [13, 131].

Також уявлення про розподіл місцевого населення за професіями дає інформація, отримана земськими статистиками на підставі розробки матеріалів першого Всеросійського перепису 1897 р. і вміщена до довідника „Херсонская губерния. Свод цифровых данных” [15].

Інтерес земства до вивчення розподілу населення за заняттями був зумовлений функціональною спрямованістю земської статистиці, кінцева мета якої, як правило, полягала у вивченні економічних підстав земського оподаткування. Відповідно, у 1880-х рр. увагу земців привертало визначення професійної зайнятості місцевих мешканців за спеціалізацією окремого господарства як основного об'єкта оподаткування. Через це вивчення розподілу населення за професіями, за даними земської статистиці, можливе виключно на основі опосередкованих показників, адже земські статистици вважали більш доцільним підраховувати кількість господарств різної спеціалізації, а не з'ясовувати чисельність професійних груп мешканців.

Під господарством (двором) як найменшим економічним осередком вони розуміли, з одного боку, родину і найманих робітників, що проживають з нею [13, 117], а з іншого – сукупність сільськогосподарських факторів (земля, худоба, реманент, будівлі тощо), що впливають на продуктивність праці [11, 104]. Подібне розуміння господарства відповідало рекомендаціям Статистичного відділення Московського Юридичного товариства, ухваленим у січні-лютому 1887 р. з метою об'єднання програм земських статистичних досліджень: господарство – це „одна або декілька осіб, які володіють самостійними засобами існування і ведуть власне домашнє господарство”, при чому „частина родини, що влаштувалася за межами селища на найнятій або купленій землі, але веде господарство за рахунок інших членів родини, що мешкають у селищі, не вважається окремим двором”, а „наймані робітники лише у тому випадку вважаються за окремий двір, якщо мешкають окремо від наймача та мають особисте домашнє господарство; якщо ж вони проживають у будинку останнього і годуються за його рахунок, то рахуються при його родині” [13, 117].

Однак херсонські земці прийняли низку уточнень, що відповідали місцевим особливостям. Так, вони вважали окремим господарством: 1) т.зв. „одинаків”, які мали самостійні засоби до існування і самостійно вели господарські операції, навіть якщо проживали у рідній сім'ї і мали спільне домашнє господарство („іли

з однієї миски”); 2) родину робітників і робітників-одинаків, якщо вони мали окреме від наймача домашнє господарство та власний господарський інвентар (наприклад, дрібну худобу), попри проживання у його родині; 3) сукупність різних господарських факторів, навіть якщо господар або представники його родини проживають в іншому місці, а керівництво здійснює уповноважена особа [13, 117-118].

Визначаючи спеціалізацію господарства, статистики зважали виключно на заняття членів родини, а спеціальності найманих робітників не враховували [13, 131], що дещо викривляло дійсну структуру професійної зайнятості населення регіону. Під час зведення отриманих даних, господарства групувалися за тими заняттями, що приносили основний прибуток. Відомості про неземлеробські заняття (з обов’язковим зазначенням кількості осіб) зводилися окремо [11, 110; 13, 131, 134]. Ймовірно, останнє було пов’язане із прагненням земців знати величину групи мешканців, не зайнятих у провідній галузі господарства губернії.

Під час вивчення професійного складу населення статистики Херсонського земства зіткнулися з низкою складнощів. По-перше, значна кількість господарств поряд із основним заняттям, займалася другорядними, що не приносили постійного або значного прибутку. Такими були землеробські господарства, які у вільний від польових робіт час займалися ремісництвом, виготовляючи певні речі для власного вжитку або на замовлення. Ремісники цієї категорії мали самоназву „лихолати” і під час перепису зараховували себе до землеробів, що унеможливлювало точне визначення їх чисельності [10, 119; 11, 110].

По-друге, певна частина господарств невірно називала свій профіль. Зокрема, господарства приватної служби часто називалися землеробськими, навіть не володіючи ані худобою, ані землею, на тій підставі, що займалися землеробством як наймані працівники [10, 121]. Подібні випадки пояснювалися прагненням наймитів до економічної самостійності: „Прагнення „стати господарем” настільки сильно розвинене у простого народу, що навіть особи, які перебувають у річному прислужуванні та весь свій час витрачають на хазяйську роботу, намагаються, знявши де небудь десятину-іншу, засіяти її, щоб, якщо прийдеться, почати самостійне господарювання, „було чим обернутися”... Небажання йти у наймити та прагнення „дати раду” своєму господарству, „довести до ладу” надільну землю, що є у їхньому розпорядженні, – ось стимули, завдяки яким такі господарства залишаються ще самостійними і не перетворюються на вічних наймитів” [13, 132].

Нарешті, деякі власники господарств приховували відомості про основне заняття. Так, найбільш неточна інформація була отримана статистиками відносно кількості шинків. Порівняно з даними земства про господарства, обкладені земськими зборами, кількість шинків, встановлена в результаті перепису, була значно заниженою. Це пояснювалося умовами, в яких перебувало шинкарство і, зокрема, заборонаю євреям володіти шинками у сільській місцевості. На практиці

це призводило до намагань обійти закон, наприклад, за допомогою отримання патентів на торгівлю горілкою через підставних осіб, переважно селян. У результаті єврей, справжній власник шинку, під час перепису називав себе або землеробом, або таким, що живе „з капіталу”; а селянин, на якого був оформлений патент, називав своє дійсне заняття і шинок таким чином зникав. Зокрема, нелегальна торгівля горілчаними виробами та шинкарство через підставних осіб були звичайним явищем для Ананьївського повіту [13, 139].

Крім того, відповіді респондентів про кількість шинків змушували статистиків скептично ставитися до цих відомостей: у великих селах часто зустрічалися відповіді на кшталт „шинків з патентами два, а безпатентних двадцять” або „що не „жид”, то й шинок” тощо [10, 121]. В Олександрійському повіті кількість шинків також не відповідала дійсності, що пов’язувалося з прийняттям у рік перепису нових правил про торгівлю алкогольними напоями і перетворенням шинків на винні лавки та трактири. Відповідно, на момент перепису багато з шинків не діяли [11, 110].

Попри зазначені труднощі, статистики зуміли зібрати достатньо точну інформацію про провідні заняття населення та їх частку в економічній структурі регіону, що представлено у наступній таблиці.

Професійний склад господарств Херсонської губернії (1880-ті рр.)

Повіт	Ананьївський		Сісаветградський		Олександрійський	
	Кількість господарств	Частка (%)	Кількість господарств	Частка (%)	Кількість господарств	Частка (%)
Землеробство	26902	71,34	58053	78,5	35608	61,1
Землеробство і торгівля	145	0,38	363	0,5	291	0,5
Землеробство і ремесла	1481	3,93	2223	3,0	7125	12,2*
Ремесла та промисли	1455	3,86	2524	3,4	3104	5,3
Торгівля	1371	3,64	2326	3,1	1506	2,6
Шинкарство	114	0,3	477	0,6	204	0,4
Державна та громадська служба	724	1,92	821	1,1	788	1,3
Приватна служба (найм та поденщина)	5213	13,82	6383	8,6	8880	15,2
Вільні професії	127	0,34	281	0,4	233	0,4
Невизначені заняття	177	0,47	555	0,8	592	1,0

* враховано заняття промислами

Таблицю складено на основі [10, 119; 11, 108-109; 13, 131].

Таблиця засвідчує, що розподіл часток основних занять населення в повітах, де було проведено перепис, майже однаковий. Певні особливості статистики пояснювали умовами розвитку сільського господарства: так більша частка господарств, що займалися ремеслами та промислами, в Олександрійському повіті (5,3% проти 3,6% в інших повітах) була зумовлена перенаселеністю та земельним дефіцитом, вищими порівняно з іншими повітами [11, 109], а високу частку господарств, що займалися приватною службою, наймом та поденщиною в Олександрійському і Ананьївському повітах (15,2% і 13,8%) – кількарічними неврожаями, внаслідок яких значна кількість землеробських господарств у рік перепису вдалася до цих занять [11, 110].

Вивчення професійної зайнятості місцевого населення дозволило зробити висновок, що більшість занять мешканців, зокрема, торговельна діяльність, державна та громадська служба тощо перебували в істотній залежності від провідного заняття – землеробства [13, 139, 141]. Також професійна

структура характеризувалася явищами поглибленої промислово-ремісної спеціалізації. Серед ремесел найбільш розвиненими були ткацтво (ним займалися як жінки, так і чоловіки), столярство, теслярство, гончарство тощо [11, 109; 13, 132]. Переважно масу ремісничого населення становили чоловіки, а більшість ремесел були суто чоловічими (чоботарі, столяри, теслі, бондарі, каменярі, покрівельники, ямщики, водовози, колодязники тощо). Жінки, як правило, були ткалями, швачками, повитухами, пралами, булочницями [13, 134].

Відомості про структуру зайнятості місцевого населення (з розподілом за статтю та регіоном проживання) наприкінці XIX ст. містить нижченаведена таблиця.

Структура зайнятості населення Херсонської губернії (за Переписом 1897 р.)

Регіон	Сільська місцевість		Міста		Губернія	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж
Заняття населення	Відносні показники (%)					
Державна та громадська служба	1,22	1,10	13,55	5,92	2,97	1,79
Землеробство та інші сільські промисли	87,4	87,01	32,4	32,5	79,57	79,2
Торгівля	2,77	2,95	13,8	15,5	4,34	4,75
Ремесла	3,9	3,42	18,5	17,85	6,0	5,49
Фабрична та заводська промисловість	0,5	0,44	2,87	2,58	0,82	0,75
Рибний промисел	0,17	0,14	0,93	0,91	0,28	0,25
Інші промисли	1,05	0,75	3,85	4,26	1,45	1,26
Без визначених занять	2,99	4,19	14,1	20,58	4,56	6,51

Таблицю складено на основі: [15, 35].

Наведені дані дозволяють говорити про збереження домінування аграрного сектору в економіці Херсонської губернії та про достатню високі показники зайнятості населення (ураховуючи міське) у сільському господарстві регіону (79%). Інформація таблиці також вказує на відсутність гендерної нерівності у заняттях місцевих мешканців – частки чоловіків і жінок серед професійних груп майже не різнилися за винятком групи державних і приватних службовців, де чоловіки переважали – 2,97% проти 1,79% (особливо у містах – 13,55% проти 5,92%).

Отже, отримані статистиками Херсонського земства відомості щодо професійного складу місцевих мешканців, а саме – високі показники зайнятості населення у сільському господарстві та перебування більшості занять в істотній залежності від землеробства – засвідчили панування аграрного типу суспільства та економіки Південної України пореформеної доби.

1. Герінбург О.В. Вивчення земськими лікарями Херсонської губернії медико-санітарного стану сільськогосподарських працівників // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 28.

2. Герінбург О.В. Вивчення сезонного „уходництва” сільськогосподарських працівників земськими статистиками Херсонської губернії // Український селянин. – Черкаси, 2010. – Вип. 12.

3. Герінбург О.В. Висвітлення особливостей етнічних груп Херсонської губернії у земських статистичних описах 80-х років XIX століття // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2007.

4. Герінбург О.В. Демографічна та етнографічна характеристика українського населення Херсонської губернії за матеріалами земських статистичних описів // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XX.

5. Герінбург О.В. Дослідження соціального складу населення статистиками Херсонського земства (80-ті

рр. XIX ст.) // Сторінки історії. – Київ, 2008. – Вип. 27.

6. Герінбург О.В. Еміграційні процеси кінця XIX – початку XX ст. в Херсонській губернії за працями земських статистиків // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11.

7. Герінбург О.В. Етнічний склад Херсонської губернії у 80-х роках XIX століття за матеріалами земських статистичних описів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. XXI.

8. Макієнко О.А., Єжова О.В. Земські статистичні описи Херсонської губернії як джерело вивчення демографічної ситуації на Півдні України у 80-х роках XIX ст. // Південний архів. Історичні науки. – Херсон, 2003. – Вип. 11.

9. Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії: в 6 т. – Херсон, 1883. – Т. 1. Одеський уезд.

10. Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії: в 6 т. – Херсон, 1886. – Т. 2. Єлисаветградський уезд.

11. Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії: в 6 т. – Херсон, 1888. – Т. 3. Александрійський уезд.

12. Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії: в 6 т. – Херсон, 1889. – Т. 4. Тираспольський уезд.

13. Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії: в 6 т. – Херсон, 1889. – Т. 5. Ананьєвський уезд.

14. Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії: в 6 т. – Херсон, 1890. – Т. 6. Херсонський уезд.

15. Херсонская губерния. Свод цифровых данных: в 2-х вып. – Херсон, 1910. – Вып. 1. Население и сельское хозяйство.

В.В. Гоцуляк

ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ СЕЛЯНСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

За часи панування радянської історіографії вийшла значна кількість літератури з історії селянства. Вона є різножанровою і засвідчує постійний науководослідницький інтерес до проблематики, яка вкладалася у тодішні теоретико-методологічні схеми. В сучасних суспільно-політичних умовах селянознавча проблематика з її до і пореволюційними надбаннями, найбільш науковою часткою праць радянських вчених та усіх тих, які перейшли двадцятирічний рубікон сучасного історіописання, органічно вписується у загальний історіографічний контекст і є закономірним результатом пошуку витоків власної фахової ідентичності та намагання інтегрувати здобуті знання в українській та світовий історіографічний простір. У широкому історіографічному полі зораному за два останні десятиліття відбувається реабілітація дореволюційної селянознавчої історичної думки через уважне ставлення до її інформаційних можливостей та застосування придатних методологічних моделей.

Щодо донедавна існуючої історіографічної спадщини, то досягнення культурно-наукових традицій, пошук нових методологічних імперативів справили значний вплив на більшість учених істориків не лише України [1]. Спільною характерною рисою є, перш за все, можливість пов'язання окремих пластів літератури, яка вийшла за радянські часи, особливо за останні роки її існування, із дореволюційною й українською зарубіжною з метою відновлення тяглості всієї історичної традиції, глибокого й об'єктивного дослідження української історіографії.

Друге, що кидається в очі при перегляді сучасних селянознавчих студій, – це те, що минула історіографічна традиція ще не так швидко випускає зі своїх обіймів певну частину сучасних дослідників. Останнє лише частково уповільнює процес їх входження і загалом історії України у світове історіографічне середовище.

Третє – це поява оціночних намагань щодо існуючого історіописання в Радянській Україні [2, 8]. Відповідно до нашої проблематики, їх можна поділити на певні складові: а) повне заперечення та дискредитація, пов'язані з бажанням поквитатися з минулим, відкидання будь-яких стосунків української радянської історіографії з наукою (дослідники гнані в радянський період та окремі представники зарубіжних наукових кіл, молоді адепти історичної науки, осяяні молодечим, а іноді й кар'єрним радикалізмом, отримавши виучку та усі можливі послуги від представників старшого покоління вчених); б) співтворці офіційної картини селянської історії, які погоджуються з тезою про ідеологічну заангажованість історичної практики попередньої доби „наголошують на неприпустимості суцільного „перейнакшування” минулого на догоду, як вони вважають, новій політичній кон'юнктурі на цінності радянського історіографічного досвіду для нинішнього покоління вітчизняних істориків, забуваючи про ідеологізацію, політизацію наукового життя в СРСР, огульне таврування та вульгарно-критичне ставлення офіційної науки до спадщини дорадянських істориків селянства; в) ті, що тримають „ніс по вітру” або, хто прозрів й суголосно політичній ситуації в Україні, то відмежовуються, то хвалять минулу історіографічну традицію; г) ті, що намагаються підправити радянську історичну парадигму; д) зростаюча кількість вчених, яка намагається її науково дослідити, частково реабілітувати позитивні напрацювання радянських вчених переважно їх теперішніх вчителів, які передали певну спорідненість ментальності та культури наукового пошуку своїм учням. Серед останніх переважають науковці, які ґрунтовно дослідили існуючий масив літератури з історії селянства й намагаються встановити тяглість історіографічної традиції проблематики, якою вони фахово займаються [3].

Сучасні авторитетні вчені й молоді адепти науки ставлять перед собою амбітні завдання і шукають відповіді на різноманітні питання аграрної історії: як змінювалися методологічні орієнтири істориків-аграрників старшого покоління, які теоретичні настанови й методологічні орієнтири вони передавали молодим науковцям, на якій методологічній базі, змістовній новизні, нових ідей і уявленнях, кількісно і якісно збільшується нова література з історії селянства.

Вже вийшло чимало напрацювань, в яких спостерігається більш широкий набір методологічного інструментарію, підкореного вибору методів частково філософського, загальнонаукового та конкретно-історичного пізнання. В них також звертається увага на попередню історіографічну традицію.

Загалом нас більше цікавлять дослідження, в яких поєднані методологічні пропозиції історії, історіографії селянознавства та інтелектуальної історії. Такий підхід все більше можна спостерігати у

сучасних дослідженнях. Його демонструє колективна „Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах” (К., 2006) [4]. Останнє видання, підготовлене вченими Інституту історії України НАН України. У передмові академік В.А. Смолій, вказуючи на зміну поколінь дослідників вітчизняної історії, підкреслює, що знову порушується фундаментальна тема присутності у вітчизняній історії селянства. Несхожість попереднього видання з сучасним, на переконання вченого, визначається аргіоті відсутністю марксистсько-ленінських концептуальних штампів [4, 5].

Автор передмови також наголошує на тому, що завдяки цьому висвітлення історії селянства позбувається фальшивої риторики і нещирої апологетики колгоспного ладу, стає більш трагедійним і водночас більш оптимістичним [4, 5]. У виданні, яке є узагальненням дослідницької роботи за півтора десятиріччя, перший том містить 11 розділів, у яких по-новому досліджено важливі епохи в історії селянства: доба Київської Русі, визвольна війна під проводом гетьмана Б. Хмельницького, Українська революція початку ХХ ст. Щодо історії українського пореформеного села, то О.П. Реєнт, О.О. Крижанівська, О.В. Сердюк послідовно висвітлили підготовку й здійснення селянської реформи 1861 р., селянське землекористування у пореформений період, соціальне життя села в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., селянське господарювання та столипінську аграрну реформу.

О.П. Реєнт також детально розглянув становище селян і селянського господарства в українських губерніях Російської імперії в роки світової війни 1914 – 1918 рр. Продовження цього розгляду ми бачимо у ґрунтовній монографії О.П. Реєнта і О.В. Сердюка „Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 рр.)” (2011). У другому томі нарисів „Історії українського селянства” змістовним є розділ „Селянські імперативи української революції”, де три з чотирьох статей присвячені селянській проблемі в політиці українських політичних сил та урядів 1917 – 1920 рр.; селянству в теорії і політиці більшовизму; боротьбі комуністичного режиму проти селянства України [5, 527-621].

Динамічно, з урахуванням сучасних методологічних вимог, написані й статті розділів другого тому, присвячені здійсненню нової економічної політики в українському селі, колективізації сільського господарства, селянству західноукраїнських земель міжвоєнного періоду, українському селянству в роки світової війни, післявоєнного періоду, часам реформ М. Хрущова, українському селянству в добу „розвинутого соціалізму”.

Особливий інтерес викликає останній 19-й розділ: „Українське селянство в незалежній державі”, де йдеться про демонтаж колгоспно-радянської системи господарювання, реконфігурацію соціальної структури селянства, економічні аспекти сільськогосподарського виробництва, екологічні чинники аграрного виробництва, динаміку життєвого рівня селянства та селянську культуру [5, 529-610]. Це видання, окрім рецензійної уваги, заслуговує на окреме дослідження. Його автори демонструють нове бачення, взятої до розгляду селянознавчої проблематики, на підставі використання

максимальної сукупності джерел, архівних матеріалів та літератури. Вони використовують нові методологічні підходи та ідеї, з сучасних позицій висвітлюють історію українського селянства.

Їхне методологічне бачення теоретичних узагальнень, висвітлених у нарисах проблем історії українського селянства, послуговує орієнтиром для майбутніх досліджень з аграрної історії. Такий оновлений методологічний вплив ми спостерігаємо у молодих дослідників, які виконували свої роботи під керівництвом провідних вчених Інституту історії України НАН України.

У новітній історіографічній практиці представлені різні підходи, оцінки української радянської історіографії аграрної історії. „Зокрема, – як вказує В.В. Бондар, – вийшла низка праць, які розривають з панівними в радянські часи поглядами і не лише збагачують, а й значною мірою змінюють наші попередні уявлення про українське селянство, вивчаючи його як важливий соціальний персонаж пореформеного суспільства” [6, 4]. Цей же вчений, вивчаючи аграрну і соціальну історію пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні [7], дослідив наукову спадщину не лише дореволюційного, а й радянського періодів. У своїй дисертації автор не заперечує внесок радянських істориків. Про це свідчить зважений аналіз їх здобутків. Аксіомою є те, що особливе значення для формування радянської історіографії мали праці В.І. Леніна та розроблена ним концепція, яка стала основним словом марксизму в аграрному питанні.

Приєднуючись до позиції сучасного історика П.І. Савельєва, який дослідив шляхи аграрного розвитку Росії в дискусіях російських істориків, автор, вслід за ним зазначає, що вона базувалася на визнанні: 1) процесу диференціації селянства; 2) переваги великого господарства над дрібним; 3) того факту, що всі регіони Росії йдуть шляхом, пройденим Заходом, переборюючи пережитки дореформених укладів. Економічний аналіз в концепції В.І. Леніна залишається традиційним, без принципової новизни, але соціальний аналіз створює зовсім нове трактування для аграрної програми робітничої партії – трактування, орієнтоване на можливу перемогу середніх верств села [6,28].

Ця концепція базувалася на працях В.І. Леніна: „Аграрне питання в Росії наприкінці XIX ст.”; “Перегляд аграрної програми робітничої партії”; „Пролетаріат і селянство”; „Розвиток капіталізму в Росії”; „Ставлення соціал-демократії до селян” та ін. Всі, хто досліджують аграрну проблематику, однак у тому, що на початку XX ст. вчені підвели підсумок пореформеного розвитку Російської імперії. В історіографії проблеми відбувся перехід від нагромадження фактичного матеріалу до його аналізу. Це засвідчили праці, ряд ювілейних видань, бібліографічні посібники, присвячені селянським реформам (насамперед 1861 р.), соціально-економічному становищу селянства, розвитку сільського господарства, кооперації та ін. Не обійшлося й без ідеалізації аграрної політики держави другої половини XIX ст., розмежування ставлення до реформи 1861 р. різних громадсько-політичних партій.

Сучасні історики не сприймають постулати радянської історіографії про кризу дореволюційної історичної науки й заперечення нею зростання

кількості досліджень дореволюційних істориків, у яких характеризувалися передумови законодавчих змін, механізм основних принципів реформи, визначалася територіальні особливості її проведення, аналізувалася діяльність владних структур і їх діячів. Вони і, зокрема, В.В. Бондар, відзначають появу тоді низки праць, присвячених вивченню сільської громади і поземельної селянської общини, розгортанню полеміки щодо останньої, істориками та економістами вивчалися особливості землеволодіння й землекористування, аналізувалася аграрна політика царського уряду, та проблема кооперації, формувалися її різні концепції, у тому числі, й некапіталістичного розвитку селянства – трудового селянського господарства з її модифікаціями [6, 30-31].

У сучасній літературі стверджується, що селянське питання захопило й суспільну думку Росії та України. Вона, як і історіософська думка, привокувала увагу істориків українського селянства. І можна сказати, що питання аграрної історії висвітлювалися на належному тогочасному методологічному рівні, по мірі можливості обговорювалися науковою громадськістю. З часом посилюється інтерес до аграрної проблематики, особливо на початку XX ст., коли на зміну літературній полеміці прийшла боротьба різних політичних сил. Реакцією на це стала поява значної кількості літератури, яка відображала різні напрями суспільної думки й інтелектуальну боротьбу навколо питань про общину, форми власності й володіння землею, трудовий, дрібнобуржуазний, капіталістичний, товарний, напівнатуральний та ін. характер селянського господарства.

Зростає інтерес до селянського життя й побуту, звичаїв, традицій представників різних науково-організаційних структур від товариств, етнографічно-народознавчих та етнографічно-статистичних комісій з їх спеціальними програмами дослідження соціально-економічних відносин, соціологічних опитувань, присвячених повсякденному життю, культурі, побуту, праці, мові, соціальним, національним, сімейним відношенням, рівню освіти й добробуту, споживання селянства та ін. Накопичувалися й масові джерела (щоденники, спогади, мемуари, роздуми, замітки тощо), які ще чекають своїх дослідників.

На належному рівні представляла селянство художня література, зокрема, українська. Здавалося, що всі, до й пореволюційні напрацювання могли стати надійним фундаментом для молодого радянської історіографії. Однак цього не відбулося у зв'язку з тим, що на озброєння були взяті лише ліворадикальні марксистські концепції, насамперед ленінська теза про боротьбу двох шляхів буржуазно-аграрного розвитку в дореволюційній Росії – пруського і американського.

Сучасні дослідники однак у тому, що в 1920-30-і рр. в радянській історичній науці панував негативізм стосовно дореволюційного періоду. Після утвердження в якості офіційної ідеології марксистсько-ленінського вчення в історичній науці відбувся розрив не тільки з кращими дореволюційними традиціями, але й світовою наукою [6, 36]. З того часу і пізніше в радянській історіографії утвердилося протиставлення двох шляхів історичного розвитку – революція і реформи. Останній сприймався як складова переходу

від феодалізму до капіталізму й характеризувався як вияв агонії і такий, що мало покращив добробут народних мас, доля яких є точкою відліку для більшості радянських дослідників [8, 22].

Одночасно у зазначений вище історіографічний період, особливо з другої половини 1950-80-х рр., історики поглибили вивчення історії аграрного ладу дореволюційної Росії, виявили одностайність у баченні аграрно-селянського питання. Сила пануючої методології заставляла науковців шукати джерельний матеріал, який би кореспондувався з більшовицькими ідеями та їх впливом на розгортання селянського руху та ін. Разом із тим, багато питань залишалися поза їхньою увагою.

Уважне вивчення спадщини українських радянських істориків дає змогу науково оцінити їх внесок у дослідження історії пореформеного й пізніших періодів українського села. Праці тогочасних дослідників А. Анфімова, С. Дубровського, М. Лещенка, Б. Литвака, Ф. Лося, П. Першина, Д. Пойди вирізнялися залученням широкої джерельної бази, архівних матеріалів, комплексною методикою статистичного обчислення кількісних і якісних характеристик селянських рухів. Інші дослідники, такі як П. Зайончковський, М. Лещенко В. Типицький, П. Теличук, І. Гуржій, А. Поріцький, використовуючи порівняльно історичний підхід, висвітлювали проблеми розкладу феодально-кріпосницьких відносин, економічного розвитку Росії, звертали увагу на особливості проведення реформи 1861 р. в українських губерніях і її наслідки та інші аспекти [6, 40].

Загалом відбувся суттєвий перегляд аграрних відносин, аспектів аграрної історії пореформеної доби, почалася розгромна критика концепції багатокладності. Учені, зокрема І. Ковальченко, стверджували погляд, що аграрний лад Росії був капіталістичним. Він і його послідовники провели аналіз селянських господарств Європейської Росії рубежу ХІХ – ХХ ст. за допомогою математичних методів обробки масових джерел. Усі ці та інші цікаві спостереження ми знаходимо в сучасних дискурсах, зокрема, дослідженні В.В. Бондаря [6, 35-44]. Звертає на себе увагу той факт, що радянська історіографія селянознавства наблизилася до дискусійного поля так необхідного для обговорення фахівцями-аграрниками назрілих питань історії селянства.

У дискусіях 1960 – 70-х рр. з аграрної історії загалом визначилися ті теоретичні позиції, багато з яких мають важливе значення і в сучасній історичній науці. Хоча вони повинні були відповідати тій офіційній ідеології, яка визначалась терміном „марксизм-ленінізм”, якість історичних досліджень була такою, що виводила, і лояльних, і опозиційних істориків за рамки ідеологічних спрощень [6, 44]. Такий сучасний погляд на радянську історіографію аграрної й соціальної історії пореформеного селянства пропонує В.В. Бондар – молодий науковець, який дістав виучку вже за останні десять років.

Приклади історіографічного осягнення селянознавчої проблематики вже не поодинокі. Самі терміни „аграрна історія” й „селянознавство” формулюються вже широко. Перший як різноманітний комплекс проблем з історії аграрних відносин відповідного періоду, аграрної політики держави, еволюції землеволодіння і

землекористування, розвитку селянських господарств різних форм, селянської оренди, аграрних міграцій і селянського заробітчанства, селянської кооперації та ін. Другий – як напрям в історіографії, представлений комплексом ідей, уявлень, концепцій про історію селянства, його розвиток і еволюційний поступ. Можна навести й інші приклади ґрунтовного історіографічного вивчення аграрної історії України.

Поглиблений аналіз аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1930 рр. у контексті вивчення радянською історіографією історії революції та громадянської війни С.В. Корновенко у монографії, присвяченій цьому суцільному історіографічному процесу 1919 – 2000-х рр. [9]. Вчений виокремив основні періоди й підперіоди радянської історіографії: 1) формування радянської історіографії у 1920-х рр.; 2) ідеологізація радянської історіографічної традиції у 1930-х – 1950-х рр.; 3) радянське історіописання 1960-х – першої половини 1980-х рр.; 4) перебудова та її вплив на розвиток радянської історіографії проблеми у 1985 – 1991 рр. На переконання автора 1920-і рр. теж не були однорідним історіографічним періодом. У їхніх межах виокремлюються окремі складові: а) 1921 – 1923 рр.; б) 1924 – 1928 рр.; в) 1928/1929 – 1930 рр. У межах другого півперіоду учений вважає за доцільне виокремити: а) 1931 – 1938 рр.; б) 1939 – 1945 рр. в) 1946 – 1950-і рр. [9, 184].

На думку С.В. Корновенка, особливістю першого етапу було те, що він тривав за умов гострого суспільно-політичного, збройного протистояння. У цей час автори були незалежні у своєму політичному і методологічному виборі, баченні та тлумаченні сутності аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях.

Автор також висловлює інші досить цікаві спостереження. Так, другий етап – 1920-і рр. характеризується як такий, коли структурується радянська історична наука. У цей час вона представлена академічними, науково-дослідними установами і закладами освіти. Національна, українська історіографія зазнає всіляких утисків з боку органів державної влади. У ці роки, на відміну від 1919 – 1920 рр., стали домінувати наукові статті у спеціалізованих фахових виданнях та спеціальних тематичних збірниках; різноманітні за обсягами наукові видання: монографії, нариси; хрестоматії та збірники документів, рецензії. Відповідно до суспільно-політичних потреб викристалізувалися й теоретично-методологічні засади досліджень, насамперед ідеологічний та методологічний монізм. За умов радянської дійсності 1920-х рр. історична наука поступово перетворювалася в засіб ідеологічної боротьби [9, 7].

При аналізі наступного періоду учений свідомий того, що порівняно з 1919 – 1920 рр. та 1920-і рр. 1930-і–1950-і рр. позначені цілковитим підпорядкуванням історичної науки потребам партійно-державної ідеології, політики. Тому теоретико-методологічний монізм досліджень не сприяв становленню таких важливих компонентів для нормального існування історичної науки, як плюралізм думок, наявність наукової дискусії, толерантність та об'єктивність суджень тощо.

Зазначене стало причиною і того, що більшості наукових розвідок 1930-х – 1950-х рр. із історії аграрних революційних перетворень властиві поверховість, примітивний соціологізм, ідеологічна упередженість, переключення та фальсифікація фактів. Останнє на початку 1940-х рр. стало настільки популярним явищем, що торкнулося навіть творчої спадщини В. Леніна, окремі положення з котрої стали приписуватися Й. Сталіну [9, 7]. Змальована історіографічна картина засвідчила той факт, що загальноприйнятий поняттєво-категоріальний апарат нагадував політичне кліше-жупели, а не науково обґрунтовані визначення.

Сучасні дослідники одноставні у тому твердженні, що репресії та перманентні чистки кадрового складу радянських істориків деструктивно позначилися на рівні їхньої наукової продукції, моральних якостей „ідеологічних бійців” партії.

Щодо означеної вище теми, то С.В. Корновенко зазначає, що у цей період переважали роботи з конкретно-історичної тематики: монографії, колективні узагальнювальні роботи, нариси, короткі курси, наукові статті. Значною була частка навчальної літератури з історії: посібники, підручники. У ній дублювалися положення, відображені у тогочасній спеціальній науково-історичній літературі [9, 76]. Оцінюючи організаційну структуру історичної науки автор вказує на те, що структурні зміни в ній не створювали належних умов для формування академізму. Навпаки, вона дедалі більше ставала партійною, класовою. Науковців було перетворено у заручників політичної ситуації.

Водночас серед однозначних досягнень вчений вважає появу дисертацій М. Супруненко, Г. Шевчука. Крім того, не всі історики одноголосно та однозначно сприйняли „правильне” розуміння основ марксизму-ленінізму в сталінській його редакції. Незважаючи на вкрай несприятливі умови для творчості, у роботах А. Четиркіна, М. Супруненка, Г. Шевчука, П. Надинського представлено матеріали, що не втратили наукової значимості й у наш час [9, 76].

Наступний період радянського історіописання (1960-і – перша половина 1980-х рр.) українські вчені вважають неоднозначним в історії суспільно-політичного, духовно-культурного життя СРСР, УРСР. Такої ж думки притримується С.В. Корновенко, зазначаючи, що упродовж порівняно короткого проміжку часу, 10-15 років, українське суспільство пережило щонайменше три шоківні стани (у соціокультурному та ідейно-духовному розумінні): ревізію сталінізму, хрущовську „відлигу”, брежневський неосталінізм [9, 76]. Вчений намагається в широкому соціокультурному контексті охарактеризувати стан історії, як суспільствознавчого компоненту науки, історіографічну ситуацію, зміну статусу історіографії, впливу на неї і на досліджувану тему суспільно-політичної ситуації та ін.

Як і у попередній період, партійно-державні органи, що відповідали за ідеологію, жорстко контролювали питання, пов’язані з історією громадянської війни. Це, на думку дослідника, позначилося на якості, певній тематичній спрямованості досліджень. Тоді не було написано жодної статті, монографії, де йшлося про який-небудь позитив у білогвардійському аграрному законодавстві

чи практиці його реалізації. Натомість замовчувалися щонайменше негативні моменти в радянській теорії та практиці вирішення аграрного питання в період революції [9, 91].

Одночасно дослідник зосереджує свою увагу й на позитивних зрушеннях, що насамперед стосуються систематизації широкого джерельного матеріалу в архівах, опублікування його в тематичних збірниках тощо. Хоча при цьому добір фактажу регламентувався ідеологічними настановами. Порівняно з попереднім півперіодом, учені значно розширили коло досліджуваних питань, однак незмінними залишилися методологічні підходи тощо [9, 91].

У ті часи, особливо у 1960-і – першій половині 1980-х рр., інтенсивно розвивається історіографія. Певної корекції зазнає поняттєво-термінологічний апарат науковців. На позначення Білого руху, крім традиційних „денікінщина, врангелівщина, білогвардійщина”, вживаються „білогвардійці, денікінський/врангелівський режим, врангелівська диктатура”, які неповно відображали сутність Білого руху. Однак, на думку С.В. Корновенка, вони мали менше негативне експресивно-емоційне навантаження. Водночас видове розмаїття науково-історичної продукції доповнюється багатотомними, колективними узагальнювальними та енциклопедичними виданнями, поява яких відображала процеси узагальнення та енциклопедизації історичних знань із історії революції, аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.

Учений також констатує наявність двох напрямів в історіописанні третього півперіоду розвитку радянської історіографії аграрної політики, названих вище білогвардійських урядів. Перший – апологетичний, типовими ознаками якого є ортодоксальність, кон’юнктурність, ненауковість. Другий – професійно-кон’юнктурний, якому властиві відносна поліаспектність дослідницького поля, умовиваність суджень, висновків і узагальнень відповідно відібраною джерельною базою. Прикметною ознакою методики підготовки праці дослідника були „поміркованість та толерантність оцінних характеристик, часткова упередженість та заангажованість автора – данина політичним обставинам, за яких жив і працював дослідник [9, 92].

Щодо четвертого підперіоду в історії радянської історіографії (1985 – 1991 рр.) аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., то в історіописанні цих років автор спостерігає дію трьох тенденцій. Провідними ознаками першої стало намагання авторів робіт зберегти старі схеми в розумінні як революції загалом, так і окремих її складових (наприклад, Білого руху) з одночасною інтерпретацією складних революційних трансформацій в контексті „оновленого соціалізму”, тобто без занадто заідеологізованих штампів і жупелів, властивих сталінізму з вірою у наукові основи ленінської теорії соціалізму [9, 105].

Базовою основою другої тенденції як „альтернативної” стали пошук частиною учених нових методологічних підходів в осмисленні трагедії 1917 – 1920 рр., пропозиція відмовитися від усталених стереотипів, оцінних характеристик як власне

революційних потрясінь, так і тих сил, що брали в них безпосередню участь та заклики інтегрувати радянську історіографію у загальносвітовий історіографічний простір, подолавши її методологічний монізм [9, 105].

Третю тенденцію представляла офіційна історіографія, яка маневрувала між двома першими, намагаючись дотримуватися „наукового нейтралітету”, акцентуючи увагу на кризових явищах та вимагаючи від істориків їхнього подолання [7, 105]. С.В. Корновенко вважає, що історіографічний процес 1985 – 1991 рр. має чимало спільного з історіописанням 1919 – 1920 рр. Як тоді, так і у 1985 – 1991 рр. в авангарді історіографії перебувала публіцистика. Водночас історична наукова продукція представлена науковими статтями, монографіями, збірниками наукових статей, хоча поняттєво-категоріальний апарат залишився незмінним [9, 105].

Особливістю аналізу С.В. Корновенком названої вище проблематики є максимальна увага до джерел, критичне осягнення наукового доробку попередників, залучення порівняльного аналізу, доведення до читача власної позиції та підтвердження її фактичним матеріалом.

Отже, ми бачимо погляди сучасних вчених на творців радянської картини історіописання, які залежали від існуючих тоді умов життя, способу мислення й світосприйняття. На наше переконання, по мірі вивчення радянської аграрної історіографії, зокрема української, ці погляди будуть поглиблюватися та удосконалюватися. В наш час відбудеться відхід від сприйняття її „єдиним потоком”, з’явиться усвідомлення радянської історіографії як не досить уніфікованої з існуванням певних складових [2, 11] з наявністю ідейних розбіжностей між окремими групами „назовні буцімто уніфікованого та згуртованого загону українських радянських істориків” [2, 9]. Вже зараз з’являються дослідження, в яких головним мотивом є акцентування уваги на тому, що, наприклад добу середини 50-х – середини 80-х рр. XX ст. сприймають як цілісний етап [2, 10].

Основу цієї внутрішньої єдності, на думку В. Яремчика, складають відносно однакові соціокультурні підвалини та стабільність інтелектуальних засад в українській радянській історіографії в період між роком смерті комуністичного тирана та 1987-1988 рр., коли були започатковані кардинальні зміни у радянському баченні української, і не тільки української історії [2, 10]. Цей же автор вважає, що у межах української радянської історіографії співіснувала „офіційна” та „нонконформіська” („недерективна”, „неофіційна”) її складові [2, 11, 13]. Якщо перша презентувала владне бачення історії, то друга містила компоненти, які не узгоджувалися з канонами, а то й суперечила йому [2, 11]. На це варто звернути увагу з огляду на доцільність поглибленого аналізу історіографічного спадку історії селянства радянських часів.

Можна і далі продовжувати називати родові ознаки попередньої історіографічної традиції, які все більші потрапляють у поле зору сучасних науковців. Однак на цьому поставимо крапку. В цілому радянська течія марксизму в науці потребує уваги взагалі, особливо й конкретно – селянознавча проблематика. На цьому шляху зроблені лише перші

кроки в розумінні того, що в умовах загострення суспільно-політичної ситуації в країні, згортання процесу українізації радянські історики створили „історичні фронти” з різних напрямків досліджень, зокрема і з аграрної проблематики. З роками все чіткіше спостерігається наростання тоталітарних тенденцій в ідеології та науці та ін. Радянські наукові кадри щодо оцінки своїх попередників не піднялися до рівня наукової критики їх спадщини. Дійсно нові методологічні пропозиції у вивченні селянознавчої проблематики й аграрної історії стали можливі лише на зламі XX й XXI ст.

1. Ресніт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. – 2000. – № 2.; Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // УІЖ. – 2007. – № 6; Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX століття: стан наукової розробки // Український селянин. – 2001. – Вип. 2.; Тюрин В.В. Крестьяноведение: проблемы методологии // Новая и новейшая история. – Вып. 17. – Саратов, 1998. та ін.
2. Яремчук В.П. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Остерг, 2009.
3. Див. наприклад: Гринчуцький В.І. Вітчизняна історіографія аграрного питання кінця XIX – початку XX ст. // Наукові праці Кам’янець-Подільського держ. ун-ту: історичні науки // Українська історіографія на рубежі століть: Мат-ли міжнар. наук. конф., 25-26 жовтня 2001 р. – Кам’янець-Подільський: ОЮМ, 2001. – Т. 7 (9); Дубінський В.А. Аграрне питання кінця XIX – початку XX століття в радянській історіографії // Наукові праці Кам’янець-Подільського держ. ун-ту: історичні науки. – 2002. – Т. 8 (10); Куликов В.О. Українська радянська історіографія історії селянського господарства України другої половини XIX – початку XX ст. // Вісник Харківського нац. ун-ту. Серія Історія. – 2003. – № 603.; Мельниченко В.М. І.О.Гуржій – дослідник аграрної історії України // Гуржійські історичні читання. – Черкаси-Київ, 2006.; Іваненко В.В. Д.П. Пойда та його дослідження аграрної історії України в контексті сучасної історіографічної ситуації // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам’яті Д.П. Пойди. – Д., 2007. та ін.
4. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т. 1 / О.В. Андрощук, В.К. Баран та ін. – НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006.
5. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т. 2 / О.В. Андрощук, В.К. Баран та ін. – НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006.
6. Бондар В.В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні: дис. ... канд. іст. наук. – К., 2011.
7. Бондар В.В. Нові методологічні підходи вітчизняної історіографії у дослідженні українського селянства пореформеного періоду // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам’яті Д.П. Пойди. – Д., 2008.; Сучасна історіографія аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст. на сторінках „Українського історичного журналу” // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11.
8. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К.: Либідь, 1998.
9. Корновенко С.В. Аграрна політика білогвардійських урядів А.Денікіна, П.Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919-2000-х рр. – Черкаси : Ант, 2008.

В.А. Іващенко

**УКРАЇНЬКА ДІАСПОРНА ІСТОРІОГРАФІЯ
ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНИХ
УРЯДІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ПЕРІОДУ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР.**

Окремі аспекти історіографії податкової політики національних урядів в українському селі давно перебували у фокусі уваги дослідників. Однак спеціальної розвідки, присвяченої українській діаспорній історіографії податкової політики національних урядів періоду революції, поки що не було. Автор статті ставить за мету проаналізувати українську діаспорну історіографію податкової політики національних урядів в українському селі періоду революції 1917 – 1921 рр.

Поразка проукраїнського табору у роки революції спричинила хвилю еміграції української еліти на захід. Науковці, політики, урядовці продовжили боротьбу в еміграції не у політичній, а в науково-публіцистичній царині. Одним із першочергових завдань стала популяризація української державницької ідеї. Внаслідок чого за кордоном вийшли друком як наукові, так і патріотично налаштовані публікації.

За межами Радянської України почали з'являтися праці з історії Української революції та державотворення, в яких узагальнено характеризувалися основні події на території українських земель за часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Однією з перших ґрунтовних праць стали два томи Д. Дорошенка „Історія України 1917 – 1923”, видані у 1932 р. в Ужгороді – Нью-Йорку [1], а у 2002 р. її було перевидано у Києві [2; 3]. У своєму дослідженні Д. Дорошенко подав розгорнутий огляд внутрішньої та зовнішньої політики урядів УНР, Гетьманату. Однак податкової сфери майже не торкнувся, хоча окремі аспекти фінансової політики, грошового обігу все ж розкрив. Цінною є інформація щодо продовольчої політики уряду та зовнішніх зобов'язань УНР перед Австро-Угорщиною та Німеччиною. Однак автор здебільшого констатує події, не аналізуючи причинно-наслідкових зв'язків.

У 1969 р. у Мюнхені вийшла друком ще одна праця Д. Дорошенка „Мої спогади про недавнє минуле 1917 – 1920” [4; 5], яку можна назвати не тільки наративним, але й важливим історіографічним джерелом з історії Української революції. Характерним для робіт Д. Дорошенка є прихильність до особи П. Скоропадського та позитивна оцінка його діяльності. Фактично його роботи можна назвати своєрідною енциклопедією внутрішньої політики та дипломатичної діяльності П. Скоропадського та уряду Української Держави. Відсутність у роботах Д. Дорошенка згадок про державні податки вказує на більшу зацікавленість автора політичною історією та його недооцінку податкової справи. Згодом таку тенденцію вивчення політичної історії перейняли й інші історики української діаспори. Оглядово діяльність українських урядів охарактеризовано Р. Млиновецьким [6]. Подібним чином можна класифікувати й „Велику історію України” І. Крип'якевича [7], „Ілюстровану історію України. З додатком нового періоду історії України від 1914 до 1917 рр.” М. Грушевського [8], узагальнюючі студії з

історії революції Т. Гунчака [9; 10], П. Мірчука [11], І. Нагаєвського [12], О. Субтельного [13].

Окремі науковці, аналізуючи діяльність урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, дотримувалися соціалістичних поглядів. Основоположниками цього напрямку стали колишні діячі Центральної Ради та Директорії, які звинувачували П. Скоропадського у реставрації дореволюційних порядків та соціально-економічних відносин на українських землях. Значний вплив на погляди представників зарубіжної україніки мала праця П. Христюка „Замітки і матеріали до історії Української революції 1917 – 1929 рр.” [14–16]. У ній автор розкрив не лише політичне життя України у цей період, а й політичні погляди націонал-соціалістичної інтелігенції від легальної опозиції Гетьманату до збройної боротьби проти нього. Однак П. Христюк приділив недостатньо уваги економічній політиці Центральної Ради та Директорії, більше наголосивши на прорахунках Гетьманату. Податкової сфери автор практично не висвітлював, частково звертаючи увагу на окремі аспекти урядової політики в аграрній сфері. Подібними є дослідження О. Підгайного [17], О. Федюшина [18] та інших.

С. Доленга та П. Покуцький [19; 20] приділили увагу реставрації поміщицького володіння за часів Гетьмана, включаючи наслідки цього для селян. Автори зосередилися на висвітленні причин та на характері повстанського руху на українських землях, зображуючи гетьмана як маріонетку Австро-Угорщини та Німеччини.

Однією з фундаментальних студій з історії Директорії УНР є багатотомна праця М. Стахів „Україна в добу Директорії УНР” [21], видана у 1962 – 1966 рр. У ній розкрито діяльність республіканських урядів не тільки у політичній, а й в економічній сфері, проаналізовано фінансову політику. Хоча і побіжно, але М. Стахівим з'ясовано й окремі аспекти податкової та фіскальної політики Директорії УНР. Специфіка цієї студії полягає у певній суб'єктивності суджень її автора у ставленні до інших суб'єктів політичної діяльності. Така позиція автора пояснюється його належністю до урядових кіл Директорії УНР. Його діяльність Директорії УНР відтворив позитивно, називаючи її наступницею Центральної Ради. Водночас у роботі негативно зображено внутрішньоєкономічну політику Гетьманату.

До окремої групи істориків – представників української діаспори – можна зарахувати науковців, у студиях яких, хоч і побіжно, але йде мова про окремі елементи фіскальної діяльності влади в українському селі. Так, цінними є праці І. Витановича „Аграрна політика українських урядів 1917 – 1920 рр.” (видана у Мюнхені та Чикаго у 1968 р.) [22] та М. Сціборського [23]. У них чи не вперше розкрито аграрну політику національних урядів в Україні, слабкі й сильні сторони в аграрних програмах урядів Центральної Ради, Директорії, Гетьманату.

Іншу групу становлять роботи, написані урядовцями-практиками, державними діячами та істориками вітчизняних фінансів. Так, наприклад Б. Маргос та Я. Зозуля стали авторами книги „Гроші Української Держави”, виданої у 1972 р. у Мюнхені [24]. У ній уміщено теоретичний і фактичний матеріал із фінансової політики урядів України 1917 – 1918 рр.

У нарисі М. Гнатишика [25] подано стислу характеристику урядів України 1917–1920 рр., опис монетних систем, державних банкнот, їхнє виготовлення, а також відомості стосовно інших аспектів економічної діяльності державних утворень на території українських земель.

Окреме місце серед робіт, присвячених податковій справі та державним фінансам, з-поміж діаспорної історіографії належить монографії Х. Лебідь-Юрчика „Бюджетне право” [26]. У ній, зокрема, вміщено перший державний бюджет України на 1918 р.

На нашу думку, цінною є розвідка І. Кабачківа „Державний бюджет України і Чехо-Словацької республіки у 1918 р.” (Прага, 1932 р.) [27]. Автор проаналізував державний бюджет України у контексті бюджетної політики інших тогочасних європейських країн.

Загалом констатуємо, що діаспорна історіографія представлена роботами, які переважно висвітлюють політичну історію, стосуються аграрного, бюджетного питання, а податкова політика у цих доробках подається лише фрагментарно. Незначний обсяг робіт з історії податкової політики національних урядів періоду революції 1917–1921 рр. у діаспорній історіографії можна пояснити такими. По-перше, податкова політика в українському селі належала до внутрішньої політики українських урядів. Тобто, джерельна база з цієї проблематики розміщена в українських центральних і регіональних архівах, до яких історики діаспори довгий час не мали доступу. По-друге, можлива недооцінка ролі державних фінансів, а відтак і податків в економічному житті країни. По-третє, тяжіння діаспорних істориків до вивчення політичної історії.

1. Дорошенко Д. *Історія України. 1917–1923 рр.* : в 2 т. / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – Т. 1 : Доба Центральної Ради.
2. Дорошенко Д. *Історія України. 1917–1923 рр.* : в 2 т. / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 р.
3. Дорошенко Д. *Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.)* / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007.
4. Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.)* / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007.
5. Млиновецький Р. *Нариси з історії Українських визвольних змагань. 1917–1922 рр. Про що історія мовчить* / Р. Млиновецький. – Без вид., 1966. – Т. 1.
6. Крип'якевич І. *Велика історія України до 1923 р.* / Ред. М. Голубець. – Львів; Вінніпег : Без вид., 1948.
7. Грушевський М. С. *Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 рр.* / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1992.
8. Гунчак Т. *Українська революція : документи* / Т. Гунчак. – Нью-Йорк : Без вид., 1984.
9. Hunczak T. *The Ukrainian, 1917–1922: A Study of Revolution* / T. Hunczak. – Cambridge : Harvard University Press, 1977.
10. Мірчук П. *Українська державність 1917–1922 рр.* / П. Мірчук. – Філадельфія : Без вид., 1967. – 400 с.
11. Nahayewsky I. *History of the Modern Ukrainian State 1917–1923* / I. Nahayewsky. – Munchen : W. Goldmann, 1972.
12. Subtelny O. *Ukraine. A History* / O. Subtelny. – Toronto; Buffalo; London : University of Toronto Press, 1988.
13. Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.* : в 4 ч. / П. Христюк. – Відень : Український Соціологічний Інститут, 1921. – Ч. 1.
14. Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української*

- революції 1917–1920 рр.
15. Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.* : в 4 ч. / П. Христюк. – Відень : Український Соціологічний Інститут, 1922. – Ч. 4.
  16. Pidhainy O. *The Formation of the Ukrainian Republic* / O. Pidhainy. – Toronto; New-York, 1966. – Vol. 1.
  17. Федюшин О. *Українська революція. 1917–1918 гг.* / О. Федюшин. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007.
  18. Доленга С. *Скоропадщина* / С. Доленга. – Варшава: Накладом Монеста Кушицького, 1934.
  19. Покуцький П. *Панська отаманія* / П. Покуцький. – Львів : Без вид., 1937.
  20. Стахів М. *Україна в добу Директорії УНР: в 7 т.* / М. Стахів. – Скрантон : Без вид., 1962–1966. – Т.1: Власними силами.
  21. Витанович І. *Аграрна політика українських Урядів 1917–1920 рр.* / І. Витанович. – Мюнхен : Без вид., 1968.
  22. Сціборський М. *Земельне питання* / М. Сціборський. – Париж : Українська книгарня, 1939.
  23. Мартос Б. *Гроші Української Держави* / Б. Мартос, Я. Зогуля. – Мюнхен : Український Технічно-Господарський Інститут, 1972.
  24. Гнатишак М. *Державні гроші України 1917–1920 рр. Ілюстрований історико-іконографічний нарис* / М. Гнатишак. – Клівленд : Український Музей-Архів, 1974.
  25. Лебідь-Юрчик Х. *Бюджетове право (Додаток: перший державний бюджет України на 1918 рік і пояснення найважливіших позицій бюджету)* / Х. Лебідь-Юрчик. – Львів : Без вид., 1927.
  26. Кабачків І. *Державний бюджет України і Чехо-Словацької республіки у 1918 р.* / І. Кабачків. – Прага: Без вид., 1932.

А.П. Іржавська

ПОЛІТИКА І ПРАКТИКА НАЦИСТСЬКОГО ФІЗИЧНОГО ТЕРОРУ ПРОТИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Друга світова війна є однією із актуальних наукових проблем у вітчизняній та зарубіжній історіографії. З плином часу дослідники відкривають все нові й нові факти в цьому трагічному періоді, які дозволяють доповнювати знання про події тих часів і аналізувати їх, створюючи за необхідності і нові напрями в розвитку досліджуваної проблеми.

Подіям Другої світової і Великої Вітчизняної воєни приділялася достатня увага в радянській історичній науці. Однак довгий час в їх вивченні та висвітленні панувала так звана „монументальна історіографія”. Починаючи від другої половини 1950-х рр., дослідники майже не торкалися історіографічних питань та теоретичних проблем війни, а рухалися в напрямі конкретно-історичного вивчення воєнної історії, беручи за основу оцінки і висновки партійних керівників. Разом із тим, дослідники радянського періоду зробили чимало для вивчення і висвітлення тяжких і трагічних сторінок війни та заклали фундамент для подальших наукових розвідок. Враховуючи напрацьоване попередниками в дослідженні історії війни, головною проблемою сучасної воєнної історіографії є пошук критеріїв об'єктивності. Актуальним завданням істориків є перегляд застарілих концептуальних підходів до висвітлення та оцінки низки проблем періоду Другої світової війни, розширення науково-дослідницької тематики, збагачення джерельної бази, аналіз наукового доробку

співвітчизників та окреслення шляхів подальших пошуків.

Важливою складовою частиною і постійним предметом наукового дослідження історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн було чимало питань, що стосуються становища східнослов'янського населення в період нацистської окупації. Водночас у радянській та вітчизняній історіографії до сьогодні тема нацистського фізичного терору проти східних слов'ян у роки Другої світової війни не була предметом комплексного дослідження. Саме по собі явище нацистського фізичного терору та його вплив на подальший розвиток слов'янства розглядалося лише з позицій вивчення історії східних слов'ян в період окупаційного режиму на східнослов'янських територіях.

Історіографію досліджуваної теми слід розглядали в контексті історіографії Другої світової війни. Відповідно до традиції, яка склалася в сучасній вітчизняній історичній науці, історіографію періоду Другої світової війни можна розподілити на два великі періоди: радянський – середина 1940-х рр. – 1991 р. і сучасний – 1991 р. – початок ХХІ ст.

У свою чергу радянський період можна поділити на чотири етапи: перший етап розпочався вже під час війни і продовжувався до середини 1950-х рр.; другий етап – від середини 1950-х рр. – до середини 1960-х рр.; третій етап – від другої половини 1960-х рр. – до середини 1980-х рр.; четвертий етап – 1985–1991 р. Дослідження кожного з названих етапів були специфічними і зумовлювалися суб'єктивними факторами, пов'язаними зі зміною партійно-політичного керівництва, тому не могли бути до кінця всебічними і правдивими.

Автор статті ставить за мету проаналізувати радянську історіографію з питань, що стосуються теорії та практики нацистського фізичного терору проти східних слов'ян у роки Другої світової війни.

Дослідження і висвітлення проблеми нацистського фізичного терору на окупованих територіях Радянського Союзу розпочалося вже з перших днів окупації. Окремі її аспекти знайшли відображення у працях К. Дубини [1 – 2], Е. Ярославського [3], В. Василенка [4], Л. Дубровицького [5], Д. Епштейна [6], Т. Воїнова [7], Б. Утевського [8], М. Супруненко [9], Л. Новиченка [10 – 11], З. Шульги [12], О. Довженка [13] та інших.

Цінність цих праць полягає у тому, що, будучи написані під час тогочасних подій, вони передають дух часу і гостроту вражень їхніх учасників. Вони створені на основі наявних в розпорядженні авторів оригінальних документів: свідчень очевидців, повідомлень Радінформбюро, газетних публікацій, щоденників, нотаток, наказів, протоколів допитів військовополонених, листів загиблих, полонених і поранених німецьких солдат і офіцерів, розпоряджень німецьких військових властей та інших документів, захоплених частинами Червоної армії в боях. Ці документи, зокрема, розкривають і описують звітства ворога на територіях окупованих областей. Характерним недоліком вищевказаних праць була їхня недостатня теоретична обґрунтованість. Однак уже під час війни було зроблено перші кроки у вивченні та висвітленні тогочасних подій. Тому залучення до історіографічного огляду публікацій воєнного періоду

дає можливість простежити зародження, поступовий розвиток і розширення історіографії теми.

У перше післявоєнне десятиліття в рамках здійснюваної роботи з комплектування і подальшої систематизації матеріалів з історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн було введено в науковий обіг пласт документів і матеріалів стосовно німецького окупаційного режиму на східнослов'янських територіях. Ці матеріали були відображені у працях дослідників історії східних слов'ян означеного періоду: Е. Рассела [14], М. Скирдо [15], І. Кравченка та А. Залеського [16] та інших. Також у післявоєнний період були підготовлені перші дисертації, в яких тією чи іншою мірою розкрито проблеми фізичного терору на окупованих нацистами радянських територіях, В.Ф. Романовського [17], Т.І. Халепо [18], О. В. Родзіна [19] та інших.

Позитивною рисою післявоєнного періоду стало те, що науково-дослідницька тематика війни не відійшла на другий план. Більше того, виникли деякі передумови, які сприяли осмисленню проблеми війни. До них належать і героїчно-патріотичний характер теми, і близькість її реалій дослідникам, серед яких були безпосередні учасники війни. Характерною негативною рисою наукових досліджень цього періоду була вузькість тематики, описовість і чітке дотримання ідеологічних установок та офіційної точки зору. До того ж, публіцистика цих років замовчувала незручні події і факти, зокрема, і ті, що стосувалися проблеми нацистського фізичного терору в період окупації.

Другий етап у розвитку дослідження проблем нацистського окупаційного режиму відкрила „хрущовська відлига”, яка стала наслідком історичних рішень ХХ з'їзду КПРС, які дали поштовх до короткочасної демократизації усього суспільно-політичного життя. У ці роки у радянській історіографії війни розпочалися певні позитивні зрушення. Внаслідок ширшого доступу дослідників до нових архівних матеріалів, було значно розширено джерельну базу для вивчення проблем Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Завдяки цьому істотно збільшилась і кількість наукових праць, які містили в собі широке коло досліджуваних проблем. Зокрема, нового трактування набули питання нацистського окупаційного режиму: помітно активізувалися наукові пошуки істориків, збільшилась кількість публікацій, відбулися якісні зрушення в організації наукових досліджень. Помітним став інтерес і до проблеми нацистського фізичного терору на окупованих східнослов'янських територіях, про що свідчать дослідження М. Н. Андрюхіна [20], В. І. Клокова [21], Л. А. Безименського [22], М. В. Ковалю [23] тощо. У розділах вищевказаних праць вміщено епізодичний матеріал про політику і практику нацистського фізичного терору на окупованих східнослов'янських територіях.

З другої половини 1960-х рр. у розвитку радянської історіографії наступив новий, третій етап. Він став результатом чергової зміни влади в СРСР і визначався політичними мотивами, які негативно позначилися на розвитку історичної науки. У рамках цих процесів в історичній науці розпочався „відкат” у дослідженнях окремих проблем війни, трактування яких були офіційно визначені і „затверджені” вищими керівними органами. Аналіз наукової літератури цього періоду

показує, що динамічність, новаторські підходи, критичність у дослідженні проблем війни, характерні для часів “відлиги” поступово змінюються відносним застоєм у висвітленні історії війни, звеличуванням ролі партії, некритичним ставленням до деяких проблем війни, дублюванням тематики.

З іншого боку, не можна не відзначити помітне зростання кількості публікацій з історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн, зокрема, фундаментальних багатотомних праць, в яких з’явилася нова проблематика, мало місце поглиблене дослідження і висвітлення до цього вже досліджуваних тем. Наприклад, радянські історики в рамках цього періоду зробили вагомий внесок у дослідження проблеми нацистського окупаційного режиму на території Радянського Союзу. У цьому напрямі відбулися певні зрушення: з’явилися дослідження, в яких акцентувалася увага на особливостях нацистського окупаційного режиму, викривалась й аналізувалася злочинна політика фізичного терору щодо окупованого населення. Водночас зазначимо, що суттєвим недоліком історіографії цього періоду був загальний підхід до визначення її головних суттєвих положень без виявлення будь-яких особливостей на різних територіях СРСР, які були захоплені Вермахтом.

Зокрема, предметом більшої уваги з боку радянських російських, українських та білоруських істориків стає й тема нацистського фізичного терору на східнослов’янських територіях. Досліджені ними різні аспекти теми насамперед знайшли фрагментарне відображення в колективних працях [24 – 27].

У межах означеного періоду різні аспекти проблеми нацистського окупаційного режиму і практики фізичного терору проти мирного населення та військовополонених були досліджені у працях А.С. Бланка [28], П.П. Брицького [29], В. М. Гриднева [30], В.Т. Фоміна [31] та інших.

Значний фактичний матеріал із досліджуваної проблеми міститься у монографії М.М. Загорулька і А.Ф. Юденкова [32], в якій автори роблять ряд фундаментальних узагальнень і висновків стосовно особливостей нацистської окупаційної політики на захоплених радянських територіях.

Корисною для дослідження суті та механізму реалізації на практиці політики фізичного терору щодо народів, яких нацисти вважали „нижчою расою”, є праця П.С. Ромашкіна [33]. В ній автор проаналізував форми і методи нищення мирного населення та військовополонених, навів докази та свідчення про злочинну політику нацистів на окупованих слов’янських територіях.

Вагомими для дослідження стали праці українського науковця М. В. Ковалю [34]. У них автор проаналізував становище українського народу в роки нацистської окупації, а також розкрив суть злочинної політики і практики нацистського фізичного терору на окупованих територіях України

Суттєво збагатили історіографію війни і краєзнавчі дослідження. Зокрема, чимало матеріалів з проблеми нацистського фізичного терору проти східних слов’ян періоду війни міститься в багатотомному краєзнавчому виданні з історії міст і сіл України „Історія міст і сіл Української РСР” [35]. Фрагментарна інформація про злочини німецьких окупантів проти мирного населення окупованих областей України

міститься у виданих в цей період „Нарисах історії обласних партійних організацій України” [36].

Четвертий етап в радянській історіографії, який розпочався після 1985 р. і тривав до 1991 р., позначився методологічною трансформацією історичної науки. Перебудова і подальше демократизація суспільства послугували своєрідним сигналом до ширшого і ґрунтовнішого осмислення багатьох подій радянської історії. Наукові праці, які публікувалися, опиралися на нові архівні матеріали, позначені використанням їхніх авторів нових концептуальних підходів, вільних від ідеологічної запрограмованості політичного диктату. Якісні зміни сталися і у розвитку сучасної історіографії про війну. Цьому сприяли властиві сучасній історичній науці плюралізм і свобода творчості, введення в науковий обіг значного за обсягом корпусу нових архівних, раніше не доступних для дослідників, джерел. Цей процес відбувався поступово, долаючи припущені у попередні роки помилки, нашарування, штампи і догматизм. Публікації цього періоду свідчать про те, що зросло теоретичне навантаження наукових праць, історики стали виходити на якісно новий рівень вивчення історії війни, більш вагомими стали узагальнення і висновки.

Зокрема, у 1985 р. вийшли в світ масштабні колективні та індивідуальні наукові праці „Вторая мировая война. Итоги и уроки” [37], „Правда и ложь о второй мировой войне” [38], А.С. Орлова, Б.Н. Новосолова [39], в яких вчені представили величезний фактичний та історико-аналітичний матеріал з питань причин виникнення Другої світової війни, її політичного характеру, військових подій на всіх театрах військових дій, проблеми окупаційного режиму, зробили низку узагальнень і висновків принципового значення. Проте проблема нацистського фізичного терору проти східнослов’янських народів періоду війни в цих працях не стала предметом комплексного дослідження і розглядається фрагментарно.

У монографіях М.І. Семиряги [40], А.А. Галкіна [41], Д.М. Проектора [42] та інших досліджено деякі аспекти теоретичного обґрунтування, планування та реалізації нацистського фізичного терору на окупованих східнослов’янських територіях.

Науковий доробок українського вченого М.В. Ковалю [43] у цей період поповнюється низкою наукових публікацій, в яких містяться фундаментальні положення і методологічні засади вивчення проблем нацистського окупаційного періоду в історії українського народу.

Заслуговує на увагу монографія Д.С. Мельникова і Л.Б. Чорної [44], в якій автори проаналізували ідеологію нацистів, викривали механізм реалізації політики фізичного терору щодо слов’янських народів, форми і методи його здійснення. Однак у монографії не подано повну інформацію щодо наслідків цієї політики та її впливу на морально-психологічний стан слов’янських народів.

Певний науковий інтерес представляє праця С.Т. Кузьміна [45]. Її автор, у минулому співробітник Надзвичайної державної комісії СРСР по встановленню та розкриттю злочинів німецько-фашистських загарбників, брав участь в її роботі на території СРСР, Польщі та інших країн. На основі документів, свідчень очевидців, особистих спогадів він відтворив жахливу картину процесу та наслідків

нацистського окупаційного режиму на захоплених територіях, вказував на форми і методи терору щодо населення окупованих територій.

У монографії українського історика Т.С. Першиної [46] вперше зроблено комплексне дослідження проблеми політики і практики нацистського геноциду на тимчасово окупованих територіях України. У праці викрито злочини нацистів, проаналізовано форми і методи геноциду, фіксуються наслідки та відлуння злочинної політики окупантів для українського населення.

Таким чином, зробивши історіографічний аналіз досліджуваної проблеми, з'ясуємо, що на той час не існувало комплексного наукового дослідження з проблеми нацистського фізичного терору проти східних слов'ян періоду Другої світової війни. Від 1940-х – до початку 1990-х рр. історичне пізнання визначалося владними партійними структурами. Заангажований підхід і вибірковий доступ до джерел стали причиною селективного відбору інформації, на основі якої створювалися наукові праці, тому в них міститься фрагментарна інформація з досліджуваної проблеми. У кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. стали доступними раніше засекречені архіви, а також були опублікована значна кількість документів, які дозволили науковцям визначити нові підходи у дослідженні складних питань періоду Другої світової війни.

1. Дубина К. К. Варвари двадцятого віку. – Саратов, 1942.
2. Дубина К. К. Злодеяння немцев в Киеве. – К., 1945.
3. Ярославский Е. Борьба славянских народов против германского фашизма. – М., 1941.
4. Василенко В. Расовые бредни фашистских бандитов. – М., 1941.
5. Дубровицкий Л. Под игом немецких угнетателей. – М., 1942.
6. Эпштейн Д. Славяне в борьбе с немецкими захватчиками. – Саратов, 1942.
7. Воинов М. С. Зверства фашистских варваров: указатель фактов, опубликованных в печати. – М., 1943.
8. Утевский Б. С. Преступления гитлеровцев против мирного населения / под ред. Н. М. Рычкова. – М., 1946.
9. Супруненко М. Україна напередодні і в Великій Вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників. – Уфа, 1942.
10. Новиченко Л. Гітлерівська кріпаччина: (Про „німецьку земельну реформу” на тимчасово окупованій Україні). – Саратов, 1942.
11. Новиченко Л. М. Німецька кріпаччина. – Саратов, 1942.
12. Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі. – Уфа, 1942.
13. Довженко О. Україна в огні: Кіноповість, щоденник. – К., 1990.
14. Рассел Е. Проклятие свастики. – М., 1954.
15. Скирдо М. П. Моральный фактор в Великой Отечественной войне. – М., 1959.
16. Кравченко И. С., Залесский А. И. Белорусский народ в годы Великой Отечественной войны. – Минск, 1959.
17. Романовский В. Ф. Немецко-фашистская оккупационная политика и её крах в Белоруссии (1941–1944 гг.): автореф. дис... докт. ист. наук: 07.00.02 / В. Ф. Романовский; АН БССР, Отдел общественных наук. – Минск, 1947.
18. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 236.
19. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 311.
20. Андрюхин М. Н. Геноцид – тяжелейшее преступление против человечества. – М., 1961.
21. Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939–1945 гг.). – К., 1961.

22. Безыменский Л. Особая папка «Барбаросса»: докум. повесть. – М., 1967.
23. Коваль М. В. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К., 1965.
24. История второй мировой войны. В 12-ти т. / глав. ред. комис. : Д. Ф. Устинов (пред.) [и др.]. – Т. 4. Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии „молниеносной войны”. – М., 1975.
25. Беларуская ССР у гады Вялікай Айчыннай вайны Савецкага Саюза / 1941–1945 гг. // Бібліяграфічні бюлетень / Красавік – чэрвень 1970 г. / сост. В. Адамовіч і др. – Мінськ, 1970.
26. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945. В 3-х томах. Т. 3. / ред. кол. Г. М. Мултих (голова) та ін. – К., 1969; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: в 3 т. – Т. 2. / ред. кол. И. Д. Назаренко, И. И. Вивдиченко, В. Я. Головкин. – К., 1975.
27. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945 рр.) / ред. кол. В. І. Клоков та ін. – К., 1977.
28. Бланк А. С. Адвокаты фашизма. Легенды и мифы реакционной буржуазной историографии о германском фашизме. – М., 1974; Бланк А. С. Старый и новый фашизм. – М., 1982.
29. Брицкий П. П. Интернациональная солидарность в борьбе с фашизмом: Деятельность антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях. – Львов, 1980.
30. Гриднев В. М. Борьба крестьянства оккупированных областей РСФСР против немецко-фашистской оккупационной политики, 1941–1944. – М., 1976.
31. Фомин В. Т. Фашистская Германия во второй мировой войне (сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г.). – М., 1978.
32. Загоруйко М. М., Юденков М. М. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. – М., 1980.
33. Ромашкин П. С. Преступления против мира и человечества / П. С. Ромашкин. – М., 1967.
34. Коваль М. В. У горнилі війни. (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 рр.). – К., 1972.; Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. – 135 с.; Коваль М. В. За гратами нового порядку // Український історичний журнал. – 1981. – № 5.
35. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти томах / гол. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. – К., 1969–1974.
36. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / редкол. : А. Ф. Олійник [та ін.]. – Одеса, 1972; Нариси історії Волинської обласної партійної організації / [авт. кол. : П. А. Борковський, Б. Й. Заброварний та ін.; редкол. : Є. А. Поливанов (голова) та ін.]. – Львів, 1981; Нариси історії Чергінівської обласної партійної організації / [авт. кол. : М. Д. Брезкун, М. Н. Кононенко, І. П. Костенко та ін.; редкол. : В. М. Половець (кер.) та ін.]. – К., 1980.
37. Вторая мировая война. Итоги и уроки / П. А. Жилин, С. А. Тюшкевич, Н. Г. Андроников [и др.]; гл. ред. комис. С. Л. Соколов. – М., 1985.
38. Правда и ложь о второй мировой войне / [Е. Н. Кульков, О. А. Ржешевский, И. А. Чельшиев и др.]; под ред. О. А. Ржешевского]. – М., 1988.
39. Орлов А. С., Новосёлов Б. Н. Факты против мифов: Подлинная и мнимая история второй мировой войны. – М., 1986.
40. Семиряга М. И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнёта. – М., 1985.
41. Галкин А. А. Германский фашизм / отв. ред. Б. И. Коваль. – М., 1989.
42. Проэктор Д. М. Фашизм: путь агрессии и гибели. – М., 1989.

43. Коваль М. В. *Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.)* // *Український історичний журнал*. – 1990. – № 3.; Коваль М. В. *Фашистська політика духовного, морально-політичного подавлення населення України у її крах (1941 – 1944 гг.)* // *Общественно-політическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сборник научных трудов* / ред. кол. : М. В. Коваль и др. – К., 1988.
44. Мельников Д. Е. *Империя смерти: Аппарат насилия в нацистской Германии 1933–1945*. – М., 1989.
45. Кузьмин С. Т. *Сроку давности не подлежит: [о фашистских преступлениях]*. – М., 1986.
46. Першина Т. С. *Фашистский геноцид на Украине 1941–1944*. – К., 1985.

А.М. Крилова

ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Важливою складовою дослідження землеволодіння та землекористування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є описово-статистичні джерела. Аналіз описово-статистичних джерел передбачає врахування регіональних особливостей динаміки землеволодіння та землекористування, що зумовлено як різноманітним шляхів заселення, так і особливостями етнічного складу поселенців. Територія Північного Приазов'я, яка визначається кордонами Бердянського і Мелітопольського повітів Таврійської губернії, а також Бахмутського, Олександрівського та Маріупольського повітів Катеринославської губернії, є регіоном, який освоювався протягом різних історичних епох за досить різних політичних умов, що і зумовило появу на його території різних форм землеволодіння та землекористування.

На сучасному етапі розвитку аграрного сектору, з перетворенням землі на об'єкт купівлі та продажу, важливе значення має історичний досвід, який відображено у формуванні землеволодіння та землекористування в Північному Приазов'ї.

Дослідження описово-статистичних джерел з історії землеволодіння та землекористування в Північному Приазов'ї реалізувалося переважно через вивчення аграрних відносин на території Південної України. В основному аналіз джерел дослідниками здійснювався для висвітлення: 1) економічних питань; 2) землеволодіння окремих етнічних груп; 3) соціально-економічного стану окремих регіонів на рівні повіту, губернії або всієї Південної України.

Перші праці з історії аграрних відносин на території Південної України, що дають динамічну картину розвитку землеволодіння та землекористування, з'являються в другій половині ХІХ ст. Серед таких робіт слід відзначити монографію В. Постникова, а також праці М. Неручева, А. Логінова, М. Є. Земцова [1 – 4]. На початку ХХ ст. з'являються перші спроби критичного аналізу описово-статистичних джерел. Насамперед це праці В. Святловського та З. М. і М. А. Свавицьких [5; 6].

Для дослідників середини ХХ ст. характерне використання описово-статистичних джерел для

вирішення питань кризи феодално-кріпосницької системи. Із робіт цього періоду вирізняються матеріали міжреспубліканських симпозиумів з аграрної історії Східної Європи М. Максименко, М. Симонової, О. Коциєвського, С. Бороваго [7 – 9].

З 1970-х років починають з'являтися перші джерелознавчі студії щодо статистичних джерел, серед яких окрема увага приділялася описово-статистичним. До земельних переписів у джерелознавчих студіях зверталися Д. Тарасюк [10] та А. Зубко [11]. Особливе місце в дослідженні описово-статистичних джерел належить представникам московської школи І. Ковальченко [12].

Серед сучасних дослідників описово-статистичних джерел слід відзначити дослідження А. Бойка, І. Петrenchенко, І. Бондаренко, Н. Суревої, Н. Темірової [13 – 17].

На початку 1990-х рр. Інститутом української археографії та джерелознавства було започатковано видання описово-статистичних джерельних комплексів. У межах цього проекту було видано описи Лівобережної України та Київського, Чернігівського і Харківського намісництв [18 – 20]. У подальшому видання описово-статистичних матеріалів здійснювалося науковцями Запорізького та Подільського осередків Інституту, в результаті чого маємо археографічне опрацювання описів Степової України та Подільської губернії [21; 22].

Історіографічний доробок з історії землеволодіння та землекористування досить представницький. Разом з тим, історія описово-статистичних джерел не була головним предметом досліджень і вивчалася в межах окремих напрямів, які співіснували та доповнювали один одного. Специфічні особливості руху фондоутворення, недостатня вивченість самих джерел зумовили відсутність узагальнюючої роботи з історії аграрних відносин другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Автор статті ставить за мету проаналізувати описово-статистичні джерела із землеволодіння та землекористування в Північному Причорномор'ї у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Описово-статистичні джерела з аграрної історії Північного Приазов'я представляють собою групу масових історичних джерел. Описово-статистичне джерело землеволодіння та землекористування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було визначено нами як письмовий документ, для якого характерні такі ознаки: 1) належність до двох джерельних родів – документального та описового, що зумовило наявність статистичної та описової частин; 2) варіативність якісних та кількісних ознак; 3) наявність елементів статистичного оброблення (статистичної моди, середнього арифметичного, медіани тощо); 4) наявність програми, анкети або формуляра, яка обов'язково містить питання про землеволодіння або землекористування; 5) єдина методика збирання та систематизації необхідної інформації – наявність первинних матеріалів обліку та подальше їхнє зведення у єдиний текст; 6) використання великої кількості першоджерел; 7) залучення для виконання проекту на різних етапах певної категорії службовців.

Взаємодія межових установ Міністерства юстиції, державних установ земельної позики (Товариство взаємної земельної позики, Селянський та

Дворянський земельні банки), а також статистичних закладів державної статистики Центрального статистичного комітету МВС (далі – ЦСК) і земств (Таврійського та Катеринославського) була окреслена як фактор створення джерел.

До описово-статистичних джерел землеволодіння та землекористування другої половини XIX – початку XX ст. ми відносимо: матеріали земських переписів земельної власності (первинні формуляри та опубліковані збірники) [23; 24]; оціночні доповіді та звіти позикових установ [25, 83-84; 26, 11-14об; 27, 27-28] матеріали переписів земельної власності проведених ЦСК та Головним управлінням землеустрою та землеробства (первинні та опубліковані) [28-30], полюбовні сказки та геодезичні описи Спеціального межування [31; 32; 33, 7-9].

Евристичний пошук документальних джерел в українських та російських архівосховищах вівся за напрямом, визначеними під час аналізу руху документів місцевих та центральних установ Російської імперії.

Основний комплекс описово-статистичних джерел з історії землеволодіння та землекористування зберігається в Державному архіві Автономної Республіки Крим та Державному архіві Запорізької області, а також в Російському державному історичному архіві.

У Державному архіві Автономної Республіки Крим описово-статистичні джерела зберігаються у фондах Таврійської губернської креслярні та Селянського банку. Масив описово-статистичних документів земського перепису Мелітопольського повіту 1912 року зосереджено в фондах Державного архіву Запорізької області. У Російському державному історичному архіві зберігаються оціночні документи Товариства взаємної земельної позики, Дворянського та Селянського банків, а також документи земельних переписів, проведених ЦСК.

За походженням описово-статистичні джерела представлені документами землевласників та місцевих установ. До документів, складених землевласниками, належать полюбовні сказки Спеціального межування та описи землеволодіння, які подавалися разом із заявою про надання позики або під час продажу землі позиковим установам.

Документи місцевих установ формувалися в місцевих відділеннях земельних банків (оцінювачами або обов'язковими членами), губернських креслярнях (повітовими землемірами), земствах (статистиками), Губернських статистичних комітетах (далі – ГСК) (урядовцями повітів, статистиками).

У місцевих відділеннях Дворянського та Селянського банків формувалися оціночні та перевірочні описи землеволодіння і доповіді про оцінку. Повітовими землемірами створювалися геодезичні описи формального відмежування селянських наділів, а також заповнювалися подвірний та поселищний листки перепису землевпорядкованих господарств Бердянського повітів.

Земськими статистиками створювалися волосні, подвірні, общинні (поселищні), приватновласницькі та відрубні описи землеволодіння.

Урядовцями повіту та статистиками ГСК під час трьох земельних переписів 1877, 1887 та 1905 рр. створено описи приватних та надільних земель у вигляді окремих листків та списків.

Взявши за основу ознаку „тип землеволодіння” описово-статистичні джерела були систематизовані за трьома підгрупами: джерела індивідуального землеволодіння, джерела колективного землеволодіння та джерела мобілізації землеволодіння (перехід від одного типу до іншого).

У межах підгрупи джерел індивідуального землеволодіння вирізняються документи для дослідження: двору, хутору, маєтку (економії), відрубу. До підгрупи джерел колективного землеволодіння слід віднести документи для дослідження землеволодіння волості, сільського товариства (общини), спілки селян, відрубного поселення. Підгрупа джерел дослідження мобілізації висвітлює перехід від колективного до індивідуального землеволодіння, а також від індивідуального до колективного та від індивідуального до індивідуального власника.

Загальним для всіх підгруп документальних джерел є наявність трьох протоколів: початкового, основної частини та кінцевого. Основні статті формулярів: „адресна частина”, „власник”, „площа землі”, „оренда землі”, „здавання землі”. Характерними для формулярів є формули дати та підписів власників або осіб, які складали документ.

Специфічними рисами окремих формулярів є наявність статей з історії заселення та формування землеволодіння, документальні дані про площу землі. Окремо слід виділити наявність статей „опис в описі”.

З'ясування вірогідності описово-статистичних джерел з точки зору достовірності та наукового обґрунтування вирішувалося двома шляхами: вивченням історії створення та порівнянням із матеріалом першоджерел.

Достовірність первинних межових документів зумовлювалася декількома чинниками: 1) законодавчою базою, яка регламентувала особливості проведення робіт; 2) централізацією межового управління (наприклад, засвідчення межових планів та книг Межовою канцелярією відмінили тільки на початку XX ст.); 3) розвитком геодезичної техніки, 4) особами конкретних межових чиновників.

На якість матеріалів банківської оцінки значний вплив мали реальні умови та особливості збору матеріалу під час здійснення оцінки, а також жорстка підпорядкованість виконавців. Загалом за вірогідністю, матеріали державних позикових установ схожі на земську статистику. В перший період діяльності Селянського банку оцінка проводилася земськими урядовцями. З появою своїх оцінювачів у структурі Селянського банку під час оцінювання використовувалися матеріали, зібрані у попередній період. На повноту та достовірність даних впливала регламентованість проведення оцінок.

Під час переписів, що проводилися ЦСК та ГСК, первинні статистичні дані надходили від волосних писарів, які й без того були обтяжені паперовою роботою, що, без сумніву, погіршувало достовірність зібраної інформації. Це вимагає додаткової перевірки вірогідності даних щодо площі землеволодіння в окремих повітах і врахування особливостей методики збирання та оброблення інформації кожного перепису.

Результати внутрішньої та зовнішньої критичної оцінки земських, межових та банківських описів дають можливість говорити про їхню відносно високу

вірогідність. Матеріали ЦСК значно поступаються їм і зберігають вірогідність даних тільки на рівні тенденцій.

Комплексний аналіз описово-статистичних джерел, створених як місцевими, так і центральними установами, дає підстави стверджувати про необхідність залучення додаткових матеріалів для уточнення назви та площі землеволодіння земельного володіння.

Інформаційний потенціал описово-статистичних джерел, створених під час земельної оцінки, переписів та межування має широкі можливості для дослідження історії землеволодіння та землекористування.

Загальна мета, з якою створювалися джерела та схожість методики збирання статистичної інформації, зумовили відносну однотипність структури їхніх формулярів. Але у подальшому особливості оброблення статистичних даних та створення на їхній основі описів призвели до появи специфічної для кожного комплексу документів, „прихованої” інформації.

Враховуючи обсяг інформації, що містять описово-статистичні джерела, галузі їхнього використання досить різноманітні. Дані про місцезнаходження земельних ділянок дають можливість прослідкувати географію форм землеволодіння. Інформація про поширення форм землеволодіння протягом окремого відрізка часу робить можливим аналіз змін співвідношення між ними (наприклад, за площею) та виявлення окремих тенденцій у розвитку аграрних відносин на визначеній території. На основі даних про соціальний статус землевласників простежується динаміка співвідношення кількості землі у різних соціальних та етнічних груп. Інформація описово-статистичних джерел також дає змогу визначити перехід (мобілізацію) землеволодіння або його частини від одного власника до іншого, а також має важливе значення при проведенні генеалогічних досліджень.

Аналіз інформативних можливостей актуалізованої джерельної бази з історії землеволодіння та землекористування Північного Приазов'я дає підстави стверджувати: 1) описово-статистичні джерела мають важливе значення для дослідження особливостей землеволодіння та землекористування; 2) наявність унікальної інформації в цих джерелах дозволяє реконструювати типові та унікальні риси землеволодіння та землекористування в Північному Приазов'ї; 3) максимально ефективно інформація описово-статистичних джерел може бути використана у комплексі з іншими джерелами; 4) можливий комплексний підхід до використання інформації описово-статистичних джерел – створення бази даних Банку землеволодіння, основне завдання якого є накопичення інформації про конкретні землеволодіння певної території.

1. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / Владимир Ефимович Постников – М., 1891. – XXXII.

2. Неручев М.В. Государственный земельный фонд Таврической губернии / Михаил Васильевич Неручев. – Симферополь, 1907.

3. Логинов А. Краткий очерк землевладения и землепользования в Александровском уезде / Анатолий Логинов. – Александровск, 1905.

4. Земцов М.Е. Еврейские крестьяне. Краткий очерк экономического положения евреев-землевладельцев

Екатеринославской губернии / Михаил Евстафьевич Земцов. – СПб., 1908.

5. Святловский В.В. К вопросу о судьбах землевладения в России (статистика мобилизации земельной собственности) / Владимир Владимирович Святловский. – СПб., 1907.

6. Свавицкая З.М. Земские подворные переписи: Поуездные итоги (1880 – 1913) / З.М. Свавицкая, Н.А. Свавицкий – М.: ЦСУ СССР, 1926. – VIII.

7. Максименко М.М. Уставные грамоты Таврической губернии / М.М. Максименко // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 г. – Минск: Наука и техника, 1964.

8. Симонова М.С. Крестьянский поземельный банк в системе общей аграрной политики самодержавия (1895 – 3 XI 1905 г.) / М.С. Симонова // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1966 год. – Таллин: Изд-во АН ЭССР, 1971.

9. Боровой С.Я. К вопросу о капиталистической эволюции южноукраинского села в пореформенный период / С.Я. Боровой, А.С. Коциевский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1971. – Вильнюс: „Минтис”, 1974.

10. Тарасюк Д.А. Поземельная собственность пореформенной России. Источниковедческое исследование по переписи 1877-1878 гг. / Давид Аронович Тарасюк – М., 1981.

11. Зубко А.Н. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: автореф. дис. на соискание учен. степ. кандидата ист. наук: спец. 07.00.09 „Историкогеография и источниковедение” / А.Н. Зубко. – К., 1988.

12. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма (источники и методы исслед.) / И.Д. Ковальченко, Т.Л. Моисеенко, Н.Б. Селунская. – М.: Изд-во МГУ, 1988.

13. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел / Анатолий Васильевич Бойко. – К., 2000.

14. Петrenchенко І.Є. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення та інформаційний потенціал: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 „Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І.Є. Петrenchенко. – Київ, 2004.

15. Бондаренко І.В. Топографічні описи України кінця XVIII - початку XIX ст. (проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерел): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 „Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І.В. Бондаренко. – Дніпропетровськ, 2003.

16. Сурева Н.В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Наталія Вікторівна Сурева. – Запоріжжя, 2004.

17. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Наталія Романівна Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003.

18. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / ред. П.С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1989.

19. Описи Лівобережної України кін. XVIII - поч. XIX ст. / ред. П.С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1997.

20. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упоряд. В.О. Пірко, О.І. Гуржій; редкол. П. Сохань та ін. – К.: Наукова думка, 1991.

21. Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 1999. – Т.10: Описи Степової України останньої чверті XVIII - початку XIX ст. / Упоряд. А. Бойко. – 2009.

22. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / упоряд. Ю.С. Земський, В.В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2005.

23. Державний архів Запорізької області. – Ф. Ф-255. – Оп. 1. – Спр. 29.

24. *Матеріали для оцінки земель Екатеринославской губ. – Екатеринослав, 1899 –*. – Т. 2: Александровский уезд. – 1902.
25. *Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – Держархів АР Крим)*. – Ф. 377. – Оп. 1. – Спр. 4938.
26. *Російський історичний державний архів (далі – РДІА)*. – Ф. 1483. – Оп. 1. – Спр. 30.
27. *Держархів АР Крим*. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 219.
28. *РДІА*. – Ф. 1290. – Оп. 4. – Спр. 125, 126, 188, 189.
29. *РДІА*. – Ф. 1290. – Оп. 6. – Спр. 36, 86, 87, 88, 89.
30. *Російський державний архів давніх актів*. – Ф. 1295. – Оп. 4. – Спр. 515.
31. *Держархів АР Крим*. – Ф. 377. – Оп. 5. – Спр. 432.
32. *Держархів АР Крим*. – Ф. 377. – Оп. 5. – Спр. 433.
33. *Держархів АР Крим*. – Ф. 377. – Оп. 1. – Спр. 2640.

В.М. Мельниченко

ВИСВІТЛЕННЯ ЖИТТЯ ПОВОЄННОГО СЕЛА В РАЙОННІЙ ПРЕСІ (1943 – 1950 РР.)

У контексті вивчення аграрної історії, зокрема, періоду повоєнної відбудови (1943 – 1950 рр.), особливої актуальності набуває розширення джерельної бази досліджень цього важливого хронологічного відрізка життя українського села. Сповна це стосується й засобів масової інформації, які в той час на селі були представлені переважно періодичною пресою, передусім районними газетами, які за своєю специфікою були найбільш наближені до сільського життя. Окремі аспекти запропонованої до уваги теми частково відображені у науковій літературі, однак, на нашу думку, порушена нами проблематика потребує подальшого вивчення. Автор статті ставить за мету проаналізувати висвітлення життя повоєнного українського села тогочасною пресою.

Районні газети почали виходити відразу після звільнення території України від німецьких окупантів. Роботу редакцій місцевих газет доводилося відновлювати практично „з нуля”, оскільки вони зазнали великих втрат внаслідок окупації: частина журналістів загинула під час війни, інші перебували в діючій армії або в евакуації. Майже все поліграфічне обладнання було знищене або вивезене.

Однією з перших вдалося налагодити роботу редакції районної газети в Хоролі Полтавської області. Вже в жовтні 1943 р. вийшов її перший номер, віддрукований в Харкові, тому що власної поліграфічної бази газета ще не мала [1, 74]. А вже в листопаді 1943 р. районні газети виходили у 18 районах області невеликим накладом у 500 примірників. В інших районах за відсутності паперу випуск газет відновити не вдалося [2, 76 – 77].

У Дніпропетровській області на кінець 1945 р. тираж усіх районних газет складав 45 тис. примірників [3, 29]. І в наступні роки тиражність „районів” Дніпропетровщини зростала повільно – в 1949 р. їх сумарний тираж складав 52 тис. примірників [4, 424].

Для сільського населення районні газети були основним джерелом інформації. Так, у Драбівському районі Полтавської (нині – Черкаської) області в 1944 р. з 750 примірників накладу районної газети 650 газет отримували сільські жителі. Крім того селяни отримували 333 примірники центральних та республіканських, 169 обласної газети [5, 71 – 72].

Усі без винятку районні газети, що поширювалися у сільській місцевості у повоєнні роки, були органами райкомів КП (б) України та районних рад депутатів трудящих і відповідно контролювалися ними. Їх зміст відзначався надмірною заідеологізованістю, про що можна судити навіть з характерних для того часу однотипних назв районних часописів: „Жовтневий шлях” (Щорськ), „Сталінським шляхом” (Покровське), „Сталінець” (Юр’ївка), „Червоний лан” (Лихівка) Дніпропетровської області, „Ленінський шлях” (Велика Багачка), „Будівник соціалізму” (Гадяч) Полтавської області.

Працюючи в рамках жорсткого ідеологічного регламенту, редакційні колективи „районів” подавали газетний матеріал практично за однією схемою – пріоритет мала обов’язкова офіційна інформація про події загальносоюзного і республіканського рівня (партійні та урядові рішення, найважливіші міжнародні події), а також матеріали, в яких аналізувалися місцеві проблеми і ставилися партійні завдання виробничого та ідеологічного характеру. Такі матеріали, як правило, розміщувалися на перших сторінках.

Наприклад, в районній газеті „Переможець” (Кобеляки Полтавської області) у січні 1945 р. на першій сторінці було вміщено повідомлення Радянського Інформбюро про становище на фронтах, наказ Верховного Головнокомандуючого про подяку військам, які відзначилися у боях під Кенігсбергом, лист-подяка з діючої армії від генерала Ліподаєва комсомольцям району, які брали участь у зборі коштів на будівництво танкової колони „Комсомолец Полтавщини”. На цій же сторінці – інформація про підписання угоди про перемир’я з Угорщиною, а також місцева хроніка про роботу відновлених сільських клубів і хат-читалень [6, 1]. Інша районна газета „Будівник соціалізму” (Гадяч Полтавської області) у квітні 1948 р. першу сторінку присвятила передовій статті під назвою „Політично-масова робота в період весняної сівби” та матеріалам з характерними для того часу заголовками – „Всі сили на завершення сівби цукрових буряків”, „Наслідуйте приклад передових колгоспів”. Крім того підбірка коротких інформацій повідомляла читачам про те, що в районі будується п’ять цегельних заводів, відбувся міжрайонний семінар зоотехніків, рай бібліотека придбала нові книги, а учні Гадяцької школи № 2 посадили 636 дерев [7, 1].

На сторінках районних газет системно і послідовно висвітлювалися проблеми сільськогосподарського виробництва – робота колгоспів, машино-тракторних станцій, інших підрозділів аграрного профілю. Регулярно публікувалися зведення про хід сільськогосподарських робіт у розрізі окремих господарств. Такий, насичений статистичними викладками матеріал давав можливість аналізувати виробничі процеси як в окремих колгоспах, так і в районах. Суттєво доповнювали картину інформаційні статті і замітки про хід польових робіт, стан справ у тваринництві.

Вся інформація виробничого характеру загалом відображала напружену роботу колгоспників, називала тих, хто сумлінно працює на різних ділянках господарства. Хоча в більшості випадків буденна і нелегка праця селян штучно і пафосно прив’язувалася до виконання соціалістичних зобов’язань, партійних

рішень, а високі показники приурочувалися до політичних дат, „вказівок і порад товариша Сталіна”. Так, в статті „Колгоспні тваринники відповідають на постанову партії і уряду”, вміщеній у газеті „Сталінець” (Юр’ївка Дніпропетровської області), йшлося про те, що як тільки вийшла чергова постанова уряду і ЦК КП (б) У, то всі тваринники колгоспу імені 17-річчя Жовтня „поставили собі завдання у здійсненні вимог партії і уряду” [8, 2]. Подібні матеріали під „ідеологічно витриманими” та наказово-мобілізуючими заголовками і рубриками подавалися й в інших районних газетах: „Виробити мінімум трудоднів” („Ленінський шлях”, Велика Багачка Полтавської області) [9], „Рівняються на передовиків” („Приорільська правда”, Котовка Дніпропетровської області) [10], „Швидше готувати ґрунт під озимину” („Радянський патріот”, П’ятихатки Дніпропетровської області) [11], „Виконаємо зобов’язання, дані товаришеві Сталіну” („Будівник соціалізму”, Гадяч Полтавської області) [7].

Під таким же кутом зору на сторінках районної преси подавалися й матеріали агітаційно-пропагандистського спрямування: „Масово-агітаційній роботі – більшовицький розмах” („Придніпровський комунар”, Верхньодніпровськ Дніпропетровської області) [12], „Вище рівень культурно-масової роботи в клубах” („Соціалістичне поле”, Томаківка Дніпропетровської області) [13], „Щоденно підвищувати свій ідейно-політичний рівень” („Ленінський шлях”, Велика Багачка Полтавської області) [14].

Значну увагу районні газети приділяли поширенню сільськогосподарських знань. Зокрема, газети „Ленінський шлях”, Велика Багачка Полтавської області у жовтні 1947 р. опублікувала велику статтю „Осінній догляд за плантаціями шовковиці”, а в грудні того ж року – рекомендації „Заготівля і зберігання верхівок картоплі” [15]. Газета „Будівник соціалізму” (Гадяч Полтавської області) у лютому 1948 р. розмістила статтю з науковими рекомендаціями іншої тематики – „Догляд за озиминою в зимовій і весняній періоди” [16].

Районні газети оперативно інформували сільських читачів про повоєнне відновлення на селі роботи закладів освіти, культури, охорони здоров’я. Чисельні замітки повідомляли про організацію навчання в сільських школах, бібліотечне обслуговування колгоспників, участь селян у художній самодіяльності та спортивно-масовій роботі.

У повоєнні роки районні газети, подаючи інформацію про роботу центральних партійних та державних органів виключно в позитивному і надмірно оптимістичному тоні, водночас регулярно вміщували гострі критичні матеріали, в яких викривалися недоліки в господарській та соціальній сфері місцевого життя, що можна розглядати як позитивне явище. Критиці піддавалися керівники та спеціалісти колгоспів, окремі структурні підрозділи, працівники культурно-освітніх закладів та кіномережі. В поле критики потрапляли також первинні партійні та комсомольські організації.

Реагування на критичні виступи „районки”, які були органами партійних комітетів, було обов’язковим. Кожна районна газета мала рубрику „Слідами виступів районної газети”, в якій публікувалися наслідки розгляду газетних матеріалів.

Так, в газеті „Приорільська правда” (Котовка Дніпропетровської області) у відповідь на критичний виступ газети районний прокурор повідомляв, що після інформації газети про фінансові порушення в одному з колгоспів району, винні притягнуті до кримінальної відповідальності [17, 2].

Таким чином, районні газети відігравали важливу роль у висвітленні життя повоєнного колгоспного життя повоєнного часу. Приділяючи особливу увагу проблемам сільськогосподарського виробництва, газети регулярно вміщували матеріали про хід виконання господарствами планів і соціалістичних зобов’язань, підкріплюючи їх статистичними даними. Помітне місце відводилося повідомленням про роботу сільських культурно-освітніх закладів. Крім того, районна преса під кутом партійної пропаганди постійно інформувала сільських читачів про найважливіші партійно-державні рішення, події в країні та за кордоном. Незважаючи на надмірну ідеологізацію матеріалів районних газет, вони виконували важливу інформаційно-просвітницьку функцію, користувалися популярністю серед сільського населення, справляючи помітний вплив на формування його світогляду у період повоєнної відбудови.

1. Інформація Полтавського обкому партії Центральному Комітету КП (б) У про знищення фашистськими окупантами на території області культурно-освітніх закладів. 13 жовтня 1943 р. // Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1959). – К., 1989.
2. Інформація Полтавського обкому партії Центральному Комітету КП (б) У про розгортання роботи закладів вищої школи, народної освіти, мережі культурно-освітніх закладів на визволеній території області. 28 листопада 1943 р. // Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1959). – К., 1989.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1580.
4. Справка Днепропетровского обкома КП (б) У о работе областных, городских и районных газет // Восстановление Приднепровья (1946 – 1950): Документы и материалы / Рук. кол. сост. И.Ф. Курас. – К., 1988. – VII.
5. Державний архів Черкаської області. – Ф. П-229. – Оп. 1. Спр. 2.
6. Переможець. Орган Кобеляцького РК КП (б) У та районної Ради депутатів трудящих. – 1945. – 25 січня.
7. Будівник соціалізму. Орган Гадяцького РК КП (б) У та районної Ради депутатів трудящих. – 1948. – 22 квітня.
8. Беліна О. Колгоспні тваринники відповідають на постанову партії і уряду // Сталінець. Орган Юр’ївського РК КП (б) У та районної Ради депутатів трудящих. – 1948. – 8 лютого.
9. Ленінський шлях. Орган Великобагацького РК КП (б) У та районної Ради депутатів трудящих. – 1946. – 20 червня.
10. Приорільська правда. Орган Котовського РК КП (б) У та районної Ради депутатів трудящих. – 1947. – 24 квітня.
11. Радянський патріот. Орган П’ятихатського РК КП (б) У та районної Ради депутатів трудящих. – 1948. – 18 липня.
12. Придніпровський комунар. Орган Верхньодніпровського РК КП (б) У та районної Ради депутатів трудящих. – 1946. – 5 грудня.
13. Соціалістичне поле. Орган Томаківського РК КП (б) У та районної Ради депутатів трудящих. – 1946. – 24 листопада.
14. Ленінський шлях. Орган Великобагацького РК КП (б)

У та районної Ради депутатів трудящих. – 1946. – 4 серпня.

15. Ленінський шлях. Орган Великобагацького РК КП (б) У та районної Ради депутатів трудящих. – 1947. – 2 жовтня; – 1947. – 25 грудня.

16. Будівник соціалізму. Орган Гадацького РК КП (б) У та районної Ради депутатів трудящих. – 1948. – 12 лютого.

17. Порушники колгоспного Статуту // Приорільська правда. Орган Котовського РК КП (б) У та районної Ради депутатів трудящих. – 1948. – 22 квітня.

Ю.М. Михайлюк

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ. У ВІЗІІ М. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО ТА П. КЛЕПАТСЬКОГО

Важливою справою сучасної історичної науки є студіювання соціальних процесів на українських теренах на різних етапах вітчизняної минувшини. Це не випадково, адже соціальна історія на сьогодні видається одним із найактивніших, динамічних і перспективних напрямів наукових пошуків. У його рамках особливе місце належить дослідженню історії селянства, яке цілком об'єктивно вбачається основою нації. Тож інтерес до селянської старовини є закономірним. Утім не всі етапи історії українського селянства є достатньо вивченими. Передусім це стосується литовської доби, що зумовлено обмеженою джерельною базою та складністю перебігу тогочасних соціальних процесів. Тому значущою запорукою у вирішенні цієї проблеми є досконале володіння відповідною історіографічною базою.

У числі істориків-литуаністів минулого, котрі у своєму доробку зверталися до розгляду української селянської проблематики часів Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), заслуговують на увагу М. Довнар-Запольський та П. Клепатський.

Наукові праці М. Довнар-Запольського, присвячені литовській добі, містять матеріал, який розкриває різні аспекти соціальної історії. У їх межах чільне місце відведено й селянству. Це стосується насамперед таких праць історика, як „Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке” (1905) [1] (побудована на основі доопрацювання і об'єднання двох раніше опублікованих розвідок „Западно-Русская сельская община в XVI веке” (1897) та „Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в первой половине XVI века” (1905) [2; 3]), „Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах” (1901) [4]. Їх специфікою є характерна деталь: головним об'єктом дослідження в перелічених працях виступає сільське населення переважно сучасних білоруських земель, а українська його частка (у межах передусім Київщини, а також Волині і Поділля) аналізується автором зазвичай побіжно та поверхово. Однак це не позбавляє нас можливості простежити стрижневі підходи дослідника у питанні позиціонування українського селянства в суспільних процесах ВКЛ. Цьому сприяє ще одна робота М. Довнар-Запольського „Украинские староства в первой половине XVI в.” (1908 р., стала передмовою до однієї з книг „Архива Юго-Западной России”) [5]. Хоча в ній селянство фігурує епізодично,

утім представлене на матеріалі власне українських теренів. Примітно, що хронологічно всі названі праці охоплюють переважно період першої половини XVI ст.

На відміну від попереднього автора наукова спадщина П. Клепатського у розрізі означеної проблематики представлена єдиною працею „Очерки по истории Киевской земли. Литовский период”. Вона побачила світ 1912 р. й була перевидана лише нещодавно – 2007 р. [6; 7]. Ця робота являє собою ряд нарисів, у яких, поряд із іншим, представлена і селянська тематика, яка розглядається лише в межах Київської землі. Характерно, що ця проблематика в структурі роботи відображена двояким чином. Регіональна специфіка передусім господарської складової життя селянства представлена автором у нарисах, які розкривають природно-географічні, соціально-економічні, демографічні тощо аспекти розвитку дев'ятьох повітів Київської землі. Важливо, що інформація про кожний з них доповнена докладним переліком виявлених автором сільських населених пунктів та картами повітів. Поряд із цим, окремий нарис присвячено узагальненню матеріалів і суджень П. Клепатського стосовно типології сільських поселень та селянського землеволодіння, соціальної диференціації та відповідних податків і повинностей селян, їхнього самоврядування.

До аналізу творчого доробку М. Довнар-Запольського, де розглядалися питання історії селянства, вдавалися як його сучасники, що виявлялося насамперед в рецензіях та відгуках на його праці В. Антоновича і П. Голубовського [8; 9], М. Любавського [10], М. Грушевського [11] та ін., так і окремі представники наступних поколінь істориків, зокрема, С. Михальченко [12] тощо. До наукової ж спадщини П. Клепатського дослідники несправедливо виявили значно скромніший інтерес, хоча надзвичайно часто звертаються до його суджень і посилаються на його висновки. У числі аналітичних історіографічних публікацій заслуговує на увагу передусім вступна стаття Л. Войтовича до видання „Очерків...” 2007 р. [13, 3–12].

Та попри все це, проблема трактування М. Довнар-Запольським та П. Клепатським розгортання соціальних процесів у середовищі селянства на українських теренах у литовську добу до сьогодні в історіографії не була предметом окремого й докладного дослідження. Відтак метою пропонованої розвідки є дослідити погляди вказаних дослідників на селянство як соціальну складову тогочасного українського суспільства, розкрити їхні підходи до диференціації селян у литовську добу.

Аналізуючи специфіку розвитку сільського населення українських земель у литовську добу, М. Довнар-Запольський і П. Клепатський цілком усвідомлювали, що селянство на той час ще не було повністю соціально дистанційоване від міщанства. Адже їх пов'язувало спільне виконання повинностей, спосіб господарювання (сумісне користування землею, заняття ухадницькими промислами тощо), інколи навіть підпорядкування і т.п. [5, 83; 7, 162–164, 179, 238, 317].

Утім дослідники суттєво розходилися у питанні міцності зв'язку селян і міщан згідно з регіональною специфікою і висловлювали, по-суті, полярні погляди. Так, на думку М. Довнар-Запольського, у першій

половині XVI ст. взаємозв'язки між обома верствами населення виглядали найтіснішими в північноукраїнських землях (зокрема, Мозирщині), оскільки там місто і волость складалі єдине ціле. Водночас історик запевняв, що в інших містах Київського воєводства зв'язок міста з волосним селянством суттєво зменшується по причині розпаду більшості волостей. Однак він цілком свідомий того, що в попередні часи ситуація тут була аналогічною тій, що мала місце в північному регіоні українських теренів. М. Довнар-Запольський продовжив своє судження тим, що з рухом на південь зв'язок сільського населення з міщанством неспинно слабшав, а в південних прикордонних містах він або взагалі відсутній, або ж виявляється незначним чином. Тобто, у цьому регіоні відособленість міщанського стану від інших (у тому числі й селянського) виявляється найбільш рельєфно, що пояснюється автором, мовляв, міщани були „основним населенням южних местностей ... , тогда как земьянство и крестьянство южных городов являются уже пришлым населением” [5, 83–86]. Останні тези, по-суті, підводять нас до думки М. Довнар-Запольського (хоч і не висловленої безпосередньо автором), що процес відмежування селянства від міщанства проходив швидшими темпами саме в Південній Київщині порівняно з сусідніми регіонами.

П. Клепатський своє бачення цієї проблеми подавав інакше. Він вважав, що упродовж практично всієї литовської доби в межах Київської землі селян з міщанами тісно поєднувала насамперед господарська діяльність. Зокрема, заняття землеробством, скотарством, різного роду промислами було характерним як для сільського, так і міського населення від Мозирського повіту на півночі до Черкаського повіту на півдні [7, 162–164, 179, 238, 317]. На противагу М. Довнар-Запольському, він стверджував, що в Черкаському повіті ні селянство, ні міщанство не складало відособлених соціальних груп, а за родом своїх занять практично зливалися. Їх також зближувало й обопільне підпорядкування „замковому присудові”. П. Клепатський пояснював це тим, що більшість нечисельного селянства Черкаського повіту перебувала на помешканні до Черкас, а відтак потрапила під юрисдикцію місцевих старост (зокрема й приватновласницькі селяни, які відтак перед своїми власниками були зобов'язані лише „подачками”) [7, 316–317].

Досить специфічним видається зображення М. Довнар-Запольським процесу розселення селянства на півдні ВКЛ. Слід гадати, що спустошення селянських поселень цього краю наприкінці XV – на початку XVI ст. унаслідок татарської агресії він розглядав як тотальне (хоч і не зупинявся на цьому окремо). Адже місцеве селянство у першій половині XVI ст. трактується ним як прийшлий люд, а відродження сіл подається як наслідок осідання навколо „панських дворів” біглою населення з інших земель [5, 86–87]. По-суті, він висловився про обірвання тягловості розвитку сільського населення в окресленому регіоні. Натомість П. Клепатський у цьому питанні не такий категоричний. Хоч він і визнавав, що в середині XVI ст. в Черкаському повіті (до нього він зараховує і Канів з округою) було мало сіл, а місцеве населення значною мірою складалося з вільних ухадників, „беглецов

разных наций”, однак про повну заміну тут сільського населення мову не заводить [7, 311–318].

Порівнюючи життя міста із селом, М. Довнар-Запольський позиціонував становище селян вільнішим від міщанського і в сфері повинностей, і з огляду на менше обтяжування села старостівською владою [5, 87]. Юрисдикція місцевих урядовців щодо селянства ним окреслена лишень поодинокими штрихами. Зокрема, він зазначав, що влада старост Київського воєводства поширювалася на селян (поряд з міщанами та боярами) у військових і судових справах [5, 18]. Щодо „присуду” місцевих владців над селянами автор уточнював, що приватновласницькі селяни на Київщині „судились в смесном суде” (швидше за все розуміється сумісний суд шляхтича зі старостою), натомість на Волині вони перебували виключно в старостівській юрисдикції. До дещо іншого висновку прийшов П. Клепатський. На основі відповідного положення Уставної грамоти Київській землі 1507 р. він з'ясував, що приватновласницьких людей мали судити великокнязівські урядники. Однак насправді останні судили селян лише в окремих випадках і за участю сторони власника. Більше того, невдовзі, за словами П. Клепатського, „господарь передает юрисдикцию над владельческими людьми в руки этих последних (шляхти – Ю. М.)” [7, 390–391].

Про „господарських” (вільних) селян М. Довнар-Запольський, посилаючись на уставну грамоту Київській землі, зазначав, що ті підлягали тільки судові старости [5, 34, 36]. Також, за його словами, під старостівським керівництвом і контролем селяни, зокрема, й приватновласницькі, виконували повинності [5, 18]. Утім така категорична констатація цього факту стосовно шляхетських підданих потребує уточнення. Те, що приватновласницькі селяни певний час були задіяні у виконанні деяких замкових повинностей під орудою старост, не викликає заперечень. Однак М. Довнар-Запольський оминув той факт, що в документі, на який він посилався для підтвердження своєї думки (ревізія Житомирського замку 1545 р.), йдеться про королівське розпорядження місцевому старості звільнити князівських та зем'янських підданих від тих зобов'язань (у цьому випадку – ремонтувати замковий міст, вести сторожову службу на замку, платити десятину). Тобто дослідник випустив з уваги те, що питання повинностей названої вище категорії селян у середині XVI ст. було виведене з-під контролю старост.

Окрім цього в контексті взаємовідносин із владою можна розглядати характеристику П. Клепатським системи данини, якою було обкладено українське селянство ВКЛ, насамперед данники. До найбільш поширених видів данини дослідник зараховував давні її форми – медову, полюддя, подимщину, а також нові – воловщину, помірне, за право полювання (ловче, бобровниче, сокольниче) тощо [7, 383–386]. Загалом же проблема стосунків на рівні „місцева влада – селяни” подана М. Довнар-Запольським і П. Клепатським поверхово й принагідно, жодної деталізації дії системи судово-адміністративної влади місцевих урядовців щодо селян у їх працях не простежується.

Розглядаючи селянське питання М. Довнар-Запольський та П. Клепатський вивчали й питання самоврядування. Примітно, що в доробку першого ця проблема стала наскрізною. М. Довнар-

Запольському вдалося досить предметно і аргументовано розкрити суть та внутрішню структуру волосних та сільських громад, систему повинностей і оподаткування їх членів, земельне питання, проаналізувати органи самоврядування. Також чимало уваги приділено боротьбі волостей за свої права з місцевою державною адміністрацією, означенню причин і власне процесу розпаду волостей тощо [1; 2].

Хоча все це подавалося головню на прикладі земель верхнього Подніпров'я, автор періодично вдавася й до посилання на інші українські землі. Зокрема, зауважував, що на Київщині й Поділлі волості функціонували по аналогії з північними землями, а їхні громади так само чинили впертий опір адміністрації, навіть збройний. Хоча важко повністю прийняти тезу, що тут в першій половині XVI ст. волосна громада „с своим центром-городом держится прочно” [1, 36]. Щонайменше в Південній Київщині на цей час такі громади вже розпалися [14, 229–237]. Натомість можна цілком погодитися з твердженням дослідника, що на Волині й Київщині голови громадського самоврядування іменувалися як старцями, так і отаманами [1, 60–61].

Щодо останніх суттєве уточнення зробив П. Клепатський, локалізуючи старців у Мозирському та Овруцькому повітах, в інших же повітах Київської землі очільники місцевих сільських громад, за його словами, називалися отаманами [7, 392–396]. Він намагався в загальних рисах розкрити діяльність інститутів сільського самоврядування, функції і повноваження отаманів і старців тощо. Хоча за своєю докладністю і змістовністю його матеріали значно поступалися напрацюванням М. Довнар-Запольського, утім їх перевагою була акцентуація на самоврядні традиції власне українських селян.

Як М. Довнар-Запольський, так і П. Клепатський переконано стояли на думці, що селянство мало розгалужену внутрішню-станову диференціацію. Вони розрізняли дві категорії: данників та тяглих (останніх П. Клепатський називав ще „робітними селянами”). М. Довнар-Запольський особливу увагу приділяв соціальному статусові саме данників, наявність яких фіксував окрім інших земель ВКЛ ще й на Волині і Київщині і вважав їх основною категорією населення сільських громад.

П. Клепатський цього не заперечував і додавав, що зрідка данники іменувалися згідно з промислами, якими займалися – бортники, куничники, ловці [7, 383]. Тяглими або робітними селянами дослідник називав тих, хто відбував панщину. До середини XVI ст. таку категорію селян він зафіксував лише в Овруцькому, Чорнобильському та північній частині Київського повіту й прийшов до висновку, що їх чисельність була незначною, а повинності – достатньо легкими [7, 387–388].

Зовсім іншу картину змалював М. Довнар-Запольський. На його переконання, до певної пори Київщина була „областью данников”, що нібито засвідчила люстрація Київської землі 1471 р. Утім у середині XVI ст. цей край „знает только тяглое население”. До такого висновку М. Довнар-Запольський прийшов на основі аналізу замкових ревізій 1552 р. Процес такої соціальної трансформації селян він пояснював посиленням кріпосницьких тенденцій, котрі вели до руйнування „старини

крестьянского быта”, а відтак і громадської самоврядної організації [1, 148–149].

Важливо зазначити, що підставою класифікації селян на данників та тяглих М. Довнар-Запольський [1, 141–142] і П. Клепатський [7, 383–388] визначали диференціацію їх данини і повинностей. Водночас примітно, що обидва дослідники з огляду на відношення селян до землі і землевласників використовують ще одну класифікацію – похожі (з правом переходу на інші землі) і непохожі (з відсутністю такого права) селяни [1, 143–147; 7, 388–389]. М. Довнар-Запольський чітко вказував на своє трактування данників як похожих, а тяглих як непохожих селян. Натомість П. Клепатський стосовно подібного ототожнення категорій селян не обмовлявся.

Таким чином, у працях М. Довнар-Запольського та П. Клепатського селянство українських земель ВКЛ представлено на стадії формування як стану. Незважаючи на певні розбіжності у трактуванні соціальних процесів у селянському середовищі (рівень міцності зв'язку з міщанством, проблема спадкоємності сільського населення на українських землях тощо), дослідники багато в чому мали схожі погляди. Насамперед це стосується питань соціальної диференціації селянства, оцінки системи їхнього самоврядування, господарського життя селян тощо. Попри всі можливі критичні зауваження щодо тих чи інших тверджень і висновків поважних науковців слід зазначити, що їхнє бачення розвитку селянства українських земель у литовську добу заслуговує на чільне місце в історіографії.

1. Довнар-Запольский М. *Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке.* – К.: Киевская 1-я артель печатного дела, 1905.

2. Довнар-Запольский М. *Западно-Русская сельская община в XVI веке* // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб.: Типография С. В. Балашова, 1897. – Ч. CCCXII.

3. Довнар-Запольский М. *Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в первой половине XVI века* // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб.: Сенатская типография, 1905. – Ч. CCCLVIII.

4. Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах.* – К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. – Т. 1.

5. Довнар-Запольский М. *Украинские старосты в первой половине XVI в.* // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 8. – Т. 5. *Акты об украинской администрации.* – К., 1907.

6. Клепатский П. *Очерки по истории Киевской земли. Том I. Литовский период.* – Одесса, 1912.

7. Клепатский П. *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период.* – Біла Церква, 2007.

8. Антонович В., Голубовский П. *Отзыв о сочинении М. В. Довнар-Запольского „Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. Киев, 1901”, представленном в Историко-филологический факультет [Имп. Ун-та св. Владимира в Киеве] для приобретения степени магистра русской истории* // Университетские известия. – 1902. – № 1.

9. Антонович В., Голубовский П. *Рецензия на сочинение магистра Довнар-Запольского „Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.”, представленное для приобретения степени доктора русской истории* // Университетские известия. – 1906. – № 3.

10. Любавский М. *Рец.: Довнар-Запольский М. Очерки по*

организации западно-русского крестьянства в XVI веке. – СПб., 1907. – (Отд. отт. из „Отчета о третьем присуждении премии П. Н. Батюшкова”).

11. Грушевський М. Рецензія на „Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.” // Записки НТШ. – 1906. – Т. 70. – Кн. 2.

12. Михальченко С. И. Феодальная Россия и Литва в трудах М. Довнар-Запольского: Дисс. на соиск. степ. канд. ист. наук: 07.00.09 / МГПИ. – М., 1990.

13. Войтович Л. „Очерки по истории Киевской земли” П. Г. Клепатського // Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церква, 2007.

14. Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. – Черкаси: Вертикаль, 2011.

О.М. Тараненко

АГРАРНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО: КРИТЕРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ

На сучасному етапі розвитку історичних знань в Україні зростає роль і значення історіографії, історіографічних досліджень. Історіографія дозволяє виявити та зрозуміти сутність різних напрямів, що репрезентовані в історичній науці, зміну наукової проблематики історичних досліджень, зумовленість теорій історичного процесу, становлення та еволюцію історичних концепцій, історію введення до наукового обігу джерел та історіографічних пам'яток, трансформацію принципів та методів наукового пошуку [1, 5].

Одним із важливих аспектів історіографічних досліджень є історіографічна періодизація. Саме цим і зумовлено актуальність пропонованого дослідження.

Під періодизацією історичної науки, становлення і розвитку історичної думки розуміють науковий метод, що передбачає систему процедур, прийомів і способів, спрямованих на виокремлення в історіографічному процесі найбільш важливих епох, періодів, етапів за спільними ознаками і критеріями [2, 35].

І. Хміль у вступі до „Историографии истории Украинской ССР” за критерій періодизації визначав діалектично-матеріалістичний підхід марксистсько-ленінської методології. Враховуючи це, в історії радянської історичної науки, в тому числі в історіографії, ним виокремлено три етапи, відповідні трьом періодам в житті радянського соціалістичного суспільства:

1) жовтень 1917 – середина 1930-х рр. – етап становлення;

2) середина 1930-х – кінець 1950-х рр. – період завершення побудови соціалізму;

3) етап удосконалення соціалізму [3, 3].

У цьому контексті І. Рибалка, який є автором п'ятого і шостого параграфу шостої глави вказаної вище праці, в історії дослідження громадянської війни розрізняв такі періоди:

1) 1918 – початок 1930-х рр.;

2) початок 1930-х – середина 1950-х рр.;

3) друга половина 1950-х – друга половина 1980-х рр. [4, 261].

Сучасний український історіограф Я. Калакура пропонує такі критерії, які можуть бути в основі історіографічної періодизації:

1) найважливіші рубежі світової і української історії;

2) зародження принципово нових явищ у суспільному, науковому, культурному, ідейному, духовному житті, які змінили суттєво або істотно вплинули на характер і зміст історичних знань, історичної думки;

3) поява нових історичних праць, які стали важливою віхою у формуванні історичної думки;

4) заснування осередків і товариств, наукових інституцій історичної науки, історичних шкіл, формування течій і нових напрямів історичної думки, виникнення нових історичних часописів і видань тощо.

Застосовуючи згадані та інші критерії періодизації, Я. Калакура окреслює вісім основних періодів розвитку української історичної думки і науки:

1) княжа доба, історія Київської Русі, Галицько-Волинської і Литовсько-Руської держав;

2) охоплює козацько-гетьманські часи;

3) друга половина XVIII – початок XIX ст.;

4) середина XIX ст.;

5) остання чверть XIX – початок XX ст.;

6) 1920-ті – початок 1930-х рр.;

7) середина 1930-х – друга половина 1980-х рр.;

8) сучасний період, започаткований на рубежі 1980-х – 1990-х рр. [2, 35 – 41].

Визначаючи етапи розвитку історичної науки в Україні у період тоталітарної доби та посттоталітарного суспільства В. Коцур, А. Коцур вважають, що слід врахувати розширення дослідницької проблематики, використання джерелознавчих прийомів, ступінь розвитку демократії в усіх сферах суспільного життя, включаючи і галузь історичної науки, якісні зміни в організації і характері наукових досліджень. Керуючись цим, дослідники виділяють три етапи в історіографії історії України вказаного періоду:

1) 1920-ті – перша половина 1950-х рр.;

2) друга половина 1950-х – 1980-ті рр.;

3) сучасний – розпочинається з 1991 р. [5, 314].

Н. Ковальова при вивченні аграрної політики українських національних урядів 1917 – 1921 рр. в основу класифікації праць радянських та сучасних вітчизняних істориків поклала основні етапи розвитку історичної науки в СРСР та незалежній Україні. Відповідно до цього, дослідниця умовно розрізняє п'ять етапів у вивченні теми:

1) 1920-ті – початок 1930-х рр.;

2) середина 1930-х – середина 1950-х рр.;

3) середина 1950-х – середина 1980-х рр.;

4) друга половина 1980-х рр. – 1991 р.;

5) 1991 – 1999 рр. (час появи публікації цього автора) [6, 26].

Сучасний український історик С. Гнатюк виокремлює три періоди української історіографії внутрішньої політики Гетьманату 1918 р.: міжвоєнний (1920 – 1930-ті рр.), повоєнний (1940 – 1980-ті рр.) та новітній (1990-ті роки) [7, 195].

В. Капелюшний у розвитку української історіографії історії української державності за радянської доби виокремлює п'ять основних історіографічних періодів, які, за словами вченого, невід'ємні від загальних тенденцій розвитку історичної науки взагалі:

1) роки Української революції (1917 – 1921 рр.);

2) 1920-ті – 1930-ті рр.

3) 1930-ті – перша половина 1950-х рр.

4) друга половина 1950-х – середина 1980-х рр.
5) кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. 3 1990-х розпочинається сучасний етап української історіографії [8, 22 – 25].

Однак останні двоє істориків не наводять критеріїв, за якими вони виділяли періоди в історіографії історії Української державності 1917– 1920 рр., Гетьманату 1918 р.

Розробляючи періодизацію тієї чи іншої теми, ми вважаємо за необхідне дотримуватися критеріїв, котрі пропонують згадувані вище сучасні провідні українські історіографи. При визначенні етапів історії історіографії обраної нами теми дослідження доречною є думка С. Корновенка про те, що:

1) і у радянській, і у сучасній українській історіографії склалася певна традиція у періодизації історії історіографії історії революції, якою не варто нехтувати;

2) виокремлення конкретних історіографічних етапів безпосередньо залежить від історіографічних джерел, опрацьованих і залучених науковцем до дослідження, рівня науковості їхнього змісту;

3) враховуючи, що історіографія постійно розвивається, будь-яка періодизація є умовною та відносною [1, 16].

Отже, підсумовуючи, в історії історіографії аграрної політики П. Скоропадського виділяємо такі етапи:

1) 1920-ті – 1990-й рр.;

2) сучасна українська історіографія 1991 – поч. XXI ст.

В першому етапі ми виокремлюємо радянську та діаспорну історіографію. Причому остання не була стабільною в своїй історичній генезі, тому доцільно виділити європейську та північноамериканську діаспору.

Крім того, на основі опрацьованих нами історіографічних джерел, ми можемо уточнити та деталізувати наведену вище періодизацію. Так, у радянській історіографії розрізняємо такі підперіоди:

1) 1920-ті рр.;

2) 1930-ті – перша половина 1950-х рр.;

3) друга половина 1950-х – перша половина 1980-х рр.;

4) 1985 – 1991 рр.

В зарубіжній українській історіографії з нашої теми виділяємо два підперіоди:

1) міжвоєнний (1920-ті – 1939 рр.);

2) післявоєнний (1945 – 1991-й рр.).

В межах сучасної української історіографії ми виокремлюємо такі підперіоди:

1) перша половина 1990-х рр. (1991 – 1995 рр.);

2) друга половина 1990-х рр. (1996 – 1999 рр.);

3) початок XXI ст. (2000-ні рр.).

Визначена періодизація, на нашу думку, є обґрунтованою, вона враховує визначальні особливості і відмінності того чи іншого етапу в нагромадженні знань про аграрну політику П. Скоропадського. Все ж, ми не абсолютизуємо запропоновану періодизацію і не заперечуємо можливості її уточнення.

І. Корновенко С. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр. / С. Корновенко. – Черкаси: Ант, 2008. – 238 с.

2. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

3. Хмель І. Предисловіє / І. Хмель // *Історіографія історії Української ССР. Колективна монографія / под ред. І. Хмеля.* – К.: Наукова думка, 1986. – 555 с.

4. Рыбалка И. Борьба трудящихся Украины против внутренней контрреволюции и империалистической интервенции в 1918 – 1920 гг. в советской историографии на первых этапах ее развития / И. Рыбалка // *Історіографія історії Української ССР. Колективна монографія / под ред. І. Хмеля.* – К.: Наукова думка, 1986. – 555 с.

5. Коцур В. Історіографія історії України: курс лекцій / В. Коцур, А. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 519 с.

6. Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Наталія Анатоліївна Ковальова. – Дніпропетровськ, 1999. – 185 с.

7. Гнатюк С. Л. Внутрішня політика гетьманату П. Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Сергій Леонідович Гнатюк. – К., 2002. – 249 с.

8. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) / В. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 608 с.

М. І. Чорний

ЗЕМЕЛЬНІ ВОЛОДІННЯ ДОМІНІКАНСЬКИХ МОНАСТІРІВ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ У XIII – XV СТ.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ СУДОВИХ ДОКУМЕНТІВ

Заснований у 1216 р. Домініканський орден був чернечою структурою, яка мала офіційний жебракуючий статус. Цей статус передбачав, що ченці Ордену і монастирські адміністрації не мають права приймати у в подарунок земельну власність чи нерухоме майно [1, 201]. Натомість, домініканським ченцям дозволялося приймати в якості милостині гроші або їжу [1, 203]. Оскільки розміри грошових дарунків (донацій) не вносилися, це призвело до неконтрольованого зростання орденської власності та дозволило окремим монастирям проводити активні лихварські операції серед шляхти і міщан. Згодом, від середини XIII ст., і в різний спосіб орденські монастирі почали заволодівати земельними угіддями та нерухомим майном, яке належало світським особам або перебувало у міській власності. Крім того, у більшості держав Західної Європи Орден проводив інквізиційну діяльність, завдяки якій заволодівав частиною земель, майна і грошей тих, хто був засуджений за звинуваченням у ересі. Це перетворило Домініканський орден в одне із найбагатших чернечих згромаджень середньовічної Європи.

До першої половини XV ст. у державах Центрально-Східної Європи – Угорському, Чеському, Польському королівствах та німецьких землях Священної Римської імперії налічувалося 263 монастирі Ордену. В межах цих територій з першої половини XIV ст. адміністративно були структуровані Тевтонська, Саксонська, Польська, Богемська, Угорська і Далматинська орденські провінції. Межі цих провінцій до другої половини XVIII ст. не співпадали із тогочасними державними кордонами та межами дієцезій (єпископств). Зокрема, до складу

Польської провінції (до 1301 р.) окрім власне польських земель входили території Чеського королівства, Силезії, землі держави Тевтонського ордену, Лівонія та Курляндія; до Саксонської – окрім власне саксонських земель – території Бранденбургу, Фрісландії, Тюрингії та Вестфалії; до Тевтонської – окрім південно-західних німецьких земель, частина Фландрії [2, 44-45]. Такі межі орденських провінцій без суттєвих змін проіснували до другої половини XVIII ст. До 1427 р., коли з Домініканського ордену офіційно було знято статус зображуючого, у державах Центрально-Східної Європи діяло 263 монастирі. З них земельною власністю та нерухомим майном володіло 29 монастирів, 5 із яких знаходилися в руських (українських) землях Польського королівства [3, 210].

У державах окресленого регіону Домініканський орден через потужні позиції світської влади і місцевого єпископату не мав права проводити інквізиційної діяльності. Щодо церковних земель, то земельна власність на території держав Центрально-Східної Європи вже була розподілена між єпископатом, парафіяльним кліром і раніше створеними чернечими орденами. Тому матеріальне становище окремих домініканських монастирів покращувалося лише за рахунок окремих пожертвувань (донацій) феодалів, купців або міщан. Це створювало різку диспропорцію у матеріальному забезпеченні монастирів і провокувало загострення конкурентної боротьби за прибутки не лише між орденськими монастирями і католицьким духовенством різних ієрархічних рангів, але і між домініканцями та світськими особами різного соціального статусу. Ці процеси та їх вироки зафіксовані у численних судових документах, а також у збірниках опублікованих актових та судових матеріалів [4].

Оприлюднення давніх судових документів не лише стосовно Ордену, але і стосовно усіх без винятку церковних структур розпочалося серед інших серійних джерельних публікацій у другій половині XIX ст. на території переважної земель, які входили до складу Австрійської монархії Габсбургів і Німецької імперії. Саме тут унаслідок проведених у XVIII – другій половині XIX ст. секуляризаційних реформ було закрито 7 тис. монастирів різної орденської приналежності, архіви і бібліотеки яких були конфісковані – передані у власність державним та університетським науковим бібліотекам або архівам [5, 223]. Добра збереженість монастирських архівів та книгозбірень і щедра державне фінансування дали змогу дослідникам розпочати публікацію давніх актових матеріалів. Позитивним було також і те, що у своїй більшості науковці не були заангажовані церковними або орденськими інтересами. Це сприяло об'єктивності досліджень і унеможливило публікацію фальсифікатів. Одночасно із документами світських судів різних інстанцій публікувалися і актові матеріали церковних судів, насамперед консисторіальних (єпископських). Однак, від часу завершення Першої світової війни і утворення в межах колишньої Австро-Угорської імперії незалежних держав із власними Академіями наук процес публікації суттєво сповільнився, а через відсутність достатнього і централізованого фінансування набув фрагментарного характеру.

Матеріальна база кожного домініканського монастиря формувалася за рахунок добровільного

пожертвування (донації), розмір і термін дії якої особисто визначав сам жертводавець (донатор). Правових актів, які б унормовували порядок надання донаційних грамот монастирям, у жодній із держав регіону в досліджуваній період не було. Кількість грошових пожертвувань багатократно переважала земельні. Часто гроші надавалися донаторами для здійснення домініканцями заупокійних богослужінь стосовно членів родини жертводавця. Рішення донатора засвідчувалося документально. До цих записів можна було апелювати, якщо нащадки донаторів розпочинали судові процеси проти монастирів або вдавалися до відкритого грабунку. Уже від середини XIII ст. такі явища стали звичним в Угорському королівстві та німецьких землях Священної Римської імперії. Так, у 1256 р. сини задарської міщанки Стани оскаржили у міському суді право місцевого домініканського монастиря св. Платона на володіння садом і виноградником, який заповіла монастирю перед смертю їхня мати [6, 44]. Але, очевидно, ченці так переконливо захистили цю пожертву, що брати не лише відмовилися продовжувати судовий процес (*gravamen rasciantur*), але й запевнили, що їхні нащадки теж не повертатимуться до нього [6, 45].

Типовим явищем для усіх католицьких територій досліджуваного регіону стало фактично здирицьке „вибивання” монастирями від міщан та шляхти раніше обіцяних грошей чи навіть майна через суди церковних і світських інстанцій. У 1360 р. домініканці із загребського монастиря св. Мартина скаржилися до міського суду на те, що міщанин Генріх постійно затримує виплату обіцяної монастиреві однієї марки сріблом [7, 18]. У 1378 р. загребські домініканці через суд домоглися від шевця Климента сплати одного денарія і відібрали в рахунок решти боргу дві телячі шкіри [7, 24]. Того ж року ченці через суд вимагали від загребського міщанина Михайла повернути 2 золоті флорини, які Михайл віддав своїй дружині, замість того, щоб віддати гроші монастиреві [7, 28].

Для того, щоб ввести в оману можливих ревізорів із церковних чи світських інстанцій, абати монастирів ордену, оформляючи документи, активно користувалися недосконалістю юридичних норм канонічного і римського права. Юридичний термін „власність” (*possessio*) у середньовічній юриспруденції мав значення „власності” і „володіння”. Це від часів Римської імперії термін „володіння” передбачав як приватну власність, так і різноманітні форми власності на правах різнострокової оренди. Саме підміною значення цих юридичних термінів домініканські монастирські адміністрації змогли нагромаджувати гроші, землі та нерухомість попри усі законодавчі заборони з боку пап і прелатів, не говорячи вже про статутні обмеження власного Ордену.

Право патронату, яким користувалися феодали при оформленні донацій, не було унормованим і суперечило нормам канонічного права. Це призводило до судових суперечок серед духовенства. Зокрема, у 1283 р. донація моравського маркграфа Пржемісла оломоуцькому домініканському монастиреві викликала конфлікт між домініканцями і плебаном (парафіяльним священиком) Конрадом із села Бистржіце. Разом із подарованими маркграфом трьома ланами землі і млином, монастир самочинно

захопив земельну ділянку, яка належала батькові Конрада, оломоуцькому міщанинові Генріху Глузі. Конрада змусили відмовитися від позову, залякавши покаранням (*per censuram ecclesiasticam de requisitione predictae aree silentium perpetuum imponentes*) [8, 54].

Іншим прикладом юридичної невнормованості донацій можна вважати судовий процес, який тривав у 1309–1381 рр. на території тієї ж Оломоуцької дієцезії. Ще в 1309 р. вдова шляхтича Єнча з Дебліна Войслава, користуючись правом патронату, подарувала парафіяльну церкву у своєму селі Вазан монастирю домініканок з м. Оломоуц [8, 66]. У грамоті власниці села вказала на те, що вікарій церкви Вацлав позбавляється права служити у цій церкві й відмовила в отриманні належної йому суми грошей (*exclusa alicquali portione vicarii*) [8, 67]. У власність монастиря окрім церкви, згідно волі донаторки, переходили і вісім з десяти ланів церковної землі [8, 67]. Два лани залишалися вікарію як плата за попередні богослужіння [8, 67]. Ні Вацлав, ні його наступник Миколай (призначений пізніше), ні оломоуцький єпископ Іоанн із Ноймаркта не визнали такого рішення Войслави і судова суперечка за володіння землями і прибутки від богослужінь у цій сільській церкві тривала аж до 1381 р. Тоді у Празі кардинал-легат Пілеюс, переглянувши справу, виніс остаточний вирок – сільська церква затверджувалася за монастирем домініканок, а вікарій Миколай мав служити коло одного із вівтарів у містечку Кремса (в Оломоуцькій дієцезії) [8, 69].

Звичним явищем у державах Центрально-Східної Європи у другій половині XIV – на поч. XV ставали збройні напади шляхти на монастирі, які володіли землями, на підставі раніше отриманих дарчих грамот. Такі факти були властиві для Силезії, яка від 1328 р. була захоплена Чеським королівством – складовою Священної Римської імперії. Силезька шляхта через часті війни переживала матеріальну скруту. Звичним явищем у Силезії стали збройні напади шляхтичів на монастирі Домініканського ордену з метою їх пограбування. Чеська і польська шляхта у цій місцевості користалася відносно слабкістю апарату державної влади, сконцентрованої лише у великих містах. Тому всі напади на орденські монастирі залишалися безкарними. Зокрема, у 1336 р. князь Миколай II разом із слугами захопив усі сім сіл, якими володів монастир домініканок з міста Рацібож [9, 129]. Крім грабунків монастирів, шляхта Силезії намагалася втягнувати орден і у судові суперечки. В 1399 р. освенцімський князь Ян подарував місцевому домініканському монастирю Діви Марії село Брошковіце (*Broszkowice*) з околицями і зобов'язався щорічно сплачувати на користь обителі десять гривень польської лічби. Ще за життя князя, у 1405 р., його спадкоємці почали вимагати перегляду дарчої грамоти [10, 1]. Пріор згаданого монастиря, Ян Ольшановський, скаржився у суді на те, що син князя, Мартин, підбурює селян, щоб вони нічого не давали монахам і сам відмовляється платити десять гривень [10, 4]. Під час судового процесу у 1416 р. цей монастир навіть пограбували місцеві шляхтичі [10, 13]. Тільки після втручання польського короля Сигізмунда III у 1629 р., коли Силезія перебувала у складі Речі Посполитої, судова справа проти навколишньої шляхти завершилась на користь монастиря [10, 178].

Не менш цікавими для дослідження аграрної історії є судові документи, які стосуються українських земель у складі Польського королівства, зокрема території колишнього Галицько-Волинського князівства, що від 1349 р. входили до складу польських коронних володінь, а від 1772 р. – монархії австрійських Габсбургів. Поява нових земель у сфері католицької світської і церковної юрисдикції не лише не припинила або призупинила конфлікти через суперечки про власність між Орденем, католицьким парафіяльним кліром, шляхтою, а навпаки ще більше їх спровокувала. Судові конфлікти за володіння землями і отримання прибутків від богослужень, типові для тогочасних католицьких держав регіону, поширилися і в галицьких землях, де більшість населення становили православні. Католики становили нечисельну групу населення у захищених фортифікаціями і гарнізонами містах. Переважно конфлікти орденських монастирів, католицьких прелатів і світських осіб на цих територіях стосувалися прав власності на землю або нерухомість, а також виникали внаслідок втручання ченців у нотаріальний переділ земель та майна. Зокрема, у 1390 р. пріор Матернус львівського домініканського монастиря Божого Тіла прийняв у власність своєї обителі поле шляхтича Конрада Луського, котре той раніше відібрав у Галицької архієпископії [11, 21]. Конрад дарував монастиреві згадане поле за умови, що його буде поховано у цьому львівському монастирі [11, 21]. Хоч суперечка з архієпископом завершилася накладенням інтердикту на монастир, подальші суперечки архієпископа Бернарда Єліті із владою Львова і особиста прихильність до пріора польського короля Владислава II Ягайла (1385–1434) дали змогу монастиреві юридично закріпити за собою згадане поле.

Найбільшою за кількістю опублікованих судових документів стосовно судових справ між церковними і світськими офіційними та приватними особами XIV–XV ст. було і продовжує залишатися видання „Актів гродських і земських”. Серед опублікованих судових документів цього монументального збірника є процес про спадковий розподіл майна між львівським домініканським пріором Миколаєм і спадкоємцями шляхтича Андрія – Іваном, Олександром і княгинєю Гурковими. Судові засідання з цього приводу відбувалися у Львові та Кракові у 1441–1442 рр. Справа стосувалася володіння селами Лисятичі та Стриянець, на володіння якими претендував згідно заповіту львівський домініканський монастир. Тільки завдяки втручання у перебіг судової справи краківського і львівського старост Яна з Чижова і Петра Одровонжа монастир програв процес і навіть був позбавлений грошової компенсації [12, 52]. Захланність ченців львівського домініканського монастиря могла породжувати лише протидію і привертати до монастирського майна і грошей увагу різноманітних аферистів, дії яких залишалися безкарними. У 1442 р. шляхтич Ян Шадурка не лише заволодів ставом в межах Львова, яким володів львівський домініканський монастир, а ще й спустив воду і безперешкодно продав рибу [12, 49].

Книга міського (лавничого) суду м. Перемишля містить цікаву інформацію про етапи судового процесу між перемиським мельником Петром і пріором місцевого домініканського монастиря Діви Марії – Якобом. У 1446 р. пріор цього монастиря

Миколай позичив місцевому мельнику Петрові певну суму грошей під заставу його поля [13, 26]. Коли гроші у визначений термін не були повернуті, пріор через суд вимагав віддати монастиреві поле і навіть млин [13, 31]. Врешті справу залагодили сплатою пріорові п'ятдесяти гривень та обіцянкою мельника записати у своєму заповіті, що млин після його смерті перейде на користь монастиря [13, 34].

Втручання церковних структур у справи про землеволодіння припинилися лише в другій половині XVIII ст. Тодішня австрійська влада в галицьких землях від 1774 р., як і загалом по імперії, ліквідувала фінансову незалежність монастирів усіх орденів на теренах Королівства Галичини і Володимирії, а також обмежила привілейований статус усіх орденських монастирів. Усім клірикам, незалежно від конфесійної приналежності, заборонялося брати участь у нотаріальному переділі майна світських осіб [14, 26]. Згодом, у 1782 р., за ініціативи імператора Йосифа II (1780 – 1790), держава оголошувалася верховним власником і розпорядником усіх церковних і монастирських земель і фінансів, а усі без винятку церковні структури – лише їх користувачами [15, 38]. Селяни, які жили на монастирських землях, зберігали свій статус підданих і продовжували відробляти панщину або сплачувати чинш. 5 жовтня 1782 р. усім клірикам заборонялося продавати, віддавати під заставу чи у кредит церковні гроші чи земельну власність приватним особам. Ті, хто доносив про таке правопорушення, отримували 4 % від конфіскованої суми, а той хто позичав таємно і був викритий – втрачав право повернути позичені кошти [15, 39].

Отже, документи королівських і міських судів стосовно Домініканського ордену і церковної історії загалом є цікавою і мало використовуваною у науковому обігу групою джерел. Інформація з цих документів дає змогу висвітлювати не лише важливі аспекти соціально-економічних стосунків церковних і державних структур, але і простежувати взаємини ченців Ордену зі шляхтою, міщанами та селянами середньовічних держав Центрально-Східної Європи й українських земель зокрема.

1. *Die Constitutionen des Predigerordens vom J. 1229* / Hrsg. von H. Denifle // *Archiv für Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters*. – Berlin, 1885. – B. 1.
 2. Чорний М. Домініканський орден у державах Священної Римської імперії у першій половині XIV ст. // *Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету*. – Львів, 2010. – Випуск 11.
 3. Чорний М. І. Домініканський орден у Центрально-Східній Європі в XIII–першій половині XV ст.: Дис. ... канд. істор. н. – Львів, 2002.
 4. *Acta iudicialia consistorii Pragensis* / Vydava F. Tadra // *Historický Archiv Ceske Akademie cisare Frantiska Josefa pro vedy, slovesnost a umeni v Praze*. – Praha, 1888–1893. – Т. 1-7; *Das Formelbuch des Domherrn Arnold von Protzan* / Hrsg. von W. Wattenbach // *Codex diplomaticus Silesiarum*. – Breslau, 1862. – B. 5; *Libri citationum et sententiarum seu knihy pohonní a nálezovú quo continentur pohony Brnnští (1406-1415) i Pyhony Olomouckú (1412 - 1420)* / Ed. V. Brandl. – Brunn, 1873; *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta (1408-1530)* / Opubl. B. Ulanowski / *Monumenta mediæ aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. – Krakow: *Academia Litterarum*, 1894; *Acta Salzburgo-Aquilejensia 1316-1378* / Hrsg. von A. Lang // *Quellen und Forschungen zur osterreichische Kirchengeschichte*. – Praha: *Typis Friedrich Tempsky*, 1903; *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis 1301-1382* /

Serkes. I. Nagy. – Budapest, 1878-1920. – Т. 1-8; *Desky dvorskú království eskeho* // *Archiv Cesky ili stare pisemne pamatky cesky i moravske sebrane z archivu domacich i cizich* / Ed. G. Friedrich. Praha, 1897 - D. 2; *Soudni kniha msta Jicina od roku 1362 do roku 1407* / Vydal F. Mncik. – Jicin, 1898; *Ksegi sadowe Brzesko-Kujawskie 1418-1424* / Oprac. K. Kochanowski // *Teki A. Pawinskiego*. – Warszawa, 1905. – Т. 7.
 5. Dudik B. *Archive im Konigreiche Galizien und Lodomerien. Im Auftrage des Hohen Staatsministeriums beschreiben und durchforscht* // *Archiv fur osterreichische Geschichte*. – Wien, 1868. – B. 39.
 6. *Codex diplomaticus regni Croatiae Dalmatiae et Slavoniae* / Red. T. Smiciklas. Zagreb, 1904-1916. – Т. 5: 1201–1235.
 7. *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae: Tom 1-6* / Ed. J. Tkali. – Zagreb, 1889-1898. – Т. 4: *Zagrebaki sudebni pozivi i presude 1355-1365*; Т. 5: *Pozivi i presude 1375-1391*.
 8. *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae* / Hrsg. von A. Boczek, J. Chytil, G. Brethgoltz. – Brunn, 1903. – B. 15.
 9. Dlugosz J. *Dzieje Polski* // *DzieBa wszystkie wydane staraniem A. Przedzieckiego*. – Krakow, 1868. – Т. 4.
 10. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДА України у Львові). – Ф. 140. – Он. 1. – Спр. 217.
 11. Abraham W. *Poczatki arzbiskupstwa lacinskiego we Lwowe*. – Lwow, 1909.
 12. *Acta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego (dalí – AGZ)*. – Т. 1-24. / Pod red. B. Tatomira, X. Liskiego, A. Prochaski. – Lwow, 1868-1931. – Т. 14: *Najdawniejsze zapiski sdyw lwowskich 1440-1456*.
 13. *Ksiega lawnicza miasta Przemysla 1445-1452* / Wydali J. Smobka, Z. Tymidska. – Przemysl, 1936.
 14. Gach P. *Kasaty zakonow na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Slaska 1773-1914*. Lublin, 1984.
 15. ЦДА у Львові. Ф. 187. – Он. 1. – Спр. 1.

В. М. Шевченко

МОБІЛІЗАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: СТАН РОЗРОБКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Упродовж XIX – XX ст. процес вільного переходу землі від одного власника до іншого часто означувався як „мобілізація земельної власності”. Зародившись у Західній Європі як прояв нових, ринкових тенденцій економічного розвитку такий вислів (сьогодні у нашому науковому лексиконі його практично не існує) на зламі XIX – XX ст. став досить популярним у Російській імперії. Фактично його провідником і найактивнішим популяризатором став російський економіст, вчений секретар „Вільного економічного товариства” Володимир Володимирович Святловський. На початку XX ст. він писав, що епоха дійсно вільної мобілізації земельної власності в межах імперії „починається лише з 1861 року – коли вперше виникає ринок для збуту земель, які продаються” [1, 25]. Визнаючи наявність різних термінів для визначення поняття „мобілізація”, В. Святловський називає лише найбільш вдале на його думку, яке належало російському історикові і економісту, професору М. Соболеву: „Під мобілізацією земельної власності слід розуміти процес переходу землі від одного власника до іншого шляхом, вільним від

усякого обмеження” [1, 20]. В. Святловський наводить і власне визначення цього терміну: „Я особисто схарактеризував би мобілізацію, як те типове явище свободи обігу на ринку, а також дроблення і з’єднання нерухокої власності, в наслідок чого створюються особливі правові та економічні умови, які перетворюють нерухомість у звичайний товар” [1, 22]. Як бачимо, свого часу поняття мобілізації земельної власності було не тільки поширеним у наукових колах, але й мало солідне теоретичне обґрунтування. В сучасній науці термін „мобілізація” найчастіше поступається терміну „еволюція земельної власності”. Тим не менше, дозволимо собі на сторінках нашого повідомлення зберегти попередню, традиційну для зламу XIX – XX ст. назву цього процесу.

Як свідчать численні статистичні та інші джерела, у другій половині XIX – на початку XX ст. у межах Російської імперії, або принаймні у її європейській частині, мобілізація земельної власності проходила кількома шляхами. Найпоширенішим звичайно був ринковий шлях купівлі-продажу землі через реалізацію нотаріально завірених „купчих актів” („купчих кріпостей”) – документу, який, відповідно до існуючого тоді законодавства, готувався нотаріусами і закріплювався (звідси і назва „купчий акт”) підписом старшого нотаріуса окружного суду [2, 137 – 139]. Доринкової мобілізації належала і така її форма, як купівля-продаж землі з публічного торгу. Вона була характерною для земель, заставленими їхніми господарями у банках, інших кредитних установах, а також у приватних осіб. Як правило, такі землі виставлялися на публічний продаж у тому випадку, коли їхні господарі своєчасно не розраховувалися зі своїми кредиторами [2, 171]. Ще одним важливим шляхом мобілізації земельної власності був безоплатний шлях. До безоплатних переходів належали такі, які здійснювалися шляхом успадкування, шляхом виділу, а також шляхом дарування, обміну та пожалування. Характеризуючи цю групу переходів В. Святловський зазначав, що до неї формально можуть належати також випадки, конфіскації, секвестру, перехід до казни виморочних земель та інші [1, 58]. Нарешті, досить поширеним шляхом мобілізації земельної та іншої нерухокої власності була купівля і відчуження земельних угідь під будівництво залізниць та автомобільних (шосейних) доріг.

Серед названих вище шляхів мобілізації земельної власності найпоширенішим, як зазначалося вище, був ринковий шлях. За своїми показниками він набагато випереджав решти шляхів і форм земельних переходів. Про це свідчать, зокрема, дані, наведеної нижче таблиці I [3, I – II]. Вони фіксують стан мобілізації земельної власності та іншої нерухокої у межах європейської частини Російської імперії (окрім Естляндської, Ліфляндської та Курляндської губерній) на зламі XIX – XX ст. і є показовими для всього періоду другої половини XIX – початку XX ст. Вони відображають багаторазову перевагу ринкових переходів над іншими видами мобілізації абсолютно за усіма основними показниками.

Таблиця 1.
Мобілізація земельної власності в Російській імперії (європейська частина) наприкінці XIX ст.

Види мобілізації	Роки	Випадків	Землі (у дес.)	Вартість (в руб.)
1	2	3	4	5
Купівля-продаж та з публічного торгу (у повітах)	1897	28710	3141361,8	166968306
	1898	35077	4478899,1	239615177
	1899	38976	4469209,8	278341130
	1900	38470	3905192,0	263482856
Купівля-продаж та з публічного торгу (у містах)	1897	26135	-	139841509
	1898	29118	-	201325358
	1899	29890	-	209165524
	1900	27153	-	150397309
Безоплатні переходи (у повітах і містах)	1897	10651	2092835,8	121542558
	1898	10111	1413724,1	118961525
	1899	9842	1418690,8	124522981
	1900	9711	1748187,8	122898207
Продаж та відчуження під залізниця та шосе (у містах і повітах)	1897	2291	8825,3	2721803
	1898	2460	9475,5	3645874
	1899	2041	6812,7	2623198
	1900	2436	8128,9	2607299

Не дивно, що увага дослідників різних поколінь виявилась прикутою саме до ринкової мобілізації земельної власності [1, 4 – 6]. Як наслідок, сьогодні земля, як об’єкт ринкових відносин другої половини XIX – початку XX ст., має досить напрацьовану історіографію [7], і достатньо репрезентативну джерельну базу [8 – 12]. Дослідження стосувалися головним чином вивчення купівлі-продажу землі на основі нотаріально затверджених купчих. Масова статистична інформація про них зосереджена у повідомленнях старших нотаріусів окружних судів. Останні упродовж багатьох років регулярно публікувалися на сторінках „Санкт-Петербурзьких Сенатских об’явлений по казённым, правительственным и судебным делам”, що виходили у Петербурзі як додаток до газети „Санкт-Петербургские Сенатские ведомости”. Досить напрацьованою є і методика їхнього опрацювання. Все це дозволяє успішно використовувати нотаріальні повідомлення про купівлю-продаж земельної власності для висвітлення процесу еволюції ринку землі в межах тих дев’яти українських губерній, які протягом другої половини XIX – початку XX ст. перебували у складі Російської імперії. Водночас мусимо констатувати той очевидний факт, що решта матеріалів, які опубліковані у третьому відділі „Сенатских об’явлений” і який має назву „Оглашение о переходе имущества” та об’єднує XVI – XIX розряди таких повідомлень, на сьогодні залишаються практично не вивченими. Мова йде про згадані вище решту шляхів мобілізації земельної власності. І якщо повідомлення про купівлю-продаж землі, вміщені у розряді XVI – „О совершённых купчих и данных крепостях, крепостных свидетельствах, об отмене исполнительных листов и о вводе по ним во владение” є вже досить відомими науковому загалу, то матеріали інших розрядів третього відділу залишаються фактично таємницею за сімома замками. Це стосується, наприклад, згадуваних вище безоплатних переходів, які зібрані у розряді XVII, що має назву „О дарственных, приданных, отказных отдельных и отдельных записях и о явке их для ввода во владение”. Про них визнаний фахівець „Сенатских об’яв” В.

Святловський писав так: „Безоплатна мобілізація – величезна, у вищій мірі цікава, але зовсім не вивчена галузь переходів” [1, 58]. Те ж саме можна сказати й про інформацію, яка міститься у розряді XVIII, повна назва якого – „Об утверждении духовных завещаний и о вводе по ним во владение”. Нарешті, розряд XIX сенатських повідомлень містить матеріали „О неполных и временных переходах имущества по разным договорам, закладным и прочим обязательствам”. Як і матеріали нотаріальних повідомлень про купівлю-продаж землі та іншої нерухомості, повідомлення, які вміщено у XVII – XIX розрядах, за своєю схемою дуже близькі між собою. А, отже, можуть опрацьовуватися за єдиною методикою, розробленою для повідомлень XVI розряду. Всі вони короткі, лаконічні й водночас багаті на різноманітну інформацію. Справа лише в належній увазі дослідників до цього об’ємного інформативного пласту.

Документи дещо іншого характеру, хоча й вкрай важливі для вивчення мобілізації земельної власності, в тому числі й в Україні, зібрано у першому відділі „Сенатских объявлений” і, зокрема, у розряді IX „О публичной и аукционной продаже и об отмене продаж сего рода”. В ньому тривалий час регулярно публікувалися повідомлення судових приставів окружних судів про публічний торг землею та іншою нерухомістю. В радянських енциклопедичних виданнях сказано, що публічний торг („торг прилюдный”) є способом продажу майна боржника, описаного за судовим стягненням для задоволення позову кредитора [13, 478]. Щоправда, в СРСР публічного торгу землею, як відомо, не існувало. Поширювався він лише на будівлі, а також на майно, яке продавалося з аукціону. Тож публічний торг землею мав місце лише в межах Російської імперії, тобто в період існування приватної власності на землю та ринково-поземельних відносин. Підготовкою до такого торгу займалися судові пристави – чиновники у судових справах, які викликали на суд відповідачів та свідків, готували відповідні документи для проведення публічних торгів, дбали про виконання судових вироків та виконували іншу підготовчу й виконавчу роботу [14, 337]. За своїм характером і змістом повідомлення судових приставів, які публікувалися у розділі IX „Сенатских объявлений”, дещо відрізнялися від тих, які публікувалися старшими нотаріусами у розрядах XVI – XIX. Нотаріальні повідомлення фіксували вже здійснений акт переходу землі від одного власника до іншого. Тоді як повідомлення судових приставів містили різноманітну інформацію з підготовки до такого акту, тобто до публічного торгу.

У загальних рисах порядок проведення публічного торгу землею, як і іншою нерухомістю, регулювався відповідними статтями „Устава суда гражданского” та рядом інших юридичних документів [2, 171 – 174]. Основною причиною виставлення землі на публічний торг була заборгованість її власників кредиторам, якими виступали банки, різноманітні кредитні установи, а також приватні особи. З початком XX ст. активними кредиторами починають проявляти себе Селянський та Дворянський, Бессарабсько-Таврійський, Харківський, Полтавський земельні банки та інші. Серед приватних осіб найчастіше кредиторами виступали купці та заможні міщани, які, скупивши великі земельні площі фактично за безцінь

у 70 – 80-х роках XIX ст., з подорожчанням землі на початку XX ст. почали використовувати її для отримання великих прибутків та активно займатися кредитуванням маломісних землевласників, скуповуючи їхні землі через публічні торги. Заборгованість кредиторам була головною, проте не єдиною причиною продажу землі через публічний торг. Збереглися свідчення про те, що у німецьких колоніях лютеран та менонітів, яких було багато у південноукраїнських губерніях, існував звичай розпродувати з публічного торгу землі померлих колоністів [15, 1]. Проте таких випадків було не так вже й багато.

Публічний торг признавався судовим приставом на основі заяви позивача або групи позивачів про несплату власником закладеної землі позиченої їм суми або процентів на неї. Він же готував для цього всі необхідні документи: характеристику земельної ділянки, її місцезнаходження, відомості про землевласника та кредиторів. Судовий пристав готував інформацію про публічний торг, час і місце проведення останнього, завчасно повідомляючи про це через пресу та спеціальні листівки. Як правило, такі торги оголошувалися за кілька місяців наперед, проводилися у приміщенні того чи іншого окружного суду і починалися о 10-й годині ранку. У повідомленнях судових приставів також обов’язково вказувалося, що право брати участь у торгах мають усі бажані за умови сплати ними комісійного внеску в розмірі 10% від початкової суми торгу. Якщо ж перший торг виявиться невдалим, признається другий, третій і т. д., аж поки землю чи іншу нерухомість буде продано. Але при цьому початкова сума торгу щоразу зменшується. Якщо торг був успішним, то його результати закріплювалися підписом старшого нотаріуса окружного суду, який передавав повідомлення про це для публікації у XVI розряд „Сенатских объявлений”. Там нотаріальні повідомлення розміщувалися у такому порядку. Під літерою а) йшли повідомлення про затвердження купчих на землю, під літерою б) – про купівлю-продаж з публічного торгу й під літерою в) – зазначення свідочів на придбання за давністю володіння.

Загалом інформація приставів про купівлю-продаж землі та іншої нерухомості, подана для публікації у IX розряді „Сенатских объявлений” надсилалася за поданою нижче схемою:

1. Назва окружного суду.
2. Прізвище та ініціали судового пристава, який надсилає повідомлення.
3. Дата, на коли призначено торг.
4. Прізвище, ініціали та станова належність власника виставленої на продаж землі та іншої нерухомості.
5. Господарська характеристика об’єкту продажу (масток, ділянка, двір тощо).
6. Прізвище, ініціали та станова належність позивача або групи позивачів (якщо це приватні особи); повна назва кредитної установи, якій заборгували.
7. Стан об’єкту продажу на час торгу (в особистій чи колективній власності, в оренді тощо).
8. Сума оцінки в рублях.
9. Торг перший чи повторний.
10. Сума комісійного внеску за право участі у торгах.

Така інформація є лаконічною, але ємкою, часто містить господарський опис землі, наявних господарських будівель тощо. Це дає можливість визначити матеріальне становище того чи іншого боржника, що є особливо важливим при становій характеристиці останнього (господарство купця, козака, селянина, дворянина, колоніста тощо). Нарешті, співставлення нотаріальних оголошень і повідомлення судових приставів дає реальну можливість простежити наслідки того чи іншого публічного торгу, виявити, наскільки успішним чи невдалим він був.

Враховуючи все сказане вище, констатуємо. Комплексне використання тих статистичних та інших джерел, які вміщено на сторінках „Сенатских объявлений”, враховуючи їх масштабність і масовість стосовно України, відкриває непогані перспективи для плідного вивчення мобілізації земельної власності у другій половині XIX – на початку XX ст. Сьогодні для цього є все необхідне: і певні теоретичні розробки подібних матеріалів, і накопичений досвід роботи з ними, і розроблена відповідна методика їх опрацювання. Однак це справа не одного дослідника, а цілеспрямованого наукового колективу. Потрібне й відповідне наукове та інше забезпечення таких дослідників, особливо молодих. Якщо ми прагнемо відродити в Україні нормальний ринок землі, без попереднього історичного досвіду нам не обійтися.

1. Святловский В. В. *Мобилизация земельной собственности в России (1861 – 1908 гг.)*. – СПб. : Типография Акционерного общества „Типографический Дом”, 1911.

2. Покупка, продажа и аренда земель: Извлечение из Свода Законов статей, касающихся вопросов покупки, продажи, аренды и залога земель разных владений, с добавлением указов Правительствующего Сената, распоряжений Главного Управления Землеустройства и Землеводства и разъяснений подлежащих Министерств / Составил А. П. Тютчев. – Издание неофициальное. – Пг. : Издание юридического книжного магазина В. П. Анисимова, 1915.

3. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XV. – СПб. : Типогр. М. П. С. (Тов-ва И. Н. Кушнарёв и К^о), 1908.

4. Косинский В. А., Л. В. Милов *Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы*. – Часть I. / В. А. Косинский. – К. : Типолитография „И. И. Чоколов”, 1917.

5. Ковальченко И. Д. *Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX века : Опыт количественного анализа*. – М. : Наука, 1974.

6. Шевченко В. М. *Земельный рынок Украины (1861 – 1917 гг.)*: монографія. – Ніжин: Т-во „Видавництво „Аспект-Поліграф””, 2010.

7. Шевченко В. М. *Проблема ринкових аграрних відносин в Україні II пол. XIX – поч. XX ст. в історіографії*. // Український історичний журнал. – 2007. – №5.

8. Санкт-Петербургские Сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Январь – Декабрь. – СПб., 1863 – 1917.

9. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. I – XXV. – СПб. – Пг., 1896 – 1917.

10. Динамика землевладения в России : 1906 – 1914 гг. – М. : Ин-т истории СССР АН СССР, 1989.

11. Шевченко В. М. „Материалы по статистике движения землевладения в России” як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2006. – №6.

12. Шевченко В. М. „Санкт-Петербургские Сенатские объявления” – джерело для дослідження еволюції земельної

власності в Україні у XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2009. – № 1.

13. Українська радянська енциклопедія. – Том 14 : споживання – тумак. – К. : УРЕ, 1963.

14. *Российская государственность в терминах : IX – начало XX века*. – М. : Изд-во „Крафт +”, 2001.

15. *Состояние хозяйства в бывших колониях меннонитов и немцев-лютеран в губерниях Екатеринославской, Таврической, Херсонской и Бессарабской области // Доклад Высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России : Приложение I*. – СПб. : Типография товарищества „Общественная польза”, 1873.

В.П. Щетніков

МАТЕРІАЛЬНІ ЗБИТКИ, ЗАПОДІЯНІ СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 1941 – 1944 РОКАХ: ПРОБЛЕМА ДЖЕРЕЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Проблема економічних втрат унаслідок господарювання окупантів у 1941 – 1944 роках на території України вже неодноразово порушувалася на сторінках наукової літератури. Існує доволі великий історіографічний доробок з цього приводу. Найбільш суттєві віхи формування сукупності поглядів на проблему у концентрованому вигляді відображено у новітньому проекті Інституту історії України НАН України, що вийшов друком у видавництві „Наукова думка” у 2010 – 2011 роках – „Україна в другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Кн. I – II” [1].

Так, у першому розділі першої книги цього видання, у статті В. Стецкевича „Радянська історіографія Другої світової війни” [2, 43-82], йдеться про формування суми поглядів на проблему у радянську добу. Зокрема, автор звертає увагу на „ознаки спадковості” у процесі „осмислення історії України періоду війни 1939 – 1945 рр.” і приходить до висновку, що „...є всі підстави, аби стверджувати: майже вся сучасна українська історіографія війни... виросла з надбань і напрацювань попередників” [2, 44]. В. Стецкевич цілком слушно наголошує на пануванні історико-партійним методологічних пріоритетів в українській історичній науці впродовж усього післявоєнного радянського періоду, а, відтак і на факті слабкої виокремленості проблеми підокупаційного українського села, а отже і її комплексного вивчення.

Торкаючись питання висвітлення проблеми „евакуації матеріальних цінностей та цивільного населення”, В. Стецкевич звертає увагу на те, що такий її аспект, як евакуація самого **населення** впродовж 1950 – 80-х років так і не став предметом спеціального вивчення (!). Він пише: „Протягом усього повоєнного періоду не з’явилося жодної спеціальної праці, присвяченої евакуації цивільного населення. Це питання порушувалося лише у контексті теми про вивезення засобів виробництва, матеріальних цінностей тощо, а сама людина „губилась” у дослідженнях істориків республіки”. І далі: „Ще менш опрацьованими є проблеми, пов’язані з евакуаційними процесами на селі та з реєстрацією українського населення. Останнього питання історики практично не торкалися” [2, 59-61]. Можемо додати:

мабуть, саме тут полягала головна цивілізаційна відміна ідеологічного протистояння доби „холодної війни”, рівно як і причини її програшу з радянського боку, адже саме цими сюжетами мало б розпочинатися вивчення проблеми і ними ж – закінчуватися. Годі вже було й казати про пошуки регіональної специфіки даних процесів, яка впливає із специфіки різних окупаційних зон України, зокрема й Транснестрії.

Водночас В. Стецкевич пише, що у наукових пошуках дослідників тієї доби „... помітне місце посіли питання про заподіяні ворогом збитки економіці краю (маючи на увазі Україну загалом – В.Щ.) та її стан, звірства і злочини окупантів на українських землях та особливо про відродження УРСР після її звільнення” [2, 62]. Але знову-таки можемо зазначити, що і в такому разі не йдеться про територіальний, а отже – й проблемний аспект (адже „Транснестрія” не лише територіальний, а й проблемний феномен), а саме питання висвітлюється у площині „відбудови”, що й визначає підходи дослідників до джерельної бази та ступінь її критичного сприйняття.

Відомий дослідник О. Марущенко дещо по-іншому підходить до проблеми історіографічного доробку українських істориків нашої проблеми у своїй розвідці „Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни” [3, 83-142]. Адже нові умови роботи фахівців породжували й нові можливості для проведення досліджень, значно розширили тематику, виводили її з „внутрішньої” методологічної підпорядкованості на зовнішньополітичні аспекти, загальноєвропейський контекст. У такому разі неминує, і більш ґрунтовно, мало постати (і воно постало) питання про дії союзників нацистської Німеччини на території України, насамперед Румунії, яка адмініструвала і експлуатувала впродовж майже двох з половиною років значну частину південноукраїнських земель. Відтак О. Марущенко пише про один з „пріоритетних напрямів сучасної вітчизняної історіографії” – німецько-румунської окупації України. Він відзначає, що у цій галузі „відбуваються серйозні позитивні зрушення”. На наш погляд, суттєвим є його висновок про те, що „сучасні автори підкреслюють нагальну потребу вивчати період окупації не вибірково, зосереджуючись лише на злочинах окупантів і радянському русі Опору, що було характерним для радянської історіографії, а з урахуванням усього комплексу питань і аспектів, зокрема тих, що стосуються і повсякденного життя та умов існування десятків мільйонів людей, які опинилися на окупованій території” [3, 104].

В. Стецкевич, О. Марущенко та інші дослідники в якості позитивних зрушень в сучасній українській історіографії Другої світової війни називають праці О. Лисенка, О. Перехреста, І. Ветрова, О. Потільчака, М. Слободянюка тощо, „які почали на основі широкого кола джерел” виокремлювати і досліджувати „... комплекс питань, пов’язаних з окупаційною політикою Німеччини в економічній сфері, особливостями її економічної експансії в промисловості та сільському господарстві України...” [2 – 3, 62; 107]. Що стосується праць О. Перехреста, то тут помітним є бажання автора максимально розширити предметне поле дослідження, залучити якомога більшу кількість джерел та охопити дослідженням практично всі окупаційні зони на території України в роки війни. О. Перехрест значно

ґрунтовніше, ніж його попередники висвітлює основні напрями політики окупантів у сільському господарстві й на території Транснестрії, що не часто можна зустріти навіть і у новітніх дослідженнях. Таким позитивним прикладом може бути його праця „Сільське господарство України в період нацистської окупації” із вже названої колективної монографії „Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси” [4, 475-511]. Тут у цілому ряді випадків бачимо навернення автора до матеріалів не лише з зон „нацистської окупації”, а й таких, що ілюструють ситуацію в Транснестрії, Буковині та інших зонах румунського військового та господарського підпорядкування [4, 487, 499, 500 – 502, 503, 505].

Як це, так й інші вагомні сучасні дослідження виводять нас на розуміння першочерговості постановки проблеми достовірності джерельної бази проблеми і саме у тій її площині, де йдеться про узагальнювальні цифри матеріальних втрат. Адже привертає увагу той факт, що найбільшій деталізації досягнуто у сюжетах, де йдеться про збитки, заподіяні під час окупації, загальні ж суми збитків подаються сумарно, доволі стисло, що надає працям не стільки наукового, скільки пропагандистського забарвлення. Відтак подальша пошукова робота, зокрема, може вестися і у контексті аналізу походження та якості джерельної бази теми... А тут виникає багато питань.

Адже відома робота Нільса Бо Польсена з проблем достовірності матеріалів НДК як джерельної бази періоду окупації України у 1941 – 1944 рр. [5] зосереджена в основному не на наслідках роботи Комісії, а швидше на політичних умовах її діяльності. І хоча сам він пише, що „... достовірність багатьох, а можливо, й більшості, матеріалів зібраних Комісією, не підлягає сумніву...”, наводить висловлювання фахівців, що дозволяють, шонайменше, взяти це stwierдження під сумнів, та і сам він визнає, що „мало хто детально аналізував запропоновані нею цифри та висновки” [6, 28]. Маріан Сандерс, що видала монографію в університеті Огайо (США) з цього приводу, пише, що інформація, яку збрала Комісія, використовували „переважно із пропагандистською метою та для викриття ймовірних зрадників”. Олександр Єпіфанов, що захистив докторську дисертацію у Волгограді у 1995 році з приводу роботи Комісії, також вважає, що її діяльність „була насамперед юридичною” [6, 29-30]. Нам вже доводилося займатися цією проблемою як у її етнодемографічному вимірі, так і у плані соціально-економічних наслідків [7]. Ретельне дослідження масиву документів із діяльності НДК на Одещині, що зберігаються у Державному архіві Одеської області (ДАОО), дають нам підстави, аби дійти двох висновків. По-перше, наслідки роботи Комісії безумовно дозволяють бачити як загальноукраїнську, так і регіональну специфіку проблеми (ці два аспекти діють на взаємодоповнення, дозволяють дійти більш ґрунтовних прикінцевих висновків). По-друге, хоча безумовним пріоритетом у діяльності Комісії та її відділеннях на місцях було розслідування злочинів проти людяності, втім НДК значної уваги приділяла й економічним збиткам, завданим СРСР Німеччиною та її союзниками. Проте маємо й багато питань з приводу зазначеного. Якщо в разі, коли йдеться про національність жертв та злочинців маємо більше прозорості (про що свідчать і самі документи, і дослідники), то в царині економічних злочинів значно більше схематизму та, інколи, цілковита відсутність

деталізації. Якщо у промисловому сегменті питання дослідник може певною мірою задовольняти свій пошуковий «апетит» за рахунок доволі розлогої інформації бодай по підприємствах Одеси (якщо не Одещини) [7, 142], то загальні цифри втрат по сільському господарству цілої Трансністрії, або навіть групі районів без їх прив'язки до етногосподарської специфіки хоча би через внутризональний поділ, задовольнити сьогодення інтелектуальний попит дослідника вже не можуть. Нарешті, існує проблема, що стосується втрат і у промисловості, і у сільському господарстві: йдеться про диференціацію втрат залежно від етапу військових дій або окупації, тобто втрати господарства від евакуації (відомі факти безглуздої загибелі майна та худоби під час запізнілих, або невдало проведених евакуаційних заходів), під час ревізій або відвертих пограбувань (з різних боків) впродовж окупації, на етапі відступу окупантів або зміни окупаційної влади (як це було у Трансністрії в лютому – квітні 1944 року). Для Трансністрії це ще й проблема двох гілок окупаційної влади (румунської та німецької) та її транзитне розташування, що надавало простір для свавілля й інших союзників Німеччини в зоні їх розташування або просування (італійці, угорці, словаки тощо).

Відтак лишається спроба аналізу на рівні найнижчої інформаційної ланки (якщо за орієнтир брати напрям просування інформації від безпосередніх учасників подій по вертикалі аналітичного узагальнення, що у цьому випадку співпадає з вертикаллю владних структур) у вимірі окремого господарства або населеного пункту [8]. Пошуки внутризональної господарської специфіки (чому у автора присвячено кілька наукових публікацій) самі по собі потрібна і необхідна річ, оскільки так можемо більш коректно визначитися із „вартісністю” втрат для конкретного селянина конкретної місцевості та ступенем господарської „культури” та її спрямованості й характеру з боку окупаційної влади.

Для аналізу було обрано один із найбільш північних районів Одеської області – Кодимський, що і за переважаючою кількістю українського населення, і за типом господарювання, і за природно-кліматичними ознаками більше тяжіє до повітів, що склалися на базі районів Вінницької області, зокрема Балтський, Тульчинський тощо. У фонді архівного відділу Одеського облвиконкому зберігаються справи, що формувалися із звітів та доповідних записок, складених здебільшого навесні – влітку 1945 року (з невеликим відхиленням в обидва боки) та у 1948 році. З 15 населених пунктів, що пропонуються для аналізу, лише у трьох випадках – селище Федорівка та залізничне селище Кодимо фігурують довідки, складені у 1948 році (у першому – 21.01.1948 року, у другому – 19.01.1948 року) [9, 28, 31]. Третій випадок – село Семенівка, але тут звіт складався два рази 26.06.1945 року і 21.01.1948 року. При незначних відмінностях у даних по втратах худоби, цілком різниться загальна сума втрат: за 1945 рік вона складає 9 млн. 353 тис. 500 крб., а за початок 1948 року – 356 тис. 500 крб. [9, 20, 21 – 21зв.]. Тільки у двох випадках повідомляється про факт евакуації худоби „вглубь нашей страны” (села Французьке і Тимкове) [9, 29, 27]. У двох випадках даних про збитки взагалі немає, в т.ч. по селу Слободзея [9, 23]. Але найбільше вражає характер подачі матеріалу по районному центру – Кодимі: при тому, що тут загинула велика кількість населення – 1.107 чол. (через

кому вказано „19 членів партії”), зруйновано 86 будівель, угнано велику кількість худоби тощо, а сам звіт складено, так би мовити „по гарячих слідах” – 3 вересня 1945 року і, водночас, відповідні органи мали час для підрахунків, у звіті сума загальної кількості втрат взагалі є відсутньою [9, 11 – 11зв.]. Звичайно, зауважень тільки до цього документу у рамках запропонованої для ілюстрації справи значно більше. В разі порівняння з подібними документами по інших районах, кидається у вічі строкатість та неоднорідність стилю, інколи відсутність ділового погляду господарника-економіста на проблеми (ухід або у описи злодіянь загарбників, або у глорифікацію дій народних месників тощо). Всі ці моменти зрозумілі й припустимі самі по собі, все ж ускладнюють завдання порівняльного аналізу та бачення загальної картини у площині проблеми, що висвітлюється.

Та все ж, радянський джерельний масив, створений відразу після визволення нашого краю від загарбників, є неоціненним надбанням для вдумливого історика і за умов його критичного застосування, обов'язкового доповнення румунськими та німецькими документами часів окупації (знову ж із критичним, але і конструктивним підходом), більш широкого використання іноземної фахової літератури, задіяння загальноукраїнських та загальноєвропейських методологічних та фактологічних паралелей, застосування усної історії, в такому разі, на нашу думку, можливий вихід на нові рубежі історичної науки у осмисленні нашої проблеми, як і проблематики Другої світової війни загалом.

1. Див.: Україна в другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. У двох книгах. – Київ: Наукова думка, 2010 – 2011.

2. Стецькевич В. Радянська історіографія Другої світової війни // Україна в другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Книга перша. – Київ: Наукова думка, 2010.

3. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Книга перша. – Київ: Наукова думка, 2010.

4. Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації // Україна в другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Книга перша. – Київ: Наукова думка, 2010.

5. Офіційна назва: „Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників і завданої ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям та установам СРСР”.

6. Бо Польсен Н. Розслідування воєнних злочинів „посоветськи”. Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії // Голокост і сучасність. – 2009. – №1.

7. Див.: Шетников В.П. До питання про втрати серед цивільного населення на Півдні України під час німецько-румунської окупації 1941 – 1944 рр. // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч.П.; Шетников В.П. Окупаційний режим на Півдні України (1941 – 1944 рр.): демографічний та соціально-економічний аспекти у світлі архівних документів // Гуржійські історичні читання: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2011. – Вип.4.

8. Мабуть, найкраще було б задіяти дані усної історії (автор більше 10 років займається збиранням спогадів свідків та учасників подій в регіоні), але у більшості даних респонденти, які мали під час окупації зовсім небагато років, про матеріальні збитки на рівні родини, а тим більше тієї чи іншої форми господарства взагалі не згадують.

9. Державний архів Одеської області. – Ф. р-1403. – Оп.2. – Спр. 15.

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

С.О. Білан

РОЛЬ ХАТ-ЛАБОРАТОРІЙ У ПІДНЕСЕННІ РІВНЯ АГРАРНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ПЕРЕДВОСННУ ДОБУ

Важливими стратегічними напрямками розвитку сільського господарства і всього агропромислового комплексу України є науково-дослідний прогрес, який дозволяє вести безперервне оновлення виробництва на основі освоєння досягнень науки і техніки. Однак відомо, що цінність науково-дослідницької діяльності полягає в тому, що її результати знаходять своє втілення у практиці виробництва.

У цьому контексті особливого інтересу набуває створення та діяльності хат-лабораторій у 30-х рр. ХХ ст., які стали одним із основних центрів впровадження аграрної науки і передового досвіду в сільськогосподарське виробництво, зразком самоорганізації українського населення, могутнім джерелом активного розвитку аграрної освіти та відіграли провідну роль у підвищенні агротехнічних знань українських селян у передвоєнний період.

Невід'ємною складовою вітчизняної аграрної освіти є творчий спадок науково-дослідних та культурно-просвітницьких організацій, діяльність різних сільськогосподарських товариств, об'єднань, організацій, установ та закладів, що діяли в Україні. Послідовний аналіз та вивчення різних аспектів становлення та розвитку закладів і установ аграрної освіти та науки в Українській СРС здійснили Ю. Геренрот, Ю. Дячина, К. Іванович, С. Коломієць, І. Нікітін, Н. Падун, Н. Талалуєва, В. Уваров, І. Фареній та ін. Однак названими дослідниками відображено лише окремі історичні аспекти формування системи аграрної освіти та науки, здебільшого розкрито процеси її зародження і формування в умовах радянської моделі розвитку сільськогосподарського виробництва.

Наявна література не дає повного уявлення про нормативну базу, етапи, типи, напрямки та організацію діяльності аграрних навчальних закладів та науково-дослідних установ України у 30-х рр. ХХ ст., що охарактеризувались відновленням командно-адміністративних методів управління аграрним сектором, змінами у формах власності та господарювання, соціально-економічними перетвореннями та зміною статусу українського селянства.

У зв'язку з цим, метою нашої статті є аналіз та висвітлення діяльності колгоспних хат-лабораторій як однієї з нетрадиційних форм піднесення аграрної культури та культурно-технічного рівня українського селянства в період зміцнення колгоспного ладу та їх впливу на розвиток продуктивних сил сільського господарства Української СРС впродовж 30-х рр. ХХ ст.

Трансформації аграрної сфери та певні досягнення у галузі сільського господарства наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. вимагали удосконалення великого колективного господарства на основі використання сільськогосподарської науки, що зумовило становлення та розвиток сільськогосподарських наукових установ та різнорівневих аграрних навчальних закладів України. Ідею впровадження нової форми поширення сільськогосподарських знань серед населення сільських територій Української СРР та опанування аграрної культури у вигляді створення колгоспних хат-лабораторій висунув секретар ЦК КП(б)У П. Постишев на другій конференції робітників Харківської області 20 березня 1934 р. [9, 5]. Перша в Україні хата-лабораторія була створена в колгоспі ім. Г. Петровського Кременчуцького району менше ніж через місяць після виступу П. Постишева. Її організатором став колгоспник О. Курносенко, який успішно проводив експерименти зі снігозатримання, що сприяло збільшенню врожайності озимини на 30 % [1, 26].

Пізніше організація колгоспних хат-лабораторій в Україні набрала масового характеру. У доповідній записці Наркомзему УСРР ЦК КП(б)У від 16 травня 1934 р. проаналізовано перший досвід діяльності колгоспних хат-лабораторій в республіці, а в серпні 1934 р. їх уже налічувалось 2801, жовтні 1934 р. – 3912, лютому 1935 р. – 5270. Наприкінці 1935 р. в Україні вже діяло 8822 хати-лабораторії – майже в кожному четвертому колгоспі [9, 29].

На початку виникнення колгоспних хат-лабораторій Наркомзем УСРР у наказі від 7 серпня 1934 р. запропонував районним земельним відділам і політвідділам МТС очолити цю роботу, забезпечити широке розгортання їх діяльності, надавати систематичну допомогу і консультації кваліфікованих працівників. Наказ також наголошував на тому, що „... основним методом керівництва роботою хат-лабораторій є обмін досвідом їх роботи і найширше використання її наслідків усіма колгоспами...”, а також закликав „... приділяти більше уваги перевірки нових агрономічних і зоотехнічних заходів, намічених до впровадження у колгоспах, через хати-лабораторії” [6, 138].

Далі Наркомзем УСРР і Політсектор МТС рекомендували організувати не менше однієї зразкової хати-лабораторії в районі діяльності МТС. Земельним органам і МТС пропонувалося в серпні

1934 р. провести короткострокові курси для керівників хат-лабораторій, водночас забезпечити систематичне підвищення їх кваліфікації і колгоспного активу, який брав участь у дослідній роботі. Наркомзем УРСР і Політсектор МТС зобов'язали районні земельні відділи та директорів МТС не пізніше 10 серпня 1934 р. визначити оплату завідуючим хатами-лабораторіями в трудових, зобов'язавши правління колгоспів проводити їх систематичне нарахування.

Протягом 1935-1936 рр. у хатах-лабораторіях навчалось 100 тис. осіб, як зазначав П.П. Постишев у доповідній записці „Про роботу хат-лабораторій” від 10 лютого 1935 р., „... хати-лабораторії виявились для широких колгоспних мас надзвичайно життєвою і зрозумілою формою опанування сільськогосподарської техніки та агрокультури. Сотні хат-лабораторій за короткий період діяльності добились помітних успіхів – стали організуючими центрами колгоспного досвіду, дослідництва, боротьби за оволодіння агротехнічними знаннями, впровадження новітніх досягнень сільськогосподарської науки, узагальнення та розповсюдження позитивного досвіду колгоспного виробництва ...” [2, 40].

Для надання допомоги хатам-лабораторіям РНК УСРР у постанові „Про стан хат-лабораторій в УСРР і заходи щодо їх зміцнення” від 25 листопада 1935 р. запропонував Наркомзему УСРР забезпечити їм методичну допомогу сільськогосподарських науково-дослідних інститутів і дослідних станцій шляхом налагодження зв'язку кожного з них з певною кількістю хат-лабораторій. У постанові зазначалося, що „проведення дослідів хатами-лабораторіями повинно здійснюватися на полях загальних колгоспних посівів, а в разі потреби для цього мають виділятися особливі дослідні ділянки” [3, 6].

Хати-лабораторії організовувалися за рішенням загальних зборів колгоспників. Правління відводило для них приміщення, забезпечувало його обслуговування і надавало кошти на обладнання, літературу, навчальні посібники тощо. Дослідна робота хати-лабораторії тісно пов'язувалася з завданнями колгоспу та його виробничим планом, окремі її завдання включались у виробничі плани бригад.

У кожній хати-лабораторії повинен був бути куточок бджільництва, який працював під керівництвом інструктора з найближчої дослідної пасіки. Науково-виробничий контроль хати-лабораторії насамперед був спрямований на здійснення допомоги колгоспній пасіці. Наприклад, в хати-лабораторії проводилися аналізи меду, воску, бджіл на зараженість нозематозом, фенологічні та метеорологічні спостереження, обстеження медоносної рослинності тощо. Для проведення цих робіт хати-лабораторії забезпечувались найближчими дослідними станціями і ветеринарними та бактеріологічними лабораторіями необхідним устаткуванням – мікроскопами, термометрами, хімічними посудом та реактивами [1, 32]. Враховуючи, що ряд колгоспів не мали можливості фінансувати придбання обладнання для хат-лабораторій, Наркомзем УСРР і Політсектор МТС пропонували поставити питання перед райвиконкомом про виділення коштів з місцевого бюджету.

Хати-лабораторії за своєю структурою, обладнанням, характером і якістю роботи були дуже

різними. Як правило, їх робота проводилась у трьох основних напрямках: 1) проведення різноманітних дослідів, яких вимагали практика колгоспного виробництва, а також за тематикою дослідних станцій та науково-дослідних інститутів; 2) здійснення науково-виробничого контролю; 3) аналіз якості агротехнічного і зоотехнічного навчання колгоспників.

Багато хат-лабораторій стали справжніми сільськогосподарськими дослідними центрами. Так, у хати-лабораторії колгоспу „Жовтень” Кам'янського району на Київщині, організованій в червні 1934 р., було організовано садово-городній відділ та відділи рільництва, захисту сільськогосподарських рослин, технічних культур, тваринництва і бджільництва. Вона мала власну бібліотеку та лабораторне обладнання (вагу, барометр, пурку – хлібну вагу для визначення складу зернових культур). Роботою хати-лабораторії керувала рада з 10 чоловік, до складу якої входив завідуючий І. Кикоть та 9 колгоспників-ударників. Актив хати-лабораторії не обмежувався членами ради, 65 колгоспників-активістів допомагали хати-лабораторії вивчати вплив агротехнічних заходів на врожайність на всіх полях колгоспу та систематично поповнював колекції новими видами шкідників, бур'янів тощо. Хата-лабораторія проводила досліди з яровизації цукрових буряків і довела, що посів цукрових буряків яровизованим насінням дає врожай 210 ц з га, а неяровизований посів – лише 134 ц з га, тобто на 76 ц менше. Досвід цієї хати-лабораторії та інших став підставою для Наркомзему УСРР, який запланував 11 тис. га яровизованих посівів цукрових буряків на 1936 р. [8, 24-25].

Плідно працювала хата-лабораторія колгоспу „12 років Жовтня” Софіївського району на Дніпропетровщині, яку очолював дослідник П. Литвиненко. Актив хати-лабораторії складався з 30 чоловік, серед яких були бригадири, ланкові, працівники тваринницьких ферм, городники, комсомольці і вчителі шкіл, які виконували конкретні доручення. Хатою-лабораторією було організовано рільничий, тваринницький і городницький гуртки, які не лише проводили заняття з колгоспниками, а й займалися дослідництвом у галузі картоплярства [8, 32].

В архівних документах можна знайти безліч аналогічних прикладів, які свідчать про те, що за невеликий період існування хати-лабораторії провели значну дослідницьку роботу в різних галузях сільського господарства. Крім проблем землеробства, вони займалися і питаннями тваринництва, зокрема годівлею худоби, виведенням нових порід високопродуктивних тварин, аналізом кормових культур і підвищенням їх урожайності.

Слід зауважити, що хати-лабораторії не лише провадили дослідницьку роботу, а й займалися впровадженням досягнень сільськогосподарської науки. Так, постановою РНК СРСР від 29 червня 1937 р. „Про заходи щодо поліпшення насіння зернових культур” передбачався перехід на нову систему виробництва сортового і елітного насіння. Всім, без винятку, колгоспам і радгоспам пропонувалося перейти до посіву сортового насіння, відібраного хатами-лабораторіями на насінневих ділянках. Крім того, колгоспи за договором з Головним сортовим управлінням Наркомзему УРСР повинні були розмножувати отримане від державної селекційної

станції елітне насіння спочатку на насіннєвій ділянці хати-лабораторії, а потім на загальних посних площах господарства. Нові сорти одержували остаточну оцінку тільки після трирічного випробування на державних сортавипробувальних ділянках, розташованих у різних ґрунтово-кліматичних зонах країни і створених, як правило, на колгоспних полях хатами-лабораторіями. Така система випробування давала найбільш повну характеристику як позитивних якостей, так і недоліків нового сорту [4, 23].

Великим досягненням хат-лабораторій стало навчання тисяч дослідників та стахановців сільського господарства. Лише за 1935 р. в агрозоотехгуртках, організованих при хатах-лабораторіях, пройшли навчання понад 100 тис. колгоспників. В цих гуртках навчалися такі відомі майстри високих урожаїв як Х. Байдич, М. Глоба, М. Гнатенко, М. Демченко, Г. Кошова та ін. [7, 218].

З метою обміну досвідом роботи та винахідницької діяльності 2-5 березня 1936 р. в Києві відбулась нарада завідуючих хатами-лабораторіями України, де взяли участь близько 700 делегатів. Учасники наради заслухали й обговорили дві доповіді: наркома земельних справ УРСР Л. Паперного „Про підсумки роботи і завдання хат-лабораторій” та академіка Т. Лисенка „Про роботу науково-дослідних інститутів з хатами-лабораторіями”.

Нарада прийняла постанову, яку потім затвердив ЦК КП(б)У і уряд УРСР, де відзначалось, що за два роки існування хати-лабораторії провели велику роботу з впровадження в колгоспне виробництво нових методів і прийомів агротехніки та підвищення рівня агротехнічних знань колгоспників. Разом з тим, відмічався ряд організаційних недоліків, що негативно впливали діяльність колгоспних хат-лабораторій (недостатнє керівництво районних земельних відділів та МТС; недостатній зв'язок з науково-дослідними інститутами і дослідними станціями; відсутність необхідного обладнання; несвоєчасність підвищення кваліфікації завідуючих хатами-лабораторіями і ознайомлення їх з основами дослідницької справи) [5, 78-79].

На нараді було прийнято рішення про організацію в кожній області при науково-дослідних інститутах і дослідних станціях 1-2 місячні курси для спеціальних груп з учнів районних колгоспних шкіл, агрономів і зоотехніків, колгоспного активу з особливою програмою навчання з метою підготовки нових кадрів хат-лабораторій, підготувавши в них у 1936 р. не менше 500 осіб.

Отже, колективна система ведення господарства визначила перспективи розвитку сільськогосподарського виробництва України на тривалий період. У процесі нагромадження в аграрній науці та практиці нових даних і досягнень науково-технічного прогресу, вона, безсумнівно, удосконалювалася, поповнювалася новітніми рекомендаціями, а також передбачала та зумовлювала об'ємне і планомірне впровадження у виробництво наукових методів ведення землеробства і тваринництва, перехід від застосування окремих прогресивних прийомів до комплексного їх впровадження шляхом використання нових нетрадиційних форм.

Принципово новим підходом до впровадження наукових розробок у сільськогосподарське виробництво в досліджуваний період стала організація

хат-лабораторій, робота яких сприяла підвищенню рівня агротехнічних знань колгоспників, наукової організації сільськогосподарської праці та культури колгоспного виробництва у основних аграрних та допоміжних галузях. Крім того, значна частина хат-лабораторій стали не лише центрами агрокультури та впровадження науки і передового досвіду в колгоспне виробництво, а й загальної культури українського села у 30-х рр. ХХ ст., оскільки водночас з роботою гуртків, вони організовували читання лекцій та проведення бесід на актуальні для досліджуваного періоду теми та із зростанням їх кількості збільшувалась й чисельність сільських бібліотек та читальних залів.

Актуальними напрямками подальшої розробки окресленої проблеми є аналіз процесу поширення агрокультурних знань серед та розвитку аграрної освіти і науки України, обґрунтування їх періодизації та основних етапів, а також узагальнення методів і форм впровадження наукових розробок у сільськогосподарське виробництво впродовж радянського періоду.

1. Геренрот Ю. *Перша хата-лабораторія // Партробота в колгоспі. – 1934. – № 4.*

2. Дячина Ю. *Справа кожної партійної організації (про хати-лабораторії) // Партробота в колгоспі. – 1936. – № 5-6.*

3. Никитин И.Л. *Справочник о научно-исследовательских учреждениях по сельскому хозяйству. – М.: Политиздат, 1939.*

4. *Работа хаты-лаборатории: Примерный тематический план колхозного опытничества. – Ростов на Дону: б/и, 1946.*

5. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-27. – Оп. 10. – Од. зб. 81. – Арк. 1-83.*

6. *ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 14. – Од. зб. 196. – Арк. 1-219.*

7. *ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 14. – Од. зб. 306. – Арк. 129-312.*

8. *ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 14. – Од. зб. 692. – Арк. 12-37.*

9. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Ч. IV. – Од. зб. 6493. – 175 арк.*

Л.В. Губицький, Г.М. Мельник

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ СЕЛА ЖЕЖЕЛІВ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Актуальність дослідження церковного життя викликана спробою знайти аналогії до вирішення складних суспільних проблем як минулого, так і сучасного. Останніми роками з'явилися дослідження, автори яких поставили собі за мету проаналізувати зміни у становому суспільстві ХІХ ст., зокрема, умови адаптації православного населення новоприєднаних земель Російської імперії до загальноімперського життя, у тому числі Правобережної України [1, 2, 3, 4, 5, 6]. Метою статті є аналіз структури взаємодій син кріпаків, а згодом вільних селян-власників й священота церковнослужителів, міра їх підпорядкування загальним законам станового суспільства, глибинні процеси на найнижчих щаблях.

Фактичний матеріал, представлений в фондах Центрального державного історичного архіву у м. Києві (далі – ЦДІАУ в м. Києві), Державного архіву

Київської області (далі – ДАКО), Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО), дозволяє наблизитися до глибокого аналізу взаємовідносин селян й православних священико- та церковнослужителів Правобережної України і, зокрема, села Жежелева, як складових системи соціальних відносин Російської імперії у першій половині XIX століття. Особливо насиченими матеріалами, дотичними до вказаної проблематики, є фонди ЦДІАУ в м. Києві – Київської духовної консисторії (ф. 127), фонд Київського Головного суду (ф. 484), фонд „Канцелярия Киевского военного губернатора” (ф. 533) та інші.

Високе покликання священика та духовні очікування мирян-кріпаків сприяли виокремленню священика серед кріпацької громади, яка з великою повагою ставилася до кожного духовного отця. Великі вимоги до претендента на священицький сан визначали в більшості випадків спосіб життя священика та його родини, що не міг містити пристрасті до алкоголю, тютюнопаління, вимагання грошей з кріпаків за треби та багато іншого. Взаємовідносини між кріпаками та священиком та церковнослужителями в губерніях Правобережної України в першій половині XIX століття носили характер співробітництва та шани, який формувався століттями.

Ситуація змінилася із входженням Правобережної України до складу Російської імперії. Залежність священика від кріпацької громади мінімізувалася після підписання імператорського указу 1816 року, відповідно до якого митрополитові було наказано не звертати уваги на рекомендації світських осіб при висвяченні в сан.

Період, який передував цим змінам, характеризувався складними, інколи конфліктними, а інколи консенсусними відносинами між селянином та поміщиком, селянином та державою, селянином та священиком. Радість співробітництва особливо великою була, коли воно стосувалося храму. Про внутрішній і зовнішній порядок церкви як структури та низки будівель турбувалися як володарі держави, так і окремих маєтків, як керівники церкви, так і прості парафіяльні священики, селянська громада. Жежелівський храм був раритетом вже наприкінці XVIII ст.

Як повідомлялося у звіті по люстрації Свято-Миколаївської церкви села Жежелева 1783 року, храм побудований давно, невідомо якого року [7, 2]. В архівах збереглися метричні книги цього храму, які датуються 1739-1759 роками [8, 24].

В 1770-х роках храм був уніатським. Парохами церкви Жежелівської деканату Бердичівського були Феодор Діаріуш (до 1773 року), Василь Ловіцький (з 1773 року). Будучи благодійником уніатської церкви литовський князь Радзівіл у 1773 р. заповів Жежелівській церкві майна, що дозволяло забезпечити потреби священо- та церковнослужителів [7, 65зв].

З 1796 р., після створення Київської губернії відразу було змінено кордони Київської єпархії, до складу якої увійшла і церква Бердичівського повіту Київської єпархії в Благочинні 1-го округу села Жежелева [9, 140]. На початку XIX ст. давня будівля храму і надалі зазнавала впливу часу, стан церкви був поганим [10, 57зв., 58].

З входженням Правобережжя до складу Російської імперії відбувся перехід уніатських церков до православ'я. Священики здійснили не лише практичні

заходи з переходу на православ'я, але й сформували низові ланки єпархіальної структури, налагодили відносини з селянами, поміщиками, виконуючи різноманітні доручення світської влади. Вдалі заходи з переходу, які здійснювалися Савою Чаруковським починаючи з 1794 р., були оцінені єпархіальним керівництвом і Брацлавським єпископом Іоаннієм і він був призначений на жежелівську парафію [11, 47зв.].

Цей священик походив із священицької родини. В священики його рукопокладав Київський митрополит Преосвященний Самуїл. Настоятелем у село Жежелів Махнівського повіту до Миколаївської церкви 26 березня 1796 р. призначений Брацлавським єпископом Іоаннієм [12, 27]. 28 серпня 1796 р. за вибором священиків Махнівського повіту і затверджений Преосвященим Іоаннієм того ж повіту при 15-ти церквах депутатом. Депутатом був до 1797 р. [10, 58]. Саме цього року священики навколишніх церков обрали його благочинним. 1798 р. це підтвердив указ Київської духовної дикастерії. На цій посаді перебував до 1811 р. [11, 47зв.].

Згідно із даними клірових відомостей 1816 р., у Жежелеві по смерті Микити Кравцова священиком став 29-літній вихованець Київської духовної академії Василь Григорович Сенаторський, який виявив себе порядним парохом [13, 7зв.-8]. В 1830-х роках парафіяльним священиком у селі Жежелеві був Єфимій Ольшевський [14, 275]. Ймовірно, що його родич, можливо, син був на парафії у Жежелеві у 1850-х роках.

При церкві співав дяк Василь Халдиш, отримавши домашню освіту, був рукоположений в стихарного дячка і затверджений грамотою Махнівського духовного правління в 1793 р. та 1801 р. Високопреосвященим Гаврилом, митрополитом Київським і Галицьким [14, 57зв., 58]. З 1805 р. при жежелівській церкві дячком був 20-літній Ісаак Шостацький, син священичий, з домашньою освітою, який гарно співав та читав, порядної поведінки [12, 27]. Його наступником був дяк Павло [13, 7зв.]. У 1850 р. дяківську посаду обіймав стихарний дяк Силуан Васильович Биньковський. Будучи дяківським сином, отримав домашню освіту [9, 142зв.].

Пономарем з 1805 р. був 17-літній Феодосій Шостацький. Цей пономар залишався і у 1811 р. [11, 47зв.]. Він отримав домашню освіту, посередньо співав та читав, був порядної поведінки. За даними 1816 р., пономарем у Свято-Миколаївській церкві був стихарний пономар Микита Матвійович Можаровський, посвячений в 1802 р. у стихар Київським митрополитом Гаврилом [13, 8].

Ефективна співпраця духовенства та сільської громади розпочиналася із турбот про храм. Громада дбала про храм, дзвіницю, школу, потреби духовенства. Для цього громада об'єднувалася за давнім українським звичаєм у братство. Саме така форма самоорганізації засвідчена в документах ще XVIII століття: „Братство та мир церковний. Провізор церкви Жежелівської Василь Побережний ктитор, Михайло Слюсаренко, Парфеній Шишка, Іван Брицький, Йозефко Мартинюк, Ілько Гуменюк, Василь Коцюбинський” [7, 5]. Братство брало на себе широкі зобов'язання, з якими погоджувалися усі односельці [7, 16].

Для керівництва роботами обирався ктитор або церковний староста, який опирався на православне братство. Красу храму підтримували як селяни, так і

поміщики. Так, у серпні 1842 року „поміщиця села Жежелева Святлівська доповідала, що вона дійсно на ремонт Жежелівської церкви пожертвувала 60 руб. сріблом. І в цей рахунок внесла вже 6 руб. сріблом” [15, 92]. „Стараннями прихожан 1842 року піднята на кам’яний фундамент, вибілена всередині, 1846 року прикрашена новим іконостасом, 1854 року за допомогою поміщиці Мазаракової покрита бляхою, а 1855 року помальована зовні олійними і частково сухими фарбами” [9, 140].

Церква була забезпечена речами та утварю. Ктитор зберігав та вів церковні прибутково-видаткові книги, які й заповнював [9, 140зв.].

Як засвідчили клірові відомості, священнослужителі і церковнослужителі утримувалися за рахунок підцерковних земель і пожертвування прихожан [12, 27]. Так, дякові у 1816 р. прихожани платили від двору, крім треб по 60 копійок [13, 8].

Держава дбала про утримання духовенства. Так, за штатним розписом, затвердженим у 1842 р., на утримання священно- і церковнослужителів з казни виділялося за штатом 7-го класу 116 рублів в рік, але утримання їх було доволі бідним [9, 140].

Жежелівські священники визнавали своє утримання бідним. З цим важко не погодитися, оскільки, якщо зважити на інші приклади, то виявиться, що деякі священники були насправді заможними поміщиками у матеріальному відношенні. Наприклад, як видно з повідомлення чиновників Київського Головного Суду, деякі православні священники володіли від 1 до 19 кріпаків. Наприклад, священник Боровський в селі Чайках Богуславського повіту Київської губернії був власником 1 кріпака [16, 23], священник Шпаковський в селі Хировці Богуславського повіту Київської губернії – власник 19 кріпаків [16, 31.] та ін. Як свідчать інші факти, священник села Шкарівки Васильківського повіту Київської губернії Стефан Левицький залишив у спадок по смерті чотирикімнатний будинок, 11 коней, 10 волів, 2 корови, 18 овець з знягятами, 10 свиней, 3 телят, 65 вуликів з бджолами [17, 2].

Скільки б землі не було у церковнослужителів, вони її ніколи не обробляли. Обробляли її, як завжди, селяни. Кріпаки за умовами Положення від 1842 р. змушені були в обов’язковому порядку відпрацьовувати певні види робіт на церковному полі, побудові приміщень для священників і причетників. Примусовість робіт викликала незадоволення кріпаків та вони часом відмовлялися їх виконувати. Так було і у Жежеліві [7, 76зв.].

Духовенство проявляло незадоволення рівнем державного забезпечення і при тому залишалося привілейованим станом, яке не обкладали податками. Податками обкладали селян [15, 27зв.].

Серед населення села вперше зафіксовано штатних службовців – 8, дворян – 7, міщан – 21. Землі поміщик наділив на кожне господарство „в три зміни по 30 десятини”, і на всіх „сінокосу на 15 косарів” [13, 8]. У 1861 р. в селі було 3/4 селянських дворів, в яких господарство вели 239 чоловіків та 253 жінки, тобто селяни складали 74 % населення. В Жежеліві на той час проживали ще представники інших станів. Зокрема, духовенства разом із сім’ями 14 осіб, військових разом із сім’ями 21 особа, однодворців разом із сім’ями 44 особи. Окрім православного населення в селі були представники інших

віросповідань: католиків (84 особи), євреїв (10 осіб) [9, 143зв.].

На демографічні показники великий вплив мали стихійні лиха та епідемії. Зокрема, 1830 – 1831 р. епідемія холери забрала у Київській губернії 7424 життів із 15681 хворих холерою [18, 84зв.]. Наприклад, у Махнівському повіті, до складу якого входив Жужелів, з 27 грудня 1830 р. по 8 вересня 1831 р. із 1308 заражених холерою вмерло 564. Втрати 1831 р. для селянської громади села були величезними, оскільки смертність випередила народжуваність, відповідно 20 осіб померло, а 14 народилося [14, 279].

Реформи 1860-х років призвели до демографічної зміни, яка протягом 1861 – 1917-х років спричинила зростання більше, ніж удвічі. У 1917 р. громада села налічувала 1408 осіб [19, 96]. Православних була більшість населення поселення – 1165 осіб. Зокрема, селян – 1160, духовенства – 5. У селі проживали і представники інших конфесій та національностей. Так, римо-католиків проживало 222 особи, 1 протестант-адвентист, євреїв – 10.

З проханням про побудову нової церкви 13 грудня 1896 р. до Митрополита Київського і Галицького Іоаннікія, Священно-Архімандрита Києво-Печерської Лаври та консисторії звернувся парафіяльний священник Бердичівського повіту с. Жежелева Микита Яворський та уповноважені від прихожан, наголошуючи що в селі Жежеліві Бердичівського повіту церква стара і за кількістю прихожан замала [20, 1].

Протягом 1898 р. зусиллями будівничих та селян новий Миколаївський храм було збудовано, а 9 листопада 1898 р. освячено благочинним 1 округу Бердичівського повіту священником Петром Шостацьким [20, 1].

Зважаючи на те, що у селян не залишилось грошей, то вони 31 жовтня 1899 р. просили у митрополита виділити допомогу з Синодальних коштів на закінчення робіт по благоустрою храму і на новий іконостас [20, 23]. Святійший Синод 15 січня 1903 р. видав указ до Київського митрополита Феогноста, згідно з яким було надано допомогу у розмірі дві тисячі рублів [20, 43].

І ось зусилля жежелівських селян увінчалися повним успіхом. Про це свідчить те, що 12 вересня 1906 р. в.о. Благочинного 2-го округу Бердичівського повіту священник м-ка Білопілля о. Іоанн Ящуржинський оглянув виконані роботи, проведені коштом Синоду, про що і склав акт [20, 51]. Вони могли пишатися собою, своєю працею, згуртованістю, налаштованістю на мету, благочинністю.

Останнім священником у селі Жежеліві напередодні революційних перетворень 1917 р. був А.Р. Кутепов. З 1 лютого 1915 р. Резолюцією Високопреосвященого Митрополита Флавіана призначений священником в село Жежелів. Його помічником був псаломщик М.К.Караванський, який також виконував обов’язки учителя в с. Жежеліві.

Таким чином, селянська верства з великою повагою ставилася до подвижницької праці православного духівництва, яке в більшості випадків виступало на захист кріпаків від свавілля поміщиків. Конфлікти між кріпаками та православним кліром мали місце на переважно матеріальній основі, у випадках коли священнослужителі прагнули домогтися виконання кріпаками передбачених законом робіт на користь священника. В умовах випробувань селяни с. Жежелева проявили у XVIII –

на початку ХХ ст. турботу про храм, школу, православний клір та духовне життя громади.

1. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття. / Я.Грицак. – Київ: Генеза, 2000.
2. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку України кін. ХVІІІ – пер. пол. ХІХ ст. / О.Крижанівський. – К., 1991.
3. Легітимована правобережна шляхта (кінець ХVІІІ – середина ХІХ ст.). / Уклад.: С. Лисенко, С. Чернецький. – Біла Церква: Вид. О.Пионківський, 2006. – Т. 2.
4. Перерва В. Православне Наддніпряння у ХІХ столітті. / В.Перерва. – Біла Церква: Видавець Олександр Пионківський, 2004.
5. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – / В.Ульяновський, О.Крижанівський, С.Плохій. – К., 1994. – Т. 2.
6. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – ХХ століття. / В. Шандра. – К.: НАН України. І-т історії України, 2005.
7. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф.601. – Оп.1. – Спр. 964.
8. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі ЦДІАК). – Ф.127. – Оп.1012. – Спр. 219.
9. ЦДІАК. – Ф.127. – Оп.1009. – Спр. 725.
10. ЦДІАК. – Ф.127. – Оп.1009. – Спр. 21.
11. ЦДІАК. – Ф.127. – Оп.1009. – Спр. 72.
12. ЦДІАК. – Ф.127. – Оп.1009. – Спр. 38.
13. ЦДІАК. – Ф.127. – Оп.1009. – Спр. 124.
14. ЦДІАК. – Ф.127. – Оп.1012. – Спр. 1663
15. ДАЖО. – Ф.601. – Оп.1. – Спр. 845.
16. ЦДІАК. – Ф. 484. – Оп. 5. – Спр. 31.
17. ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 731. – Спр. 52.
18. ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 1208.
19. ЦДІАК. – Ф.127. – Оп.1009. – Спр. 1122.
20. ЦДІАК. – Ф.127. – Оп.867. – Спр. 721.

О.О. Драч

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД КУРСИСТОК ВИЩОЇ ШКОЛИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ПЕРМАНЕНТНА (Р)ЕВОЛЮЦІЯ ПОЧ. ХХ СТ.

Результатом структурних реформ вищої школи років незалежності України стало створення

розвиненої та розгалуженої системи вищої освіти, яка за кількісними та якісними показниками в основному відповідає рівню розвинених країн і поступово стає конкурентоспроможною в європейському освітянському просторі. З огляду на це актуальності набуває висвітлення всіх аспектів функціонування вищої школи, зокрема й жіночої, що відбувалися на теренах України в минулому.

Зі здобуттям незалежності України у вітчизняній науці значно активізувалося дослідження порушеної тематики. З'явилися ґрунтовні розвідки, присвячені освіті та вихованню жіноцтва, які висвітлюють питання вищої жіночої освіти [1-3]. Значною активністю у вивченні теми вирізняються науковці Харкова, Києва та Одеси – міст, де діяли вищі жіночі навчальні заклади [4-8]. Проте загалом для вітчизняних істориків притаманні регіональний рівень розробки теми і некомплексне її наукове вивчення.

Автор статті ставить за мету з'ясувати соціальний склад слухачок вищих жіночих курсів (далі – ВЖК) у Російській імперії, включаючи Наддніпрянщину, на початку ХХ ст.

У 1889-90 н. р. у Російській імперії відновили роботу Санкт-Петербурзькі ВЖК. Розглянемо, які зміни контингенту відбулися після та впровадження нових правил (суттєво обмежили кількість вільних слухачок та упровадили довідку про „безбідність”). Консерваторам досягти бажаного обмеження контингенту винятково представницями вищих прошарків удалося тільки в перший рік прийому за новими умовами. Так, у 1889-90 н. р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК доньки дворян, офіцерів та чиновників становили 77 %, духовенства – 2,7 %, купців і міщан – 16,6%, селян – 1,4% [9, арк. 291]. Протягом подальших років діяльності закладу його „одворянення” припинилося і репрезентативність дівчат із привілейованих прошарків серед курсисток повернулася на попередній рівень – близько 60%, залишаючись у таких межах до 1905 р. (див. табл. 1). З 1905 р. невпинно зменшувалася питома вага жіночої молоді з дворянських, офіцерських та чиновницьких родин серед слухачок. У 1915-16 н. р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК курсистки із цих соціальних груп становили лише чверть контингенту (25,7 %).

Таблиця 1

Соціальне походження слухачок Санкт-Петербурзьких ВЖК (к. ХІХ – поч. ХХ ст.), % [10]

Навчальний рік	Дворяни та вихідці з родин офіцерів, чиновників	Духовенство	Купці, міщани	Почесні громадяни	Особи вільних професій*	Нижчі військові чини	Селяни	Іноземці
1895-96	59,8	5,3	20,4	3,3			2,7	1,3
1896-97	59,6	5,1	18,0	5,5	6,8	0,8	2,5	1,3
1897-98	60,9	5,9	16,7	5,1	5,3	0,5	3,0	2,3
1898-99	60,9	5,8	18,5	5,2	3,3	0,4	3,3	2,4
1899-1900	66,4	5,4	13,5	4,7	3,5	0,9	2,9	2,5
1900-01	60,4	4,6	18,3	4,7	5,8	0,5	2,8	2,7
1902-03	61,8	4,1	16,7	4,9	7,4	0,5	2,3	2,2
1903-04	58,1	4,7	17,9	5,6	8,2	0,7	2,9	1,8
1904-05	59,1	5,7	17,5	5,3	6,9	0,9	2,7	1,8
1905-06	56,6	8,2	18,5	6,2	6,7	0,9	3,7	1,5
1907-08	45,5	6,0	26,6	5,1	8,9	1,2	5,6	0,9
1909-10	39,4	7,3	26,2	5,7	11,2	2,3	6,8	1,0
1910-11	38,1	7,7	26,2	5,7	10,7	2,4	8,1	1,0
1911-12	36,0	8,0	28,3	5,9	8,9	2,3	9,3	1,3
1913-14	37,9	8,9	26,8	5,0	6,0	2,1	12,3	0,9
1914-15	38,3	10,5	25,7	6,7	2,4	1,9	13,9	0,5
1915-16	25,7	10,8	27,3	17,7	2,8	1,9	13,2	0,4

* До цієї категорії входять доньки та дружини присяжних повірених, науковців, студентів, артистів імператорських театрів.

Упровадження нових правил вплинуло на представництво дівчат із духовного стану на столичних курсах: їхній склад зменшився вдвічі – до 5,3% (1895 – 96 н. р.). У роки Першої російської революції потяг попівен на ВЖК активізувався: у 1905 – 06 н. р. їх частка серед контингенту зросла в 2 рази. Тенденція збереглася і в подальшому, наслідком чого стало повернення в 1915 – 16 н. р. питомої ваги молоді зі стану духовенства серед курсисток на рівень 80-х років XIX ст. – до 10,8% (див. табл. 1). Вважаємо, що невелика репрезентативність на Санкт-Петербурзьких ВЖК дівчат із традиційно освіченої духовної верстви зумовлена складнощами витримати конкурсний відбір при вступі до закладу та невпевненістю у достатності коштів для самостійного існування в столиці протягом навчання.

Соціальними групами, представниці якої активно збільшували слухачський контингент на Санкт-Петербурзьких ВЖК, були купці та міщани. Зростання їхньої питомої ваги помітне з 1907 – 08 н. р., а на 1915 – 16 н. р. вони становили найчисленнішу групу (27,3%) у загальному складі курсисток (див. табл. 1). По суті жіноча молодь із торговельно-підприємницьких прошарків міського населення все частіше обирала столичний „жіночий університет” як черговий етап на шляху до висококваліфікованої праці та професійного зростання. Така тенденція повністю співвідноситься із ситуацією в чоловічій вищій школі, де кількість студентів із цих верств із середини XIX ст. невпинно зростала.

Характерною особливістю є поступове збільшення на Санкт-Петербурзьких ВЖК представництва доньок із селянських родин. Протягом 20 років (1895 – 1915) їх питома вага зросла майже в 5 разів (див. табл. 1). З 1911 – 12 н. р. курсистки селянського походження формували третю за чисельністю групу серед контингенту. Вважаємо, що це відображає загальні соціальні зміни, що відбувалися в країні після столипінської аграрної реформи, зростання добробуту селянських господарств та ментальні трансформації в середовищі традиційно консервативної верстви, що втілювалося в підтримці рішення доньок на здобуття вищої освіти.

Швидкими темпами в містах протягом періоду капіталістичної модернізації зріс прошарок професійної інтелігенції, яку у звітах часто позначали категоріями „різничинці”, „інші”, „особи вільних професій”. У тогочасному суспільстві до цієї соціальної групи входили лікарі, адвокати, вчителі, викладачі, науковці, журналісти, письменники,

фельдшери, агрономи тощо. На столичних курсах жіноча молодь із родин інтелігенції в середньому становила 6,6 % (див. табл. 1). Подібну репрезентативність демонстрували доньки із сімей почесних громадян. Суттєве зростання їх помітне тільки в 1915 – 16 н. р. 17,7 %. Оскільки почесне громадянство надавалося дітям православних священиків, випускникам університетів чи інших вузів, то в пореформений період і на початку XX ст. цю категорію формували в основному представники інтелігенції [11, 118]. При загальному обрахунку чисельності вихідців з інтелігенції варто об’єднати ці дві групи. По суті виходить, що жіноча молодь із сімей професійної інтелігенції, представлена цими групами, становила на Санкт-Петербурзьких ВЖК від 10 до 20%. Найменшу репрезентативність мали доньки нижчих військових чинів – до 2,4 % та іноземців – до 2,7 %.

Натомість перепис столичних курсисток 1909 р. більш реально виявив економічне становище їхніх родин. Фактично походило з інтелігенції 24,4% слухачок, державних службовців – 13,5%, пенсіонерів – 9,9%, власників торгових та промислових підприємств – 13,9%, землевласників – 8,3%, власників нерухомості та капіталів – 7,5%, духовенства – 5,6%, службовців – 7%, ремісників і робітників – 2,4%, селян – 1,7%, інші – 5,9% [12, 65]. Отже, майже 1/4 (24,4%) частина курсисток походила з сімей, добробут яких ґрунтувався на висококваліфікованій розумовій праці, та близької до неї кількісно (23,4%) групи доньок із родин державних службовців, зокрема, й колишніх, де відповідна освіта була основою для заміщення посади. Як бачимо, приблизно половина (47,8%) молодих жінок, які стали слухачками столичних ВЖК, наслідували приклад своїх сімей, де спосіб життя визначався університетською освітою та особистими досягненнями батьків чи чоловіків. Прикметно, що близько 1/3 (29,7%) контингенту курсисток, за даними перепису, репрезентували представниці міської та сільської буржуазії-власників, добробут яких давав змогу підтримати доньок під час здобуття вищої освіти в столиці. Вірогідно, що в такий спосіб вихідці з колишніх податних станів намагалися наслідувати звички „благородних” – дати престижну освіту дітям.

Розглянемо, чи характерні виявлені тенденції серед учнівського контингенту Московських ВЖК.

Таблиця 2

Соціальне походження слухачок Московських ВЖК у 1901-1914 рр., % [13].

Навчальний рік	Дворяни та вихідці з родин офіцерів, чиновників	Духовенство	Купці	Почесні громадяни	Різничинці	Міщани	Селяни	Іноземці
1901-02	55,9	5,5	13,8	12,0		10,5	1,6	0,6
1902-03	51,8	5,1	14,4	13,6		11,4	2,4	1,0
1903-04	54,3	7,3	13,9	9,3		11,9	2,3	0,8
1905-06	21,0	8,4		22,0	32,8	11,6	2,9	1,1
1906-07	15,2	11,3		21,0	32,7	15,2	3,7	0,7
1908-09	15,8	11,5		19,4	32,0	15,2	4,9	0,9
1909-10	14,8	11,7		18,2	33,1	15,5	5,8	0,7
1910-11	15,0	11,3		17,6	32,0	16,5	6,7	0,7
1911-12	14,4	11,0		17,4	31,3	17,4	7,6	0,8
1912-13	14,2	11,4		17,0	29,3	18,1	9,0	0,8
1913-14	13,8	11,0		15,4	30,6	18,6	9,7	0,7

Після відновлення діяльності закладу більшість слухацького складу, як і в Санкт-Петербурзі, становили доньки дворян, офіцерів та чиновників – до 56% (див. табл. 2). Проте в 1905–06 н. р. їхня частка зменшилася в 2,5 рази і в наступні роки не перевищувала 15,8%. Відтоді найчисленнішою групою серед курсисток стали доньки різночинців, яка становила майже 1/3 (у середньому 31,7%) контингенту. Відповідно до чинного законодавства, під „різночинцями” розуміли осіб, які здобули освіту, що давала право на виключення з податного стану. Ними були представники професійної інтелігенції, дрібні службовці та відставні особи. Фактично підтверджується значущість вищої освіти як типового життєвого сценарію для успішних представниць жіночої молоді з інтелігентних родин в умовах економічних та соціокультурних трансформацій початку ХХ ст.

Чітко окреслилася й тенденція розширення представництва доньок купців, почесних громадян та міщан, які більш активно обирали Московські ВЖК. На 1913–14 н. р. курсистки із цих буржуазних прошарків міського населення становили 34%, тобто понад 1/3 слухацького контингенту. Можна стверджувати, що молоді городянки свідомо пов’язували подальший життєвий поступ із вищою освітою.

Виявилося на ВЖК у Москві й динамічне зростання кількості селянських доньок, питома вага яких серед курсисток протягом 1901–1913 рр. зростає в 6 разів і дорівнювала 9,7% (див. табл. 2). Представництво дівчат із духовного стану серед курсисток подвоїлося і становила приблизно 11% у 1913–14 н. р. Репрезентативність доньок іноземних підданих була невеликою – до 1% курсисток.

Принагідно зазначимо, що склад слухацького контингенту приватних ВЖК, зокрема Вищих жіночих юридичних курсів В.О. Полторацької в Москві, не вирізнявся надмірним демократизмом походження курсисток. У 1910 р. доньки дворян і чиновників у навчальному закладі становили 50% курсисток, духовенства – 8,9%, купців та почесних громадян – 28,6%, міщан – 10%, селян – 1,2%, іноземців – 1,2% [14, 6 зв]. Визначальними тут були такі чинники, як вища вартість навчання і відсутність широких перспектив практичного застосування отриманого юридичного фаху в державі, а отже, „нехлібне”, як тоді оцінювали, значення вищої освіти.

Те, що наприям підготовки та можливості подальшого працевлаштування випускниць визначали „соціальне обличчя” навчального закладу чи відділення, доводять результати прийому на відкриті восени 1910 р. В.О. Полторацькою Вищі жіночі історико-філологічні курси. Серед першокурсниць закладу доньки дворян і чиновників становили 33,1%, духовенства – 20,8%, купців та почесних громадян – 18,8%, міщан – 14,3%, селян – 13% [14, 7]. Таким чином, перспектива подальшого вчителювання більше приваблювала жіночу молодь, що покладалася тільки на власні зусилля, зазвичай із родин духовенства, селянства, дрібних чиновників та збіднілих дворян.

У цьому контексті покажемо є приклад Одеських ВЖК, де склад курсисток хіміко-фармацевтичного відділення в 1916–17 н. р. репрезентували винятково доньки міщан – 86,6% та почесних громадян і купців – 10,2%. Усього жіноча молодь з торговельно-підприємницьких прошарків становила 96,8% слухачок відділення [15, 49]. Зважаючи на конфесійну та національну поліетнічність Одеси, де представники

іудейського віросповідання становили значну частину населення, широкі можливості практичного застосування набутого фаху зумовлювали відповідний контингент курсисток.

У контексті дослідження варто розглянути соціальний склад курсисток ВЖК у губернських центрах. Загальна тенденція демократизації слухацького контингенту повністю підтверджується на регіональному рівні. На початку ХХ ст. на Казанських ВЖК питома вага жіночої молоді з родин дворян, офіцерів та чиновників у середньому становила 22%, Одеських – 21%, Харківських – 21,5%, Юр’євських – 33%, Сибірських – 40,2%, Київських – 42,5%, Тифліських – 52,2% [16].

Стабільно репрезентовані на вищих жіночих курсах у губернських центрах курсистки з духовного стану: на Одеських ВЖК вони в середньому становили 4,8%, Тифліських – 7,5%, Сибірських – 13,3%, Харківських – 15,3%, Київських – 15,5%, Юр’євських – 18%. Найбільш численною групою серед слухачок вони залишилися лише на Казанських курсах, де їх питома вага становила 1/3 (29,5%) контингенту [16]. Виявлені регіональні відмінності визначалися чисельним складом православного духовенства в окремих місцевостях та відсутністю інших надійних шляхів облаштування подальшого життя та працевлаштування (найперше стосується Казані) для доньок із цих родин.

Оскільки середня та вища освіта залишалися сферою міської культури, то тенденція до розширення представництва жіночої молоді суто міських прошарків чітко простежується на всіх ВЖК у губернських та інших місцевих центрах. Особливо слід виокремити Україну, де питома вага дівчат із буржуазних прошарків (міщан, купців) серед слухачок була значною: на Київських ВЖК у середньому вона дорівнювала 35,4%, Харківських – 36,2%, Одеських – 67,3% (разом із почесними громадянами), Казанських – 16%, Сибірських – 24,6%, Тифліських – 17,4%, Юр’євських – 17,7% [16]. Вагомий поступ у процесах індустріалізації та урбанізації в українських губерніях зумовив бурхливий розвиток великих міст, їхньої інфраструктури та соціокультурного середовища, наслідком чого стало широке залучення жінок у суспільне виробництво, що підвищило вимоги до їх професійної підготовки. Як результат, жіноча вища освіта стала досить звичним явищем у цьому регіоні імперії на початку ХХ ст.

Питома вага жіночої молоді із сімей інтелігенції на Казанських ВЖК у середньому дорівнювала 12,3%, на Харківських – 11,8%, на Київських – 10,7%, на Тифліських – 17,5%, на Юр’євських – 3%, на Сибірських – 6,8%.

Завершеності соціальному портрету слухачок ВЖК у губернських центрах додають доньки сільських обивателів. Частка молоді із селянського стану в жіночій вищій школі мала тенденцію до зростання і дорівнювала: на Казанських ВЖК – 13,8% усіх курсисток, Харківських – 14,3%, Київських – 9%, Одеських – 6,2%, Тифліських – 6,7%, Сибірських – 20%, Юр’євських – 37,3% [16].

Отже, у складі курсисток ВЖК була представлена жіноча молодь з усіх суспільних станів. Проте процеси соціальних трансформацій у країні відобразилися на групових характеристиках слухачок вищої школи. Помітною стає демократизація соціального складу курсисток, що виявилось в зменшенні представниць дворянського стану. Основну частину слухацького контингенту ВЖК становили вихідці міських

торговельно-підприємницьких прошарків та інтелігенції. Особливо слід виокремити Україну, де питома вага дівчат із буржуазних прошарків (міщан, купців) серед слухачок була значною

1. Сидорова Т.Н. Развитие высшего женского образования в Приднепровье (начало XX века) / Т.Н. Сидорова // Вестник Днепропетровского ун-та. Сер. История и философия науки и техники. – Д., 1994. – Вып. 1.

2. Павлова В.В. Вища жіноча освіта на Слобожанщині в другій половині XIX – на початку XX століття / В.В. Павлова // Збірник наукових праць Харківського державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. Сер. Історичні науки. – 1999. – Вып. 2.

3. Сукало А.М. З історії створення та діяльності Вищих жіночих курсів у м. Києві / А.М. Сукало // Вісник Київського ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. Історія. – 2000. – Вып. 43.

4. Веселова Т.Н. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – нач. XX вв.) / Т.Н. Веселова, О.В. Мельник // Записки исторического факультета. – О., 1995. – Вып. 1.

5. Мельник О.В. Деякі аспекти розвитку вищої жіночої освіти в Одесі (1787-1920 рр.) / О.В. Мельник // Вісник соціально-економічних досліджень: Одеський державний економічний університет. – О., 1997. – Вып. 1.

6. Мельник О.В. Розвиток системи самопомоги та самоуправління у вищих жіночих навчальних закладах міста Одеси у 1906 - 1917 рр. / О.В. Мельник // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Сер. Історія. – О., 2007. – Вып. 9.

7. Кобченко К.А. „Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів / К.А. Кобченко. – К.: „МП Леся”, 2007.

8. Добролюбский А. К истории высшего женского образования в Одессе в XIX – начале XX вв. / А. Добролюбский // Південний захід. Одесика: Історико-краєзнавчий науковий альманах. – О., 2009. – Вып. 7.

9. Російський державний історичний архів (далі - РДІА). – Ф. 733. – Оп. 191. – Спр. 814 ч. 2.

10. Таблицю підраховано за: Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 25 лет. 1878 – 1903. Очерки и материалы. – С.Пб., 1903.; Акт С.-Петербургских высших женских курсов 12 ноября 1895 года. – С.Пб., 1895.; Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за 1896 - 1897 академический год // Журнал министерства народного просвещения (далі - ЖМНП). – 1898. – № 1.; Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за 1897-1898 академический год // ЖМНП. – 1899. – № 3.; С.-Петербургские высшие женские курсы в 1898-1899 академическом году // ЖМНП. – 1900. – № 3.; С.-Петербургские высшие женские курсы в 1899 - 1900 учебном году // ЖМНП. – 1901. – № 1.; Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за 1895 - 1896 учебный год // ЖМНП. – 1897. – № 2.; Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1901 - 1902 академический год. – С.Пб., 1903.; Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1902 - 1903 академический год. – С.Пб., 1904.; Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1903 - 1904 академический год. – С.Пб., 1905.; Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1905-1906 академический год. – С.Пб., 1907.; Высшие женские курсы в С.-Петербурге: Отчет за 1907 - 1908 г. – С.Пб., 1909.; Отчет комитета общества для доставления средств высшим женским курсам за 1909-1910 г. – С.Пб., 1911.; Отчет комитета Общества для доставления средств Санкт-Петербургским высшим женским курсам за 1906-1907 г. – С.Пб., 1908.; Отчет комитета общества для доставления средств высшим женским курсам. – Пг., 1915.; Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 1910-1911 г. – С.Пб., 1912.; Отчет совета профессоров

Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1911-1912 уч. год. – С.Пб., 1913.; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1913 г. – Пг., 1916.; Отчет совета профессоров Петроградских высших женских курсов за 1915-1916 уч. год. – С.Пб., 1916.; Петроградские высшие женские курсы за 1914-1915 г. – Пг., 1916.

11. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в): в 2 т. / Б.Н. Миронов. – С.Пб.: Изд-во „Дмитрий Буланин”, 2000. – Т. 1.

12. Кауфман А.А. Русская курсистка в цифрах / А.А. Кауфман // Русская мысль. – 1912. – № 6.

13. Таблицю підраховано за: Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1901 г.; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1902 г.; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1903 г.: РДІА. – Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 688.; Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 689.; Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 690.; Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 692.; Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 691.; Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 5221.

14. Підраховано за: РДІА. – Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 689.

15. Підраховано за: РДІА. – Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 3249.

16. Підраховано за: Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1909-10 учебный год. – Казань, 1910.; Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1910 - 11 учебный год. – Казань, 1911.; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1911 - 12 учебный год. – Казань, 1912.; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1912-13 учебный год. – Казань, 1913.; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1913 - 14 учебный год. – Казань, 1915.; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1914-15 учебный год. – Казань, 1916.; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1915 - 16 учебный год. – Казань, 1917.; Держархів м. Києва. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 57.; Краткий обзор истории и современного состояния женских курсов в г. Киеве. – К., 1913. Краткий обзор истории и современного состояния женских курсов в г. Киеве. – Саратов, 1915.; Отчет о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных Обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1912 год. – Х., 1914.; Отчет о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1914 год. – Х., 1914.; РДІА. – Ф. 733. – Оп. 155. – Спр. 134.; Отчет о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1915 год. – Х., 1916.; Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1911 год. – О., 1912.; Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1912 год. – О., 1913.; РДІА. – Ф. 733. – Оп. 155. – Спр. 134.; Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 3248.; Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 3249.; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов за 1910/11 академический год. – Томск, 1912.; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов за 1911-12 учебный год. – Томск, 1913.; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов в г. Томске за 1912-13 учебный год. – Томск, 1914.; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов в г. Томске за 1913-14 учебный год. – Томск, 1914.; РДІА. – Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 4862; Благовидов Ф.В. Тифлиские высшие женские курсы в 1910-1911 учебном году. – Тифлис, 1911.; Благовидов Ф.В. Отчет о состоянии Тифлиских высших женских курсов за 1911-1912 учебный год. – Тифлис, 1912.; Благовидов Ф.В. Четвертый год существования первого высшего учебного заведения на Кавказе. – Тифлис, 1913.; Отчет о состоянии Тифлиских высших женских курсов за 1913-1914 и 1914-1915 учебные годы. – Тифлис, 1915.; РДІА. – Ф. 733. – Оп. 155. – Спр. 839.

В.С. Єрмілов

ОРГАНІЗАЦІЯ ЛИМАННОГО ЛІКУВАННЯ СЕЛЯН ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Земська медицина Херсонської губернії була у свій час досить передовою. До її складу входили різні види лікування: амбулаторне, лікарняне, хірургічне, акушерсько-гінекологічне, педіатричне, психіатричне. Ці види медичної допомоги детально вивчались і про них існують окремі публікації.

Водночас у Херсонській губернії здавна було багато місць зосередження природних лікувальних факторів: лиманів і озер з лікувальними мулами та солоною водою – ропою. Спочатку ці лікувальні ресурси використовувалися стихійно, а від середини ХІХ ст. почалося їхнє застосування на науковій основі. Першими у Херсонській губернії організоване лікування на лиманах запровадило Одеське міське самоуправління. Результати виявилися хорошими. Адже на той час багато хронічних хвороб класична медицина не могла ефективно лікувати. Природні фізичні лікувальні фактори виявилися більш дієвими. Так почалося місцеве курортне лікування, яке спершу отримало назву лиманолікування.

Історія цієї справи вивчена поверхово. Спеціальних досліджень майже не проводилось. Історія лиманолікування взагалі, а особливо земського, має мало публікацій. Це досить давні праці М.С. Біленького [1], Д.Н. Вайсфельда із співавторами [2]. У наш час матеріали про лиманне лікування зосереджені в історичній частині загальних робіт з курортної справи України [3]. Але у наведених джерелах про використання природних курортних ресурсів повідомлень щодо лікування саме селян ми не знаходимо. Тому за мету в нашому дослідженні ми поставили висвітлити організацію Херсонським земством лиманного лікування селянського населення губернії як досить рідкісного виду земської медицини.

Увагу земства до лиманів привернув перший губернський санітарний лікар М.С. Уваров. У № 1 „Збірника Херсонського земства” за 1887 р. він опублікував звіт про участь у ІІ-у зїзді Товариства російських лікарів, що відбувся у лютому того ж року в Москві. Уваров наводив такі слова голови правління Товариства професора М.В. Скліфосовського: „Прошло более 20 лет с тех пор, как один из выдающихся общественных деятелей указал, что в Одесских лиманах заложены миллионные богатства. И стали извлекать эти богатства и извлекают их до последних дней. Странное явление! Не нашли возможным отделять от этих миллионов ежегодно нескольких крох, на которые так легко было бы построить не только полезные и удобные, но можно было бы без малейшего насилия создать великолепные лечебные сооружения для пользы тысячей больных” [4, 65].

В той час багато практикуючих лікарів звернули увагу на молоду галузь медицини – бальнеотерапію. Питання влаштування лиманно-лікувального закладу для губернії виникло на з’їзді лікарів Херсонського повіту 2 лютого 1888 р. Земські лікарі, „встречая в своей практике случаи, где требуется лиманное лечение и находя, что земству следовало бы воспользоваться теми сокровищами, которыми обладает Херсонская губерния, постановили:

возбудить этот вопрос на губернском съезде”. Але на засіданні губернської земської медичної комісії 27 лютого 1888 р. з цього приводу було заявлено: „вместо того, чтобы поднимать грандиозный вопрос об устройстве земского лиманно-лечебного заведения, было бы проще присоединится к гор. Одессе, имеющему свое лиманно-лечебное заведение и иметь в этом заведении несколько земских коек” [5, 13].

Повітова управа влітку 1888 р. вперше відправила на Хаджибейський лиман в Одесі 5 хворих, лікування яких з дорожніми витратами обійшлося дорого (233 руб. 20 коп.). „Признавая эту цену высокою, управа, по совещанию с Херсонскими врачами, пришла к заключению заменить Одесский лиман грязелечебным озером на Голой Пристані...” Земські збори виділили необхідні кошти і управа в 1889 р. „устроила грязелечебный пункт на Голой Пристані, наняв для лечебницы частный дом и поручила заведывание ею доктору Максимову, при фельдшере Бондареве. [...] больных было 39, из них 11 не окончили лечения, 20 выписались с улучшением и 8 – без улучшения. В виду такого успешного результата, при расходе на 20% меньше против стоимости прежнего лечения на Одесском лимане, управа полагала оставить и на будущее время тот же порядок пользования больных на Голой Пристані...” [6, 378]. Уже перші роки діяльності Голопристанської грязелікувальниці показали позитивні результати лікування хворих селян, що направлялись з усіх лікарських дільниць повіту.

Знаючи цей позитивний досвід, губернська управа у доповіді земським губернським зборам 1890 р. стосовно потреби в лиманному лікуванні заявляла: „Контингент лиманных больных составляют хроники различного рода – ревматики, с хроническими процессами в костях и суставах и т. п., словом контингент в значительном числе бесплодно посещающий наши амбулатории, отнимающий время врача и даром потребляющий лекарства или занимающий место в течение многих месяцев в наших и без того скромных больницах. Но такого рода больные составляют обременение не только земской медицинской организации губернии, они обременяют и само население” [7, 27]. Губернські збори прийняли рішення: „признать потребность в устройстве лимано-лечебного заведения и поручить губернской управе войти в переговоры с Одесским городским управлением относительно совместной постройки лимано-лечебного заведения и разработать подробный проект к собранию будущего года...” [8, 161].

Наступного року управа доповіла губернським зборам висновки з цього питання губернської медичної комісії та спеціальної комісії ХІІ з’їзду земських лікарів і членів повітових управ, де було вказано перелік хвороб для лиманного лікування, „которые весьма часто встречаются в жизни земледельцев и трудно лечатся иным способом” [9, 37]. Як і комісії, управа визнала недоцільність утворення лікувальниці спільної з містом.

Ще декілька років розглядалися різні варіанти влаштування лиманного закладу, а в 1896 р. губернські збори доручили управі купити дачу Панаєвої на Хаджибейському лимані. Також були виділені значні кошти на: купівлю дачі – 45000 руб.; будівництво машинного і ванного приміщень та житлового бараку

– 24100 руб.; ремонт існуючих будівель, придбання інвентаря та утримання лікувальниці у наступному році – 14256 руб. 18 коп. [10, 232].

У наступному році дачу викупили, ремонтні роботи в ній здійснили, житловий барак збудували і хоч до будівництва ванного і машинного приміщень тільки приступили лиманолікувальницю відкрили 1 липня 1897 р. За лікувальний період з 1 липня по 15 серпня у лікувальниці перебувало 30 хворих селян з усіх повітів губернії. Лікування здійснювалось у пристосованих приміщеннях, лиманні мул і ропа нагрівались сонцем [11, 235-236]. Наступного сезону пристосувальні роботи також затримали відкриття лікувальниці, тому з 25 червня по 15 серпня лікувались 93 хворі (60 чоловіків і 33 жінки) в одну зміну.

Матеріальна база Хаджибейської земської лікувальниці постійно зміцнювалась, кількість пролікованих хворих збільшувалась. Оплату за їх лікування здійснювали повітові земства, тобто для селян лікування було безплатним. У додаток до стаціонарного з'явилося і амбулаторне лікування, при якому „больные пользуются в грязелечебнице только рапными и грязевыми ваннами, а живут и питаются на стороне за свой собственный счет” [12, 377]. Так, якщо в 1900 р. в дві зміни лікувалось 159 хворих, то в 1905 р. вже 250 (з амбулаторними).

Ураховуючи специфіку сільськогосподарської праці, земством тривалий час вивчалася питання роботи лікувальниці не тільки в літній період, а упродовж усього року, але „в виду новизны дела и значительности потребных на осуществление такой грязелечебницы затрат, вопрос о ней остался открытым”. Розглядалася також можливість спрощеного грязелікування селян у дільничних лікарнях різних повітів, що з тих же причин залишилось нездійсненим.

Зростала також і популярність Голопристанської грязелікувальниці Херсонського повітового земства. Її завідуючий лікар В.Ю. Дуброва у звіті за 1899 р. писав: „Популярность Голой Пристани, крещенной сельским людом в „теплые воды”, так велика среди населения Херсонского уезда, что с просьбами записать для отправки летом лечиться „теплыми водами” – являються всегда десятками”. І потім лікар вказував, що рекламували цю лікувальницю серед сільського населення „те сотни счастливых, которые получили в ней или полное исцеление, или значительное облегчение от физических страданий, не находящих раньше способов для успокоения своих мучительных болей, душевных мук и разного рода телесных недугов”. Тому, відмовившись від оренди, що обмежувала можливості, повітове земство, витративши 60 тис. руб., за 2 роки на березі Голопристанського озера збудувало і в 1912 р. ввело в експлуатацію власний заклад, основу якого склали прекрасна грязелікувальниця і 4 житлових бараки. Це дало змогу за сезон цього року пролікувати вже 372 хворих [13, 5-6].

Отже, Херсонське земство, приділяючи велику увагу медичній допомозі сільському населенню і користуючись місцевими природними можливостями, у складі земської медицини запровадило такий оригінальний вид лікування, як лиманолікування. Цей вид безплатної лікарської допомоги відразу виявився досить ефективним при багатьох хронічних захворюваннях, властивих для

землеробського населення і набув значної популярності. Успіхи Херсонського земства у цій справі були відзначені і на державному рівні: на Всеросійській гігієнічній виставці 1913 р. у Санкт-Петербурзі Херсонському губернському земству за Хаджибейську лиманну лікувальницю і Херсонському повітовому земству за Голопристанську грязелікувальницю були присуджені вищі нагороди. Тому особливості діяльності цих закладів потребують додаткового дослідження.

1. Бельський М.С. *Очерки по истории грязелечения в Одессе.* – Одесса: Кн. изд-во, 1959.; Бельський М.С. Н.И. Пирогов и одесские лиманы // *Вопросы курортологии, физиотерапии и лечебной физкультуры.* – 1964. – № 3.
2. Вайсфельд Д.Н., Вартаков А.А., Жидовленко Л.Т., Иванов Н.В. *Курорты Одессы.* – Одесса: Маяк, 1973.
3. *Курорты Украины. Минувле та сучасне / За ред. проф. М.В. Лободи.* – К.: ТАМЕД, 2002.; *Основи курортології / За ред. М.В. Лободи, Е.О. Колесника.* – К.: Видавель Купріянова О.О., 2003.
4. Уваров М. *Отчет по командировке на II-й съезд Общества русских врачей // Сборник Херсонского земства.* – 1887. – № 1.
5. *Протокол Херсонской губернской земской медицинской комиссии заседания 27 февраля 1888 года // Сборник Херсонского земства.* – 1888. – № 3.
6. *Систематический свод постановлений Херсонского уездного земского собрания за 1865-1891 гг.* – Херсон, 1895.
7. *О постройке лечебного заведения на Одесском лимане // Сборник Херсонского земства.* – 1890. – № 3.
8. *Журнал Херсонского губернского земского собрания XXVI очередной сессии 1890 года // Сборник Херсонского земства.* – 1890. – № 11.
9. *Об устройстве грязе-лечебного заведения // Сборник Херсонского земства.* – 1891. – № 10.
10. *Постановления Херсонского губернского земского собрания очередной сессии 1896 г. (5-13 октября) по вопросам земской медицины и санитарии // Врачебная хроника Херсонской губернии.* – 1896. – № 17-18.
11. *О земской грязелечебнице на Хаджибейском лимане / Сборник Херсонского земства.* – 1897. – № 10.
12. *Доклады Херсонской губернской земской управы губернскому земскому собранию XI очередной сессии 1904 года // Сборник Херсонского земства.* – 1904. – № 11.
13. *Сазонов Н.П. Отчет по Голопристанской грязелечебнице за сезон 1912 г.: Земская медицина и санитарное состояние Херсонского уезда в 1912 году (годовой обзор).* – Херсон, 1913.

М.В. Захарченко

ОСОБЛИВОСТІ КІНОФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РР. ХХ СТ.

Важливою ознакою суспільно-політичного розвитку українського села є підвищення соціально-культурного рівня сільського населення. Для розвитку соціокультурного життя українського суспільства в другій половині 20-х років ХХ ст. значущим явищем стала кінофікація українського села.

Сучасні історики звертали увагу на окремі питання обраної нами для вивчення теми [1–2]. Автор статті ставить за мету дослідити запровадження та розвиток кіномережі в українському селі в другій половині 20-х років ХХ століття. Об'єкт вивчення – кіномережа в УСРР, предмет – функціонування сільської кіномережі окресленого періоду.

Суттєву роль у розвитку соціально-культурної інфраструктури українського села відіграла кінофікація. В. Ленін неодноразово і цілком обґрунтовано характеризував кіно як найбільш важливий засіб освіти і виховання народу. Він підкреслював, що поряд з радіо кіно повинно стати могутнім знаряддям культурної революції на селі. Розвиток радянської кінофікації в Україні розпочався шляхом розширення числа стаціонарних кіноустановок. Однак у 1924 р. на селі працював лише 101 стаціонарний кінозал. На 1 січня 1925 р. у сільській місцевості діяло 215 стаціонарних кіноустановок. Зрозуміло, що це була „краплина в морі” [3, 9].

Тому поряд із стаціонарними кіноустановками широкого розповсюдження набули так звані „кінопересувки”. Сутність кінопересувок полягала в тому, що до села привозили пересувну кіноустановку з кінофільмом. По закінченню демонстрації кінострічки її транспортували в інше село. Такий спосіб кінообслуговування сільської місцевості, хоч і давав змогу різко розширити охоплення глядацької аудиторії, однак мав і певні недоліки. Так, зокрема, при демонструванні фільму часто виникали проблеми із забезпеченням електроенергією. Часто бракувало облаштованих приміщень для перегляду (особливо восени та взимку). Крім того, сам процес перевезення кіноустановки був досить складною справою, особливо в осінню негоду по бездоріжжю, а встановлення апаратури та налагодження освітлення інколи тривало набагато довше, ніж демонстрація самої картини.

На початку другої половини 1920-х рр. Всеукраїнське Фотокіноуправління (ВУФКУ) звертає увагу уряду на розширення мережі стаціонарних кіноустановок. У 1925 р. за сприяння ВУФКУ було встановлено 120 сільських стаціонарних установок для демонстрування кінофільмів. Протягом наступного 1926 р. планувалося встановити ще 573 кіноустановок. Для цього ВУФКУ придбало за кордоном 600 кіноустановок найновішої конструкції, а також 200 автономних генераторів для живлення кіноустановок. Це обладнання було розподілено по округах відповідно до ухваленого плану:

- Одеська округа – 21 апарат і 5 електростанцій;
  - Миколаївська округа – 16 апаратів і 10 електростанцій;
  - Вінницька округа – 13 апаратів і 5 електростанцій;
  - Харківська округа – 17 апаратів і 4 електростанції;
  - Київська округа – 15 апаратів і 5 електростанцій;
  - Гуманська округа – 10 апаратів і 1 електростанція;
  - Черкаська округа – 13 апаратів і 2 електростанції
- [4, 38].

Для того, щоб успішно розвивати кінофікацію села, ВУФКУ надавав суттєві пільги сільським громадам та установам на купівлю кіноапаратів та автономних електростанцій. Для цього сільські громади отримали можливість купувати їх у розстрочку. Спочатку вони сплачували лише 25 % від її вартості. Наприклад, якщо кіноустановка коштувала 470 карбованців, а електростанція – 730, то після внесення першої суми, надалі селяни сплачували по 10 карбованців щомісяця протягом трьох років [4, 39].

Для встановлення кінообладнання у тому чи іншому селі існували певні вимоги: по-перше, село

повинно було мати не менше 2000 жителів і за 3 версти від нього повинні розташовуватися ще два села; по-друге, сільські кіноустановки повинні встановлюватися тільки в сільбудах, де було приміщення, яке могло вмістити не менше 200 глядачів і мати два входи-виходи; по-третє, село мало бути електрифікованим (із силою струму до 45 ампер); по-четверте, села, визначені для облаштування кінокуща, повинні розташовуватися не далі ніж 10 – 15 верст одне від одного, до того ж перше і останнє село мали розташовуватися поряд із залізницею; по-п’яте, село повинно було утримувати кіноустановку на свої кошти: продавати квитки по 3 – 5 копійок, а сільбуд на кожен сеанс мав давати дотацію не менше 12 крб. 50 копійок [5, 39].

Найбільш успішно кінофікація йшла в Одеській окрузі. Вона розпочалася наприкінці 1925 р. За активної допомоги селянства досить швидко було встановлено 38 стаціонарних кіноустановок (в 1925 р. – 18, в 1926 р. – 5, в 1927 р. – 15). Проте навіть і в цій, найбільш успішній окрузі, фільми могли подивитись лише 110 тисяч осіб або 26 % населення округи. Тобто, на одну кіноустановку припадало обслуговування 3000 жителів [6, 98]. У Кам’янецькій окрузі на середину 1925 р. у сільській місцевості діяло лише 4 стаціонарних кіноустановки в селах Голосків, Маків, Довжок і Жванець. Ці установки працювали на умовах повної самокупності. Не отримуючи ніякої фінансової допомоги ці установки на 1 січня 1926 р. мали дефіцит близько 500 крб., і лише різко збільшивши плату за квитки, що водночас зробило їх майже недосяжними для незаможної верстви села, кінокуш скоротив борг до 100 карбованців. У подальшому план кінофікації Кам’янецької округи передбачав у 1926/27 році встановити кіноустановки в селах Думанів, Ориніського району, де проживало 2537 чоловік, Кочубеїв, Лянцкорунського району – 2652, Лясківці, Довжецького району – 1560, Верхні Панівці, цього ж району – 1560, Баговиця, Китайгородського району – 1984, Ластівці, Жванецького району – 1987 [7, 84]. Для кінофікації цих сіл було виділено з місцевого бюджету 2961 крб.

Проблеми кінофікації сіл активно обговорювалися сільськими громадами. Це стосувалося питань організації матеріальної допомоги, яка спрямовувалася на будівництво приміщень кінотеатрів, кінобудок, переобладнання і дообладнання вже існуючих приміщень [6, 1].

Темпи кінофікації українського села почали помітно зростати у другій половині 1920-х років. Так, станом на 1 жовтня 1925 р. було встановлено 215 кіноустановок, на 1 жовтня 1926 р. – 440, на 1 жовтня 1927 р. – 819, а на 1 грудня 1927 р. їх нараховувалося вже 870. Разом із тим, діяли 15 пересувних кіноустановок [8, 69].

Важливим питанням процесу кінофікації українського села було налагодження планового постачання кінофільмами, які б задовольняли глядача. На кінець 1920-х рр. в кіномережу, зокрема, сільську почали надходити фільми, які набули широкої популярності й мали важливе виховне та освітнє значення: „Броненосець Потьомкін”, „Жовтень”, „Мати”, „Страйк”, „Кінець Санкт-Петербурга”, „Одинадцятий”, „Арсенал”, „Джальма”, „Звенигора”, „Два дні”, „Каламуть”. Кожний кінофільм був побудований на цікавих матеріалах з життя минулого

чи сучасного, пробуджував у глядача громадську думку і носив досить кваліфікований освітній характер. Наприклад, у фільмі „Крила холопа” показано часи правління Івана Грозного. Глядач, захоплений цікавим сюжетом, отримував певні знання про часи феодальної доби в Росії. Фільм „Долина сліз” показував гори Алтаю, життя та звичаї місцевого населення.

Усі фільми зазначеного періоду за характером освітнього матеріалу можна розподілити на такі основні типи:

1. Історичні та на дореволюційну тематику кінофільми: „Крила холопа”, „Тарас Трясило”, „Остап Бандура”.

2. Історичні фільми на революційну тематику: „Степан Халтурин”, „Броненосець Потьомкін”, „Декабристи”, „Машиніст Ухтомський”.

3. Кінофільми про громадянську війну: „Важкі роки”, „Банда батька Книша”, „Лісовий звір”, „ПКП”, „Два дні”, „Арсенал”.

4. Революційне життя: „Його призив”, „Ордер на арешт”, „Сумка дипкур'ера”, „Заметіль”.

5. Сучасне життя: „Катька – паперовий ранет”, „В угарі непу”, „Повія”, „Димовка”, „Вбивство на млину”, „Джалма”.

6. Життя юнаків, дітей та підлітків: „Марійка”, „Кафе Фан-Коні”, „Ванька-піонер”, „Трипільська трагедія”, „Відірвані рукава”, „Дон Дієго та Пелагея”.

7. Побут Червоної Армії та флоту: „День Чиркіна”, „Комбриг Іванов”, „Аеро 54”.

8. Антирелігійні: „Старець Василь Грязнов”, „Хрест та мавзер”, „В ім'я Бога”, „За монастирською брамою”.

9. Етнографічні та географічні фільми: „Діна Дзадзу”, „Шакали Равата”, „Радянський Казакстан”, „Долина сліз”, „По Європі”, „По Середній Азії”.

10. Наукові, побутові та суто наукові: „Аборт”, „Розплата”, „Механіка головного мозку”, „Туберкульоз”.

11. Хронікальні фільми: „Кіно-Тиждень”, „Кіноправда”, „Шоста частина світу” [9, 18–19].

Проте, незважаючи на цей досить широкий за змістом перелік, селяни продовжували часто звертатися до ВУФКУ нарікаючи на незадовільний підбір фільмів. Наприклад, із Херсонської округи селяни писали, що „відсутні добре поставлені наукові і виробничі фільми для села, цілком відсутні дитячі фільми і надто багато про війну та революцію. На сількушкіно надійшло 49 кінофільмів, із них революційних 22, побутових – 5, агіток – 17, хроніки та наукових – 5, причому агітки абсолютно не задовольняють глядача, бо вони не були розраховані на культурний рівень села 1920 – 1921 років” [6, 16]. Особливо незрозумілими були фільми зі складним монтажем, коли глядач ледве зосередивши увагу на одному кадрі, змушений був тут же бачити зовсім іншу сцену, а об'єднати кілька сюжетів в один було не під силу багатьом селянам. Картини про сільське життя були досить низького рівня, тому самі селяни ними майже не цікавилися [6, 23]. На Шепетівщині селяни вимагали картин, в яких дії розгорталися б зрозуміло, поступово, без надмірних режисерських викрутасів, якими тоді захоплювались молоді радянські кіномитці. Через велику кількість неписьменних і малописьменних селяни просили титри у фільмах писати великими літерами і щоб вони

довше трималися на екрані [6, 12]. Загалом, за свідченням тогочасних джерел, репертуар сільського кіно значною мірою не задовольняв своїм змістом сільського глядача. Так, щонайменше 30 – 40 % кінокартин за відгуками селян їх зовсім не задовольняли [6, 99].

Велику роль у налагодженні доброї роботи сільської кіномережі відігравали кіномеханіки, які зазвичай не мали належної кваліфікації, а тому не могли виконувати свої обов'язки, не кажучи вже про відверто недбайливе ставлення до роботи. Крім цього, у багатьох округах був відсутній календар демонстрування кінострічок. Інколи одну і ту ж картину привозили по декілька разів на рік. Частими були випадки, коли демонстрація фільму затримувалася через ті чи інші причини: в залі йшла яка-небудь вистава, засідання чи збори. Розповсюдженим явищем було те, що показ фільму відміняли скасовували за відсутності електроенергії. Часто в селах про демонстрацію і назву фільму дізнавалися буквально за годину до сеансу, вже після приїзду кінопересувки до села, з афіші, нашвидкуруч написаної завсельбудом. Внаслідок цього зал під час демонстрації фільму був заповненим лише наполовину, а то й менше [10, 84].

Якщо до села приїздила кінопересувка зі своєю динамо-машиною, то часто для її запуску просили допомоги у підлітків, які від радості дармового фільму так завзято крутили динамо-машину, що досить часто перегорали лампи. Така надмірна „допомога” призводила до перевитрат на утримання кінопересувки, а кінодемонстрація ставала збитковою. Так, наприклад, для перегляду одного фільму затрачалось електроенергії на 6 крб. За прокат картини потрібно було заплатити 4 крб., перевезення картини та кіномеханіка – 7 крб., інше – 3 крб. Таким чином, щоб продемонструвати один фільм, потрібно було витратити 20 крб. А якщо до цієї суми додати витрати на профілактичне обслуговування двигуна та динамо-машини, їх ремонт в разі поломки, прибирання клубу та його опалення, то кінокартина коштувала для села в середньому 25 крб. на день. Щоб виручити таку суму (без прибутку) сільбуди повинні були продавати квитки пересічному сільському глядачеві вартістю не менше 12 коп. [6, 95].

У зв'язку з цим, а також тому, що ціни на квитки не були чітко фіксованими по всій території УСРР, у Маріупольському куці ціни на перегляд фільмів коливалися в районі 20 – 30 копійок [11, 12]. Таке коливання цін викликало справедливе невдоволення селян, особливо незаможників. Та й для самого сільбуду таке підвищення не завжди було вигідним, адже втрачалися глядачі, які не мали змоги подивитися кінострічку через високу вартість квитка.

Проте, незважаючи, на всі ці прикросі та ряд інших недоліків, які супроводжували процес кінофікації, кіно на селі ставало дедалі популярнішим. Зокрема, в Зінов'ївській окрузі спостерігалася така динаміка відвідувань кінофільмів у 1927 році: квітень – 5773 осіб; травень – 9768; червень – 5472; липень – 7365; серпень – 6948; вересень – 9932; жовтень – 14162. А перша половина листопада і жовтневі свята дали навіть небачені раніше цифри – 20 тис. глядачів [6, 3]. У Кам'янській окрузі за осінньо-зимовий період (жовтень-лютий) 79 сільських кіноустановок продемонстрували 23 картини на різну тематику. На

цих сеансах були присутні 14405 осіб. Варто відзначити таку цікаву деталь. Незважаючи на весняно-літні польові роботи, починаючи з квітня місяця, відбувалося зростання загальної кількості відвідувань кіносеансів. Так, в січні 1926 р. кіно відвідали 3890 чоловік, а в березні – 4227. В кінці цього ж року кількість відвідувачів почала зменшуватися. В жовтні – 1388, а в грудні – 1454. Це пояснювалося непристосованістю приміщень для демонстрації кінофільмів у зимовий період (конюшні, старі поміщицьких магазинів, тощо), а також відсутність у багатьох селян доброго взуття, в якому можна було б подолати всю ту відстань від дому до місця де демонструється кінострічка [12, 77].

Кінофікація також трактувалась партійною ідеологією як „найбільш важливий засіб освіти і виховання народу”. Її розвиток на селі здійснювався завдяки функціонуванню доволі широкої мережі кінопересувок та незначної кількості стаціонарних кіноустановок, завдяки чому демонстрація на селі кінокартин набула доволі широкого поширення. Показ фільмів проводився як у спеціально пристосованих приміщеннях (клуби, пристосовані сараї, школи), так і у непристосованих приміщеннях – конюшні, старі поміщицькі магазини тощо.

1. Кокошко Ф.І. Кінофікація українського села наприкінці 20-х – у 30-ті роки ХХ ст. як засіб насадження комуністичної ідеології / Ф.І. Кокошко // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2001. – Вип.4–5.

2. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000.

3. Карамоско Д. Організація кінороботи на селі / Д. Карамоско. – К. : Укрдержвидавництво, 1935.

4. Вольський Б. Кіно для села / Б. Вольський // Сільський театр. – 1926. – № 3.

5. Нечес Г. Планова кінофікація села / Г. Нечес // Селянський будинок. – 1925. – № 6.

6. Центральний державний архів громадських органів влади України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп.20. – Спр. 2692. – 1928.

7. Мармор А. Кінофікація та радіофікація Кам'янецької округи / А. Мармор // Селянський будинок. – 1927. – № 3.

8. ЦДАГОУ. – Ф. 1.– Оп. 20. – Спр. 2691. – 1926–1928.

9. Могило П. І. Кіно та молодь (Культурно-виховна робота кіно серед селянської молоді) / П. І. Могило. – Х. : ДВУ, 1929.

10. Сачук М. Сільські кіно-болячки та боротьба з ними (за матеріалами Київщини) / М. Сачук // Селянський будинок. – 1928. – № 11.

11. Фоменко В. Кінофікація села / В. Фоменко // Селянський будинок. – 1925. – № 3.

12. Мармор Л. Сільські кіно-установки / Л. Мармор // Селянський будинок. – 1926. – № 7–8.

О.Ф. Нікілєв

ШКОЛИ МАЙСТРІВ КОЛГОСПНОГО ВИРОБНИЦТВА: СПОДІВАННЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ

Проблема відбудови сільського господарства України у повоєнний період має достатньо солідну історіографію. Однак дослідження, здійснювані у радянський період, робилися лише в річці тогочасної історіографічної традиції [1, 2, 3, 4]. Для сучасних

дослідників важливими стали іншого плану проблеми [5, 6]. Тож ефективність кроків держави з відбудови сільського господарства, зокрема, такого, як формування його матеріальної сфери працівниками належного освітнього і фахового рівня, на сьогоднішній день не знайшла належного висвітлення. Саме такий стан історіографічної ситуації проблеми і визначив вибір теми нашого повідомлення.

За умов гострого дефіциту на селі працівників необхідного фаху, викликаного загальним скороченням за 1941 – 1945 рр. чисельності населення України, зокрема, його сільської частини, державою було обрано курс на формування верстви так званих колгоспних кадрів: голів колгоспів, бригадирів, завідувач фермами, рахівників тощо, – спроможних очолити колективні господарства та їх виробничі підрозділи, організувати й спланувати їх роботу у відповідності з вимогами часу і державно-партійного керівництва на чолі з Й. Сталіним. Уже під час визволення республіки, у 1943 р., Рада Народних Комісарів СРСР приймає постанову „Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, звільнених від німецької окупації”, якою ставилося завдання організувати однорічні сільськогосподарські школи, призначення яких полягало в підготовці „кваліфіцированих полеводів, садоводів, овоцєводів, животноводів, младших ветфельдшерів, которые могли бы руководить этими отраслями в колхозах” [7, 62]. Спеціальною постановою 1944 р. Раднаркому СРСР такі школи були відкриті в усіх областях, краях і республіках країни. В Україні їх було 86 [8, 27].

Зазначена лінія була офіційно підтверджена рішеннями лютого 1947 р. Пленуму ЦК ВКП(б), який став визначальним в аграрній політиці держави на значний час. На ньому, в комплексі розглянутих проблем, уперше було приділено увагу, так би мовити, людському фактору, інтелекту. Було визнано важливу роль у створенні сільськогосподарського продукту кваліфікаційного і фахового рівня працівників всіх підрозділів виробничої та низових ланок обслуговуючої сфер галузі. Спрямованість рішень пленуму свідчила про те, що проблемою є недостатній кваліфікаційний рівень низових ланок матеріального виробництва та обслуговуючих його структур.

З метою вирішення цієї проблеми ставилося завдання розширити мережу шкіл, в яких готувалися майстри колгоспного виробництва до кількості, яка б повністю забезпечила потреби господарств кожної області в колгоспних кадрах цієї категорії. На кінець 1947 р. у Радянському Союзі вже функціонувало 492 школи [9,9]. В Україні на 1950 р. їх кількість становила вже 97 [10, 161].

Для формування вищої керівної ланки колективних господарств пленум ухвалив рішення про організацію 2-річних шкіл з підготовки голів колгоспів. У червні 1947 р. Рада Міністрів СРСР своїм розпорядженням затвердила організацію 96 таких шкіл, у тому числі 19 – в Україні [9, 15]. У 1951 р. кількість їх в республіці була доведена до 25 і вони стали діяти в кожній області.

Таким чином, після лютого 1947 р. пленуму ЦК ВКП(б) почався активний розвиток категорії навчальних закладів, завдання яких полягало в підготовці фахівців колгоспного виробництва, що за своїм посадовим рівнем та функціями мали становити

проміжну ланку між основною масою рядового селянства і працівниками державних сільськогосподарських плануючих і контролюючих структур. За положенням, обидва типи шкіл мали здійснювати прийом на основі неповної середньої освіти і лише сільських жителів, задіяних у колгоспному виробництві. Однак, якщо в однорічних школах мали навчатися рядові колгоспники зі стажем роботи, що виявили організаційні здібності, то в дворічних – лише працівники, що вже займали керівні посади в колективних господарствах, а саме голови колгоспів, їх заступники, бригадири, завідувачі фермами і відділками, члени правління, голови і члени ревізійних комісій колгоспів.

Рівень підготовки, який мали надавати навчальні заклади такого типу, був досить низьким. За сучасною шкалою, випускники і одно-, і дворічних шкіл отримували дипломи про професійно-технічну освіту. У звітах сільськогосподарських органів про якісний склад керівників господарств та їх підрозділів вони проходили як практики. Не отримували вони і повної середньої освіти, що давало б можливість продовжити навчання для набуття кваліфікації вищого гатунку як за фахом, так і за іншими спеціальностями.

Незважаючи на значення, яке держава надавала новостворюваним навчальним закладам у підготовці верстви керівних колгоспних кадрів, вони з перших же років свого існування не мали з її боку необхідної уваги. Насамперед це стосувалося формування та зміцнення матеріально-технічної та науково-виробничої бази, що, в кінцевому підсумку, визначило невисокі якісні та кількісні показники протягом всього періоду їх діяльності. Так, і сільськогосподарські школи, і школи з підготовки голів колгоспів створювалися на порожньому місці. За умов дефіциту віцілілх споруд їм виділялися місцевими органами влади приміщення, що за санітарними нормами не відповідали своєму призначенню. Вони потребували серйозного ремонту, були тісними, темними, у більшості без водопостачання та каналізації, часто – без електричного освітлення. Так, у 1949 р. третина сільськогосподарських шкіл освітлювалася газовими лампами. В 1952 – 1953 н. р. 15 % їх ще перебували в такому стані [11, 80]. Ряд шкіл протягом років, через брак коштів на будівництво власних навчальних приміщень, мусили проводити навчально-виховну роботу на базі інших установ і підприємств. Так, третина шкіл голів колгоспів ще у 1952 н. р. функціонувала в орендованих приміщеннях [12, 2].

Навчання, через відсутність необхідної кількості площ у всіх навчальних закладах, відбувалося у дві, а то й у три зміни. Для нормального навчального процесу не вистачало класних столів, парт, шаф, необхідних наочних приладів тощо. У бібліотеках спостерігався гострий дефіцит підручників та навчальних посібників. Наявна література була в основному російськомовною, що ускладнювало навчальний процес. Адже сільські школи були українськими. Найбільш негативно така ситуація позначалася на підготовці кадрів у західних областях – там російська мова почала вивчатися лише після війни.

Серйозні проблеми були і з навчально-виробничою базою. З перших же років свого існування школи постійно мали недостатню кількість техніки, необхідного обладнання тощо. Так, у 1946 р.

на всі сільськогосподарські школи припадало лише 27 тракторів та 93 автомобілі. Однак і цього мізеру 66 % було непридатне для виробничого навчання і підлягало списанню [12, 2]. Багато шкіл не мало навчальних майстерень. У школах молодших ветфельдшерів не вистачало інструментарію і ліків, у школах садівників – обладнання для обробки садів і плодів. У навчальних закладах обох видів відчувалася гостра нестача худоби. У більшості шкіл утримувалося від однієї до чотирьох тварин певного виду, що не давало можливості створити навчальні ферми, ветеринарні клініки. До того ж, школи мали недостатню кількість угідь для організації повноцінних навчальних господарств із усім комплексом знарядь і виробничих процесів, властивих колгоспному виробництву нашої республіки, де б учні отримували необхідні для їх майбутньої діяльності професійні навички. Так, сільськогосподарським школам, за положенням, мало було виділено по 100 – 150 га, але в 1946 – 1947 навчальному році лише 22 з них мали вказану норму, а 11 – взагалі не мали землі [10, 161]. В 1952 – 1953 н. р. після об'єднання частини шкіл і зменшення їх кількості до 83, справи хоч дещо покращали, але все одно не відповідали вимогам [13, 54].

Складною залишалася і соціально-побутова ситуація в школах. Протягом досліджуваного періоду вони постійно відчували гостру потребу в гуртожитках. Так, у 1946 р. лише 40 % сільськогосподарських шкіл мали приміщення для помешкання учнів, в 1950 – 53 %, в 1952 н. р. – 73 % [15, 18]. Аналогічна ситуація мала місце і в школах з підготовки голів колгоспів. У 1947 р. більше половини з них не мали гуртожитків. Але ще гостріше стояло питання про забезпечення всіх бажаних місцями. Так, у 1946 р. сільськогосподарські школи змогли надати місця лише 40 % своїх учнів, в 1949 – 36,2 %, а в 1950 р. – навіть 35 % [14, 12; 18, 18]. Протягом 1952 – 1953 н. р. в школах голів колгоспів гуртожитками було забезпечено лише 42 % учнів [12, 2]. Інші ж мусили мешкати на „кутках” та приватних квартирах (вартість проживання в них коштувала від 25 до 50 крб. в місяць, з роками переміщуючись в бік вищої межі). Аналогічна ситуація мала місце з інвентарем та постільною білизною. Так, якщо в 1946 р. забезпеченість ліжками, матрацами, подушками, простирадлами становила 20 – 25 %, то в 1950 р. – 50 % і значна частина учнів мусила користуватися власними, привезеними з дому [11, 30; 14, 12].

Типовим явищем для шкіл обох рівнів була відсутність місць для підготовки до занять, читальень, клубів, площ для занять спортом, а особливо – приміщень санітарно-гігієнічного призначення. Так, оскільки більшість навчальних закладів розташовувалася в сільській місцевості, де система медико-санітарного догляду мінімум відповідала вимогам, то для учнів були дуже обмежені можливості для дотримання санітарно-гігієнічних норм, а саме для регулярного користування лазнею, пральнею тощо (за період 1946 – 1950 рр. можливості для задоволення зазначених потреб з'явилися лише в 15 школах: там були збудовані лазні та приміщення для прання).

Основною причиною такого матеріального стану шкіл було їхнє хронічне недофінансування. Воно визначалося як загальними мінімальними виділеннями коштів галузі, так і місцем цієї категорії навчальних закладів у системі поглядів тогочасного

державно-політичного керівництва на сільське господарство. Розглядаючи їх як не досить важливу ланку виробничого процесу галузі, Рада Міністрів СРСР у 1947 р. частину тягара з фінансування навчальних закладів переклала в Україні і Росії на республіканські та місцеві рівні. В результаті цього до початку 1950-х рр. у республіці школи з підготовки колгоспних кадрів фінансувалися з чотирьох джерел: союзного, республіканського, обласних і колгоспних бюджетів.

У найгіршому стані були школи, які фінансувалися за рахунок облвиконкомів та колгоспів. Така ситуація негативно позначилася на організації навчального процесу в школах, формуванні їх матеріально-технічної бази, якості підготовки кадрів, призводила до систематичної затримки (по декілька місяців) викладачам заробітної плати.

Недостатність фінансування шкіл ставила і перед учнівськими колективами проблеми матеріального характеру. Так, досить невисокою була стипендія. Вона не забезпечувала найнеобхідніших потреб учнів. Її не вистачало навіть на харчування. У сільськогосподарських школах при вартості триразового харчування на день у середньому 3 крб., вона становила всього 80 крб., у школах з підготовки голів колгоспів – 200 крб [16, 25; 17, 18]. Але й харчування там коштувало значно дорожче – 9 – 11 крб. Водночас, за даними Міністерства сільського господарства республіки, побутові й навчальні потреби учнів коштували приблизно 500 крб. на місяць [17, 18]. Такий рівень витрат був непомірно обтяжливим для багатьох колгоспників. Тим більше, що колективні господарства, після направлення своїх членів до шкіл, ніякої допомоги ні їм, ні їхнім родинам не надавали. Тобто, матеріальний бік робив навчання в цих школах непривабливим для сільських жителів, особливо для людей старшого віку, що мали на утриманні сім'ї. А саме вони становили більшу частину керівників різних підрозділів колгоспного виробництва.

Результатом всього комплексу проблем, пов'язаних з організацією та діяльністю нової категорії навчальних закладів, було досить стримане ставлення колгоспників до навчання в них. Районним органам, що займалися набором в ці школи, доводилося докладати чимало зусиль для виконання спущених „згори”, щорічно зростаючих планів набору в них. Але, незважаючи навіть на продовження „вступної” кампанії на 2 – 3 місяці після офіційного початку занять, щороку плани прийому виконувалися в середньому на 90 %.

Керівництво шкіл, намагаючись утримати ситуацію з контингентом учнів хоча б на такому рівні, змушене було відступати від вимог щодо якісних характеристик абітурієнтів: їх віку, посадового та освітнього рівнів, виробничого стажу тощо. Однак позначалося на якісних показниках роботи шкіл і, в кінцевому результаті, на виконанні програми, яка ставилася державним керівництвом створенням такої категорії навчальних закладів.

Фактично в умовах постійно зростаючих планів набору школи змушені були здійснювати збільшення кількісних показників підготовки кадрів за рахунок втрати її якості. Це ж визначало значний відсоток відрахованих за неуспішність (він щорічно становив від 10 до 20 % від загалу зарахованих) та ще більший –

не використовуваних на виробництві за прямим призначенням. Основною причиною виступали вікові характеристики випускників, стаж і місце їх роботи до навчання, виробничий досвід. На практиці господарства та виробничі підрозділи в них очолювали особи не молодші 30 – 35 років. Такі ж випускники становили досить незначний відсоток. Наприклад, у школах голів колгоспів у 1949 р. їх було лише 233 особи, або 9,7 % всіх, що отримали диплом, у 1952 р. – 278, що становило 13,8 % підготовлених того року [18, 5; 19, 11]. У сільськогосподарських школах, основну масу учнівських контингентів яких склали учні віком від 19 до 30 років, їх було ще менше. У звітах вони включалися в графу „старше 30 років”. У 1947 р. особи віком 30 років і старше становили в складі їхніх випускників 5,2 %, в 1949 р. – 4,8 %, в 1953 – 6 % [8, 5; 13, 11; 14, 61]. Фактично лише такий відсоток випускників шкіл міг розраховувати на отримання посади за фахом. Інші ж при поверненні до свого господарства мусили працювати на посадах, з яких направлялися на навчання.

Отже, слабка матеріально-технічна та навчально-виробнича бази шкіл з підготовки сільськогосподарських кадрів, з одного боку, недостатня увага самої держави до проблем соціально-економічного і матеріально-побутового забезпечення учнів, з іншого, визначали серйозні якісні та кількісні невідповідності цих закладів потребам колгоспного виробництва. Результатом такого стану речей було досить незначне використання їх випускників за призначенням. Так, з 75000 осіб, підготовлених упродовж 1946 – 1953 рр. сільськогосподарськими школами, на початку 1954 р. працювало в колгоспах за спеціальністю лише 15% [13, 50]. У тому ж році випускників шкіл з підготовки голів колгоспів, яких з 1949 р. (рік першого випуску) по 1953 р. було підготовлено 7200 осіб, у колгоспах працювало лише 55,4 %. З них за спеціальністю, отриманою в навчальному закладі, а саме – керівниками господарств, тільки 21 %, тобто 837 осіб [20, 21]. Це становило лише 4,4 % всього корпусу голів колгоспів республіки. Більшість його складалася з осіб з шкільною початковою та середньою неповною освітою.

Фактично завдання, що ставилися державою зі швидкого і дешевого забезпечення колгоспного виробництва кадрами, здатними у післявоєнний період здійснювати ефективне забезпечення її потреб у сільськогосподарській продукції, не було виконане. Фінансових і матеріальних коштів, що виділялися для навчальних закладів, які готували такі кадри, виявилось недостатньо для їх ефективної діяльності. Моральні та психологічні зусилля десятків тисяч колгоспників також виявилися марними. Адже витрачений на отримання освіти час і сама освіта не давали можливості працювати за фахом і в майбутньому – можливостей для професійного росту.

1. Борисов І.О. О подборе и воспитании кадров земельных работников/ Социалистическое сельское хозяйство. – 1946. – №12.

2. Конюшков С.Я. Мероприятия Коммунистической партии Советского Союза по подготовке, подбору и расстановке сельскохозяйственных кадров в послевоенный период (1946 – 1954 гг.): автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. ист. наук. – М., 1955

3. Петренко В.С. О подготовке сельскохозяйственных

кадров на Україні (1946 – 1965 гг.) // *История СССР*. – 1969. – №4.

4. Пронин О. Государственные сельскохозяйственные школы // *Социалистическое сельское хозяйство*. – 1946. – № 12.

5. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60 – 80-ті рр. XX ст.). – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 20016.

6. Рибак В.І. Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921 – 1991. – К.-П.: Абетка, 2000.

7. Російський державний архів економіки (далі – РДАЕ). – Ф. 7486. – Оп. 18. – Спр. 3162.

8. РДАЕ. – Ф. 7486. – Оп. 17. – Спр. 2079.

9. РДАЕ. – Ф. 7486. – Оп. 17. – Спр. 2055.

10. ЦДАВОВУ. – Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 183.

11. ЦДАВОВУ. – Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 338.

12. РДАЕ. – Ф. 7486. – Оп. 18. – Спр. 670.

13. РДАЕ. – Ф. 7486. – Оп. 18. – Спр. 190.

14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 27. – Оп. 27. – Спр. 57.

15. ЦДАВОВУ. – Ф. 27. – Оп. 27. – Спр. 902.

16. РДАЕ. – Ф. 7486. – Оп. 18. – Спр. 157.

17. ЦДАВОВУ. – Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 110.

18. ЦДАВОВУ. – Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 188.

19. ЦДАВОВУ. – Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 318.

20. ЦДАВОВУ. – Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 952.

А.В. Ніколаєва

ПРИДОРОЖНІЙ ХРЕСТ У ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

Важливе місце в повсякденному житті українців займають різноманітні обереги, що використовуються для захисту індивіда та його оточуючого середовища від усляких негативних явищ. Окремого дослідження потребують обереги, що застосовуються для захисту загального середовища певного соціуму, тобто захищають спільний простір, призначений для постійного перебування індивідів, наприклад, населеного пункту, вулиці тощо. Найпоширенішими серед спільних оберегів є придорожні хрести, які встановлюються усією громадою для захисту населеного пункту від хвороб та епідемії, війн і стихійних лих та, звісно, нечистої сили.

Щодо історіографії, то у 1865 році професор російської церковної історії Іван Малишевський опублікував статтю про придорожні хрести [1, 1-106]. Саме ця праця може слугувати зразком комплексного підходу до проблеми встановлення хрестів на теренах колишньої Російської імперії. Дослідник систематизував хрести за функціональною ознакою, виокремивши хрести при дорогах, на роздоріжжі, перехресті, у лісі, на полі, на пагорбах, біля водоймищ, на околицях населених пунктів. Найбільше уваги автор приділив дослідженню витоків цієї традиції. На його думку, християни, маючи на меті уберегти себе від спокуси, встановлювали хрести для постійного нагадування про розп'ятого Ісуса Христа [1, 6]. Окрім того, придорожні хрести слугували знаменням про початок впровадження християнства в країні, перемоги христової віри над невір'ям та нагадували про місця хрещення людей [1, 42-43]. Свою думку автор обгрунтував повідомленням Нестора Літописця про встановлення Св. Андрієм Первозванним хреста на київських пагорбах [1, 7]. Левову частку статті Малишевський присвятив визначенню місця

встановлення хреста. Так, дослідник прослідкував взаємозв'язок придорожніх хрестів з надмогильними і зазначає, опираючись на археологічні матеріали, що на місцях, де розташовуються придорожні хрести, археологи часто знаходять залишки старих кладовищ [1, 19, 56]. Автор припустив, що хрестовстановлення на роздоріжжі відбувалося саме на тих місцях, де у язичників на стовпах стояли урни з прахом померлих. З цією традицією пов'язане уявлення про те, що на перехрестях збираються душі померлих [1, 54]. Хрести встановлювали також на місці зруйнованої церкви, зокрема, вівтаря, місцезнаходження якого вважається чистим і святим. Такі хрести були огорожені перилами [1, 56-57]. Крім того, дослідник зробив припущення, що при дорозі ховали утоплеників, самогубців чи вбитих грабіжниками, тому молитва перехожих слугувала помилюванням тих, хто помер „наглою” смертю [1, 57]. При в'їзді до населеного пункту хрести ставили ті, в кого один з членів сім'ї загинув на війні з метою поминання померлого [1, 58]. Однак започаткування традиції встановлення „фігур” при в'їзді Малишевський відносив до періоду татарських набігів, зазначаючи, що хрести встановлювали як подяку за визволення населеного пункту від татар. Автор наголосив на тому, що хрест – це символ заселення земель після набігів [1, 59].

На рубежі XIX – XX століть придорожнім хрестам свої розвідки присвятили Микола Сумцов, Іван Беньківський, в яких вони зазначили ареал розповсюдження „фігур”, намагалися прослідкувати їх походження, описували вірування, пов'язані з ними. Хведір Вовк зробив спробу окреслити придорожні хрести Волині в контексті дослідження дерев'яної сакральної архітектури. Так, етнограф описував вигляд тогочасних хрестів, зазначаючи, що досить часто „фігури” мають до п'яти і більше метрів у висоту і прикрашаються розп'яттям Ісуса Христа разом зі знаряддями його тортур: губкою і списом, кліщами, цвяхами, молотом, іноді з тридцятьма срібниками та драбиною. Також дослідник звернув увагу на „одягання” хреста в сорочку померлої дитини або фартух, який спеціально шиється для „фігури” як подяка за одужання дитини [2, 37].

З приходом радянської влади на західноукраїнські землі традиція встановлення придорожніх хрестів була перервана: „Хрестів було багато, то комуністи позрізали їх, ні одного не полишили, ні церкву, нічого... в дев'яностому році почалось вже перестройка, почалась оця вже свобода релігії, в нас церкву построїли, і хрести вже зразу поставили, на том же місці, поставили хрести, там де наші діди ставили, батьки, вже ми діти їхні, то ми поставили ті хрести, та де вони стояли і це не тільки в нашому селі, ви проїдтесь по всіх сьолах, де вони були, так вони там і поставили” (Записано автором від М. О. Гарковець в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.). Окрім того, зафіксовані знущання більшовиків над „фігурами”, такі як стріляння в хрест [3, 172], що мало на меті показати зневагу до релігії загалом та церкви зокрема. За свідченнями респондентів, хрести почали знову встановлювати в період перебудови та на початку 90-х років XX століття за ініціативи місцевих громад та церкви.

Щодо сучасного вивчення придорожніх хрестів, то, на жаль, на сьогодні не існує ґрунтового дослідження, яке б сповна висвітлювало цю тематику.

Серед сучасних етнографів, які зацікавилися питанням „фігур”, потрібно згадати Олексія Нагорнюка, котрий розглядає польські придорожні хрести як один з елементів народної топографії, що вирізняє місця, в яких відбувається контакт з „іншим” світом [4, 253]. Окремі аспекти висвітлила етнолог Ірина Ігнатенко, яка в одній із своїх статей розглянула роль, функції та значення придорожніх хрестів на Поліссі. Як зазначає сама дослідниця, її стаття передусім є розвідкою, базованою на польових етнографічних матеріалах, зібраних в Житомирському (Лугинський і Брусилівський р-ни) та Рівненському (Рокитнівський р-н) Поліссі [5, 39-44].

Зважаючи на викладене вище, автор статті ставить за мету розкрити роль, місце та значення придорожнього хреста у традиції українського селянства.

Територіально придорожні хрести зустрічаємо переважно на Правобережній Україні, зокрема Волині, Галичині, Поліссі, Поділлі, Прикарпатті, де „фігури” фіксуються ще у ХІХ столітті, як дослідниками, так і подорожуючими.

На Волині широкоживаною назвою придорожнього хреста є „фігура”, однак на Поліссі, зокрема, у дослідженому нами Зарічненському районі Рівненської області, побутує назва „хрест” або „криж” (Записано автором в с. Заозер’я Зарічненського р-ну Рівненської обл.), остання нагадує про близькість цієї місцевості до україно-білоруського кордону.

Зупинимося на місцях встановлення хрестів. Зазвичай ними стають перехресні („крижові”) дороги [6, 5], подекуди в’їзди до населеного пункту. Крім того „фігури” встановлюють у так званих „нечистих” місцях, тобто тих, на яких часто трапляються лиха або аварії: „Як їдеш на Костополю, по ліву сторону, там хрест стоїть. Отам дуже-таки страшна дорога, там щороку дві-три аварії робиться із смертним іходом. І владика Ворфоломій тоді Ровенський був, благословив зробити хресний хід по цій дорозі від Мирного до Костополя і посеред дороги на Рівне поставити хрест, тому що шофери мені розказували, що їдемо в машині й ні з того ні з чого, каже, раз – стіна. По тормозах тормозиш, ну щастя, що нікого спереди немає або тебе не доганяє, а от на ня і аварія була б” (зап. автором в с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.). Також хрест встановлюють як нагадування про християнські принципи життя: „У нас, на жаль, є така біда, як п’янка, то ставимо на таких місцях, де п’яниці чі дебошири живуть, на етот самий „криж”, щоб людина дивилася...” (зап. автором в с. Перекалля Зарічненського р-ну Рівненської обл.), або „як символ нагадування тут християни живуть, люди православної віри, які хреста шанують, шанують Христа розп’ятого, Спасителя розп’ятого” (зап. автором в с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.).

Сам процес виготовлення „крижа” має сакральний зміст, адже відбувається вночі і має закінчитися до сходу сонця: „Звечора заготовляли кросна, ткали ручника за ніч, нитки, все, основу. Сходилося усе село. І самі майстрині, ніхто не спав тоді. І витикався цей рушник, слався цей рушник, раніше це було, то казала мати, що всі корови переступали, перегонили через його, з усього села до сходу сонця мусило. Но ми як зробили цей перший

хрест, значить, чоловіки в цей час вночі дуба заготовляють, оце обтесують його, обрізують і ставлять, укопоють. І тоді все село до сходу сонця, ми даже чуть-чуть і не встигли, вже щитай сонце й сходило, бо ми вже коло восьми годин зимою це зробили” (зап. автором в с. Мутвиця Зарічненського р-ну Рівненської обл.). У встановленні „фігури” бере участь вся громада, таким чином приналежність до оберегу має весь соціум. Дерев’яний хрест виготовляється, як правило, з сосни або дуба, зрідка зустрічаються і кам’яні (більш давніші) або нові залізні хрести (зап. автором в с. Прикладчики Зарічненського р-ну Рівненської обл.).

Шанобливе ставлення до хреста проявляється у постійному догляді за ним: „Щороку перед Паскею, в чистий четвер, те знимаємо, да тиї палема ленти чі кого, а гетие вішаємо” (зап. автором в с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.), „коли приходить Паска, там він вбирається, приматують ленти, малюють його, красять, як воно положено, ранше бідні люди жили, то там рушничка повісив, фартушка повісив, знаєте, а тепер оно, стали багаті: красять, вже й іконки даже міняють, там вона почорніла, то другу ставлять, купляють хорошу, чіпляють” (зап. автором в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.). Придорожні хрести також ушановуються через перехреснування або уклин перехожого „оці старші люди перехреснуються”, „хто вірує в Бога, той перехреснується, а хто ні – то так пройде, або голову наклонить” (зап. автором в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.). У ХІХ столітті побутувала думка про те, що особа, яка не вклоняється або не перехреснується, проходячи повз хрест, є злодієм або розбійником. Іван Малишевський подає переказ про єврея, який найняв для перевезення в інше місто чоловіка, але останній не перехреснився, проїжджаючи повз „фігуру”, тому єврей відмовився від послуг цієї особи [1, 103].

В другій половині ХІХ століття розповсюдженими явищем було прикрашання православних „фігур” римо-католицькою символікою, яку помітив генерал-губернатор Південно-Західного краю при об’їзді територій, якими він опікувався. Це питання навіть виносилося на розгляд ради Київського Свято-Володимирського братства в 1866 році. На засіданні було вирішено просити Духовну Консисторію, щоб остання попіклувалася про викорінення у своїх благочинних округах „латино-польських прикрас”, мались на увазі різні фігури Спасителя і янголів, крім того, наступним кроком була заміна написів на „фігурах” з латинських на слов’янські [6, 5]. Між дослідниками ХІХ століття точилися суперечки щодо римо-католицького, уніатського чи православного походження придорожніх хрестів. Так, Іван Малишевський опонує своїм колегам, які вбачають латинські корені у цій традиції, і доводить, що звичай є також православним, опираючись на згадки про встановлення хрестів на українських землях ще за часів княгині Ольги і про VII вселенський собор, де згадувалися хрести про дорогах [1, 77 – 78], що, на його думку, засвідчує про давність цієї традиції. Зауважимо, що Малишевським, який, закінчивши у свій час Київську духовну академію та співпрацюючи з православною церквою, звісно, мав суб’єктивну точку зору на це питання, але згадаємо загальновідомий факт про те, що VII вселенський

собор відбувся в Нікеї в 787 році, а Велика схизма, тобто розкол християнства на католицизм та православ'я, лише у 1054 році. Тому вважаємо, що ця думка Малишевського є доцільною. Наші колеги мистецтвознавці, також цікавляться взаємозв'язком та коренями цього звичаю. Петро Кузенко вбачає в українських придорожніх хрестах тісне сплетіння місцевих давньоукраїнських тенденцій із проявами західноєвропейської, передусім польської культури [7]. На думку польської дослідниці Ганської, спільним для обох сусідніх культур є те, що і у поляків, і в українців придорожні хрести встановлювалися як обереги [8, 137]. Помилково вважали цю традицію виключно римо-католицькою і чиновники. За Синодальним наказом від 1732 року, що забороняв скульптуру, яка ніби проникла в Росію з Польщі, знищувалися і „фігури”, передусім на Волині, особливо після придушення антиросійського повстання 1831 року [9, 186].

З придорожніми хрестами також нероздільно пов'язане поняття „обрік” – дар або певна обіцянка, яка дається людиною задля збереження здоров'я, життя, миру або з метою зміни свого життя на краще. Іноді саме встановлення хреста слугує „оброком”: „Якось смерть за смертю і люди, щоб уже обрєктися на здорове, щоб не вмирили так, не помирили люди вирішили новий поставити хрест” (записано автором в с. Прикладчики Заріченського р-ну Рівненської обл.), „во время войны це такой обрік давали перед Богом – ставили хрести, щоб оця деревня, бо ж ходили і як вони колись казали бульбашину, шото вночі ходили з лісу, то щоб оберегав деревню” (записано автором в с. Соломир Заріченського р-ну Рівненської обл.), „і холера була, всякая разна хвороба була. Важка така, шо людина не могла пережити. І ставляли оброки, крести, їздили, за ніч в мене в хаті робили он де. Брали льон, прали еті нитки і до дне, щоб направи і того і основали і щоб виткали і до дня щоб креста зробили, щоб креста зробили і повисили. І так було, шо прали, і ткали, і креста зробили і до дня повисили, і хвороба прикрилася” (записано автором в с. Нобель Заріченського р-ну Рівненської обл.).

На закінчення зазначимо, що придорожній хрест, якому належить важливе значення в розглянутому середовищі, має передусім захисну функцію і спрямований на захист певного соціуму від різних категорій небезпеки. Часто хрести виконують і комунікативну функцію, об'єднуючи громаду задля досягнення спільної мети. Кожен елемент хреста, наприклад, напис, також має запобіжну функцію і відвертає будь-які несприятливі для громади події, наприклад, епідемії, війни [10, 351]. Крім того, з „крижем”, пов'язані вірування, традиції та обряди, що свідчать про значне місце придорожнього хреста в повсякденному житті поліщуків та волинян. Зауважимо, що, безперечно, дослідження цієї теми потребує продовження і розширення ареалу вивчення.

1. Малишевский Ив. О придорожных крестах // Труды Киевской Духовной Академии. – Т. 3. – Киев, 1865. Отд. отт.

2. Волков Ф. Старинные деревянные церкви на Волини // Материалы по этнографии России. – Т. 1. – СПб., 1910.

3. Дяків В. Прояви народної релігійності українців в умовах більшовицької окупації початку 1920-х років // Вісник Львівського університету / Серія філологія. – 2010. – Вип. 43.

4. Нагорнюк О. Народна топографія // Етнокультура Рівненського Полісся / Упор. В.П. Ковальчук. – Рівне: ПП ДМ, 2009.

5. Ігнатенко І. „Фігури” та оброчні хрести у духовній культурі українців Полісся (на польових етнографічних матеріалах) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр.: – К., 2009. – Вип. № 30.

6. Державний архів міста Києва. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 6.

7. Кузенко Петро. Ладшафтні хрести України та Польщі: до питання взаємозв'язку традицій // Україно-польські культурні взаємини. – Вип. 2. – К. 2008.

8. Ганская О. Народное искусство Польши. – М., 1970.

9. Теодорович И.Н. Волинь в описании городов, местечек и сел. Староконстантиновский уезд. – Почаев, 1899.

10. Budge, E. Wallis. Amulets and Superstitions. Dover, 1978.

О.М. Новікова

СІЛЬСЬКІ ЖІНКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ОСВІТЯНСЬКИХ ПРОГРАМАХ 30-Х РР. ХХ СТ.

Аналіз історіографії, задекларованої у назві теми, показав нерівномірність у висвітленні проблеми „жіночого питання” в 1930-х рр. у науковій літературі. В 1930 – 1980-х рр. проблеми жінок дослідники висвітлювали епізодично, в контексті становища селянства загалом [1-2]. Серед сучасних досліджень, які з'явилися в незалежній Україні та на терені пострадянських країн, порушена проблема розглядається фрагментарно, в розрізі інших питань [3-5]. Отже, загалом освітній рівень селянок спеціально не вивчався, що і зумовило підготовку представленої розвідки. Автор поставив за мету на основі аналізу архівних даних, періодичних видань 1930-х рр., опублікованих документів, наукових праць дослідити охоплення освітянськими програмами сільського жіноцтва УСРР/УРСР в 1930-ті рр. та його результати.

Напередодні революційних подій 1917 р. 72,1% населення України було неписьменним, на селі такий відсоток складав 84,5. Не більше 8% жінок мали лише елементарну грамотність [6, 26]. Під час „культурної революції” з кінця 20-х рр. ХХ ст. необхідність ліквідації неграмотності населення була цілком усвідомлена як партійними та державними органами, такі широкими колами громадськості. Нова пореволюційна реальність та завдання народногосподарського життя вимагали якісних зрушень у соціокультурних характеристиках людей. Країна потребувала кваліфікованих працівників для промисловості та сільського господарства.

За даними, якими оперувала Комуністична партія України на Х з'їзді в листопаді 1927 р., за п'ять років у боротьбі з неписьменністю в УСРР було ліквідовано безграмотність у 2 млн. населення, ураховуючи 700 тис. жінок. У місті відсоток письменних зріс майже в 2 рази – з 42 до 70%, а на селі майже у 3 рази – до 50%. Однак ще залишалося 5 млн. неписьменних, серед яких 3,5 млн. становили жінок [7, 503].

Засвідчені радянською статистикою дані, фіксували суттєве відставання сільського населення, а особливо жіночого, за рівнем освіти від міського. У часи, коли нова влада піднімала країну з руїн, впроваджувала політику індустріалізації, колективізації та мала за мету створення нового суспільства, жінка перетворювалася на необхідний трудовий ресурс. Нові соціальні ролі, визначені правлячою партією,

потребували від жінки відповідних якостей. За таких умов освіченість ставала одним із тих важливих показників, що мав гарантувати зростання громадської та трудової активності сільських жінок.

Однак зазвичай жінці поважного віку непросто було віднайти вільний час для навчання, особливо складно було відірватися від дому для здобуття освіти чи підвищення кваліфікації поза межами рідного села. Її тримали родина, зайнятість у господарстві, виконання домашніх обов'язків та її відсутність віри у можливість соціального зростання [5, 22]. Історично сформована поведінка селянки на перших етапах ліквідації неграмотності викликала навіть страйки і серйозний спротив: „... не хотілося їм учити літер. Сорочки полатати ніколи, а тут під старість „літер” учи”, – йшлося в одному з популярних просвітницьких видань кінця 1920-х рр. [8, 62].

Саме для такої категорії жіноцтва проводилася значна за обсягами робота вчителями сільських шкіл, які на громадських засадах організовували вечірні школи для колгоспників. У 1935 р. таких шкіл по українським селам нараховувалося 771, в 1939 р. – 806. Заняття проводили щоденно у вільний від роботи час. Часто вчителі виїздили для викладання навчального матеріалу в обідню перерву на поля. У переліку занять були математика, українська, російська і німецька мови, література, географія, історія, біологія. В таких школах було 3 курси, які відповідали 5, 6, 7-му класам. Шкільництвом було охоплено значну частину сільського населення. Лише у Вінницькій області в 1937 р. офіційні джерела нараховували 140 шкіл для дорослих, в яких навчалось близько 9 тис. осіб [2, 56].

Голови і правління колгоспів були зобов'язані забезпечити школи неписьменних і малописьменних приміщеннями, освітленням, облаштуванням (столами, лавками або партами, класними дошками). Для навчання використовувалися будівлі початкових шкіл, клубів, червоних кутків, хат-читалень, а також правління колгоспів, сільрад у неробочі години. Часто використовувалися церкви і приватні будинки [9, 387].

У боротьбі з неписьменністю гостро відчувалася потреба в підручниках, передусім не вистачало букварів з відповідним політичним змістом. Відредаговані абетки побачили світ у 1923 р. російською мовою. Невдовзі їх переклали українською, проте їхня кількість була недостатньою. У зв'язку з цим навчання проводилося за текстами газет та журналів. Найчастіше в освітньому процесі використовувалася газета „Геть неписьменність!”. Для селян, що лише нещодавно навчилися грамоті, до 1939 р. спеціально випускався разом з газетою „На допомогу навчанню” додаток – „Селянська газета”. У ній друкувалися великим шрифтом і зрозумілою для початківця-читача мовою матеріали про життя країни, надавалися практичні поради з питань, що мали цікавити селян. Подібні сторінки були і в журналі „Селянка України” [2, 100; 8, 67].

Згідно рішень КП(б)У, „остаточна ліквідація неписьменності” на селі мала завершитися до 1 травня 1925 р. Однак здобуття елементарної грамоти активно тривало в Радянській Україні і в 1930-х рр. Так, на 1934 – 1935 н.р. було заплановано охопити школами середньої освіти по селам України 2 млн. неписьменних і малописьменних осіб [1, 230-231]. У результаті вжитих заходів, згідно з даними Всесоюзного

перепису населення 1937 р., в УРСР 85,6 % мешканців вважалися грамотними (1926 р. таких було 52,6%). За даними Всесоюзного перепису 1939 р., у Радянській Україні письмених жінок на селі було вже 78,5% [10, 15].

Сповільнювали навчання жінок в закладах лікнепу та знижували його результативність короткий термін освітніх заходів, нерегулярність відвідування занять, спричинені значним рівнем завантаженості жінок у домашньому господарстві, сезонності праці, і, що мало особливе значення для жінки, антирелігійністю навчальної програми. Багатьох відштовхували від навчання примусові методи залучення до знань.

Важливим напрямом в охопленні освітянською програмою селянок стала підготовка з 3-поміж них спеціалістів народного господарства. Різноманітні школи, районні, обласні, Всеукраїнські курси готували голів колгоспів, бригадирів, працівників масових кваліфікацій та технічних кадрів – трактористів, комбайнерів, шоферів, машиністів тощо.

Цікавим є той факт, що, незважаючи на суворі вимоги до кадрів курсисток і покладені на них сподівання, траплялися випадки направлення на навчання безграмотних кандидаток. „Недостатня грамотність,” – як йшлося у 1934 р. у журналі „Колгоспниця України”, – „малописьменність не може бути причиною, щоб ... не послати вчитися. Іноді малописьменна колгоспниця чудово може організувати якусь роботу” [11, 1].

Найчастіше програма таких курсів складалася з декількох дисциплін, з яких лише дві були загальноосвітні – математика і українська мова. За основу навчання покладалася політична грамотність – „азбука Ленінізму”, соціалістична перебудова сільського господарства, питання фінансової політики, національно-культурне радянське будівництво [12, 20].

Для популяризації серед сільського жіноцтва освітянських програм було прийнято ряд постанов і рішень ЦК КП(б)У, які гарантували забезпечення курсанток на час навчання гуртожитками, їжею, канцелярським приладдям. Спеціальною постановою Наркомзему колгоспи зобов'язувалися фінансово утримувати курсанток та нараховувати на час їх навчання трудовні [13, 4-5; 14, 227].

Однак рекомендаційні пропозиції та рішення керівних органів не завжди втілювалися в життя. Здобувачі освіти часто скаржилися на відсутність нормальних умов навчання, невиконання колгоспами зобов'язань щодо фінансового утримання, неправильне, а подекуди і повністю відсутнє, нараховування трудовнів [15, 236-237].

Значним гальмівним чинником у відрядженні жінок на навчання ставали їхні родини. Селянки часто покидали навчання, отримавши недостовірні звістки від своїх батьків, чоловіків про смерть дітей, заочне розлучення або погрози фізичної розправи, побиття. Такі факти були непоодинокими. Не могли зарадити тому навіть заведення кримінальних справ [12, 20].

Контролюючі органи регулярно констатували недобір курсанток. Така ситуація спостерігалася не лише на районному чи обласному рівнях, але й на республіканському. Так, у 1931 р. на Всеукраїнські курси жіночого активу передбачалося провести набір 250 осіб. Однак на навчання прибуло лише 194 жінки, з них завершили навчання – 184 особи [12, 19].

Окрім підготовки активу для заміщення керівних посад у колгоспах, було започатковано професійне навчання жінок. Лише на зимовий період 1933-1934 рр. ставилося питання про підготовку 19 тис. трактористів, 4,4 тис. бригадирів-трактористів, 13,6 тис. водіїв, 7 тис. комбайнерів, 970 дільничних механіків, 300 інструкторів-комбайнерів [16, 3].

У 1934 р. було оприлюднено постанову Раднаркому України та ЦК КП(б)У про проведення набору десяти тисяч кращих колгоспників і колгоспниць до сільськогосподарських ВНЗ і технікумів. Програма так і отримала назву „10 тисяч”. Набір проводився на спеціальності агронома, зерновика, агронома-буряківника та інших технічних культур (льон, конопля, бавовник, тютюн), агронома городніх культур, зоотехніка, ветеринара [17, 24].

До майбутніх студентів висувався ряд обов'язкових вимог – ведення активного громадського життя, належної освітньої підготовки в обсязі знань не менше чотирирічки. Під час набору планувалося заповнити колгоспницями до 25% місць у сільськогосподарських вищих навчальних закладах та до 30% – у технікумах. Кожна область отримала лімітовану кількість місць, на які мала направити колгоспниць на навчання [17, 24].

Однак у більшості випадків план набору сільських жінок до навчальних закладів не виконувався. В деяких районах відправляли всіх, хто виявив бажання, або до курсантів зараховували лише чоловіків і жодної жінки. Були випадки, коли взагалі нікого не було відправлено, або відбиралася недостатня кількість осіб [18, 186]. Так, наприклад, Вищий комуністичний сільгоспуніверситет ім. Артема восени 1934 р. прийняв на навчання 424 особи. Із них мало бути 106 колгоспниць, а насправді у списках зарахованих до навчання жінок-студенток значилося лише 33 особи [19, 54-55].

Партійні та радянські органи кваліфікували недобір жіночого контингенту в навчальні заклади як зрив виконання важливого партійно-політичного завдання. Однак місцеві власті, очевидно, були неспроможні його виконати в наслідок відсутності необхідної кількості бажаючих вчитися. Як результат недобору претендентів на навчання, програма десятитисячників була перейменована на „6 тисяч”, а пізніше – на „5 тисяч” [18, 216].

Отже, у 1930-ті рр. було проведено значну роботу для подолання неписьменності та зростання професійної підготовки жіночого населення українського села. Освітня політика проводилася передусім з урахуванням народногосподарських завдань держави. Жінки розглядалися як необхідний трудовий і кадровий ресурс для вирішення проблем економічного розвитку. Однак, незважаючи на вжиті заходи, називатися країною всезагальної освіченості Радянської України в 1930-х рр. було зарано. Показники просвітницької кампанії були далекими від запланованих. Відсутність належної матеріально-технічної бази, брак педагогічних кадрів, значний рівень завантаженості жінок у підсобному господарстві, соціально-психологічна неготовність жіноцтва до навчання і примусова участь у навчальному процесі спричиняли низьку якість освіти. Водночас неможливо заперечувати наявність прогресивного соціального аспекту ліквідації неграмотності сільської жінки, помітних позитивних зрушень у підвищенні її соціального та професійного

статусу, наданні можливостей отримати освіту і спеціальність, значно розширити кругозір та коло інтересів.

1. *На фронті культури*. – К.: Радянська школа, 1935.
2. Ключко В.Ф. *Культурное строительство в советской деревне в годы второй пятилетки (1933 – 1937)*. – М.: Госкультпросветиздат, 1955.
3. Кукса Н.Г. *Культурно-освітній розвиток українського селянства в період українізації: автореф. дис. ... канд. істор. наук*. – Черкаси, 2005.
4. Сатицька О.М. *Сільські жінки в умовах підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.)*: автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Луганськ, 2007.
5. *Розвиток жіночої активності на селі*. – Ч.: Думка, 2005.
6. *Звіт Всеукраїнської ради профспілок України (1926-1928). До 4 з'їзду профспілок України*. – Х.: 1928.
7. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1918-1941*. – К.: Політвидав України, 1976. – Т.1.
8. Кравченко О. *Селянка в колгоспах*. – Харків: Радянський селянин, 1929.
9. *Народное образование в СССР. Сборник документов 1917-1973 гг.* – М.: Педагогика, 1974.
10. *Женщины Украинской ССР: Краткий статистический справочник*. – К.: 1983.
11. *Підготуємо колгоспні кадри, розгорнемо масове агротехнавчання // Колгоспниця України*. – 1934. – № 22.
12. *Жінок-активісток на керівну роботу в сільради // Червоне село*. – 1931. – № 8.
13. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України)*. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 6550.
14. *Державний архів Черкаської області*. – Ф. 2113. – Оп. 1. – Од. зб. 30.
15. *ЦДАГО України*. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 6451.
16. *Резолюції об'єданого пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У. Підсумки 1933 сільськогосподарського року і завдання підготовки весняної сівби // Колективні лани бурякосіяння*. – 1934. – № 1.
17. *Кращих перевірених ударників – до вишив та технікумів // Колгоспний активіст*. – 1934. – № 8.
18. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6451.
19. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6450.

В.А. Рубин

ПАМ'ЯТНІ МЕСТА І СООРУЖЕННЯ ВОСТОЧНОГО ОРЕНБУРЖЬЯ В РАКУРСЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СОЦІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ

Президент Российской Федерации Д.А. Медведев, выступая на заседании Российского организационного комитета „Победа”, а также в посланиях Федеральному собранию неоднократно говорил о том, что военно-мемориальная работа имеет особое значение, ответственность за это лежит на регионах и органах местного самоуправления.

Актуальность комплексного исторического исследования военно-мемориальной культуры Оренбургской области обусловлена отсутствием обобщающих трудов по данному вопросу. Указанный пробел в региональной историографии был подтвержден в ходе двух открытых конкурсов научных исследований, в результате которых автор статьи стал получателем гранта Правительства Оренбургской

области (2008 г., распоряжение Губернатора Оренбургской области от 04.09.2008 г. № 418-р) и персональной стипендии Губернатора Оренбургской области (2011 г., указ Губернатора Оренбургской области от 28.11.2011 г. № 863-ук). Данная статья написана в рамках выполнения государственного заказа и посвящена современным направлениям социальной культурной политики в сфере сохранения памятных мест и сооружений на территории городских и сельских поселений Восточного Оренбуржья.

В Восточном Оренбуржье наличествует восемь муниципальных районов и семь городов, в которых имеется целый пласт мемориальных комплексов, посвящённых участникам войн и локальных конфликтов. На востоке области насчитывается порядка ста пятидесяти военно-мемориальных объектов. Наибольшее их количество сосредоточено в городах Орске – 45 [1] и Новотроицке – 9 [2, 4], Кваркенском – 23 [3], Кувандыкском – 16 [4, 3], Гайском – 15 [5], Адамовском – 13 [6], Новоорском – 12 [7], Домбаровском – 11 [8], Ясенском – 7 [9], Светлинском районе – 1 объект [10, 1].

Разработка реестра памятных мест и сооружений, посвящённого российской военной истории и формируемого по поручению Президента Российской Федерации Д.А. Медведева, стала основой для проведения в муниципальных образованиях Восточного Оренбуржья целенаправленной работы по сбору и мониторингу информации об общем количестве и техническом состоянии памятных сооружений. Например, в Новоорском районе главам сельских советов рекомендовали содержать памятники истории и культуры монументального характера в надлежащем порядке, своевременно проводить ремонтно-восстановительные работы и благоустройство памятных территорий с привлечением образовательных учреждений. Сотрудниками Центральной районной библиотеки проведена паспортизация данных объектов, заведена картотека „Памятники истории и культуры Новоорского района”, оформлены иллюстрированные альбомы с краткой характеристикой каждого монумента, выпущены информационно-библиотечные буклеты, создана электронная база данных [3].

Для паспортизации памятных мест и сооружений г. Орск, посвящённых Гражданской и Великой Отечественной войнам, комитетом по управлению имуществом городской администрации (КУИ) за последние годы проведена работа по присвоению точных адресов, изготовлению технической документации, межеванию земельных участков. Указанный комплекс мероприятий осуществлялся в целях постановки на кадастровый учёт 10 мемориалов Гражданской и Великой Отечественной войн, а также передачи объектов на баланс местных предприятий и учреждений [1]. Кроме того, в целях упорядочения учета и обеспечения сохранности памятных мест и сооружений, в городе Медногорске было принято постановление от 18.03.2010 г. № 274-п „Об утверждении перечня памятников, мемориальных досок, памятных въездных знаков, расположенных на территории муниципального образования и закрепленных за предприятиями, организациями и учреждениями города Медногорска” [11, 1 – 5].

Следовательно, в муниципальных городах и районах Восточного Оренбуржья проводится целенаправленная работа по сбору информации о военно-мемориальных объектах, посвящённых погибшим при защите Отечества, их паспортизации и постановке на учёт. За последние пять лет собрана подробная информация о названиях, местонахождении, состоянии сохранности мемориалов.

Особое внимание на современном этапе уделяется реконструкции и благоустройству памятных сооружений, активное участие в которых принимает молодое поколение сельских поселений. Организатором работ, как правило, выступают администрации муниципальных образований. В частности, в Адамовском районе на территории мемориального комплекса „Павшим на полях сражений в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.” в 2009 г. проведен капитальный ремонт стелы и косметический ремонт мемориальной плиты; в 2010 г. установлены мемориальные доски с именами погибших и без вести пропавших земляков, посажены деревья [6].

В городе Орске имеется множество мемориальных досок, посвящённых орчанам – Героям Советского Союза. Они установлены на фасадах многоквартирных жилых домов. Ежегодно, за несколько недель до празднования Дня Победы, организации, обслуживающие жилой фонд, выполняют работы по приведению мемориальных досок в надлежащее состояние. Вместе с тем, на данных домах ежегодно производится частичный ремонт фасадов. Муниципальное унитарное предприятие ПО „Реквием” производит благоустройство и очистку захоронений Героев Советского Союза, воинов, умерших в госпиталях города, и военнопленных. На перекрёстке улиц Чернышева и Горького в 2010 г. установили новую мемориальную доску в память Героя Советского Союза Аркадия Петровича Чернышева [1].

В преддверии празднования 65-й годовщины Победы в Великой Отечественной войне администрация города Медногорска провела серьёзную работу по реставрации мемориального комплекса „Воинам – медногорцам посвящается”. Памятник защитникам Родины приобрел более современный вид. Над центральной частью мемориала разместили металлическую пластину в виде георгиевской ленты, ниже были закреплены пять табличек с именами земляков – Героев Советского Союза. На мемориале появились щиты в виде ордена „Победы” и медали „Золотая Звезда”. Также произвели реконструкцию плиточного мощения на прилегающей к мемориалу территории, подход к комплексу был выложен тротуарной плиткой [11]. Капитальный ремонт и реконструкцию провели в городе Гае на памятном знаке „Выстоявшим и победившим, мертвым и живым” (на перекрестке улиц Ленина и проспекта Победы) [12].

Итак, в сельских и городских населенных пунктах Восточного Оренбуржья проводится системная работа по реконструкции ветхих военно-мемориальных объектов. В администрациях районов планируются программы по ремонту памятников и благоустройству земельных участков под ними,

выделяются денежные средства на проведение ремонтно-восстановительных работ.

Наряду с реконструкцией мемориальных сооружений осуществляется работа по открытию новых памятников, посвящённых погибшим в Великой Отечественной войне и локальных конфликтах. Так, в Кваркенском районе в 2010 г. открыто два новых памятника: в п. Красноярском и с. Аландском. В честь открытия монумента „Воинам, погибшим в Великой Отечественной войне” в п. Красноярском проводился межрегиональный праздник „Казачьему роду – нет переводу”. Кроме того, в районе в последнее время установлены 3 мемориальные доски в честь воинов – интернационалистов, погибших в Афганистане и Чечне: Николаю Панфилову (с. Уральск), Сабиржану Бухарбаеву (с. Березовка) и Андрею Федорову (п. Красноярск). На могиле Николая Панфилова дополнительно возвели мраморный памятник [3].

Памятную мемориальную плиту „Всеми убиенным воинам” открыли 6 мая 2010 г. в городе Новотроицке. Освящение поклонного места и службу в день Георгия Победоносца – покровителя российских вооруженных сил – провел митрополит Оренбургский и Бузулукский Валентин [2].

Несколько мемориальных объектов в последние годы открыли в п. Адамовка Адамовского района. Так, обелиск „Воинам, погибшим в локальных войнах и вооруженных конфликтах” установлен в 2008 г., мемориал „Труженикам тыла” – в 2010 г., мемориальная плита М.И. Шеменева, полного кавалера ордена Славы, появилась на здании МБУК „Народный музей” 5 мая 2010 г. В селах района ежегодно осуществляется косметический ремонт мемориальных сооружений, разбивка клумб и цветников, благоустраиваются скверы, в которых увековечены защитники Отечества [6].

По решению правления Кумакского хуторского казачьего общества Новоорского района, под руководством атамана В. Савченко, в парке культурно-досугового центра „Кумакский” 6 мая 2008 г. состоялось открытие стелы „Казачество на рубежах Отечества”. Монумент спроектирован и установлен ООО „Культурное наследие” под руководством Г. Белова. На стеле высечен барельеф, на котором изображены казак на коне в полном снаряжении и, в верхней части, герб Оренбургского казачьего войска. В связи с подготовкой к 100-летию со дня рождения Героя Советского Союза У.К. Акбауова, в октябре 2007 г., по инициативе администрации Новоорского района, ветеранов Великой Отечественной войны и труда, членов приходского совета мечети посёлка Новоорск на его могиле был воздвигнут мазар [7].

В Гайском районе в 2010 г. воздвигнуты обелиски в селах Нарбулатово и Репино; проведена реставрация памятника в селе Банное. В 2011 г. в посёлках Узембаево и Лылово также открыли обелиски в память о погибших в 1941 – 1945 гг. земляках [5].

Следовательно, с 2005 по 2012 годы, по имеющимся неполным сведениям, на востоке Оренбургской области открыто около двадцати пяти новых памятных сооружений или 16,7 % от общего числа военно-мемориальных объектов Восточного Оренбуржья. Среди них монументы, посвящённые погибшим в Великой Отечественной войне, мемориальные доски выпускникам школ, павшим в Афганской и Чеченской войнах. Работа по

возведению монументов продолжается и ежегодно появляются новые объекты.

В целях популяризации военно-мемориального наследия, в городах и районах Восточного Оренбуржья практикуется проведение у памятных мест мероприятий патриотической направленности. Традиционно, в Светлинском районе Оренбургской области, где расположен единственный мемориал в память о погибших в Великой Отечественной войне, проводятся военно-патриотические акции. Празднование в День Победы и поминовение в День скорби проходят на площади, у места памятного и святого для каждого жителя посёлка Светлый и района в целом. Участники военно-патриотического клуба „Беркут”, будущие защитники Родины, выставляют почётный караул. Также традиционные районные военно-спортивные сборы допризывной молодёжи начинаются с возложения цветов к стеле в дань памяти и уважения к людям, которые ценой своих жизней дали возможность жить в мире [10, 2].

Ежегодно 9 мая в Кувандыкском районе у военных мемориалов проводятся митинги, в которых принимают участие местные жители. Накануне праздника проводится акция „Памятник” по ремонту, уборке и очистке территорий памятных сооружений, в которых принимают участие школьники, рабочие и служащие предприятий города Кувандыка и Кувандыкского района. Муниципальный выставочный центр (МБУК „МВЦ”) проводит акцию „Георгиевская ленточка”, туристско-краеведческую акцию „Победа”. 22 июня на мемориале славы „Родина Мать” в городе Кувандыке проводится акция памяти „В ночь на 22-е июня”, а в селе Ибрагимово на памятнике воинам Великой Отечественной войны разыгрывается театрализованное представление „Зажги свечу памяти” с шествием по селу [4, 4].

В Кваркенском районе стало традиционным проведение торжественных парадов, концертов, праздничных салютов в честь Дня Победы 9 мая возле памятников воинам-освободителям как дань уважения и вечной памяти павшим за независимость нашей Родины. Проходят десятилетия, сменяются поколения, но Великая Победа – символ национальной гордости, воинской славы и доблести, навечно вписана в героическую летопись нашей страны [3].

Следовательно, во многих районах Восточного Оренбуржья проводятся массовые акции патриотической направленности. Мемориалы становятся центрами данных мероприятий, которые приурочивают к таким знаменательным датам, как 15 февраля, 9 мая, 22 июня, 4 ноября и другим Дням воинской славы России.

Таким образом, военно-мемориальная политика городских округов и муниципальных районов на востоке Оренбуржья реализуется в нескольких направлениях:

– осуществляется комплекс мероприятий по учету монументальных объектов, а именно сбор информации, паспортизация, постановка на учет;

– реконструируются ветхие монументы. Необходимо отметить, что районными администрациями разрабатываются программы по сохранению действующих обелисков, стел, бюстов и т.п.;

- открываются новые мемориалы и мемориальные доски. За период с 2005 по 2012 гг. появились 25 памятных сооружений;
- ежегодно благоустраиваются памятные места, воинские захоронения;
- проводятся массовые акции в целях патриотического воспитания молодого поколения.

1. Логинов А.Н. Ежегодный доклад о состоянии военно-мемориальных сооружений г.Орска // Научно-методические материалы отдела культуры администрации города Орска.

2. Фурсова И.А. Мероприятия по сохранению военно-мемориальных объектов г. Новотроицка // Научно-справочные материалы музейно-выставочного комплекса города Новотроицка Оренбургской области. – Новотроицк, 2010.

3. По данным управления государственной охраны объектов культурного наследия и развития традиционной народной культуры Оренбургской области.

4. Калачева В.В. Кувандыкские военные мемориалы // Научно-справочные материалы для проведения лекций и экскурсий в „Музейно-выставочном центре” муниципального образования Кувандыкский район Оренбургской области. – Кувандык, 2010.

5. Архивный отдел администрации Гайского района: Чернова С.Ф., Горшенина Г.В. Информационный доклад о мероприятиях, реализованных местными органами власти Гайского района в 2008 – 2010 гг. в целях сохранения военно-мемориальных сооружений (сведения незафондированы).

6. Научно-справочный фонд МБУК „Народный музей” отдела культуры администрации муниципального образования Адамовский район.

7. Ниелина Г.Е. Военно-мемориальные объекты Новоорского района // Научно-справочный фонд МБУК „Межпоселенческая ЦБС”.

8. Реестр военно-мемориальных объектов и сооружений Домбаровского района Оренбургской области.

9. Архивный отдел администрации Ясенского района: Земскова С.И., Токарева С.Г. Мероприятия по сохранению военно-мемориальных объектов в 2007 – 2012 гг. в муниципальном образовании Ясенский район (сведения незафондированы).

10. Третьяк Е.О. О стеле на площади Строителей // Информационные материалы отдела культуры администрации Светлинского района Оренбургской области. – Светлый, 2011.

11. Каменева О.М. Деятельность муниципальных властей в сфере сохранения памятных мест и сооружений г. Медногорска, посвященных погибшим защитникам Отечества // Научно-методические материалы отдела культуры администрации г. Медногорска Оренбургской области. – Медногорск, 2011.

12. Ведомственный архив Министерства культуры, общественных и внешних связей Оренбургской области: сведения отдела культуры администрации города Гая от 14.12.2011 г. № 166.

О. А. Сухова

ПРОБЛЕМЫ ВЛАСТНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В СОДЕРЖАНИИ МАССОВЫХ НАСТРОЕНИЙ РОССИЙСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА В 1920-Е ГГ.

Современное прочтение феномена революции как системного кризиса предполагает выделение нескольких стадий его протекания: этическую, идеологическую, политическую, организационную,

социальную, охлократическую, рекреационную [1, 53-64]. Считается, что рекреационный компонент кризиса трудноуловим, и законы „самоорганизующегося хаоса” в социальной среде действуют неявно. Однако в общем ряду неустойчивых признаков завершения кризиса присутствуют концепты, которые поддаются научному измерению. Речь идёт о неизбежности взаимоуничтожения и/или энергетического истощения диссипативных и пассионарных элементов, а также о частичной реставрации прежних политических стереотипов и моделей поведения. В рамках общей постановки проблемы изучения социально-политического взаимодействия в революционную эпоху наиболее продуктивным сегодня признается набор методов, предлагаемый новой культурной историей. Анализ содержания представлений, ментальности и психологии больших социальных общностей позволяет использовать мониторинг массовых настроений как надёжный инструментарий, фиксирующий следы указанных изменений.

В поисках ответа на вопрос о временных рамках последнего этапа революции следует воспользоваться данными уже состоявшейся историографической традиции. Периодизация истории СССР 1920-х – 1930-х гг. позволяет остановиться на хронологическом отрезке с довольно размытыми границами: от конца 1920-х до конца 1930-х гг.

Весьма показательно, что в качестве определённой трактовки феномена рекреационных процессов можно представить идею сталинского термидора, рождённого в среде левой оппозиции ещё в 1920-е гг. и составившего основу выдвинутой Л. Д. Троцким теории „преданной революции” [2, 182-183]. В числе признаков перерождения режима Троцкий приводит отмену ограничений, связанных с социальным происхождением; установление неравенства в оплате труда; приостановка антицерковной пропаганды и т.п. Имеются указания на то, что убеждение в измене Сталина революции доминировало среди „старых большевиков”, начиная с 1934 г. [2, 183].

Версию о сталинском термидоре разделяли не только марксисты. Как правило, основным аргументом в данном случае выступает интерпретация репрессий, затронувших в основном прослойку носителей революционного сознания. Как контрколлективизация сталинские репрессии представлены в работе Р. Такера. Согласно его оценке, директивы вождя с 1935 г. приобретают „прокрестьянскую окраску”. Проект „Октябрьской революции на селе” провалился, и Сталин переходит на позиции, противоположные тем, которые он занимал до 1929 г. Оказывается, что „не все бывшие кулаки, белогвардейцы или попы враждебны Советской власти”. Подобные заявления выглядят совсем бугаяюще на фоне развернувшихся чисток среди большевиков [3, 296-297].

Перестроечная теория о мелкобуржуазном откате СССР в условиях формационного несоответствия [4] при ближайшем рассмотрении легко трансформируется в концепт об активизации защитной функции института общины, эскалации общинности в массовом сознании, а, следовательно, архаизации последнего. „Перебесившаяся” традиция не только оказывала мощное воздействие на

субъектов политического процесса, но и сама подпитывалась содержанием коллективных социальных представлений, прочно укоренившихся в крестьянской ментальности. Не случайным исследователи отмечают, что „пролетарская” революция реактуализировала лексику (включая церковнославянскую), восходящую к XV–XVII вв. [5, 187].

В этом же контексте обращает на себя внимание ещё одна трактовка феномена репрессий. Вследствие чрезмерной концентрации эмоциональных усилий, принесённых на алтарь строительства социализма, потребовалась социальная психодиагностика, политическая аккумуляция коллективного бессознательного. Сублимировались архетипы античной практики остракизма и средневековой „охоты на ведьм” [2, 194]. На другой чаше весов концентрировалась публичность покаяния, нередко не вынужденная, а иррациональная, родственная религиозному чувству.

Тем не менее, при всей очевидности признаков термидора в конце 1930-х гг. его истоки необходимо искать намного раньше. В критериальном отношении мерилom происходивших изменений необходимо считать крестьянство. Нельзя оставлять без внимания тот факт, что революция произошла в крестьянской стране, где в основе аксиологических параметров прочно укоренились ценности традиционного общества. Поэтому строительным материалом в деле разрушения и воссоздания хрупкой ткани политического пространства будут выступать представления родового или общинного сознания.

Конечно, точную грань перехода к утверждению идеала власти и признания действующей системы управления законной правопреемницей самодержавию установить крайне затруднительно. Попробуем предположить, что указанные процессы проявятся в 1920-е гг., в эпоху системного межвременья, когда практически все социетальные функции испытывали мощнейшее воздействие противостояния традиции и новации. В этом случае к числу важнейших аспектов проблемы, не изученных ранее, следует отнести анализ содержания социальных представлений (объект исследования) в целях выявления признаков (прежде всего, условий) легитимизации большевистской власти в сознании российского крестьянства (предмет исследования).

Определяющими факторами развития политико-правовых представлений крестьянства в период революции выступали деструктуризация системы органов государственной власти и их функционального предназначения и актуализация норм обычного права, являвшиеся прямым следствием архаизации общественного сознания в условиях обострения социально-политического кризиса. Первой и единственной правопреемницей государства в крестьянском понимании постепенно становилась исключительно община, и вся политическая система низводилась до уровня функционирования и взаимодействия отдельных крестьянских миров [6, 441-485]. Воплощение крестьянского идеала Правды, тем самым, напрямую соотносилось не столько с идеей „чёрного передела”, сколько с торжеством сентенции „всеобщего поравнения”. На мировоззренческом уровне это обернулось усилением массового стремления

вернуться к „локальным формам жизни”, основанным на натуральных отношениях, вернуться к „миру без начальства, миру, парализующему всякую попытку ослабить уравнительность” [7, 293].

Новейшие исследования доказывают востребованность обращения к такому виду исторических источников, как информационные сводки региональных отделов ОГПУ о содержании массовых настроений (при всех претензиях в отношении репрезентативности данного вида источников – случайная/бессистемная выборочность исследования, фиксация исключительно антисоветских смыслов и пр.).

В частности, к основным проблемам организации социального пространства в Пензенской губернии во второй половине 1920-х гг. наблюдатели с завидным постоянством относили признаки деструкции базовых принципов трудовой этики крестьянства, и, прежде всего, эгалитаризма („...не принимаются принудительные меры к взысканию сельскохозяйственного налога с бедноты, которая даже маленькую сумму не платит, надеясь освободиться совсем, а между тем занимается пьянством и варкой самогона. Зажиточная часть такие взгляды поддерживает, называя бедноту лодырями, избалованными советской властью” [8, 711]); выстраивание новых социально-иерархических связей, рождение новых значений в диалогии „свой – чужой” (антирабочие и антибюрократические настроения): „почему рабочие налогами не облагаются и живут припеваючи вместе с коммунистами за наш счёт в то время когда крестьянские хозяйства являются истощёнными и терпят нужду” [8, 203]; „зачем организовывать бедноту, когда в высших органах Власти сидят все большие цари, – Вы думаете нет Николая и у власти сидят рабочие, нет, ни одного рабочего не увидишь у Власти, там все сидят каракулевые воротнички, а нас с лаптями никуда не допускают...”, [8, 459]; „обыкновенно преобладает зависть к городу, недовольство рабочим, вплоть до недовольства диктатурой пролетариата, что зачастую поддерживают секретари сельсоветов, работники просвещения и т.п.” [9, 199]). Наконец, следует отметить присутствие оценочных суждений относительно эффективности механизмов властно-политического регулирования („члены правления ничего не делают и лишь пьянствуют” [8, 207]; „главным отрицательным фактором, влияющим на настроение крестьян является массовое злоупотребление низового советского аппарата, в частности местных органов. В некоторых местах губернии этот вопрос обсуждается на всех сходках и собраниях...” [8, 4]).

Распространение подобных настроений можно рассматривать как проявление обыденного сопротивления деревни. Недовольство аграрной политикой властей проявлялось и в значительном снижении показателей собираемости сельхозналога [8, 12].

В новых условиях произошла подмена понятий, и сохранившееся хуторское землепользование в документах представлено как одна из форм движения крестьян-культурников. В Пензенском государственном архиве сохранилось несколько уникальных по своему значению обращений крестьян „новой формации” во власть, позволяющих рекон-

струировать спектр социокультурных предпочтений крестьянства во второй половине 1920-х гг. Некоторые письма по своему стилю напоминают скорее философские эссе, чем сухое перечисление собственных достижений или претензий к власти.

Хотелось бы поподробнее остановиться на обращении в адрес заведующего ГЗУ Хабарова крестьянина д. Куракино Царёвщинской волости Пензенского уезда М. С. Сашенкова. Письмо датировано 12 марта 1928 г., и представляет собой пространный экскурс в прошлое, настоящее и будущее русской деревни в представлениях „хуторянина средней руки” (сам Сашенков на 11 членов своей семьи имел 20 десятин). Показательно, что автор не скрывает дореволюционный статус своего хозяйства („я хуторянин с 1914 г.”), не маскируется под образ крестьянина-культурника, хотя это достаточно распространённая модель поведения данной эпохи. Более того, он призывает к дальнейшей хуторизации деревни. Вместе с тем, автор крайне критично относится к сохранению общины и насаждению коллективных форм землепользования: „Сам на свете много видел, много странствовал, читал, но, увы, в коммуны русских всё же верить я не стал”; „община нас с ленью подружила, уроки косности дала, к раздорам, сварам приучила и гнёзда бедности свила” [10, 244].

Критика передельной практики присутствует у Сашенкова в одном ряду с характеристикой низового советского аппарата, дискредитировавшего, по его мнению, саму идею народовластия: „С 1905 г. у нас почти ежегодно переделы земли полные и неполные, навозное удобрение совершенно не вносится, ... хотя сельсоветы и доставляют в Статбюро сведения о вывозке столько-то возов навозу, но это всё врёт, волостной совет об этом тоже знает и тоже врёт, навоз пропадает в кучах позади дворов...”.

Особое беспокойство вызывает у Сашенкова низкий уровень общей культуры населения и отсутствие каких-либо серьёзных сдвигов в этом отношении к концу 1920-х гг.

И, наконец, отдельным блоком в обращении, которое скорее можно охарактеризовать как „крик души” – с таким эмоциональным накалом описывается деревенская повседневность, выступает характеристика аграрной политики государства в конце 1920-х гг. [10, 244]. К своему письму Сашенков приложил ещё и рукописи обращения „Слово хуторянина” и прошения с целью публикации таковых в газете „Трудовая Правда”. В „Прошении” Сашенков, как адепт хуторского товарного хозяйства, выступает с позиций защиты архаичного принципа невмешательства государства и земельной аристократии в тот сегмент повседневной действительности, который обеспечивал простое воспроизводство культуры крестьянского хозяйствования: „Если у Вас действительно есть стремление к развитию сельского хозяйства, покорно прошу войти с ходатайством перед кем следует о прекращении хлебозаготовок, займов, дообложения в нашей волости. Я не вхожу и намерен войти в защиту спекулянтов, укрывателей собственного свыше 50 пудов излишков, но прошу в защиту середняка оставить достаточное количество семян на прокорм себя и скота до нового урожая, в противном

случае у нас получится так: «то, что любим, то и губим...” [10, 247-249].

Стоит заметить, что культурническое движение к концу 1920-х гг. становится весьма заметным явлением, если вызывает определённые формы отчётности в деятельности губернских земельных управлений.

Следует также признать, что к концу первого постреволюционного десятилетия в ряду оценочных суждений крестьянства относительно легитимизации новых управленческих структур, признания новой власти, устойчиво доминировали критические высказывания, что не позволяет сделать вывод о завершении системного кризиса к концу 1920-х гг.: „Партийное влияние слабое”, „партячейки авторитетом не пользуются”, „что касается комсомола, то члены последнего ввиду плохих экономических условий из деревни бегут на заработки, поэтому работы никакой не ведётся...” (с. Подгорное, Высокое, Покровское Чембарского уезда); „Кроме пьянства нам сельсовет ничего не сделал” (в 1926 г. в с. Адикаевка Нижнеломоского уезда); в сёлах Александровке, Рязановке Рузаевского уезда, в с. Анучино Чембарского уезда, с. Кочелейке Нижнеломоского уезда крестьяне приняли постановления с резолюцией: „Признать желательным организацию ”Крестьянского союза” по причине роста „антагонизма между городом и деревней”; в ходе перевыборной кампании комитетов общественной взаимопомощи (ККОВ) в Краснослободском уезде вскрылся „целый ряд злоупотреблений – взятки, попойки, кормишки, – искусственное затягивание работ со стороны землеустроительного аппарата и медлительность разбора спорных земельных дел... отсюда всевозможные нарекания на советскую власть”; особую остроту приобрела проблема обострения отношений крестьянства и милиции [8, 93, 125, 127, 492, 495].

В этих условиях решение основной задачи власти – освоение пространства населения (а не просто территории) [1, 54] встречает серьёзные препятствия, которые резко снижают эффективность рекреационной программы. Наиболее очевидным становится несоответствие формационных параметров, конфликт между объективно востребованным процессом либерализации и общинными институтами. Сохранение революционной риторики, апелляция к принципу эгалитаризма позволяла перевести этот процесс в латентную форму, но не способствовала укреплению новых политических связей.

Идея „государства диктатуры пролетариата”, воплощённая в деятельности местных органов власти, априори выражала антагонистическую позицию по отношению к крестьянству. Понимание этого получило широкое распространение в социальных представлениях в российской деревне во второй половине 1920-х гг. Примирить власть и крестьянство в дальнейшем могла только формализация идеи социального поравнения в дополнение к борьбе за чистоту низового партийного и государственного аппарата.

В перспективе дальнейшего исследования предстоит провести кропотливую работу по поиску и изучению (с применением методики контент-

анализа) источников массового происхождения, что позволит создать надежную систему аргументов в деле реконструкции мировоззрения, картины мира крестьянского сообщества.

1. Булдаков В. П. Революция как проблема российской истории // *Вопросы философии*. – 2009. – № 1.
2. Багдасарян В. Э. «Загадочный тридцать седьмой»: опыт историографического моделирования // *Историография сталинизма. Сб. статей / Под ред. Н. А. Симония*. – М., 2007.
3. Такер Р. Сталин у власти. История и личность. 1928-1941. М., 1997.
4. Клямкин И. Какая улица ведёт к храму? // *Новый мир*. 1987. № 11.
5. Успенский Б. А. Краткий очерк русского литературного языка. XI – XIX вв. М., 1994.
6. Сухова О. А. Десять мифов крестьянского сознания. М., 2008.
7. Ахизер А. С. Россия: критика исторического опыта. Новосибирск, 1991.
8. Государственный архив Пензенской области (далее – ГАПО). – Ф. р-2. – Оп. 4. – Д. 224.
9. ГАПО. – Ф. р-2. – Оп. 4. – Д. 225.
10. ГАПО. – Ф. р-309. – Оп. 1. – Д. 3683.

А.І. Темченко

КУЛЬТУРНО-МІФОЛОГІЧНА СЕМАНТИКА ЧИСЛА ДЕВ'ЯТЬ (НА МАТЕРІАЛІ ЗАМОВЛЯНЬ)

Тема статті є продовженням циклу авторських публікацій, присвячених символіці чисел у традиційних віруваннях східних слов'ян [1], що здійснюються в руслі загально-культурологічних досліджень з вивчення числа в міфології індоєвропейців [2]. Актуальність теми зумовлена її проблематикою, зокрема, вивченням числа як текстової моделі на позначення не лише кількості, але якості міфологічного об'єкта. Об'єктом дослідження є міфологія східних слов'ян, предметом – лікувальні тексти населення Полісся і центральних регіонів України.

Дев'ять є найбільшим числом натурального ряду, тому в міфології сприймається як уособлення повноти й довершеності. Лексична форма зіставляється з початком нового циклу і-е. *nevos – „новий” [3, 493]. Напевне, це є пізнішим переосмисленням максимальної кількості, оскільки співвідноситься не з пальцями на обох руках, а місяцями повної вагітності людини/корови, що пояснює смислові зв'язки дівчини з цією твариною: „Ой в правую середу, середу/Пасла дівка череду, череду/Загубила корову, корову/Запалила зелену діброву/Дібровонька палає, палає./Дівка коров шукає, шукає./Решетом воду носила, носила./Дібровоньку гасила, гасила./Скільки в решеті водиці, водиці./Стільки в хлопців правдиці, правдиці./Скільки в решеті дірочок, дірочок./Стільки в хлопця дівочок, дівочок!” У зв'язку з цим дев'ятка асоціюється з народженням/відтворенням: „Шкурапея змея на високай гаре, пад сінім каменом. Адна Шкурапея, другая Пелагея, трецья Кацярина. Радзілі яни па дзевяць дачок, разние змеі: лесавую, паляную, вадзяную, межавую, падплотную, гароховую” [4, № 664]. В цьому контексті зіставляється з числом сім, яке також має відношення до вагітності [1].

Фізіологічні закономірності, пов'язані з народженням на „цей світ”, проєктуються на суміжні лімінальні стани – переходом „на той світ”. Зокрема, у слов'янській традиції поминки за покійними справляли на дев'ятий день: „Творите <...> девятины на вспомянание здѣ оусопши?” [5, 650]. Звідси, можливо, походження тридев'ятого царства Яги, образ якого міг стосуватися три + дев'ятиденного обряду [6]. Українці вірили, що протягом дев'яти днів душа покійного перебуває серед рідних, після чого підноситься на небо [7, 78].

Відповідні обрядові просторово-часові парадигми розмежовують сприйняття часу і простору: в межах дев'ятиричного рахування розташовується те, що стосується світу людей, за його межами – починається відлік потойбічного, що пояснює, чому хвороба відсилається „за сто дев'ять земель” (що значно далі, ніж казкове тридев'яте царство): „Ярец і яріца, прашу я тібе і чада тваего, вазмі шучого зуба, виймі еда сваего, заносі его за сто девять земель у десятоє царство, там тебе пить і ести і растеснуться” [4, № 702].

І.І. Срезневський зазначав, що в Давній Русі застосовувалося рахування дев'ятками: 1) „Домонть со Псковичи съ тремя девятины плѣни землю Литовскую <...> два же девяноста мужь отпровади съ полономъ въ Псковъ”; 2) „Одиномъ девяностомъ 7 соть побѣди” [5, 650]. Звідси існування семантичної тавтології між тридев'ятма і тридесятьма: „<...> покарай винного (гада) дубовим кием, і зажени його на тридесят сажней в сирую землю, в жовтий пісок” [8, 42].

Відсилання за „сто дев'ять земель у десяте царство” є алегоричним описом подорожі „за межі дев'ятки” до потойбічної пустоти-чистоти: 1) „Як був чоловік пустий і воли пустий, і плуг пустий, і погоничі пустий, і пусту ниву орали, і пусту пшеницю сів, пуста зийшла, пуста і поспіла, пусти й жнеці пустими серпами жали, у пустій ряди стіпали, пусти копи клали, пустими возами возили, пусти стоги становили, на пустому току молотили, пустими ціпами били, пустими граблями згрібали, пустими мітлами змітали, пустими лопатами віяли, в пусти мішки вбірали, пустими зав'язками зав'язували, до пустою міста возили, на пустому камню мололи, ту бешиху розмололи, по хатах, по болотах, по пустих очеретах” [9, 125-е]; 2) „Ї чістом полі ехаї Ісус Христос на сівим кані зелле жнаці, яд размаўляці, каб не свярбела, не балела, не ятрилась” [4, № 629]. Можливо, з цим пов'язані ритуальні вимоги до обрядового очищення-обмивання покійника, якому „заборонено” нести на „той” світ бруд з „живого” тіла, а також звичай одягати покійного у білий / „безтілесний” одяг.

Сприйняття тридев'яти як символічного числа пояснює його застосування в давньоруських текстах сакрального змісту: „Вѣрують <...> въ вилы, их же число 3 9 сестриць” [5, 651]. Можливо, що образи тридев'яти „сестриць” запозичені з ведійської міфології (27 дочок Дакши стають дружинами бога місяця Соми і символізують сидеричний місяць). Як наслідок, тридев'ять застосовується для позначення не лише міфологічних віл/русалок, але й тварин, що уособлюють родючість і пов'язані з лунарними циклами: „Царице Єлене, закажи своїм тридев'ят дванадцятим сестрицям [змійам] по колющому і по болющому, а як не закажеш, то ми тому чоловіку скажем, що в неділю вози маже і дрова рубає” [8, 42].

Архаїчні сакральні числа залишаються потужними після прийняття християнства. Тридев'ять небес є святими, ними ступає Ісус Христос, що підкреслює максимально позитивне забарвлення образу тридев'яти й ставить під сумнів висновки про його приналежність до „числа смерті”: „Йшов Ісус Христос через *тридев'ять* небес, – на святу землю ступає, уроки викликає од жовтої кості, од білого тіла” [8, 53]. Створюється враження, що тридев'ять є міфічною матрицею, числовою „формулою” світоустрою, оскільки описує його параметри у вигляді можливих числових констант: $3 \text{ Ч } 9 = 27$ або 27 складається з 2 і 7, сума послідовності цифр, починаючи від 2 і завершуючи 7, дорівнює $27 (2 + 3 + 4 + 5 + 6 + 7 = 27)$. Двадцять сім може бути також прикладом „формули” радіального розширення замкненої системи, де $3 + 3 + 3 = 9 \Rightarrow 9 + 9 + 9 = 27 (2 + 7 = 9) \Rightarrow 27 + 27 + 27 = 81 (8 + 1 = 9) \Rightarrow 81 + 81 + 81 = 243 (2 + 4 + 3 = 9) \Rightarrow 243 + 243 + 243 = 729 (7 + 2 + 9 = 18, 1 + 8 = 9)$ і т.д. або $3 \text{ Ч } 3 \text{ Ч } 3 = 27 \Rightarrow 27 \text{ Ч } 27 \text{ Ч } 27 = 19683$, а $1 + 9 + 6 + 8 + 3 = 27$.

У замовляннях аналогічну структуру має світове дерево, розгалужена система якого слугує образом втіленням Всесвіту: „Стоїть дуб Вартинській тридев'ять кокоатов, на тридев'ять кореній. На том дубу золотое гніздо, в том гнезде царіца Шкурапея на тридев'ять голов, на тридев'ять жаў” [4, № 674]. Тотожні образи зустрічаються в книжній традиції, де тридев'ять позначає максимальну захищеність від потойбічного: „Есть море Окиян, а в том море Окияне лежит *белой камен Латар*. **Высота его до небес, а широта его от востоку и до западу.** У того *белого камня Латаря тридевят замьков*” [11] (докладніше про міфологію числа 27 див [12]).

Ймовірно, що варіантом тридев'яти може бути число вісімнадцять, яке фіксується в текстах „від гузок”. Для того, щоб знищити бородавки натурали сирим м'ясом дошку з вісімнадцятьма сучками, яку потім прикладали до тіла зі словами: „Лес сохне, нехай барадаўкі сохнуть”. Замовляння повторяли три рази [4, № 351]. Найважчим є зіставлення дерева з тілом людини, де сучки асоціюються з „чужим тілом” – бородавками. Вісімнадцять, як і двадцять сім, є знаковим числом ($9 + 9 = 18$). Текст читається три рази, відповідно вісімнадцять потроюється ($18 + 18 + 18 = 54$), внаслідок чого також утворюється дев'ятка ($5 + 4 = 9$).

Оскільки дев'ятка є перехідним числом від кількісного максимуму до якісного мінімуму ($9 \Rightarrow 1/0$), воно могло сприйматися як числовий символ межі „цього” і „того” світів. У зв'язку з цим окремі тексти набувають вигляду числової дев'ятиричної формули. В тексті від зміїного укусу дев'ять разів повторюється формула нейтралізації отрути: „Не вимете своїх зуб, не хрещение” [4, № 670]. Своєрідне числове „накручування” є способом концентрації сили магічного лікування. Після укусу „вужа” рекомендувалось „три рази говорить, три рази похукати на рану і три рази плюнути через ліве плече, після чого сказати: „Говараю ти три і я три, шучия, гадзючия, прашу я вас, вазьміце сває жала” [4, № 668]. Невиконання кількісного змісту обряду ($3 \text{ Ч } 3$) сприймалося як незавершене лікування.

Дев'ятка в цьому аспекті набуває схожого значення з сімкою, оскільки символізує числовий код життєвого циклу. Пор.: життя Колодія на Масляну

програвали протягом семи днів (що приблизно дорівнює одній фазі місяця), тривалість „життя” хвороби визначали рахуванням до дев'яти. В лікувальних текстах зустрічаються два шляхи реалізації цієї ідеї. 1. Мотив прямого/зворотного рахування. В замовлянні від „черв'яків у коня” дев'ятий, напевне, найбільший черв'як знищує усіх попередніх: 1) „Кінь рижий, а в коні рана, а в рані десять черв'яків, один другого їсть, другий – третнього, третій – четвертого, четвертий – п'ятого, п'ятий – шостого, шостий – сьомого, сьомий – восьмого, восьмий – дев'ятого, дев'ятий усіх поїсть” [9, 15, 87]; 2) „Єдзіце ви (глисти) з челядзі за мора жєніща, вазьміце с сабою дзєв'яць баб, пока заєдзіце, ўсе загубіце: із дзєв'яцьох осталоє восьмоє, із восьмоєх осталоє сємоє, із сємоєх осталоє шєсцьох, із шєсцьох осталоє пєцьох, із пєцьох осталоє чєтироєх, із чєтироєх осталоє трох, із трох осталоє двох, із двох осталоє адзін, с адноє ні одноє. Амін” [4, № 627].

Застосовували також скорочені формули рахування: „Іди собі (пристріт) за дев'ятим разом ліпшим часом” [Черкаська обл. Шполянський р-н. с. Капустине]. Зворотне рахування найчастіше зустрічається під час лікування різноманітних нервових захворювань. Для цього брали дев'ять жарин, які одну за одною кидали у миску з водою, що повторювали три рази (три по дев'ять). Плавання жарин на поверхні води свідчило про „присутність” уроків або пристріту [8, 55; 9, 138-і, 139]. Семантика мотиву зворотного рахування очевидна – як скорочується кількість, так зменшується сила хвороби, хоча аналогічна тенденція проявляється також при прямому рахуванні, оскільки після дев'ятки слідує нуль, що пояснює застосування цього числа як абсолютного при складанні магічних квадратів і кабалістичних символів [12, 107].

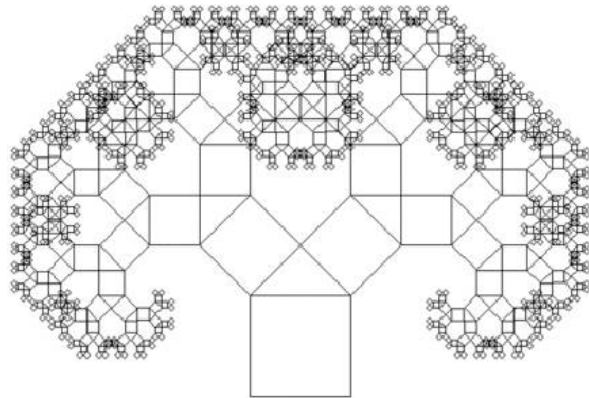
Аналогічні мотиви зустрічаються також у „присушках”, де зворотне рахування позначає звуження можливості вибору шлюбного партнера від багатьох до одного: „Ти ж мені його визви, з дев'яти вісім, з восьми сім, з семи шість, з шести п'ять, з п'яти чотири, з чотирьох три, з трьох два, два одного, з одного його” [Черкаська обл. Шполянський р-н. с. Капустине]. Дев'ятка сприймається як граничне число, називання якого унеможливило подальший розвиток хвороби, оскільки демонструє її максимальний розвиток: „Прашу я дзєв'яць скул, прашу дзєв'яць болячок: в костачках не хадзіці, білу Ганнину (напевне родове жіноче ім'я) шостачку не ломіці” [4, 337].

Інакше кажучи, число дев'ять є кульмінаційною точкою, після якої хворий одужує або помирає. Прикладом може слугувати замовляння „від болячки”, яке повторювали дев'ять разів. Всього в тексті називали дев'ять „болячок”, кожна з яких збільшується в дев'ятеро: „Пріслала Пречистая Божья Маті болячку шєптати. Дєв'яць болячек головних, а дєв'яць болячек грудяних, а дєв'яць болячек костяних, а дєв'яць боляче од ветру, а дєв'яць болячек од волосу, а дєв'яць болячек татарських, а дєв'яць болячек циганських, а дєв'яць болячек пташиних, а дєв'яць болячек куріних” [4, № 339]. Кожна з дев'яти болячок мала своє ім'я: „Первую Лядашку, другую Васяшку, третью Мєстопадшщю, чєтвортая Топєцаліца, пятая Коўтуніца, дєв'ятий Коўтун, ідзі не шляйся, угоняй мукі, бо я взяла крєсти ў руки” [4, № 557]. В якості протиставлення дев'яти (точніше 9²)

хворобам у композиційне поле тексту вводяться дев'ять позитивних міфологічних персонажів. Наприклад, дев'ять синів царя Давида і їх дев'ять дружин „звільняють” хворого від „кольки”: „В Давида царя дев'ять синів по дев'яти жінок держали і сю колочку одбирали” [8, 71].

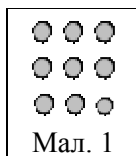
Таким чином, символіка числа дев'ять зумовлена об'єктивними факторами. Дев'ять є максимальним числом натурального ряду. Кількісна завершеність числа 9 пояснює, чому воно символізує межу „цього” („повного”) і „того” („пустого”) світів, що пояснює його застосування в лімінальних текстах. 2. Символізація числа зумовлена також його

Мал. 2 Дерево Піфагора

арифметичними властивостями, оскільки будь-які математичні операції, пов'язані з додаванням і множенням, в результаті утворюють дев'ятку ($3 \cdot 3 = 9$; $2 + 7 = 9$; $9 \cdot 9 = 8 + 1 = 9$), що пояснює символічну „замкнутість” цього числа в операціях магічного знищення хвороби. 3. Дев'ять є числом вагітності людини/корови, що пояснює смислові співвідношення корови/жінки в індоєвропейській міфології, тому 9 є числом народження або відродження, коли мова йде про лікувальні чи поховальні обряди. 4. Особливого значення в міфологічній картині світу набуває число тридев'ять ($3 \cdot 3 = 9$). Добуток цих чисел (27) пов'язується з астрономічними лунарними циклами. Крім цього 27, може розумітися як число радіального розширення Всесвіту, що пояснює його причетність до символіки світового дерева. Цікавими у цьому аспекті є дослідження в галузі фрактальної геометрії, зокрема основою дерева Піфагора, винайденого А.С. Босманом, є дев'ятка (мал. 2).

1. 9 є фігуральним числом й утворює „магічний” квадрат (мал. 1).

Мал. 1

1. Темченко А.І. Контекстуальна семантика числа три в українських заговляннях // *Етнічна історія народів Європи*. – 2002. – № 13.; Темченко А. Міфологічна семантика числа сім (на матеріалі заговлянь) // *Матеріали до української етнології: щорічник. Збірник наукових праць*. Вип. 8 (11) / Гол. Ред. Г.А. Скрипник, НАН ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – К., 2009.

2. Топоров В.Н. Числовой код в заговорах (По материалам сборника Л.Н. Майкова «Великорусские заклинания» //

Заговорный текст. Генезис и структура. – М., 2005; Валенцова М.М. *Первый в славянской традиционной культуре // Признаковое пространство культуры* – М., 2002; *Мир звучащий и молчащий. Семиотика звука и речи в традиционной культуре славян*. М., 1999; Толстая С. М. *Вторник // Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. М., 1996; Толстая С.М. *Два // Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. М., 1999; Толстой Н.И. *Магические обряды и верования, связанные с южнославянскими „одномесячниками” и „однодневками” // Малые формы фольклора. Сб. статей памяти Г. Л. Пермякова*. М., 1995; Седакова И.А. *Семантика и символика второго у болгар (с некоторыми славянскими параллелями) // Признаковое пространство культуры / Отв. ред. С.М. Толстая*. – М., 2002; Марр Н.Я. *О числительных // Марр Н. Я. Общество и язык. Избранные работы*. Т. 3. М.-Л., 1934; Иванов Вяч. *Вс. Чет и нечет. Асимметрия мозга и знаковых систем*. М., 1978; Маковский М.М. *Лингвистическая генетика. Проблемы онтогенеза слова в индоевропейских языках*. М., 1992; Маковский М. М. *Лингвистическая комбинаторика*. М., 1988; Литягин А.А. *Число в детской игровой поэзии // Традиция в фольклоре и литературе / Ред.-сост. М. Л. Лурье*. СПб., 2000; Богданов К.А. *Счёт как текст в фольклоре // Русский фольклор*. Т. XXXII. – СПб., 2004 <http://www.rothema.ro/folklore/bogdanov3.htm>; Бессонов И.А. *Числовые моделирующие системы в мифоритуальных практиках, фольклорных и литературных текстах. Духовная культура человечества*. http://www.ruthenia.ru/folklore/l504_bessonov1.htm.

3. Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах. Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва / Под ред. и с предисл. Б.А. Ларина*. – М., 1986-1987. – Т.1. – 1986.

4. *Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / Сост. подготовка текстов и коммент. Т.А. Агапкиной, Е.Е. Левкиевской, А.Л. Топоркова*. – М., 2003.

5. Срезневский И.И. *Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. В 3-х томах. – СПб., 1893-1903. – Т.1.

6. Рябчиков С.В.

Реконструкция религиозных представлений в скифо-сарматском мире // www.ethnonet.ru/ru/pub/rekon

7. Ленчевский Л. *Похоронные обряды и поверья // Киевская старина*. – 1899. – Т. XVI.

8. *Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я.П.Новицьким, П.С.Єфименком, В.П.Милорадовичем) // Українські чари / Упор. О.М. Таланчук*. – К., 1992.

9. Чубинський П.П. *Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 кн.* – К., 1995.

10. Баженова О.А. *Топографія руских заговоров и духовных стихов: Опыт сопоставления // www.ruthenia.ru/folklore/bazhenova1*.

11. Жолобов О.Ф. *Об одном балто-славянском архаизме '2 4 9' // STUDIA MYTHOLOGICA SLAVICA VII*. – 2002. – С.155-171.

12. Лекомцева М.И. *Семиотический анализ латышских заговоров кабалистической традиции // Малые формы фольклора*. – М., 1995.

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу

К. В. Івангородський

КОЗАЦТВО У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННОЇ КИЇВЩИНИ (ДО СЕРЕДИНИ XVII СТ.): ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМИ

Хоча економічний фактор не є визначальним у формуванні етносу, він тим не менше багато в чому визначає специфіку етносоціальних процесів на будь-якій території. У випадку з українським етносоціальним організмом ранньомодерної доби, який ми називаємо „українська народність”, також можна вести мову про специфіку економічного детермінізму, до того ж ще й у регіональному масштабі. В межах останньої обставини безперечно на найпильнішу увагу заслуговує Середня Наддніпрянина, зокрема південні староства Київського воєводства – осердя генези та розвитку українського козацтва. Останнє ж було локомотивом етносоціальних процесів не лише в зазначеному краї, але й мало вплив на трансформацію всієї тогочасної спільноти українців. Відтак питання „козацької економіки” теж набуває статусу чинника етносоціогенезу в XVI – середині XVII ст.

Економічному складнику етносоціальних процесів у середовищі української народності на цьому етапі присвячено небагато уваги [1], до того ж малоз’ясованим залишається загалом вплив специфіки економічного розвитку Середнього Подніпров’я на динаміку та спрямованість етносоціальних процесів.

Автор статті ставить за мету розкрити етносоціальний вимір „козацької економіки” на теренах Південної Київщини до XVII ст.

З упевненістю можна стверджувати, що основою економіки цього регіону, як і решти тогочасних українських земель, було сільське господарство. Хоча не менш упевнено можна стверджувати, що у Південній Київщині хліборобство все ж таки мало другорядне значення. Основою ж господарювання були передусім промисли та тваринництво, оскільки близьке сусідство з татарами не могло позитивно позначитися на нормальному розвитку землеробства, що неодноразово підкреслювали дослідники. Це зумовило ряд інших відмінностей у регіоні – відсутність фільварків, великих землевласників, панщини, а натомість – багато слобод, селян-утікачів, євреїв-орендарів і, звісно, козацьких хуторів.

Ця майже вільна економічна зона набула на етапі до Хмельниччини значення останнього прихистку доведених до відчаю феодалною сваволею селян більшості українських земель. Тут, на вільних землях Наддніпрянини, селяни здобували роки волі на

слободах та пільги відносно повинностей і податків. Так, сучасник подій С. Грондський відзначав, що селяни, „нагромадивши певне майно, забирали його і, не питаючи дозволу своїх панів, прямували до козаків, звідки їх було неможливо повернути” [2, 21]. Місцеве ж козацтво було соціальною силою, яка „революціонізувала поневолений люд, демонструючи йому шлях і прагнення до визволення”. Зокрема цим, на думку В. Голобуцького, можна пояснити величезну популярність козацтва та тогочасні масові втечі „в козаки” [3, 193]. Така кооптація представників різних верств і соціальна престижність козакування помітно зміцнювала та розширювала „нову” українську ідентичність.

Загалом економічна самостійність Південної Київщини виокремилась ще в литовську добу, коли господарське становище подніпровських волостей було визначено великокнязівським указом від 1500 р. Останній був даний на ім’я намісників і державців – „всім мужем Поднепрских” і визнавав за місцевим населенням самоуправство [4, 121]. Така ситуація зумовлювалася двома основними чинниками – постійними татарськими набігами та слабкою заселеністю краю. Саме тому, як зауважує В. Антонович, „у черкаському та канівському повітах правильне господарство було неможливе” [5, 45]. Однак саме завдяки козацтву до середини XVII ст. цей регіон зазнав кардинальних економічних перетворень. І передусім внаслідок істотного збільшення відважного та працелюбного населення, котре надало потужний імпульс господарському освоєнню, що своєю чергою зміцнило колонізацію південних теренів Київщини та зробило її масовим процесом.

Основою ж економічного благоустрою південних староств Київського воєводства на цьому етапі, як уже відзначалося, було не землеробство, а промисли. Тому й більша частина хліба була привізною, що чітко зафіксовано в тогочасних документах: „...ишли комяги з Луцка до Києва со збожем...”; „...жита на комягах до замков Києва, Черкас и Канева отправажонье...” [6, 99, 118]; „...до места Трипола зе збожем на торг приехали...” [7, 454 зв.] тощо. Так, і в лострації Черкаського замку 1552 р. зазначено: „У житнику там, в замку господарском нет бочек [із зреном]. А староста взял жита того себе, а иньшое роздал позычкою – всего 27 бочек. А припроважоно жито тое з Бобруйска...” [8, 80]. Отже, в регіоні

зернопродуктів у цей час явно бракувало. З іншого боку, це, безсумнівно, зумовило і ту обставину, яка в 1570 р. здивувала вже польських люстраторів: „ані волостей, ані фільварків жодних” [9, 20] вони тут не відшукали.

Серед промислів у Південній Київщині домінувало ухорництво, тобто відхожі в низів'я Дніпра полювання, рибалка, боброві гони, пасічництво, які відбувалися „за слухним правом дедичним” [10, 66]. Крім економічного та колонізаційного значення, ухорництво стало й основою появи козаків, з якими поступово асоціюються всі ухорники тієї доби. Поступово уходи набувають все більшої оборонної функції, а в тогочасних актах з повагою відзначалося, що вони „нашом украйном сторожа с трех сторон” [11, 180]. Звідси бере витоки й козацьке землеволодіння, адже на середину XVI ст. вже існувала цілком усталена практика з боку великих князів литовських надавати уходи у довичну власність мешканцям міст Південної Київщини. Характерним прикладом є, зокрема, грамота Сигізмунда-Августа від 1654 р. канівським міщанам щодо підтвердження володіння ними Чичейківського уходу на Росі, який „от давных часов впусте лежит, а пожитку некоторого ку замку нашему Каневскому з него нет”, тому „мы... их (міщан. – К. І.) zostавили... мають они сами, жоны, дети и потомки их тот ез (уход. – К. І.) вышей писаный на себе держати и того вживати...” [11, 140 – 141].

У результаті козацької колонізації були освоєні величезні південні простори, що стало одним із найважливіших факторів могутності всієї Речі Посполитої, яка, на думку багатьох польських істориків, цим здійснювала свою „цивілізаторську місію” на „диких” українських землях, що, як ми можемо переконалися, є доволі амбіційним, але надто суперечливим припущенням. Натомість, скажімо, Ю. Терещенко вбачає в цьому підстави для порівняння ролі України в економічному житті Речі Посполитої з роллю Нідерландів у складі імперії Карла V, з яких той отримував у 8 – 9 разів більше прибутків, ніж з Америки, адже „родючість української землі, нестримний колонізаційний хист її народу, його рідкісна працьовитість виявилися справжнім „ельдorado” для польської держави” [12, 397]. І якщо в Західній Європі розхитування феодальної системи й утвердження буржуазних відносин на цьому етапі були пов'язані з розвитком міст і формуванням відповідних соціальних груп, то в Україні такою соціальною силою стало безсумнівно козацтво. Адже останнє переконливо демонструвало, зокрема українському селянству, можливість організації соціального та економічного життя без феодала і у такий спосіб робило потужний вплив на все населення тогочасної України.

Порубіжна специфіка південних староств Київського воєводства, ураховуючи й економічну, фактично нівелювала тут домінанту соціального статусу шляхти, оскільки навіть незначний утиск „відчувався на кресах сильно”. Так, і О. Єфіменко констатувала, що в цьому регіоні „нижчий клас населення зберігав чималу незалежність од вищого завдяки особливим умовам місцевого життя” [13, 67]. Польський дослідник кінця XIX ст. А. Яблоновський переконали, що специфіка краю була пов'язана з відсутністю на його теренах магнатського землеволодіння, а натомість з домінуванням

королівщин, які стали основою хутірського господарства козаків [14, 648]. При цьому, як зауважує цей же історик в іншій праці, бездумна роздача тут величезних „пустинь” шляхті стала „великою політичною й економічною помилкою” [15, 138] з боку Речі Посполитої.

Через останню з третьої чверті XVII ст. в український соціум входить і станова система організації суспільства, причому станова належність людини на цьому етапі була на одній сходинці з категоріями віросповідного та етнічного самовизначення. Цей процес не міг пройти непомітно, хоча б з огляду на ту обставину, що в цей час, як зауважує С. Макарчук, „етносоціальна структура українців мала природний, недеформований характер” [16, 35]. Отже, це було лише ще одним кроком до неминучого етносоціального конфлікту між українцями та поляками. Переструктуризація і трансформація соціальної матерії української спільноти швидко дала пагони блокування „інородним” етносоціальним елементам і передусім у вигляді українського козацтва в Південній Київщині. „Безвідрадний” же склад її населення, згідно з влучним твердженням П. Куліша, „заключав у своїй сутності те саме відносно майбутнього, що заключає в собі жолудь відносно велетенського дуба” [17, 2].

Таким чином, певна відособленість соціального розвитку українців чітко простежується на теренах південних староств Київського воєводства в XVI – першій половині XVII ст. На наше переконання, це було пов'язано насамперед із віддаленістю від основних політичних центрів тогочасної і Литви, і Польщі. Не менш важливим фактором слід визнати і тривалість автономного статусу Київського князівства під орудою династії Омельковичів упродовж XIV – XV ст. Порубіжний геополітичний фрейм своєю чергою призвів до того, що „специфіка географічного положення Київської землі диктувала традиційні способи самозахисту” [18, 63]. Тому в межах краю волости мали насамперед військове значення. Подібну волосну організацію на чолі з отаманами невдовзі відтворили й козаки на пограничних степових просторах, поступово стаючи домінуючим соціальним елементом у регіоні.

Формування системи землеволодіння в Південній Київщині почалося ще з XIV ст., але до кінця XVI ст. панівним землеволодільцем „на теренах краю була саме міська община” [19, 92]. Хоча приватне землеволодіння, скажімо в Черкаському старостві, відоме ще з доби князювання Вітовта. Поступового розвитку тут набувало і боярське землеволодіння. Впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. сюди все більше переходили і обезземелені селяни, які поселялися на пільгових умовах на слободах і королівщинах. Останні впродовж цього періоду невпинно захоплювалися магнатами та шляхтою, але все одно не можна сказати, що у південних староствах Київського воєводства було поширеним велике феодальне землеволодіння. Тим не менше, впродовж XVI ст. у цьому регіоні також формується прошарок землевласників і не в останню чергу тому, що місцеві старости „особливо ревно роздавали державні землі місцевим боярам і монастирям” [20, 132].

Щоправда, динаміка соціальних відносин тут і надалі була доволі аморфною та не мала чітких

станових перегородок, а тому „перетікання”, скажімо боярства, міщанства та козацтва, одних до інших, як зауважив свого часу І. Каманін, „допускалося зовсім вільно” [21, 84]. Натомість П. Клепатський переконув, що в цей час „ніде, як у Черкаському повіті структура суспільства не зарекомендувала себе такою солідарністю, що, з іншого боку, свідчить про відсутність різкої диференціації в масі населення” [22, 388].

Такого роду невпорядкованість поземельних відносин у Південній Київщині з посиленням наступу сюди річесполитської системи землеволодіння з кінця XVI ст. стала чи не найголовнішим чинником майбутніх і феодальних, і етносоціальних конфліктів. Тому для польського сейму вже на початок XVII ст. було доволі дошкульним те, що українські козаки „w dobrach naszym” (!) мешкають [23, 465], а не у своїх. Загалом же складно відокремити обидві складові польсько-українського конфлікту, адже, зважаючи ще й на часті набіги кримських татар, життя в південних старостах нагадувало в цей час постійну війну, що, безперечно, завдавало істотної шкоди передусім економіці краю.

Суперечки ж у поземельних відносинах на цих землях простежуються вже з першої половини XVI ст. Так, у 1540 р. черкаські міщани скаржилися київському воєводі на „Ивана Зубрика, боярина государского черкаского, иж в них забрал пасеки многие и входы, которіи к тым пасекам прислужают и втыски многіи чинит...” [24, 1]. Мали місце суперечки за землі також між міщанами і духовенством, зокрема з Пустинським монастирем [25, 51зв. – 52]. З кінця XVI ст. можна відзначити вже і втягнення у „феодальні відносини” козацтва. Так, у 1592 р. бачимо як козаки „наезды, грабежи и окрутные мародерства подданым... до Билое Церкви прилеглим чинят...” [26, 1]. Польський історик В. Серчик стверджує, що подібні відносини відчутно шкодили міщанам південних староств Київського воєводства, які не могли через козаків мати реальні доходи від господарювання [27, 45]. Це підтверджують і численні згадки суперечок міщан і козаків за уходи в тогочасних актах.

Ця обставина не повинна нас дивувати, оскільки, як уже відзначалося вище, українське козацтво на певному етапі свого формування кооптувало до свого середовища значну кількість боярства, а з іншого боку, воно відразу почало оформлюватися в новий стан української аристократії. Тому й не дивно, що козаки настільки активно брали участь у процесі поширення власного авторитету саме „на волості”, насамперед через розширення землеволодіння. Однак, як слушно зауважує С. Леп’явко, „тут на основі поземельних відносин козацтво і магнатерія зустрілися уже не як союзники, а як принципи противники” [28, 33]. Варто також враховувати і той факт, що у результаті земельних суперечностей між шляхтою переможцями ставали, як правило, магнати. Відтак чимала кількість дрібної і середньої української шляхти покочувалася, посилюючи „елітарну” парадигму основних антагоністів політики Речі Посполитої, в тому числі й щодо „земельного питання”.

Своєю появою українське козацтво, як відомо, було зобов’язане в першу чергу міщанству південних староств Київського воєводства, чим, зрештою, також зумовлювалася специфіка соціально-економічного життя козаків. Остання виявлялася не лише в

прилученні до уходництва, але й в процесі „оміщання”, що, з іншого боку, відіграло помітну роль й у „соціалізації” українського козацтва. Ось як, наприклад, характеризує цю специфіку М. Владімірській-Буданов: „Почалося долучення цієї рухливої маси до громадянського стану інших класів суспільства; а саме: частина козаків залишається вже на постійне мешкання в місті в статусі слуг у міщан і бояр..., і можна було б очікувати найкращих результатів від такого злиття козаччини з міськими громадами. Це явище становить особливу характерну рису Черкаського повіту. Ніяких скарг на козаків, ніякого протиставлення їх міщанам тут немає. Козаки входять уже найтіснішим чином до складу міської спільноти” [20, 164 – 165]. Проте, як зауважив А. Яблоновський, „коли козацтво виступило з ідеєю самоврядування, мешканці міст почали виразніше поділятися на „міщан” і „козаків” [29, XXXIII].

Своєрідність соціально-економічного обличчя українського козацтва впродовж XVI ст. визначалась і динамікою трансформацій загалом соціальної матерії цієї категорії населення українського порубіжжя. Тому, як підкреслював ще М. Грушевський, у середині XVI ст. козакування було тільки „промислом”, яким займалися всі прошарки населення й у цьому сенсі всі, хто козакував, були козаками, а процес соціальної кристалізації козацького стану лише розпочинався. З часом саме ця особливість багато в чому визначила етносоціальну специфіку саме південних староств Київського воєводства. Адже саме цей регіон став зоною так званого „масового покочання населення”. У цьому контексті цілком слушно висловився С. Леп’явко: „Козацтво проводило свої принципи у всіх сферах економічного життя (тобто, не вимагало навіть зміни роду заняття при переході в нього), а також не було обмежене територіально, скажімо, мурами міста. Адже козак міг жити у місті та займатися тими ж справами, що і міщанин, або жити в селі й займатися землеробством. Проте, всюди він був захищений власною зброєю, а згодом звичаєвим правом і частково державним правом. Це не могло не приваблювати – не покидаючи своєї хати, стати вільним, економічно незалежним і навіть звільненим від податків” [28, 31]. Тому, за словами М. Костомарова, „народ бажав козацтва всезагального, для всіх рівного”.

У такий спосіб специфіка соціально-економічних відносин у південних старостах Київського воєводства впродовж XVI ст. оформлювала „соціальну особність” українського козацтва, яка вже у першій половині XVII ст. і сама стала основним явищем, яке зумовлювало економічну специфіку цього регіону, де фактично панівним став козацький тип господарювання. Особливістю останнього насамперед варто визнати позапримусове землеволодіння та економічно вільне виробництво, що за своєю сутністю в тих часах було дійсно антифеодальним явищем. Можна погодитись із В. Щербаким, що „ведення господарства в козацьких хуторах за відсутності кріпосницьких відносин являло собою зародки майбутнього фермерства” [30, 103]. Відтак, поруч із промислами, важливим чинником економіки означеного регіону стає і козацьке землеробство.

Ведучи мову про господарську специфіку українського козацтва, не потрібно забувати й про її

не зовсім легітимну сторону, зокрема, щодо компоненту „добитництва”, тобто грабунку в низів’ях Дніпра татарських чабанів, грецьких, московських та інших купців. Степові промисли (уходництво) та напади на татарські улуси загалом були взаємопов’язані. Так, І. Крип’якевич з цього приводу висловлювався таким чином: „Се річ зовсім зрозуміла, господарство в степу могло аж тоді свobodно розвиватися, як з степів уступили татаре. Ся розбійнича козаччина розширила значно українську територію на полудне, в степи” [31, 11]. Крім цього, не варто забувати, що такий спосіб „господарювання” не був винаходом українських козаків, а лише був запозичений ними від їхніх татарських „колег”. Цей „промисел” спочатку виник у повольських татар, але особливого поширення набув серед татар, які оселилися в Криму [32, 15]. Однак важливо, що такі походи українських козаків на татар „сприяли розвитку козацтва як сили, котра протидіяла азійському хижацтву” [33, 44].

Цей промисел, імпліцитно охарактеризований С. Наливайком як „козацький хліб”, безперечно становив істотну додаткову статтю прибутків. Правителі Криму постійно скаржилися литовському князю, що „козаки под влусы подходячи, шкоды и кривды немалые чинят, и на поли у чабанов овцы занимают и стада коней и волов забирают” [34, 62]. Розмах козацького „добитництва” відзначали і тогочасні московські літописці: „Козаки на улусы ходили и взяли лошадей тысяч с пятнадцать” [35, 315]. Звісно, цифра, властиво тим часам, завищена, адже, як правило, козаки здобували максимум до кількох сотень голів худоби. Хоча не гребували козаки й іншим „добром”. Ось, наприклад, перелік „здобутих” козаками речей, які в них вилучив черкаський староста Сенько Полозович, на вимогу великого князя: „...шесть шуб белинных, брусчатых, а семей торлоп брусчатый же белинный, а пятери лисии ножчатый бланы, а шесть локоть сукна цвिकольского... [а] мене, на город пришли... двадцать чотыри локти сукна трицкого черленого, а семнадцать камней дорогих, а перло великое, а две пугвицы золотых, а чотыри жемчужки маленьких...” [36, 1].

Можна лише здогадуватися, скільки староста не включив до цього переліку, але безсумнівно є факт, що, попри такі нечасті й позірні поліційні функції, порубіжні урядники були зацікавлені в такому козацькому добитництві. Не дивно, що вже й документи кінця XV ст. свідчать: „...которые козаки зверху Днепра и с ынших сторон ходят водою на низ, до Черкас и далеи, а што там здобудут, с того со всего воеводе десятое мают давати...” [37, 256]. Так, і московські чиновники недвозначно натякали польському королю вже наприкінці XVI ст., описуючи напад „воровских черкас”, що „посылают их из Канева и ис Черкас и ис Переяславля и с Лубен державцы сами” [38, 74]. Зрозуміло, що порубіжна адміністрація подібні факти заперечувала, хоча і великий князь, і польський король цьому не надто вірили.

З тогочасного дипломатичного листування можна також побачити, що найбільше для козаків значила власне худоба. Це дозволяє також підкреслити ту обставину, що саме в Південній Київщині скотарство відіграло важливішу роль ніж хліборобство. Підтвердженням цьому може бути хоча б епізод, описаний у 1542 р. московськими послами

до Кримського ханства, посол якого скаржився їм, „что Черкасцы... поимали людей Белгородцов (ногайцев. – К. І.) и король (тут – великий князь. – К. І.) велел тех людей и их ссатки отдати, и Черкасцы люди все отдали, а лошадей и животины не отдали (тут і далі курсив наш. – К. І.)” [39, 202]. На цьому ж наголошує і П. Клепатський: „Привільні степи Черкаського повіту давали широкий простір для заняття скотарством. І ми дійсно маємо вказівки на те, що скотарство в Черкаському повіті, можна сказати, процвітало” [22, 382]. На переконання І. Бойка, в цьому регіоні тваринництво до другої чверті XVII ст. взагалі „було основною галуззю селянського господарства, в інших районах – другорядною” [40, 109].

З іншого боку, якби розбій і „добитництво” були основним і єдиним видом „господарської” діяльності українського козацтва, то сьогодні ми б знали про них рівно стільки ж, скільки знаємо про козаків татарських. Більше того, така поведінка була властива українським степовикам переважно на початковому етапі їхнього формування, завдяки чому, до речі, історики взагалі хоча б знають, коли приблизно почався цей процес, адже резонанс від козакування відразу став предметом державного листування між тогочасними східноєвропейськими монархами. Поступово ж українські козаки все більше перетворювалися на цілком адекватних економічних продуцентів, дедалі більше втягуючись в ухадницький промисел. Тому люстрація Канівського замку 1552 р. вже фіксує „козаков, которые уставичне там (тобто, на уходах. – К. І.) живут на мясе, на рыбе, на меду, з пасек, з свепетов, и сытят там себе медяко дома” [8, 103].

Хоча варто відзначити, що люстратори цей епізод охарактеризували як „вред от козаков, даже больший, чем от татар”, що було зумовлено соціальним конфліктом між канівськими міщанами та козаками за право володіння уходами. В той же час у Черкаському старостві люстратори такої картини не зауважили. З цього приводу І. Крип’якевич дійшов висновку, що „в Каневі... козаки не йдуть вже в згоді з загалом, виступають як опозиція, показують свої окремі інтереси, ведуть свою політику” [31, 14].

Прикметно, що цей канівський конфлікт відбувався не з „прийшлими” козаками, а з місцевими, які полишили „міщанські” обов’язки. І не лише тому, що їх вабила степова вольниця, а у зв’язку зі зростанням утисків з боку місцевої адміністрації. Тому запис люстраторів „живуть... яко дома” означає, що козаки перебували від середини XVI ст. на уходах постійно, не маючи змоги повернутися на зиму до міста. З цього факту можна простежити дві надзвичайно важливі зміни як у соціальній генезі українського козацтва, так і у всій подальшій долі української етносоціальної спільноти. По-перше, це змусило козаків самоорганізуватися в досить непростих умовах степового життя, з чого, зрештою, постала Запорозька Січ. По-друге, саме це поклато початок козацькому землеволодінню в межах південних староств Київського воєводства, а відтак і посиленню „шляхетської парадигми” у соціальній самоідентифікації козацтва. Тому і повстання К. Косинського в 1591 р., і повстання Б. Хмельницького в 1648 р. мали за точку відліку земельні суперечки в південних староствах Київського воєводства між козаком-шляхтичем і шляхтичем-поляком. Інша річ,

що за своєю сутністю ці конфлікти перетворювалися на етносоціальні війни.

Така відчутна соціально-економічна трансформація українського козацтва, яка стала особливо помітною в останній третині XVI ст. (після появи реєстрового козацтва), змушувала багатьох дослідників вважати основним соціальним джерелом цієї верстви саме шляхетську верству, насамперед боярство. Однак не можна не погодитись у цьому контексті з М. Любавським, що „козацьке землеволодіння не було одвічним, воно було породжене вільною колонізацією степів... [воно] розвинулось, коли самий козацтво зробилося значною політичною величиною, тоді в розряд непослушних почали переходити й одвічні землевласники” [41, 236]. І вже в середині XVII ст. італійський мандрівник Альберто Віміна визначає „вузьку смугу вздовж берегів Бористену” відносно козаків, як „їх власні землі” [42, 64]. Варто визнати цілком справедливим і погляд В. Щербака, що „генеза козацького землеволодіння тісно пов’язана із трудовою колонізацією південного прикордоння” [30, 103].

Потужного імпульсу зростанню козацького землеволодіння надала легітимація козаків у суспільній системі Речі Посполитої, пов’язана із формуванням реєстрового війська, започаткованого польським королем Стефаном Баторієм. Загалом цьому процесу приділено достатню увагу І. Каманіна, М. Грушевського, Д. Яворницького, В. Голобуцького, В. Щербака та ін. У джерелах же найопукліше сутність і розміри козацького землеволодіння першої половини XVII ст. (і прикметно, що стосується це саме Південної Київщини) демонструють землевласницькі документи козацького роду з Чигиринщини Воловичів, опубліковані понад століття тому І. Каманінін [43]. Необхідно враховувати також і ту обставину, що в „козацьку добу” право на землю засвідчувалося переважно самим фактом володіння нею впродовж тривалого часу без документального оформлення цього в державних установах. У результаті, як слушно зауважує В. Щербак, відомостей про козацькі господарства збереглося мало [30, 103].

Незважаючи на те, що чітко визначити і кількість, і динаміку зростання козацьких господарств у південних старостах Київського володіння впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. неможливо, можемо все ж таки упевнено стверджувати, що вже у першій чверті XVII ст. вони домінували в регіоні. На підтвердження цьому слугує, зокрема, запис польських люстраторів від 1622 р., які, описуючи „економічний потенціал” цих земель, змушені були констатувати, що тут „...сіл немає, тільки хутори козацькі” [44, 106, 134, 137]. На наше переконання, подібна динаміка і розвиток козацького господарства стали можливими тільки завдяки значущій політичній напівавтономності Південної Київщини в цей час. Безумовно, таке „вкорінення” козацьчини в цьому регіоні й зумовлювало поглиблення його етносоціальної специфіки, й давало українському козацтву ґрунт для кристалізації власної етносоціальної ідентичності, насамперед як еліти всієї руської (української) спільноти.

Зрештою, важливим підґрунтям спільної життєдіяльності були й економічні відносини між населенням південних староств Київського воєводства та Запорозькою Січчю, що також виробила на цьому етапі власні традиції господарювання (зимівники, промисли, ремісництво, торгівля). Зокрема, як добре відомо (й не в останню чергу завдяки дослідженню Д. Яворницького [45]), у зимівниках козаки вирощували коней, худобу, овець, тримали пасіки, займалися городництвом і садівництвом. Більшу частину цієї продукції запорожці змушені були збувати на ринках „волості”, а саме тому найтісніше контактували з чигиринськими, канівськими, черкаськими та іншими купцями. Звісно, ці контакти також сприяли тому, що етологи називають „етноконсолідаційними процесами”.

Не викликає сумнівів і та обставина, що запорожцям не були геть чужими господарські та побутові проблеми їхніх побратимів у межах осілости, зокрема, й кривди від польської шляхти. З іншого боку, в першій половині XVII ст. розміри окремих козацьких хуторів дорівнювали вже дрібношляхетським володінням і потребували значної кількості найманої праці. Однак, як зауважив І. Бойко, в цьому випадку „бракувало одного з основних компонентів феодальних відносин – позаекономічного примусу”, а відтак, „маємо елементи зародження нових виробничих відносин – капіталістичних”, в яких „в особі багатого козака виступає... потенційний буржуа-підприємець (коли йому не пощастило бути прийнятим до шляхетського стану)” [40, 255]. Незважаючи на соковиту риторику в стилі історичного матеріалізму, загалом мусимо погодитися, що тогочасний козак-землевласник, якщо й не був „буржуа”, то вже точно не був і класичним „феодалом”.

У цьому контексті, досліджуючи феномен українського козацтва, цілком справедливо висловлюється В. Смолій: „Практично вже з самого початку козацтво формувалося як категорія людей, що виходила за вузькі рамки феодальної становості. Козак-воїн існував поряд з козак-землеробом, військовий елемент природно вживався в елемент землеробський і доповнював його. Козак-землероб був вільним виробником і своє господарство вів за фермерським зразком” [46, 63]. На думку ж О. Апанович, козацький зимівник цієї доби взагалі становив собою „прогресивну форму багатогалузевого господарства фермерського типу”, завдяки чому „українське козацтво розвинуло передову інтенсивну економіку” [47, 68]. На цьому ж наголошує, як ми бачили вже вище, й В. Щербак.

Ще одним специфічним моментом господарського життя українських козаків періоду до середини XVII ст. є той факт, що багато з них виконуючи свої безпосередні обов’язки служили у війську Речі Посполитої, а тому, перманентно відлучаючись зі своїх хуторів, воювали, а отже, мали й уже згадуваний „козацький хліб”, тобто воєнні трофеї, які, щоправда, вже мали цілком легальний характер. З цього приводу польський шляхти Яків Собеський залишив вельми промовисту рефлексію: „Щоразу, виправляючися на війну, багаточисельне

їхнє військо живе грабунками.., а повернувшись з походу вони заснують наче власні поселення.., ухиляючись від будь-якого підкорення своїм панам або начальникам. Мало хто зі старих козаків повертається до своїх подніпровських поселень (тут маються на увазі січові курені. – К. І.); більшість, збагатившись грабунками, зазвичай повертається до своїх родин і займається домашнім господарством” [48, 90].

Таким чином, варто визнати, що в першій половині XVII ст. час від часу козацтво було окремим видом професійної діяльності. Звідси, на наш погляд, бере свій початок і відома майнова диференціація серед козаків, адже більшість з них досі вважали „добитництво” єдиним гідним козацького звання заняттям, не бажаючи перетворюватися на „гречкосіїв”. Загалом же варто робити акцент не лише на цій специфіці козацької економіки доби перед Хмельниччиною. Адже мова передусім має йти про доволі фундаментальний архетипний вплив, на якому свого часу зауважила й О. Апанович [49, 3 – 4]. Агрокультура українського козацтва, як відомо, мала свої витoki в ментальності українського селянства. Проте найістотнішим був той факт, що невдовзі вже сама культура козацького землеробства кардинальним чином змінила характер селянського рільництва та селянський світогляд, а селянство на цьому (і не лише на цьому) етапі було головним носієм етнічності, в нашому випадку – української [50].

Не менш значущою варто визнати й роль українського козацтва в істотному розширенні екологічного ареалу українського етносу, тобто в тому, що представники „старої” історіографії називали „колонізацією” Півдня України. Попри те, що сучасна їм тенденційно налаштована польська історіографія переконувала, буцімто заслуга в цьому належить „цивілізаторській місії” польської шляхти, все ж таки мусимо визнати першорядне значення в цьому процесі українських козаків. Більше того, на наше глибоке переконання, дії польської шляхти, особливо під час збройних конфліктів першої половини XVII ст. на теренах південних староств Київського воєводства, мали в основному винятково деструктивний вплив не лише на етносоціальні процеси в межах краю, але й по суті зупинили героїчну козацьку колонізацію Дикого поля. Прикладом цьому, зокрема, може бути період після „Руїни”, коли процес освоєння козаками Степу перемістився на Лівобережжя, де мав незаперечні успіхи, тоді як Правобережна частина Південної Київщини залишилася не лише під владою Речі Посполитої, але ще й довго залишалася господарською пустою, яку польська аристократія не дуже то й бажала відроджувати та „цивілізувати”.

Загалом же можемо констатувати доволі різнобічну економічну діяльність українського козацтва до середини XVII ст., яке змогло поєднати в собі і функцію захисника українського населення, і функцію потужного господарника. Саме завдяки цьому вся система соціально-економічних відносин у південних староствах Київського воєводства впродовж XVI – першої половини XVII ст. набула тієї специфіки, котра перетворила регіон не лише на козацьку „річпосполиту”, але й на головний осередок

етносоціальних процесів у середовищі української народності.

Крім економічної привабливості козацького типу господарювання на цих теренах необхідно враховувати й той момент, що на цьому етапі саме козацька верства (враховуючи й низових козаків) була найбільш рухливою частиною етносоціального організму українців. Відтак козаків тоді можна було зустріти в Полтаві, Києві, Луцьку, Львові та в будь-якому іншому українському місті чи містечку – на торгах і ярмарках, на яких козаки реалізовували продукцію зі своїх господарств й передусім це було важливо в контексті економічних відносин у середовищі всієї української спільноти. Не доводиться сумніватися, що це сприяло не лише зростанню й без того досить високої соціальної популярності українського козацтва, але й мало надзвичайний вплив на етносоціальну консолідацію спільноти українців, яка дедалі більше відчувала свою впевненість і значущість, що, зрештою, зумовило феномен масовості під час повстання 1648 р., яке почалося як шляхетсько-козацька суперечка за земельні володіння, а переросло в Національно-визвольну війну, яка мала в етносоціальному вимірі справді революційні наслідки для появи ранньомодерної української нації.

1. Частково ця проблематика представлена в працях: Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970; Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії / За ред. Ю.Ю. Кондуфора та ін. – К., 1990; Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991; Івангородський К.В. Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. як важливий чинник етносоціальних процесів // Український селянин: Зб. наук. пр. / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси, 2002. – Вип. 6, 7; Івангородський К.В. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). – Черкаси, 2006.
2. Grondski S. Historia belli cosacco-polonici. – Pestini, 1676.
3. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
4. Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М., 1958.
5. Антонович В.Б. Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях // Чтения в историческом обществе Нестора летописца (Далі – ЧИОНЛ). – Кн. 2. – К., 1888.
6. Торговля на Україні, XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина: Зб. док. і мат. / Упор. В. Кравченко, Н. Яковенко. – К., 1990.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДАУК). – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 62.
8. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (Далі – Архив ЮЗР). – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886.
9. Zrodla dziejowe. – T. XX / Opisane przez A. Jablonowskiego. – Warszawa, 1894.
10. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV – XVI вв. – Л., 1936.
11. Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – К., 1890.
12. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. – К., 1996.
13. Сфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992.
14. Jablonowski A. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijyw – BracBaw) // Zrodla dziejowe. – T. XXII. – Warszawa, 1897.
15. Jablonowski A. Zasielenie Ukrainy (Archiw jugo-zapadnoj Rossii, Cz. VII, T. 1. – Rec.) // Ateneum. – T. 1. – Warszawa, 1888.

16. Макарчук С.А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток). – К., 1992.
17. Кулиш П. История воссоединения Руси. – Т. 2. – СПб., 1874.
18. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.
19. Довнар-Запольский М.Ф. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908.
20. Владимировский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891.
21. Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – Кн. 8. – Отд. 2. – К., 1894.
22. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912.
23. *Voluntina legum.* – Т. 2. – Petersburg, 1859.
24. ЦДІАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330.
25. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1926.
26. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. II. – Спр. 22229.
27. Serczuk W.A. Na dalekiej Ukrainie (Dzieje Kozaczyny do 1648 roku). – Krakow, 1984.
28. Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996.
29. Jablonowski A. Starostwa Ukrainne w pierwszej polowie XVII wieku // Zrodla dziejowe. – T. V. – Warszawa, 1877.
30. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.
31. Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольності // Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908.
32. Стороженко А.В. Стефан Баторій і дніпровские козаки: исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904.
33. Кулиш П. История воссоединения Руси. – Т. 1. – СПб., 1874.
34. Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского / Изд. М. Оболенским и др. – Т. 1. – М., 1843.
35. Полное собрание русских летописей. – Т. 13: Патриаршая или Никоновская летопись. – М., 1965.
36. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – К., 1863.
37. ЦДІАУК. – Ф. КМФ-36. – Оп. 1. – Спр. 6.
38. Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века. – М., 1967.
39. Сборник Императорского Русского Исторического общества. – Т. 95. – Ч. 2. – СПб., 1895.
40. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.
41. Любавский М. Начальная история малорусского казачества // Журнал министерства народного просвещения. – 1895. – № 7.
42. Віміна Альберто. Реляція про походження та звичай козаків // Київська Старовина. – 1999. – № 5.
43. Материалы по истории козацкого землевладения, 1494 – 1668 гг. // ЧИОНЛ. – Кн. 8. – Отд. 3. – К., 1894.
44. Zrodla dziejowe. – T. V. – Warszawa, 1877.
45. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. – К., 1990.
46. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. істор. журн. – 1991. – № 5.
47. Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва // Слово і час. – 1994. – № 6.
48. Собеский Яков. История Хотинского похода 1621 г. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. – К., 1896.
49. Апанович О. За плугом Господь іде (Агрокультура українського селянства та козацтва) // Історія України. – 2000. – № 6 (166).
50. Івангородський К.В. Цивілізаційний феномен селянства в генезі та трансформаціях етносоціальних спільнот доби середньовіччя // Гуржійські історичні читання: Зб. наук. пр. / За ред. В. Смолія, В. Поліщука. – К.; Черкаси, 2006.

Т. В. Малиновська

ВИКОНАВЧО-РОЗПОРЯДЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИБОРНИХ СТАРШИН У КОЛОНІЯХ ІНОЗЕМЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

Поселення іноземців, створені у Російській імперії на підставі колонізаційних законів (маніфестів Катерини II) 4 грудня 1762 р. та 22 липня 1763 р., з часу заснування мали власну виборну адміністрацію – старост (шульців або форштегерів) та їхніх помічників (бейзицерів). Згідно з виданими у 1800–1803 рр. інструкціями про внутрішні розпорядки у Саратовських та Новоросійських колоніях, виборні органи влади запроваджувалися також в округах, що об'єднували кілька колоністських селищ (окружні прикази на чолі з окружними головами). Сільські та окружні виборні правління діяли як нижча ланка системи державних установ, що опікувалися справами колоністів.

Функції (напрями діяльності) старшин у поселеннях іноземців були всеосяжними: обрані колоністами посадовці мали дбати про забезпечення економічного розвитку колоній і зростання добробуту колоністів (економічна функція), виконання ними повинностей та фінансових зобов'язань перед державою (фінансово-податна функція), дотримання мешканцями колоній норм права, моралі, релігії, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти („поліцейська” функція), здійснювали посередництво у відносинах між членами своєї громади (колонії або округу) та представниками інших станів, мешканцями інших колоній, будь-якими інституціями, насамперед державними органами влади. Свої функції колоністські виборні адміністрації здійснювали у декількох формах. Зокрема, до форм діяльності цих адміністрацій належало управління (виконавчо-розпорядча діяльність). Мета нашої розвідки – охарактеризувати цю форму діяльності виборних старшин у колоніях іноземців у другій половині XVIII – на початку XIX ст.

Необхідно зазначити, що це питання, як і загалом проблема діяльності виборних органів влади у колоніях, є малодослідженими, хоча історії поселень іноземців у Російській імперії присвячено чимало фахових публікацій [1, 2, 3]. Проблеми функціонування виборних адміністрацій у колоніях у своїх роботах вивчав ряд вітчизняних та закордонних істориків, зокрема, І.Р. Плева [4, 258-276], однак як тема окремого дослідження діяльність колоністських виборних старшин в історичній науці не розглядалася.

Виборні посадовці особи у колоніях були виконавцями приписів законодавства та розпоряджень державних установ, які відповідали за проведення колонізації. Одні запропоновані дії виборні посадовці здійснювали самі (складали звіти і донесення, проводили перевірки та ін.), інші – силами своїх підлеглих.

Виконуючи вимоги закону і накази керівництва, а також керуючись власним „благорозсудом”, виборні старшини мали право давати розпорядження своїм підлеглим, були наділені розпорядчою владою. Ця влада поширювалася на підпорядкованих старшинам службовців (старости були начальниками для

бейзицерів, окружні голови – для сільських старшин). Також виборні посадовці в межах своїх повноважень могли давати розпорядження членам громади, які обрали їх на посаду – „підпорядкованим колоністам”. Однією з цілей видання інструкцій 1800–1803 рр. і тимчасових актів, що їм передували, було визначення цих меж, роз’яснення колоністам і їх старшинам, „як далеко влада кожного з таких заходити може” [5, V].

Визначення владних повноважень виборних старшин у нормативних документах про внутрішні розпорядки у колоніях не було чітким. У цих документах ясно позначалися напрями діяльності та сфери відповідальності колоністських старшин, – все те, за чим вони повинні були „наглядати” [рос. „смотреть”] і „спостерігати” [рос. „наблюдать”], про що повинні були „старатися”. Разом із тим, залишалось нез’ясованим, наскільки окружні та сільські накази були вільні у своїх рішеннях і розпорядженнях, що вони могли вдіяти без дозволу державних органів.

Меді розпорядчої влади виборних посадовців осіб окреслювалися в нормативних актах приблизно, „пунктирно”: з одного боку, відзначалися ситуації, в яких старшини точно могли давати розпорядження самостійно, з іншого – ситуації, в яких розпоряджатися самостійно точно було заборонено. Випадки, в яких нормативними документами виборним старшинам точно і беззаперечно дозволялося застосовувати свою розпорядчу владу, у цих нормативних документах позначались відповідними термінами – „наказувати”, „спонукати”, „примушувати”.

Безумовно і певно виборним старшинам нормативні акти дозволяли (і доручали) давати розпорядження в ситуаціях, коли діяти потрібно було швидко, не гаючи часу. Так, тимчасова інструкція про внутрішні розпорядки у колоніях Поволжя 1769 р. доручала виборним старшинам керувати колоністами під час гасіння пожежі: „При роботах ж у такій пригоді спостерігати начальникам, щоб всі працювали зі старанністю, а ледарів і спонукати належить” [5, XVІІІ]. Іншою надзвичайною подією був падіж худоби. Згідно з інструкцією 1769 р., за перших ознак хвороби сільські старшини мусили терміново організувати проведення кількох заходів: ізольовати хворих тварин в особливих заздалегідь підготовлених загонах, розташованих віддалік від житла і пасовищ, влаштувати для цих тварин водопій таким чином, щоб інфекція по проточній воді не поширювалася на інші селища, негайно повідомити про подію окружного комісара [5, XX].

Інша сфера, в якій інструкції з усією певністю дозволяли (і доручали) старшинам давати розпорядження колоністам, стосувалася тих сторін їхнього життя, що вимагали постійного контролю з боку влади і водночас не передбачали складних рішень, в яких норма і відхилення ясно різнилися. Йшлося про прості, рутинні дії, що мали водночас важливе значення: про заходи щодо поліпшення благоустрою та дотримання правил протипожежної безпеки. Згідно з інструкцією 1769 р., сільські старшини з метою попередження пожеж мали „примушувати” господарів дбати про очищення димоходів; якщо виявлялося, що колоніст зберігав сіно, дрова або інші займисті матеріали на небезпечній відстані від будівель, старшинам варто було „такі небезпечні від вогню речі негайно наказати йому звести у віддалене місце” [5, XIX].

Також старшини мали право без узгодження з керівним органом давати розпорядження, що стосувалися проведення польових робіт. Ці дії водночас були і нескладними, і рутинними, і потребували термінового виконання. Шульцям слід було „спонукати поселян, щоб кожен з них у зимовий час запасав і мав плуги, сохи, борони, вози та інші для польової роботи потрібні речі і щоб воли і коні в хорошому були для роботи стані” [6, 129]. Якщо під час оранки шульці і бейзіцери помічали, що поле було оброблено погано, вони були зобов’язані „неодмінно змусити” господарів обробити ще раз; також слід було „примушувати” господарів, щоб вони закінчували посів обов’язково своєчасно [6, 129]. Примусовим заходам старшини мали піддавати колоністів, які накопили сіна недостатньо для утримання взимку своєї худоби – їх слід було „аж поки не зроблять, що належить, з полів не спускати” [6, 129].

Застосування примусу було дозволено і у сфері „розмноження в колоніях усілякого роду рукоділля та фабрик” – наприклад, голови і шульци у новоросійських колоніях були зобов’язані не лише „заохочувати”, але й „примушувати” до занять ремеслами колоністів, які мали відповідні здібності та можливості, але „з недбалства” [рос. „по нерадению”] не мали бажання [6, 128].

Ще одна сфера, в якій виборні посадовці, згідно з нормативними документами XVIII ст. та інструкціями 1800–1803 рр., могли самостійно приймати рішення – видача паспортів [7, 9-20] та надання дозволів на здійснення певних дій. Так, інструкція 1769 р. забороняла колоністам купувати речі і худобу у представників інших станів „без дозволу начальників” [5, XXІІІ]. Ця норма була покликана виключити або зменшити можливість придбання поселенцями краденого майна.

Отже, інструкції ясно і беззаперечно дозволяли та доручали виборним старшинам давати накази колоністам у певних випадках і за певних умов: у надзвичайних ситуаціях, при виконанні термінових робіт, під час здійснення заходів з благоустрою; також старшини мали право видавати певні дозволи. Звісно, адміністративні повноваження старшин не обмежувалися лише зазначеними у нормативних документах випадками і поширювалися не лише на сфери господарчої діяльності та забезпечення порядку. Право виборних посадовців у колоніях давати накази колоністам у нормативних документах не завжди формулювалося чітко і однозначно, але явно малося на думці. Наприклад, покладаючи на виборних старшин обов’язок забезпечувати вчасну сплату колоністами податків та виконання ними повинностей, інструкції 1800–1803 рр. не зазначали прямо, але вочевидь припускали право старшин давати відповідні розпорядження членам громади – у певні терміни збирати гроші, згідно з чергою надавати підводи або доставляти пошту [6, 122-124].

Нормативні документи містили також низку чітко висловлених заборон для виборних посадовців, застерігаючи їх від зловживань. Ці норми стосувалися насамперед сфери фінансів – старшини не мали права встановлювати і збирати платежі крім податків і зборів, зафіксованих у законодавстві про обов’язки колоністів, також заборонялося використовувати громадські кошти не за призначенням [5, XII; 6, 121].

Нормативні акти про повноваження старшин у колоніях містили положення, які вимагали від колоністів виконувати розпорядження виборної адміністрації: „голови, писарі, шульци і бейзіцери від усякого звання підлеглих поселенців мали бути шановані”, непокірних слід було карати [6, 119].

Окрім розпоряджень виборні старшини, згідно з нормативними актами про внутрішній розпорядок у колоніях, були зобов'язані давати господарям рекомендації, радити і роз'яснювати. Інструкція 1769 р. доручала старшинам переконувати колоністів у необхідності вирощувати культури, які користувалися попитом на ринку, зокрема, овес: „Оскільки кожному торгувати своїми продуктами дозволяється, [...] то й має начальник викладати підлеглим своїм корисні до того повчання і доводити, щоб кожен селянин, у міркуванні великих в тамтешніх місцях вівса і сіна витрат, намагався запасати згадані рослини у достатній кількості для отримання завдяки тому зиску” [5, XXV].

Норми, що пропонували посадовим особам виборних адміністрацій у певних випадках не наказувати колоністам, але настійно рекомендувати, були і в інструкціях 1800–1803 рр. Зокрема, колоністам пропонувалося надавати допомогу постраждалим від пожежі („якщо не грішми, то роботою або в інший спосіб”). Голови і шульци мусили переконувати колоністів у необхідності цих заходів [6, 126].

У всіх випадках, коли інструкції не давали точних вказівок, як чинити виборним посадовцям, вони зверталися за роз'ясненнями до державних органів. Також виборні адміністрації просили вказівок з усіх важливих справ взагалі. Як приклад розпорядження державної установи, в якому містилися точні вказівки стосовно того, як має діяти колоністська адміністрація, вирішуючи певне адміністративне завдання, можна навести наказ Новоросійської контори опікунства доглядачу Іозефстальської колонії та підпорядкованим їй конторі колоністським приказам (травень 1801 р.). Доглядач і шульци мали скласти списки недбалих господарів і призначити для них персональних опікунів з-поміж добрих господарів. Опікуни мали щовечора давати завдання підопічним на наступний день і стежити за його виконанням. За потреби дозволялося застосовувати примус (навіть тілесні покарання). Якщо опікун не зміг покращити становища підопічного, приказ мав „накладати суворе стягнення на опікунів, вносячи їм догану або й караючи їх грошовою пенею” [8, 1-6].

Таким чином, однією з основних форм діяльності виборних старшин у колоніях іноземців було управління. Виборні посадовці в колоніях виконували приписи законодавства та накази державних опікунських установ, у межах своїх повноважень віддавали розпорядження підлеглим службовцям та усім мешканцям колонії або округу. Визначені нормативними документами, що стосувалися компетенції виборних посадовців, межі їхньої розпорядчої влади охоплювали справи, які потребували негайного вирішення (як гасіння пожежі) або, навпаки, мали рутинний характер, були нескладними і водночас важливими (як здійснення заходів з благоустрою або видача паспортів та інших посвідчень і дозвільних документів). У складних та незвичайних випадках старшини мали звертатися за вказівками до опікунських установ.

1. *Российские немцы: историография и источниковедение: Материалы международной научной конференции. Анапа, 4–9 сентября 1996 г.* – М., 1997.

2. *Стьопченко Е. М. Дослідження німецького населення*

Півдня України: регіональний аспект сучасної української історіографії / Е. М. Стьопченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: збірник наукових праць. – Миколаїв, 2011. – Вип. 3.30 : Історичні науки.

3. *Черказьянова И. В. Летопись диссертаций по истории и культуре российских немцев (1960-е – 2009 гг.): справочник / И. В. Черказьянова.* – СПб., 2009.

4. *Плеве И. Р. Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII века / И. Р. Плеве.* – М., 1998.

5. *Инструкция, по которой все новопоселенные иностранцы поступать должны, с показаньем, каковыя преступления зависяют от главного правительства, то есть Канцелярии опекунства иностранных и ее конторы, и что оставляется внутреннему разбирательству их начальникам // Варшавские университетские известия.* – 1913. – № 9. – Приложение.

6. *Инструкция для внутреннего распорядка и управления Новороссийских иностранных колоний, 16 мая 1801 г. // Немцы в истории России : Документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917.* – М., 2006.

7. *Малиновская Т. В. Паспортная система в колониях иностранцев на территории Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.) / Т. В. Малиновская // Вопросы германской истории : сб. науч. трудов.* – Днепропетровск, 2009.

8. *Державний архів Одеської області.* – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 98.

А.Ю.Скрипник

ВИКОНАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОВИННОСТЕЙ СЕЛЯНАМИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVIII – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Українські землі наприкінці ХVIII – на початку ХІХ ст. стали об'єктом не лише дипломатичних, а й військово-політичних інтересів європейських країн. Геополітичне становище Правобережної України визначало її місце в експансіоністських планах Російської імперії. Постійні війни, які вела Росія, вимагали не тільки значних коштів на утримання армії, а й можливостей забезпечення всім необхідним для її нормального функціонування. Відповідно у ролі виконавців численних військових повинностей та різноманітних додаткових обов'язків, покладених на населення краю були місцеві городяни і селяни. За планами керівництва імперії й армії, саме вони мали стати джерелом надходження необхідної кількості якісного і дешевого продовольства та фуражу для полків і батальйонів, розташованих на Правобережжі України.

На проблему виконання військових повинностей та постачання армії дослідники звертали свою увагу ще з ХІХ ст. Зокрема, у ХХІV томі енциклопедії Ф. Брокгауза і І. Ефрона визначено поняття та види повинностей, у VI томі Військової енциклопедії за редакцією К. Величка – категорії „військових повинностей”. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. військові повинності населення та квартирування військ вивчала ціла низка фахівців (Л. Зедделер, Н. Ляпідевський, П. Агапєєв та А. Редігер). Розглядалися механізми облаштування, взаємовідносини з місцевою владою, шляхи розбудови військової інфраструктури на місцях.

Серед сучасних українських досліджень наближеними до зазначеної тематики є наукові розвідки Л. Горенка, Т. Литвинової, Є. Чернецького, в

яких висвітлено соціально-економічні аспекти та політико-соціальні виміри на Правобережній Україні. Сучасна російська історіографія представлена роботами Д. Шарова, І. Литовського, О. Агаркова, В. Лапіна, в яких розглянуто проблеми та види військових повинностей, взаємодія адміністрації та командування частин, вирішення питань харчового та матеріального забезпечення військ.

Зважаючи на наведене вище, автор статті ставить за мету проаналізувати виконання військових повинностей селянами Правобережжя наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Питання про другий поділ Польщі та приєднання Поділля і Волині до Росії було вирішене Катериною II в останній чверті 1792 р. 8 грудня 1793 р. генерал М. Кречетніков отримав необхідні інструкції з Петербурга щодо Правобережної України. В цьому ж рескрипті йдеться про призначення його генерал-губернатором краю, щоб, „об'єднавши військову та цивільну владу дати йому ефективні важелі виконувати покладені на нього доручення та приведення до порядку нових підданих” [1, 9].

27 березня він, за наказом Катерини II, видав маніфест „О присоединении польских областей к России”. Цей маніфест проголошував приєднання Правобережжя до складу Російської імперії і був обнародований (прочитаний) о 10 годині ранку в містах і селах. Всі мешканці краю – військові, духовенство, дворянство, міщанство та євреї – прийняли присягу на вірність російській цариці [2, 10]. Не приймали такої присяги тільки кріпосні селяни, за їх вірність поручалися поміщики. Кожен шляхтич особисто подавав владі присяжний лист.

На місцях створювалися адміністративно-поліційні установи: нижній земський суд і нижня розправа, судові та фінансово-господарські заклади. Міська виконавча влада зосереджувалася в руках міських управ на чолі з городничим. Поліцейські функції, за наказом М. Кречетнікова, виконували армійські офіцери, призначені на посади земських доглядачів, які безпосередньо підпорядковувалися наміснику [3, арк.3-3зв.].

Основна діяльність цих установ була спрямована на вирішення завдань з облаштування і постачання усього необхідного військовим частинам, розташованим на території Київської, Подільської і Волинської губерній. Присутність армії мала велике політичне та військове значення в подальшому процесі зміцнення російських адміністративних інституцій. У той час вона являла собою міцну і надійну опору, була своєрідним базисом, на який опиралися російські бюрократичні структури.

Військова колегія (міністерство), згідно зі спеціальним розкладом, регламентувала порядок розташування військ, за яким піхотні полки мали бути „поставлені по містах, у крайньому випадку у найближчих до них поселеннях”, а кавалерійські – у повітах, ще й таким чином, щоб у кожному селі перебувало не більше одного ескадрона [4].

З лютого 1797 року за указом Павла I [5] перебування військ „на квартирах” передбачало передачу „полкових підйомних”, тобто тяглових і обозних коней, на утримання місцевого населення, ще й з виплатою так званих „ремонтних грошей”. Казенні й поміщицькі селяни отримали право використовувати коней і гроші на власний розсуд,

однак, під контролем місцевого начальства з умовою перевезення на них провіанту з магазинів до полків і утримання їх в належному стані. В Подільській губернії на 308710 осіб з одного гусарського і шести мушкетерських полків було видано 1278 коней і 1917 рублів відповідно; у Волинській на 260050 мешканців з двох кірасирських і трьох мушкетерських видали 908 коней на суму 1362 рублів; і в колишній Брацлавській, та Київській губерніях на 521599 мешканців з одного гусарського, двох гренадерських полків, двох артилерійських батарей і понтонної роти видали 2682 коней та суму 9004,5 руб. [6].

Однак у вересні вийшов зовсім протилежний указ, за яким селяни не тільки повертали коней у військові частини, а й мали сплачувати „з кожної ревізької душі” по 13 копійок (а з березня 1798 року ще плюс 26 копійок) на їх утримання до Казених палат своїх губерній. Виходила солідна сума: надходження складала 425240 рублів на рік замість витрат у розмірі 12283, 5 руб. [7].

На той час постачання підрозділів російської армії усім необхідним здійснювалося Провіантським департаментом до так званих „провіантських магазинів” шляхом цільових закупок у місцевих поміщиків і казенних селян. Полки мали можливість поповнювати поточні потреби за готівковий розрахунок зі спеціальних коштів, підконтрольних командирам. З метою уникнення фінансових зловживань військових чиновників чи не виправдано високих закупівельних цін, які часто були результатом їх змови з городничими, повітовими справниками і поміщиками, Сенат зобов'язав губернські (намісницькі) органи управління офіційно інформувати командирів про розміри цін кожні півроку. Вони ж надсилали до Рахувальної експедиції Військової колегії спеціальні звітні табелі про витрати коштів на закупівлі [8].

Однак ця система контролю не працювала ефективно. Відомості, які подавали губернські та намісницькі правління до Провіантського департаменту про ціни на хліб та фураж для армії, не співпадали з закупівельними цінами, вказаними у звітах командирів частин. В Санкт-Петербурзі дійшли висновку, що вони штучно завищені, стало очевидним розкрадання державних коштів місцевим начальством під прикриттям належного забезпечення військ.

Перебування військових частин на території краю не обмежувалося їхнім статичним положенням. У разі потреби здійснювалися передислокації, марші, маневри та інші різноманітні переміщення, що лягало на плечі місцевого населення ще одним тягарем. Губернське начальство мало заздалегідь потурбуватися про наявність не тільки необхідної кількості продовольства та фуражу, а й тяглових коней та підвід на шляху проходження військ [9, 19]. Селяни, відірвані від своїх повсякденних справ і турбот, змушені були по декілька днів очікувати в повітових містах чи на пунктах збору на узбіччі шляхів можливих наказів щодо перевезення вантажів чи поповнення запасів.

Відповідно до указів та розпоряджень, стройові (верхові) коні в кавалерійських полках отримували овес та сіно з „провіантських магазинів”, а так звані „підйомні” (обозні) – те, що закуповувалося в населення [10]. Таким чином, постачання військ усім необхідним потрапило у безпосередню залежність від

загальної економічної ситуації в губерніях. За умови неврожаю чи високого рівня експорту, а відповідно й збільшення ринкових цін на продовольство і фураж, зростали не тільки витрати на їх придбання, а ще й ризик взагалі зостатися без запасів. У таких випадках видавалися укази Сенату про заборону вивозу до тих пір, поки Провіантський департамент не поповнював їх кількість. Такі втручання у формування цінової політики призводили до нестабільності самого ринку в правобережних губерніях та різких коливань, що негативно позначалося на добробуті населення [11, 94].

З початком літа кавалерійським полкам були потрібні місця для випасу своїх коней. Військова комісія визначала „за вимогою полків для випасання стройових коней на пасовиськах та інших місцях... в інспекціях Українській, Дністровській і Київській” термін – протягом двох місяців. У цей період елітним кірасирським полкам винаймалися луки для покосу сіна та гроші на його вивезення. Гусарські ж і драгунські коні мали випасатися на селянських луках і вигонах. На підставі „Інструкції полковнику кінного полку”, його командир мав право вимагати від місцевого цивільного начальства необхідної кількості площ для випасу за рахунок сільських громад. Разом із тим, військовим рекомендувалося уникати „створення незручностей сільським установам у ході польових робіт” [12, 121]. Проте все це викликало невдоволення селян, яке в результаті переростало у конфлікти і сварки з солдатами і офіцерами.

У більшості випадків перебування в населеному пункті кавалерійської частини було справжнім лихом для його мешканців. З 1803 року передбачалося опікування над військовими стайнями селянських громад власним коштом, „утримання та ремонт їх, тому що, вони (селяни – А.С.) звільняються від перебування коней у своїх обідцях”. Набагато гіршою була ситуація, якщо таких стаєнь у селі не було. Тоді браві кавалеристи розташовували своїх коней у селянських стайнях та хлівах, а худоба господарів опинялася на вулиці.

Олександр I через Міністерство внутрішніх справ наказав губернському начальству разом з Шефами (командирами) полків вишукати можливості для побудови стаєнь там, де їх немає, в обов’язковому порядку: хоча б „з подвійного тину, сіна, солом’яних чи очеретяних дахів” до наступної зими. [13]. Крім цього, надалі було законодавчо регламентовано, що саме має будуватися на кошті „міських і сільських обивателів”, а саме: караульні будинки, будки і шлагбауми; конюшні для стройових коней; караульні хатки; „чулани для амуніції”; та полкові лазарети [14].

Отже, військові повинності, накладені на населення Правобережної України одразу ж після її приєднання до складу Російської імперії, лягли одним із тягарів на його плечі. Російські війська наприкінці XVIII – на початку XIX ст. поводили себе на території краю як завойовники чи окупанти, цинічно прикриваючись гаслами про „об’єднання в єдину душу і тіло” з Росією при допомозі й сприянні місцевої цивільної адміністрації, обирали, а іноді й грабували мешканців, безсоромно ігноруючи усталені звичаї та традиції. За своєю обтяжливостю ці повинності стояли поруч із панщиною та оброком і тяжіли над селянами як обов’язкові до військової реформи 1874 року.

1. Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства

народного просвещения. – 1914. – Май. – № 5.

2. Сецинский Е.И. Переход Каменца-Подольского под Российскую державу 21 апреля 1793 г. // К столетию Воссоединения Подолии с Россией. / Сб. статей. – Каменец-Подольский.: Изд. Подольского губернского статистического комитета, 1893.

3. Державний архів Вінницької області. – Ф.678. – Оп.1. – Спр.13.

4. Полное собрание законов Российской Империи с 1649 г. (далі – ПСЗ). Собрание 1-е. 1649-1825 гг. Под редакцией М.М.Сперанского., Отпечатано в Типографии II Отделения Канцелярии Его Императорского Величества, С-Петербург., 1830. – Т. XXIV. 1796-1798. – № 17646.

5. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXIV. 1796-1798. – № 17829.

6. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XLIII. Ч.1. Книга штатов. Отд.1. – № 17829.

7. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXIV 1796-1798. – № 18145; Т. XXV. 1798-1799. – № 18411.

8. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXIII. 1789-1796. – № 17267; 17433.

9. Бармак М.В. Органи управління Київською, Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія. – Тернопіль, 2005. – Вип.3.; ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXV. 1798-1799. – № 18934.

10. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXIII. 1789-1796. – № 17266, 17350.

11. Брославський В. Конфіскаційна політика російського уряду на Правобережній Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: У 2 т. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – Т 1: Історія України. Краєзнавство.; ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXVI. 1800-1801. – № 19397.

12. Войтенко Ю. Основні засади функціонування цивільної служби в Російській імперії на кінець XVIII – у першій третині XIX ст. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. – Вип. 19.; ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXVII. 1802-1805. – № 20292.

13. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXVII. 1802-1805. – № 20656.

14. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXVIII. 1804-1805. – № 21209.

Ю.С. Степанчук

ОБМЕЖЕННЯ ЦАРСЬКИМ УРЯДОМ ПРЕРОГАТИВ ГЕТЬМАНСЬКО- СТАРШИНСЬКОГО УПРАВЛІННЯ КОЗАЦЬКИМ ВІЙСЬКОМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-XVIII СТ.

Під час Національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького поряд із іншими державними інституціями, було сформовано й українське національне військо, котре стало потужним фактором консолідації українського народу та осередком українського державотворення. Проте статус козацького війська у сформованій Б. Хмельницьким державі почав змінюватися після Переяславської ради 1654 р. З цього часу Москва намагається будь-якими способами нейтралізувати політичну активність військової старшини та ослабити боєздатність Збройних Сил України.

У сучасній українській історіографії [1-9] належним чином розкрито інкорпорацію

Гетьманщини до російської державності упродовж другої половини XVII-XVIII ст. Водночас малодослідженим залишається питання щодо обмеження Царатом боєздатності козацьких військ Гетьманщини.

Автор статті ставить за мету висвітлити особливості наступу царського уряду на українську автономію на прикладі системного обмеження боєздатності козацьких військ Гетьманщини.

Першим кроком на шляху до поступового контролю над збройними силами Гетьманщини з боку Москви стало перейменування українського війська у „Войско его царского величества Запорожское”. Царський уряд зобов’язувався надсилати війську платню, продовольство, військово спорядження тощо, козаки ж повинні були брати участь в усіх військових діях, які розпочинала Московська держава [10, 237]. Проте вже у квітні 1654 р. Москва відмовилася сплачувати козакам платню, обгрунтувавши це тим, що цар воює за визволення України і що його скарбниця несе великі витрати. Відмова платити рядовим козакам призвела до скорочення чисельності українського війська [10, 238].

Намагаючись повернути раніше захоплені Польщею землі та апелюючи до умов союзницького договору, Москва почала вимагати участі українських козаків у власних військових проєктах. Так, на бажання російського уряду Б. Хмельницький вислав у Білорусію 18 тис. козаків під командуванням ніжинського полковника І. Золотаренка. Спільні російсько-українські військові дії, що розпочалися у квітні 1654 р., мали на меті нанесення головного удару по Литовському князівству вздовж лінії Смоленська. Козацько-російські війська захопили Гомель, Бихівський, Кричевський і частину Могилівського повітів, а в липні 1655 р. – Вільну. Під контролем російсько-українських військ опинилися північно-східна й східна частини Білорусі [11, 59].

Успішні спільні військові дії в Білорусії виявили серйозні проблеми українсько-московських відносин. Факти свідчать, що на звільнених від польських військ територіях виникло своєрідне двовладдя: українці створювали свою адміністрацію, росіяни – свою. На цьому ґрунті дві сторони вступали в гострі суперечки [12, 16].

Поширення гетьманської влади на окремі території Білорусії та Литви не відповідало планам московського уряду. Козацький контингент у Білорусії набув значної чисельності й заважав царському уряду в проведенні ним на цій території кріпосницької політики. Не домігшись від Б. Хмельницького виведення козацьких військ із Білорусії, Москва вирішила це зробити сама. Для цього в Смоленську було сформовано загін на чолі з воєводою Змеєвим, який змусив вивести українських козаків зі Смоленського, Дубровенського, Оршанського та Могилівського повітів [13, 3].

Використання збройних сил Гетьманщини у своїх геополітичних інтересах з одночасним їх ослабленням Росія майстерно поєднувала і у наступні десятиліття. Це чітко простежується у текстах українсько-російських договорів періоду Руїни. Другі Переяславські та Глухівські статті забороняли гетьману без згоди царя призначати та звільняти полковників, гетьман не мав права виступати в походи

і повинен був іти з військом, куди накаже цар [14, 32]. У 1672 р. за Конотопськими статтями Росія домоглася й ліквідації „охоче комонного” війська – важливої опори гетьманської влади [15, 72].

Найбільш послідовним у нищенні військової могутності Гетьманщини був Петро І. Лише у перше десятиріччя його царювання українські козаки на чолі із гетьманом І. Мазепою провели одинадцять великих військових походів у складі російської армії з метою захоплення степових земель Кримського ханства та виходу Росії до Чорного моря, зокрема, на Очаків, Акерман, Буджак, Кизи-Кермен, Азов та ін. [16, 56]. Українських козаків, як правило, відправляли на найважчі ділянки бойових дій, де вони, гинучи тисячами, виявляли при цьому зразки військової звитяги. Так, у складі російської армії під час другого азовського походу перебував 15-тисячний український корпус полковника Лизогуба. Українські війська, як зрізнався Петро І, відіграли в здобутті Азова вирішальну роль [17, 111].

Значне виснаження збройних сил Гетьманщини відбулося під час Північної війни. Вже у перший рік шведсько-російського протистояння під час облоги міста Нарви, разом із російським військом було 12 тис. українських козаків. Козаки не приховували свого невдоволення тим, що їх послали на Північ, бо за Переяславським договором козацьке військо мало захищати кордони й інтереси лише своєї держави [18, 160].

4 грудня 1700 р. Петро І призначив командиром псковських військ, до складу яких входили козацькі полки, Бориса Шереметьєва. Уперше наказний гетьман (Іван Обидовський), який перебував не в головній армії (її звичайно очолював сам цар), підпорядковувався російському воєначальнику. Відтепер царські директиви з визначенням цілей і характеру дій адресувалися лише російським воєначальникам [19, 101]. Згодом декілька тисяч козаків було відряджено до гирла Неви та її далеких околиць. Відомо, що вони мучилися там до 1705 р., беручи участь як у бойових операціях, так і у будівництві Петербурга, голодували, конали від холоду і хвороб у незвично вологому кліматі, до того ж постійно зазнавали кривд з боку російської адміністрації [18, 202].

Крім північного вектору бойових дій, українські регулярні війська постійно посилали захищати західні кордони майбутньої Російської імперії. Зокрема, у 1703 р. за наказом Петра І гетьман І. Мазепа відправив 12-тисячний корпус під проводом полковника Маклашевського у Білорусію. Українці мали надати підтримку польському королеві Августу – союзнику московського царя [17, 138]. Весною ж 1704 р. 40-тисячна українська армія вирушила вглиб Польщі на допомогу партії короля А. Саксонського проти партії С. Лещинського [17, 141].

У загарбницьких планах російської геополітики Річ Посполита завжди була суперником Російської держави. Ослаблення Польщі – заповітна мрія російських монархів. Втручаючись у внутрішні справи, царський уряд дбав не про спокій та добробут цієї держави, а про власні інтереси. За джерелами можна прослідкувати, як протягом XVIII століття при першій нагоді царський уряд завжди відправляв на територію Польщі козацькі війська, посилюючи у такий спосіб ворожнечу між українцями та поляками.

Яскравим прикладом таких суджень є відправлення до Польщі у 1732 р. українського корпусу з 11 тис. козаків під проводом генерального обозного Я. Лизогуба на підтримку сина Августа II, кандидата на польський королівський престол [16, 90].

Варто відзначити, що на початковому етапі Північної війни значну допомогу росіянам у справі залучення козацького війська до воєнних дій за межами України надавав І. Мазепа. Є відомості, що І. Мазепа послав свого племінника А. Войнаровського на чолі 5-тисячного загону добірних козаків у район військових дій російської армії, а Стародубський полк – до Бихова, щоб козаки несли там гарнізонну службу. Ще один козацький загін наприкінці червня 1707 р. було відряджено до Полонного (Волинь) у розпорядження фельдмаршала Шереметьєва [18, 196]. До речі, висвітлюючи з патріотичних позицій діяльність І. Мазепи, складно пояснити факт, коли за наказом Петра I війська гетьмана жорстоко придушили антипольське повстання на Правобережжі під проводом полковника С. Палія, який був заарештований і засланий до Сибіру [20, 345].

Практика нищівного використання українських військових підрозділів за межами Гетьманщини продовжилася й після смерті Петра I. Так у 1725 – 1727 рр. відбувся сумнозвісний Гилянський похід. За офіційними відомостями, з 6800 козаків тільки 646 повернулися додому [16, 82]. У черговій російсько-турецькій війні 1735-1739 рр., крім участі козаків у воєнних діях, Україна змушена була постачати продовольство, вози, коней, волів для обозу, погоничів. У першому невдалому поході на Крим загинуло з голоду 12 тис. козацьких коней. [16, 93]. За неповними підрахунками економіка краю зазнала збитків на суму 1,5 млн. крб., в боях загинуло 34,2 тис. українців [21, 287]. При наступі російських військ на Очаків та Азов, в якому брали участь 50 тис. українських козаків, загинуло 10 тис. українців. Козаки втратили 40 тис. коней [16, 94].

Головнокомандуючий російськими військами фельдмаршал Мініх писав цариці Анні, що російські генерали, які командували військом в Україні, дбали тільки про свої маєтки й про прибутки з них. Мініх скаржився, що козаки від важкої служби розбігалися, тисячами втікали до Польщі, Криму, Туреччини й там ставали на службу проти Росії. У давні часи, – зазначив Мініх, – гетьманські козаки могли виставити в поле до ста тисяч, а в 1735 р. їх ледве можна зібрати й двадцять тисяч. Мініх нарікав, що у війні проти турків від українських козаків не було ніякої користі, він рівняв їх із мишами, які тільки дурно хліб їдять під час походу [17, 166].

Військовою доблестю прославляючи російську зброю вкрили себе українські козаки у Семилітній війні між Росією і Пруссією. Лише у перший рік війни Україна вислала 8 тис. погоничів-селян, більша частина яких загинула в поході [16, 97].

Підступним способом ослаблення збройних сил Гетьманщини була дискредитація та знищення неугодної царському уряду козацької військової старшини. Так у 1660-х рр. були звинувачені в антимосковській діяльності і заслані до Сибіру: колишній овруцький полковник Децик, київський полковник Попкевич, баришівський сотник Переяславського полку І. Воробей, осавул Ніжинського полку Л. Бута, писар Переяславського

полку Ф. Тризна та ін [22, 49]. Невдовзі до Сибіру після тортур був засланий Д. Многогрішний та кошовий І. Сірко, який висунув претензії на гетьманську булаву [23, 78]. Така доля спіткала й гетьманів П. Дорошенка та І. Самойловича. Перший був вивезений до Москви, другий – з родиною засланий до Тобольська. Син І. Самойловича, який виявив опір при арешті, після тортур був страчений у Севську. Величні гетьманські скарби поділено на дві частини: половину взято до Москви, а половину передано до військового скарбу [20, 359].

Після того як гетьман І. Мазепа здійснив свій історичний вибір і перейшов на сторону шведів, царський уряд почав із особливою люттю нищити інституції української державної автономії та переслідувати непокірну йому військову козацьку еліту. Після героїчної оборони гетьманської столиці Батурина в містечку Лебедин було організовано спеціальний суд над прихильниками гетьмана І. Мазепи. Як оповідає український літописець, „багато старшин й козаків, запідозрених у прихильності до І. Мазепи, тому що вони не прибули до Глухова на вибори нового гетьмана, вишукувано по домах і віддано на різні тортури: колесували, четвертували, вбивали на палю, а вже зовсім за іграшку вважалося вішати й рубати голови. Тортурами примушували до того, що люди самі признавали себе винними, а потім уже їх карали смертю” [17, 152]. Там же було страчено (колесуванням) наказного гетьмана Д. Чечеля, керівника оборони Батурина [24, 160].

У відповідь на перехід запорожців на бік І. Мазепи російські війська знищили Запорозьку Січ на о. Базавлук. Кошовий отаман Степаненко писав гетьманові І. Скоропадському: „голови луплено, шії до плахи рубано, вішано й інші тиранські смерті завдано... мертвих із гробов не тилко товариство, но і чернецов одкопувано, голови оним утинано, шкури луплено і вішано”. Січові будинки було спалено, взято артилерію, амуніцію. У полон попало 26 курінних отаманів та 250 козаків; з них 156 страчено на горло, решту відправили до Сибіру [25, 235].

Хоча Петро I й пообіцяв амністію козацькій старшині, яка повернеться від І. Мазепи, але після полтавської перемоги цю амністію скасував. Представників козацької старшини – Чуйкевича, Максимовича, Зеленського, Кандибу, Кожуховського, Гамалію та інших „мазепинців” – заслано до Сибіру, а маєтки їх конфісковано. На полковників Стародубського, Чернігівського, Ніжинського були призначені росіяни. На полковника Гадяцького призначено серба Милорадовича; на полковника Прилуцького – Г. Галагана, який допоміг росіянам зруйнувати Січ [16, 82].

Згодом до України із Бендер повернулися полковники Горленко, Максимович, Ломиковський та ін. Незважаючи на їх повну „повинну” перед царем, всі вони були заарештовані й заслані до Сибіру [18, 39]. Така ж доля спіткала й небожа гетьмана І. Мазепи – А. Войнаровського. Царські власті заарештували його у Гамбургу й після допитів у Петербурзі А. Войнаровський з сім'єю був висланий до Якутська [26, 123].

Трагедією для частини української козацької старшини завершилося звернення наказного гетьмана П. Полуботка до Сенату зі скаргою на зловживання Малоросійської колегії. Посилаючись при цьому на

договір з Московією Б. Хмельницького, П. Полуботок порушив клопотання про обрання гетьмана „вільними голосами”. Розлючений цим С. Вельямінов викликав його до себе й накинувся з відвертими погрозами: „Я бригадир і президент, а ти що таке переді мною? Ніщо. Ось я вас зігну так, що й інші луснуть. Государ наказав перемінити ваші давнини і вчинити з вами поновому!” [21, 269].

Цар наказав заарештувати П. Полуботка, всю старшину, що була з ним (15 осіб), і всіх українців, що підписали петицію. П. Полуботок, ресент генеральної канцелярії Володковський та полковник Переяславський Карпека померли у Петропавлівській фортеці. Інших після смерті Петра І, звільнено, але інтерновано в Петербурзі. Відпущено в Україну лише тих, хто мав синів, а синів узято заручником [16, 85].

Після цього Україною прокотилася хвиля арештів. Було схоплено Д. Апостола і генеральну старшину В. Жураківського та Я. Лизогуба, котрі очолювали гетьманський уряд, їх завезено до Петербурга і кинуто у Петропавлівську фортецю [27, 46]. Лише після смерті Петра І, згідно з маніфестом імператриці Катерини І, окремим українським старшинам, зокрема миргородському полковнику Д. Апостолу, наказано було жити із сім'ями у Петербурзі: „... за те вышпоказанные от старшин вины и преступления наших указов и чинимые к малороссийскому подлому народу обиды и разорения... надлежали сослать в ссылку на вечное житье в Сибирские города, а движимые и недвижимые их имения взять на наше величество; однако ж Мы... указали жить им в Петербурге с женами и детьми безсъездно...”. Після приведення до присяги на вірність царському уряду миргородський полковник Д. Апостол був відпущений на Лівобережжя. Замість нього заручником у Петербурзі залишився його син Петро [28, 97].

Лист Київського воеводи Д. Голіцина канцлерові Г. Головкину ілюструє механізм розпалювання ворожнечі між верхівкою козацької старшини: „Задля нашої безпеки на Україні треба насамперед посягти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, надіюсь, буде приходити з доносами. При цім не треба поводитись із донощиками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливим доносом, але коли з ним обійтись ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман з старшиною будуть боятись. Як раніше я до вас написав, так і тепер кажу: треба, щоб в усіх полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті” [21, 226].

Нестерпним тягарем на плечі Збройних Сил України лягли повинності, пов'язані із будівництвом судноплавних та іригаційних каналів на території Російської держави. Важкі роботи призвели не тільки до втрати боездатності козацького війська, а й до значних демографічних втрат серед продуктивного чоловічого населення України. Нижченаведена статистика свідчить про масштаби виведених з Гетьманщини людських ресурсів. Наприклад, у 1716 р. на вимогу царського уряду на будівництво каналу між Волгою і Доном вислано 10 тис. українських козаків під проводом генерального хорунжого І. Сулими [17, 165]. У 1721 р. за наказом

царського уряду на спорудження Ладозького каналу вислано 12 тис. козаків на чолі із П. Полуботком, а під Дербент – 10 тис. козаків на чолі з Д. Апостолом [18, 29]. 9 лютого 1722 р. згідно з царським указом 10 тис. козаків вислано на будівництво Ладозького каналу і 10 тис. – Донського. Полковник Черняк, який був на роботах на Ладозі, так описував становище козаків у своєму донесенні російському сенатові: „При Ладозі у каналній роботі велике число козаків хворих знаходиться, і що раз, то більше умножаються тяжкі хвороби – найбільше вкоренилася гарячка й опух нів, і мруть з того, однаке приставство офіцери, не вважаючи на таку нужду бідних козаків, за повелінням господина бригадира Леонтієва без жадного бачення немилостиво б'ють при роботі палками, – хоч і так вони їй не тільки вдень і вночі, а навіть і в дні недільні і празничні одправляють – без спочинку до неї приганяють. Боюся я отже, щоб козаків тут не погубити як торік – що їх хіба третя частина в минулім році до дому вернулася, тому попереджаю сенат сім покірнішим своїм писанням і рабсько прошу: благовольт не допустити моєї команди погинути до кінця при каналній роботі і аби не була переведена на інші місця для зачинання іншої роботи – сам Бог бачить, нема ким її робити, бо всі козаки в силі своїй дуже ослаблі і ледве живі” [20, 391].

Крім „каналних” робіт, збройні сили України постійно використовувалися й на інших трудовітських військових та господарських проектах. Інтенсивне залучення козаків до тяжких робіт спостерігається на початковому етапі Північної війни. Історик Б. Крупницький доводить, що за планами царського уряду Київ і Смоленськ мали стати основними пунктами оборони в російській прикордонній зоні. Поза ними споруджувалася ціла мережа укріплень. Турботи про захист кордонів України лягали на плечі І. Мазепи. Цар вимагав од нього прискорити спорудження Київської фортеці, а також відбудову укріплених пунктів на кордоні з Польщею. Протягом літніх місяців козаки займалися важкими земляними роботами, живучи власним коштом, а тим часом їхні господарства занепадали. На роботи до Києва стягувалися з усієї Гетьманщини козацькі й добровільні полки. Прохання гетьмана полегшити становище цих людей цар ігнорував [18, 196].

Після завершення Північної війни козацьке військо стало зайвим і небезпечним у політичних планах Росії щодо України. Напередодні впровадження Першої малоросійської колегії з України було вислано понад 20 тис. козаків на Каспійське море, на р. Сулак, будувати фортецю св. Христа [20, 398].

У 1731 р. з метою захисту Росії від турецько-татарських військ на південних кордонах Гетьманщини розпочалося будівництво Української укріпленої лінії (від Дніпра до Сіверського Дінця). Її зведення вимагало величезних матеріальних та людських ресурсів. Гетьманщина була основним постачальником сировини, робочої сили та козаків для несення вартової служби. Автор „Історії Русів” зазначав, що кожного року на будівництві Української лінії працювало 20 тис. козаків і 10 тис. посполитих. Згодом російський уряд наказав вислати на лінійні роботи до р. Орелі 10 тис. козаків і 10 тис. посполитих під командуванням полковника П. Апостола [17, 166].

Ще від часів Б. Хмельницького верховним головнокомандуючим українського війська вважався

гетьман. Ротація генеральної військової старшини, полковників, сотників відбувалася тільки за його санкції. Планомірні намагання підпорядкувати козацьке військо царському правлінню бачимо наприкінці XVII – початку XVIII ст. Згідно з новим положенням Коломацького договору, царський уряд почав наказним чином зміщувати з посад деяких старшин та полковників. Зокрема, було зміщено генерального осавула В. Себина, полковників Л. Полуботка та Д. Райчу [5, 324].

У липні 1706 р., коли О. Меншикова з кавалерійським авангардом було відряджено на Волинь стежити за ворогом, Петро I підпорядкував йому І. Мазепу у воєнному відношенні. Це розпорядження глибоко вразило гетьмана, бо досі він як голова автономної Української держави корився лише наказам царя [18, 194]. В іншому випадку, все той же О. Меншиков самочинно, навіть не питаючи верховного головнокомандуючого українською армією, наказав білоцерківському полковникові разом зі своїм військом вирушити в похід [18, 196].

Спробою безповоротно підпорядкувати козацькі війська своїй владі став спеціальний царський указ 1706 р., за яким була сформована Українська дивізія, куди увійшли всі козацькі полки Лівобережжя та Слобідської України. Командування дивізією здійснював царський генерал, йому підпорядковувался український гетьман [8, 92].

У листопаді 1708 р. за наказом Петра I гетьманом Лівобережної України було обрано І. Скоропадського, а його сина – П. Скоропадського – відправлено заручником до Петербургу. Згідно з традицією, І. Скоропадський після обрання звернувся до Петра I з проханням затвердити „статті”. Відповідь була такою: „Український народ з ласки царя має стільки вольностей, як ні один народ на світі” [29, 300]. Хоча право гетьмана керувати внутрішніми справами України й підтверджувалося царською грамотою від 5 січня 1710 р., за якою гетьману дозволялося „всякое воинские и гражданские в Малой России дела управлять по войсковым правам, по прежнему обыкновению и постановленным пунктах...”, царський уряд одночасно спрямовував діяльність гетьмана і всієї старшинської адміністрації в потрібному йому напрямі. По суті гетьманська адміністрація перетворилася на виконувача наказів російського царя. Як бачимо з вищевикладеного матеріалу, ці накази суперечили переяславським домовленостям Б. Хмельницького з Московією [18, 54].

Після смерті І. Скоропадського цар своїм указом знищив владу гетьмана як верховного вождя козацького війська, передавши команду над військом генералові М. Голіцину, який був головнокомандуючим усіх московських військ в Україні [18, 55]. Разом із цим указом з’явилося розпорядження про можливість призначати російських офіцерів на полкові уряди. Так на полковництво в Стародубський і Чернігівський полки було призначено колишніх російських комендантів І. Пашкова та М. Богданова [30, 32].

У 30-60 роках XVIII ст. з боку царського уряду була проведена ціла низка реформ стосовно українського національного війська, мета яких – ослаблення військової козацької старшини та ліквідація будь-яких автономних ознак збройних сил України. За царським указом від 8 серпня 1734 р., кількість

значкових товаришів у 10 полках мала не перевищувати 420 осіб, а саме: у Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Лубенському, Полтавському і Переяславському полках по 50 осіб, а в Київському, Миргородському, Прилуцькому і Гадяцькому – по 30. Водночас зазначалося, що значкових товаришів, які не ввійшли до цієї кількості, потрібно записати рядовими козаками [31, 131]. Невдовзі реєстрових козаків Гетьманщини було поділено на бойовий склад (виборних козаків) та допоміжний (підпомічники). Виборні козаки відбували військовою службу, тоді як бідніші підпомічники виконували допоміжні обов’язки: збирали й постачали провіант, коней, худобу; займались доставкою пошти; навіть обробляли землю за відсутності виборних козаків. Реєстром (компютом) був встановлений лише 20-ти тисячний склад виборних козаків [8, 92].

Одним із останніх ударів по самобутній системі українського національного війська був указ імператриці Катерини II, за яким лівобережне козацтво повністю переводилося на російські воєнні статuti [30, 39]. Це фактично розв’язало П. Рум’янцеву руки в питаннях військової дисципліни й забрало козаків ще одне стародавнє право, коли козака міг судити тільки суд рівних (тобто козаків) за своїми власними законами [4, 106]. Взавши за зразок російську армію, генерал-губернатор П. Румянцеv сформував спеціальний загін із козаків, належним чином озброєний та обмундирований, для охорони архіву Малоросійської колегії, генерального суду і скарбниці. Коли хто з козаків відмовлявся виконувати таку регулярну службу, П. Рум’янцев наказував їх бити „без пощади”. Він наказав, щоб тих козаків, котрі не підкоряються своїм командирам, сікли різками, а впертіших – позбавляли козацького стану та реєстрували як селян [4, 106].

Можна констатувати, що драматична історія національного війська періоду Гетьманщини обірвалася 9 липня 1783 р., коли Військова колегія видала указ про ліквідацію збройних сил України – козацького війська. З 10 гетьманських і 3 компанійських утворено 10 регулярних карабінерних полків з 6-річним терміном служби. На козаків поширилося наймення „солдати”. У цих полках заведено сувору військовою дисципліну: сам П. Рум’янцев наказував бити їх „нещадно плетьми і киями” за найменшу провину [17, 206].

Зазначимо, що збройні сили Гетьманщини сформувалися в умовах Національної революції середини XVII ст. За свідченнями іноземних джерел, козацьке військо було найбоєздатнішим військом Європи на той час. Однак у зв’язку із новими геополітичними трансформаціями Україна поступово підпадає під вплив молодого, але експансіоністської Московської держави. Тому ліквідація царським урядом державних інституцій України-Гетьманщини, зокрема національних збройних сил, стала питанням часу.

1. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – К., 2005.

2. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам’ять століть. – 1997. – № 6; Його ж - Українсько-російська війна 1658-1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003.

3. Горобець В.М. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь // Український історичний журнал. – 1998. – № 1; Його ж - Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. – 2000. – № 1; Його ж - Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. // Український історичний журнал. – 2003. – № 6; Його ж - Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: вплив суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформація регіональних геополітичних процесів // Український історичний журнал. – 2005. – № 4.
4. Козут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., Основи, 1996.
5. Кресін О. Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст. Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003.
6. Левітас Ф. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. 2006. – березень (№ 3).
7. Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. – № 3; Його ж - Економічна політика царизму щодо Гетьманщини (перша чверть XVIII ст.) // Історія України. – 1997. – листопад (№ 43); Його ж - Наступ уряду Петра I на українську культуру // Історія України. – 1997. – грудень (№ 45); Його ж - Наступ царату на державний суверенітет Гетьманщини (XVIII сторіччя) // Розбудова держави. – 1998. – № 1-2.
8. Стороженко І.С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 1.
9. Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003; Його ж - Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2006.
10. Історія держави і права України. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина / . – К., Видавничий дім „Ін Юре”, 2000. – Т.1.
11. Ковкель І.І., Ярмусик Э.С. Історія Беларусі. С древнейших времен до нашего времени. – Минск, «Аверсэв», 1998.
12. Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. – № 3.
13. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. – № 6.
14. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. Договори Юрія Хмельницького р. 1659 // Український історичний журнал. – 1993. – № 11-12.
15. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. Договори за гетьманування І. Самойловича 1672 та 1674 рр. // Український історичний журнал. – 1994. – № 4.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К.: „Либідь”, 1993. – Т. 2.
17. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: „Глобус”, 1992.
18. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О. Струкевича / . – К.: Грамота, 2008.
19. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2006.
20. Грушевський М. Люстрована історія України. – К.: Репринтне відтворення видання 1913 року, 1990.
21. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – К.: „Альтернативи”, 1997.
22. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Київська

старовина. – 1992. – № 4.

23. Мельник Л. Гетьман Іван Самойлович // Київська старовина. – 1996. – № 1.
24. Кривошея В., Кучер В. Полковник Дмитро Чечель // Київ. – 1998. – № 3-4.
25. Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів, 1936. – Видання Івана Тиктора. – Ч.1.
26. Радовський В. Допит Войнаровського, небожа Івана Мазепи // Дзвін. – 1992. – № 7-8.
27. Шевчук В. Данило Апостол і його реанімаційні зусилля щодо збереження козацької держави // Розбудова держави. – 1994. – № 1.
28. (Герасименко Н.О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727 – 1734 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 3.
29. Ефименко А.Я. Історія українського народу. – К.: „Льбидь”, 1990.
30. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. – № 1.
31. Панащенко В. Значкові товариші // Київська старовина. – 1999. – № 4.

О.М. Жук

ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ВОЛИНИ (КІНЕЦЬ XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVI СТ.)

Дослідження особливостей сільських поселень Волині в складі Великого князівства Литовського (ВКЛ) є актуальним з огляду на майбутній їх розвиток після Люблінської унії 1569 р. та масовий відтік з них населення в період колонізації Наддніпрянщини. Дослідженням поселень Волині в складі Литви та Польщі займалися ще в XIX ст. вчені різних країн. Польський дослідник О. Яблоновський вивчив питання залюднення українських земель, чисельності поселень, а також земельної власності в XVI ст. [1]. Російський історик М. Владімірський-Буданов опрацював описи повітових замків українських земель 1545 і 1552 рр., здійснив досить змістовну характеристику заселення упродовж другої половини XV ст. і до Люблінської унії [2; 3]. Історія Литовсько-Руської держави, управління, державне господарство, економічне й етнокультурне життя на українських землях у складі ВКЛ висвітлено у працях відомих істориків минулого й сучасності: М. Довнар-Запольського [4], М. Грушевського [5], Н. Яковенко [6], О. Русіної [7].

Проте питання чисельності та характеристики сільських поселень на українських землях у складі ВКЛ не було предметом окремого дослідження. У зв'язку з цим автор статті ставить за мету проаналізувати типи сільських поселень Волині залежно від форм власності, населеності соціальними групами населення, їх професійними заняттями й покладеними на них податками і повинностями.

З кінця XV ст. і до 1569 р. українські землі історичної Волині перебували в складі Великого князівства Литовського. Більшість сільських населених пунктів Волині перебували у приватній власності місцевих князів, панів і землевласників. Київський історик Н. Яковенко за описом війська 1528 року подає кількість димів¹, належних княжам і панським родинам на Волині. За її підрахунками, княжі родини володіли

¹ Дим – одиниця оподаткування (двір).

22 824 димами, а панські – 11 232 димами, тобто разом княжі й панські володіння складали 34056 димів [6, 103-104]. Якщо ж виходити з того, що одне село в середньому складалося з 15-20 димів, то можна стверджувати, що княжо-панські родини Волині володіли близько 2000 сіл [8, 61].

До державної власності належала відносно невелика кількість сіл, приписаних до повітових замків (кілька десятків) та великокняжих дворів (кілька сотень), які утворювали окремі волості чи повіти. До останніх належали господарські двори в Горохові, Турійську, Торговиці, Фалимичах, Перемиський повіт і Кузмінська волость та інші [9, 69; 10, 178]. Станом на 1545 рік у приватне володіння до названих станів також перейшли 105 державних сіл і 8 замків, які перебували в підпорядкуванні Луцького і Володимирського замків, а також 45 сіл Кременецького замку [10, 187, 199-230]. Тому на цей час при замках залишалася зовсім невелика кількість державних сіл: при Володимирському – вже не лишилося жодного [10, 23-28], при Луцькому – 30 [10, 167], при Кременецькому – 15 сільських населених пунктів [10, 218]. По декілька чи навіть десятки державних сіл, незважаючи на умови їх постійної роздачі за вислугу шляхті, все ще залишалися при великокняжих державних дворах. Зокрема, чи не найбільшим був державний резерв Кузмінської волості Кременецького повіту, який включав 73 села [10, 230].

Церковні володіння на Волині склалися з маєтків, належних Луцькій православної єпископії – 34 села, Володимирській єпископії – 27 сіл, Луцькій католицькій єпископії – 19 сіл; з монастирських володінь – 32 села та 7 сіл належало окремим церквам [11, 98; 3, 8-13]. Загальна чисельність церковних володінь складала близько 130 сіл.

Луцький повітовий замок, перебуваючи в управлінні старостинського уряду, володів декількома десятками приписаних до нього державних сіл, які платили відповідні податки і виконували повинності на його користь та були державним резервом для роздачі за винагороду шляхті. Зокрема, в середині XVI ст. до замку ще було приписано 13 сіл і два подарські двори. Замкові двори в селах Гнідава і Красне служили для утримання княжої резиденції ще від часів Давньої Русі. В них були дома-світлиці для тимчасового проживання великого князя, послів або службових осіб високого звання. Поряд стояли будинки обслуговуючої челяді, якої в обох дворах нараховувалося 15 осіб, а також кухні, комори, льохи і лазні. В глибині дворів розташовувалися хліви та стайні для худоби, коней і птиці, а також склади зерна. До дворів прилягали орні землі, що засівалися зерновими культурами й, частково, городиню. В річковій заплаві простягалися дворові луги-пасовища й сінокоси. Двори утримувалися на повинностях селян замкової волості. Відробляючи 5-7 днів у рік, селяни виконували всі основні роботи: орали, сіяли і збирали врожай, заготовляли сіно, будували і ремонтували дворові будівлі, возили вугілля тощо. Гончарі з села Кульчин задовольняли замкові потреби в посуді, ковалі з Рудників і Солтисово – в залізному інвентарі, селяни з Козлинич і Брюхович відгодовували державну худобу для весняного продажу. Сільські теслі з Полісся постійно виконували поточні ремонтно-будівельні роботи безпосередньо в Луцькому замку, а риболови поставляли виловлену рибу.

Кожний дим замкових сіл платив у державну казну та безпосередньо на утримання замкових урядовців грошові й натуральні податки. Так, Чернеч-городокська волость давала на великого князя 100 відер меду щорічно та інші замкові села – 74 відра меду і півтори копи грошей² щорічно. На старосту медової данини йшло більше 23 відер і майже 20 коп грошей та ще 13,5 колод житнього зерна, 15 колод (45 центнерів) вівса, біля двох коп³ курей і десять коп яєць, велика кількість випеченого білого і чорного хліба, пряжі та хутра звірів. На управляючого замковим господарством – ключника з тих же замкових сіл йшло щорічної плати десять коп грошей, копа курей тощо.

Все населення замкових сіл поділялося на різні категорії: підневільну дворову челядь, тяглих селян, податково-відробіткових селян, замкових слуг і людей спеціальних служб. Зокрема, у 1545 році із загальної кількості 124 селянських дворич⁴, 88 були податково-відробітковими, 14 дворич – рудниками або людьми спеціальних служб, 13 дворич виконували службу замкову – воротню, сторожову, поштову, і 9 дворич несли тяглу службу по виконанню сільськогосподарських робіт і підводну повинність за розпорядженнями старости [12, 79-82].

Як бачимо, рівень експлуатації селян у державних замкових селах у 1545 році був досить невисоким. Проте державний резерв замкових поселень постійно скорочувався внаслідок їх роздачі шляхті за вислугу. Зокрема, в період поміж 1545-1552 роками від Луцького замку в приватні руки відійшли ще п'ять сіл Чернеч-городокської волості і в його резерві залишилося тільки вісім сіл [11, 79-82]. Щодо соціальної структури, то село Забороль під Луцьком, яке перейшло у власність Олехна Борзобагатого, нараховувало п'ять дворич в 11 димів – службових і 12 дворич в 33 дими тяглих, а також трьох городників [13, 183].

Ще один документ 1558 року зафіксував податки й повинності чотирьох повних службових дворич села Смердині, в кожному з яких було по чотири дими. Селяни цих дворич зобов'язані були робити роботу, яку їм скажуть, і троє з них давали по три відра меду з кожного дворича. Та ще одне з дворич платило щорічно податок воловщини⁵, а з іншого брали по 10 грошів за сіно; ще одне двориче данини не платило, а тільки було на відробітках [14, 37-38]. Тут видно окремі загальні стандартні податки і окремі диференційовані, залежно від покладених на дворича повинностей. Поділ на дворича, а не на волоки, вказує, що у цьому селі дія Устава на волоки 1557 року ще не була запроваджена [5, 212].

Податкові реєстри приватних сіл князя Романа Сангушка у Володимирському та Луцькому повітах нараховували в княжих маєтках 1075 селянських димів

² Коп литовська – грошова одиниця Великого князівства Литовського, дорівнювала 75 польським або 60 литовським грошам

³ Коп – одиниця лічби, що дорівнювала числу 60, використовувалася для обчислення податків.

⁴ Двориче – господарство; умовна міра земельної площі, належної селянській родині (10-15 димів); одиниця оподаткування.

⁵ Воловщина – назва головного загальнодержавного податку селян у Великому князівстві Литовському, що використовувалася на Волині, інші назви – сребщина, подимщина.

і 593-х городників, які виплатили в грудні 1568 року другу рату (частину) державного подимного податку встановленого на Гродненському вальному сеймі. Ця частина податку складала по 12 грошів від диму і по два гроші з городника або разом з першою ратою, тобто на рік, відповідно, 24 і 4 гроші [15, 310-311]. Тут спостерігається, що крім податків і повинностей на свого господаря селяни ще платили загальнодержавний грошовий податок.

Окремо слід виокремити села, що перебували у церковній власності. Зокрема, Пересопницькому монастирю належало село Пересопниця із підданими селянами, які платили податки й відбували повинності. Найбільшу групу склали тяглі селяни – 12 сімей, які мали по 0,5 волоки землі, відбували з неї дводенну в тиждень роботу, платили по шість грошів земельного податку – чиншу, давали вівцю, курку і по 0,5 маці⁶ вівса. Двоє селян були службовими і теж сиділи на 0,5 волоки землі, крім податків і дводенної роботи, виконували піддану повинність. Інші двоє службових селян їздили з листами і працювали тільки по одному дню на тиждень тому, що мали лише городи і невеликі ділянки землі. Троє селян – риболов, лісник і пасічник не платили податків, а виконували свою безпосередню професійну роботу на монастир [16, 299].

Характеризуючи особливості різних типів сільських поселень Волині в середині XVI ст. варто відзначити їх щільну заселеність (у середньому в 20-30 димів і більше), осілість та прив'язаність мешканців до сільськогосподарських робіт, серед яких переважало землеробство. Слід зауважити помітне збільшення (до 60-80%) в соціальній структурі поселень тяглих селян і зростання чисельності городників, а загалом – людей-землеробів, прив'язання їх повинностей до розміру земельної ділянки – волоки, зменшення розміру земельних наділів до 0,5 волоки при звичайному наділі в одну і допустимому дві волоки, а також високий рівень експлуатації селян в приватних поселеннях.

Важливою рисою поселень Волині була нерівномірність в оподаткуванні їх жителів залежно від того, в чийй власності вони перебували. Цю нерівномірність мала би врівноважити Волочна Устава, яка однак на час прийняття Люблінської унії не була введена в усіх волинських господарствах [5, 212]. Названі характеристики могли спонукати селян до переходу від одного господаря до іншого, втеч та пошуку меншого рівня експлуатації на „окраїнних” землях Подніпров'я. Підтвердженням цього є витяг з поборового реєстру сіл князя Романа Сангушка в Несухоїзькій волості Володимирського повіту Волинського воєводства про масові втечі зuboжілих селян (1571 р.), а також скарги шляхти до Луцького гродського уряду про втечу підданих і т. ін. [17, 44-46, 49].

1. Jablonowski A. Polska 16 wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Zrodla dziejowe. T. VIII. Ziemie ruskie. Wołyn i Podole. – Warszawa, 1889.

2. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV века до Люблинской унии (1569) // Архив Юго-Западной России (АЮЗР). – Ч. 7. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. – Киев, 1890.

3. Владимирский-Буданов М. Церковные имуществы в Юго-западной России XVII в. // АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV-XVIII вв. – К., 1907.

⁶ Маца – міра об'єму сипучих, дорівнювала 4 корцям або чвертям.

4. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.1. – Киев, 1901.

5. Грушевський М.С. Історія України-Руси [Текст]: в 11-ти т. 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991– (Пам'ятки іст. думки України). – Т.5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків – 1994.

6. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна: [монографія] / Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту; Інститут критики. – Вид. 2-ге, переглянуте і випр. – К.: Критика, 2008.

7. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою // Україна крізь віки. У 15 т. – К.: Вид. Дім „Альтернативи”, 1998. – Т. 6.

8. Акты о заселении Юго-западной России // АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – Киев, 1890.

9. Троневиц П. Волинь в сутінках української історії XIV-XVI ст. – Луцьк: КОГЕУС-ДІКСОН, 2003.

10. Описание замков Владимирского, Луцкого и Кременецкого 1545 года // Пам'ятники изданные Временной Комиссией для разбора древних актов. – Ч. IV. – Т.2. – К., 1859.

11. Троневиц П. Луцкий замок. – Луцьк: КОГЕУС-ДІКСОН, 2003.

12. Троневиц П. Луцкий Ринок у XV-XVIII ст. // Старий Луцьк. Вип. V. – Луцьк, 2009.

13. Описи замків Черкаського, Канівського, Київського, Житомирського і Луцького 1552 року // АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. – Киев, 1886.

14. Archiwum ksiazat Sanguszkow. – Т.6. – Lwow, 1910.

15. Archiwum ksiazat Sanguszkow. – Т.7. – Lwow, 1910.

16. АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322-1648 гг.). – К., 1883.

17. Селянський рух на Україні 1569-1647 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Г.В. Боряк, К.А. Віслобоков, Т.Ю. Гирич та ін. [відп. редактор М.Г. Крикун]. – Київ: Наукова думка, 1993.

Селянство в умовах капіталістичних трансформацій і суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

А.І. Берестовий, О.М. Федьков

УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОДАТКОВИХ ІНСПЕКЦІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Друга половина XIX – початок XX ст. – період кардинального реформування податкової системи Російської імперії загалом та Наддніпрянської України зокрема. Важливим кроком, спрямованим на покращення ефективності стягнення податків було запровадження інституту податкових інспекторів.

Еволюція системи оподаткування та функцій податкової інспекції у пореформений період знайшла своє відображення у вітчизняній історіографії [1-6]. Однак деякі аспекти діяльності податкових інспекторів залишилися поза увагою дослідників, що зумовлює актуальність окресленої проблеми. Мета роботи – проаналізувати функції податкових органів Російської імперії кінця XIX ст. та податкових інспекторів зокрема. Об'єкт дослідження – діяльність тогочасних податкових органів, предмет – податкові інспектори.

Діяльність утворених ще за Катерини II казенних палат як з обрахунку податків, так і з їхнього стягнення мала суто канцелярський характер. Однак палати не акумулювали грошові кошти, надаючи прийом сум, що надходили, губернським та волосним казначействам. Уся практична робота зі збору податкових надходжень і стягнення недосплат із них покладалася не на чиновників цивільного відомства, а на співробітників Міністерства внутрішніх справ. Надходження зборів із селян здійснювалося головним чином погрозами волосним і сільським посадовим особам. Ті в свою чергу тиснули на неплатників, спонукаючи їх до швидшої сплати, навіть за рахунок позичок чи продажу майна. За неплатниками пильнували також сільські громади під постійним гнітом кругової поруки. Практикувалося покарання різкими неплатників за вироками волосних судів. Одним із найбільш „дієвих” засобів стягнення податків у 1880-ті рр. була затримка у видачі чи обміні паспорта особам, що йшли на заробітки. Проте зміни в податковій системі все одно вимагали підвищення кваліфікації усіх співробітників фінансового відомства [7, 197].

Функції контролю, які здійснювали земські начальники, на думку М. Бунге, були недостатніми для ефективного управління селянськими громадами. Тому загальною програмою реформування податкової системи та фінансово-фіскальних органів передбачалося створення інституту податкових інспекторів. За задумами Міністра фінансів, він мав бути мережею агентів, які б володіли ситуацією на місцях і знали економічні можливості краю [8, 29].

Слід зазначити, що ідея М. Бунге про створення податкової інспекції, як і попередні його ініціативи, отримала неоднозначні оцінки. Так, під час обговорення в Державній Раді проекту закону про утворення податкових інспекцій, його опонентом виступив Міністр внутрішніх справ граф Д. Толстой. Він негативно поставився до призначення в повіті представників Міністерства фінансів. Зокрема, Д. Толстой зауважував: „Одна з причин незадовільної роботи повітових управлінь не нестача, а швидше надлишок у повітах спостерігачів та керівників”. Не отримавши позитивної оцінки міністра і положення про наявність представників Міністерства фінансів у повітових з селянських справ присутствіях: „Названі установи відають значною кількістю різноманітних земельних та адміністративних справ, стосовно селянства, в яких податкові інспектори не компетентні, тому немає підстав доручати їм спостереження за діяльністю селянського управління з правом ревізії повітових та волосних управлінь” [8, 17-18].

Податну інспекцію було створено законом від 30 квітня 1885 р. Вона складалася з 500 інспекторів, які не були прикріплені до певної території. Їхній територіальний розподіл здійснював безпосередньо міністр фінансів. Згадана вище половинчастість цього закону виявлялася передусім у обмеженості компетенцій податкових інспекторів казенними палатами. Фактично створення податкової інспекції носило експериментальний характер, оскільки податковий інспектор не мав адміністративної влади. Ця обмеженість підкреслювалася у ст. 4: „Виявивши неправильність дій урядових або громадських установлень по стягненню чи розподілу казенних зборів, податковий інспектор не робить з цього приводу ніяких розпоряджень власною владою, але про помічену неправильність доносить відповідній казенній палаті” [9, 3-6]. Отже, наведена стаття свідчить про те, що на податкових інспекторів покладалася насамперед наглядова функція. Виконавчі ж повноваження та можливість втручання у фіскальну діяльність мінімізувалися.

Законом від 30 квітня 1885 р. компетенція податкових інспекторів була тимчасово обмежена збиранням відомостей „про склад, цінність та прибутковість майна, що підлягало казенному оподаткуванню”. Разом із тим, позиція М. Бунге залишилася незмінною. Він вважав, що „необхідно встановити чіткі форми та порядок складання

мирського та волосного бюджетів, крім цього, дати можливість податковій інспекції брати участь у цьому процесі, яка повинна контролювати сукупність всього місцевого обкладання населення як державними податками, так і земськими, волосними та мирськими зборами” [10, 96].

Формування податкових органів Російської імперії, на нашу думку, носило суперечливий характер. Зокрема, не була чітко прописана компетенція податкової інспекції, яка була не досить чіткою. Сам міністр фінансів М. Бунге вбачав у податкових інспекторах проміжний інститут на шляху до створення повноцінної податкової адміністрації, діяльність якої, за його задумом, спрямовувалася б на стягнення прямих податків [11, 395].

Із започаткуванням інституту податних інспекторів перед Міністерством фінансів Російської імперії постало важливе завдання: створити організаційно-штатне та кадрове забезпечення цієї установи. Законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, що безпосередньо регулювали основні напрямки діяльності податкової інспекції, не визначали структури технічного апарату, підпорядкованого їм. Кошти на це були внесені в загальний кошторис фінансування системи податних інспекторів, яке було визначене в розмірі 1 млн. 50 тис. руб. на рік. На практиці ж такий обсяг фінансування виявився недостатнім. Внаслідок цього, за усієї службової завантаженості, податним інспекторам доводилося багато уваги і часу приділяти питанням діловодства. Проблему було вирішено після запровадження в 1897 р. посади помічника податкового інспектора, який і мав відтепер організовувати цей вид діяльності [1, 97].

Вперше права та обов’язки податкових інспекторів були детально визначені спеціальною посадовою інструкцією від 12 серпня 1885 р., відомої як „Наказ податним інспекторам по губерніях Європейської Росії” [12, 579-582]. У цьому документі зазначалося, що до компетенції податкових інспекторів належить: 1) забезпечення обкладання всіх визначених законом об’єктів державного поземельного податку; 2) перевірка достовірності кадастрової оцінки земель, здійсненої земствами; 3) дослідження впорядкованості різних документів, що визначали статус суб’єктів власності; 4) перевірка здійснення органами міського самоврядування обліку і оцінки міського нерухомого майна, що підлягало відповідному державному податку; 5) нагляд за своєчасною сплатою мита за перехід нерухомого майна від однієї особи до іншої; 6) подання казенній палаті звітів щодо ступеню рівномірності встановлених ставок державного поземельного податку і про відповідність їх дійсній різниці доходності й цінності земель у податній дільниці; 7) податні інспектори, призначені у Київську, Волинську та Подільську губернії, повинні були звітуватися про надходження відсоткового збору з маєтків, що належали особам польського походження; 8) нагляд за стягненням відсоткових зборів; 9) обов’язок стягнати за розмірами, складом і причинами накопичення недосплат; 10) право ревізувати повітові казначейства з подальшим донесенням про результати ревізії казенним палатам [12, 580-581].

Тобто, на податкових інспекторів покладалося досить широке коло обов’язків, що зводилися,

головним чином, до спостереження за стягненням прямих податків та нагляду за громадськими і становими закладами, які були зобов’язані сплачувати казенні збори. Податковий інспектор зобов’язувався також пильнувати за порушеннями в процесі збору гербових і кріпосних зборів, повідомляючи про них до Казенної палати, збирати статистичні відомості про платоспроможність населення та про натуральні й грошові повинності, які воно відбувало [7, 246].

Загальне річне утримання податкового інспектора визначалося в 1500 руб. Із цієї суми по 300 руб. складало харчові й квартирні кошти, а також 500 руб. виділялося щорічно на „роз’їзних”. Таким чином, податні інспектори були віднесені до категорії т. зв. „звичайних” чиновників. Тобто, їхнє грошове утримання передбачалося в рамках відповідних їхньому рангу, на відміну від представників служби непрямих податків (акцизного відомства). Певні пільги вони мали лише щодо пенсійного забезпечення (за третім розрядом). Окрім цього, Міністру фінансів було надано право підвищувати утримання кращих інспекторів ще на 300 руб. щорічно. Взагалі ж податні інспектори були віднесені до VI класу – колезьких радників, що означало досить високий службовий статус [1, 97].

Інструкцією від 12 серпня 1885 р. визначався також статус податкових інспекторів: вони були зобов’язані головувати у повітових присутствіях і вводилися до складу місцевих із селянських справ присутствій із правом голосу в справах, що стосувалися стягнення казенних зборів чи відбування населенням різних грошових повинностей. Разом із тим, податкова інспекція в першу чергу виконувала консультативні функції. Доки поліція не була звільнена від податкових обов’язків, податкові інспектори не мали права самостійно розпоряджатися наглядом за надходженням окладних зборів [7, 200].

За перші роки свого існування інститут податкових інспекторів узагальнив та систематизував значний масив матеріалу стосовно оподаткування різних верств суспільства Російської імперії. Це дало поштовх для подальшого розвитку як податкового законодавства, так і апарату, що забезпечував фіскальну діяльність. Необхідність реформування та уніфікації державного апарату, який відповідав за стягнення прямих податків, була вкрай актуальною, оскільки в системі оподаткування часто зустрічалися розбіжності. Так, у Харківській губернії у більшості повітів розкладка мирських зборів здійснювалася лише між землевласниками в громадах. Однак часто оподатковувалися і безземельні селяни, прилучені до волості. Тільки у Харківському повіті в одних громадах податки поділялися за наявністю чоловіків, у інших – за працівниками, в третіх – за дворами. Випадки звільнення найбідніших селян від оподаткування були поодинокими. Податкові інспектори Харківської губернії знайшли такі лише у Валківському та Сумському повітах [1, 97].

Тогочасні реалії економічного життя підштовхували податкових інспекторів до активної діяльності щодо забезпечення належного надходження податків. Так, у 1890 р. херсонський губернатор залучив працівників податкової інспекції до безпосереднього нагляду за стягненням усіх видів податків. За їхньої допомоги перевірялася звітність і діловодство волосної адміністрації та органів

сільського самоврядування. І. Озеров характеризував практичну діяльність податкових інспекторів в Україні так: „Така практика виявилася вдалою і отримала схвалення імператора Олександра III. Тому циркуляром від 4 травня 1892 р. міністр внутрішніх справ визнав діяльність херсонського губернатора такою, що заслуговує наслідування” [13, 90].

Різноманітність і складність функціонування обов’язків податних інспекторів вимагали ґрунтовних знань із економіки, статистики й права. Тому Міністерство фінансів постійно наражалося на труднощі, скажімо під час розв’язання питання комплектації податкової інспекції кваліфікованими кадрами, які б не лише мали належний рівень освіти, а й були б професійно підготовлені. Потреба у вдосконаленні роботи податкової служби з часом продемонструвала необхідність спеціальної підготовки її працівників. Також практика діяльності діючих податних інспекторів показала необхідність призначати на ці посади осіб, які б відповідали вимогам досить високого освітнього цензу. Проте, до середини 1890-х рр. в українських губерніях на роботу в податних дільницях нерідко призначалися особи без належної підготовки. Наприклад, податним інспектором міг бути призначений відставний штаб-ротмістр [1, 97]. Разом із тим, Міністерство фінансів в окремих випадках було змушене робити і кроки протилежного характеру, призначаючи на відповідальні посади в місцевій податковій адміністрації осіб освічених, але без досвіду відповідної роботи. Так, на середину 1890-х рр. вакантні посади податних інспекторів в українських губерніях Російської імперії заміщувалися або чиновниками казенних палат, або ж випускниками вищих навчальних закладів. Представники останньої з цих категорій для своєрідного стажування на той чи інший термін (залежно від рівня підготовки кандидата) відряджались до казенних палат. Проте, в реальних умовах такі претенденти на посаду податкового інспектора набували переважно лише теоретичних знань [1, 99].

Розширення функцій податкових інспекторів та сфери їхньої діяльності неминуче призвело до кадрового дефіциту і, як наслідок, неможливості ефективно виконувати свої обов’язки. Тому на порядку денному постало питання про збільшення чисельності податкових інспекторів. Для вирішення цієї проблеми за ініціативи Міністерства фінансів у 1897 р. було законодавчо започатковано інститут помічників податкових інспекторів [14, 177-184]. У такий спосіб планувалося, по-перше, збільшити штат працівників податкової інспекції (оскільки одного інспектора на повіт було вже замало); по-друге, розвантажити податкових інспекторів від роботи, яка вважалася другорядною; по-третє, підготувати кадри до роботи в майбутньому на посаді податкового інспектора.

Помічникам податкового інспектора було присвоєно VIII клас (колезький асесор) і визначено річне утримання: зарплата – 500 руб., ідальних – 250 руб., квартирних – 250 руб., роз’їзних – 300 руб [1, 99]. Всього було започатковано 150 помічників податкових інспекторів на 796 дільницях Російської імперії. В українських губерніях на 1910 р. працювало 152 податних інспектори (із загальної кількості 1016 осіб по імперії, тобто 15%) та 38 помічників (з

256, тобто 14,8%) [1, 101]. Враховуючи значення України в економічному потенціалі Російської імперії, така кількість інспекторів, на нашу думку, була явно недостатньою.

Помічники податкового інспектора мали такі функціональні обов’язки: 1) участь в генеральних перевірках торгівлі й промислів на правах чиновників казенних палат; 2) діловодство в повітових податних із квартирного податку присутствіях; 3) збирання різного роду довідок; 4) перевірка сімейного і майнового стану осіб, які претендують на державну допомогу, зокрема відставних “нижніх чинів” та їхніх вдів; 5) виконання окремих доручень казенних палат щодо відомостей про осіб, неспроможних сплатити недосплати, що рахуються за ними; 6) розробка і частково збирання статистичних відомостей про врожаї, торговельні та промислові підприємства, про окремі галузі виробництва [14, 177-184]. Запровадження інституту помічників податкових інспекторів започаткувало низку заходів із удосконалення нормативно-правової бази щодо діяльності податкових інспекцій та компетенції її працівників.

Разом із цим, спостерігалася постійна ротація кадрів податкової інспекції. В міру набуття досвіду, вони переміщувалися до більш складних дільниць. Оскільки відносно простішою була робота у сільських дільницях, а складнішою – на промислових міських, то відповідно кращі кадри переїжджали з села до міста. Природно, що робота на промислових міських дільницях давала більше шансів для подальшого кар’єрного просування службовця. Тому більшість із них не відмовлялися від подібних кадрових ротацій. Хоча слід зазначити, що траплялися й випадки, коли один із податних інспекторів підвищував свій службовий статус, а інший – навпаки [1, 98].

Таку політику Міністерства фінансів щодо переміщень службовців податної інспекції не можна визнати однозначно виваженою. Адже специфіка службових обов’язків податкового інспектора вимагала відмінного знання місцевих економічних умов, розвитку господарства та його тенденцій, податкової спроможності суб’єктів оподаткування тощо. У випадку ж переїзду на інше місце роботи податковий інспектор потрапляв в нові умови професійної діяльності, мусив знову знайомитися із місцевими умовами господарської діяльності, які часто суттєво різнилися від вже вивчених. Тому на новому місці роботи податному інспекторові необхідно було витратити певний час для об’єктивного вивчення нової ситуації, що знижувало ефективність його діяльності. Особливо, якщо зважити на те, що до сільської місцевості потрапляли через кадрові ротації не завжди найкваліфікованіші працівники.

Необхідність удосконалення законодавства стосовно податкових інспекторів та їхніх помічників була зумовлена невизначеністю статусу місцевих органів прямого оподаткування. Тому 24 травня 1899 р. було опубліковано нове „Положення про податкових інспекторів та їхніх помічників” [15, 203-207], яке суттєво розширювало правове поле діяльності місцевих податкових органів.

Із часом інститут податкової інспекції набував самостійності, зріс обсяг його повноважень і виконуваних функцій. Так, згідно Положення від 23 червня 1899 р., податкові інспектори залучалися до

стягнення окладних зборів із селян. Фактично це було початком нового етапу в діяльності фінансових агентів. Згідно з новим законом, виконавча влада передавалася до рук земських начальників і податкових інспекторів. У віданні поліції були залишені лише торги на продаж майна осіб, які мали недосплати. Так, керівництво Департаменту окладних зборів визнавало, що попередня практика продемонструвала хибність передачі права збору податків нижчими поліцейськими чинами, освітній та моральний ценз яких не надавав достатніх гарантій правильного виконання справи [7, 247]. Тому, передаючи процес збору податків до компетенції податкових інспекторів, Міністерство фінансів намагалося не лише впорядкувати фіскальні відносини, але й унеможливити зловживання в цій сфері [8, 4-5]. Самі ж податкові інспектори відзначали, що „прагнення забезпечити успішність надходження окладних зборів було єдиною турботою поліції, нерідко за повного відкидання бережливого ставлення до платників. Подібний порядок стягнення приводив у більшості випадків до досить сумних наслідків, а саме до повного розорення селянства і до недосплати до казни колосальних сум зборів, які могли б бути сплачені селянами без особливого напруження” [7, 247].

Політиці примусового стягнення податків відповідала й система кругової поруки [16, 133]. Згідно з нею, сільська громада зобов'язувалася вносити недосплату за неплатоспроможного господаря. Між тим кругова порука вже давно продемонструвала свою неспроможність. Тому в 1903 р. С. Вітте її скасував, а сплату окладних зборів поклав на повну відповідальність кожного домовласника. Такий захід Міністра фінансів став, на нашу думку, черговим кроком у знищенні залишків кріпосницької системи на селі. Він спростив не лише збір податків, але й звільнив підприємливе селянство від відповідальності за дії окремих членів громади. Проблему стягнення недосплати відтепер вирішував лише податковий інспектор разом із земським начальником. Від останнього залежало, застосовувати чи ні примусові заходи до боржника чи зарахувати непосильну для селянина недосплату до окладу наступного року [7, 248].

Нижчими органами стягнення, як і раніше, залишалися виборні селянські збірники (сільські старости) та волосні старшини. Казенні та земські збори вносилися селянами у встановлені самими ж сільськими громадами терміни. Внесені суми розподілялися Казенними палатами між казною і земством із перевагою на користь останнього. Неотримані до терміну недобори стягувалися примусовими заходами. Однак, невидача паспортів селянам була заборонена, а кругова порука зберігалася лише для громад із чисельністю ревизьких душ 60 і більше [7, 201].

Функціональні обов'язки та порядок реалізації повноважень податкових інспекторів фіксувалися у „Довідникових книгах для податних інспекторів” [2, 627]. У них містилася значна частина законодавчих актів щодо сплати селянами податків, відбування різноманітних повинностей, земельне облаштування селян тощо. Аналіз змісту цих довідників свідчить, що податкові інспектори мали досить високий особистий посадовий статус, оскільки призначалися на посаду безпосередньо міністром фінансів. Крім цього, інструкції податковим інспекторам, опубліковані у

1912 р., показали суттєве посилення значення і розширення владних виконавчих повноважень податкової інспекції. Разом із тим, вплинути на ситуацію з надходженнями прямих податків податкові інспектори могли лише повідомляючи казенні палати, які, в свою чергу, зверталися до місцевої адміністрації та поліції для вирішення тієї чи іншої проблеми. Були наявними випадки привласнення значних коштів збирачем податків. Так, зокрема, селяни с. Залевок Київської губернії звернулися до Київського губернатора з проханням з'ясувати, куди поділися сплачені ними податки. В ході проведених слідчих дій було встановлено факт привласнення сплачених селянами коштів збирачем податків І.Гордієнком [17, 1-3]. Безумовно, такі зловживання службовим становищем були непоодиноким явищем у тогочасному українському селі.

Цьому сприяло й поліпшення освітнього рівня складу податкових інспекцій. У 1910 р. у Волинській губернії із 13 податкових інспекторів 11 мали вищу освіту, 2 – середню. Усі 6 помічників закінчили вищі навчальні заклади. У Катеринославській губернії усі 18 інспекторів та 3 помічники були з вищою освітою. У Подільській губернії з 14 посад податкових інспекторів та 5 помічників – 1 інспектор мав середню освіту, решта – вищу. На Полтавщині 14 інспекторів і усі 4 помічники закінчили вищі навчальні заклади, 3 інспектори – середні навчальні заклади. У Таврійській губернії вищу освіту вищу освіту отримали свого часу всі 13 податкових інспекторів та 3 помічників. У Харківській губернії із 20 інспекторів і 3 помічників лише один мав середню освіту, решта – вищу. Найгірша ситуація із фаховим складом податкових інспекцій спостерігалася у Херсонській та Чернігівській губерніях. У першій поруч із 17 податковими інспекторами та 2 помічниками з вищою освітою працював 1 інспектор із середньою, і один – навіть із початковою. В другій із вказаних губерній нижчою освітою обмежувався кваліфікаційний рівень 2 податкових інспекторів [1, 102]. Зрештою, більшість податкових інспекторів та усі їхні помічники мали вищу освіту.

Отже, формування інституту податкових інспекторів було логічним продовженням реформування податкової системи Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Вдосконалення законодавства щодо прав та обов'язків податкових інспекторів, поступове розширення переліку їхніх повноважень були зумовлені насамперед потребою впорядкування процесу збору податків на селі. Водночас діяльність податкових інспекторів сприяла покращенню сприйняття селянством функцій фіскальних органів загалом.

1. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – К., 2001.

2. Справочная книга для податных инспекторов. – Спб., 1885.

3. Соколов С. Дополнение к справочной книге для податных инспекторов и их помощников. – М., 1901.

4. Основные задачи податного и оценочного дела: Руководство для податных инспекторов земских и городских управ по разным вопросам податного и оценочного дела / Сост. П.Г. Гаврик. – Спб., К., 1912.

5. Иноземцев А.Н. Очерки и заметки податного инспектора. – Вып.1., Златоуст. – 1910.

6. Тютчев А.П. Правила и порядок взыскания с крестьян долгов частных и казенных. – Спб., 1912.

7. Захаров В.Н. *История налогов в России. IX – начало XX в.* / В.Н. Захаров, Ю.А. Петров, М.К. Шаццлло. – М.: РОССПЭН, 2006.
8. Ровинский К. *Податная инспекция в России (1885-1910 гг.)* / К. Ровинский. – СПб., 1910.
9. *Учреждение должности податных инспекторов // Вестник финансов, промышленности и торговли.* – 1885. – № 27.
10. *Записка, найденная в бумагах Н.Х. Бунге.* – М.: Наука, 1991.
11. Кованько П. *Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России* / П. Кованько. – К., 1901.
12. *Наказ податным инспекторам по губерниям Европейской России: Утв. Управляющим Министерством финансов 12 августа 1885 г.* // *Вестник финансов, промышленности и торговли.* – 1885. – Т.3.
13. Озеров И. *Основы финансовой науки* / И. Озеров. – М., 1914.
14. *Усиление состава податной инспекции // Вестник финансов, промышленности и торговли.* – 1897. – № 4.
15. *Положение о податных инспекторах и их помощниках [комментарии] // Вестник финансов, промышленности и торговли.* – 1899. – Т. 3. – № 32.
16. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 645. – Спр. 13. – 154 арк.
17. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 702. – Спр. 65. – 12 арк.

І.Г.Верховцева

СЕЛЯНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В ІЗМАЇЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ БЕССАРАБІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Розвиток місцевого самоврядування в сучасних умовах не можливий без урахування досвіду його становлення у попередні епохи. Особливо актуальним у цьому контексті уявляється вивчення регіонального досвіду, оскільки специфіка історичного буття будь-якого краю, зумовлена чинниками природно-географічного і соціально-політичного характеру, впливала на розвиток інститутів самоврядування в регіоні, формувала традиції місцевого управління та самоорганізації населення.

Чималий дослідницький інтерес представляє місцеве самоврядування в Ізмаїльському повіті Бессарабської губернії Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Розташований повіт у південній частині губернії, на прикордонні з Румунією, до складу якої входив протягом 1861-1878 рр. [1, 92]. Російською Ізмаїльщина стала після перемоги у війні з Туреччиною 1877-1878 рр. Нова влада залишила тут незмінною систему місцевого управління, сформовану згідно з румунськими законами у попередній період історії краю. Вона різнилася від тієї, що діяла в інших регіонах імперії, оскільки місцеве самоврядування на Ізмаїльщині було організоване не за станowo-корпоративним, а за територіальним принципом. У сільській місцевості його можна вважати селянським, адже мешкали тут переважно селяни [2, 369]. До того ж, склад населення краю був поліетнічним: тут проживали представники слов'янських, романських, тюркських та багатьох інших народів, що, безумовно, справляло певний вплив на соціальні відносини в регіоні [3, 161].

Місцеве самоврядування на Ізмаїльщині кінця ХІХ – початку ХХ ст. привернуло увагу дослідників вже на початку ХХ ст. Дореволюційні історики відзначали територіальний принцип, за яким воно було

організовано, всестановий характер місцевих установ самоврядування, протиставляли їх станowo-корпоративному селянському самоврядуванню інших регіонів країни і певною мірою вважали взірцем, за яким доцільно було, на їх погляд, реорганізувати селянське самоврядування в Росії [4]. Радянські історики це історичне явище фактично обходили увагою, оцінки ними спроб царського режиму реформувати місцеве управління і місцеве самоврядування здійснювалися лише з позицій класової теорії [5], а регіональні відмінності просто не помічались, адже це не узгоджувалося з існуючою в СРСР уніфікованою системою місцевого управління. Новітні дослідники активно вивчають історію Ізмаїльщини, але місцеве самоврядування у цьому краї до поки що висвітлювалося побіжно і фрагментарно [1, 95]. Не ставлячи перед собою мету всебічного висвітлення проблеми, спробуємо визначити специфічні риси, що характеризують селянське самоврядування на Ізмаїльщині тієї доби, і на основі аналізу архівних матеріалів дати відповідь на запитання: чи є підстави вважати його таким, що суттєво різнилося у своїх реальних проявах від відповідного явища, яке функціонувало на решті території країни.

Ізмаїльський повіт був тою частиною Бессарабщини, яка з давніх-давен належала до найбільш „динамічних” у геополітичному відношенні регіонів Північно-Західного Причорномор'я. Особливе географічне розташування краю (на берегах Дунаю та Чорного моря, які часто виступали природними кордонами між державами) робило його зоною активних військових протистоянь між країнами, що змагалися за панування у Надчорномор'ї: Туреччиною, Росією, Молдавією, Румунією. Тільки у ХІХ ст. Ізмаїльщина чотири рази переходила зі складу однієї держави до іншої. Зрозуміло, що за таких умов в краї не могли сформуватися сталі традиції соціального життя, кожний новий політичний „хазяїн” проводив власну соціальну політику та сприяв заселенню краю або представниками тюркських, або романських, або слов'янських народів. У результаті Ізмаїльщина стала складовою слов'яно-романо-тюркського прикордоння; історична доля привела сюди і чимало інших вигнанців, які тікали від соціальних, релігійних утисків зі своєї історичної батьківщини [3, 164; 6, 82].

Краї не мав природних копалин, частими були посухи, окремі його ділянки представляли собою солончаки, придатних для орного землеробства земель було мало. Скотарство (дрібне, переважно вівчарство), городництво, бахчівництво, садівництво, рибальство були поширеними способами господарювання. Їхня продукція задовольняла потреби місцевого населення, але не носила стратегічного характеру, що сприяв би експорту і міг дати потужний імпульс розвитку міжнародної торгівлі у регіоні.

Важливими рисами природно-географічного становища Ізмаїльщини є розташування на важливих геополітичних магістралях континентального масштабу, на берегах комунікаційних і торговельних артерій – ріки Дунай та Чорного моря. Входження краю до складу Росії у 1878 р. стало початком тут певної соціально-політичної стабілізації і мало сприяти утвердженню імперії у Причорномор'ї, її просуванню на Балкани та Близький Схід. Зважаючи на останнє,

слід зазначити, що при виробленні системи місцевого управління у новоприєднаному регіоні російська влада мусила враховувати специфіку етнокультурного буття краю і докладати зусиль, аби запобігти появі на своїх південно-західних кордонах вогнища конфліктів чи-то на соціальному, чи-то на етнічному, чи-то на релігійному ґрунті. Адже на Ізмаїльщині з її поліетнічним складом населення в різних частинах повіту мешканці на різних, зумовлених історичними обставинами, засадах користувались чи володіли землею, об'єднувались у колонії, мали різні права в господарському і соціальному житті.

Не менш важливим аргументом, який змушував місцевих урядовців шукати адекватні форми управління краєм, була необхідність якнайшвидше налагодити виконання ними фіскальних функцій. Ураховуючи це, радикальна руйнація і реорганізація місцевого управління тут загрожувала виконанню цього важливого державного завдання і соціальної стабільності у регіоні. Саме на цьому часто наголошується в документації місцевого справочинства розглядуваної доби: чиновники різних рівнів та представники поліцейсько-адміністративного апарату постійно нагадують управлінцям низових ланок адміністрації, що основними завданнями їх діяльності є чітке і ретельне ведення фінансової документації, неухильний контроль за сплатою населенням податків та виконань натуральних повинностей [7, 2]. Серед останніх чільне місце у цьому прикордонному, важливому з точки зору реалізації стратегічних планів імперії, краї були повинності щодо облаштування шляхів сполучень [8, 2].

За румунськими законами 1864 та 1874 рр., усе населення Ізмаїльщини об'єднувалось у громади-комуни, будь-який мешканець краю мав обов'язково бути приписаним до певної комуні і сплачувати відповідні податки. Кожна комуна – чи-то міська (об'єднувала населення міста та прилеглих територій), чи-то сільська (об'єднувала населення одного або кількох селищ) – були самостійними юридичними особами, формально – установами всестанового характеру, але у сільській місцевості, як зазначалося вище, вони фактично були установами селянського самоврядування. В межах Ізмаїльського повіту існувало 108 сільських комун. Управлялася комуна комунальною радою в складі 9-17 осіб. Ради обирались усіма членами комуні, які досягли 21 року, мешкали у комуні не менш двох років та сплачували державі належні податки [4, 181]. Виборці розподілялися на дві категорії, залежно від суми сплачуваного податку; вибори проводилися раз на чотири роки. Очолював комунальну раду примар, його особа затверджувалася губернатором. По затвердженні примар ставав представником місцевої адміністрації, отримував платню з комунального бюджету. Таким же місцевим чиновником низового рівня ставав комунальний писар, який, як і примар, отримував відшкодування з комунальних фінансів за виконання своїх обов'язків [4, 182; 9, 1-9].

Самостійність комуні проявлялась у її праві вирішувати деякі питання, зокрема, утримання місцевої церкви, священників, при чому жодний член комуні не міг бути примушений утримувати служителів та установи культу конфесії, до якої не належав; утримання соціально незахищених членів,

приміром, дітей-сиріт, опіка над майном яких була важливою справою, що постійно перебувала під контролем комунальної ради та рішення з якої виносилися загальними зборами членів комуні. Не менш важливим напрямом діяльності комуні була опіка ефективністю місцевого господарства, застосування заходів щодо підвищення аграрної культури. Фінанси комуні склалися з 20-відсоткових відрахувань від загальної суми прямих державних податків, що стягувалися з населення, та від надання в аренду закладів, які торгували міцними напоями [4, 182]. До обов'язкових для комуні видів діяльності, що були визначені румунськими законами і залишилися без змін по входженню краю до складу Росії, були утримання комунального управління, початкових шкіл, громадських будівель, цвинтарів, видатки на фінансове і загалом господарське планування та справочинство. Також, за згодою адміністрації, комуна мала право запроваджувати додаткові податки [4, 183].

Дореволюційні історики зазначають, що, на відміну від інших регіонів Росії, мешканці Ізмаїльщини мали більше прав у вирішенні проблем свого життя, при чому усі члени комуні мали рівні права в комунальному самоврядуванні. В Росії після запровадження селянського самоврядування у 1861 р. селяни зазнавали надмірної опіки та адміністративного контролю з боку місцевих управлінь. Сільські сходи під впливом писаря (часто єдиного писемного серед місцевих мешканців), сільського та волосного старост носили суто формальний характер, а повітове та губернське земства не мали жодних способів впливу на функціонування волосних і сільських установ самоврядування. Натомість, на Ізмаїльщині аналогі загальноросійських земських установ – земські ради та „непремінні земські комітети” разом із місцевими комунами становили єдину систему „земсько-господарського управління місцевістю” [4, 180-182].

Це, на наш погляд, дійсно на формальному рівні включало селян Ізмаїльського повіту до складу системи установ місцевого самоврядування. Проте у реальному житті селянське самоврядування тут у розглядуваний період, як і в інших регіонах Росії, зазнавало надмірних контролю та тиску з боку поліцейсько-адміністративних установ. Приміром, поліцейське керівництво змушувало примара та сільського старосту виконувати певні поліцейські функції у межах комуні чи села, жорстко контролювало та регламентувало виконання ними усіх обов'язків, оскільки ті вважались представниками місцевої адміністрації [10, 3-17]. Чиновники освітнього відомства також доволі прискіпливо контролювали і по суті управляли освітньою діяльністю комуні, примушуючи примара впливати на рішення комунального сходу щодо освітньої діяльності в місцевості [11, 3]. Через це самостійність комуні у вирішенні деяких питань зводилася нанівець. Особливо жорстким за діяльністю комуні був контроль з боку бюрократичних і поліцейських установ у справах землекористування і, як зазначалося вище, виконання фіскальних функцій [7, 48]. Усе це, на наш погляд, робило комунальне самоуправління на Ізмаїльщині складовою місцевого поліцейсько-адміністративного апарату, а селянське самоврядування в регіоні – малоефективним інструментом соціальної активізації населення,

О. В. Волос

втім – як і в інших регіонах Росії тими часами, головним чином через надмірний контроль та адміністративний тиск з боку управлінських структур краю.

Отже, підстав вважати селянське самоврядування в Ізмаїльському повіті у розглядану добу таким, що суттєво різнилося від відповідного у решті регіонів імперії, на наш погляд, мало. Важелів впливу на діяльність установ самоврядування на селі у мешканців Ізмаїльщини через неписьменність селян, традиціоналізм та консерватизм, низький рівень громадської активності та культури загалом було не більше, ніж у селян переважної більшості інших повітів Росії. Ба, навіть після 1878 р. їх децю у чому стало більше: зокрема, примара відтепер не призначали місцеві посадовці, як це було у румунські часи; він обирався на загальному комунальному сході і лише потім затверджувався місцевою адміністрацією (губернатором) [4, 182]. Відмінності ж у функціонуванні установ селянського самоврядування на Ізмаїльщині зводилися переважно до тих принципів, за якими вони створювалися. Дійсно, у цьому краї з його специфічними етнокультурними умовами саме територіальний принцип організації місцевого самоврядування найбільше відповідав нагальним завданням швидкого налагодження функціонування фіскальної системи та запобігав соціальним конфліктам. В цьому контексті перспективним в плані подальшої наукової розробки уявляється питання регіональних особливостей нормативно-правової бази місцевого самоврядування на Ізмаїльщині, пов'язаної з етнокультурними особливостями соціального буття краю.

1. Лебеденко О.М., Тичина А.К. *Українське Подунав'я: минуле та сучасне.* – Одеса: Астропринт, 2002.
2. Корнилович С.И. *Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака с приложением генерального плана сего края, составленное при гражданской съемке Бессарабии производившей по Высочайшему повелению размежевания оной на участки с 1822 по 1828 год.* – Аккерман: Тип. И.М.Гринштейна, 1899.
3. Верховцева И.Г. *Украинское Придунавье – славяно-романо-тюркское пограничье: базовые факторы формирования коллективной идентичности населения // Актуальные проблемы социологии, политологии, философии и истории: материалы международной заочной научно-практической конференции (19 декабря 2011 г.).* – Новосибирск: Изд. „Сибирская ассоциация консультантов”, 2011.
4. Гессен И.В. *Сельская коммуна в Измаильском уезде Бессарабской губернии // Мелкая земская единица: Сборник.* – СПб.: б. р. – С. 179-185.
5. Бондаревський А.В. *Волосне управління і становище селян на Україні після реформи 1861 року.* – К.: вид-во АН УРСР, 1961.
6. Верховцева І.Г., Дізанова А.В. *Українське Подунав'я як історико-культурний регіон // Гуржійські історичні читання: Зб. наук. праць.* – Черкаси, 2009.
7. *Комунальна установа „Ізмаїльський архів” (Далі – КУІА).* – Ф. 775. – Оп.1. – Спр. 2.
8. КУІА. – Ф. 781. – Оп.1. – Спр. 1.
9. *Румынский устав об общинах городских и сельских 1864 г. (с изменениями, введенными Законом 13 марта 1874 г.).* – Болград: Тип-я Красиловского, б.р.
10. КУІА. – Ф. 533. – Оп.1. – Спр.53.
11. КУІА. – Ф. 781. – Оп.1. – Спр. 5.

3 ІСТОРІЇ ПРИВАТНОГО КІННОЗАВОДСТВА ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (II ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Південноукраїнські степи до цього часу зберігають славні традиції кіннозаводства. Про людей, що належали до різних станів та присвятили своє життя розведенню коней, ми знаємо дуже мало. Дослідження матеріалів з історії конярства Південної України лише відкриває одну з сторінок минулого Степового Побужжя. Природно-історичні та економічні умови України сприяли розвитку цієї галузі тваринництва. Протягом XIX століття в державі відбувся процес формування ряду інституцій, які займалися питаннями конярства: кінні заводи, земства, сільськогосподарські товариства.

В сучасних умовах інтерес до накопиченого в минулому цими установами досвіду зростає. Ідеї, що були ними розвинуті, є вагомими й сьогодні. З огляду на це вивчення історії конярської справи на регіональному рівні, дослідження еволюції наукових ідей з питань конярства доповнює загальну історію господарського розвитку України.

Метою цієї статті є розгляд внеску окремими відомими землевласниками Херсонської губернії у справу впровадження та пропаганди досягнень й досліджень в галузі конярства. Обмірковування цього процесу вимагає вирішення таких завдань: вивчення стану наявної джерельної бази з означеної проблеми; дослідження та оцінка внеску приватних осіб краю у розвиток конярської галузі в степовій Україні; узагальнення досягнень та успіхів південного регіону в цій галузі тваринництва у визначений історичний період.

Останнім часом в українській історичній науці популярними стали дослідження історії розвитку різних галузей господарської діяльності на місцевому рівні, в яких висвітлено соціально-економічні, культурологічні аспекти історії регіонів. Саме тенденція до вивчення минулого регіонів сприяла появі робіт, що значно розширили фактологічну базу даних про економічний та соціальний розвиток українських земель.

Усю літературу за хронологічним принципом умовно можна розподілити на кілька періодів: дореволюційний, радянський, сучасний. Серед видань загального характеру, що були присвячені конярству в Росії, слід згадати працю І. К. Мердера, в якій проаналізовано стан російського конярства в різні історичні періоди, розглянуто особливості управління цією галуззю в XIX столітті, викладено заходи, що сприяли розвитку приватного кіннозаводства, описано різні породи коней, розведенням яких займалися в російській державі. Автор праці сам визнавав, що для написання у нього було мало історичних джерел, оскільки архів з історії конярства Росії згорів в 30-х роках XVIII століття. Однак загальні тенденції розвитку галузі автором відстежені та проаналізовано [1]. Дослідження XIX століття характеризуються тим, що автори були безпосередніми свідками подій. Чимало робіт присвячено сільськогосподарському виробництву, окремим галузям, що розвивали в своїх маєтках відомі землевласники південної України в той час. Серед

праць цього періоду слід згадати В. А. Бертесона, А. А. Скальковського, І. Лінке, А. В. Гібер-фон-Грайфенфельд [2]. Крім того, у другій половині XIX століття у спеціалізованих сільськогосподарських виданнях з'являються публікації, присвячені проведенню та результатам всеросійських і регіональних виставок коней, в яких активну участь брали земські установи, приватні особи, що займалися розведенням коней [3]. В описах сільськогосподарських та промислових виставок місцевого рівня, які обов'язково мали відділи кіннозаводства, міститься чимало інформації щодо стану галузі в краї, способів збереження місцевих порід коней, підвищення прибутковості кіннорозведення [4]. За такими публікаціями ймовірно відслідкувати тенденції розвитку конярства на регіональному рівні, зростання інтересу до цієї справи серед місцевого населення.

Радянські історики через ряд причин не мали можливості об'єктивно висвітлювати та оцінювати діяльність представників знатних дворянських родів, що на регіональному рівні чимало зробили для господарського розвитку краю.

В сучасній історичній науці досить своєчасним є вивчення внеску різних родин у розвиток регіонів Російської імперії на підставі різноманітних документів, які зберігаються в сховищах обласних архівів та краєзнавчих музеїв. Вплив родини Фальц-Фейнів на соціально-економічний розвиток Півдня України досліджено багатьма науковцями, серед них слід згадати Н.В. Данилевича [5], А.А. Задерейчук [6]. Про відомий рід Скаржинських, члени якого досить багато зробили для піднесення економічного рівня розвитку південного степу у XIX столітті й розвивали різні галузі господарства, маємо чимало публікацій та наукову працю О.М. Дорошенко. [7]. Життєдіяльність видатного українського історика, поета, композитора, етнографа, фольклориста, просвітника і громадського діяча М.М. Аркаса в останні десятиліття особливо викликає величезний інтерес серед дослідників. Тематика публікацій про Аркаса та його рід є дуже різноплановою, серед яких слід згадати дослідження В.П. Шкварця [8]. Однак господарська діяльність Аркасів ще не повною мірою оцінена сучасниками та найменше досліджена науковцями і лише тепер зацікавила вчених [9].

У XIX столітті в Росії сформувався інтерес до системного розведення породистих коней та кінного спорту. В цей час почали створюватися спеціалізовані господарства – кінні заводи.

Херсонське земство від моменту запровадження почало дбати про покращення поголів'я селянських коней. В основному заходи земських установ полягали: у облаштуванні злучних пунктів за дорученням управління державного кіннозаводства; купівлі власних плідників; видачі премій за використання плідників для спарування; виділення грошей на купівлю плідників. У 1870 році управління кіннозаводством запропонувало земським установам відпускати казенних жеребців на злучні пункти на таких умовах: для жеребців та обслуговуючого персоналу земські установи повинні були виділяти зручні приміщення безкоштовно; за спарування брати доступну платню; частину або всі витрати на цю справу – взяти на себе.

Відродження конярства як галузі розпочалося в краї з 80-х років XIX століття, що було зумовлено зростанням потреби в конях як робочої сили для перевезення вантажів. З історії краю відомо, що на середину XIX ст. на півдні випасали багатогісячні табуни степових коней, для яких характерними були такі риси, як швидкість і витривалість. Зі слів старожилів, коні мали середній зріст, тонкі й мускулясті ноги, рівну спину, тонку шию з маленькою головою та відносно великими вухами, були дуже добре пристосованими до своєрідних кліматичних умов Південної України. В ті часи їх випасали протягом року на цілих землях, що заростали високим пір'єм. В основному коней постачали для кавалерії та продавали за кордон.

Унаслідок швидких темпів заселення південного регіону, в 60-70-х роках XIX століття скоротилася площа пасовищ, на яких можна було випасати коней, і відповідно скоротилося їхнє поголів'я. Головним чином коней розводили для того, щоб задовольнити потребу в робочій силі та для виїзду. Найбільше коней мали німці-колоністи. В їхніх поселеннях розводили голштинську породу, хоча ці коні були не зовсім добре пристосовані до спекотливого літа та й для роботи не сильні. Коштував такий кінь від 90 до 110 рублів. Знавці та любителі коней розводили рисаків, скакунів, а також возовиків [10].

У Херсонському повіті в 80-х роках XIX століття було 10 кінних заводів, які утримувалися переважно великими землевласниками. Серед них особливо вирізнявся племінний завод М. Аркаса, розташований у селі Христофорівці [11, 253]. Завод заснували в 1882 році, і спочатку займалися розведенням коней-рисаків, придбавши для цього одного жеребця та шістьох маток. Крім того, на заводі Аркасів, що був відомий в краї вже на той час, розводили чистокровних коней арабських порід, придбавши для цього двох жеребців та чотирьох маток в 1884 році на державному Стрілецькому кінному заводі та у графа Браницького. Разом із тим, значну увагу приділяли покращенню породи робочих коней.

Займаючись розведенням коней на заводі в Христофорівці, головним завданням для себе М.М. Аркас вважав виведення породи, яка б повністю відповідала всім вимогам регіону. За словами власника заводу, не всі плідники могли слугувати основою для виведення кращих порід, бо, наприклад, ардени не мали необхідної легкості для пробігу на великі відстані, витривалості, вимагали гарних кормів і тяжко переносили літню спеку. Сучасники відзначали на заводі Аркаса гарний порядок і продуману систему виховання коней. Жеребців-плідників протягом року в роботі не використовували, тримали в стайнях, добре годуючи та доглядаючи. Матки теж були тільки для заводу, ніколи не працювали. Утримання коней відповідало всім нормам. Матки з лошатами перебували в окремому відділенні, де були всі зручності та пристосування. Молодняк поділявся на кілька груп за віком та статтю, зимував у теплих і гарно обладнаних стайнях. Після того, як лошат відокремлювали від маток, що робили першого жовтня, їх утримували в спеціальних приміщеннях і добре годували, даючи раз на добу гарнець (посудина місткістю 3,28 літра) вівса та найкраще м'яке поживне сіно.

З двох років їх піддавали суворому вихованню: годували соломою, половою, інколи сіном. Ця метода входила у систему виховання, забезпечуючи формування та розвиток у коней таких рис, як міцність і витривалість, що найбільше цінувалися в конярстві. З квітня до жовтня матки та лоша утворювали окремі табун і випасалися на пасовищах, що були відібрані для цього з найкращих цілинних земель та луків. Молодняк, якому вже було більше двох років, випасався окремо стая від стай – на перелогах та стерні після збирання врожаю. Вночі коней не випасали, бо інколи випадала іржава роса, яка потім викликала хворобу шлунку, особливо у лоша. Дворічних коней починали тренувати в манежі та поступово приручати до упряжі й об'їждження. Тільки в 4 роки кін був повністю готовий до свого призначення.

В Христофорівській економії М.М. Аркаса на кінному заводі була спеціальна адміністрація, що займалася цією справою. До її складу входили: наїзник з окладом 420 рублів на рік, якому забезпечували квартиру та повне утримання; помічник, що мав заробітну платню 300 рублів і теж був на повному утриманні, ветеринарний лікар з тими ж пільгами і окладом 180 рублів [12, 172, 190, 247, 313, 319]. Серед адміністрації на заводі Аркаса працювала жінка-наїзниця – Агафія Миколаївна Лященко.

Прислуга заводу була розподілена по стайнях і доглядала окремо кожну породу, володіючи навичками роботи з кіньми різного віку. При кожній стайні був старший конюх з платнею 100 рублів та помічник конюха, що отримував від 48 до 100 рублів при повному утриманні. Для обслуговуючого персоналу існувала застільня, а їхні сім'ї отримували пайки – борошном, пшоном, салом.

Високий рівень селекції на заводі та добра школа вучки дозволяла коням з маєтку Аркаса не раз на найрізноманітніших виставках та показах посідати призові місця, завойовувати медалі, про що свідчать, наприклад, матеріали Херсонської земської сільськогосподарської та промислової виставки 1890 року [4]. Аркас виставив коней верхової та робочої порід у відділі конярства, жеребців та маток – у групі рисаків, всього було виставлено 19 породистих коней. Головну нагороду – одну з двох Земських золотих медалей – Микола Миколайович отримав за своїх рисаків. Експертна комісія по відділу конярства, яку очолював губернатор, зазначила, що група коней-рисаків М.М. Аркаса представляє майже повну групу та складається з 7 першокласних породистих коней віком 5 років і старше, добре вже сформованих. Вік коней свідчив про досить високий рівень заводу, на якому їх виростили. Верхові коні Аркаса чистої арабської крові теж були відзначені Земською великою срібною медаллю. Бронзову медаль Міністерства Державного майна Микола Миколайович отримав за дворічного жеребця.

У подальшому М.М. Аркас продовжував рекламувати продукцію свого племінного заводу в масштабах щорічних повітових виставок молодняку, що традиційно влаштовували в поселенні Березнегувате. На повітовій виставці 1900 року Аркасом були представлені двоє лоша у групі робочих порід та рисаків, які були відзначені Похвальними листами.

Останнім роком розквіту кінноплемінної справи в Аркасівській Христофорівці дослідники вважають 1902 рік [13, 138]. На цей час загальна кількість коней в

економії складала табун із 87 голів, із них 4 – жеребці-плідники, з яких 3 – верхової породи, 1 – рисак; 16 – маток та 10 лоша. Крім племінних коней у господарстві були й звичайні робочі коні, за допомогою яких виконували більшість сільськогосподарських робіт у маєтку.

Наприкінці 80-х років XIX століття, за результатами перепису коней в державі, Херсонська губернія мала 274 приватних кінних заводи, в яких утримувалися 453 жеребці та 6965 маток [14, 654].

Серед відомих землевласників минулого, маєтки яких були в межах сучасної Миколаївської області, розведенням коней займався багато родин.

Велика родина Кантакузенів мала чималі маєтки, в основному в північно-західних районах сучасної Миколаївщини [15, 312]. Головним напрямом їх діяльності було сільське господарство. Вони були відомі як крупні господарі з передовими, зразковими маєтками, де активно застосовували новітні технології й технічні винаходи, удосконалюючи їх відповідно до місцевих особливостей. У маєтках розвивалися всі галузі сільського господарства. Кінні заводи Кантакузенів були відомі по всій території Росії [16, 114, 125, 331]. Із членів родини найбільше конярством полюбляв займатися Іван Миколайович Кантакузен (1816-1888) [17, 350-362], що був одружений на Софії Павлівні Ерделі – представниці не менш відомої родини Південної України. В своєму маєтку в селі Молдавка (зараз Козувівка Доманівського району) родина крім кінного заводу, мала два парових млини та вітряк, кузню, винокурню, корчму, тік, склади з зерном, чудовий палац, оточений величезним парком. Найбільшою гордістю Івана Миколайовича був кінний завод, розбудову якого Кантакузен присвятив понад тридцять років. Займаючись розведенням чистокровних коней кіннозаводчик прославився по всій імперії. Купляти його коней приїздили з різних губерній Росії, з Санкт-Петербурга та Москви. Крім племінної справи в маєтку займалися виучкою рисаків. Справу батька по смерті продовжив його син Павло, який отримав у спадок маєток в селі Молдавка. Павло Іванович, відставний ротмістр лейб-гвардії Гусарського полку, розводив елітних коней для імператорського двору. Кінний завод Кантакузенів наприкінці XIX століття входив до відомого „Південно-Західного товариства заохочення рисистого кінно розведення”. За значні досягнення в розведенні чистопородних коней Імператорське Московське товариство любителів кінського бігу в 1898 році нагородило Павла Івановича пам'ятною медаллю. Це ж товариство не раз купляло у Кантакузенів елітних коней, про що свідчать документи купівлі-продажу. Дружина Павла Івановича була з родини Рибоп'єрів, брат якої був найвідомішим в Російській імперії кіннозаводчиком, що володів заводом рисистих коней та конюшнею для забігів. Завдячуючи Кантакузенам, як і багатьом іншим відомим землевласникам південного краю, кіннозаводство як галузь сільського господарства, змогло вистояти протягом XIX століття в різні часи своєї історії.

Розведенням коней займався не одне покоління родини Бутовичів, життя яких також було пов'язано з Херсонською губернією. Про кінний завод Іллі Олексійовича Бутовича, розташований у Чернігівській губернії, є згадка в Реєстрі приватних кінних заводів Росії. Згодом завод був реформований та переведений до маєтку Касперо-Миколаївка в Херсонській губернії [18]. Син І.О. Бутовича Іван Ілліч

продовжив справу батька та все своє життя займався племінною справою, розводячи орловських рисаків. Цю породу коней також полюбив ще в дитинстві онук Ілля Олексійовича – Яків, заявивши: „Кінь – це Бог”. Якраз саме він найбільше прославився як передовий кіннозаводчик Росії на початку ХХ століття [19]. Яків Іванович отримав військову освіту, після того як він вийшов у відставку по закінченню російсько-японської війни, активно почав вивчати тваринництво в європейських університетах, особливо приділяючи увагу конярству. В цей же період Бутович починає видавати в Москві журнал, присвячений своїй улюбленій породі коней – орловському рисаку. На початку ХХ століття Москва була центром кінноплемінної справи в державі. Я.І. Бутович приймає рішення перебраться ближче до центру. У 1909 році з цією метою купує маєток Прилепи в Тульській губернії, де починає розширювати та перебудовувати приміщення придбаного кінного заводу. З часом Яків Іванович перевів Касперо-Миколаївський кінний завод з Херсонської губернії до маєтку в Прилепах, пізніше придбав ще декілька заводів та ряд славновзвісних коней, таким чином був сформований потужний генофонд. Благородні тварини з заводу Бутовича отримували золоті медалі на виставках, не раз перемагали в бігах. Його авторитет в питаннях теорії та практики рисистого кіннозаводства став загальноновизнаним. Я.І. Бутович був призначений членом Ради головного управління Державного кіннозаводства, обраний членом правління Всеросійського союзу заводчиків і любителів орловського рисака. Яковом Івановичем чимало було написано про генеалогію коней та орловську породу. Бутовича знали і як творця єдиної унікальної галереї, присвяченої коням, де були зібрані картини та світліни з зображенням коней, бронзові скульптури, книги про коней, яких в бібліотеці було майже три тисячі. Галерея швидко розросталася, і в 1916 році кіннозаводчик збудував спеціальне приміщення для музею з дотриманням правил та вимог до музейних приміщень, що в ті часи було ідеальним для розміщення експозиції. В музеї Бутовичем велась велика наукова робота зі складання системних каталогів художніх творів і книг. Популярність музею була значною. Про нього багато писали, приїжджали побачити унікальне зібрання. Яків Іванович зробив значний внесок у розвиток конярства. Маючи один із найкращих кінних заводів Росії на початку ХХ століття, немало зробив для його збереження за радянських часів.

У минулому немало патріотично налаштованих передових землевласників степової України докладали зусиль та витрачали кошти для збереження і розвитку конярства в регіоні, розводячи як робочу худобу, так і займаючись племінною селекцією. Опрацювання місцевих історичних архівних матеріалів дозволяє більш повно та об'єктивно розкрити внесок відомих кіннозаводчиків Південної України в загальнодержавну справу.

1. Мердер И. К. Исторический очерк русского коневодства и коннозаводства / И. К. Мердер. – СПб., 1897.

2. Бертесон В. А. Мигиевское хозяйство В. П. Скаржинского // Записки общества сельского хозяйства южной России. – 1887. – № 6; Скальковский А. А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 г. А. А. Скальковским / А. А. Скальковский. – СПб., 1865; Линке И. Овцеводство в Южной России / И. Линке.

- СПб., 1882; Гибер-фон-Грайфенфельд А. В. Коневодство и кіннозаводство в имениях наследников Фальц-Фейна Таврической губернии Днепровского уезда / А. В. Гибер-фон-Грайфенфельд. – Перекоп, 1903.
3. Коптев В. И. Всероссийская конская выставка в Москве в 1866 г. // Конноеводство. – 1867. – № 3.
4. Описание Херсонской земской сельскохозяйственной и промышленной выставки 1890 года: в связи с состоянием главных отраслей хозяйства в Херсонской губернии. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1891.
5. Данилевич Н. В. Барон Фальц-Фейн. Жизнь русского аристократа / Н. В. Данилевич. – М., 2000.
6. Задерейчук А. А. Фальц-Фейны в Таврии / А. А. Задерейчук. – Симферополь: Доля, 2010.
7. Дорошенко О. М. Рід Скаржинських в історії Південної України / О. М. Дорошенко. – Миколаїв, 2011.
8. Шкварець В. П. Микола Миколайович Аркас: Життя. Творчість. Діяльність / В. П. Шкварець. – Миколаїв–Одеса: Ризо-графіка, 2002.
9. Волос О. В. Господарська діяльність Миколи Аркаса – одна з малодосліджених сторін його життя // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Том IV. – Київ, 2005.
10. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон: Тип. Н. О. Ващенко, 1883. – Т. 1. Одесский уезд (статистико-экономическое описание уезда).
11. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи на 1895 год. – СПб.: Изд. А. С. Суворина, 1895.
12. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1890. – Т. VI. Херсонский уезд (статистико-экономическое описание уезда).
13. Сацкий А. Аркасовская Христофоровка // Краеведческий альманах. – Миколаїв, 2004. – № 1.
14. Список частных конских заводов в России. – СПб., 1904. – 1277 с.
15. Кантакузены // Энциклопедический словарь. – СПб., 1895. – Т. XIV. Кн. 27.
16. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Ч. II: Хозяйственная статистика Новороссийского края. – Одесса, 1853.
17. Руммель В. В., Голубцов В. В. Родословный сборник русских дворянских фамилий, в двух томах / В. В. Руммель, В. В. Голубцов. – СПб., издание А. С. Суворина, 1886.
18. Опись Касперо-Николаевского рысистого завода Я. И. Бутовича, состоящего при селце Прилепы в 20-ти верстах от г. Тулы: по сведениям на 1 января 1913 г. – М., 1913.
19. Гуревич Д. Яков Іванович Бутович / Д. Гуревич // Наше наследие. – 1997. – № 41.

О. В. Герасименко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ АКТИВІЗАЦІЇ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Одним із найвагоміших чинників, який спонукав селянство Лівобережної України до активних виступів, була земельна проблема, яка на початку ХХ ст. постала для більшості лівобережного селянства дуже гостро. І головною причиною цього стало не масове обезземелення селянства під час реформи 1861 р., а об'єктивні процеси утвердження ринкових відносин у сільському господарстві та ряд інших факторів, на яких ми зупинимося нижче.

Тривалий час в радянській історіографії [1 – 5] панувала думка про суттєве обезземелення селянства під час реформи 1861 р., причому головним чином шляхом „відрізків” селянської землі, які в різних губерніях України становили від 20% до 40% дореформеного селянського землекористування. Саме боротьба за повернення „відрізків” була покладена в основу аграрної програми більшовиків у роки першої буржуазно-демократичної революції та головною причиною широкої участі в ній селянства. Сьогодні такий підхід видається дещо спрощеним, хоча й продовжує зустрічатися серед сучасних дослідників [6, 363].

Автор статті ставить за мету, урахувавши сучасні методологічні засади, раніше маловідомі джерела розкрити соціально-економічні передумови селянського руху на лівобережжі на початку XX ст. Об’єкт вивчення – селянство Лівобережжя на початку XX ст., предмет – передумови суспільно-політичної активності лівобережного селянства на початку XX ст.

У висновках урядової комісії з обстеження стану сільськогосподарського виробництва зазначено, що на відміну від господарства поміщицького „крестьянское хозяйство было обставлено в переходное время гораздо счастливее: оно не только не подвергалось существенному потрясению, но вследствие реформы стало свободно располагать двойными рабочими силами” [7, 6]. Певною мірою правомірність такого висновку царських чиновників підтверджено і доробком І. Ковальченка та Л. Бородкина. „Объективно экономически положение было таково, – зазначають вони, – что наиболее широкой и благоприятной основой для буржуазной аграрной эволюции было крестьянское хозяйство, занимавшее доминирующее положение в сельскохозяйственном производстве. Помещичье же хозяйство не только не обладало надлежащим весом, но и не имело производственно-технического и экономического превосходства над крестьянским хозяйством” [8, 19].

Висновки, зроблені з інтервалом майже у століття, мають одне коріння. Вони ніяким чином не змальовують селянство обідраним до нитки. Складно погодитися і з тезою про кричуще обезземелення селянства під час реформи 1861 р. Як відомо, за даними радянської історіографії, площа і відсоток відрізаної у селян землі під час реформи складала для Полтавської губ. – понад 300,9 тис. дес. (37,3%), для Харківської губ. – 181,1 тис. дес. (28,3%) і для Чернігівської губ. – 207,8 тис. дес. (21,9%) [2, 282]. Однак обчислені вони були шляхом механічного порівняння даних редакційних комісій і першого земельного перепису 1877 р., про що згадує вже на початку 90-х рр. XX ст. Б. Литвак [9, 166].

І. Ледовська, вирахувала „відрізки” по Чернігівській губ. за даними уставних грамот. Її підрахунки виявилися набагато точнішими за офіційні й склали 125130 дес. або 14,2% дореформеного селянського землекористування [10, 109]. Подібні обрахунки були зроблені також по Харківській та Полтавській губерніях. Вони також виявилися набагато меншими за офіційні й склали відповідно 3% і 5,1% [9, 167–169]. Слід мати на увазі, що на Полтавщині було обстежено дев’ять повітів із 15-ти і в них враховано 83,1 % ревських душ, на Харківщині –

приблизно 95% і лише Чернігівська губ. представлена практично повністю. Проте й за таких умов наведені вище дані свідчать про значно менший відсоток відрізків, ніж вважалось до цього.

Слід також мати на увазі й те, що значна частина селян Лівобережної України – 35927 ревських душ [11, 131] свідомо пішла на отримання дарчих наділів, покладаючись на досить вигідні для них умови земельної оренди. Розрахунки В. Шевченка, зроблені на основі даних, наведених статистиком К. Корвін-Піотровським [12, 99 – 124] свідчать, що селяни Чернігівської губернії орендували додатково до наділеної та купленої ними у 1861 – 1881 рр. землі ще 204 тис. дес., разом із якими їх післяреформене землекористування становило понад 963,2 тис. дес., або майже на 80 тис. дес. більше, ніж до реформи [13, 47]. Тобто, відразу після реформи селянське землекористування тривалий час було досить пристойним. Побічно про це свідчать і дані М. Лещенка, який зазначив, що селянських виступів, які були безпосередньо пов’язані із боротьбою за землю у 60 – 70-х рр. XIX ст. було небагато. По трьох лівобережних губерніях таких виступів нараховується всього 44 із 726-ти, які мали місце протягом вказаного періоду, тобто 6,1% [14, 118. Підрахунки наші].

Ситуація різко змінюється з утвердженням нових, ринкових відносин у сільському господарстві та пореформеному селі, яке припадає на початок 80-х рр. XIX ст. [15, 265]. Так, підпорядкування поміщицьких маєтків ринку різко зменшило площу землі, яка раніше здавалася поміщиками в оренду. До того ж останні почали здавати селянам, як правило, ділянки нижчої якості й за більш високу ціну. На це, зокрема, вказували слідчі Київської судової палати, які займалися розслідуванням причин масового селянського руху 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях. „Явище різкого і прогресивного подорожчання землі останнім часом викликало прагнення землевласників, – констатували вони, – усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою чого економії, перетворюючи під оранку нерідко й вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі й віддавати селянам в оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на вельми невідгідних для них умовах” [16, 61]. Така позиція дворянства заводила селян у безвихідь.

За даними „Статистики землевладения 1905 года”, земельний фонд Лівобережної України становив на початку XX ст. близько 13,1 млн. дес. і поділявся на три основні групи: приватні землеволодіння (5326 тис. дес. або 40,7% усього фонду), надільні землі (7188 тис. дес. або 55%) і землі казни, церкви та різних установ (565 тис. дес. або 4,3%) [17 – 19]. Так, майже 41% землі належав приватним юридичним і фізичним особам (дворянам, селянам, міщанам, купцям, козакам та іншим особистим власникам, а також різноманітним громадянам і товариствам), які разом складали усього 8% господарств. По окремим губерніям такі показники становили відповідно у Полтавській губ. – 45% землі й 12,2% всіх господарств; у Харківській губ. – 35,8% і 4,3%; у Чернігівській – 41,6% і 7,2%. Найбільше приватного землеволодіння перебувало в руках дворян – 2,8 млн. дес. або 52,6% усієї приватновласницької землі.

Поряд із дрібномастними та середніми дворянськими господарствами, які переважали на Лівобережжі, у регіоні зустрічались і величезні латифундії. За підрахунками А. Авраменка, з наявних на Лівобережній Україні у 1905 р. 1124-х маєтків 515, або 45,8% з них були розміром від 1 до 10 тис. дес. [20, 30]. Іноді зустрічалися й більші за розміром володіння. Наприклад, графи Мусіні-Пушкіни мали у Чернігівській та Полтавській губерніях загалом 37,7 тис. дес. землі, графи Клейнміхелі у Харківській та Чернігівській губерніях – 41,4 тис. дес., герцоги Мекленбург-Стреліцькі в Полтавській губ. – майже 57 тис. дес. [21, 61 – 70].

Друга за площею земельна власність після дворянства належала селянам-власникам – 1 млн. дес. або 18% усієї приватновласницької землі. Купцям і почесним громадянам належало 405 тис. дес. (7,6%), міщанам – 264 тис. дес. (5%), духовенству – понад 70 тис. дес. (1,3%). Решта, 787 тис. дес. (15,5%), перебувала у власності юридичних осіб або колективних приватних власників. Господарства колишніх поміщицьких, державних та удільних селян, які склали 92% всіх господарств Лівобережної України, мали у своєму розпорядженні 7,2 млн. дес. надільної землі або 55% усього земельного фонду Лівобережної України. Серед них заможні господарства, які мали понад 10 дес. наділу на двір (165011 або 14% всіх господарств з надільним землеволодінням) мали у своєму розпорядженні 2,1 млн. дес. або 29,2% всіх надільних земель із середнім розміром наділу 12,6 дес. на двір. Середні господарства з розміром наділу 7 – 10 дес. (279724 або 24%) мали у своєму користуванні понад 2,2 млн. дес. або 31,1% всієї надільної землі з середнім розміром господарства 8,0 дес. на двір. Решту становило бідніше селянство з наділами менше 7 дес. на двір (728907 або 62%), які користувалися надільною землею площею понад 2,8 млн. дес. (39,7%) і мали в середньому по 3,9 дес. на двір [22, 72]. Саме ця категорія найбіднішого селянства і була головним вибуховим матеріалом під час масових селянських виступів на початку ХХ ст., в яких на першому плані була боротьба за землю.

Іншим важливим чинником, який спонукав селянські маси до активних виступів на початку ХХ ст., було збереження залишків кріпосництва і поміщицького гніту на їх основі. Найдошкульнішими в цьому відношенні для селянства були відробітки, схарактеризовані свого часу В. Леніним як панщина, прилаштована до умов капіталістичного розвитку [23, 178]. За численними архівними документами та іншими джерелами, найпоширенішими були відробітки за землею, орендовану селянами у поміщиків. На Лівобережжі оренда землі набула досить значного поширення. За даними на 1901 р., орендний фонд складав тут 1329 тис. дес., що становило 40,1% такого на Україні [24, 200 – 201]. Найбільшого розвитку оренда землі селянами набула в кінці ХІХ ст. У цей період поміщики Чернігівської губернії повністю здавали в оренду – 60-70% своїх маєтків [25, 299], у Харківській губернії – понад 50% [26, 74]. У Полтавській губернії привілейовані стани, тобто переважно дворяни, в 1900 р. здавали в оренду 37,9% всієї належної їм орної землі, а в 1910 – 41,1% [27, 61].

Сільська біднота, якій не було іншого виходу, як лізти в петлю поміщицької чи куркульської кабали, змушена була орендувати поміщицьку землю на

тяжких умовах. За нашими підрахунками, зробленими на основі земсько-подвірного перепису Полтавської губернії 1900 р., 45,8% всіх селянських дворів орендували поміщицьку землю. Але оренда не могла врятувати селян від хронічного малоземелля, бо часто орендного фонду не вистачало для всіх бажаних. Крім того, не всім селянам вона була доступною, оскільки орендні ціни були високими і зростали із року в рік. В Чернігівській губернії, наприклад, орендна плата за одну десятину землі в 1905 р. становила 133,4% чистого прибутку, в Полтавській губернії – 110,8% [28, 57]. Не маючи таких грошей, селянська біднота вдавалася до найбільш кабальних форм оренди: відробіткової та здольщини, – при яких орендар сплачує орендну плату поміщику частиною свого врожаю. Наприклад, у Полтавській губернії небагато економії здавали землю в оренду за гроші. В більшості випадків існувала оренда за відробітки. Умови такої оренди були для селянства надзвичайно обтяжливими. Наприклад, жителі с. Ковалівки Полтавського повіту і губернії, яка у 1902 р. стала одним із осередків масового селянського руху, за одну десятину орендованої у поміщика землі мусили збирати врожай з трьох десятин поміщицького поля, до того ж за першою вимогою господаря [22, 74]. За угодою селяни мали право збирати власний врожай тільки після закінчення відробітків на поміщицькому полі. У зв'язку з тим, що поміщики вибирали для збирання врожаю найоптимальніший період, то селянський хліб в цей час перестигав і осипався. За невиконання відробітку поміщик накладав на селян штраф у розмірі 15 руб. за десятину орендованої землі або встановлював додатковий обсяг відробітків [22, 74]. Подібні умови відробіткової оренди мали місце й в інших селах Полтавського повіту: Парасковійці [30, 61], Смородщині [31, 15 зв.], Стапанівці [32, 111] та багатьох інших. Як пережиток кріпосницької епохи відробітки продовжували існувати не тільки за оренду землі, але й за користування луками, лісом, водоймищами, за позичений у поміщика хліб, зерно на посів, гроші тощо. Все це вкрай важким тягарем лягало на плечі селянства.

Суттєвою причиною масового невдоволення селянських мас на початку ХХ ст. залишалося виконання ними на користь поміщиків і держави численних натуральних та грошових повинностей. Найбільш відчутними серед них залишалися викупні платежі. Через хронічну платіжну неспроможність селяни з року в рік недоплачували 10 – 20% і більше відсотків визначеної річної суми платежу, що призводило до росту недосплат у величезних розмірах. Зокрема, у Мглинському повіті Чернігівської губернії на початок 80-х рр. ХІХ ст. недосплати становили 374% річного окладу, а у Суразькому повіті тієї ж губернії – аж 611% [11, 110, 124].

Неспроможність селян сплачувати грабіжницький викуп змусила царський уряд скоротити викупні платежі, що було зроблено у 1883 р. Проте і після цього заборгованість селян за викупними платежами продовжувала залишатися високою. Наприклад, у 1902 р. для селян с. Парасковійки Полтавського повіту тієї ж губернії вона сягала 800 руб. грошової та 500 пудів хлібної недосплати [30, 61]. До того ж селяни часто платили за землю, якою на ділі користувалися поміщики, хоча вона й вважалася власністю селян. Такі випадки були відомі у селах Харківського повіту

тієї ж губернії [32, 44]. Все це лише погіршувало і без того скрутне соціально-економічне становище селян, підірвавши економіку їхніх господарств.

Окрім грошових виплат селяни Лівобережної України мусли виконувати також численні натуральні повинності: шляхову, гужову та інші. Так, наприклад, тільки в 1901 р. в одній Харківській губернії шляхову повинність виконували у Зміївському повіті 5950 піших і 4279 кінних селян, у Богодухівському – відповідно 5301 і 2186 селян [33, 345]. У селі Володьковій Дівичі Ніжинського повіту Чернігівської губернії, яке у 1903 – 1904 рр. стало ареною активних селянських виступів, селяни мусли надавати коней та підводи для поетапного руху арештантів [34, 49]. Це також підірвало економіку селянських господарств, ставило у край скрутне становище їхніх господарів. Подібна ситуація мала місце і в інших районах Лівобережної України.

Намагаючись хоч якимось чином підтримати власні господарства і родини, багато селян мусли шукати додаткових заробітків. За підрахунками М. Лещенка, потребу в них відчували на Лівобережжі понад 3,1 млн. селян [35, 33]. Основними районами відходу сільськогосподарських робітників були: український Південь, Кубань, Донбас, Ставропільщина. Умови праці відхідників були тяжкими. Працювати доводилося по 15 – 18 годин на добу, а умови життя були надзвичайно складними. Наприклад, у Херсонській губернії заробітчани жили в степу просто неба [36, 11]. Таке ж становище спостерігалось і у Катеринославській та інших губерніях. За свою працю заробітчани отримали мізерну плату, привозячи додому іноді по 15 – 30 руб. [36, 1 – 4], які аж ніяк не рятували їхні родини від хронічної злиденності. Не допомагали їй спроби масових переселень, часто самовільних, на свій страх і ризик до Сибіру, на Урал, Кавказ тощо. Багато таких переселенців розпродували власне майно і таким чином збирали кошти на переселення. Однак значна частина їх або гинула на місці поселення, або, не влаштувавшись там, вкрай розорена мусила повертатися назад, поповнюючи ряди сільського пролетаріату, потенційно стаючи соціальною базою майбутніх селянських рухів.

Страшні часи наступали для селян у неврожайні роки, коли хліба збиралося мало, а додаткову роботу знайти було важко. Недорід у Російській імперії був явищем звичайним, який повторювався зазвичай з інтервалом у 3 – 4 роки. Тяжкими були наслідки неврожаю 1901 р. на Лівобережжі. В одному тільки Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губернії сараною було знищено понад 6 тис. дес. посівів, що становило 39% посівної площі повіту [37, 55]. У доповідній записці помічника прокурора Полтавського окружного суду О. Хаєцького зазначено, що в Полтавській губернії „завдяки недороду 1901 р. вже взимку у селян не було хліба, картопля в цьому році зовсім не вродила, а до весни повністю вичерпалась і наявні у селян кормові засоби для худоби” [38, 3]. Взимку селяни змушені були варити для себе кору дерев, пекти хліб із обмішок для худоби, аби не померти від голоду. „Якби ти їв такий хліб, як їмо ми й наші діти, – скаже пізніше Костянтинградському повітовому справнику один із учасників полтавсько-харківського повстання селян у 1902 р., – то сам би пішов хліб відбирати у тих, у кого

його багато” [39, 125]. Саме загроза голодної смерті й стала однією із основних причин масового вибуху народного гніву навесні 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях.

Недостатнє харчування було однією з головних причин масових захворювань серед сільського населення. Особливо страждали від цього діти селян, серед яких постійно поширювались епідемії кору, кашлюку, тифу, віспи тощо. За даними Харківського статистичного комітету, тільки в Сумському повіті Харківської губернії протягом 1891 – 1900 рр. від різних захворювань і голоду померло не менше 58 тис. осіб, серед яких 40 тис. становили діти і підлітки віком до 15 років [40, 51 – 64. Підрахунки наші]. Крім вищезгаданих причин, масові захворювання серед селян були викликані їхніми жахливими житловими умовами. Чернігівський статист О. Русов так описав типове селянське житло: „Оскільки зимових віконць у хатах немає, то біля скла завжди багато намерзає льоду, який розтає і стікає на підлогу. Остання мокра також і від снігу, нанесеного з двору: запах гнилля та сирості, що походить внаслідок цих причин, а також і від того, що стіни взимку промерзають, духота і нечистота повітря – ось ті особливості хати, які породжують дифтерит та інші хвороби” [41, 151–152].

На становищі селянства негативно позначилися численні зловживання з боку місцевого начальства, яке мало практично необмежену владу на місцях. Зокрема, після запровадження закону про інститут земських начальників від 12 липня 1889 р., жодне рішення сільського сходу не могло вже бути прийнятим без відома і згоди останніх [42, 69]. Наділені необмеженою владою представники місцевої влади безсоромно зловживали своїм становищем. Так, у селах Заріжне, Береки, Олексіївці, Новландрівці, Мохначях та Скрипаях Харківського повіту волосним начальством протягом 1879 – 1887 рр. було витрачено на власні потреби не менше 14,2 тис. руб., а покриття розтрат відбувалося за рахунок збільшення недосплат із селян цих сіл [43, 2]. Відомо чимало випадків, коли місцеві начальники систематично займалися хабарництвом, беручи із селян по 10, 20 і більше рублів [44, 1]. Отже, безправним, задавленим злиднями селянам ніде було шукати захисту і порятунку, як окрім звертатися до Бога або підніматися на боротьбу із своїми гнобителями.

Таким чином, соціально-економічне становище селянства було, як бачимо, надзвичайно тяжким. Початок XX ст. характеризувався загостренням економічних та соціальних суперечностей в Україні, які в умовах економічної і політичної кризи ускладнювали суспільне життя, посилюючи невдоволення і серед селянства. Хоча кріпачина була скасована, сільські громади й далі продовжували нести відповідальність за виплату податків на управління селом. Кріпосницькі пережитки, насамперед дворянське землеволодіння, було джерелом застою, рутини продуктивних сил і кабальної залежності селян від поміщиків, які часто господарства на своїх землях не вели, а здавали їх в оренду, за відробітки. Селянство України продовжувало терпіти численні утиски і зловживання з боку місцевої адміністрації та імперської влади. Неймовірно зростали податки, бракувало землі, щоб забезпечити найскромніший прожиток. Ціни на землю були настільки високими, що набагато перевищували її справжню вартість. Як

наслідок всього вищесказаного, відбувався процес руйнації селянства. Гостре малоземелля, низький рівень обробітку землі, рутинне ведення господарства, часті неврожаї – все це вело до хронічного голодування більшості селян, було причиною масових захворювань і смертності серед сільського населення. Соціальна скруга примушувала селян шукати вихід із ситуації, що склалася. До того ж активне зростання чисельності населення вимагало нового земельного простору, пошуку, де подіти себе і сім'ю. Існування поміщицького землеволодіння та інших пережитків кріпосного права при небагатому зубожінні і розоренні селянської бідноти пояснюють нам глибоке коріння причин, які спонукали селян до боротьби за землю і волю.

1. Олійник Л. І. Селянський рух на Чернігівщині у 1905–1907 рр. – К., 1959.
2. Леценко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX ст.). – К., 1959.
3. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1959.
4. Отмена крепостного права на Украине: [Сборник док. и материалов / Ред. кол. А. В. Барабой, Н. Н. Леценко]. – К., 1961.
5. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г.: [Сб. документов] / Под ред. А. Г. Слюсарского. – Харьков, 1961.
6. Історія українського селянства: [Нариси у 2-х томах] / Редакційна рада: В. М. Литвин (голова) та ін. – К., 2006. – Т. 1. – 2006.
7. Доклад Высочайше учрежденной комиссии для исследования настоящего положения сельского хозяйства и промышленности в России. – СПб., 1873.
8. Ковальченко И. Д., Бородин Л. И. Два пути буржуазной аграрной эволюции в Европейской России: (Опыт многомерного типологического анализа) // Аграрная эволюция России и США в XIX – начале XX века: Материалы советско-американских симпозиумов. – М., 1991.
9. Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – М., 1991.
10. Ледовская И. В. К историографии крестьянской реформы 1861 г. в губерниях Левобережной Украины (Вопрос о характере изменений надельного землепользования крестьян Черниговской губернии по данным уставных грамот) // Советская историография аграрной истории СССР (до 1917 г.). – Кишинёв, 1978.
11. Бурдина О. Н. Крестьяне – дарственники в России: 1861 – 1907 гг. – М., 1996.
12. Корвин-Пиотровский К. В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. – Чернигов, 1887.
13. Шевченко В. М. Землеволодіння та землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історичного та географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. II. – Чернігів, 1993.
14. Леценко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970.
15. Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе 1861 – 1880 гг. – М., 1978.
16. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДАК України). – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 129.
17. Статистика землевладения 1905 г. – Вип. 33. – Харьковская губ. – СПб, 1906.
18. Статистика землевладения 1905 г. – Вип. 48. – Полтавская губ. – СПб, 1906.
19. Статистика землевладения 1905 г. – Вип. 47. – Черниговская губ. – СПб, 1906.
20. Авраменко А. М. Дворянское землевладение на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX в. //

Вестник Харьковского университета. – №238: История и культура досоциалистических формаций. – Харьков, 1983.

21. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – нач. XX ст. – М., 1971.
22. Шевченко В. М. Становище селянства Левобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1982. – №9.
23. Ленин В. Развитие капитализма в России // Полное собрание сочинений. Изд. 5-е. – Т. 3. – М., 1971.
24. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века. – М., 1961.
25. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX столітті. – К., 1972.
26. Історія Української РСР: У 8-ми т. – 10-ти кн. – Т. 4. – К., 1978.
27. Изменения в хозяйственной жизни Полтавской губернии по данным переписей 1900 и 1910 гг. – Полтава, 1915.
28. Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – №11.
29. ЦДАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 137.
30. ЦДАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 134.
31. ЦДАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 156.
32. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 12.
33. Російський державний історичний архів у м. Москві (далі РДІА). – Ф. 1263. – Оп. 2. – Спр. 5619.
34. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі Відділ ДАЧО в м. Ніжині). – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 1344.
35. Леценко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956.
36. РДІА. – Ф. 1290. – Оп. 6. – Спр. 414.
37. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 52.
38. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 12.
39. Цызерев И. Предверие аграрной революции 1905 года: Опыт характеристики аграрного движения 1902 г. // Архив истории труда в России. – Кн. 9. – Пет., 1923.
40. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 148-а.
41. Русов А. А. Описание Черниговской губернии. – Т. 2. – Чернигов, 1898.
42. Никонов С. П. Крестьянский правопорядок и его желательное будущее. – Харьков, 1906.
43. ДАХО. – Ф. Р-16. – Оп. 1. – Спр. 9262.
44. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 809.

М. М. Грабар

ОРГАНІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ МАЄТКАМИ КАРЛА ЛЯНЦКОРОНСЬКОГО У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В II ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Одним із основних чинників успішного проведення аграрних реформ є забезпечення сільського господарства професійними кадрами. Існує неабиякий досвід минулого щодо організації управлінського апарату, який ми можемо розглянути на прикладі великого поміщицького аграрного господарства Східної Галичини в другій половині XIX – на початку XX ст.

Окрім аспекти стосовно становища офіціалістів, їхньої винагороди висвітлено польськими істориками та статистами кінця XIX – початку XX ст. Ф. Буяком [1], К. Гемпелем [2]. Питанню організації управління

маєтками графів Потоцьких на Правобережній Україні присвячено окремий підрозділ у дисертації О. Лобко [3]. Стосовно ж Галичини, в українській історіографії зазначена проблема на сьогодні залишається недослідженою. Запропонована стаття є одним із перших кроків до висвітлення порушеної теми.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні характерних рис та особливостей адміністративної ієрархії поміщицького господарства, кола обов'язків, фаховості та матеріального забезпечення офіціалістів у східногалицьких маєтках К. Лянцкоронського.

Джерельну основу дослідження складають рукописні матеріали господарського архіву графів Лянцкоронських, які зберігаються нині в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. Залучені джерела стосуються маєтків графа Карла Антонія Леона Людвіка Лянцкоронського гербу Задора (4.11.1848 – 15.07.1933) – відомого польського мистецтвознавця, колекціонера, письменника, мандрівника, що був спадковим членом Палати Панів в австрійській Державній Раді (з 1874 р.), цісарським австрійським шамбланом (з 19 грудня 1878 р.), на початку 1914 р. – охмістр двору цісаря Франца Йосифа I, мальтійський кавалер (з 13 червня 1873 р.), кавалер ордену Золотого Руна (з 12 квітня 1903 р.) [4]. Основними джерелами, які проливають світло на порушену проблему, є інструкція графа К. Лянцкоронського для службовців про ведення фінансового діловодства, особові справи офіціалістів різних рангів, відомості про виплату платні службовцям, фінансові звіти управління маєтків, розташованих на території Східної Галичини, а також листи уповноважених та адміністраторів ключів до власника маєтків.

Згідно з заповітом, складеним у Відні 14 лютого 1874 р., батьком Казимиром, до маєткового комплексу Карла Лянцкоронського у Східній Галичині відійшло 4 містечка, 35 сіл з 31 фільварком, які для зручності та підконтрольності було поділено на три ключі – Комарнівський (розміщений у Рудківському повіті), Ягільницький (у Чортківському повіті) і Роздільський (у Жидачівському повіті) [5, 1-5]. Із загальної кількості фільварків – 14 функціонувало у Комарнівському ключі (Хлопи, Острів Хлопецький, Березець, Риболовка, Остроріг, Грімно, Германівка, Крупка, Колодуби, Кошарки, Поріче, Чуловичі, Кліцко, Литовка) [6, 1-2], 14 – у Ягільницькому (Нагірянкa, Соліманівка, Улашківці, Марилівка, Каролівка, Антонів, Мухавка, Свидова, Стара Ягільниця, Ельжбетин, Казимир, Росохач, Сусулівка, Ланки) [7, 1-3] і 3 – у Роздільському (Березина, Крупсько і Малехів). Фільварок складався з одного або об'єднував кілька сіл. [8, 1-2]. Також йому належали Мельштинський ключ у Західній Галичині і Водзіславський у Королівстві Польському, та маєток Фрауенвальд у Штирії [9, 6].

У другій половині XIX ст. управління великими магнатськими маєтками в Східній Галичині рідко зосереджувалось в руках самого магната. Так, Карл Лянцкоронський більшу частину часу проживав у Відні, займаючись державними, громадськими справами та наукою, і не в змозі був займатися безпосередньо організацією господарства, тому ведення ефективного господарства у власних та розпорощених маєтках, вимагало значної кількості

офіціалістів та службовців, які б займалися їхньою організацією та контролем.

Структура адміністрації мала відповідну схему керівництва і була добре укомплектована, проводився своєрідний відбір кадрів до маєтків. На посади призначалися особи за письмовими чи усними рекомендаціями власників інших маєтків [10, 6; 11, 4]. За даними особових справ службовців, на роботу, як правило, бралися люди з освітою та з певним стажем роботи. Так, управляючий маєтків (Rzadca dobr) Роздільського ключа Болеслав Пільц 1850 р. народження із п'ятикласною гімназійною освітою розпочав службу на посаді практиканта в добрах графів Потоцьких. А вже з 1873 р. він працює контролером у Роздільському броварі К. Лянцкоронського, з 1874 по 1879 рр. – касовим помічником в Комарні, у 1879 – 1897 рр. – касир і контролер ключової каси Роздільського ключа, і того ж року займає посаду управителя ключа [12, 1]. Касир дирекції добр у с. Хлопи Комарнівського ключа, Тужанський Антон (вступив на посаду у 1907 р.) з освітою два класи гімназії, у 1876 р. вступив на службу у якості помічника адміністратора фільварку Риболовка. З 1878 р. займав посаду касового писаря (aktuarjusz kasowy) у фільварку Хлопи, у 1881 р. – помічник адміністратора фільварку Острів. З 1886 по 1900 рр. він працює на посаді адміністратора чотирьох фільварків Комарнівського ключа – Хлопи (1886 р.), Поріччя (1889 р.), Острів (1892 р.), з 1900 р. – адміністратор фільварку Марилівка Ягільницького ключа [13, 1]. З особової справи Станіслава Тшніделя управляючого гуральні в с. Андріянові Комарнівського ключа, 1865 р. народження відомо: освіта – шість класів гімназії та гуральнича школа в Дублянах. У 1884 – 1885 рр. – практика гуральнича, з 1891 р. гуральник в Андріянові [14, 2].

Необхідно зазначити, що для підготовки і підвищення кваліфікації службовців та інших працівників 16 квітня 1885 р. виконавчим органом Галицького крайового сейму – Крайовим віділом при допомозі Карла Лянцкоронського у Ягільниці було відкрито Крайову нижчу рільничу школу. Власник протягом 20 років здавав в оренду школі 24 морги землі з дуже низьким річним чиншем 50 злотих, також за його рахунок було збудовано двоповерхове приміщення школи, та господарські будівлі – дровитня і хліви для свиней, стайня для 6 корів, бугая, телят та 10 овець. Неподалік стояла ще одна стайня на 4 воли і на 4 коні, „возівня і стельмахарня”. У школі було дослідне поле, де проводились експерименти по вирощуванню нових сортів пшениці, ячменю, вівсу, гороху, картоплі. Після закінчення трьохрічного терміну навчання, значна кількість випускників працювала у магнатських маєтках у якості службовців. Опікуном школи був уповноважений маєтків К. Лянцкоронського Й. Кроковський [15, 13-22].

Найвищою інстанцією, яка керувала усіма маєтками, було Головне Управління маєтків (Naczelny Zarząd dobr), у м. Комарні. До його штату входили уповноважений (Pełnomocnik), адвокат, рахівник та касир [16, 1].

Уповноважений був найвищою посадовою особою у маєтках К. Лянцкоронського, який виконував контрольно-ревізійну функцію. Йому підпорядковувалися адміністратори ключів та адміністратори фільварків. Він безпосередньо

контактував з Лянцкоронським, підтримуючи з ним постійну кореспонденцію. Щомісяця, а той двічі на місяць він у листах звітував власнику про стан справ у маєтках. Завдяки цим листам стало можливим пролити світло на питання про обсяг його прав та обов'язків. Уповноважений, безперечно, мав широкі права діяти від імені графа, часто приймав самостійні рішення, про які пізніше повідомляв Лянцкоронського. Укладав від імені власника договори на оренду фільварків, млинів, пропінанці [17, 26-29 зв.]. Особливу увагу він приділяв будівництву, зокрема, дбав про будівництво палацу у Роздолі, господарських будівель (млинів, гуралень, броварів, цегелень). Тримав контакти з ремісниками, брав на роботу фахівців, дбав про їхню винагороду [18, 26-29 зв.].

До сфери обов'язків повноваженого також входили справи торгівлі, зокрема, збут збіжжя та худоби. Реалізація зерна вимагала від керуючих маєтком налагодження чітких зв'язків з ринком. Для прикладу, у листі від 4 вересня 1879 р. уповноважений маєтків Адам Ноель повідомляв Карла Лянцкоронського: „В половині поточного місяця відбудеться перший міжнародний зерновий ярмарок у Львові – на який я зголосився на продаж пшениці і іншого збіжжя з ключа Ягільницького...” [19, 34].

Наступною інстанцією була ключова адміністрація, яка управляла всіма напрямками господарства на території ключа. До складу якої входили: адміністратор ключа (*rzadca dobr*), касир, рахівник ключовий. У 80 – 90-х рр. XIX ст. до штату загальної адміністрації Ягільницького ключа входили: управитель маєтку, касир, рахівник, лікар. До обслуговуючого персоналу ключової адміністрації входили: фурман та сторож управителя, козак економічний, касовий сторож та коминяр [20, 39].

Ключовий адміністратор мусив об'їжджати підлегли їм фільварки, контролювати фільваркових адміністраторів. Двічі на рік він звітував власнику у рапортах про прибутки з лісів, фільварків власної адміністрації, пропінанці, млинів, гуралень, броварів, цегелень та ін., контролював вчасну сплату чиншів орендарями [21, 1-34].

Третью та найнижчою виконавчою ланкою в ієрархії урядників було управління фільварками та промисловими об'єктами (гуралень, броварів, цегелень). Керівництво фільварками здійснювали адміністратори (економі), практиканти (помічники адміністратора), касові писарі, гуральники, гуменні, польові, наглядачі за виконанням робіт. Кількість службовців залежала від розмірів самого фільварку. У Ягільницькому ключі адміністративний апарат фільварку Нагірянки складався з адміністратора фільварку, практиканта, гуменного [20, 40-42].

В обов'язки фільваркового адміністратора входила організація польових робіт у фільварку – оранки, збору врожаю та його зведення, нагляд за раціональним використанням землі, за станом ставів, млинів, які перебували у власній адміністрації. Помічник адміністратора фільварку доглядав за луками, збирання сіна і розподіл його по фільварках, в обов'язки касового писаря входило ведення касових книг фільварку [11, 12].

Від рангу офіціалістів залежала і грошова винагорода та ординарія (натуральна виплата). З фінансових звітів відомо, що розрахунок з офіціалістами здійснювався щопівроку. Найвищою

вона була, звичайно, в уповноваженого і становила 8000 злотих ринських на рік. За 1886 р. Адам Ноель окрім грошей одержав ординарію збіжжям на суму 1039 злотих ринських 78 крейцерів. Розміри ординарії головним чином залежали від врожайності та ринкових цін на зерно. Виконуючи адміністративні обов'язки, уповноважений утримував і власне господарство, на функціонування якого виділялися кошти з головної каси маєтків. Так, у 1885 р. за утримання корівника було оплачено роботу 2 наймитів, зведення сіна, постачання браги коровам і ін. на суму 1076 злотих. В цьому ж році винагорода інших службовців Головного Управління маєтків була такою: адвокат Матеуш Дзидовський отримав 600 злотих без ординарії, касир Владислав Лямпецький – 1000 злотих [9, 17].

Річна заробітна плата ключових адміністраторів коливалася в межах 2000 – 2500 злотих ринських, касири та рахівники одержували 500 – 600 злотих ринських, лікарі – 400 – 460 злотих ринських. Також перелічені особи отримували і ординарію зерном [20, 17].

Грошова плата адміністраторів фільварків була неоднаковою, головним чином це залежало від розміру фільварку. Так, адміністратор Улашківського фільварку Ягільницького ключа Людвік Хоржельський щорічно отримував 500 злотих, а грошова винагорода адміністраторів решти фільварків становила 400 злотих на рік [20, 39 зв.]. У фільварках Комарнівського ключа річна грошова винагорода економів становила 250 – 350 злотих ринських [22, 1].

Найнижчою річна заробітна плата була у фільваркової та двірської служби. У фільварках Ягільницького ключа нічні сторожі, форналі, пастухи, воларі отримували по 25 злотих ринських на рік, доярки – 24. Щедріше винагороджувалися стельмах та коваль. У фільварку Улашківці 1889 р. річна платня стельмаха становила 200 злотих ринських, коваля – 150 злотих ринських [20, 40].

Окремою категорією, якою опікувався К. Лянцкоронський, були граціалісти (*gracjalisci*) – колишні офіціалісти або їх родини, які отримували на старість з кишені власника так звані грації (*gracjii*) – грошову та матеріальну допомогу. Приводом на одержання грації могло бути каліцтво чи хвороба колишніх службовців. Право на її отримання мали дружини офіціалістів, які овдовіли, діти, які осиротіли. Це був вид пенсії, яка виплачувалася з власної волі власника, як „вираз панської ласки до вірного слуги”. Сплачувалися вони готівкою переважно з ключової каси. Так, наприклад, за час з 1 липня по 31 грудня 1883 р. з каси Роздільського ключа грошову і матеріальну допомогу отримали: колишній управитель ключа Ян Сленіцький – 669 злотих 90 крейцерів, вдова управителя Анелія Окорніцька – 150 злотих, колишній лісничий Кароль Левлов – 200 злотих, дочки колишнього контролера Вінцета Завеловського – 100 злотих. Всього було виплачено допомогу 13 особам на загальну суму 1725 злотих 82 крейцери [23, 1]. За 1894 – 1895 рр. список осіб, які отримували пенсії з ключової Роздільської каси збільшився до 39 осіб [24, 1]. Необхідно зазначити, що у 1867 р. у Львові було створено товариство взаємної допомоги приватних офіціалістів [25, 27].

За відсутності постійного контролю у маєтках з боку К. Лянцкоронського, часто траплялися випадки зловживання офіціалістами службовим становищем

та їхнього несумлінного ставлення до своїх обов'язків. Так, у березні 1898 р. проти згадуваного касира ключової каси Ягільницького маєтку З. Янушовського було висунене звинувачення у привласненні ним грошей. Справа набула широкого розголосу в Галичині. Тернопільська газета „Głos podolski” повідомляла: „Тими днями спроваджено до клітки уряду чортківського незвичайну в наших краях пташку..., який зумів мимо пильного контролю зі сторони уповноваженого добр. п. Кроковського на протязі кількох останніх років викрасти 62000 злотих” [26, 10]. Внаслідок цього прикрого випадку, К. Лянцкоронський у цьому ж році видає інструкцію для фінансових службовців для ведення фінансового діловодства [27, 26].

У листі від 11 листопада 1898 р. службовець маєтків Роздільського ключа В. Лясівський повідомляв К. Лянцкоронського про халатне та безвідповідальне ставлення до роботи офіціалами Роздільського ключа, зокрема, зазначав, що управитель ключа Болеслав Пільц „другий чи третій день вечірки проводить, без парасольки і рукавичок за двері не вийде. Як я довідався, що між управліннями лісів, бровару, палацу і фільварків існує велика приязнь... Графськими повозами хто хоче той їздить, чи то економ, чи лісничий, чи пивовар. Навіть сам раз бачив на свої очі як приїхала якась підвода і забирали кухонне начиння, питаю куди то забирають, то слуги мені розповіли, що то часто начиння випозичають як Пана Графа вдома нема.” [28, 73-74].

У 1914 р. розслідувалася справа адміністратора Ягільницького ключа Сигізмунда Кубельки, якого звинувачували у безгосподарності й у нецільовому використанні коштів маєтку. У листі до К. Лянцкоронського колишній гуральник Шульганівської гуральні Зигмунд Козловський повідомляв, що директор Кубелька „вліз у борги від котрих платить 10%, і навіть 12%, а загальна сума боргу сягає вже понад 600 тисяч корон протягом восьми місяців... В касі грошей немає – а весняні роботи надходять...” [11, 31-32].

Таким чином, упродовж II половини XIX – початку XX ст. у східногалицьких маєтках Карла Лянцкоронського система управління суттєво залежала від напряму господарської діяльності. Задля успішного ведення та розвитку господарства закономірним стали поступові зміни підходу до управління маєтками, поява нових посад необхідної спеціалізації. Власник не завжди мав можливість адекватно проконтролювати діяльність офіціалів, через що мали місце зловживання адміністрації.

За сучасних умов відчувається дефіцит наукових досліджень з цієї тематики. Перспектива подальших розвідок полягає у комплексному та ґрунтовнішому дослідженні господарської діяльності маєткового комплексу родини графів Лянцкоронських у Східній Галичині.

1. Bujak F. *Galicja. Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo* / F. Bujak. – Lwów, Warszawa, 1908. – T. 1
2. Hempel K. *Stosunki większej własności ziemskiej w Galicyi* / Kazimierz Hempel. // *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. Wydane przez krajowe biuro statystyczne pod redakcją T. Pilata. – Lwów, 1882. – R. VII. – Zs. II.*
3. Лобко О. А. *Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831-1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких): Дис...*

кандидата іст. наук: 07.00.01 / Лобко Оксана Анатоліївна. – К., 2008.

4. Докладніше про К. Лянцкоронського див.: *Taborski R. Lanckoronski Karol z Brzezia / Roman Taborski // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XVI/3. – Zs. 70. – 1971.*
5. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ).* – ф. 181. – Он.1 – Спр. 60.
6. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 671.
7. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 1088.
8. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 4215.
9. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 2993.
10. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 6283.
11. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 3130.
12. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 6297.
13. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 6172.
14. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 6174.
15. *Alegata do Sprawozdan Stenograficznych z Pierwszej Sesji Szóstego Peryodu Sejmu Krajowego Krolestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Ksiestwem Krakowskiem z roku 1889. Alegat 72 [Електронний ресурс]. – Lwów, 1889. – Режим доступу до ресурсу: <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=45444&from=publication>*
16. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 6055.
17. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 3424.
18. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 3525.
19. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 3122.
20. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 2995.
21. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 2203.
22. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 6053.
23. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 6206.
24. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 6506.
25. *Mroczek M. Gracja, gracyjalisci, kasa przezornosci, czyli o zabezpieczeniu emerytalnym pracownikow Ordynacji Zamojskiej w latach 1864 – 1914 / Michal Mroczek. // Archiwariush Zamojski. – Zamosc, 2008.*
26. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 5819.
27. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 1683.
28. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Он. 1. – Спр. 6504.

Ю. О. Демешко

ДІЯЛЬНІСТЬ КУПЕЦЬКОГО СТАНУ В КОМЕРЦІЙНИХ СУДАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

Проблеми купецтва в дореформений період були предметом дослідження ряду таких учених як О. П. Реєнт [1], І. О. Гуржій [2], В. М. Орлик [3], О. І. Гуржій [4], О. М. Донік [5], В. С. Шандра [6], Т. І. Лазанська [7], А. Н. Боханов [8], В. В. Шевченко [9], А. Г. Філінюк [10], Т. В. Ігнат'єва [10], І. О. Гуржій [11], Ю. А. Беліков [12], Л. С. Щепелєв [13]. Однак на сучасному етапі немає комплексного історичного дослідження, в якому б йшлося про діяльність купецтва в комерційних судах Російської імперії в дореформений період.

Мета дослідження – встановити роль купецтва в діяльності комерційних судів Російської імперії в дореформений період.

Представники від купецького стану відігравали вагоме значення у функціонуванні судової системи Російської імперії. Зарекомендувавши себе на посадах у словесних судах, купці згодом були запрошені до членства у комерційних судах. Серед них була значна кількість власне торгуючих селян, які з часом стали представниками купецького стану.

Перший подібний суд на теренах Російської імперії виник у місті Одесі у 1808 р. Цей суд був створений за прикладом відповідних судових установ, які діяли у Франції. Комерційний суд передусім займався вирішенням торгових спорів [15]. „Коммерческий суд ведает всякия коммерческия сделки, как словесныя, так и письменныя, заключенныя приватно и публично, также по вексялям и купеческим приказам”. Отже, у комерційному суді представники від купецтва посідали провідні посади. Підтвердженням цього виступає факт, що в подібних судах укладалися договори, відповідно до купецьких наказів [16, 741]. Виправдавши свою присутність в Одесі, комерційні суди були створені в інших містах Російської імперії, беручи за приклад своєї діяльності статут, який діяв в Одеському комерційному суді. У 1821 р. в одеському комерційному суді до двох наявних неогоціантів був обраний третій від купецького стану. Завдання неогоціантів полягало у прийнятті судових рішень [17, 756]. Хоча загалом у цей час, неогоціантами називалися купці першої гільдії, які вели лише оптову або закордонну торгівлю [5, 18].

В Архангельську, як і в ряді інших міст та регіонів, були свої особливості на фоні ситуації у державі загалом. Так, на окремі посади можна було обирати представників від купецького стану з усіх трьох гільдій. Це стосувалось і членства у комерційних судах. Хоча по імперії у комерційних судах працювали представники лише від перших двох купецьких гільдій [18, 300]. Про це зазначено і у законі, що набрав чинності у 1821 р.: „Купечество первой и второй гильдии избирать токмо к одним почетнейшим должностям, как то: в Градские Головы, в Бургомистры Магистрата, в Директоры к общественному хлебному магазину и в Члены Коммерческаго Банка и Коммерческаго суда” [19, 888]. Тим не менше, до Архангельського комерційного суду обиралися часто не лише купці перших двох гільдій, а й від третьої, однак на менш важливі посади. Представництво на провідних посадах при комерційних судах представників від першої та другої гільдій підтверджує значення цих судів у судовій системі Російської імперії. Інакше б на ці посади дозволялося б обирати купців третьої гільдії або взагалі позагільдійних осіб. Водночас наголошувалося, що купці третьої гільдії ні в якому випадку не мають права бути обрані на зазначені посади, хоча у попередньому законі дозвіл на це був. Цей факт швидше за все говорить про те, що у разі відсутності купців із першої та другої гільдій все ж таки могли бути обрані й купці від третьої гільдії як виняток. Тим не менше, у реальному житті скоріш на ці посади у такому випадку обиралися представники від дворянства або міщанства.

Купці, які працювали в архангельському комерційному суді, могли брати відпустку, але її строк не повинен був перевищувати чотирьох місяців. Одночасно взяти відпустку мала право лише половина членів, у той час як друга половина особового складу повинна була залишатися на своєму робочому місці [20, 771]. З 1834 р. у місцевому комерційному суді, як і в інших подібних судах імперії, почали обирати чотири члени, два з яких за вибором купецтва [21, 96].

З 1827 р. в Одеському комерційному суді замість трьох років усі чотири члени від купецтва почали обиратися терміном на один рік [22, 889]. Загалом

склад одеського комерційного суду був таким: голова – на чолі суду, допомагали йому старший член із чиновників і три члени із купецького стану. Кандидати від купецького стану обиралися у міській думі самими ж купцями і були не нижче сьомого класу. Комерційний суд був кінцевою інстанцією у вирішенні справ у сфері торгівлі, позов у яких не перевищував п'ять тисяч рублів асигнаціями. Апеляцію подати на рішення суду було неможливо, оскільки воно було остаточним і не підлягало зміні в жодному разі. У комерційних судах продавалися мастки, кораблі, суд давав розпорядження про проведення нагляду за аукціоністами, браківниками, маклерами й нотаріусами [23, 664].

Купці, які займали провідні посади в комерційних судах, за потреби могли виконувати протягом короткого часу й інші функції. Зокрема, у разі тимчасової відсутності військового губернатора міста Одеси на своєму посту, функції в управлінні містом з громадської частини мав виконувати інспектор карантину або голова комерційного суду, які в основному були вихідцями із купецтва [24, 156].

У Таганрозькому комерційному суді з 1828 р. [25, 365], в Ізмаїльському з 1829 р. обирали „всех четырех членов от купечества с выбором оных на один год”, як це було в Одеському комерційному суді [26, 113]. Ізмаїльський комерційний суд з 1837 р. отримав право розглядати і виносити рішення з усіх справ у сфері торгівлі у Бессарабській області [27, 174]. Таганрозький та Керченський комерційні суди повністю повторювали відповідний суд у місті Одесі як за уставом, так і за діяльністю загалом [28, 186]. Це підтверджує позицію автора про значну схожість усіх комерційних судів у Російській імперії, створених за зразком комерційного суду м. Одеси [29, 196]. З 1851 р. в комерційних судах Одеси, Ізмаїла, Керчі й Таганрога на посади голів та старших членів почали обирати терміном на чотири роки. До цього обрання проводилося на безстроковій основі. Ці посади обіймали представники від купецтва [30, 3–4]. Голови та члени комерційних судів призначалися Сенатом і на місцях представлялися Міністром юстиції. Виборчий процес проходив у міських думках, серед купецтва першої та другої гільдій, кандидати від яких вносились у списки заздалегідь. Кандидати обирались із чиновників не нижче 6 класу за їх попередньої згоди [31, 269].

Представники від купецького стану обиралися також на посади присяжних опікунів комерційних судів. Робилося це для того, щоб у разі торгової неспроможності певних осіб, обрані заздалегідь купці їх заміняли на своїх постах. На заміну намагалися знайти такого купця, який би належав до тієї ж гільдії, що й неспроможна особа. Крім того, бажано було, аби така особа торгувала тим же товаром, який торгувала раніше неспроможна особа від купецького стану [32, 59]. З часом влада країни посилила вимоги до кандидатів на посади голів Комерційних судів. Зокрема, з 1862 р. на вказані посади почали допускатися тільки особи, які: а) мали вищу юридичну освіту, прослужили у судовій частині або по управлінні комерцією не менше двох років; б) які не закінчили курсу у вищих навчальних закладах, якщо вони прослужили на тих же посадах не менше шести років. Для обрання на посади товаришів голів і старших членів комерційних судів мали бути виконані

вимоги, згідно з якими особи, які обирались: а) мали вищу юридичну освіту, прослужили у судовій частині або по управлінні комерцією не менше одного року; б) які не закінчили курсу у вищих навчальних закладах, якщо вони прослужили на тих же посадах не менше трьох років [33, 272–273].

Отже, досліджуючи участь купецького стану в судовому виробництві при комерційних судах Російської держави на основі першого та другого зібрання „Полного собрания законов Российской империи”, можна зробити такі висновки, що представникам від купецтва належала провідна роль у судочинстві у комерційних судах Російської імперії. Зокрема, купці обіймали посади голів та опікунів комерційних судів, товаришів, старших членів та інші менш значимі.

Висвітлення порушеної нами проблеми неможливо повністю розкрити в одній короткій за обсягом статті через наявність великої кількості матеріалів із зазначеної проблеми. Тому ці матеріали потрібно досліджувати та розкривати їх зміст у масштабнішому дослідженні у майбутньому.

1. Реєнт О. П. *Україна в імперську добу (XIX-початок XX ст.)*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003.

2. Гуржій І. О. *Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року)*. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962.

3. Орлик В. М. *Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період*. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2007.

4. Гуржій О. І. *Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004.

5. Донік О. М. *Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.)*. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008.

6. Шандра В. *Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.)*. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011.

7. Лазанська Т. І. *Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)*. – К., 1999.

8. Боханов А. Н. *1000 лет русского предпринимательства. Из истории купеческих родов: Сб. очерков и воспоминаний*. – М., 1995.

9. Шевченко В. В. *Приватна банкірська діяльність на території Південної України XIX – початку XX ст.: Дис... канд. іст. наук*. – К., 2009.

10. Філінюк А. Г., Ігнат'єва Т. В. *Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України*. – Кам'янець-Подільський, 2006.

11. Гуржій І. О. *Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в XIX столітті: Дис. ... канд. іст. наук*. – К., 2011.

12. Беліков Ю. А. *Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук*. – Х., 2003.

13. Щепелев Л. Е. *Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: проблемы торгово-промышленной политики*. – Л.: Наука, 1981.

14. <http://znaimo.com.ua/>

15. http://leksika.com.ua/20080314/legal/komertsiyniy_sud

16. *О неразбирании Одесскому Коммерческому суду претензий на иногородних должников: 28 января 1814 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 32. – № 25530.*

17. *О прибавке в Одесский Коммерческий суд одного Члена из негоциантов, по выбору из купечества: Высочайшее утвержденное мнение Государственного*

Совета, 27 июня 1821 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 37. – № 28667.

18. *О порядке производства городских выборов в Архангельске: Высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета, 18 апреля 1834 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 9. – Ч. 1. – № 7003.*

19. *О допущении некоторых временных изъятий из существующих по городу Архангельску правил при градских выборах: Именной, данный Генерал-Губернатору Архангельскому, Вологодскому и Олонекскому, 17 октября 1821 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 37. – № 28786.*

20. *О дозволении Архангельскому Коммерческому суду увольнять в отпуски Членов своих, от купечества избираемых и браковщиков: Сенатский, 5 сентября 1827 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 2. – № 1359.*

21. *О приведении Архангельского Коммерческого суда в единообразии с общим о судах сих Учреждением: Высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета, 21 октября 1834 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 9. – Ч. 2. – № 7486.*

22. *О дозволении Одесскому Коммерческому суду иметь четырех Членов от купечества с выбором оных на один год: Высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета, 12 октября 1827 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 2. – № 1459.*

23. *Высочайшее утвержденное Положение об Одесском Коммерческом суде: 29 мая 1835 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 10. – Ч. 1. – № 8186.*

24. *О поручении должности Военного Губернатора города Одессы, на время отсутствия его по гражданской части Инспектору карантин или Председателю Коммерческого суда: Именной, объявленный Министру Внутренних Дел, 17 февраля 1839 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 14. – Ч. 1. – № 12033.*

25. *О распространении на Таганрогский Коммерческий суд правила, постановленного для Одесского Коммерческого суда, относительно избрания в оный Членов: Высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета, 6 апреля 1828 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 3. – № 1925.*

26. *О дозволении Измаильскому Коммерческому суду иметь всех четырех Членов от купечества по выбору оных на один год: Высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета, 13 февраля 1829 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 4. – № 2675.*

27. *О предоставлении к рассмотрению Измаильского Коммерческого суда торговых дел во всей Бессарабской области возникающих: Высочайшее утвержденное положение Комитета Министров, 16 марта 1837 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 12. – Ч. 1. – № 10036.*

28. *Высочайшее утвержденное положение о Таганрогском Коммерческом суде: 11 ноября 1836 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 11. – Ч. 2. – № 9697.*

29. *Высочайшее утвержденное положение о Керченском Коммерческом суде: 19 марта 1841 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 16. – Ч. 1. – № 14378.*

30. *О выборе в Коммерческие суды Одесский, Таганрогский, Керченский и Измаильский Председателей и Старших Членов чрез каждые четыре года: Высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 8 февраля, 1 января 1851 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 26. – Ч. 1. – № 24786.*

31. *Высочайшее утвержденное Учреждение Коммерческих судов, и Устав их судопроизводства: 14 мая 1832 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 7. – № 5360.*

32. *О выборе купцов в должности присяжных Попечителей Коммерческих судов: Высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета, 28 сентября 1836 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 11. – Ч. 2. – № 9560.*

В.А. Ильных**СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В СИБИРИ В НАЧАЛЕ ХХ ВЕКА**

Исследование данной проблемы имеет непосредственный выход на решение ряда важнейших вопросов историографии России и ближнего зарубежья: методов решения аграрного вопроса, взаимоотношений государственной власти и крестьянства, межэтнического взаимодействия. Практическая значимость научного анализа связана с обострением миграционного вопроса в современных условиях.

Объектом исследования в настоящей работе выступает аграрный строй, под которым понимается динамически развивающаяся система экономических, социальных и политических отношений в деревне. Территориальные рамки ограничиваются Сибирью, хронологические – началом ХХ в. Предметом анализа является аграрное переселение, которое являлось доминирующим типом миграций в регионе в искомый период. Цель работы заключается в выявлении социальных последствий массового аграрного переселения в Сибирь в начале ХХ в.

В центре внимания ученых, исследующих миграционные процессы в регионе в начале ХХ в., традиционно находится переселение крестьян в годы столыпинской аграрной реформы. Советские историки оценивали правительственную переселенческую политику в целом негативно. В постсоветский период данная позиция сменилась на противоположную. В связи с этим особую актуальность приобретает необходимость объективного анализа социальных и экономических последствий массового аграрного переселения в Сибирь.

Значительно увеличить масштабы переселения крестьян в Сибирь позволило сооружение Транссибирской магистрали. Одним из следствий массового аграрного переселения стало существенно превышающее естественный прирост увеличение сельского населения края и числа крестьянских дворов. Пик переселенческого движения пришелся на годы столыпинской аграрной реформы. С 1861 по 1896 гг. в Сибирь переселилось 1,2 млн чел., в 1897–1905 гг. число переселенцев, осевших на жительство в регионе, составило 640 тыс. чел., в 1906–1909 гг. – 1458 тыс., в 1910–1914 гг. – 579 тыс. чел. [1, 39; 2, 21].

Более половины переселенцев водворилось на территорию Томской губернии: 1403 тыс. чел. за 1897–1914 гг. В пределах губернии переселенцев привлекали в первую очередь плодородные земли Алтая. Акимовская область за те же годы приняла 536 тыс. чел. С 1897 по 1914 гг. сельское население Сибири выросло с 5,3 млн до 9,2 млн чел. 55% прироста обеспечили крестьяне-переселенцы. Число крестьянских хозяйств в Сибири выросло с 820 тыс. в 1897 г. до 1400 тыс. [2, 19, 21; 3, 6]. В 1917 г. в Томской губернии количество хозяйств, по нашим подсчетам, увеличилось в 2 раза.

Переселенческое движение способствовало ускорению роста производительных сил аграрной экономики региона. Посевные площади в принявших около 3/4 переселенцев Томской губернии и

Акимовской области с 1897 по 1914 гг. увеличились в 3,3 раза. В Томской губернии прирост поголовья в 1914 г. по сравнению с 1905 г. составил по лошадям 81%, по крупному рогатому скоту – 60, по овцам и козам – 70, по свиньям – 228% [4, 321; 5, 381].

Массовая миграция изменила социально-политическую обстановку в Сибири. Крестьяне-переселенцы, фактически растворившие в ряде земледельческих районов края старожильческое население, несли в своей ментальности высокий заряд социальной конфликтности. Они не могли ментально стряхнуть с себя накопленную в местах своего прежнего проживания негативную реакцию на социальные противоречия. Кроме того, переселенцы, по определению, были нонконформистами. К радикальной смене места жительства их подвигла неудовлетворенность своим общественным и имущественным положением, а также социальными порядками, которые мешали изменить социальный статус. Но и в местах своего водворения внутренняя социальная конфликтность переселенцев имела базу для внешней реализации. Основой этого служила имущественная дифференциация. При этом следует отметить, во-первых, что разница между бедными и зажиточными крестьянами в Сибири была больше, чем в центральных областях России. Во-вторых, имущественная дифференциация часто проходила по линии переселенец – старожил. Старожильческие хозяйства в большинстве своем были более зажиточными, нежели переселенческие.

Противоречия со старожилами возникали и в сфере землепользования, особенно в том случае, если переселенческие участки имели более низкое качество, чем старожильческие. Но и старожили имели основания для недовольства. Переселенцам могли отдать земли, которыми они ранее владели либо считали потенциально своими. Землю сверх 15-десятиной нормы отрезали у 20% крестьян-старожилов. Их землепользование в Алтайском округе сократилось на 6%, в Енисейской губернии – на 10,5, в Иркутской губернии – на 16,3% [6, 23]. В Алтайском округе многочисленные переселенцы составили конкуренцию старожилам в получении в аренду кабинетских земель.

Устройство переселенцев также вызывало острое недовольство со стороны скотоводческого аборигенного населения, которое лишилось большей части ранее принадлежавших им угодий. Так, в ходе землеустроительных работ в Иркутской губернии из 2 млн дес. земли, находившейся в пользовании бурят, было изъято около 0,9 млн, или 47%. В Забайкальской области их землепользование к 1917 г. сократилось на 30,4% [6, 23].

В результате развернувшихся в 1917 г. стихийных аграрных преобразований социальное напряжение в деревне возросло. Противостояние разворачивалось в т. ч. по линии казаки – крестьяне, переселенцы – старожилы, земледельцы – скотоводы. Данное противостояние стало одной из сторон Гражданской войны. Но Гражданская война не решила большинство из этих противоречий, и они остались и после установления советской власти.

Обострению социальных противоречий способствовало и наличие в сибирской деревне достаточно большого количества т. н. неприписанных

крестьян. Таковыми являлись самовольные переселенцы, не получившие от государства или общины своего земельного участка. Абсолютное большинство из них либо были батраками, либо имели небольшое хозяйство на арендованной земле. Во время Первой мировой войны контингент неприписанных селян пополнился за счет беженцев. В итоге к 1920 г. в Сибири оказалось 500 тыс. неприписанных к земельным обществам лиц. В 1921–1922 гг. в регион хлынул поток беженцев из пораженных голодом районов Поволжья. Только в 1921 г. в край прибыло около 175 тыс. „голодобеженцев” [7, 48, 57].

Неприписанные крестьяне и „голодобеженцы” представляли собой наиболее социально обездоленную часть населения. Если столыпинские переселенцы привозили с собой часть имущества и получали от правительства реальную помощь для обустройства хозяйства на новом месте, то стихийные мигранты приходили в Сибирь практически без всякого имущества. Под давлением советского государства они приписывались к общинам и получали наделы, но не могли обрабатывать их собственными силами, поскольку не располагали ресурсами для покупки рабочего скота и сельскохозяйственного инвентаря. Помощь, оказываемая им в период „военного коммунизма”, была недостаточной, а после введения нэпа ее фактически свернули. Кредиты получали более зажиточные селяне, способные обеспечить их возврат. Землеустройство стало платным. Кампания кредитной и иной помощи бедноте развернулась только в конце 1920-х гг., но ее эффективность оказалась достаточно низкой. Более того, несмотря на усилия властей, в 1927 г. в Сибирском крае оставалось неприписанными 275 тыс. сельских жителей [8, 45].

Массовое переселение оказало заметное воздействие на общинный строй сибирской деревни. Крестьянская община в Сибири существенно отличалась от ее российско-европейской праматери. Отсутствие земельной тесноты делало вмешательство в землепользование своих членов минимальным. Основные усилия общины как таковой сосредоточивались на социально-нравственном контроле. Однако и здесь следует иметь в виду отсутствие многовековых традиций его осуществления. В условиях неполной аграрной оседлости многие общины в регионе были достаточно молодыми, и их члены не имели длительного опыта совместного общежития. Появление в этих общинах большого количества переселенцев могло привести к размыванию еще не до конца сложившихся общинных традиций. Как уже указывалось выше, переселенцы по своей сути были нонконформистами и фактически бежали от жестких общинных порядков у себя на родине. Кроме того, конкретные общинные традиции в местах их прежнего проживания имели существенные различия.

В уже существующие деревни селились семьи не только из разных губерний, но и из разных субэтносов и даже этносов. Каждая группа переселенцев обладала своим набором традиций, специфическими чертами менталитета. Старожилы, оставшиеся в меньшинстве, естественно, не были способны их абсорбировать. В результате внутри официальных общин

формировались мини-общины по этническому или географическому принципу. В качестве примера можно привести с. Половинное (ныне Краснозерского района Новосибирской области), в котором родился автор данной работы. Улицы села до их переименования в годы советской власти имели следующие названия: Сибирская, Тобольская, Воронежская, Черниговская, Херсонская. На Сибирской улице жили старожилы, на остальных – переселенцы из одноименных губерний, в т. ч. переселившиеся „из Сибири в Сибирь” (из Тобольской губернии).

Многие переселенческие поселки вообще не имели старожильческого населения. И здесь общину нужно было строить с „чистого листа”. Примером может послужить образованный в 1911 г. переселенческий поселок Александровский (ныне пос. Александровка Завьяловского района Алтайского края). Самое большое количество вселившихся в него семейных дворохозяев дали украинские губернии. 34 из их общего количества прибыло из Черниговской, 33 – из Харьковской, 17 – из Полтавской, 13 – из Екатеринославской, 4 – из Таврической губерний. Из русских губерний наибольшее количество переселенцев пришло из Курской (19 дворов), Тамбовской (16 дворов) и Воронежской (13 дворов). Из Саратовской губернии переселилось четыре семьи, из Орловской и Тобольской – по одной семье. Пять семей белорусов прибыло из Минской и Могилевской губерний [9, 204].

Создать новую деревню или вселиться в старую могли не только русские, украинцы и белорусы, но и более инонациональные и иноконфессиональные группы. В целом по Сибири число сельских обществ с 1898 по 1912 гг. увеличилось более чем в полтора раза, в т. ч. в Акмолинской области и Томской губернии – в два раза [10, 93]. Часть из них была создана в процессе продолжающейся достаточно интенсивной внутривнутрирегиональной миграции. В ней участвовали как переселенцы, так и старожилы.

Абсорбция переселенцев была возможна в тех деревнях, в которых они составляли меньшинство. Однако, вынужденно подчиняясь общим правилам, переселенцы не всегда считали их правильными. Кроме того, в подобных деревнях уже упомянутые социальные противоречия между старожилыми и переселенцами были более предметными, а следовательно, и более острыми.

Массовая миграция имела не только социальные, но и этносоциальные последствия. К середине ХІХ в. в Сибири сложился субэтнос русского этноса – сибиряки, или сибиряки-старожилы, как их определяли, противопоставляя переселенцам. Это была действительно субэтническая, а не чисто географическая группа со своим специфическим набором ментальных, социальных, материально-бытовых, языковых и культурных характеристик. Абсолютно большую ее часть составляли крестьяне. Массовое переселение привело сначала к полиэтнизации и полисубэтнизации сибирской деревни, а впоследствии к ее десубэтнизации. Доля старожилов (включая казаков) в общей численности крестьянского населения региона (без учета представителей аборигенных этносов) в 1897 г. составляла 61%, а в 1914 г. – 40% [11, 144].

Абсорбція численно превосходящей группы была невозможной. Более того, сами сибиряки-старожилы начали терять свою субэтническую специфику и вместе с переселенцами, в конечном итоге, превратились в географическую группу русского этноса. Одним из механизмов десубэтнизации региона стали межгрупповые браки.

Таким образом, массовое аграрное переселение в начале XX в. ускорило развитие аграрного производства в Сибири. Однако за внешним успехом таились скрытые риски. Они заключались в нарастании социальной напряженности, размывании общинных порядков, атомизации деревни. Разобщенность сибирской деревни явилась одним из факторов, который впоследствии облегчил большевистскому режиму проведение хлебозаготовительных кампаний конца 1920-х гг., а затем и форсированной коллективизации. Кроме того, сибирское крестьянство к этому времени имело в своей среде группу, многие представители которой содействовали проведению аграрной политики советского государства, потому что искренне считали, что раскулачивание и коллективизация будут способствовать улучшению их материального благосостояния. При этом армию сельских активистов формировали не только маргинальные слои деревни, но и способные к конструктивной деятельности крестьяне из числа „голодобеженцев” и иных вынужденных переселенцев.

1. *Крестьянство Сибири в эпоху капитализма.* – Новосибирск, 1983.
2. *Миграции населения Азиатской России: конец XIX – начало XXI вв.* – Новосибирск, 2011.
3. *Ильиных В.А., Ноздрин Г.А. Сельское хозяйство Сибири в 1890 – 1920-е гг.* – Новосибирск, 2007.
4. *Тюкавкин В.Г. Сибирская деревня накануне Октября.* – Иркутск, 1966.
5. *Горюшкин Л.М. Сибирское крестьянство на рубеже двух веков. Конец XIX – начало XX.* – Новосибирск, 1967.
6. *Аграрные преобразования и сельское хозяйство Сибири в XX веке: Очерки истории.* – Новосибирск, 2008.
7. *Гуцин Н.Я., Ильиных В.А. Классовая борьба в сибирской деревне. 1920-е – середина 1930-х гг.* – Новосибирск, 1987.
8. *Гуцин Н.Я. Сибирская деревня на пути к социализму.* – Новосибирск, 1973.
9. *Ильиных В.А., Ноздрин Г.А. Очерки истории сибирской деревни.* – Новосибирск, 1995.
10. *Население Западной Сибири в XX веке.* – Новосибирск, 1997.
11. *Горюшкин Л.М. Аграрные отношения в Сибири периода империализма (1900–1917 гг.).* – Новосибирск, 1976.

О. В. Крупенко

ПРИРОДНО-КЛИМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СПЕЦИФІКУ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЕЛЯНСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧ. XX СТ.

Проблема капіталізації українського суспільства в другій половині XIX ст. залишається актуальною суспільно-політичною і науковою задачею. Для її вирішення важливим є виважений аналіз досвіду минулого. Пореформений період став для

Наддніпрянщини часом змін, які охопили практично всі сфери життя держави і суспільства. Відбувалася корінна трансформація системи політичних і економічних відносин, формувалася нова соціальна структура, змінювався психологічний склад характеру людей.

За останні роки вийшло достатньо праць, в яких розглянуто різноманітні аспекти цієї теми. Важливо, що українські історики враховують світовий історіографічний досвід, а зміна методологічних орієнтирів призвела до перегляду напрямів наукових досліджень. Зокрема, питання про необхідність нових підходів до висвітлення проблем селянства другої половини XIX ст. ставлять у своїх працях Ю.П. Присяжнюк, О.В. Заєць та ін.[1]. Предметом вивчення істориків є різні аспекти теми: зміни у характері виробничих відносин на селі; динаміка суспільної свідомості українського селянства в період індустріалізації; соціально – психологічні аспекти модернізації та процес усвідомлення нових умов життя і складність адаптації до них.

Водночас недостатньо висвітленими залишаються питання щодо впливу різних факторів на формування світогляду селянина та його господарську діяльність. Автор статті, спираючись на опубліковані статистичні дані, ставить за мету визначити природно – географічні особливості Полтавської губернії та їх вплив на ментальність, характер та рід занять селянства. Зазначимо, що тільки комплексний підхід до вивчення дасть можливість реконструювати образ українського селянина як носія певних уявлень, настроїв, який мав свій погляд на економіку, політику, релігію та мораль.

У 2 пол. XIX ст. до складу Полтавської губернії входило 15 повітів: Гадяцький, Золотоніський, Зінківський, Кобеляцький, Костянтиноградський, Кременчуцький, Лохвицький, Лубенський, Миргородський, Переяславський, Пирятинський, Полтавський, Прилуцький, Роменський і Хорольський. Загальна площа території на 1910-1913 рр. становила 4.519.462 десятини або 43389 квадратні версти. Губернія розташовувалася практично на одній висоті з Чернігівською, маючи при цьому фізичні особливості, що зумовлювали економічну специфіку краю. Вся її поверхня була досить неоднорідною. Найбільшої висоти досягали північно-східні повіти – Роменський, Гадяцький, Зінківський і Костянтиноградський. Нижче розташовувалися Прилуцький, Лохвицький, частини Миргородського, Лубенського і Полтавського повітів. Решта території розміщувалася у долині Дніпра, хоча і в межах таких низовин зустрічались значні підйоми. Загалом поверхня регіону являла собою правильну пологість із двома схилами: один – на південному заході, другий – на південному сході. Саме вони і визначали напрямки головних річок губернії: Дніпра та його приток Сули, Ворскли та Псьол. Варто зауважити, що по всій місцевості зустрічалися яри та балки, атмосферні та ґрунтові води утворювали у них обвали і тріщини.

Велике значення на розвиток виробничих сил у регіоні мали не тільки залізниці, але й річковий транспорт. Головною водною артерією України був Дніпро. На його басейн припадало 91% судоходних шляхів Лівобережжя, а на 1890 р. по річках курсувало 220 пароплавів, які транспортували вантажі вагою більше 1,2 млн. пудів. Упродовж 1861 – 1895 рр. обсяг

товарних перевезень зріс у 10 разів. Ці зміни сприяли розвитку стаціонарної торгівлі – магазинної і лавкової, посиленню ролі фірмової торгівлі й товарно-сировинних бірж. При цьому зберігалося першочергове значення ярмарок, базарів і торгів.

Така ситуація вигідно позначилася на рівні добробуту населення окремих міст. Наприклад, у кінці XIX ст. кременчуцька пристань посідала 34 місце у всій Російській імперії. Щоденно з неї відправлялися пароплави до Києва, Пінська, Катеринослава. У найпопулярнішому путівнику того часу „Живописна Росія” писалося: „Кременчук разом із посадом Крюковим являє собою багате торговельне місто. Кременчуцька пристань – одна із найважливіших на землі. Вигідне географічне положення зробило із Кременчука важливий торговий пункт” [2, 38-39].

Більша частина річкової системи краю спрямовувалася із північного сходу на південний захід, менша – розташовувалася паралельно Дніпра і рухалася на південний схід. Залежно від цього річкові долини по всій території мали різний характер, який багато в чому визначав специфіку як розселення людей, так і їх господарську діяльність. Так, місцеві жителі села Гусинець Переяславського повіту згадували неврожайні 1865 та 1877 рр., коли під час весняних повенів навколишні землі були закидані піском, довелося втратити 106 десятин лугової землі. Це змусило населення навколишніх поселень залишати свої хати і переселятися кожної весни на безпечні території, жити в куренях із хмизу до початку спаду води [3, 14]. Схожою була ситуація і в сусідньому Роменському повіті, де розташовувалися численні дрібні озера та болота, які створювали людям додаткові труднощі. Заболоченість місцевості спонукала жителів шукати кращі землі для обробітки, а часті повені, непрохідні місця, особливо влітку, навіть нові житла [4, 72].

Таку природну специфіку можна побачити на прикладі інших районів. Зокрема, Прилуцький разом із Переяславським і Роменським належав до північної частини губернії. Річка Удай ділила його територію на дві нерівності. Східна розташовувалася значно вище, через неї протікали мілководні річечки, проходили долини і яри, розташовувалися густі ліси. Західний край Прилуччини був порівняно рівнинним і нагадував за кліматом степову місцевість. Топографічні особливості місцевості одного з найменших повітів Полтавської губернії Лохвицького повіту (1/13 частини всієї площі) також багато в чому визначалися характером течій річок Сули та Удай. З'єднання цих двох водних систем зумовлювало своєрідну геологічну будову поверхні. Удай, наприклад, двічі змінював свій напрямок руху, що призводило до чергування рівнинної і гористої місцевостей. На території багатьох волостей розташовувалися численні яри, які жителі називали балками. Такі особливості впливали на уклад життя людей, створювали певні труднощі.

Визначаючи специфіку природно - кліматичних умов Полтавщини, доцільно виокремити ще один важливий аспект. Характер будь-якої місцевості перебуває у безпосередній залежності від лісистості території. За даними межування, яке було проведено у 80-х рр. XIX ст. на території Полтавської губернії, можна говорити про достатні запаси деревини, особливо в її північній частині. Так, найбільший

відсоток площі, зайнятої під лісом, був у Зінківському (14,3%), Роменському (12,9%), Переяславському (11,8%), Полтавському (11,7%), Гадяцькому (10,9%), Прилуцькому (10,5%), Лохвицькому (10,2%), Миргородському (8,7%) повітах, а найменший відповідно у Лубенському (7,7%), Золотоніському (5,8%), Кобеляцькому (5,2%), Кременчуцькому (4%), Пирятинському (3,6%), Хорольському (2,7%), Костянтинградському (2,1%) повітах. Аналізуючи ці дані, можемо говорити, що в загальному по губернії цей відсоток становив 7,6% або 339717 десятин [5, 43-45]. Основними породами були дуб, осика, береза, липа, вільха, верба.

Населення використовувало запаси деревини як для власних потреб, так і реалізовувало на ринку. Паралельно виникала проблема, пов'язана із нещадною експлуатацією лісових ресурсів. Як і в сусідній Чернігівській губернії, кількість насаджень зменшувалася, а це негативно позначалося на якості землі. Крім того, попит на деревину збільшувався у зв'язку із зростанням чисельності фабрик і заводів, які застосовували сировину як паливо. Це підтверджує думку про те, що жителі Полтавської губернії змушені були пристосовуватися до особливостей природно-кліматичних умов свого регіону, зважаючи на кризові явища в сільському господарстві.

Важливими факторами, що впливають на економічний розвиток будь-якого регіону, є якість ґрунтів та кількість земель. Аналіз статистичних даних дозволяє говорити про те, що на території Полтавської губернії переважало декілька різновидів: чорнозем, солонці, піски. Основну частину ґрунтів становив чорнозем, який різнився наявністю значної кількості органічних речовин, що зумовлювали родючість землі. Переважно такі землі розташовувалися вздовж правих берегів Сули, Псла і Ворскли, відповідно на частині територій Полтавського, Зінківського, Лубенського, Лохвицького, Миргородського, Прилуцького та Костянтинградського повітів. На лісостепових ділянках ґрунти були змішані, а саме лісостепові суглинки. Доцільно зазначити, що в кожному повіті Полтавської губернії не зустрічалося однотипної землі. Однак можна говорити, що в межах Хощківської, Переяславської, Ковалінської, Воронківської волостей Переяславського повіту якість ґрунтів була невисокою і до того ж перебувала під впливом весняних повенів. У долинах річок посіви озимини часто страждали від повені, а на гористих місцевостях, навпаки, вигорали. Для отримання гарних урожаїв селяни змушені були будувати штучні канали для осушення води.

Такі непрості умови потребували від них великих зусиль, тому єдиним виходом із ситуації був пошук нових шляхів заробітку. Переважно займалися перевозом або йшли на заробітки в сусідню Київську, рідше – Чернігівську губернії, а також у Херсонську, Катеринославську, Таврійську, на Дон. Влаштувалися робітниками на цукрових заводах Київщини, отримуючи невеликі гроші. Так, за 4 місяці чоловіки заробляли 70 – 80 крб., а жінки – 40 – 50 крб. Наймалися на цукроварні наприкінці грудня або на початку січня. Для цього на місяць приїжджали управляючі для заключення угод. Хоча кількість таких договорів була невеликою, селяни були зацікавлені у будь – якій роботі. Так, мешканці села Процівки жалілися, що внаслідок неврожаю різко впала ціна на цукор, що негативно позначилося на їх заробітках.

Цікавими є спогади сезонних трударів про умови праці на Старшинському цукровому заводі Вороньківської волості. Наймити отримували за час роботи: 1 фунт пшона на людину, 1 фунт сала або масла на 10 осіб, 1 фунт солі на 8 чоловік, певну кількість капусти, картоплі й хліба. Господарі встановлювали високі штрафи та свої норми покарань. Так, за грубість вираховували по 1 крб., а за крадіжку – по 30 коп. за кожну. Найбільшими порушеннями вважалися неявка на роботу або її закінчення раніше встановленого строку. На Переяславському паровому вітряку робітник заробляв 108 крб. на рік, із них на штрафи вираховувалося 30 крб., а люди із села Циблі Хощківської волості, які працювали з 1 квітня по 1 листопада 1885 року, отримували щомісяця 6 крб., із яких 10 йшло на оплату штрафів.

В окремих випадках існувала й винагорода за сумлінну роботу, але не у грошовому еквіваленті. Зокрема, селяни Баришківської волості за працю в місцевій економії крім 40 крб. на рік мали ще й окремо сінокіс. У документах згадується козак села Рудницьке Войтовської волості, який за три роки роботи у свого господаря заробляв 10 крб. щорічно, 15 пудів зерна, 1 десятину землі під ярові, одну – під жито, 1/8 десятини – під город. Загалом це були поодинокі випадки. Переважно місцеві жителі наймалися на поденні роботи до заможного селянина або поміщика. Вони перевозили хліб, рубали дрова, отримуючи за це мізерну платню.

Варто зауважити, що в Полтавському, Кременчуцькому, Миргородському і Зінківському повітах зустрічалися значні запаси глини, яка успішно використовувалася людьми для виготовлення гончарних виробів. Особливо це було поширеним заняттям у Заіченській і Опошнянській волостях Зінківщини. 90% землі цієї місцевості було придатним для обробітки, а 10% складали сінокоси і пасовиська [6, 7-8]. Однак на фоні таких, здавалося б, сприятливих умов для землеробства виникали серйозні проблеми: збільшення кількості населення і зростання числа малоземельних селян. У такій ситуації люди вдавалися до хижацьких методів, таких як захоплення нових земель шляхом розорення пасовищ і вирубки лісів. Це було поширеним явищем у багатьох губерніях пореформеної доби. Цікавими з цього приводу є спогади самих жителів. Козак м. Куземина згадував, що яри, які раніше ніколи не оралися, тепер „навіть заступом покопані”. Жителі Шенгерівки викорчувували пеньки, а на їх місці садили спочатку баштанні культури, наступного року – озиму пшеницю, потім – ячмінь. У містечку Борках малоземельним надавалися піски, де ті висаджували гречку й картоплю.

Порівнюючи характер місцевості Роменського, Гадяцького повітів із іншими, стає очевидним, що тут був найбільший відсоток землі, сприятливої для вирощування зернових і технічних культур – 80%. На основі статистики можна простежити середню врожайність у волостях Роменщини за 1885- 1887 рр.: озима пшениця – 76 пудів із десятини, жито – 61 пуд, овес – 58 пудів, ячмінь – 49 пудів, просо – 34 пуди, гречка – 27. Візьмемо ще одні популярні рослини: тютюн – 88 пудів, цукровий буряк – 1059 пудів, горох – 70, рис – 80 [7, 181-183]. Така специфіка впливала і на рід занять місцевих жителів. Зокрема, у 1887 р. у 17 поміщицьких економіях 145 десятин землі було засіяно

тютюном. Особливо це було характерним для Роменсько – Олавського району. В 1910 р. на Полтавську губернію припадало 17% всієї площі під тютюновими плантаціями Європейської Росії і 15% всього збору сортового тютюну. Це була найпоширеніша технічна культура на той період [8, 113].

Підсумовуючи, варто зазначити, що протягом XIX – поч. XX ст. економіка Полтавської губернії зберігала аграрний профіль. Це підтверджують низька частка зайнятості населення у промисловості, а також домінування дрібних форм виробництва. Визначаючи фактори, які впливали на господарську структуру регіону, не доцільно, на думку автора, обмежуватися тільки аналізом політичного чинника. Лише комплексний підхід, врахування природно-географічних, соціально-психологічних аспектів дозволяють об'єктивно підходити до висвітлення економічних проблем.

1. Присяжнюк Ю.П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) // Український історичний журнал. – 2000. – №5; Заєць О.В. Товарне сільськогосподарське виробництво на Чернігівщині у другій половині XIX ст. // Київська старовина. – 2003. – №1.

2. Литвиненко А. К., Лушакова А. Н. Кременчуг финансовый 1571–1941. Очерк социально-экономической и финансово-банковской истории Кременчуга. – Кременчуг, 1999.

3. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Т. XI. Переяславский уезд. Собрано Статистическим Бюро Полтавского Губернского Земства под руководством Н. Терешкевича. Издание Полтавской Губернской Управы. – Полтава, 1890.

4. Материалы к оценке земель Полтавской губернии под руководством В. В. Докучаева. Вып. IV. – Роменский уезд. – СПб., 1891.

5. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 гг. – Вып. I. – Полтава, Типо-Литография И. А. Дохмана, 1900.

6. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Зеньковский уезд. Т.1. Часть 1. Собрано и обработано Статистическим Бюро Полтавского Губернского Земства под редакцией Н. Терешкевича. – Полтава, 1890.

7. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Т. XII. Роменский уезд. Собрано Статистическим Бюро Полтавского Губернского Земства под руководством Н. Терешкевича, 1890.

8. Полтавська область. Природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис / За ред. К. О. Маца. – Полтава, Полтавський літератор, 1998.

О.В. Михайлюк

ГОЛОД В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЯВИЩЕ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Тема голоду тісно пов'язана з аграрним питанням в Російській імперії. Практично всі дослідження з історії селянства пореформеного періоду її стосуються. Останнім часом інтерес дослідників до проблеми голоду в Російській імперії дещо знизився. Натомість зусилля істориків в основному зосереджені на вивченні голодів радянського періоду. Тема голоду набула особливого політичного та

ідеологічного звучання, стала приводом для численних спекуляцій. Водночас витоки голоду, як на мій погляд, свідомо чи несвідомо замовчуються. Проблему голоду не можна зводити лише до політичного фактору. Тут важливо звернутися до соціально-економічних аспектів, а також до питань природи селянства, способу його життя, менталітету, селянської економіки, селянської культури в широкому значенні цього слова, що і є метою автора у запропонованій статті.

В усіх країнах сільське господарство вважається дуже вразливою галуззю економіки, яка залежить від природнокліматичних та природних явищ. Голод у селянських суспільствах – явище звичайне, періодично повторюване і становить швидше норму, ніж виняток [1, 84]. У дореволюційному селі голод був аж ніяк не рідкісним гостем. Найбільших масштабів голод досягав у 1868, 1872, 1882, 1891-1892, 1897-1898, 1905-1906 рр. Для деяких районів голодними роками були 1911, 1912, 1913, 1915 рр. Напівголодне існування було типовим для селянства, особливо за неврожаїв, які повторювались приблизно з інтервалом в 3-4 роки. Навіть у „нормальні” роки становище було важким. При низькій врожайності, низьких ринкових цінах на сільськогосподарську продукцію, високих цінах на промислові вироби і обтяжливих податках селянське господарство не мало належних умов відтворення, селянська родина не могла нормально прохарчуватися. Дослідники висловлюють думку, що аграрне питання полягало також в аграрному перенаселенні, застарілих способах землекористування. Відзначають загальну неосвіченість, забитість селянської маси, відсутність мінімуму знань з агрономії та економіки тощо, що стало основною причиною відставання землеробства в Росії і заганяло у глухий кут більшість парцелярних господарств.

Виробнича діяльність і плани селянського господарства полягали насамперед у напруженні зусиллях звести кінці з кінцями, тобто прокормити родину і сплатити податки [див. 2]. Лише найбільш заможні селяни мали надлишок хліба, а для більшості селян хлібне господарство було збитковим [3, 30]. За даними різних, в тому числі офіційних, обстежень на рубежі ХІХ-ХХ ст., у середньому селянські доходи не покривали поточних витрат [4, 68]. Більше половини селянських господарств України не могли забезпечити себе навіть мінімальною кількістю зерна, необхідного для прожитку. За оцінками спеціалістів, більше половини всіх селянських господарств своєю землеробською діяльністю не могли заробити необхідних засобів для харчування [5, 80; 6, 118]. До Першої світової війни селяни виробляли 50% усього зерна (без куркулів і поміщиків), а споживали 60%, тобто споживали більше, ніж виробляли [7, 54-55].

Однією з головних причин голоду була не загальна відсутність продовольства в країні, а відсутність у селян, які вели напівнатуральне господарство, засобів для купівлі хліба. Селяни, щоб розплатитися з боргами та податками, продавали хліб і харчувалися дуже скудно. За підрахунком С.М. Прокоповича 1907 р., на одну душу землеробського населення Російської імперії прибуток становив 33 крб. 60 коп., витрати – 48 крб. 84 коп., дефіцит – 15 крб. 24 коп. Він приходить до висновку, що сільське господарство не здатне прогодувати зайнятого ним селянина. Шляхом хронічного недоїдання та періодичного голодування

землеробське населення покриває свої бюджетні дефіцити [8, 67]. Російський селянин по суті голодує, – робив висновок О.В. Чайнов, порівнюючи споживання хліба в Росії та європейських країнах [3, 31]. В.І. Ленін писав: „дрібні селяни знижують свої потреби нижче рівня потреб найманих робітників і надриваються над роботою незрівнянно сильніше, ніж ці останні” [9, 7-8]. Селянське господарство не мало належних умов відтворення, селянська родина не могла нормально прохарчуватися. Більшість селянських господарств не мала достатнього продовольчого резерву і кожний неврожайний рік спричиняв тяжкі наслідки. Найбільше від неврожаїв страждала біднога, в якій не було запасів хліба. „Новый энциклопедический словарь” Брокгауза і Ефрона писав: причини голодувань лежать не в сфері обміну, а в сфері виробництва хліба, і викликаються насамперед надзвичайними коливаннями врожаїв у зв’язку з їх низькою абсолютною величиною і недостатнім земельним забезпеченням населення, що, в свою чергу, не дає йому можливості нагромадити в урожайні роки грошові чи хлібні запаси [10, 41-42].

Для одержання суспільством навіть мінімуму сукупного прибавочного продукту необхідні були жорсткі важелі державного механізму, спрямовані на його вилучення. О.В. Пешехонов писав: „Дотепер утримувався такий порядок: негайно слідом за збиранням врожаю починається посилене стягнення із селян боргів, податей і недоїмок. Всі, і влада в тому числі, безсумнівно, боялися і боятися, що селяни самі з’їдять усе, що вони добули” [11, 225].

Масштаб товарно-грошових відносин постійно розростався під тиском податків і орендної плати, проникненням промислових товарів у село, зростаючою необхідністю як у додаткових, так і в альтернативних селянських прибутках. Поряд з оподаткуванням вони були формою втручання держави в сільське господарство, „великого суспільства” в „локальний світ”.

Щодо виходу селян на ринок, в історіографії існує велика розбіжність думок. Останнім часом досить поширеною стає теза про те, що вихід селянства на ринок визначався не стільки необхідністю нести високі обов’язкові платежі, скільки задоволенням потреб і розвитком власного господарства [див. 12; 13 та ін.]. Подібна думка висловлювалася ще в кінці ХІХ ст. [див., напр., 14, 31-32]. З іншого боку, численні автори, починаючи з кінця ХІХ ст., вважають, що вихід селян на ринок мав переважно вимушений характер. Збільшення необхідності в грошах для сплати податків, боргів, оренди і для задоволення власних потреб змушує селянина виносити на ринок все більшу кількість добутків свого господарства [3, 29; 5, 80; 15, 45; 16, 156-157 та ін.].

Позики зерна чи грошей до нового урожаю були повсякденним явищем сільського життя. Зерно позичали як для посіву, так і для харчування. Щоб отримати гроші для сплати податків і задоволення потреб господарства вони змушені були нашвидкуруч за низькими цінами збувати хліб посередникам. Часто дрібні господарства ще взимку брали позички, за які потім розплачувалися восени хлібом за зниженими цінами [17, 133; 18 та ін.].

Все це разом змушувало селянство звертатися до ринку в масштабах, що перевищували їхні безпосередні потреби, прийнятний для них рівень товарно-грошових відносин, збільшувати товарний

вихід продукції. Продавали лише тому, що мали гостру потребу в грошах [3, 29]. Селянину залишався один вихід – різко знижувати власне споживання й у такий спосіб одержувати товарний хліб, але такий вихід був, звичайно, ілюзорним, тому що не міг створити серйозних товарних запасів. Примусово втягнені в ринкові відносини селяни не лише не отримували ніякого прибавочного продукту, а навіть віддавали істотну частину продукту необхідного. На ринок поступало від 10 до 25% споживчого хліба [20, 12].

Тиск на селянство посилювався з кінця XIX ст., коли експорт хліба став найважливішим засобом накопичення для проведення політики прискореної модернізації. Росія була найбільшим експортером хліба. Однак торгівля хлібом була вимушеною, хлібний експорт аж ніяк не був показником добробуту сільського господарства. Товарний ринок усередині країни й експорт зерна зростали значною мірою за рахунок суворої економії споживання. Ще в 1888 р. урядова комісія спеціального призначення фіксувала, що в Росії великі й дрібні господарства „стали продавати свою продукцію в штучно великих розмірах, не керуючись ні станом цін, ні рівнем власних потреб” [21, 12]. Однією з причин зростання хлібного експорту була необхідність для селян сплачувати податки, а для поміщиків – платити за банківськими рахунками. Експорт хліба ґрунтувався на голодуванні мільйонів селянських сімей і справедливо називався сучасниками „голодним експортом”.

Забезпечення населення продовольством у разі його нестачі у всі часи складало одну з найважливіших галузей державного управління Росії. Влада завжди була сполучена з очікуваннями, що вона ж не дасть померти з голоду в екстремальних обставинах. Як писала газета „Подольнин”, селянство розглядає допомогу держави у випадку неврожаю як своє невід’ємне право [22]. На початку XX ст. держава намагалася створити систему відносно стабільного продовольчого забезпечення сільського населення. Заходи допомоги на випадки неврожаїв і голоду законодавчо регулювалися й здійснювалися в загальнодержавному масштабі. Вони зводилися до двох основних напрямів: нагромадження продовольства у врожайні роки й роздача їх у позичку й частково як безповоротну допомогу в періоди неврожаїв та інших нещасть. Створена система була недосконалою й не могла повною мірою усунути наслідки неврожаїв, але, незважаючи на існуючі бюрократичні формальності в порядку надання допомоги, земські й селянські продовольчі установи надавали досить істотну й своєчасну продовольчу й фінансову підтримку потерпілому від неврожаїв і голоду сільському населенню [23]. Втім багато авторів вважають, що державна підтримка селянства завжди запізнювалася та була недостатньою за розмірами для запобігання голодної смертності на селі [6, 122-123; 24, 45-50 та ін.].

Таким чином, головною причиною голоду в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. була загальна слабкість сільського господарства, його велика залежність від природних, соціальних та політичних факторів.

1. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне: социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2001.

2. Шанин Т. Крестьянский двор в России // Великий

незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире: хрестоматия: пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М.: Прогресс: Прогресс-Академия, 1992.

3. Чайнов А.В. Что такое аграрный вопрос? // Избранные произведения: Сборник / Сост. Е.В.Серова. – М.: Моск. рабочий, 1989.

4. Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства: (Выбор пути экономического развития России. 1892-1914 гг.) // История СССР. – 1991. – № 3.

5. Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства / под ред. А.И.Чупрова и А.С.Посникова. – СПб., 1897. – Т.1.

6. Кондрашин В.В. Голод в крестьянском менталитете // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.). Материалы международной конференции. Москва, 1994. – М.: РОССПЭН, 1996.

7. Левин М. Российские крестьяне и советская власть. Исследование коллективизации. Нью-Йорк; Лондон, 1975 [Реферат] // Отечественная история. – 1994. – № 4-5.

8. Прокопович С.Н. Аграрный вопрос в цифрах. – СПб.: Типография т-ва „Общественная польза”, 1907.

9. Ленин В.И. Развитие капитализма в России. Процесс преобразования внутреннего рынка для крупной промышленности // Полн. собр. соч. – Т. 3.

10. Якушкин Н. Голод // Новый энциклопедический словарь / Под общ. ред. акад. К.К.Арсеньева. – СПб.: Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрон, 1913. – Т. 14.

11. Пешехонов А.В. Экономическое положение крестьян в пореформенное время // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. – М.: Издание Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – Т. 6.

12. Грегорі П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX вв.): Новые подсчеты и оценки / пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003.

13. Роголина Н.Л. Аграрный кризис в российской деревне начала XX века // Вопросы истории. – 2004. – № 7.

14. Пихно Д.И. Значение для России хлебных цен (По поводу книги „Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства”). – К.: Типо-литогр. Высоч. утверждено. Т-ва И.Н.Кушнарев и К^о, 1897.

15. Гвоздев Р. Кулачество – ростовщичество. Его общественно-экономическое значение. – СПб.: Издание Н.Гарина, 1898.

16. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. Курс народного университета. Второе дополненное издание. – М.: Московское научное издательство, 1918.

17. Вобльей К.Г. Экономическая география Украины. С диаграммами, картограммами и рисунками в тексте: пособие для учащихся в средней школе и для всех, интересующихся изучением экономической жизни на Украине. – К.: Типография Губернского Правления, 1919.

18. Григоревич М. Не продавайте хлеба скупщикам! // Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 15 липня. – № 28.

19. Чайнов А.В. Что такое аграрный вопрос? // Избранные произведения: Сборник / Сост. Е.В.Серова. – М.: Моск. рабочий, 1989.

20. Борисов В.И. Хлеб, война, революция: продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914-1918). – М.: Архивно-Информационное Агентство; Луганск: Изд. Луганского сельскохозяйственного института, 1997.

21. Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. – М.: РОСПЭН, 1998.

22. С.Т. Государственное страхование от неурожая // Подольнин. Ежедневная политическая, общественная и сельскохозяйственная газета. – Каменец-Подольский. – 1913. – 11 июня.

23. Корнилов Г.Е. Создание системы продовольственного обеспечения населения страны в первой половине XX века // History of the Russian Peasantry in the 20th Century. – Volume 1. – Tokyo, 2002. – Режим доступа: // www.e.u-tokyo.ac.jp/cirje/research/dp/2003/2003ef189.pdf

24. Будаков В.П. Имперство и российская революционность. (Критические заметки) // Отечественная история. – 1997. – № 1.

І.В. Олійник

УЧАСТЬ СЕЛЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ТОРГІВЛІ ЗЕМЛЕЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

За прогнозами футурологів, головним стратегічним ресурсом майбутнього буде не нафта чи газ, а продукти харчування, яких вже зараз катастрофічно не вистачає і ціни на які невпинно зростають в усьому світі. Україна в перспективі – це потужна аграрна держава, з такими конкурентними перевагами, як альтернативне використання аграрної продукції на біопаливо та виробництво екологічно чистих продуктів харчування. Серйозною перешкодою на цьому шляху є хронічний дефіцит у аграріїв фінансових ресурсів через мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення та відсутність у суспільстві чіткого розуміння того, що капіталізація землі – це передусім іпотека, а не торгівля. Проблема запровадження ринку землі сільськогосподарського призначення вимагає комплексного дослідження наслідків такого кроку для різних соціальних груп, насамперед для селянства. Досвід аграрних перетворень другої половини XIX – початку XX століття на Правобережній Україні може стати істотним фактором в обранні найбільш оптимальної альтернативи подальшої політики у сфері АПК.

Економічні наслідки торгівлі землею в другій половині XIX – на початку XX ст. проаналізували українські історики М. Якименко та О. Краснікова [1]. О. Краснікова дослідила також специфіку діяльності банків з кредитування купівлі земельних угідь [2]. Важливі відомості для розуміння механізму формування цін на землю знаходимо у монографії радянського історика П. Теличука [3]. Разом із тим, регіональна специфіка становлення ринку землі та участь у ньому селянства потребують подальшого досліджень. Автор статті ставить за мету дослідити участь селянства Правобережжя у торгівлі землею у другій половині XIX – на початку XX ст.

Як же здійснювалась купівля-продаж землі на Правобережжі України у досліджуваній період та які наслідки мав цей процес? Першим актом масового продажу поміщиками належної їм на правах приватної власності землі була сама реформа 1861 року. За 6602,4 тис. дес. землі, що їх передали поміщики 2 318 000 колишніх кріпаків, протягом 49 років мало бути сплачено 170, 5 млн. крб. при ринковій вартості цих угідь 138, 4 млн. крб., тобто на 23,2% меншій [1, 3]. Часто земля, яку селянин одержував у наділ, не коштувала навіть третини того, що він повинен був за неї заплатити; коли ж люди не бажали брати такі землі, то купівлі їм нав'язувалися.

Розроблена у петербурзьких кабінетах реформа 1861 року закріпила вражаючу диспропорцію у розподілі земельних угідь, яка, на думку сучасного французького дослідника Д. Бовуа, стала підґрунтям конфлікту між звільненими українськими селянами, з одного боку, та польськими і російськими землевласниками – з іншого [4, 128]. Разом із тим, реформа позбавила дворян монопольного права на землю. Спонукають до роздумів твердження багатьох економістів про те, що якби еволюційний процес ліквідації поміщицького землеволодіння та його

перехід до селян не було перервано, то на терені колишньої Російської імперії вже у 30–40 роки XX ст. не залишилось би скільки-небудь помітного дворянського землеволодіння [5, 211]. Тобто остаточна заміна земельного власника, яка трапилась внаслідок революції, сталася б дещо пізніше, але за значно сприятливіших умов для селянського господарства. Однак, припущення завжди залишаються тільки припущеннями.

30 липня 1863 року видається відомий указ Олександра II, згідно з яким з 1 вересня 1863 року тимчасовозобов'язані селяни Правобережжя переходили до розряду селян-власників, уставні грамоти перетворювалися на викупні акти з одночасним збільшенням площі належної селянам землі [6, 112]. Селянам надавалися значні знижки на оголошену в інвентарях вартість землі. Іноді вони перевищували офіційно дозволених 20% , сягаючи 50% і більше. Так, у Київській губернії платня з десятини селянам зменшувалася з амплітудою від 22% до 69% [7, 8].

На перший погляд, вже з 1863 року шальки терезів у динаміці земельних відносин починають повільно схилитись до бік селянства Правобережжя. Упродовж 1863–1905 рр. селянські надільні землі зросли на 1922 тис. дес. Дворянське землеволодіння з року в рік зменшувалося, хоча не й так помітно як в інших українських губерніях. У 1905 р. його розмір становив 4958 тис. дес., що на 25% нижче від рівня 1863 року [8]. Та коли врахувати той факт, що на 1905 рік шестимільйонному селянству Правобережжя належало лише на 1 млн. дес. більше, ніж 7 тис. землевласників, то стане цілком зрозумілим, на чий ланак знаходив своє застосування надлишок селянської робочої сили. Загалом, дітичі Правобережної України втратили у 1862–1914 рр. менше третини своїх земель, тоді як аналогічний показник загалом по Україні становив 46,5 % [6, 203].

Частка селян в усьому приватновласницькому землеволодінні Правобережжя у 1905 році складала 12,8%, тоді як у степових губерніях – 33,1%, а в лівобережних – 32,7% [6, 204]. Упродовж 1877–1905 рр. селяни Південно-Західного краю придбали 773 тис. дес. з 942 тис. дес. землі, втраченої поміщиками. Приватне землеволодіння всього українського селянства у 1862–1902 рр. зросло на 4603 тис. дес. [6, 205]. Найбільше землі купували селянські товариства, друге місце належало особистим купівлям. Розмір земельних придбань, здійснених всією селянською громадою був незначним. Середній обсяг особистої купівельної угоди на Поділлі у 1893–1906 рр. дорівнював 25,3 дес. Ця категорія покупців належала до більш заможної частини селянства. Середній обсяг купівельної операції, проведеної селянським товариством, становив 73,3 дес. [9, 25]. За товариською угодою стояли десятки, навіть сотні осіб, котрі об'єднувались у товариства задля отримання позички від Селянського земельного банку, котрий скуповував землі у збанкрутілих дрібних поміщиків і продавав їх у кредит селянам. Послугами банку користувалися переважно заможні селяни та селянські товариства. У кінці XIX ст. ділянки розміром до 10 дес. оцінювались у 156 крб. за десятину, від 10 до 20 дес. – у 67,9 крб., від 20 до 50 дес. – у 58,2 крб [1, 72].

Купівля правобережними селянами поміщицької землі була можлива лише у результаті збігу низки

сприятливих обставин. Серед широкого загалу поміщиків побутувала звична думка: продавати земелью селянам означає зменшувати прибутки свого сусідземлевласника. Як відверто зізнався де Карієр, один із тогочасних дідачів, „Таке (тобто матеріально забезпечене, економічне незалежне – авт.) населення нам непотрібне, це не робітники” [10, 85]. Проаналізувавши мемуари багатьох польських землевласників, Д. Бовуа дійшов висновку: світ, у якому жили мемуаристи, та й сама їхня ментальність були безнадійно архаїчними і негнучкими, скерованими на збереження кожної п’яді „польської землі” [4, 128].

Окрім небажання більшості поміщиків продавати землю ще однією вагомою причиною повільних темпів збільшення особистої земельної власності селян Правобережжя була відсутність в останніх капіталів. Обмежені фінансові можливості відігравали фатальну роль у долі селян, котрі намагалися істотно покращити своє економічне становище шляхом купівлі землі у поміщиків. Наприкінці 90-х років XIX століття кілька найбідніших родин із с. Важного разом із іншими незаможними сім’ями з різних сіл Гайсинського повіту Подільської губернії здійснили відчайдушну спробу переселення на Волинь. Збувши своє майно, полишивши садиби, восени вони пішки вирушили до Луцького повіту, де місцевий поміщик продав їм землю по 78 крб. за десятину. Однак на цих землях селян зустріли німецькі колоністи-орендарі, котрим вони повинні були виплатити значну суму „відступного”. Втім Селянський поземельний банк не вважав за можливе надати більше 30 крб. на десятину. Переселенці потрапили у безвихідь: німецькі колоністи, отримавши гроші, залишили їм напівзруйновані хліви та землянки, до банківської позички доплатити виявилось нічим, бракувало коштів на обігрів та харчування під час зимівлі. Скупчені у землянках по декілька сімей в кожній, голодні селяни стали легкою здобиччю тифу. Навесні остаточно розорені та виснажені новосели втекли назад до Гайсинського повіту під загрозою позову з боку поміщика у зв’язку з розібраними на труни хлівами. При сприянні мирового посередника їм вдалося-таки оселитись у своїх старих садибах [11, 102].

Доволі часто завадою при купівлі землі виявлялася елементарна необізнаність селянства. Під час мандрівок у народ Д. Мокрієвич запитав одного селянина, чому він не купує землі та висловив здогад, що той немає грошей. Селянин на це відповів: „Грошей знайшлося б для покупки, так, чоловіче добрий, з думками б’ємось. Може все-таки ділитимуть землю. Тепер за землю треба платити гроші, а землю поділять – гроші й пропадуть. То так і ждемо” [12, 73]. Траплялися випадки, коли селян свідомо вводили в оману місцеві поміщики. Так, у 1874 р. селянська громада містечка Соколяця Ушицького повіту Подільської губернії, володіючи усіма необхідними коштами, не змогла придбати землі містечка з публічних торгів. У скарзі на ім’я генерал-губернатора селяни звинувачують у цьому сусідню орендну власницю села Загорян А. Дейчман, котра за сприяння свого чоловіка-поляка і місцевого священика Бехневича ввела їх в оману, що ще не час з’являтися на торги та сама придбала маєток. Незабаром його було здано в оренду євреям, які визискували селян, користуючись їхньою працею за

безцінь. Селяни прохали призначити новий продаж частини містечка, прохання залишилося без задоволення [13, 5-6].

Не менш цікавим аспектом є розвиток орендних відносин між поміщиками та селянами. Землевласники Південно-західного краю, поляки за національністю, маючи змогу збувати збіжжя на західноєвропейських ринках, ще у XVII ст. почали приділяти сільському господарству особливу увагу. Вони володіли маєтками в десятки й сотні тисяч десятин, солідними капіталами та можливістю наймати у достатній кількості дешево робочу силу і надавали перевагу самостійному веденню свого господарства. Позбавлені нагоди реалізувати себе на державній службі, польські поміщики міцно трималися землі. Якщо вони і здавали маєтки в оренду, то великим капіталістичним орендарям, котрим селянство не становило жодної конкуренції. Посесори, своєрідний клас підприємців-орендарів, набиралися з корінної Польщі. З ними мало міцний зв’язок єврейство як джерело торгівельного капіталу. У Київських губернських відомостях за 1867 рік читаємо про те, що оренда надзвичайно поширена, євреї посунули у цьому сенсі поляків, а орендарів-селян відомо лише два приклади [7, 8]. Отже, поступово у краї утворилася група осіб, значно більш досвідчених у веденні сільського господарства, ніж щойно звільнені селяни. До її складу входили дідачі, орендарі й адміністративно-господарський персонал. Орендарі та потужна службова верства безпосередньо взаємодіяли з селянами і взаємини ці були небезхмарними. У травні 1887 року генерал-губернатор А. Дрентельн доручив своїм підлеглим з’ясувати усі обставини, пов’язані з діяльністю євреїв-орендарів Л. та С. Віленських, жителів містечка Чорнобиля Радомисльського повіту Київської губернії. Віленські займалися продажем орендованих поміщицьких маєтків селянам. Так, вони продали селянам Чернігівської губернії сервітутні землі, що входили до складу маєтку Колибань землевласника Івана Мейстера. Селяни у складі 32 родин спорудили будинки на придбаній у цих євреїв землі та згодом виявилися настільки обітряними останніми, що вимушені були залишити свої споруди та „йти за Амур” [14, 1].

У 1913 році унтер-офіцер Волинського губернського жандармського управління Лагоша повідомив, що селяни села Суемці Ізяславського повіту завадили орендареві Липковському зорати землю, котра межувала з селянськими полями і була спірною з землевласником графом Потоцьким. Селяни використовували її як випас і вимагали призупинити оранку до з’ясування приналежності землі [15, 21-22]. У 1914 році вже згадуваний унтер-офіцер Лагоша доповів керівництву про скарги селян с. Малі Цвільки Сербівської волості Новоград-Волинського повіту на управляючого маєтком Й. Шапіро. Незважаючи на наявність у селянської громади рішення Київської судової палати, котре дозволяло випас худоби на поміщицьких угіддях, Й. Шапіро всю худобу, яка опинялася на сервітутних полях займав і зачиняв на 2-3 дні до отримання за неї викупу. Орендар маєтку Русецький у розмові з селянами порадив їм „викинути свої права за вікно” [16, 7-8]. Чимало прикладів непорозумінь між

поляками, орендарями та селянством наводить і Д. Бовуа [4, 120].

Посесори виконували роль посередників між селянами та поміщиками, які мешкали у містах чи за кордоном. Вони сплачували поміщику за оренду маєтку оптом у кілька разів менше, ніж отримували за цю ж землю орендних виплат від селян. На початку 90-х рр. XIX ст. Т. Осадчий підрахував, що за такої системи оренди „вся вкладена праця селянина виявляється даремною” [17, 40-41]. Власне селянська оренда відіграла на Правобережжі незначну роль; досить сказати, що у половині повітів Подільської губернії вона не становила навіть одного відсотку від загальної площі надільних земель, а в окремих повітах була зовсім відсутня.

Рух землі між поміщицьким та селянським господарством міг розгорнутися ширше, якби не збереження системи сервітутів. У 1869 році нерозмежованих маєтків на Правобережжі налічувалось 6254 або 80,4 % [18, 58]. Правом сервітутів, за даними Д. Ріхтера, користувалися 54 % Київської та Подільської губернії та 71 % у Волинській губернії [19, 587]. Існувало 20 видів різних сервітутів, найбільш розповсюдженими серед яких були толока, спільний вигін, сіножаті та випас худоби у лісах, риболовля. В ліквідації сервітутів були зацікавлені як селяни, так і поміщики. Селяни вимагали розмежування земель, сподівались отримати відповідну компенсацію від поміщиків за втрату сервітутів. Поміщиками так само керував матеріальний інтерес, пов’язаний зі зростанням цін на землю, а отже на сінокоси, випаси та ін.

Отже, селяни Правобережної України одними з перших у Російській імперії перейшли до розряду селян-власників. Їхня робоча сила перетворилася на повноцінний товар. Водночас товаром ставала і земля, яка після сплати викупної суми вже не поміщику, а державі, переходила у повне розпорядження окремого селянина. Відтепер селяни могли купувати у власність рухоме і нерухоме майно, продавати його, віддавати у заставу, розпоряджатися ним. Загалом у дев’яти українських губерніях в 1914 році 27,9% селян продали свої ділянки з метою купівлі іншої, кращої землі, 16,6% – з метою переселення, внаслідок розорення – 16,7%, пияцтва і безгосподарності – 6,3%. Спекуляція землею зафіксована у 10,9% випадків [1, 70].

На початку XX ст. селянин Правобережжя став активним гравцем на ринку землі, про що, зокрема, свідчить поступове зростання середніх обсягів наділів: на Поділлі – з 3,8 до 6,4 дес., у Київській губернії – з 5,8 до 7,1 дес., на Волині – з 7,9 до 11,1 дес. [20, 2]. Якщо перед запровадженням столипінської аграрної реформи у половини селянських господарств було 6-10 наділів у різних місцях, то вже наприкінці 1916 року черезсмужних володінь залишилося 1% [1, 73]. І це відбулося не за адміністративними рішеннями, а за бажанням самих селян, їхнім коштом, а також за рахунок кредитів іпотечних банків.

Регіональні кредитні установи другої половини XIX – початку XX ст. були представлені державним Селянським земельним банком, який з 1883 року почав скуповувати землі у розорених дрібних поміщиків і продавати їх у кредит селянам; акціонерним Київським земельним банком; кредитними та ощадно-позичковими товариствами; громадськими

ощадно-позичковими касами; волосними і сільськими банками; громадськими надлишковими капіталами; лікарняними допоміжними капіталами; сільським банком графині Браницької тощо. Згідно з даними офіційної статистики, станом на 1 січня 1909 року у різних іпотечних банках Правобережної України було заставлено 4 412 тис. дес. землі [21, 14].

Екскурс у регіональну аграрну історію пореформеного періоду дозволяє зробити актуальні за умов сучасного реформування аграрного сектору висновки. По-перше, запроваджувати аграрні перетворення потрібно з максимальним врахуванням соціальної справедливості. Враховуючи давню традицію індивідуального приватного володіння селянством землею, необхідно сприяти реальному переходу її у спадкову власність селян. Земля повинна стати повноцінним товаром, адже лише за цієї умови вдасться забезпечити широкомасштабне кредитування селянських господарств.

Потрібний спеціалізований іпотечний банк, який би здійснював тільки цей вид діяльності. Варто максимально розкрити потенціал застави. У світі існує навіть практика застави прав оренди землі. Що стосується торгівлі землею, то норми можна виписати так, як у цивілізованих країнах: продавати досвідченим фахівцям і лише для аграрного виробництва. У низці європейських країн батько не зможе продати чи передати землю своєму синові, якщо той не має відповідної освіти і сільськогосподарського досвіду. За використання угідь не за призначенням передбачено кримінальну відповідальність.

1. Якименко М., Краснікова О. Торгівля землею в Україні та її соціально-економічні наслідки (1861-1918рр.) // *Економіка України*. – 1999. – № 8.
2. Краснікова О.М. З історії становлення та функціонування земельних банків в Україні (1861-1918 рр.) // *Український історичний журнал*. – 1999. – № 6.
3. Телічук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. -К.: Видавництво Київського університету, 1973.
4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Основи, 1998.
5. Франк С.Л. По ту сторону „правого” і „лівого”: стаття по соціальної філософії // *Новий мир*. – 1990. – № 4.
6. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К.: Видавництво АН УРСР, 1959.
7. О характере землевладения и размере крестьянских повинностей // *Киевские губернские ведомости*. – 1867. – № 2.
8. Підраховано на основі даних “Статистики землевладения 1905 года”, губернії: Київська, Подільська, Волинська.
9. Движение землевладения в Подольской губернии. // *Экономическая жизнь Подолии*. – 1913. – №18-19.
10. Геринович В. Кам’янецьчина. Населення і його економічна діяльність. // *Записки Кам’янець-Подільського інституту народної освіти*. – Кам’янець-Подільський, 1927.
11. Савостьянов А. А. Очерк хозяйственного быта 2 поселений в Гайсинском уезде Подольской губернии // *Земля и землевладельцы в юго-западном крае (на Украине, Подолии, Волини)*. – К., 1899.
12. Слабченко М. С. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – К.: Державне видавництво України, 1927.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 829. – Спр. 507.
14. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 540. – Спр. 88.

15. ЦДІАК України. – Ф. 1262. – Оп. 1. – Спр. 137.
16. ЦДІАК України. – Ф. 1262. – Оп. 1. – Спр. 163.
17. Осадчий Т. И. Земля и землевладельцы в юго-западном крае (на Украине, Подолии, Вольни). – К., 1899.
18. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине после отмены крепостничества, 1866 – 1990. – Днепропетровск, 1960.
19. Рихтер Д. Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещицких крестьян и о сервитутах в юго и северо-западных губерниях России // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – № 39.
20. Фролов В. И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельного фонда Подольской губернии. – Винница, 1917.
21. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 708. – Спр. 618.

О.М. Приймак

СОЦІАЛЬНИЙ ОБРАЗ СЕЛЯНСТВА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Розкриття питань соціальної історії України не можливе без проведення досліджень мікрорівня. Особливе місце серед останніх посідає тема відтворення соціального образу представників різних історичних спільнот, спільностей, станів, класів тощо. Такий підхід дозволяє не лише реконструювати архетип певної великої групи, що формувався у соціальній свідомості сучасників, а й є базою для відтворення багатоманіття соціальних портретів, наприклад, селянства Степової України періоду ринково-капіталістичної трансформації.

Мета статті полягає у відтворенні соціального образу південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Історіографічний комплекс з досліджуваної теми не є чисельним. Методологічне підґрунтя його складають роботи М. Вебера, К. Альдерфера, А. Мітчелла, Б.М. Миронова, А.В. Бойка, М.В. Туленкова. Багатий фактологічний матеріал у цьому контексті міститься в монографіях та публікаціях В.Є. Постнікова, Я.П. Новицького, К.Д. Зеленина, В.І. Наулка, В.К. Борисенко, І.І. Лимана та інших. Таким чином, відсутність в історико-краєзнавчій літературі дослідження, предмет якого був би пов'язаний з соціальним образом південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ століть спонукала автора до написання цієї статті.

В історичному ракурсі соціальний образ може бути визначений як відображення у вигляді теоретичної моделі співвідношення регуляторних основ повсякденної поведінки певної спільності або динаміки явища минулого. Стосовно до предмету статті це поняття використано з метою створення узагальнюваного бачення сутності системи атрактивних, цілераціональних та соціально-ціннісних інституціональних засад буденності південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ століть. Зведення його до рівня мисленого конструкту дозволить побачити особливості внутрішнього соціального світу означеної спільності, висуне на передній план домінантні комбінації виявлених й проаналізованих у попередніх публікаціях принципів, норм, цінностей, переконань, упереджень та стереотипів. Являючи собою різновид науково-

історичної рефлексії, ця теоретична модель містить у собі інформацію про структуру свідомості, світогляду, когнітивної карти, про візирь поведінки селянства регіону.

Важливу роль у створенні теоретичної моделі соціального образу селянства Південної України дослідженої доби відіграв метод кваліметрії. За допомогою десятибальної шкали було проаналізовано кількісні та визначені якісні параметри рівнів цілераціональності, соціальної цінності та атрактивності. Критеріальною основою побудови мислених конструкцій в цьому контексті стали співвідношення ступенів значущості типів соціалізації, форм селянської самоорганізації, актуалізації трьох груп соціальних потреб, впливу видів свідомості та поширення в середовищі селянської спільності того чи іншого світогляду. Комплекс індикаторів, відповідно, склали прояви соціального, що зафіксовані у масових джерелах з історії Степової України кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Значущість та впливовість на повсякденні практики селянства соціальної свідомості, самосвідомості та підсвідомості можна визначити кваліметричною пропорцією 8:9:7. Відображення у ній факту надання першочергової уваги процесу й результатам станової соціалізації цілком природне, оскільки саме вони формували на соціально-ціннісному рівні підґрунтя для самоідентифікації сільського мешканця. Зведена до рівня соціального інституту землеробська праця у своїй статичності та динаміці визначала селянськість способу життя і стилю, когнітивної поведінки і образу мислення. Відчуття себе хліборобом було, згідно з цифровим показником, не лише субкультурною цінністю, а й орієнтиром, спрямування на який волі та дій забезпечувало ефективність господарської соціалізації й валідність знань релігійно-міфологічного змісту [1, 246].

Усвідомлення вірності селянського способу життя мотивувало до наступного кроку – сприйняття хазяйновитості як соціальної норми, а статусу господаря чи господині як відображення прийнятності останньої. Такий причинно-наслідковий зв'язок цілком постійно, на нашу думку, дещо меншу кваліметричну значущість для південноукраїнських землеробів цілераціональних практик від соціально-ціннісних орієнтирів. До нього варто додати й трансформаційність характеру досліджуваної історичної доби, через який конкурентність та економічно обґрунтована соціальна успішність ще не отримали в середовищі селян регіону остаточного визнання. Доцільність та значущість їх, до речі, були не завжди зрозумілими для представників трьох нижніх страт сільського населення Степової України.

Аналіз змісту індикаторів першого критерію дозволив виявити певну вторинність соціальних, релігійних та міфічних впливів на повсякденні практики досліджуваної спільності. Але це у жодному разі не нівелювало вирішальної світоглядної значущості православ'я й не знижувало ролі етнічної самобутності хліборобів чи то українського, чи то російського походження в регіоні. На буденному рівні знання та якості з атрактивним підґрунтям в цьому контексті відігравали допоміжну роль стосовно до окреслених вище цілераціональних та соціально-ціннісних регуляторів. Такий зв'язок, наприклад, мав

реальні виміри у вигляді трикутників працєвигість-праця-хазяйновитість, цикл – господарська успішність. Не слід відкидати й такої соціальної характеристики місцевого селянства, як схильність їх „ходити не в церкву, а до церкви” [2, 359].

За другим, спрямованим на визначення співвідношення між елементами селянського світогляду, критерієм кваліметричні показники склалися у пропорцію 6:8:7. Як і у попередньому випадку, першість серед них залишилася за соціально-ціннісними орієнтирами. Константність морально-етичних стереотипів громадського, родинного добробуту та спокою, які переували у безпосередньому зв'язку з субкультурним ідентифікатором – працею та загальнолюдськими чеснотами, стала головною причиною такої домінантності. Значущість їх до того ж підсилювалася суттєвою кореляцією з православними догмами.

Останній чинник підвищував значущість атрактивних регуляторів. Відтак традиційні елементи були у світогляді південноукраїнського селянства більш близькими до морально-етичних ніж інноваційні. Схильність до екстенсивного господарювання у комплексі з принципами й санкціями соціального інституту землеробської праці зумовлювали в цьому контекст, не лише життєздатність хліборобських забобонів, упереджень, обрядовості, а й неприйняття міського стилю існування, нерозуміння необхідності втручання представників інших спільнот у внутрішні справи сільської громади чи родини [3, 164]. Цим зв'язком можна пояснити й тривкість у селянському світогляді фаталізму, оскільки він постійно підсилювався етичністю традиційних норм відносин та статусів у статевовіковій соціальній структурі. Моральність майнової рівності підтверджувалася як міфологізованими посланнями на християнські письмові джерела, так і на звернення до універсальї соціальної пам'яті [4, 321].

Разом із цим, невідворотність капіталізації аграрного кластеру й пов'язана з нею соціальна раціоналізація повсякдення як факт, що не міг бути залишений поза увагою, визначили поступове зростання у світогляді південноукраїнського селянства значущості інноваційних чинників. На досліджуваній період відставання подвоєння морально-етичних цінностей з інноваційністю від єднання перших з традиціоналізмом дорівнювало лише одній кваліметричній одиниці. Важливу роль в цьому, на нашу думку, відіграло проходження через соціально-ціннісний механізм пошуку альтернатив таких базових елементів соціальної свідомості, як капіталізована цілераціональна успішність, спрямована на покращення родинного добробуту, конкурентність та вмотивованість на накопичення матеріальних цінностей.

Синтез останнього з елементами соціального інституту землеробської праці робив залежність не тільки прийнятним, а й бажаним орієнтиром. Але спрямованість на правдивість досягнення отримували у суспільній думці більшої достовірності лише у тому разі, коли висхідна вертикальна мобільність супроводжувалася територіальною. Тобто в умовах зростаючої соціальної диференціації образи заможних хуторянина або переселенця були у світоглядній моделі південноукраїнського селянина більш статусними, ніж стереотип куркуля-общинника [5,

423]. Вірогідно, вони уособлювали у собі єдність інноваційності та традиціоналізму.

Мотиваційна модель виступає важливим сегментом соціального образу південноукраїнського селянства. Співвідношення у ній рівнів актуалізації потреб досягнення, співучасті та співіснування, застосоване у вигляді третього критерію, уможливило виявлення пропорції таких показників, як 8:6:4. Суттєве зниження в останній ступеня значущості атрактивних регуляторів може бути пояснене декількома причинами. З одного боку, домінування групи потреб співіснування притаманне лише для традиційного типу суспільства, складові якого вже на останню чверть XIX ст. [6, 183] мали на території південноукраїнських губерній залишковий характер. Явища соціально-катастрофічного змісту – неврожай, голод, епідемія, що провокували актуалізацію вітальних потреб також залишилися у минулому. З іншого – втягнення селянства до сфери ринково-капіталістичної трансформації зменшувало значущість колективної праці та общинного способу життя [7, 237]. Початкова штучність впровадження останнього в регіоні ніяк не виступала фактором підтримки базових соціальних потреб.

Разом із цим, на досліджуваній період для мотиваційної моделі місцевого селянства притаманним був високий рівень актуалізації потреб досягнення. Можливість задоволення їх лише спрямованими на індивідуальний чи родинний успіх засобами являла собою не лише раціоналізацію світогляду сільського населення, а й чітко підкреслювалася такою рисою соціальної психіки селянської більшості регіону, як схильність до одноосібності. Оскільки сектор актуалізації потреб досягнення обмежувався переважно господарською діяльністю, ефективність якої забезпечувалася соціально-ціннісною землеробською працею, орієнтир сільської заможності та добробуту отримував додаткову привабливість. Втім така якість була притаманна лише для товарних та середняцьких селянських дворів. У родинях сільської бідноти та сільськогосподарського пролетаріату задоволення потреб досягнення переслідувало головню споживчу мету. Врахування такої подвійності, а також додання до неї розуміння причин дотримання громадської форми співіснування на селі цілком пояснює умовно середній рівень значущості потреб співучасті у мотиваційній моделі селян Степової України.

Відображення у вигляді кваліметричної пропорції рівнів значущості форм еталонної та девіантної організації повсякдення селян південноукраїнських губерній вмістилося у цифри 9:5:6. Являючи собою відображення переліку трьох комплексів інституціональних засад регламентації щоденної поведінки, воно стало індикатором четвертого критерію теоретичного моделювання соціального образу досліджуваної спільності.

Домінуючим в останньому, як і в попередньому, співвідношенні став показник включеності цілераціонального сегменту. Маючи в основі соціально-господарську самодостатність землеробської родини та індивідуалізм пропозиції праці сільськогосподарського робітника за усталену норму останній не лише підтвердив закономірність відходу сільського населення від принципів общинного корпоративізму, яке завжди присутнє при капіталізації

аграрного сектору. Він став відображенням покращення в середовищі місцевого селянства дрібно підприємницького світогляду.

Разом із цим, на кінець XIX – початку XX ст. общинні традиції в регіоні залишалися ще досить сильними, про що свідчать числа у четвертій пропорції. Незважаючи на виклик часу, співпадіння їх з рисами соціальної психіки селянства, зміну у 1906 р. курсу аграрної політики, еволюцію світогляду й образу мислення хліборобів, сільська община на Півдні України напередодні революції 1917 р. залишалася найчисельнішим соціальним організмом. Її функції досить дієво адаптувалися до навколишніх змін, що дозволяло миру виступати активним суб'єктом земельного ринку. Вміщуючи у собі громадівське та церковне життя, община, до того ж, залишалася найнижчою адміністративною одиницею [8, 392]. Водночас варто враховувати, що у класичному варіанті означений соціальний організм у регіоні не отримував інституціоналізованих якостей, а девіантні явища корпоративного характеру в ньому носили стихійний характер. У повсякденних практиках досліджуваної спільності „мир” частіше виступав соціальним фоном, ніж першочерговим регулятором, що знижувало ступінь атрактивного індикатора за останнім критерієм.

Окрему увагу серед четвертої трійки кваліметричних показників слід звернути на проміжний статус соціально-ціннісної складової. На нашу думку, він є відображенням прагматизму та помірності, які в умовах ринково-капіталістичної трансформації забезпечили у когнітивній карті південноукраїнського селянства збалансованість впливів й життєздатність індивідуалізму, з одного боку, й корпоративності – з іншого. Традиційні товарні форми соціальної самоорганізації досліджуваної спільності при збереженні стратифікаційної ознаки їх використання не тільки співіснували, а й уможлилювали еволюційність розвитку села. Ні супруга, ні толока чи артіль, ні поземельне чи позиково-ощадне товариства не сприймалися мешканцями сільської місцевості регіону як девіантні. Створення, функціонування, розпад їх були нормою повсякдення.

Відтак, середнє арифметичне у кваліметричній пропорції соціального образу південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. дорівнювало співвідношенню 8:7:6. Наявність в останньому умовно цифрової близькості вказує про відсутність в образі когнітивного дисбалансу. Те, що жоден з індикаторів не отримав ознак полярності є свідченням валідності селянських стереотипів. Ідентифікуючий, світоглядний, мотивуючий та органістичний розташовувалися по низхідній, у зв'язку з чим можна стверджувати про існування у буденних практиках хліборобів регіону ієрархічності пріоритетів. Отримання першості серед них цілераціональних принципів і норм вказують на домінування у середовищі селян Південного Степового району соціальних еталонів індивідуалізму, конкурентності, заможності, інституту приватної власності та господарсько-економічної доцільності. Саме вони, у поєднанні з стратифікаційними особливостями, робили соціальний образ південноукраїнського селянства відмінним від загальноросійського, оскільки

в останньому переважав, навіть на початку XX ст., зрівняльно-общинний архетип.

Розкрита в публікації тема є складовою ширшого дослідження: соціальної історії південноукраїнського селянства. Перспективи розробки останньої можуть бути пов'язані з питаннями соціальної стратифікації, мобільності, поліструктурності сільського населення Степової України в умовах ринково-капіталістичної трансформації.

1. *Усна історія Степової України. Т.5. – Запоріжжя: АА Тандем-У, 2008.*

2. *Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / Постников Владимир Ефимович. – М., 1891.*

3. *Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. Ч.ІІ. – Т.9. – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2006. – 632 с.*

4. *Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Миронов Борис Николаевич: Т.1. – 3-е изд., доп. – СПб., 2003.*

5. *Усна історія Степової України / Ред.: Бойко А. (голов. ред.), Фролов М., Швайба Н. та ін. – Т. 2: Запорізький край. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008.*

6. *Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века). М. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та, 2004.*

7. *Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. Ч.І. – Т.5. – Кн.2. – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2005.*

8. *Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания (конец XIX - начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья – М.:РОССПЭН, 2008.*

О.А. Бундак

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В МАТЕРІАЛАХ З'ЇЗДІВ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ У РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Найважливішим питанням, яке було, є і буде актуальним та потребує вирішення – це аграрне питання. Адже, незважаючи на час, епоху, століття та десятиліття – земля перебуває в центрі уваги громадськості й кожної людини зокрема. Це зумовлено не лише ментальністю слов'янської природи, а й одвічним прагненням людини мати щось своє: але що ж може бути вагомим за володіння землею?

Актуалізація порушеної нами теми зумовлена неординарними подіями, що відбуваються в сучасній Україні (приватизація, реструктуризація, інтеграція України в європейський економічний простір) та зверненням до історичного минулого. Адже досвід трьох революцій початку XX ст. і вирішення земельного питання більшовиками за допомогою націоналізації землі, тобто безкоштовного передання її у власність держави та можливість розпоряджатися земельними запасами, з погляду партії більшовиків, слугували певного роду уроком, коли люди, які не мали нічого, відразу отримали все. З іншої точки зору, такий перебіг подій підтвердив думку про те, що той, хто має у власності землю, має можливість керувати життям і долею великої кількості людей. Адже споконвічне прагнення людини мати у власності свою ділянку землі, працювати на ній з повною віддачею і є запорукою успішного утвердження українського селянина в цьому житті і вірі у завтрашній день.

Аграрне питання протягом тривалого часу є предметом наукового дослідження значної кількості

науковців: істориків, політологів, економістів, аграрників. Йому присвячено значну кількість монографій, наукових конференцій, круглих столів, симпозіумів тощо. Проте, незважаючи на таке розмаїття, окремої уваги заслуговує розгляд аграрного питання самими селянськими спілками та організаціями. Насамперед нас цікавить, як самі селяни підходили до вирішення цього питання. У зв'язку з цим автор статті ставить за мету висвітлити варіант вирішення аграрного питання, запропонований Всеросійським Селянським Союзом (далі – ВСС) під час суспільно-політичних потрясінь 1905 – 1907 рр. у Російській імперії.

Вирішення аграрного питання на початку XX століття набувало першочергового значення з огляду на ті соціально-економічні, політичні, та соціально-психологічні обставини, які склалися напередодні та під час першої революції 1905 – 1907 рр. у царській Росії. Існуючий політичний режим пропонував різні варіанти вирішення аграрного питання, але не враховував прагнення основних товаровиробників і користувачів землі – селян. Саме тому селяни починають самостійно об'єднуватися в різноманітні спілки та організації та пропонувати власні проекти вирішення проблеми.

Всеросійський Селянський Союз, який виник з ініціативи селян Московської губернії та радикалів Московського сільськогосподарського товариства і поставив вирішення аграрного питання на першочергове місце.

На Установчому з'їзді, який проходив напівлегально на якому були присутні делегати від 22 губерній Росії, практично відразу були визначені актуальні тогочасні питання порядку денного: земельне питання та питання народного представництва. Представники губерній пропонували різні варіанти вирішення аграрного питання, які опісля обговорювалися.

Слід відзначити, що питання щодо форм і способів передачі землі селянам було надзвичайно актуальне та мало різні трактування. Частина селянських депутатів погодилася з думкою селянина Володимирської губернії: „Земля – це дар Божий і її повинен отримати той, хто її потребує, дворянам вона не потрібна. А якщо у якого селянина багато землі, то й у нього відібрати” [1, 28]. Ще один представник цієї ж губернії заявив, що „її(землю) треба взяти і віддати трудовому селянству... нам потрібна не націоналізація землі, а її соціалізація, передача її общинам” [2, 38].

Представник Чернігівської губернії підтримав думку про викуп землі. „Без викупу не можна забирати приватне землеволодіння. Окрім землі є і інші види нерухомого майна, є фабрики, будинки. Ми не можемо тепер їх відчужувати. Про це і мріяти поки не можна. Тому не можна і приватновласницькі землі відібрати без викупу... не повинні підлягати викупу церковні, монастирські, удільні, казенні, кабінетні і царські. Приватновласницькі повинні відійти з викупом. Інакше ми здійснимо велику несправедливість і багатьох розоримо, в тому числі і селян, що володіють приватною землею. Наприклад, тих, що купили землю при допомозі Селянського банку. Багато із тих, що купили землю при допомозі селянського банку і без того самі розорені. Вони із-за

боргу за землею і відсотків у банк зовсім збідніли” [1, 27].

Представник Казанської губернії висловив ідею революційної боротьби, під час якої і буде вирішене аграрне питання. „Викуп буде несправедливістю по відношенню до народу. Крім землі слід повернути селянам і викупні платежі. Період мирних реформ пройшов. Тепер настав час вирішувати ці питання революційним шляхом” [3, 34–35].

Тобто, висувалися такі основні ідеї щодо вирішення земельного питання: безоплатне вилучення і роздача безземельним, викуп приватновласницьких земель, виплата компенсацій тим селянам, хто уже викупив землю, вирішення аграрного питання революційним шляхом. У кожній ідеї були і прихильники, і опоненти. Проте основне питання, що стосувалося ціни за землю, фактично не порушувалося. Визначальними в обговоренні були проблеми про те, в кого і на яких умовах можна забрати землю задарма, а кому слід виплачувати компенсацію. І, на нашу думку, селяни не могли досягнути єдності в цьому питанні з огляду на просту обставину: розуміння значення землі в господарстві селянина було різним у різних губерніях. Якщо це були центрально-чорноземні та українські губернії, тут селяни трималися за свою ділянку землі й не уявляли іншого життя. Якщо це були Вологодські чи Володимирські землі, то тут фактор землі відігравав другорядну роль.

Семен Мазуренко, представник Донецького округу Обл. Війська Донського, намагаючись не допустити розколу в селянських рядах, висловив думку, що „я сам прихильник відбирання землі без викупу, – але знаю цілий ряд сільських присудів, в яких селяни вирішили інакше, боячись за свої куплені землі. Нам слід прийняти таке рішення, яке б не відштовхнуло від нас цілі маси селянства” [3, 34–35]. Верхня межа землі, що залишалася б землевласнику становила 100 дес., вся інша – конфісковувалася.

Якщо звернутися до мови документів, а саме до „Постанови Установчого з'їзду Всеросійського Селянського Союзу (31 липня – 1 серпня 1905 року)”, у четвертому розділі, що стосувався земельного питання, йшлося про таке: „На балотування поставлено пропозиції:

- 1) Приватна земельна власність повинна бути скасована. – Прийнято одноголосно.
- 2) Повинні бути відібрані без викупу землі монастирські, церковні, удільні, кабінетні і державні. – Прийнято одноголосно.
- 3) У приватних володарів земля повинна бути частково відібрана за винагороду, частково – без винагороди. – Прийнято одноголосно.
- 4) Детальні умови, на яких приватновласницька земля буде відібрана, повинні визначатися Установчими зборами, які й видадуть з цього приводу відповідний закон; Селянський Союз до наступного з'їзду може повністю розробити це питання. – Прийнято одноголосно.

З приводу того, кому повинна належати земля, з'їзд постановив більшістю проти одного, що земля повинна вважатися загальною власністю всього народу. Прийнято також пропозицію про те, щоб питання про землю було в деталях розглянуте на місцях, між іншим на селянських сходах” [4, 3].

Отже, аграрне питання на Установчому з'їзді було розроблене Селянським союзом не повністю. Показовим є рішення, прийняте Установчим з'їздом, про необхідність докладної розробки цього питання на місцях і про потребу скликати з цього приводу з'їзд наступного року [5, 106].

Подальше вирішення земельного питання було предметом обговорення на другому, делегатському з'їзді ВСС. Зокрема, на обговорення було поставлено два основних питання: 1) Якими заходами Селянський союз може прискорити передачу землі народу? 2) За допомогою яких заходів можуть бути попереджені зіткнення інтересів окремих поселень і спори між ними за землю при переході її в розпорядження народу?

Таке уточнення було потрібне з огляду на виникнення в багатьох губерніях збройного протистояння між селянами та поміщиками і місцевою владою, а оскільки ВСС пропагував мирні методи боротьби, то слід було і пропагувати позитивний досвід вирішення земельних питань. Зокрема, поширювалася ідея про вирішення всіх назрілих проблем під час скликання Установчих зборів у найближчому майбутньому. „Земля повинна перейти до народу по закону – через Установчі збори, обрані всенародним, рівним, прямим і таємним голосуванням. Там буде 1200 наших депутатів і лише 200-300 дворян, купців та ін. Ми будемо вирішувати питання, наші делегати прийдуть і скажуть: земля – власність всього народу і так буде вирішено” [6, 56].

Були і пропозиції про створення на місцях селянських комітетів – волосних, повітових, губернських, які б дочекалися скликання Установчих зборів, що прийняли рішення про „відбирання землі на законній основі. Але якщо Установчі збори не будуть скликані до весни, то відповідно по всезагальному рішенню комітетів, слід одночасно захопити землю. Слід прийняти міри для збройного опору озброєним силам уряду. Слід впливати на армію і готувати мислення солдат до селянського руху. Слід захищати нашу справу зі зброєю в руках” [6, 57]. Представник Смоленської губернії, інтелігент, заявляв, що „земля потрібна селянам. Говорять, здобути її можна лише кров'ю. Але ж усе добуто кров'ю народною. Свободу не дадуть, її слід взяти самовільно, як діяли робітники та видавці зі свободою слова. Захопити землю слід силою, але без волі землю втримати неможливо. В Саратовській губернії ось козаки забирають все назад. Заберемо всю землю в зрівняльне користування. Установчі збори навіть якщо будуть складатися не лише із селян та робітників, не посміють відібрати. Весною слід всім разом заорати землю, а де голод, розібрати і поміщицькі клуні. Готуйтеся до весни” [6, 57]. Отже, виступи делегатів були надзвичайно різними, проте в більшості висувалася ідея збройного захоплення і перерозподілу поміщицьких земель. Голова з'їзду, як і члени бюро, намагалися пропагувати мирне вирішення питання, апелюючи до скликання Установчих зборів. Загалом основна маса виступаючих більше схилилася до мирного вирішення питання про землю. Проте виникала дилема: чи захопити землю зараз і чекати Установчих зборів, щоб узаконити цей уже здійснений факт, чи чекати, коли скликані Установчі збори приймуть закон про передачу всієї землі у власність народу, тобто не використовуючи самовільного і

насильного захоплення поміщицьких земель. У результаті тривалих виступів і обговорення, було прийнято постанову, яка підсумувала і це питання.

У „Постанові з'їзду Всеросійського Селянського Союзу (6 – 10 листопада 1905 року)” стосовно земельного питання рішення були вже більш деталізовані та наближені до вирішення.

„1) Припинити бідкування народу, що відбуваються від недостатньої кількості землі, може лише тільки перехід всієї землі в спільну власність всього народу, що користуватися нею будуть лише ті, хто буде обробляти її силами власної родини, без наймані праці.

2) Встановити законодавчим шляхом інше, справедливе і згідно з волею народу земельне влаштування повинні Установчі збори, скликані для складання основних законів держави. Законодавчі збори повинні бути обрані шляхом всезагального, рівного, прямого і закритого голосування населенням у віці від 20 років, без поділу на статі, народності і віросповідання, по одному представнику від 100 тис. населення, не пізніше лютого 1906 року. Закон про скликання Установчих зборів повинен бути оголошений негайно.

3) Установчі збори повинні обов'язково вирішити земельне питання на користь народу, відповідно до його вимог.

4) Селянство, об'єднане в один великий Всеросійський Селянський Союз, досягне задоволення своїх вимог.

5) Для того, щоб дії селян і їх боротьба за владу та землю йшли вірно, і селянським інтересам не було вчинено шкоди будь-якими побічними діями, Селянський Союз візьме на себе керівництво справою і ввійде в згоду з нашими братами – робітниками, міськими, фабричними і заводськими, залізничними та іншими союзами, а також організаціями, що захищають інтереси трудящих класів.

6) За сучасних умов час з'їзду, обговоривши заходи для швидкої передачі землі народу, постановляє:

а) зовсім не купувати землі у землевласників; б) не брати її в оренду, в) не входити в ніякі інші земельні договори з землевласниками; г) у випадку, якщо вимоги народу не будуть виконані, Селянський Союз застосує (заклик) до загального земельного страйку, а саме: відмовить землевласницьким господарствам всіх найменувань в робочій силі і тим закриє їх. Для організації загального страйку Союз ввійде в зносини з міськими робітниками.

Союз повинен прийняти на себе турботу про харчування наймитів під час загального страйку.

7) З'їзд постановляє, що на переслідування Селянського Союзу, що має на меті здійснення народних вимог з найменшими жертвами, Союз відповідь відмовою в сплаті податків та поставки рекрутів і запасних, буде вимагати із ошадних кас і банків всі свої вклади і селянські капітали і закриє всі винні лавки.

8) На знак того, що з'їзд делегатів Селянського Союзу дивиться на почату справу, як на святую справу всього селянства, він постановляє: припинити вживання вина. Нехай селянство, яке бореться за землю і владу, завжди буде тверезим!

9) На основі всіх відомостей, отриманих з усіх кінців Росії, з'їзд заявляє, що він передбачає: незадоволення народних вимог призведе нашу країну

до великих хвилювань і обов'язково викличе всезагальне народне повстання, тому що чаша селянського терпіння переповнилась" [4, 6 – 7].

Аналогічні вимоги і заклики лунали і в інших регіонах України, зокрема в присуді, складеному представниками Донської організації Всеросійського Селянського Союзу зазначалося: „Слід знищити приватну власність на землю і передати всі приватновласницькі і інші землі в розпорядження всього народу. Землею повинен користуватися лише той, хто своєю сім'єю чи в „в товаристві”, але без найманої праці, буде її обробляти” [6, 3].

Отже, фактичний аналіз існуючих джерел дає нам можливість зробити висновок, що при розробці своєї програми ВСС у 1905-1907 рр. прагнув якнайповніше враховувати інтереси селян та виступав за мирне вирішення аграрного питання і сприяв обмеженню стихійних неорганізованих виступів селянства. Власне лише репресії з боку властей у період спаду Першої російської революції не дозволили Союзу остаточно узгодити та виробити чітку аграрну платформу.

Аграрна програма Всеросійського Селянського Союзу була окреслена в найзагальніших рисах. Це було пов'язано з прагненням об'єднати в його лавах усе селянство. Саме тому приймалися рішення компромісного характеру, котрі мали на меті зберегти за Селянським Союзом його соціальну базу. Зокрема, вирішено скасувати приватну власність на землю та передати весь земельний фонд у користування осіб і товариств. Питання про спосіб та форму майбутньої передачі не порушувалося.

1. Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза (Протокол). Издание Главного Комитета Всероссийского Крестьянского Союза. – Б. м. в.: б. в., б. р. в..

2. Куреньшев А. А. Всероссийский крестьянский союз. 1905–1930 гг. Мифы и реальность / Куреньшев А. А. – М.: АИРО-XX; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004.

3. Протоколы Учредительного съезда Всероссийского крестьянского союза. – С.-Петербург. – Типография Н.Н. Фридберга. – 1905.

4. Постановления съездов крестьянского союза (учредительного 31 июля – 1 августа и 6-10 ноября 1905 г.). – Издание Северного Областного Бюро Содействия Крестьянского Союза (в С.-Петербурге). – С.П. – Типография Н.Н.Клобукова. 1905.

5. Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз в 1905 г. / Е. И. Кирюхина // Исторические записки. – 1955. – Т. 50.

6. Матеріали по селянському питанню. Звіт про засідання делегатського з'їзду Всеросійського Селянського Союзу 6-10 листопада 1905 р. Ростов на Дону, 1906.

7. Бр. Мазуренко. - Всероссийский крестьянский союз. Перед судом истории. Под ред. Б. председателя ВКС Семена Мазуренко. - Б. м. в.: б. в., б. р. в.

Є.А. Врадій

АНАРХО-КОМУНІСТИЧНИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1905 – 1910): СЕЛЯНСЬКИЙ ВИМІР

У солідному історіографічному доробку, присвяченому історії політичного анархізму Російської імперії на межі XIX – початку XX ст., практично не розробленими залишаються аспекти взаємодії цієї політичної сили із найбільшою соціальною групою суспільства – селянством. Ця

проблема набуває особливої актуальності у контексті визначення причин та механізмів так званої „селянської революції” у період національно-визвольних змагань 1917 – 1920-х рр. та, зокрема, махновського руху як своєрідного прояву селянського анархізму.

Дослідження з історії анархо-комуністичного руху початку XX ст. традиційно підкреслюють міський характер цієї політичної сили [1; 2; 3; 4; 5]. Відхід від усталеного урбаністичного трактування анархізму спостерігається у персоналістичних роботах, присвячених постаті Н.І. Махна [6; 7]. Саме завдяки ним значно деталізовано і розкрито історію „Спілки бідних хліборобів” – однієї з анархо-комуністичних організацій Півдня України, що мала виразно селянське забарвлення [8]. Загалом же, проблеми участі селянства у анархо-комуністичному русі у 1905 – 1910 рр., ставлення самих анархістів до цієї соціальної верстви до сьогоднішнього моменту розглянуті дуже і дуже побіжно. Тому статтю можна розглядати у контексті спроби висвітлення деяких аспектів проблеми.

У своїх програмних настановах ідеологи російського анархізму доволі неоднозначно визначали соціальну базу підтримки майбутньої соціальної революції. Так, на думку М.О. Бакуніна, головною силою у творенні безвладного суспільства мало б стати селянство, яке, незважаючи на власну інертність, є верствою, яка протягом усього свого існування ненавидить уряд та владу загалом. Каталізатором, пробуджувачем села мали стати особистості, відірвані від соціуму, які зневажають суспільну мораль і право. Кримінальне середовище, на думку М.О. Бакуніна, у Росії становило єдину, непов'язану із державністю та становими інтересами, опозицію: „Розбійник в Росії – справжній і єдиний революціонер – революціонер без фраз, без книжкової риторики, революціонер непримиренний невтомний, невгамовний у справі, революціонер народно-суспільний, а не становий” [9, 432].

П.О. Кропоткін, якому безпосередньо належить заслуга у витворенні концепції анархо-комуністичної перебудови суспільства, наголошував на важливості роз'яснювальної роботи серед усіх верств суспільства, а особливо у середовищі молоді *та селянства* [Курсив наш – Є. В.] [10, 282]. Зважаючи на особистий досвід революційної діяльності П. О. Кропоткіна у лавах гуртка „чайковців” у 1871 – 1874 рр., що сповідував ідеологію народництва та ідеалізацію ладу селянської громади, не дивно, що остання розглядалася теоретиком анархо-комунізму в якості моделі майбутнього комуністичного устрою, а селянство разом із збіднілим робітництвом – як соціальна база для здійснення майбутніх суспільних трансформацій.

Таким чином, творці ідеології анархо-комунізму, прагнучи широмасштабної перебудови суспільства, усвідомлювали, що без залучення селянства перспектива встановлення бездержавного устрою у Росії приречена на поразку. І М.О. Бакунін, і П.О. Кропоткін підкреслювали колективізм і опозиційність селянства – риси, що мали б сприяти залученню його представників до радикальних постулатів анархістської теорії.

Ідеальна модель розгортання соціальної революції, вибудована його теоретиками в умовах політичної еміграції, зазнала значної еволюції під

впливом реальних обставин південноукраїнської дійсності, за яких відбувалися зародження і розвиток анархо-комуністичного руху у 1905 р.

Цікавий матеріал, що характеризує ставлення місцевих анархо-комуністів до потенціальної бази підтримки власної діяльності дає комплекс агітаційно-пропагандистських документів, які поширювалися територією регіону. Нами було проаналізовано 26 прокламацій, що продукувалися місцевими та закордонними анархо-комуністичними групами і поширювалися у межах трьох губерній Півдня України [11 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25]. Весь масив назв агітаційних матеріалів можна систематизувати за 4 групами. Перша – це прокламації з нейтральними назвами, присвяченими актуальним, на погляд анархо-комуністів, проблемам – відзначення свята Першого травня, ставлення анархістів до приватної власності, – інформаційного характеру та матеріали, що містили лише вказівку на назву групи, що їх поширювала. Подібні прокламації становили – 53,9% (14 найменувань) від загальної кількості. Друга група – прокламації, які адресувалися, насамперед, прошарку робітників („К рабочим”, „Ко всем рабочим”, „К товарищам рабочим”, „Товарищи рабочие” та ін.). Питома частка матеріалів цієї групи становила 34,6% або 9 найменувань. Третя група матеріалів адресувалася особам, що перебували на військовій службі або мали статус військовозобов’язаних („Ко всем солдатам”, „К новобранцам”). Матеріали цієї групи представлені 2 прокламаціями, що відповідно становить частку у 7,7% від загальної кількості матеріалів. І, нарешті, четверта група – матеріали, присвячені селянству, – виявилася найменшою – всього 1 прокламація („Ко всем крестьянам”) (3,8% від загальної кількості).

Не менш цікаві дані можна отримати під час аналізу текстів агітаційних матеріалів. З метою проведення порівняльного аналізу нами було виокремлено дві групи семантичних одиниць, які за своїм змістовим навантаженням найбільше відповідали категоріям „робітник” і „селянин”. Так, у текстах прокламацій було зафіксовано 79 випадків використання „селянин”. З них 61 випадок (або 77,2% всіх згадок) стосується категорії „робітник”, 11 (або 13,92% згадок) – категорії „селянин”. Також виявлені вербальні одиниці, що відповідають спільному контексту – ситуації поєднання виокремлених категорій в єдині нерозривні змістові конструкції як-то: „рабочий трудовой народ”, „масса рабочего люда”, „трудящийся люд”, „труженник”, „трудящийся” тощо. Ця група текстових одиниць становить 6 випадків, відповідно 7,8% від загальної кількості згадок. Таким чином, у агітаційно-пропагандистських матеріалах анархо-комуністів Півдня України категорія „селянин” згадувалася лише 0,42 рази на 1 прокламацію. Для порівняння, категорія „робітник” – 2,3 рази на прокламацію. Важливо відзначити й те, що половина випадків використання категорії „селянин” (5 з 11 випадків) використовується у змістовому контексті „союзу робітників і селянин” [Підраховано за: 11 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25].

Отже, аналіз агітаційно-пропагандистських матеріалів дозволяє зробити такі висновки: по-перше, місцеві анархо-комуністичні групи у питанні агітації віддавали перевагу робітництву і вважали цю соціальну верству більш перспективною з точки зору

залучення її до ідеології анархізму; по-друге, поширення у текстах прокламацій спільних контекстів – „робітничо-селянського союзу” – свідчило про позицію анархо-комуністів, які розглядали селянство лише як частину загальної маси нездолених і невдоволених, які могли б стати зручним ґрунтом для майбутньої соціальної революції.

Окрім прокламацій як каналу комунікації і агітації селянства, анархо-комуністи активно використовували усну агітацію як спосіб поширення власних ідей серед даної соціальної верстви. Найбільшу активність у цьому питанні виявили революційні маси нездолених і невдоволених, які могли б стати зручним ґрунтом для майбутньої соціальної революції.

Окрім прокламацій як каналу комунікації і агітації селянства, анархо-комуністи активно використовували усну агітацію як спосіб поширення власних ідей серед даної соціальної верстви. Найбільшу активність у цьому питанні виявили революційні маси нездолених і невдоволених, які могли б стати зручним ґрунтом для майбутньої соціальної революції.

Окрім прокламацій як каналу комунікації і агітації селянства, анархо-комуністи активно використовували усну агітацію як спосіб поширення власних ідей серед даної соціальної верстви. Найбільшу активність у цьому питанні виявили революційні маси нездолених і невдоволених, які могли б стати зручним ґрунтом для майбутньої соціальної революції.

Окрім прокламацій як каналу комунікації і агітації селянства, анархо-комуністи активно використовували усну агітацію як спосіб поширення власних ідей серед даної соціальної верстви. Найбільшу активність у цьому питанні виявили революційні маси нездолених і невдоволених, які могли б стати зручним ґрунтом для майбутньої соціальної революції.

Особливого розмаху в межах Херсонської губернії діяльність анархо-комуністів набула у межах своєрідного трикутника: Голти – Богополя – Ольвіополя. Ця територія стала своєрідним ареалом революційної активності так званої „Селянської групи анархістів-комуністів”. Проте її члени доволі часто вдавалися до бойових акцій і на території сусідніх повітів, наприклад, Єлисаветградського, де, зокрема у с. Плетений Ташлик було здійснено низку експропріацій майна заможних селян, вбивство місцевого урядника тощо [29, 3 – 3 зв; 30, 83].

Утім для анархо-комуністів Півдня України доволі симптоматичним було зневажливе ставлення до селянства як можливої соціальної бази. Так, наприклад, характеризуючи аудиторію, на яку спрямовувався агітаційний вплив Катеринославської групи анархістів-комуністів, співробітники правоохоронних органів вказували на середовище лише „міських робітників, ремісників, професійних союзів” [31, 3 зв.]. Разом із тим, саме у межах Катеринославської губернії у м. Гуляйполе Олександрівського повіту діяла анархо-комуністична організація „Спілка бідних хліборобів”, учасники якої відзначалися виразною селянською ідентифікацією. Це відобразилося і у особливостях тактики цієї антиурядової групи. Разом із експропріаціями, поширенням агітаційних матеріалів, „бідні хлібороби” тероризували великих землевласників повіту, які одночасно виступали активними діячами місцевого чорносотенного осередку „Союза Михаила Архангела” [32, 70–71].

Цікаво, що „Спілка бідних хліборобів” є однією з небагатьох анархо-комуністичних груп Півдня України, яка використовувала як російську, так і українську мову для підготовки агітаційних матеріалів [33, 83]. На нашу думку, подібна особливість була зумовлена намаганням залучити якомога ширшу

аудиторію місцевого селянства, для якого українська мова була рідною та зрозумілою.

„Некласичність” цієї групи полягала і у тому, що її учасники були доволі неординарними особистостями. Чимало з них були активними учасниками місцевої аматорської театральної трупи, що заперечує стереотипність уявлення щодо абсолютної темноти та нерозвинутості селянства початку XX ст. Більше того, катеринославські правоохоронці відзначали, що театральна діяльність була зручним прикриттям для ведення анархо-комуністами антиурядової пропаганди серед населення регіону та транспортування зброї. Так, у подібному контексті згадуються учасники групи Прокіп та Федір Тарани та ін [34, 66].

Досліджуючи аспекти взаємовідносин анархо-комуністів і селянства на Півдні України у 1905 – 1910 рр., важливо зрозуміти яким же був соціальний образ представника цієї політичної сили, наскільки він був близьким селянському середовищу.

На основі аналізу складу 46 анархо-комуністичних організацій, що діяли на Півдні України в означений період, нам вдалося визначити такі особливості соціальної бази руху. Так, більшість анархістів Півдня України становили міщани, частка яких у Катеринославській та Таврійській губернії становила відповідно 54,3 % і 55,5 %, а в Херсонській досягала показника у 80%. У цілому ж питома вага міщан-анархістів становила 60,6%. Частка вихідців із сільської місцевості коливалася від 22 % у Херсонській губернії, до 42,9 % у Катеринославській. Загалом по Півдню України анархісти-селяни за походженням становили 37,18 % від загальної кількості [34, 98].

Доволі цікавим, як на наш погляд, є розподіл учасників анархістських організацій Півдня України за професійною приналежністю. Так, частка робітників промислових підприємств становила 43,9 %, ремісників – 21,3 %, торговців та обслуговуючого персоналу – 12,23 %, державних службовців – 8,6 %, учнів початкових та середніх навчальних закладів – 4,31 %, селян – 4,3 %, представників інтелігенції – 3,6% [34, 98].

Якщо порівняти показники розподілу за професійною приналежністю та за соціальним походженням, то не можна не відзначити значну невідповідність між кількістю селян за походженням – 37,18 % та селян, які займалися сільським господарством на постійній основі, тобто, говорячи тогочасною термінологією, були „хліборобами” – всього 4,3 %. Переважна ж кількість селян за походженням належала до групи некваліфікованого та низькокваліфікованого робітництва – чорноробів, кочегарів та ін. Серед цієї групи селян за походженням та робітників за професією доволі розповсюдженими були також спеціальності слюсара та столяра тощо [34, 99].

Таким чином, на момент залучення та активної діяльності у лавах анархо-комуністичних організацій більшість їхніх учасників формально належала до категорії міських мешканців. Проте не можна не враховувати, що більшість з них стали „міщанами” лише у першому поколінні, а провідною характеристикою, що визначала їхню поведінку, була маргінальність соціального статусу – вчорашніх селян, що проходили складний процес адаптації до міського життя. Подібна ситуація соціальної

невизначеності на тлі доволі обмежених матеріальних можливостей та у поєднанні із характерними для молодого віку радикальністю і емоційністю визначили масове залучення цієї категорії мешканців регіону до лав анархо-комуністичних організацій.

Загалом же, підсумовуючи аналіз взаємовідносин анархо-комуністів і селянства на Півдні України у 1905 – 1910 рр., можна зробити такі висновки. По-перше, хоча ідеологи анархо-комунізму і усвідомлювали важливість підтримки селянством ідей майбутньої соціальної революції, проте так і не визначили конкретних підходів та механізмів залучення представників цієї соціальної верстви до антиурядової діяльності, покладаючись лише на внутрішню опозиційність селянства стосовно влади. По-друге, під час практичної діяльності анархо-комуністи Півдня України орієнтувалися переважно на представників південноукраїнського робітництва, а селянство розглядалося лише в якості допоміжної сили у справі боротьби із владою. По-третє, аналіз соціальної бази анархо-комуністичних організацій регіону показав, що, незважаючи на формальне переважання представників міського населення, реальну більшість учасників революційних осередків становили вихідці з селянської верстви – „міщани” у першому поколінні. По-четверте, вірогідною причиною залучення репрезентантів цієї групи населення до анархо-комуністичних організацій стала соціальна невизначеність, маргінальність їхнього статусу.

1. Лебеденко А. М. Анархизм в Украине (конец XIX – начало XX ст.) / А. М. Лебеденко. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1995.

2. Кривенький В. В. Анархисты в революции 1905 – 1907 гг.: автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02 „История СССР” / В.В. Кривенький. – М., 1990.

3. Ермаков В. Д. Портрет российского анархиста начала века / В.Д. Ермаков. // Социологические исследования. 1992. – № 3.

4. Зорик А. С. Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917): Моногр. / А. С. Зорик. – Х.: „Основа”, 2002.

5. Савченко В. Анархистское движение в Одессе в 1908 – 1916 годах / В. Савченко. // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий альманах. – Одеса: Друкарський дім, 2010. – Вип. 9.

6. Семанов С. М. Н. Махно: подлинная история. / С. М. Семанов. – М.: „АСТ-ПРЕСС”, 2001.

7. Скурда А. Нестор Махно, казак свободы (1888 – 1934). Гражданская война и борьба за вольные советы в Украине 1917 – 1921 гг. / А. Скурда. – Париж: „Громада”, 2001.

8. Врадій Є. А. Гуляйпільська «Спілка бідних хліборобів»: особливості створення та деякі аспекти діяльності у 1906 – 1907 рр. / Є. А. Врадій // Демократична революція 1905 – 1907 рр. в Україні: актуальні проблеми вивчення. Матеріали міжрег. наук. конференції (Дніпропетровськ, 24 лютого 2005 р.) / Дніпропетровський національний університет. – Д.: ВКФ „Оксамит-Текс”, 2005.

9. Бакунин М. А. Избранные философские сочинения и письма. – М.: „Мысль”, 1987.

10. Кропоткин П. А. Этика / П. А. Кропоткин. – М.: „Политиздат”, 1991.

11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 347. – Оп. 1. – Спр. 1113.

12. ЦДАК України. – Ф. 347. – Оп. 1. – Спр. 1115.

13. ЦДАК України. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 2249.

14. ЦДАК України. – Ф. 838. – Оп. 2. – Спр. 1046.

15. ЦДАК України. – Ф. 838. – Оп. 2. – Спр. 1048.

16. ЦДАК України. – Ф. 838. – Оп. 2. – Спр. 1049.

17. ЦДАК України. – Ф. 838. – Оп. 2. – Спр. 1046.

18. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 2. – Спр. 1052.
19. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 2. – Спр. 1053.
20. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 2. – Спр. 1054.
21. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 2. – Спр. 1055.
22. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 2. – Спр. 1057.
23. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 2. – Спр. 1058.
24. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 2. – Спр. 1059.
25. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 2. – Спр. 1064.
26. Анархисти. Документи и материалы. 1883 – 1935. В 2 тт. [сост. Кривенький В.В.] – М.: РОССПЭН, 1998. Т. 1. – 1998.
27. ЦДІАК України. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 126.
28. ЦДІАК України. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 2.
29. ЦДІАК України. – Ф. 347. – Оп. 1. – Спр. 832.
30. ЦДІАК України. – Ф. 347. – Оп. 1. – Спр. 1122.
31. ЦДІАК України. – Ф. 347. – Оп. 1. – Спр. 1637.
32. Яланський В. І. Нестор і Галина. Розповідають фотокартки / В. Г Яланський, Л. Г Верьовка. – К.-Гуляйполе: „Ярмарок”, 1999.
33. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2295.
34. Врадій Є.А. Анархо-комуністичний рух на Півдні України у 1905 – 1910 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 „Історія України” / Врадій Єгор Андрійович. – Д., 2011.

Н.А. Ковальова

„АГРАРНА РЕВОЛЮЦІЯ” В ОЦІНЦІ ІІ УЧАСНИКІВ (ЗА СПОГАДАМИ МЕШКАНЦІВ СЕЛА ГЛОДОСИ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Особливістю джерельної бази „аграрної революції” 1917 – 1921 рр. є обмеженість, фрагментарність та своєрідність джерел. Дослідники переважно мають справу з джерелами, створеними в органах влади, а матеріалів, які походять безпосередньо з селянського середовища, недостатньо. Винятком є нарративні джерела, написані вихідцями з села Глодоси Херсонської губернії (сучасний Новоукраїнський район Кіровоградської області), які дозволяють деякою мірою відтворити події Української революції та громадянської війни на території окремого села.

У центрі дослідницьких інтересів сучасних науковців перебувають переважно проблеми воєнно-політичної історії зазначеного періоду, зокрема, створення Вільного Козацтва [1; 2]. Соціально-економічні проблеми, розвиток та особливості „аграрної революції” залишаються недостатньо дослідженими. Наративні джерела дають можливість проаналізувати події „аграрної революції” – причини, характер та форми селянських виступів, хід земельних перетворень, визначити їх учасників. Об’єктом запропонованого дослідження виступає Українська революція 1917 – 1921 рр., предметом – нарративні джерела з історії села Глодоси. Метою дослідження є з’ясування особливостей „аграрної революції” в окремому селі.

Представник глодоських більшовиків М. Остапенко у спогадах, опублікованих у 1927 р., описав ідейні протиріччя, ідеологічну та військову боротьбу між більшовиками й есерами („українськими самостійниками”) у Глодосах [3]. Учасник українського національного відродження, поручик армії УНР, уродженець с. Глодоси М. Михайлик у праці „Українське село в часи національної революції (Спомини з часів боротьби за

визволення одного села)” (опублікована у 1934 р. у „Літописі Червоної Калини”) характеризує політичну ситуацію у Глодосах під час революції та громадянської війни, настрої селянства, створення та діяльність загону Вільного Козацтва [4]. Ф. Мелешко, ініціатор створення Вільного Козацтва у Глодосах, у відповідь на працю М. Михайлика в іншому номері часопису опублікував свої спогади „Глодоси в часі національної революції” [5], в яких конкретизував події, пов’язані із заснуванням та діяльністю Вільного Козацтва. Ним також було створено спогади „Участь Глодосян у визвольній боротьбі 1905 – 1920 років”, які до тепер існують у рукописному варіанті і з ними працював лише краєзнавець А. Ковирьов.

Сільська вчителька А. Гордієнко спогади про рідне село написала у 1978 – 1980 рр. (її син С. Мокрий розмістив їх у мережі Internet). А. Гордієнко народилася у 1907 р. у багатодітній сім’ї (у 1921 р. вона складалася з 9 осіб). Сім’я жила на хуторі над Катросами (глибокий яр, поритий ярками). Їх господарство вважалося середняцьким, однак жили бідно і тяжко працювали, особливо діти, які виконували польову і домашню роботу. У 1923 р. у 16-річному віці А. Гордієнко вступила до комсомолу. Подіям революції та громадянської війни присвячено окремих розділів „Спогадів” [6].

Спогади Б. Лавріненка „Сторінки з історії села Глодоси” присвячені розвитку шкільної освіти, відомим діячам – вихідцям із Глодос. Події революції та громадянської війни автор, який народився у 1930 р., характеризує на підставі мемуарних та періодичних джерел, спогадів земляків [7, 122]. Для нашого дослідження наукову цінність становить характеристика політичної ситуації та настроїв у Глодосах.

Село Глодоси у 20-60-х роках XIX ст. мало статус військового поселення. У 1863 р. Глодоси стали містечком, центром однойменної волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, його мешканців було перетворено на державних селян [8, 541]. Власних поміщиків у селі не було, глодосяни вважались вільними людьми [7, 13-14]. У сусідніх селах Олександрівка та Забара розташовувалися мастки поміщиків Завадського та Ковальова [9]. Єлисаветградський повіт, як найбільш заможний у прибережній чорноморській полосі, мав найбільший відсоток великих селянських господарств і саме це зумовило загострення політичної боротьби у повіті [10, VII].

Характер політичної боротьби у Глодосах та настрої селянства характеризують практично всі автори. Особливою популярністю у Глодосах користувалася група „аграрників”, створена у 1904 – 1905 рр., яка ввїбрала у себе представників різноманітних політичних течій, переважно соціал-демократів. У той час глодосяни підпалили економію і хлібне поле сусіднього поміщика Ковальова під Добровеличківкою. Фотографії групи „аграрників” села Глодоси подає Б. Лавріненко [7, 50].

Після Лютневої революції Єлисаветград і повіт перебували у „глибокій політичній сплячці”. Осередок РСДРП став формуватися напередодні жовтневих подій 1917 р. [10, VII-VIII]. За характеристикою М. Остапенка, більшовики користувалися популярністю і впливом серед бідної частини селянства й були „порівняно сильні”. Разом із тим,

більшовицький осередок був ідейно та організаційно слабким. Налагодити його діяльність зміг після свого повернення з фронту Б. Шварцбург, завдяки якому зросла чисельність організації, розгорнулася агітаційна робота серед селянства, розповсюджувалася література [3, 28]. Як і у всій країні, у Глудосах діяли й інші партії: анархісти, монархісти, есери [7, 55].

Українські соціалісти-революціонери, за спогадами М. Михайлика, свої сили зосередили на організації Вільного Козацтва. Його штаб розташовувався у п'ятій частині містечка, там висів український національний прапор. Ідеї більшовизму у селі поширювали фронтовики, які спершу налаштували проти себе як селян, так і козаків. До невдоволених українським рухом долучалися злочинні елементи, з якими боролосся козацтво. Таким чином формувалися опозиційні настрої і склалися чинники, що зумовили розкол серед селянства [4, 1, 12].

За ставленням до політичних партій Глудоси розділилися на кілька частин, які адміністративно виокремилися ще у XIX ст. А. Гордієнко відзначає поділ села на п'ять частин. Перша частина, розташована на незручних та кам'янистих землях (там жила і її сім'я), була найбільш бідною і підтримувала більшовиків (такою ж була і друга частина). П'ята – найзаможніша – частина Глудос містилася на рівних родючих луках Сухого Ташлика, її називали „петлюрівською” і там діяв загін Вільного Козацтва на чолі з Ф. Мелешком, який два роки боровся проти радянської влади. Четверта частина Глудос, на погляд А. Гордієнко, була близькою до п'ятої. Третя частина не мала родючих ґрунтів, була бідною – „бандитською”, в ній жило багато анархістів і злодіїв [6]. Б. Лавріненко вказує, що п'ята частина Глудос підтримувала „петлюрівців” (Ф. Мелешка), четверта – махновців, а більша половина – більшовиків (брати Калько – Яків, Митрофан і Кузьма – організували два партизанських загоны) [7, 55 – 56].

М. Остапенко дещо інакше характеризує розподіл села за політичними настроями: заможне селянство проживало у 2 і 3-й четвертях села і симпатизувало „українським самостійникам – майбутнім петлюрівцям”, а 1 і 4 четверті (там проживала біднота) підтримували більшовиків [3, 28]. Відповідно, кожна нова влада переслідувала та боролася проти своїх опонентів у інших частинах села.

Після Лютневої революції у Глудосах дуже часто відбувалися численні сходи та зібрання, які незабаром, за спогадами М. Михайлика, стали малолюдними [4, 1, 11]. Активну участь у сходах брали більшовицько-налаштовані селяни із фронтовиків [3, 27]. Революція вплинула на світогляд селянства, змінивши його ставлення до таких понять, як цар, пани, влада, але нового змісту цих понять не сформувала. Постанови, які ухвалювали сходи, були ідентичні розпорядженням повітової влади, „добре обмірковані й обґрунтовані” [4, 1, 10 – 11]. На сходах виступали з промовами Ф. Мелешко, Бондаренко, Березняк-старий, Недайкаша, велися дискусії з більшовиками. Ці сходи посередині волосного двору найбільше впливали на пробудження національної свідомості села [5, 21]. Про національний рух у центрі селян інформувала інтелігенція, однак більш інформовані вони були про

земельну справу, до якої проявляли особливий інтерес [4, 1, 11].

Склад земельного комітету у Глудосах протягом кількох місяців був консервативним: М. Остапенко називає колишнього земського начальника Варьоху із Володимирівки (привчав молодь до самогону), заможних селян, задіяних у суспільно-політичному житті ще до революції [3, 27].

Наративні джерела дозволяють проаналізувати форми селянських протестів у Глудосах. М. Остапенко згадує, що поміщики спокійно проживали у своїх маєтках і розпродавали майно, а повітовий начальник оберігав їх спокій. У сусідніх селах селяни стали розбирати поміщицькі маєтки. Більшовицький загін із Глудос зруйнував бомбами економію поміщика Завадського, де перебувала монархічна група [3, 28]. А. Гордієнко зазначає, що в березні 1917 р. глудосяни громили маєтки поміщиків Завадського й Ковальова [6]. Загін міліції, присланий з Єлисаветграда, не зміг повернути поміщицьке майно його власникам [3, 28; 8, 543].

М. Михайлик стверджує, що живий і мертвий реманент у поміщицьких економіях було взято на облік. Серед селянства не було бажання розбирати поміщицьке майно та руйнувати господарства власників, однак поодинокі особи брали участь у пограбуваннях від початку [4, 1, 11].

Майно, яке селяни пограбували у поміщика І. Ковальова, загін Вільного Козацтва відібрав у грабіжників 1 січня 1918 р. як „народне” [5, 20 – 21].

З приходом у Глудоси у березні 1918 р. австро-німецьких військ поміщикам було повернуто майно, худобу [6; 8, 543]. Поміщики стали проводити репресії щодо селян. М. Ковальов, племінник пограбованого раніше поміщика І. Ковальова, залякавши селян кулеметом та рушницями (це були переважно жінки і діти), змусив заплатити їх велику суму контрибуції, хоча пограбоване поміщицьке майно вже відібрали козаки і повернули власникові. У справу пограбування селян втрутилися УСС і племінника поміщика, хоч і ненадовго, було заарештовано [5, 22; 4, 1, 14].

Учасниками аграрних заворушень 1917 р., як свідчать наративні джерела, були учасники аграрних виступів 1905 – 1906 рр., дезертири, фронтовики, які поверталися додому, службовці поміщицьких маєтків. Приказчик Здроєцький, який за спогадами М. Михайлика служив у маєтку Ковальова за 6 верств від Глудос, першим став руйнувати економію і забирати поміщицьке майно. На селі усі знали погромщиків, але ніхто, за винятком Вільного Козацтва, не виступав проти них [4, 1, 11-12].

З розвитком національно-визвольного руху та „аграрної революції” у Глудосах посилювалося соціальне протистояння: заможні селяни надавали козакам коней (для охорони та користування), сіно, продовольство. Через це біднота вважала козацтво „видумкою панів” і була невдоволена [4, 1, 12].

На селі зріс бандитизм і злочинність: грабували не лише поміщиків, а й селян. Проти бандитів боролися козаки, які вбили селянина Сосну, а вищезгаданого приказчика Здроєцького змусили залишити повіт [4, 1, 11-12]. Влада у Глудосах під час громадянської війни змінювалася часто, а в умовах безвладдя не діяли ніякі закони. Людей вбивали з політичних і особистих мотивів, ніхто не розшукував і не карав убивць [6]. Негативне враження на селян

справили махновці. Махновщина для населення Херсонщини, на думку М. Михайлика, була не лише чужим, а навіть ворожим явищем. Вони забирали у селян все, даючи розписки і обіцяючи виплатити, замість гарних коней повертали непотріб, грабували селян [4, II, 6; 6].

Навесні 1919 р. більшовики стали розподіляти землю між бідними селянами (по 2 дес.). У колишньому поміщицькому маєтку було створено комуну, до якої ввійшли 40 родин. Вона мала 103 дес. землі, 50 коней, 40 корів, 80 овець. На початку 1920 р. у Глодосах було створено ревком (очолив Яків Калько). Земельний відділ ревкому розподілив поміж біднотою землею, худобу та конфісковане майно поміщиків і заможних селян [8, 544].

З перемогою більшовиків зазнали репресій „петлюрівські” частини містечка (п’ята, четверта, „Салівка”, „Хоружівка”) [4, II, 8 – 9]. „Петлюрівців” підтримували заможні селяни і частина інтелігенції і цей вплив у Глодосах відчувався ще довго. У першій половині 1920-х років, як стверджувала А. Гордієнко, „Глодоси вважалися важким петлюрівським селом” [11]. У 1930-х роках тих учасників національно-визвольного руху, які повернулися у Глодоси після поразки УНР, було репресовано, тобто п’яту частину села [12].

Спогади про події у селі Глодоси, які залишили його мешканці – представники різних політичних сил, досить репрезентативні. Разом із тим, для них, як для джерел такого виду, характерні неточності, суперечності та певний суб’єктивізм. Проаналізовані нами наративні джерела дозволяють визначити такі особливості „аграрної революції” у Глодосах: значну роль національного чинника (створення Вільного Козацтва, його втручання у відносини між селянами і поміщиками, боротьба зі злочинністю), політичне тло „аграрної революції” (політичні партії загострили протистояння у різних частинах села), соціальні наслідки „аграрної революції”, уточнюють учасників „аграрної революції” (службовці поміщицьких маєтків, ініціатива у пограбуванні сусідніх поміщиків більшовицького осередку). Подальший пошук джерел, залучення рукописних праць дозволить відтворити не лише особливості „аграрної революції” у Глодосах, а й її розвиток.

1. Бондаренко В.Г. Відродження козацтва на південному заході України (1917 – 1918 рр.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. XVIII.
2. Лободаєв В.М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр. – К.: Темпора, 2010.
3. Остапенко. Боротьба с самостійниками в Глодоссах // *Годы борьбы. 1917 – 1927. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине*. – Зиновьевск, 1927.
4. Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомини з часів боротьби за визволення одного села) // *Літопис Червоної Калини*. – 1934. – Ч. 1.; Ч. 2.
5. Мелешко Ф. Глодоси в часі національної революції // *Літопис Червоної Калини*. – 1934. – Ч. 7-8.
6. Гордієнко А.І. Спогади. Роки революції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uch.net/~mokry/hai-3.html>.
7. Лавріненко Б.Г. *Сторінки з історії села Глодоси*. – Кіровоград: Поліграф-Терція, 2007.
8. Глодоси // *Історія міст і сіл Української РСР*. Кіровоградська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972.

9. Гордієнко А.І. Спогади. Дитинство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uch.net/~mokry/hai-2.html>.

10. *Годы борьбы. 1917 – 1927. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине*. – Зиновьевск, 1927.

11. Гордієнко А.І. Спогади. В комсомолі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uch.net/~mokry/hai-4.html>.

12. Орел С. Фока Мелешко. Сторінка відірвана, але не знищена // *Дзеркало тижня*. – 2009. – № 38. – 10 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/foka_meleshko_storinka_vidirvana_ale_ne_znischena-58130.html.

С. В. Корновенко

ЗАХОДИ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З ІНТЕНСИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТЕРИТОРІЙ, ЩО ПЕРЕБУВАЛИ ПІД УПРАВЛІННЯМ ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧА ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ ПІВДНЯ РОСІЇ (1919 Р.)

Особливої гостроти аграрне питання на початку ХХ ст. набуло у Російській імперії. Попри всі зусилля урядовців (С. Вітте, П. Столипіна), напередодні революції 1917 – 1920 рр. воно як суто економічна проблема політизується. Аграрний складник посідає чільне місце у програмних засадах як національних, так і загальноросійських політичних сил. Потужною військово-політичною силою революційних подій на Півдні Росії був Білий рух Півдня Росії. Крім програми “contra” лідери Білого руху Півдня Росії мали і програму “pro”. Чільне місце у ній відводилося вирішенню аграрного питання на засадах еволюції та реформ із урахуванням російського та європейського досвіду.

Вивчення історіографії зазначеної проблеми переконує, що окремі питання, пов’язані з історією Білого руху Півдня Росії, аграрною політикою урядів А. Денікіна, П. Врангеля, знайшли своє належне наукове висвітлення у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників [1]. Однак, на нашу думку, детальнішого аналізу потребують заходи Особливої наради з інтенсифікації сільського господарства територій, що перебували під управлінням Головнокомандувача Збройними Силами на Півдні Росії у 1919 р. Автор статті ставить за мету розкрити зміст цих заходів. Об’єкт вивчення – аграрна політика уряду А. Денікіна, предмет – заходи Особливої наради з інтенсифікації сільського господарства територій, що перебували під управлінням Головнокомандувача Збройними Силами на Півдні Росії (далі – ЗСПР) у 1919 р.

Навесні – восени 1919 р. значну частину територій, що перебувала під владою Білого руху Півдня Росії, становили землеробські райони, в тому числі й Новоросійська, Харківська та Малоросійська губернії. Більшість населення були селяни. У зв’язку з цим перед Особливою нарадою постали актуальні проблеми соціально-економічного характеру, що потребували негайного вирішення. Серед них нагальною була інтенсифікація аграрного сектору як галузі економіки. Необхідність її вирішення детермінувалася багатьма чинниками: 1) потребою реалізації на практиці

“начал”, відображених у “Декларації генерала Денікіна з аграрного питання” (далі – „Декларація ...”); 2) прагненням білогвардійських властей не втратити компліментарного ставлення, що було в населення стосовно Білого руху та ідей, проголошених його лідерами; 3) власне самою сутністю цієї проблеми, яка безпосередньо стосувалася питань життєдіяльності Білого руху Півдня Росії як соціокультурного, історичного явища.

І посівна кампанія, і жнива з усією очевидністю засвідчили, що уряду А. Денікіна необхідно докласти енергійних зусиль для інтенсифікації сільського господарства як галузі економіки, забезпечення селян необхідними товарами промисловості через товарообмін, пом’якшення гостроти дефіциту сільськогосподарської техніки. Практика господарського життя підтвердила правильність загальних міркувань, відображених у “Декларації...”. Опрацьовані нами під час вивчення теми історичні джерела неспростовно свідчать, що Особлива нарада, наскільки це було можливо за умов революції та громадянської війни, нестабільності фінансово-грошової системи, намагалася вирішувати окреслені вище питання.

Співпрацюючи з населенням (селянами, промисловцями, банкірами), влада поцінювала їхню комерційну ініціативу. За звітами чиновників органів цивільної влади на місцях, до них неодноразово зверталися селяни з різними бізнесовими (висловлюючись на сучасний манер) проектами. Вони підтверджували, що на селі багато грошей, які можна залучити до облаштування млинів, олійниць, майстерень із ремонту інвентарю [2]. Така та подібні ініціативи селян всіляко підтримувалися та стимулювалися владою. Так, за обопільної участі і селян, і влади на Полтавщині на базі майстерень Роменського міського чавунно-ливарного заводу було налагоджено ремонт сільськогосподарської техніки, „обслуговувалося чотири повіти...” [3].

Уряд А. Денікіна схвалив пропозиції Управління продовольства щодо постачання населенню сільськогосподарських машин. Особлива нарада асигнувала цьому відомству 25 млн. руб. для реалізації такого завдання. Крім того, було затверджене рішення надавати державну підтримку тим заводам, що безпосередньо продукують сільськогосподарський інвентар [4]. Так, у Севастополі кораблебудівний завод та підприємства у місті Сарабузи отримали від Управління землеробства і землепорядкування (далі – УЗіЗ) кошти на виконання державного замовлення з виготовлення вітчизняної сільськогосподарської техніки та реманенту [5, 67]. Від Донського уряду було отримано сільськогосподарської техніки на 10 млн. руб [6]. Вона перебувала у розпорядженні Управління продовольства, яке розподіляло її між селянами Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії. У подальшому ця сільськогосподарська техніка переходила на баланс Губернської каси дрібного кредиту [7].

В окремих губерніях, що перебували під управлінням Головнокомандувача ЗСПР, цивільна адміністрація за підтримки сільськогосподарської кооперації, земств та інших громадських організацій докладала зусиль до організації прокатних станів сільськогосподарського інвентарю. Безпосередньо,

згідно з наказом А. Денікіна, цим питанням опікувалися уповноважені УЗіЗу [8, 2]. Зокрема, уповноважені УЗіЗу Євпаторійського повіту зобов’язувалися провести обстеження селянських господарств, з’ясувати „потреби повіту в землеробських знаряддях, вказавши: скільки та чого саме потребує населення”. На повітових уповноважених цього ж відомства у Таврійській губернії покладалася й організація тракторних та прокатних станів у регіоні [8, 15 – 18]. На нараді з потреб сільського господарства у Євпаторійському повіті було схвалено рішення про доставку в повіт сільськогосподарських машин, рідкого палива, запасних частин, матеріалів для ремонту [9, 11 зв.].

Такі заходи властей знаходили позитивний відгук у селянства. Наприклад, селяни Коджамбакської та Агайської волостей Євпаторійського повіту одностайно схвалили пропозицію земства відновити роботу прокатних тракторних та сільськогосподарського інвентарю станів. Вони порадили уповноваженим УЗіЗу розмістити ці стани на тій же території, де вони розташовувалися й до революції, – „на Кадинському агрономічному пункті за 40 верст на північ від Євпаторії”. Селяни висловилися й за те, щоб придбати сільськогосподарську техніку у державних органів влади за кошти, які у них є в достатній кількості. На їхнє переконання, це значно підвищить виробничі потужності їхніх господарств [9, 7–7 зв.].

Поза увагою властей, Головнокомандувача не перебувала і проблема збереження племінного поголів’я худоби. Наказом А. Денікіна від 15 серпня 1919 р. заборонялися скуповування, реквізиція та вивіз „за межі Росії” племінних коней [8, 12]. На виконання цього наказу значна за обсягами робота була проведена інспекторами сільського господарства Таврійської губернії. Зокрема, з метою збереження племінної великої рогатої худоби від реквізицій, а племінних коней від постачання армії шляхом мобілізації, у повіті губернії було відряджено значну кількість фахівців-тваринників. Вони оглядали маєтки, господарства селян і складали реєстри племінної худоби. У них зазначалися вік, порода худоби тощо. На цій підставі власникам племінної худоби видавалися відповідні посвідчення-сертифікати. Ними означена худоба звільнялася від реквізицій та мобілізацій.

Паралельно з цим у повітах губернії проводилася робота з розширення мережі племінних заплідних пунктів для коней та великої рогатої худоби. У повітах для селян облаштовувалися курси з тваринництва та рільництва [5, 66 – 66 зв.].

Полтавська губернська управа придбала 25 пар волів із Диканського маєтку князя Кочубея, 200 голів волів із маєтку Дячково та значну кількість молодняку для Гадацької дослідної станції з розведення племінної худоби. Задля задоволення потреб селянських господарств губернії, на кошти Полтавської губернської управи було закуплено сіялки, молотарки, борони, косилки, жнивварки, снопов’язалки, кінні граблі тощо. Цей мертвий інвентар розподілявся між селянами та селянськими товариствами повітів губернії [10].

Подібні заходи проводилися й Києво-Подільським УЗіЗом. Спільно з повітовою земською управою вони профінансували забезпечення селян регіону сільськогосподарською технікою, реманентом,

облаштування ремонтних майстерень, утримання заплідних пунктів та прокатних і зерноочищувальних пунктів [11].

Сподівання урядовців Білого руху Півдня Росії на налагодження товарно-грошових відносин повною мірою не виправдалися. Однак потрібно було виконувати свої зобов'язання перед селянством у його забезпеченні промтоварами. Як вихід, поширення набув товарообмін. Його схема, за спогадами Єлізарова, була такою. У містах відповідні відомства, насамперед продовольства, великими партіями (оптом) закупували мануфактуру, нитки, жіноче взуття, коси тощо. Потім до витраченої суми додавалося 10 – 20% і товар обмінювався на хліб у селян [12, 105]. Надбавлені відсотки враховували витрати на транспортування, а також прибутки від проведеної операції. В такий спосіб, наприклад, селяни Полтавської губернії обміняли промислових товарів на 4 млн. руб. З Новоросійська вони були доставлені на склади Добровольчої Армії в губернії, а потім службовці УЗіЗу товарообмінювали їх у селян [13].

Окремі товари завозилися у порядку товарообміну з-за кордону. У листі з Лондона від М. Львова на ім'я М. Савіна, який корегував імпортні операції Особливої наради, йшлося про те, що вдалося зробити у сфері забезпечення імпортними товарами населення Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії. Зокрема, були укладені угоди з Московським Купецьким Банком у Парижі та Комерційним Банком у Лондоні з упорядкування торговельних операцій відповідних відомств Особливої наради із зарубіжними країнами. Налагоджено зв'язки з французьким та англійським урядами стосовно імпортування на території, підконтрольні Головнокомандувачу ЗСПР, необхідних промислових товарів та сільськогосподарської техніки на засадах товарообміну [14, 1].

Імпорт регулювався спеціальними договорами, що уклалися між приватними підприємцями та представниками Управління торгівлі та промисловості, а також відповідними структурами цивільних органів влади білих. Так, експортери сільськогосподарської продукції зобов'язувалися на 50% від суми проданого товару придбати за кордоном промислових товарів, а решту – 50% від отриманої валюти – передати владним установам для обміну на донські гроші за відповідним курсом [15, 3]. Наприклад, Кримсько-Донецьке торгово-промислове товариство із Константинополя постачало обладнання для млинів, вугільних та соляних шахт. Ці поставки носили цільовий характер [16, 26].

Таким чином, лідери Білого руху Півдня Росії, усвідомлюючи необхідність проведення якісних змін, спрямованих на інтенсифікацію сільського господарства як галузі економіки, працювали у цьому напрямку. Визначаючи ступінь ефективності цієї роботи, потрібно, на наш погляд, зважати на умови, за яких вона проводилася. Останні, на жаль, не були сприятливими. Тому навіряд чи можна говорити про її стовідсоткову успішність. З іншого боку, вже сам факт її проведення є знаковим. Насамперед він засвідчує те, що уряд А. Денікіна аграрну політику розумів широко – як складник внутрішньоєкономічної політики, що стосується, окрім іншого, таких питань у житті селянства, як підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських

господарств сільгоспінвентарем, насінневим фондом, робочою худобою тощо. По-друге, вжиті владою білих заходи не спрямовувалися на загострення стосунків із селянством. Навпаки робилося все для того, щоб максимально мінімізувати конфронтацію на селі. По-третє, позиція державницького протекціонізму селянству підтверджувала наміри лідерів Білого руху Півдня Росії, відображені у численних відозвах, агітках, „Декларації...”.

1. Корновенко С. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. – Черкаси: Арт, 2008.

2. По уезду и губернии // Новый пахарь. – № 56. – 1919.

3. Починки машин // Новый пахарь. – 24. 10. – 1919.

4. В Особом совещании. Снабжение сельскохозяйственными машинами // Заря России. – № 2. – 1919.

5. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – ФР. 355. – Оп. 1. – Спр. 7.

6. Земледельческие орудия // Голос Юга. – 17. 08. – 1919.

7. Распределение сельскохозяйственных машин // Новая Россия. – 12.07. – 1919.

8. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – ФР. 1668. – Оп. 1. – Спр. 1.

9. ДААРК. – ФР. 1668. – Оп. 1. – Спр. 1а.

10. Улучшение животноводства в губернии // Голос Юга. – № 77. – 1919.

11. На агрономические мероприятия // Киевская речь. – №8. – 1919.

12. ДАРФ. – ФР. 5881. – Оп. 2. – Спр. 333.

13. Товары для деревни // Единая Русь. – 03. 10. 1919.

14. ДААРК. – ФР. 1765. – Оп. 2. – Спр. 6.

15. ДААРК. – ФР. 1765. – Оп. 2. – Спр. 1.

16. ДААРК. – ФР. 1765. – Оп. 1. – Спр. 5а.

В.С. Лозовий

СТАВЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА ДО ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.

На початку ХХ століття суспільство України було надзвичайно роз'єднаним на різні етносоціокультурні страти. Соціально-етнічну структуру населення можна характеризувати таким чином: переважно російські, подекуди польські вищі суспільні шари у місті та на селі; середні й нижні міські верстви – євреї та росіяни; нижчі сільські верстви – здебільшого українці. Таке становище породило глибокий етносоціокультурний розкол, значний розрив між різними класово-структурними елементами суспільства – верхами та низами, освіченими верствами та селянськими масами: інший спосіб життя, інша мова, інший одяг тощо.

Автор статті ставить за мету проаналізувати взаємини селянства та інтелігенції у революційну добу 1917-1921 рр., завдання висвітлити ставлення селян до інтелігенції, з'ясувати його світоглядну основу та відобразити вплив на громадсько-політичні процеси. Часткове відображення порушена тема знайшла в працях О. Михайлюка [1], Ю. Присяжнюка [2].

Після Лютневої революції 1917 р., через деформовану структуру українського суспільства, де основну масу населення становило політично

індиферентне селянство, очолити боротьбу за національне та соціальне визволення, за побудову державності міг лише нечисленний прошарок інтелігенції, що зберегла національну самоідентифікацію.

Значна частина сільського населення була малописьменною, зацикленою на тяжкій землеробській праці, локально обмеженою в своїх інтересах територією волості або щонайбільше повіту і на всі суспільні проблеми здебільшого дивилася крізь призму аграрно-природного буття, наділення землею, отримання урожаю тощо.

Соціальний статус селянина в очах інших шарів населення був невисоким. Однак цілком протилежною була власна статусна самоідентифікація селян, яка свідчить про почуття самоповаги і розуміння значущості землеробської верстви для суспільства. На погляд селян, соціальну структуру складали „пани, євреї і люди”. У цій структурі „люди” – лише селяни, а всі інші – „не люди”, і суспільство без них „цілком може обійтись” [3, 47; 4, 8]. Якісним виміром цієї „людськості”, водорозділом між селянами та іншими верствами була праця, передусім фізична. Ментальності українського хлібороба була притаманна „надмірна моральна абсолютизація значущості фізично виснажливої праці” [5, 25]. У „моральній економіці” селянства саме працьовитість вважалася однією з найбільших чеснот людини. На думку селян, пани взагалі нічого не робили, а євреї здебільшого займались посередницькою діяльністю, що хліборобами не кваліфікувалось як праця, тому їх майно нажито несправедливо. Відповідно ставлення селян до соціальних верств, які не працювали фізично, до так званого „панства”, до „буржуазії” було різко негативним.

Інтелігенція в Україні була здебільшого іннаціональна або зрусифікована. У кінці XIX – на початку XX століття три чверті українців, які мали професії, пов’язані з розумовою працею, проживали в сільських районах [6, 58]. Незважаючи на близькість до народу, ставлення селян до сільської інтелігенції було амбівалентним. З одного боку, їх поважали, оскільки це були письменні, „вчені” люди, які могли пояснити, розтлумачити смисл та значення певних документів, подій, дати пораду. З іншого – вони не вели селянський образ життя, не працювали фізично, часто одягалися „по-міському”. У селянському розумінні навчання дітей, лікування, заняття агрономією загалом „працею” не вважалося. Прагматичні селяни не бачили в їх діяльності безпосередніх матеріальних наслідків, які можна було б відчутти у вигляді збіжжя, городини тощо. Для селян навіть сільські інтелігенти були „інакші”, їх діяльність асоціювалася з міською культурою, з містом. А з містом у селян пов’язувалася влада, яка захищає інтереси панів (передусім земельні), визискує податки, експлуатує, чинить насильство. Отже, згідно локальної патріархальної селянської свідомості, місто „панське”, чуже, все, що йде з нього – вороже. Відносини „місто-село” селяни сприймали як відносини внутрішньої колонізації, коли місто забирає у села ресурси для того, щоб добре й „святково” жити, в той час як на селі – злидні та важка праця.

Оцею цивілізаційний розлам між сільською та міською культурами, між аграрною та індустріальною цивілізаціями добре прослідковується при

безпосередньому зіткненні носіїв їх цінностей. Недарма газети революційного часу описували своєрідний шок селян від зміни соціокультурного середовища: „Прийдеш до того міста, походиш по ньому, дак тільки злості наберешся. Чи то люди тут показалися, чи зроду дурними були? Куди не заглянь всюди побачиш панів, музики, театри... Ми в селі журимося. Місто з села бере все, а селякам нічого не дає” [7]. Тому у розумінні селян населення міста – це здебільшого пани, буржуї, нероби. Міста не потрібні, без них можна обійтись.

Інтелігенцію селяни прямо або опосередковано пов’язували з містом. Але визначити соціальну сутність сільської інтелігенції чітко вони не могли: „ніби пан і ніби й не пан”. І дійсно, після революції 1917 р. газети констатували, що селяни, не розуміючи, до якого табору належить сільська інтелігенція, гонять її. Незрозуміле недовір’я до лікарів, вчителів [8]. На наш погляд, справа в тому, що селяни зрозуміли революцію, як кінець „міської влади”, як скасування старого „панського” ладу, старого порядку речей, коли чиновники (в селянському розумінні інтелігенція, бо одягнені схоже) керували ними. Передусім зміни повинні відбутися в аграрній сфері й земля нероб-поміщиків повинна розподілятися між трудящими-селянами. А для цього замість „панської” влади треба завести суто селянську. Тому під час виборів у сільські адміністративні органи селяни не довіряли інтелігентам і стверджували – „це пани, їх нам не треба... Як станем слухать панів то згубим і голову і свободу” [9].

Настали нові революційні часи і нові виміри соціальної якості особи. Різко змінився суспільний статус і колишні елітні шари населення мали негативну оцінку широкого загалу, як нібито адепти старого режиму. Газети описували як народні маси суто формально, часто утрирувано, за зовнішнім виглядом, визначали людей. Якщо в людини вигляд чистоплотного інтелігента, то вона – „буржуй”. Натомість ознакою „демократа” обов’язково повинен бути народний одяг і чим він брудніший, тим більший демократ, натякаючи на те, що трудові верстви „бруд” асоціювали з фізичною працею, тобто з трудящими класами. У цьому бачився смисл „революційності і соціалістичності вищої марки” і самозрозуміло, що слово „буржуазія” стало просто лайливим словом [10].

Регіональні діячі Центральної Ради, які проводили проукраїнську агітаційну діяльність на селі й намагалися утворити мережу „Просвіт”, констатували, що інтелігенція села „мала числом і тероризована селянством” [11, 84]. Селяни дивляться на інтелігентів як на буржуїв, значить – геть їх. У таких умовах швидко закріпити „Просвіту” і проводити культурно-освітню працю було неможливо.

Діячі національно-визвольного руху бачили певну дистанційованість інтелігенції і народу, вони закликали інтелігенцію взяти активну участь у політичних процесах, вести широку пропагандистську роз’яснювальну роботу серед населення. Українська есерівська преса писала, що завдання інтелігенції – пояснити селянам ті питання, які вони добре не знають: про автономію України, про Установчі Збори, про партію „Землі і волі”, яка боронить інтереси селянства [12].

Все ж подолати відчуженість освічених верств і народу не вдалося. Констатувалася відсутність довіри

у селян до інтелігенції, причинами чого називалися „темнота, різниця в мові, убранні і діяльності” [13]. Центральна Рада та українські партії велику увагу приділяли виборчій кампанії до волосних земств як нових та єдиних органів влади на селі. При виборах до самоврядувань селян закликали голосувати за сільську інтелігенцію та грамотних селян, які б утворили дієву сільську владу. Інколи це вдавалося, але були випадки, коли на заваді реалізації планів ставали солдати (ті ж селяни, але більш радикально налаштовані). Так, у Стрижавській волості Вінницького повіту на Поділлі у виборчі списки було висунуто кандидатури сільських інтелігентів, однак прийшли солдати і почали агітувати проти інтелігентів, яких обзивали „панамі”. Відтак їх і не обрали до земства [14, 63]. У с. Хотивля Городнянського повіту Чернігівської губернії 27 серпня 1917р. відбулися вибори у волосні земства. Перед виборами виступили представники місцевої інтелігенції: фельдшер, учитель та ін. Вони закликали обирати гідних людей, але селяни інтелігенцію не слухали і казали: „Вони проведуть монополію на хліб” [15]. У цьому випадку ми бачимо типовий приклад селянської свідомості, яка через низку віддалених асоціативних зв’язків – „влада, що простягається з міста на село – монополія на хліб, за якою „майже дурно” забиралися „лишки” продовольства для держави (а селяни вважали – для міського населення) – сільська інтелігенція, яка нібито мала проводити соціально-політичну лінію міської влади, оскільки у соціокультурному відношенні була ближчою до міста, ніж до села” – приходила до висновку, що інтелігенцію у сільській адміністрації допускати не можна.

Інколи ліворадикальна агітація фантастичним чином переломлювалася через селянську необізнаність та „темноту”. У Вовчанському повіті на Харківщині фіксувалися випадки, коли селяни у спробах інтелігенції пройти у волосні гласні вбачали прагнення повернутися до кріпосного права. Особлива ворожість фіксувалася у Миколаївській волості, де списки з представниками інтелігенції просто знищувалися [16].

Спостерігаючи селянську обструкцію інтелігенції під час виборчої кампанії до волосних та повітових земств преса забила тривогу. Констатувалося, що селяни з недовірою ставляться до сільських інтелігентів, і останні навряд чи візьмуть участь у виборах. Відтак з перспективою встановлення нової місцевої влади постала невтішна картина. Газети запитували, хто зможе забезпечити роботу нових волосних земств, якщо сільські сходи при визначенні кандидатів у гласні майже всюди виключають місцеву інтелігенцію, а також тих селян, які вже попрацювали у різних комітетах і отримали певний досвід громадсько-адміністративної роботи. Селянство, яке звикло, що за царського режиму посадові особи намагалися використати своє становище для одержання „додаткових” матеріальних благ, свій революційний досвід проектувало на сучасність. Село керувалося тим мотивом, що ці виборні люди „вже нажилися”, нехай інші попрацюють, навіть якщо ті „інші” у більшості випадків неграмотні. При обговоренні кандидатури у гласні на це не зверталось уваги [17]. Селяни, беручи до уваги укорінений у свідомості „культ фізичної праці”, вважали, що

керувати – це не фізично працювати. З цим може справитися будь-хто.

Центральна Рада приділяла увагу налагодженню порозуміння та співпраці інтелігенції і народу. У сільську місцевість посилалися інструктори, які намагалися пояснити селянам, що слід розрізняти інтелігенцію від так званих „полупанків”, через яких народ зневірився в інтелігентах і „сам собі шкодить загалом, бойкотуючи панів (тобто інтелігенцію)” [18, 67 зв.]. Газети намагалися знівелювати селянське бачення інтелігентів, як „буржуїв та нероб”, що особливо нав’язувалося ліворадикальною агітацією. Вони писали про негативну роботу тих, хто налаштовує селянство проти української інтелігенції. Наводився особливо важливий для селянства аргумент на користь інтелігенції, що „вона живе з власної праці” [19]. Також констатувалося, що вороги українського народу передусім хочуть відділити народ від інтелігенції, його найкращих провідників, які повинні згуртувати селянство „в дружну сім’ю для розумної боротьби за землю і волю” [20].

Тимчасовий уряд та Центральна Рада великі надії пов’язували зі встановленням селянської влади після виборів до волосних земств. Однак виборча кампанія показала, що значна частина селян байдуже, а то й вороже поставилися до формування земських органів і особливо перебування в них інтелігенції. Все ж в окремих регіонах, де вибори відбулися, для створення дієвої влади селянських обранців вдалося підсилити інтелігентними працівниками. Так, у Зміївському повітовому земстві на Харківщині третину гласних становили учителі, юристи тощо [21].

Надалі село продовжувало свою „мужицьку” революцію, ділило панські землі та реманент, а для цього дистанціювалося від „міської влади” і висувало свою селянську владу. Остання була слабкофункціональна, тому Центральна Рада намагалася „розбавити” селянських обранців представниками сільської інтелігенції або просто освіченими людьми, однак від цього діяльність сільських адміністрацій поліпшувалася мало.

Після гетьманського перевороту негативне ставлення селянства до інтелігенції значно посилювалося. Це пов’язувалося з відновленням приватної власності на землю, з загальними процесами реекспропріації, що супроводжувалися протиселянським терором. Знову ж з міста прийшла „панська влада” і все, що хоч якось було пов’язано з містом та владою викликало у селян шалену ненависть. На село повернулася стара думка про поділ людей на „панів і мужиків”. Селяни побачили, що слово – „облуда”, тому недовірили ставилися до вчителів, „до всього, хто схожий на пана”. Констатувалася дивна віра в „солдатиків”, більшовиків, прихильність до всього, що має вигляд „мужичого”. Селянин не вірив нікому, хто тільки був одягнений не в селянський одяг. Відзначалася його ненависть до всього, що „носить на собі печать культури й освіти” [22].

Селянська газета „Наше село” показувала викривлене розуміння селянами соціально-класових ознак, наводила приклад негативного ставлення сільського населення до інтелігенції за зовнішнім виглядом. Коли вчителі йдуть селом, одягнені не як селяни, а „чисто і по-городському”, їх обзивають „буржуями”. Часто обзивають багаті селяни, які за своїми статками та прибутками і є справжні „буржуї”,

натомість вчителі ледь виживають на свою зарплату. Не раз фіксувалися випадки побиття на селі студентів, оскільки селянин бачив у ньому „буржуя”, бо він „мовляв учений”. Кожен освічений став селянину ворогом. Вороже ставлення до всіх, хто вів якусь просвітницьку роботу, змушувало їх покидати село. Негативне ставлення селян до інтелігенції визначали неписьменність, низький культурний рівень, консервативність українських хліборобів. Наводилися волаючі приклади архаїчної свідомості селян. Коли агроном, що ознайомився з передовим досвідом німецьких аграріїв, хотів завести на селі прогресивні форми землеробства, селяни з недовірою поставилися до нього і казали: „Що ти нам пане мелеш, як Бог допоможе то й на камені вроде! Наші батьки так робили і ти краще них нічого не придумаєш” [23; 24]. Всі нововведення зазнали краху.

Критичні стріли також відпускалися й у бік сільської інтелігенції, частина якої була русифікована і не бажала працювати для національно-просвітньої справи. Критикувалася вузьколокальна свідомість сільського вчителя, який „не хоче нічого знати поза селом, а найдалше поза уїзним городом, це для нього вже якби кінець світу” [25]. Все ж слід зазначити, що багато сільських інтелігентів, разом із селянами, активно виступали проти гетьманського режиму.

Надалі, в період Директорії, через постійні невиплати заробітної плати частина сільської інтелігенції покинула село, а частина декваліфікувалася, щоб забезпечити засоби до існування фактично займалася сільськогосподарською працею. Громадсько-просвітня робота на селі „ледь жевріла”, оскільки постійна зміна влади і пов’язані з цим репресії відлякували учителів та інших інтелігентних працівників від участі в „Просвітах”. Щодо участі інтелігенції у сільських та волосних органах влади, то такі випадки фіксувалися нечасто, здебільшого констатувалося, що населення інтелігенції „не довіряє” [26, 2 зв. – 10 зв.].

Таким чином, у добу революції селянство не сприймало інтелігенцію як свого союзника у боротьбі за „Землю і Волю”. Стосунки селянства та інтелігенції слід розглядати в системі соціокультурних опозицій „місто-село”, де місто, на думку селян, є зосередженням „ворожих” владних структур, „панів та буржуїв”, „паразитом”, визискувачем хліборобської праці, натомість нічого селу не дає. Оскільки основним критерієм соціальної значущості особи для селян була фізична праця, а за ним інтелігенція не підпадала під визначення „трудящих”, у хліборобській свідомості утворився викривлений образ інтелігента, як „буржуя”, як захисника інтересів „міста”. Відтак селянство відмовило інтелігенції у своїй довірі, що негативно позначилося на створенні адміністративних органів, громадсько-освітній роботі, а врешті і на всіх процесах національно-визвольної боротьби.

1. Михайлюк О.В. *Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси / О.В. Михайлюк – Дніпропетровськ: Вид-во „Інновація”, 2007.*

2. Присяжнюк Ю.П. *Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю.Присяжнюк. – Черкаси: „Вертикаль”, ПП Кандич С.Г., 2007.*

3. Григорієв Н.Я. *Українська національна вдача. – Вінніпег, 1941.*

4. Григорієв – Наш Н. *Автобіографічний нарис. Творці мого я // Трудова Україна. – 1933. – №3.*

5. Присяжнюк Ю.П. *Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1999. – №3.*

6. Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. – К, 1997.*

7. *Громадянин. – 1917. – 1 серпня (№7).*

8. *Черниговская земская газета. – 1917. – 28 апреля (№34).*

9. *Черниговская земская газета. – 1917. – 2-16 мая (№35-36).*

10. *Харьковский вестник. – 1917. – 25 июля (№7).*

11. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.44.*

12. *Голос села. – 1917. – 2 липня (№1).*

13. *Черниговская земская газета. – 1917. – 15 августа (№62).*

14. *ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.50.*

15. *Черниговская земская газета. – 1917. – 12 сентября (№70).*

16. *Харьковский вестник. – 1917. – 5 сентября (№40).*

17. *Харьковский вестник. – 1917. – 2 сентября (№38).*

18. *ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.44.*

19. *Вестник Полтавского губернского общественного комитета. – 1917. – 3 июня (№35)].*

20. *Селянський голос. – 1917. – 5 листопада (№3).*

21. *Харьковский вестник. – 1917. – 12 октября (№68)].*

22. *Селянське слово. – 1918. – 5 липня (№3).*

23. *Наше село. – 1918. – 30 червня (№6).*

24. *Селянське слово. – 1918. – 30 червня (№2).*

25. *Наше село. – 1918. – 23 червня (№5).*

26. *ЦДАВО України. – Ф.543. – Оп.1. – Спр.28.*

В.І.Марочко

СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ЗАВДАННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ 1917 – 1922 РР.

Історіографія аграрних перетворень в Україні першого десятиліття вирізняється кількісно і концептуально, представлена переважно працями радянських та сучасних істориків. Для перших була притаманна класово-формаційна теорія вивчення земельного питання, відтак скасування правового інституту приватної власності на землю, ліквідація поміщицького та великого селянського землеволодіння, соціально-класова диференціація і загострення класової боротьби, створення колгоспів тощо – належали до пріоритетних напрямів науково-історичних студій. На початку 1990-х рр. історики зрелися більшовицьких ідеологом, які правили за методологію, але не поспішали з формуванням нової парадигми висвітлення суперечливих соціально-економічних і суспільно-політичних відносин, запозичуючи теоретичні надбання західної політології (теорія повсякденності, тоталітаризму, модернізації, глобалізації). Їх застосування в конкретних історичних дослідженнях, судячи з історіографічних розвідок [1;2], активізувало появу праць з неприхованим нігілізмом до радянської минушини, з виокремленням трагічних сторінок (репресій, голодомору, селянського руху опору тоталітарному режимові). Традиційна проблематика (колективізація, політика розкуркулення, класова боротьба, соціально-класова диференціація, земельна реформа

більшовиків) втратила пріоритетність, перетворившись на другорядну, яка згадується лише в трагедійно-апокаліптичному контексті.

Оцінюючи монографії, статті і дисертаційні роботи з історії аграрних відносин в українському селі періоду більшовицьких експериментів, опубліковані та захищені в Україні протягом 90-х рр. ХХ та першого десятиліття ХХІ ст., можна з цілковитою певністю констатувати кількісну перевагу соціально-політичної тематики над економічною. Історики активно розробляли організаційно-господарську та просвітницьку діяльність кооперації, участь селян у повстанських загонах та „визвольних змаганнях”, їх повсякденного життя, але свідомо уникали системного вивчення політичної мотивації та соціально-економічних завдань здійснення більшовицької аграрної реформи, особливо у 1917–1919 рр., позаяк тоді були закладені її класово-ідеологічні принципи. Не випадково до підручників з історії України „перекочувала” дата остаточної ліквідації поміщицького землеволодіння та майна – 1917 р., тому що їх упорядники обмежилися констатацією більшовицького декрету про землю, не дослідивши еволюції господарств та маєтності поміщиків.

Об’єктом цієї науково-історичної розвідки є основні етапи розвитку радянського земельного законодавства, але в хронологічних межах першого десятиліття більшовицького панування в Україні, а предметом – політично-ідеологічна мотивація та соціально-економічні завдання конфіскації поміщицьких і селянсько-фермерських господарств, упровадження зрівняльного принципу перерозподілу земель між селянами за класовою ознакою, здійснення кодифікації земельного права. Аксиоматичним є положення про рушійну роль і місце земельного питання в роки соціальних революцій, але залишається недостатньо вивченою його мотиваційна сторона у так званій „мирний період”, тобто упродовж „непівського ренесансу”. Що спонукало селян до масового повстанського руху на початку 1920-х рр.: конфіскація і реквізиція продовольства, демонтаж УНР, примусова мобілізація молоді до РСЧА, руйнування земельного общини, комунізація сільського побуту, акції „войовничих безбожників”, несправедливе здійснення аграрної реформи, податкова політика, голод? Які цінності для українських селян були пріоритетними – духовні, політичні, господарсько-економічні, колективні чи сімейно-родові? Вони спиралися на традиційний соціально-економічний уклад життя, шанобливо ставлячись до власного земельного наділу – джерела матеріального достатку і фамільного родоводу.

Першим законодавчим актом радянської влади в галузі аграрних перетворень став декрет „Про землю”, ухвалений 2-м Всеросійським з’їздом рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у жовтні 1917 р., тобто представницьким органом РСФРР [3]. Приватна власність на землю скасовувалося, а поміщицьке землеволодіння підлягало ліквідації без будь-якого викупу. Отже, поміщики станового дворянського походження і ті, що придбали землю протягом 1861–1917 рр., ставши „дідичами”, втратили право власності на неї, але найдрібніші з них сподівалися на дольовий „відруб”. Землевласники-латифундисти поставилися до більшовицького декрету двояко: одні завчасно продали заможним селянам, інші намагалися

відвоювати землю і маєтки, захищаючи їх під різними знаменами „контрреволюції” та інтервенції. Декрет „Про землю” не викликав особливих ідеологічних колізій серед політичних партій Української Центральної Ради, позаяк українські есери (М.С. Грушевський) і робітничі соціал-демократи (В.К. Винниченко) підтримували ліквідацію поміщицького землеволодіння. Перманентна зміна в Україні військово-політичних форм правління стримувала радикальне впровадження більшовицького закону про землю, особливо періоду Української Держави П. Скоропадського, яка повертала земельну власність. Її палким прихильником виявився тоді В.К. Липинський, який, на мою думку, у своїх „Листах до братів-хліборобів” розкрив соціально-політичну сутність аграрної програми українських та російських есерів, представлених „здеклясованою інтелігенцією і півінтелігенцією”, яка „...по розпаді російської армії, бюрократії, „земсоюзів” і „земгорів”, стала шукати виходу для своєї звички до командування”. Для декласованої інтелігенції, яка очолила революційні партії, стало актуальним політичне працевлаштування зі збереженням мотивації ідейного лідера. „Знищення приватної власності на землю, – наголошував В.Липинський, – це ідея-образ, що захопив оцю здекласовану інтелігенцію, яка по розвалі петербургської Росії лишилась без посад і стала шукати собі політичної роботи на селі. Цей образ-ідея вповні відповідав її стихійним хотінням політичного проводу над позбавленим в її уяві приватно-власницького права до землі, отже над позбавленим своєї матеріальної сили, „поінтелігентшеним”, коли так можна сказати, селянством” [4, 165]. Дуже вичерпна системно-функціональна характеристика есерівської аграрної програми, яка перетиналася з більшовицькою, а з іншого боку – узагальнена оцінка визріваючої соціально-економічної катастрофи в українському селі – позбавлення селянина-власника шляхом соціалізації землі. Різні погляди на соціалізм, які існували серед політичних партій у містах, були також представлені „...і в українській політичній сільській есерівщині, здекласовані, до продукційної праці нездатні, бюрократичною російською школою покалічені інтелігенти, в своїх бажаннях захопити політичну владу, зустрілись зі стихійним бажанням безземельного і малоземельного селянства не дати нізащо в руки заможнішим сільським хазяям пустоючої хвилево, під впливом розбоїв і погромів, сусідньої поміщицької землі” [4, 167]. Революційне створення соціального антагонізму між поміщиками і селянами, а також серед самих селян – відповідало давньому принципу римлян „поділяй і володарюй”.

Декрет про землю став політичною основою, тобто ідеологічним, а не правовим актом позбавлення поміщицького землеволодіння, яке стало державним (де-юре), а фактично – бездоглядним і безгоспним („пустуючим хвилево”), тому ласим шматком для революційно збуджених і переважно люмпенізованих селян. Їх значна частина, щоб поправити матеріальне становище, продала в умовах століпінської реформи понад 1 млн десятин власної надільної землі [5, 11], а більшовицька аграрна революція повертала її безкоштовно, але безземельним та малоземельним. Для решти селян, які збільшили приватне землеволодіння майже у 10 тисяч раз завдяки двом

великим реформам (1861 та столипінської), есерівсько-більшовицький принцип перерозподілу так званої „нетрудової землі” виявився ворожим. Напередодні жовтневого перевороту 1917 р., якщо брати до уваги обсяги землеволодіння, спостерігався приблизний паритет: 34,5% належало бідняцько-середняцьким групам, 30,4% „селянській буржуазії” і 30% поміщикам [5, 20]. Останні втрачали право власності і тимчасово більшість фактичного землеволодіння, а заможні селяни не сподівалися на земельний приріст. Отже, поміщицька земля, тобто 12,2 млн десятин, підлягала перерозподілу. Стихийне захоплення безземельними селянами наприкінці 1917 – початку 1918 рр. не мало масового характеру, а також не знаходило підтримку з боку есерів та більшовиків.

Організованому перерозподілу державного земельного фонду, тобто конфіскованої у поміщиків землі, сприяв офіційний документ – „Селянський наказ про землю” 1918 р., який виявився есеро-більшовицьким за буквою і духом. Фактично розпочалося насаджування дрібного селянського землекористування за трудовою і споживчою нормами, політично нейтралізуючи значну частину селян, схилиючи її на сторону революційних органів влади. Практика „червоного переділу”, тобто періодичної зміни розміру ділянок згідно з приростом населення та продуктивності сільськогосподарського виробництва, не мала поширення, викликавши невдоволення селян. Декрет Всеросійського ЦВК „Про соціалізацію землі”, який з’явився у 1918 р. [6], залишив принцип зрівняльно-трудового розподілу та підтвердив „право на користування землею” лише трудящих селян, ніби існували нетрудові. Люмпенізована частина намагалася потрапити до місцевих органів влади, але вони не могли працевлаштувати усіх бажаних. Законодавчі акти російських радянських органів влади, які ними ж в визнавалися легітимними в Україні, не завжди відповідали реальним соціально-політичним та економічним подіям і явищам.

Аграрна революція в Україні, за винятком стихійного захоплення частини поміщицьких земель та експериментального створення комун, залишалася протягом 1917 – 1918 рр. „декретованою”, але декларативною, тому що не відбулося масового „червоного переділу” земельної власності. Маніфест Тимчасового робітничо-селянського уряду України, в якому пролунав заклик про те, щоб „...усі землі поміщиків відібрати і передати селянам”, з’явився лише на початку 1919 р. [7]. В „Основних положеннях” Конституції УСРР того ж року проголошувалася ліквідація приватної власності на землю [8], тобто відбулося функціональне застосування положень декрету про землю 1917 р., відтак більше року поміщицьке землеволодіння, використовуючи вираз В. Липинського, мало статус „хвилевого” – тимчасового. Переважна частина поміщиків, крім невеликої когорти станово-дворянського походження, залишалася у власних маєтках, сподіваючись на крах більшовизму.

Нормативно-правовим актом, започаткувавши реальну ліквідацію поміщицького землеволодіння в Україні, була інструкція Наркомзему УСРР „Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування” від 6 березня 1919 р. Основним

розпорядником земельного державного фонду, до якого переважно потрапила поміщицька земля, був Наркомзем, очолюваний більшовиком В. Мещеряковим. Другий пункт інструкції закликав волосні та повітові земельні відділи „...негайно виселити поміщиків, їх довірених і нетрудових орендаторів з їхніх колишніх маєтків та господарств і взяти на облік та контроль” [9]. Самозахоплення земель категорично заборонялося, а найкращі з них передавалися для влаштування радянських господарств, решта сільськогосподарських угідь розподілялася у тимчасове зрівняльне користування до впровадження соціалістичного землеустрою. Останній був домінуючим, позаяк інструкція була просякнута духом колективізму, класової ідеології, усунення найманої праці, крім окремих випадків (втрата працездатності, призов до армії годувальника, своєчасний збір врожаю), першочерговість забезпечення наділами малоземельних селян. Норми землезабезпечення встановлювали волосні земвідділи, враховуючи окремо орну землю, вигони, пасовища, але за середнім наділом трудового господарства регіону.

Революційний романтизм, яким керувалися реформатори аграрних відносин в українському селі, знайшов логічне завершення у „Положенні про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землеробства” від 26 травня 1919 р. Проголошувалися радикальні заходи – усупільнення одноосібного землекористування, створення товариського, а індивідуальні види землекористування вважалися „тимчасовими і відмираючими” [10]. Зазначу, що статус „тимчасовості” одноосібного землекористування, тобто очікування селянами остаточного „червоного перерозподілу” зі створенням великих „комунальних” господарств, виснажував їх психологічно і стримував економічний розвиток сільського господарства. Безперервний перерозподіл землі за споживчо-трудою нормою дестабілізував господарську діяльність селянського двору, власник якого втрапив стимули плекання землі, яку могли передати іншому користувачу. Воєннокомуністичні методи, заполітизована аграрна реформа, конфіскація приватних земель, катастрофічні наслідки революції і перманентних воєн – призвели до занепаду сільськогосподарського виробництва (зменшення посівної площі, скорочення поголів’я худоби, натуралізація, зубожіння селян). Вони, на думку фахівців земельного права тих років, спонукали радянську владу до перегляду статусу тимчасового функціонування приватного селянського господарства, до уніфікації традиційних форм землекористування. 30 квітня 1920 р. РНК РСФРР заборонив перерозподіл орної землі терміном до 3-х років, а 23 березня 1921 р. до 9-ти років [10, 21 – 22]. Фактично і юридично призупинялася масова комунікація селянських господарств, їх усупільнення, а статус „тимчасовозобов’язаних” пролонгували до 9-ти років, тобто до початку масової колективізації у 1929/30 р.

Синхронність законодавчих актів українського та російського радянських урядів, притаманна для 1919 – 1920 рр. у зв’язку з союзним договором між ними, не завжди збігалася з реальними соціально-економічними процесами в республіках, які формально залишалися незалежними державами.

5 лютого 1920 р. Раднарком УСРР видав декрет „Про землю”, яким гарантував недоторканість земель трудових господарств, а також усталених форм землекористування (хутірна, відрубна, общинна тощо). Закон мав „...позбавити селян від влади поміщиків, забезпечити їх землею і створити за допомоги самих селян умови для утвердження господарства праці на селі” [11]. Він проголошував ліквідацію самого інституту права власності для „нетрудових” (поміщики, дідичі) і трудових господарств. Дозволялося лише користування землею. Всеукраїнським видав наприкінці січня 1920 р. положення „Про основні начала організації земельної справи на Україні”, визнавши головним завданням радянської влади – „повну й остаточну” ліквідацію поміщицького землеволодіння [12]. Отже, більшовицький декрет „Про землю” 1917 р. не був реалізований в Україні протягом трьох років. 3 квітня 1920 р. РНК УСРР проголосив черговий декрет „Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, удільних, міських і поміщицьких земель”, передавши їхні ліси у власність держави, а лісові угіддя земельних громад підлягали націоналізації [13].

Уніфікацію організаційно-господарських форм землекористування в Україні, доля яких вирішувалася протягом 1917 – 1920 рр., завершив 5-й Всеукраїнський з’їзд рад ухваленням 2 березня 1921 р. постанови „Про закріплення землекористування”. Концептуально вона дублювала закон 5 лютого 1920 р., заборонила перерозподіл землі протягом 9 років, унеможливила її купівлю-продаж, але дозволила виокремлення відрубів [14]. 27 квітня 1922 р. уряд УСРР, копіюючи „Закон про трудове землекористування” Всеросійського ЦВК від 22 квітня ще раз гарантував недоторканість селянського трудового землекористування, свободу вибору його організаційної форми (ділянкової, колективної, мішаної тощо), дозволив перерозподіл землі лише у земельних громадах, а в інших – лише за умов системного землеустрою в регіоні, а також впровадив оренду землі.

Перша п’ятирічка аграрної більшовицької реформи в Україні завершилася ухваленням 27 травня 1922 р. Земельного Кодексу УСРР, який набув чинності 29 вересня того ж року. Усі землі проголошувалися власністю держави, які зосереджувалися в єдиному державному земельному фонді. Право власності на землю остаточно скасовувалося, а право на користування нею отримували усі громадяни УСРР (незалежно від статі, віросповідання, національності), які заявили про готовність обробляти її власною працею. Кодекс мав чимало упущень, зумовлених недостатньо повним узгодженням з Цивільним кодексом та іншими нормативно-правовими актами. Наприклад, положення „Про іноземців в УСРР та порядок набуття і втрати українського громадянства” від 28 березня 1922 р. надавало їм однакових прав та обов’язків з громадянами України, але абсолютно не врахувало їх земельного права. У подальшому іноземці отримували право трудового землекористування в УСРР.

Суперечливим виявилось питання про надання права землекористування колишнім поміщикам. До них були віднесені особи дворянського станового походження, а також „нетрудові елементи”, які втратили „трудовий зв’язок” з землею, тобто не

обробляли її власноруч. Таким було тлумачення соціального походження поміщиків радянським земельним законодавством. Їхнє становище в Росії та Україні різнилося. На території РСФРР до них застосовувалася дещо інша правова норма: згідно з циркуляром Наркомзему №13 від 16 вересня 1918 р., поміщикам, які не мали найманої праці і контрреволюційних настроїв, залишили трудову норму землекористування [10, 41]. Якщо їх виселили з маєтку, то Земельний Кодекс дозволяв колишнім поміщикам отримати наділ з вільних земель на загальних засадах. В Україні „колишні нетрудові власники” (поміщики) втрачали право землекористування, згідно з декретами 20 січня та 5 лютого 1920 р., позаяк їх виселяли з маєтків. Для заможних селян існувала інша норма: у них забирали надлишки землі, які виникали внаслідок зрівняльного розподілу. Оцінюючи Земельний Кодекс 1922 р., російська дослідниця Н.Л.Рогаліна зазначає, що селянин, незважаючи на обмеження, мав можливість реалізувати право власника – користування, володіння, розпорядження [15]. Система традиційного землеволодіння на початку 1920-х рр. фактично була зруйнована, а натомість з’явилися нові юридичні норми селянського землекористування. Володіння без права купівлі-продажу землі втрачало класичний приватновласницький механізм обігу земель, відтак селянин ставав лише користувачем. В Україні до 1917 р. у „трудовому” користуванні перебувало 20,5 млн, у нетрудовому 32,5 млн десятин, а внаслідок аграрної революції селяни отримали 12 млн десятин, тобто переважно поміщицькі землі [16]. Максимальними нормами трудового землекористування були наділи від 8 до 12 десятин, а норма наділу коливалася в межах 0,6 – 2 десятин на їдця [17].

Отже, аграрна реформа в Україні, яка вирізнялася інтенсивністю ухвалення різних декретів, постанов, положень, інструкцій, засвідчуючи реальність революційних перетворень, була спрямована на повну та остаточну ліквідацію поміщицького землеволодіння, обмеження землекористування дідичив, на утвердження системи колективних господарств. Фактична ліквідація поміщицьких земель розпочалася з 1919 р., хоча політично-правовий механізм було закладено декретом „Про землю” у 1917 р. Якщо на території Радянської Росії поміщикам дозволялося мати наділ, згідно з нормою трудового землекористування зі збереженням частини маєтку, то в Україні вони підлягали позбавленню землі, майна та виселення з господарств. На практиці колишні поміщики отримували земельний наділ, якщо проходили соціально-політичну чистку земельних органів, однак їх методично і поступово виселяли з маєтків до 1928 р. включно. Більшовицькі реформатори залишили усталені форми землекористування (хутори, відруби, громади), але до кінця 1920-х рр.

1. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20-30- рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс / Васильчук Г.М. – Запоріжжя, 2008.

2. Дровозюк С.І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. XX ст.: Історіографічний нарис / Дровозюк С.І. – Вінниця, 2005.

3. СУ РСФСР. – 1917. – №1.

4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / За заг. ред. Я.Пеленського. – К., 1995.
5. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине / Рубач М.А. – К., 1957.
6. СУ РСФСР. – 1918. – №25.
7. СУ України. – 1919. – №1.
8. Су України. – 1919. – №19.
9. СУ України. – 1919. – №26.
10. Гершионов М.М. Комментарий к Земельному Кодексу УССР, 2-ое перераб. изд. / Гершионов М.М., Кельман Е.И. – Х., 1925.
11. СУ Всеукраїнської РСР. – 1920. – №1.
12. СУ Всеукраїнської РСР. – 1919. – №1.
13. СУ України. – 1920. – №6.
14. Су України. – 1921. – №3.
15. Роголина Н.Л. Задачи и уроки изучения российских аграрных реформ XX века // Российская история. – 2011. – №4.

В.В. Масненко

ХЛІБОРОБСЬКИЙ КЛАС НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ XX СТ. У ДЕРЖАВНИЦЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

В'ячеслав Липинський з повним правом вважається інтелектуальним представником хліборобської верстви, оскільки він належав до неї не тільки за своїм походженням і світоглядами настановами, але й спромігся на формулювання особливої хліборобської ідеології. Він є автором і класичного осмислення історичної ролі шляхетської верстви в Україні. Мислитель опирався на докладний аналіз соціально-економічного становища хліборобського класу, його соціально-психологічних орієнтирів, державно- та націотворчого потенціалу тощо. Отже, у межах запропонованої розвідки зосередимося на з'ясуванні уявлень В. Липинського про хліборобську верству Наддніпрянської України початку XX століття у контексті нагальної потреби практичної реалізації української державності.

Окреслена тема вперше порушувалася у публікаціях, розрахованих на популяризацію ідей В. Липинського, ознайомлення з його надбанням масового читача [1; 2]. Згодом, до неї звертався у кількох своїх оглядових працях І. Лисяк-Рудницький [3; 4]. Окремі її аспекти висвітлюють і сучасні українські історики [5]. Однак цілісного дослідження поки що не маємо.

Варто почати з аналізу структури приватного землеволодіння на Правобережній Україні, яку дослідник розглядав у кількох взаємопов'язаних аспектах. Передовсім йшлося про національний склад землевласників, його частку серед різних категорій землеволодінців. Зрештою – про можливість їхньої продуктивної участі в українському національному відродженні. Такий аналіз дав наступну картину. Згідно з переписом 1905 р., російське землеволодіння на Правобережжі було представлено 2 514 особами, які мали у власності 2 333 597 десятин землі; польське – 6 050 власниками, які володіли 2 306 059 десятинами, і, нарешті, приватне українське – 19 150 осіб, які мали відповідно 369 695 десятин. До останнього дослідник вважав за можливе долучити й надільне

землеволодіння – 6 159 829 десятин, розподілених поміж 1 134 654 дворами.

Отже, сумарно українське землеволодіння обраховувалося 6 529 524 десятинами та 1 153 804 господарями, що становило у середньому по 5,5 десятин на одного господаря. Неукраїнське (російське і польське) – 4 639 656 десятинами та 8 564 господарями, що становило у середньому по 542 десятини на одного власника [6, 21-22]. Наведені цифри переконливо свідчили про упосліджене становище саме українських землевласників, особливо селянства. Як бачимо, різниця середнього розміру земельного наділу українського та неукраїнського господаря становила майже сто разів! Більше того, В. Липинський спеціально зауважив, що „все велике землеволодіння обробляється у нас українськими руками і українською працею”. Для мислителя, як це покажемо пізніше, власна праця на власній землі мала принципове значення.

Землевласники різної національної належності, на думку історика, мали відмінний стосунок до України, і відповідно різнилася їхня ймовірна можливість долучення до української справи. Зрозуміло, що найбільш придатними до цього були власне українські землевласники. Проте, як видно із наведеного вище аналізу, вони у своїй більшості були дрібними землевласниками (особливо у категорії надільного землекористування). Крім того, мислителя турбувало те, що після революції 1905 р. на українські селянські маси почав поширюватися процес державної асиміляції, втягнення їх у загальноімперські політичні події, у такий спосіб прирікаючи на загибель „дотеперішні національні форми боротьби за своє існування”: „І поволи український селянин і робітник, стаючи „руським” горожанином, стає разом з тим членом російської державної нації” [7, 9-11]*. Не випадково, кількома роками перед тим, у листі до В. Доманицького В. Липинський звертав увагу на потребу підтримки праці серед селянства, бо можна за ці роки стільки втратити, що потім десятками літ не надолужаємо [8, 559-560].

Велике російське землеволодіння на Правобережжі складалося із немісцевих елементів, переважно – із представників великого чиновництва, яким були абсолютно байдужі місцеві українські проблеми.

Ситуація з т.зв. польським землеволодінням не була такою однозначною. Тому особлива увага історика й була зосереджена на місцевій польській шляхті. „Польській” у значенні державно-юридичному, оскільки за своїм національним типом вона походила від українського землевласницького і службово-боярського класу. У результаті історичного розвитку, „польська” шляхта з України, т.зв. „szlachta kresowa” „представляє із себе тепер тип, фізично цілковито відмінний від корінних, справжніх поляків” [6, 19].

У межах зазначеного польського елемента дослідник виокремлює поміщицький клас, який поділяє на три різко окреслені групи. До першої, за даними земської статистики 1909-1910 рр., він відніс 2 124 особи, які мали у Волинській, Подільській та Київській губерніях 2 202 210 десятин землі, тобто у середньому по 1 036 десятин на одного власника. Вказана група складала 45,8% від кількості всіх великих

* О́дò ò ààè³ çààðàæàíí òààáííèè òà òòòàðòò³ òèà³àèò

землевласників регіону і володіла 48,5% землі, яка становила велике землеволодіння. Друга група складалася із 1 760 власників 74 662 десятин землі, тобто в середньому по 42 десятини на одного власника. В свою чергу ця група становила 22,7% від землевласників цієї категорії та 26,6% всієї землі. У межах третьої групи він нарахував 2 172 особи, які володіли 29 186 десятинами землі, що становило лише по 13 десятин на одного землевласника. Ця група становила лише 14,2% від кількості дрібних землевласників і володіла 15,1% від всієї землі у цій категорії [6, 21].

Отже проведений аналіз дозволяв стверджувати, що польське землеволодіння на Правобережній Україні було переважно великим і пропорційно зменшувалося у наступних категоріях землевласників.

В. Липинський вважав, що діячам українського національного руху необхідно враховувати наведену вище характеристику структури землеволодіння в Україні, рахуватися із політикою неукраїнських землевласників, зокрема й польських. Водночас він був переконаний, що значна частина кресової шляхти ще остаточно не втрачена для української справи. Особливі надії він покладав на середньозаможну і дрібнопомісну шляхту, яка зберігала „ще багато того, що у нас прийнято називати стихійним українством”. Певним взірцем для мислителя у цьому сенсі був його дядько по матері Адам Аполлінарійович Рокицький, землевласник Уманського повіту. У довідковій літературі того часу вказується, що він володів 803 десятинами землі [9, 628]. Очевидно що, світоглядні настанови таких шляхтичів як Рокицький давали підстави В. Липинському у листі до І. Франка стверджувати: „Ми по суті є спольщеною українською верствою, тоб-то маємо ще, хоч слабі, а все-ж не забути українські традиції (переважно політичні)” [10, 166].

Більше того, він передбачав, що „не дивлячись на економічні суперечності з українською селянською масою, цей середнє та дрібнопомісний шляхетський елемент може сприймати ідеї українського національного відродження, може проїнятися свідомістю політичних і економічних потреб рідної землі, може, нарешті, повернутися до своїх старих українських традицій” [6, 22]. Саме цій справі, поверненню кресової шляхти до українства, й присвятив Липинський перші роки своєї громадської і політичної діяльності. Його перші історичні праці, особливо польськомовні (“Szlachta na Ukrainie. Udział jej w zyciu narodu ukraińskiego na tle jego dziejow”, 1909 р., “Z dziejow Ukrainy”, 1912 р.) мали на меті змінити історичну та національну свідомість шляхетської верстви у напрямку скріплення її територіальної краєвої ідентичності.

Іншою групою у складі хліборобського класу, потенційно схильною до навернення в українство, за спостереженнями В. Липинського, були зросійщені нащадки козацької української старшини Лівобережної України. Тут можна цілком погодитися з думкою І. Лисяка-Рудницького, що мислитель „головним чином переймався долею правобережної шляхти, але його концепція однаковою мірою стосувалася й лівобережного зрусифікованого дворянства, що походило від козацької старшинської верстви Гетьманщини XVII-XVIII ст.” [4, 162]. Типовим прикладом цієї категорії хліборобів для мислителя був, зокрема, генерал П. Залеський.

* * *

З погляду В. Липинського, і землевласник-поміщик, і землевласник-селянин належали до одного продукуючого класу, який мав властиву основу нової української аристократії („він має творити найважливішу, консервативну, оберігаючу державу, частину цієї верстви”).

Підставою для існування хліборобського класу та визначення його класової свідомості, мислитель вважав **приватну власність на землю** як „матеріальну підставу всякої хліборобської політичної сили” [11, 166]. Відтак він доводив, що без приватної власності на землю не може існувати не тільки сам хліборобський клас, а й ціла нація. Найбільшою загрозою для неї виступав кочовий світ, що передусім намагався знищити осіле приватне землеволодіння. Тут доречно згадати, що, на переконання історика, вся „многострадницька” українська історія од початку і по сьогоднішній день „обертається вся коло одного-єдиного фатального питання: **хто – кочовник чи хлібороб – перемаже у нас?**” (виділення – В.Л.) [11, 174-175]. Відповідно найбільша національна трагедія полягала у тому, що жодна з протидіючих сторін не змогла здобути перемоги. Рівнозначною небезпекою він вважав також сучасну йому соціалізацію землі, яка може знищити хліборобську класову свідомість: „...Знищення приватної власності на землю може розвалити хліборобський клас, вийнявши з хліборобства його душу, усунувши момент творчості з праці хлібороба, що цею своєю індивідуальною працею перетворює, культивує свій власний участок землі” [11, 73].

В. Липинський спеціально наголошував, що обов’язковою ознакою матеріальної сили національної аристократії є володіння „засобами (знаряддям) продукції: землею, фабриками, машинами, а не володіння грошима, тобто попередньою продукцією, скапіталізованою в формі умовних грошових знаків”. Тому, на його думку, саме хлібороби-продуценти, які персонально володіють основним реальним незмінним засобом хліборобської продукції – землею, спроможні витворити ідеальний варіант правління: „Матеріальну силу для того, щоб стати національною аристократією мають однаково як великоземельні так і малоземельні хлібороби. І одні і другі, володіючи персонально землею і продукуючи хліб власною працею, можуть, коли того схочуть, стати аристократією, створивши власним ризиком і власними жертвами для своєї нації таку відповідну політичну організацію, яка їм дасть змогу правити нацією” [11, 139].

До речі, і свою власну господарську діяльність В’ячеслав Казимирович підпорядкував загальному життєвому кредо – „кожний властитель землі мусить перш за все свою власну індивідуальну силу та здатність хліборобську (а не силу свого гроша, свого капіталу) доказати і наколи він хоче землю за собою задержати, то він сам особисто мусить на ній хозяйювати, сам особисто своє хозяйство організувати” [11, 74].

У праці на землі у власному маєтку він намагався знайти своєрідну соціальну опору, яка слугувала б вагомим аргументом у обстоюванні світоглядних позицій, у формулюванні консервативної хліборобської ідеології. Суспільний та національний ідеал В. Липинський вбачав у сконсолідованому

хліборобському класі, особисту належність до якого він підтверджував власним господарюванням.

Так, в інтерв'ю американській газеті „Свобода”¹ Липинський особливо наголосив: „Єдина наша реальна держано і національно творча сила – се, при сучасних наших економічних умовах, **наша хліборобська кляса** (виділення – В.Л.). Вона володіє необхідною для всякої влади матеріальною силою – землею, і може виділити з себе національний державний апарат і національну армію” [12].

Для розуміння державотворчого та націотворчого потенціалу хліборобського класу в сучасних українських умовах, важливо з'ясувати яке місце йому відводив В. Липинський у своїй схемі громадянства (поняття „громадянство” вживалося мислителем замість несимпатичного йому своєю штучністю поняття „суспільство” [11, 374]). Згідно з вертикальним поділом, за способом продукції і праці, у громадянстві, поряд з іншими класами, він виокремлює „клас хліборобський, який обіймає всіх, що продукують хліб – поміщиків, селян, сільських робітників” [11, 378]. Крім вертикального поділу у громадянстві існує поділ горизонтальний на організаторів та організованих, тобто на окремі стани. Відповідно, веде далі В. Липинський, „в класі хліборобському до недавня станом організаторів була шляхта, станом організованих селяни”. Ризикуючи певним спрощенням, певною редукцією державно-політичної теорії В. Липинського, можемо запропонувати до розгляду, як робочу гіпотезу, що її сутність визначалася аналізом можливої взаємодії цих двох станів – поміщиків та селян у царині громадського та державного життя.

Таким чином, за В. Липинським, для реалізації „власної сили” хліборобського класу однаково важливими були обидва стани, з яких він складався: і стан хліборобів шляхтичів та дворяни, і стан хліборобів селян. Характерно, що стосунки між ними і значення кожного зі станів не були статичними, незмінними. Мислитель досить тонко відчув ту зміну в ситуації, яка відбулася під час Української революції. Якщо раніше провід своєму класу давали тільки перші, то тепер „до проводу в ньому доходять вже і другі”. Зростання соціального значення селянства полягало у виділенні з селянської маси „найбільш активних і найбільш войовничих елементів”. Саме на них покладав В. Липинський великі надії у справі відродження „власної сили” хліборобського класу, і це зауважте, після того, як „найвойовничіші елементи” з селян знищили його власний маєток у Русалівських Чагарях. Все ж В'ячеслав Казимирович у „Листах до братів-хліборобів” окремо звертається до „синів селянських, господарських”, в рухах яких лежить будучина України, бути „сильними як сталь”, не піддаватися на умовляння інтелігентів-демократів та охлократів, а сполучитися зі „старими українськими панами” задля побудови української Держави. Зрештою його звернення було адресоване всьому хліборобському класу: „Хлібороби українські з селян, зі шляхти і з дворян! Зумійте бути в цей рішаючий для України час **новими українськими панами** (виділення наше – В.М.). І дайте перший доказ свого панства: своєю честю, покірною і дисципліною возстановіть Гетьманство, здобудьте для себе і для народу українського Державу!” [11, XXXIV].

Водночас мислитель вповні усвідомлював усі складності, що повставали на шляху виконання

державно-політичної місії хліборобським класом. До них він зараховував „меншу політичну здібність хліборобських мас в порівнянні з міщанством” та „вроджений анархізм селянських мас” [13, 272]. Останній пояснювався, між іншим, даній від природи, легкістю життя – родючою землею та добрим підсонням. Саме вони, на думку мислителя, приводили до того, що в Україні „... землеробство вироджувалось в земле-хапство; громадськи організуюча боротьба людей з природою вироджувалась в громадськи-руйнуючу боротьбу людей між собою за легко доступні подарунки природи” [11, 428]. Його турбувало також те, що селянство у своїй основній масі належить, ще до „типу невойовника”, і на нього не можна робити основне опертя у державницьких змаганнях недержавної нації [11, 411].

При аналізі значення хліборобської аристократії В. Липинський виходив із проникливого розуміння суті глибинних основ традиції, психологічних настанов пошуку гармонії людини і природи, людини й землі. Від цього позитивного надбання не можна було відмовлятися і на новому етапі національного розвитку. Не випадково для мислителя саме хлібороб був носієм модерної української нації та державності. Ще на початку української революції, складаючи проект УХДП, В. Липинський декларує доконечну потребу, аби „хліборобська частина української демократії” зайняла в політичному житті таке становище, яке відповідає її питомій вазі (85% всієї людності). Тому на його переконання: „Політична власть на Україні повинна належати в першій мірі представникам українського селянства, і город не повинен диктувати свою волю українському селу. Україна – край хліборобів – і українська держава мусить стати державою хліборобів” [14, 257]. Трагічний перебіг визвольних змагань, які такі не завершилися ствердженням української державності, очевидно лише посилили переконання мислителя у власній правоті щодо винятково важливого державницького значення хліборобського класу. Тому в „Листах до братів-хліборобів” В. Липинський так підсумовує вагу цієї верстви: „Тільки український клас хліборобський в стані власною силою і власним авторитетом політично зорганізувати і національно об'єднати нашу етнографічну масу, тобто сотворити Українську Державу й Українську Націю” [11, 72].

Для вирішення цього історичного завдання необхідно було згуртувати український хліборобський клас. Таке об'єднання могло відбутися шляхом подолання внутрішніх економічних, політичних, етнічних (національних), регіональних антагонізмів. Виступаючи з позиції класової солідарності, відкидаючи марксистські ідеї класової боротьби, Липинський особливо наголошував, що „полагодження антагонізму між бідними й багатими хліборобами – це внутрішня справа самого хліборобського класу, а не боротьба двох класів” [11, 73].

В інтерв'ю американській газеті „Свобода” мислитель висловив переконання: „Тільки **один монархічний провід і одна монархічна влада** (виділення – В.Л.) зможе дати внутрішню єдність і організацію українським хліборобам, зможе об'єднати в одну національну класу їх більш активні, змосковщені та спольщені, й більш пасивні українські частини...” [12].

Принципово важливою умовою об'єднання хліборобської маси була наявність у неї провідників. Під останніми В. Липинський розумів: „Людей, що посідають спільні риси й спільні іраціональні хотіння з масою, але відрізняються від неї більшою активністю, більшою жадобою влади та, що за цим іде – більшою здібністю до боротьби, ризику і самопосвяти” [13, 271].

Важливо зауважити, що згуртування українських хліборобів, за В. Липинським, мало здійснюватися реформацийним шляхом. Вирішенню цього завдання й повинна була підпорядковуватися майбутня аграрна реформа в Україні. Поглядам мислителя на здійснення аграрної реформи присвячено наше окреме дослідження [15], тут же зауважимо лише основні принципи необхідні для її реалізації, оскільки це безпосередньо стосується проблеми усунення суперечностей в середині хліборобського класу.

Принциповим у реформуванні аграрної сфери було дотримання індивідуального принципу, який полягав у тому, що посідання землі залежало від індивідуальної спроможності хлібороба дати їй раду. Пропорційно від кількості землі мали визначатися й громадські обов'язки землевласника. Такий підхід, на переконання мислителя, й міг би надати хліборобському класу нової якості: „Тільки розв'язання аграрних антагонізмів на місцях і по принципу індивідуальному, а не в центрах по принципу егалітарному, оздоровить хліборобський клас, викине з нього всякі паразитарні та спекулянтські елементи; багатших хліборобів примусить бути потрібними й корисними громадянами, а не колоністами „поміщиками” – у бідніших же хліборобів знищить землекрадіство і зневажить до „панів” тоді, коли вони побачать, що з більшим посіданням землі звязані більші державні, громадські й економічні (більша інтензивна культура і т.д.) обов'язки” [11, 74]. У такий спосіб передбачалося знівелювати внутрішній економічний антагонізм.

Політичний антагонізм, що полягав у різкому поділі хліборобського класу на два політично нерівноправні стани: дворянство і селянство, – на думку В. Липинського, був витворений в Україні російською державною політикою і підлягав безумовному знищенню. Його ліквідація знову таки не мала йти за російським сценарієм, який передбачав „з'їдання” однієї частини хліборобського класу іншою. Як альтернативу цього класового самогубства, В. Липинський пропонував свій варіант формування нової провідної української хліборобської верстви шляхом злиття двох хліборобських станів в один. Новий державний стан мав сформуватися серед здорового, молодого українського селянства за допомогою класової державотворчої традиції українського дворянства.

Нарешті, третій найнебезпечніший антагонізм – національний, В. Липинський бачив в історичному розділенні українського дворянства на русифіковане та спольщене. Цей антагонізм теж був накинута українському хліборобському класу зовні. І перше завдання цього класу полягає у його подоланні: „Помосковлене та спольщене дворянство мусить обєднатися біля нової, національно ще не покаліченої і примітивно суцільної хліборобської селянської аристократії” [11, 77].

Підводячи підсумок констатуємо, що погляди В. Липинського на землеробську верству мають ознаки

цілісної наукової концепції, в якій історичні аспекти органічно сполучаються з соціологічними, творячи певну дослідну модель, що доволі адекватно відображає реальність. Його бачення цілком піддається науковій верифікації. Більше того, воно має серйозний прогностичний потенціал, особливо актуальний для визначення перспектив українського державного будівництва та модерного нащеворення. Його ідеї про формування органічної структури українського громадянства, шляхом відродження спільної державної традиції та міжкласового зближення не втратили актуальності й до тепер. Сьогоднішнє українське суспільство, штучно поділене за мовними, релігійними, політичними, регіональними та іншими ознаками, як ніколи потребує міцної опори, яка б могла нейтралізувати спекулятивні надмірності демократичного ладу. Отже, соціальний та духовний ідеал В. Липинського, уособлений у міцному хліборобському класі, лишається актуальним й для сьогодення.

1. Забаревський М. [Дорошенко Д.] Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. – Вiдeнь, 1925.

2. Липинський В. Хліборобський клас як підстава Української Держави // В. Липинський як ідеолог і політик. – Ужгород, 1931.

3. Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2.

4. Лисяк-Рудницький І. Політичні ідеї Липинського з перспективи нашого часу // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2.

5. Шабала Я. Аграрний устрій України у візії В. Липинського // Вячеслав Липинський в історії, теорії і практиці українського державотворення / Матеріали Міжнар. конф., 26-27 квіт. 2007 р. / Уклад. А.Г. Шваб. – Луцьк, 2007.

6. Правобережець В. [Липинський В.] Політика польських керівних сфер по отношению к Украине // Украинская жизнь. – 1912. - № 12.

7. Безридий Василь [Липинський В.] Другий акт // Вячеслав Липинський та його доба. Наукове видання. – К.; Житомир, 2008.

8. Листування В. Липинського / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. – К.: Смолоскип, 2003.

9. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – К., 1914.

10. Липинський В. З епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 1996.

11. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Твори. Політологічна секція. – К., Філадельфія, 1995. – Т. 6. – Кн. 1.

12. Радянець. З далеких берегів (Розмови з видатнішими українськими діячами в Європі спеціально для “Свободи”). VII. Вячеслав Липинський // Свобода. – 1922. – 10 жовтня (№ 235).

13. Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського) // Вячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994.

14. Липинський В. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Вячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994.

15. Масненко В. В. Погляди Вячеслава Липинського на аграрну реформу в Україні // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11.

Ю.Г. Пасічна

АГРАРНИЙ ЗАКОНОПРОЕКТ С. Л. МАСЛОВА (ЖОВТЕНЬ 1917 Р.)

Аграрне питання на початку XX ст. в Росії потребувало нагального вирішення. Різні політичні партії по-своєму реагували на аграрні проблеми, розробляючи та втілюючи аграрні програми у своїй внутрішній політиці. Вирішення аграрного питання в Росії Тимчасовий уряд доручив Міністерству землеробства. У першому складі Тимчасового уряду Міністерство землеробства очолив А. І. Шингарьов – член ЦК партії кадетів. У коаліційному уряді з 5 травня до 25 серпня 1917 р. міністерством керував В. М. Чернов – один із лідерів партії есерів. З його відставкою посаду міністра землеробства обійняв С. Л. Маслов.

Автор статті ставить за мету з'ясувати особливості аграрного законопроекту міністра землеробства С. Л. Маслова „Про врегулювання земельними комітетами земельних і сільськогосподарських відносин”. Об'єкт вивчення – внутрішня політика Тимчасового уряду; предмет – положення аграрного законопроекту С. Л. Маслова. Огляд історіографії засвідчує, що окремі аспекти означеної нами теми знайшли належне відображення у наукових роботах З. Лозинського, В. Старцева, Н. Огановського та інших авторів. Водночас особливості аграрного законопроекту С. Л. Маслова щодо вирішення аграрної проблеми залишаються недостатньо вивченими.

Семен Леонтіївич Маслов (1873 – 1938) народився в Орловській губернії. В 1894 р. вступив на медичний факультет Московського університету. З 1902 р. статистик Казанської земської управи. В 1906 р. редагував казанську „Селянську газету”. В 1907 – 1910 рр. – член редколегії есерівської нелегальної газети „Земля і воля” [11, 345]. Член партії есерів із 1902 р. З 1914 р., після відбуття трьохрічного ув'язнення, працював у Москві в сільськогосподарській кооперації. З квітня 1917 р. – радник голови Головного земельного комітету. З жовтня 1917 р. – Міністр землеробства в четвертому складі Тимчасового уряду. Після жовтневих подій 1917 р. деякий час протидіяв більшовикам, але потім відійшов від політичної діяльності. До 1929 р. член правління Центросоюзу, викладав у Московському державному університеті та інших навчальних закладах. Був розстріляний 20 червня 1938 р.

Обіймаючи посаду міністра землеробства С. Л. Маслов підготував законопроект „Про врегулювання земельними комітетами земельних і сільськогосподарських відносин” [1, 546]. М. М. Прішвін щодо цього писав у своєму щоденнику 12 жовтня 1917 р.: „... какие все хорошие люди: Керенский, Авксентьев, Терещенко, Маслов, какая все это чистая гладь интеллигентная... В перерыве встречаю Семена Маслова, поздравляю с высоким постом. Семен – это самое-самое святая святых народнической интеллигенции – вид семинариста, а глаза кроличьи, доверчивые... Это кроткий монах, аскет религии человечества (то, что от Успенского). Позвал меня на свой доклад: знаю уж, какой это доклад – без выкупа, с выкупом, однолошадные, двухлошадные – всю жизнь он на этом сидел, а земля

от него так же далека и непостижима, как университет от моего работника” [5, 157].

17 жовтня 1917 р. кадетська газета „День” сповістила про оприлюднення міністром землеробства С. Л. Масловим „Проекту правил про врегулювання земельними комітетами земельних і сільськогосподарських відносин”. С. Л. Маслов висловив сподівання, що законопроект, який був внесений на розгляд Тимчасовому уряду 11 жовтня, повинен вирішити земельні проблеми. 18 жовтня 1917 р. есерівська газета „Справа народу” частково опублікувала витяги із законопроекту С. Л. Маслова [9, 106].

С. Л. Маслов використав попередній досвід В. М. Чернова та різні проекти Тимчасового уряду відносно аграрного питання. Законопроект С. Л. Маслова обговорювався в центральному комітеті партії есерів, де і був схвалений. Всього проект включав в себе 73 статті. 16 жовтня 1917 р. на засіданні Ради Головного земельного комітету розглядалося 7 із 11 розділів законопроекту.

Перша стаття законопроекту називалася „Загальні положення”. У ній розлого роз'яснювалося, що вся земля сільськогосподарського призначення повинна перебувати у віданні земельних комітетів. Пояснювалося, що собою являло „відання”, передбачалося створення орендного фонду, захист землі, задоволення сільськогосподарських потреб населення. Друга стаття законопроекту „Про облік землі” визначала порядок і правила дії земельних комітетів. Згідно з нею передбачалося, що облік земель буде проводитися повітовими і волосними земельними комітетами. Відповідно до статті три „Контроль над обмеженням земельних угод”, визначалися угоди, які повинні розглядати земельні комітети: які стосувалися великих земель, угоди дарування, про пожертвування, угоди про встановлення права власності на землю [3, 160]. Також перераховувалися угоди, які не підлягали розгляду комітетами та зазначалися обставини, за яких земельні комітети не повинні були розглядати угоди [10, 405].

Були в законопроекті статті, які передбачали механізм відчуження. Якщо земельним комітетам ставала відомою інформація про будь-якого власника чи орендаря, пов'язана зі знеціненням сільськогосподарського майна, то комітет відправляв на місце перевірку. В присутності свідків складався акт з зазначенням місця і часу огляду, записом встановлених обставин. Акт підписувався свідками. Згодом земельний комітет виносив постанову: або про припинення справи, або про конфіскацію майна, або про встановлення відповідальності власника [4, 99].

З цього можна зробити висновок, що за законопроектом права земельних комітетів чітко визначалися.

Особливої уваги заслуговують IV – VII розділи „Про створення тимчасового орендного земельного фонду”. Перераховувалися категорії земель, які вважалися тимчасовим орендним фондом. Передачі в орендний фонд підлягали такі землі: які не менше 6 років протягом останнього п'ятиріччя перебували в орендному користуванні, казенні та колишні удільні; які оброблялися за останні п'ять років селянським інвентарем, вилучені з користування власників або орендарів перед загрозою їх знецінення чи ті, які

залишилися необробленими; які перебували в орендному користуванні після припинення орендних договорів; добровільно передані власниками в орендний фонд [6, 310].

Крім того, законопроектом також допускалося зарахування до земель орендного фонду частин сільськогосподарських маєтків, що обробляються інвентарем власників за умови крайньої земельної потреби в трудових господарствах, які не користуються найманою працею. Законопроектом в орендний фонд зараховувалися сади, виноградники, землі, відведені під посів цукрових буряків і технічних рослин, якщо губернські органи визнавали це необхідним.

Орендний фонд був у віданні земельних комітетів. Орендна плата повинна була поступати через земельний комітет власнику землі. Земельним комітетам надавалося право анулювання кабальних договорів і зменшення орендної плати, у разі невідповідності її розмірам прибутковості землі. На земельні комітети покладалися обов'язки обліку земель сільськогосподарського призначення. Ці положення були розписані у VII розділі законопроекту [5, 167].

VIII розділ „Про дозвіл суперечок по діючим орендним договорам” складався з перерахованих видів суперечок, які повинні були вирішувати у разі їхнього виникнення земельні комітети. Це суперечки, спричинені окремими орендарями, а також колективні суперечки. Якщо сторони не могли домовитися під час суперечки, то земельні комітети брали на себе роль судді [4, 109].

IX розділ „Про охорону сільського господарства” включав перерахування господарств, які потрапляли під особливу охорону земельних комітетів. До них належали господарства з посівами цукрового буряка, а також з іншими сільськогосподарськими продуктами, які вимагали певних витрат, виноградники, фруктові сади, хмільники. Міністру землеробства потрібно було розробити інструкцію, де б йшлося про ознаки і умови, за якими ці господарства бралися під охорону [5, 174].

X розділ законопроекту С. Л. Маслова називався „Про обов'язкові постанови”. В ньому йшлося про те, що постанови з питань земельних і сільськогосподарських відносин могли видаватися губернськими земельними комітетами. Їхнім предметом могли бути: оренда, розміри земельних уділів, наданих із орендного фонду різним господарствам, відповідальність за погане ставлення до господарства, спекуляція, різного роду запитання пов'язані з місцевими умовами відносно сільського господарства [11, 205].

Масловський законопроект викликав різку критику з боку В. Леніна, який заявив, що проект створено „для заспокоєння селянського повстання, яке почалося шляхом незначних поступок” [2, 506]. Лідер більшовиків зазначав, що цей законопроект лише обман селянства, а тому великого полегшення селянству не принесе [8, 205]. Зарахування до тимчасового орендного фонду підлягали землі, які фактично і до складання законопроекту перебували в оренді у селян. Вилучення частини поміщицьких земель, які оброблялися власниками, зумовлювалося можливістю провести цю операцію без шкоди для поміщицького господарства. При відповідному

тлумаченні цього пункту не вдалося б відібрати від поміщицького маєтку і однієї десятини землі.

Законопроект С. Л. Маслова розглядався в Тимчасовому уряді 17 жовтня. Його визнали за доцільне доопрацювати у відповідній урядовій комісії [7, 11]. Комісія змінила і без того куций законопроект до гіршого: вилучила положення, яке містилося в проекті про необхідність „задоволення крайньої земельної потреби”. Питання щодо розподілу земельного фонду було формульовань з урахуванням інтересів лише заможних прошарків селянства. 24 жовтня обговорення законопроекту відновилося, але вже „закінчився час ораторів”: рішення аграрного питання було перенесено на вулицю. . . Щодо цього С. Л. Маслов справедливо зазначає: „Мы слишком много говорим, в такие минуты необходимы действия”.

1. *Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции.* – Л., 1967.

2. *Иллерицкая, Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политике непролетарских партий в России: монография / Е. Иллерицкая.* – М., 1981.

3. *Кострикин, В. Земельные комитеты в 1917 году.* – М.: Наука, 1975.

4. *Кострикин, В. Маневры эсеров в аграрном вопросе накануне Октября / В. Кострикин // История СССР.* – 1961. - № 1.

5. *Лозинский, З. Экономическая политика Временного правительства / З. Лозинский.* – М.: Прибой, 1929.

6. *Милютин, В. История экономического развития СССР (1917 – 1927) / В. Милютин.* – М.; Л.: Гос. изд-во, 1928.

7. *Огановский, Н. Земельный вопрос в Учредительном собрании: монография / Н. Огановский.* – М.: Задруга, 1917.

8. *Сборник декретов и постановлений по народному хозяйству (25 октября 1917 г. – 25 октября 1918 г.) / Под ред. юрид. отд. ВСНХ.* – М.: Изд. Высшего Совета Народного Хозяйства, 1918.

9. *Старцев, В. Внутренняя политика Временного правительства первого состава: монография / В. Старцев.* – Л., 1980.

10. *Старцев, В. Революция и власть. Петроградский совет и Временное правительство в марте – апреле 1917: монография / В. Старцев.* – М., 1978.

11. *Советский союз. Политико-экономический справочник / Ред. В. А. Голиков.* – М.: Политиздат, 1977.

В.М. Рынков

АГРАРНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В „СИБРЕВКОМОВСКОЙ” СИБИРИ В 1920 Г.: ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ И НОВАЦИИ

Особенности советской аграрной политики в Сибири на заключительном этапе Гражданской войны вызваны тем, что регион не только обладал специфическими чертами аграрного строя, но и полтора года пребывал под контролем ряда антибольшевистских режимов. С восстановлением советской власти Сибирь находилась под управлением Сибирского революционного комитета (Сибревкома), наделенного центром обширными полномочиями на проведение внутренней политики с учетом сложившейся на местах обстановки.

В советской историографии к документам Сибревкома обращались широко. Изучали в первую

очередь продовольственную политику большевиков в Сибири, а также меры по восстановлению сельского хозяйства на завершающем этапе Гражданской войны [1], анализируя динамику развития основных отраслей аграрной экономики Сибири [2]. Современные исследования сосредоточены на выявлении новых фактов для более фундированного обоснования пересмотра общей оценки продовольственной политики. Они, как правило, посвящены частным сюжетам и ограничиваются небольшими статьями. Проводимую Сибревкомом аграрную политику сопоставляли с тем, что происходило в других регионах при переходе от военного коммунизма к НЭПу или в Сибири в конце 1917 – начале 1918 гг. при установлении советской власти. Сравнения с аграрными преобразованиями поверженных антибольшевистских правительств проводилось на уровне теоретических обобщений с преобладанием идеологических штампов и спекуляций, старых и новых. Деятельность Сибирского земельного отдела (Сибземотдела) – органа, отвечавшего за проведение аграрной политики советской власти в масштабах Сибирского края, не становилась еще предметом специального исследования. Зато в последние годы активно исследовалась аграрная политика антибольшевистских правительств в Сибири. Это дает возможность выявить основные направления региональной аграрной политики противоборствовавших сил в Гражданской войне в расширенном хронологическом континууме и на конкретном материале решить вопрос об элементах преемственности и качественных различиях между ними.

Министерство земледелия Российского правительства было одним из самых многочисленных по штату центральных учреждений, укомплектовано сотрудниками высокого профессионального уровня и опиралось на достаточно разветвленный местный аппарат, работавший с дореволюционного времени. После падения Российского правительства большинство служащих было эвакуировано. Поэтому, когда в декабре 1920 г. в структуре Сибревкома был образован Сибземотдел, количество служащих было ничтожным. Это обстоятельство еще несколько месяцев не позволяло развернуть работу в полном масштабе. До марта 1920 г. в отделе работало 26 человек, к июню сотрудников стало 86 при утвержденной штатной численности в 335 чел., на 1 января 1921 г. – 226 чел. при штатной численности в 1675 [3, 51; 4, 2]. Полноценно отдел заработал только в следующем, 1921 г. Причем значительное количество колчаковских сотрудников пришлось принять на работу в новые советские земельные учреждения.

Число служащих по штатному расписанию оказалось вполне сопоставимо со штатами ликвидированного Министерства земледелия Российского правительства. Все это служило ярким подтверждением быстрой бюрократизации советского управления. К лету 1920 г. в структуре отдела функционировали подотделы: управления делами, финансово-счетный, информационно-инструкторский, статистический, технико-эксплуатационное управление, управление снабжения, землеустройства, ветеринарии, животноводства, обобществления, огородный, сельскохозяйственный-опытный, лесной и

управления охоты. В свое время Министерство земледелия имело несколько иную структуру. В ней отсутствовали подразделения инструкторов и по организации обобществленных хозяйств, и куда богаче были представлены службы, отвечавшие за изучение сельского хозяйства и научную проработку преобразований.

Примечательно, что при таком структурном многообразии, приоритетным направлением своей деятельности в первый год работы руководство Сибземотдела считало переселенческую политику. Землеустройство, агрономическую помощь и организацию коллективных хозяйств ему пришлось в значительной мере подчинить задаче обустройства переселенцев. Это связывалось с ожидаемым большим наплывом голодобеженцев из европейской части России и слабостью технических сил всех остальных отделов. В антибольшевистский период продолжать переселение было невозможно в силу военных обстоятельств. Но специалисты Министерства земледелия предсказывали после войны большой поток желающих поселиться в Сибири и говорили, что переселенческое дело необходимо кардинально переориентировать в сторону учета интересов региона и усиления промышленной составляющей освоения Сибири. В советское время отчасти возродился дореволюционный вектор переселенческой политики, но это произошло совершенно невольно и не из стратегических соображений, а скорее как реакция на миграционные потоки, вызванные массовым голодом. Поэтому советская власть постаралась максимально использовать ресурсы, сохранившиеся от Переселенческого управления с дореволюционных и колчаковских времен и сконцентрировать дополнительные средства и материалы на этом направлении. Весь инвентарь, имеющийся в распоряжении губземотделов, передавали для вновь прибывающих переселенцев; заготовку живого скота, осуществляемую через военные губотделы, частично передавали в ведение земотделов, но исключительно для снабжения переселенцев.

Руководство Сибземотдела заявляло, что подготовленные до революции переселенческие участки совершенно не пригодны для немедленного заселения трудящихся. Советские чиновники отмечали, что при царизме землеустройство проводилось на скорую руку, а переселение „насаждало помещиков и мелких хозяйчиков”, собирались проводить обследование объема и качества колонизационного фонда. В действительности, колчаковский опыт отрицался только на словах. Требовалось выявить, какие из подготовленных к заселению земель уже самовольно захвачены местным населением и вселившимися переселенцами. Причем Министерство земледелия Российского правительства в 1919 г. уже проделало эту работу почти с той же целью, отметив наличие почти 300 тыс. долей, готовых к немедленному принятию переселенцев [5, 58]. Только идеологическая предвзятость помешала воспользоваться результатами работы предшественников. Беглый обзор показал, что устроенной земли, пригодной для колонизации, было в количестве 101 872 доли. Еще 42 378 долей собирались выделить из числа казенных, бывших

кабинетских, офицерских, монастырских и частновладельческих земель [4, 3 – 4 об.].

Эти дополнительные земли готовились тоже еще до прихода советской власти. В 1919 г. в Сибири была проведена масштабная работа по выявлению той части казенных, кабинетских и колонизационных земель, которые могли быть переданы старожилческому населению или нуждавшимся в земле новоселам. В значительной мере к таким землям были отнесены захваченные населением угодья. Советские управленцы санкционировали то, что было подготовлено при Российском правительстве. 8 сентября 1920 г. Сибревком утвердил постановление о временном земельном устройстве неприписанного населения. Во-первых, провозглашалось правило, по которому, по возможности, за таким населением закреплялись те участки, которые уже находились в их фактическом пользовании. Но казенные лесные дачи и казенно-оброчные статьи не предоставлялись в безвозмездное пользование неприписанному населению [6]. Это фактически воспроизводило ситуацию 1919 г. Только теперь земли передавались безвозмездно и выделяемые участки были дополнены частновладельческими монастырскими землями, которые отныне тоже подлежали передаче сельскому населению.

Осенью 1920 г. из неурожайных губерний российского Черноземья даже попытались открыть переселение в Сибирь по стольпинской схеме – на правах льготного проезда сначала для выбора участков приезжали ходоки, зачислявшие за собой понравившиеся земли. Разница заключалась лишь в том, что желающим организовать коллективное хозяйство выделяли лучшие земли в первоочередном порядке [7; 6; 8]. Ожидали прибытия в Сибирь 1,2 млн переселенцев, но с гораздо меньшим потоком прибывавших в действительности не справлялись ни транспортные, ни земельные службы. Всего в Сибирь переселилось за 1920 – начало 1922 г. 175 тыс., из которых 60 тыс. оказалось плановыми переселенцами, а остальные 115 тыс. – беженцами, прибывшими стихийно [9, 2]. По просьбе Сибземадела СНК в марте 1921 г. временно закрыл Сибирь для переселения, поручив местным органам заняться подготовкой участков [3, 51]. Таким образом, со временем приоритеты и советского режима эволюционировали в сторону первоочередного землеустройства местного населения.

В других направлениях обнаруживаются тоже элементы преемственности. Одним из главных лейтмотивов аграрной политики Российского правительства и советских земельных органов стало стремление любыми способами увеличить объемы производимой продукции. Основное внимание уделялось зерновым культурам, в связи с чем стремились максимально нарастить размер обрабатываемой площади. В частности, 6 июня 1918 г. Временным Сибирским правительством был принят закон о возвращении владельцам их имений. Он предполагал восстановление прав собственников и арендаторов при условии, что он может обеспечить производство посева на своей земле и уборку урожая. Напротив, если посторонние лица, незаконно захватив землю, успели произвести на ней посев или посадки, то они, не получая на нее никаких прав, тем не менее,

имели возможность снять свой урожай. Сначала это правило вводилось только на текущий сельскохозяйственный сезон, но весной 1919 г. оно фактически было пролонгировано Российским правительством. Захваченные земли были переведены в статус арендованных, что давало возможность получать налоговые и иные платежи с этих земель. Но захват арендных земель, возделываемых лично самими арендаторами, не допускался.

Советской властью для урегулирования земельного вопроса были приняты правила для временных запасок на 1920 г. Все земли „трудовых” хозяйств, а также арендованные ими на текущий сельскохозяйственный сезон оставались в их арендном пользовании. Фактически это оказывалось продолжением прежнего курса. Происходило и дальнейшее наделение свободными землями безземельных и малоземельных, начатое антибольшевистскими властями в 1918 – 1919 гг. Конечно, подход изменился. Раньше важнейшим основанием для наделения землей являлась нужда в ней. При советской власти превалировал классовый принцип. Поэтому первоочередными претендентами считались безземельные, готовые объединиться для коллективной обработки земли, и лишь во вторую очередь наделялись желающие вести хозяйство индивидуально. На основании таких же приоритетов удовлетворялись малоземельные и, наконец, просто крестьяне, желавшие расширить площади обрабатываемых земель [10; 11]. Но эти принципы предполагали, что при наличии избытка свободной земли ее должны были получить все нуждавшиеся.

Успешные предпринимательские хозяйства Сибири („культурные”) в первые месяцы установления советской власти в 1917 – 1918 гг. подвергались захвату и часто хищническому разграблению [12, 184]. Постановление Временного Сибирского правительства о возвращении владельцам их имений от 6 июля 1918 г. содержало оговорку, что хозяйства, представлявшие ценность с точки зрения культуры ведения производства, оставались под контролем земских органов. В 1920 г. советская власть тоже выделила эти хозяйства в особую категорию, провозгласив, что на их основе следует создавать советские „культурные” хозяйства. В пользование коллективам они не должны были передаваться. Большинство из них пытались сосредоточить под контролем уездных земагделов. Но критерии отнесения хозяйств к „культурным” оказались размыты. Тенденция передачи частновладельческих земель в пользование беднейшему населению, скороспелому формировавшему для этого артели, получала поддержку со стороны земельных органов. В конце 1919 – 1920 гг. на базе частных аграрных предприятий были созданы многие коллективные хозяйства, которые не смогли не только приумножить, но и сохранить ранее созданный экономический потенциал.

Важным направлением работы являлись технические меры, призванные способствовать увеличению размеров запашки. Эта задача возлагалась на „Межведомственный комитет по организации посевной площади” (Сибгросев). Он брал на учет и при необходимости принудительно перераспределял дефицитнейшую в те годы

работавшую сельскохозяйственную технику. В его же ведение поступали все бывшие сельскохозяйственные склады переселенческого управления, еще сохранившие небольшой запас новой техники. Все поставки новых машин в Сибирь теперь осуществлялись исключительно в распоряжение Сибагростроя. Другой частью деятельности комитета стала организация ремонтных мастерских. Нужно отметить, что такая работа в Сибири активно проводилась уже в 1916 – 1917 гг. Здесь советские управленцы шли по уже проторенной дорожке. Правда, при этом они действовали более решительно. Например, имели возможность освободить от воинского призыва работников таких мастерских [13].

Особо следует отметить, что весной и летом 1920 г. в сибирских деревнях оказалось значительное количество хозяйств, оставленных своими владельцами и ушедших с Белой армией на восток. Для уборки озимых и посева яровых на их землях организовывались специальные уборочные отряды. Эта практика широко применялась в советском тылу для обработки полей красноармейцев. Но и в Сибири с помощью таких отрядов убирали урожай на полях призванных в колчаковскую армию, главным образом, принадлежавших казачеству. Теперь на этих же землях организовывались Сибагростроем государственные посеи, а к уборке привлекались преимущественно беженцы, как и раньше. Только это делалось с куда большим размахом, с элементами централизации.

Советская власть внешне стремилась отмежеваться от наследия „белогвардейцев”, внушая населению, что теперь все будет иначе. В действительности в своей аграрной политике противоборствовавшим сторонам часто приходилось параллельно (а в случае с Сибирью – последовательно) следовать общим схемам, использовать общие подходы. Техническое исполнение мероприятий Сибземадела нередко либо основывалось на опыте предшественников, либо повторяло его. И все же, советские подходы к решению аграрных проблем сильно отличались. В частности, очевидно более решительное стремление обозначить приоритетные задачи. В ходе их выполнения легко создавались новые учреждения, концентрировались ресурсы, старый опыт управления отвергался. Кроме того, во всех сферах проявилось стремление насадить коллективные формы хозяйства и при распределении ресурсов руководствоваться в первую очередь классовым подходом, а на второе место ставить разрешение более широкого круга социальных проблем.

Проведенные сопоставления показывают, что вопрос о преемственности аграрной политики революции и контрреволюции не только правомерен, но и нуждается в дальнейшем изучении в кадровом, нормативном и деятельностном аспектах как в общероссийском, так и в региональном масштабе.

1. Шишкин В.И. *Революционные комитеты Сибири в годы Гражданской войны (август 1919 – март 1921 г.)*. – Новосибирск, 1978.

2. Боженко Л.И. *Сибирская деревня в восстановительный период. 1921 – 1925 гг. (социально-экономические процессы и их регулирование в сибирской деревне)*. – Томск, 1978.

3. *Отчет Сибирского революционного комитета о деятельности за январь – июнь 1921 г.* – Новониколаевск,

1921.

4. *Государственный архив Новосибирской области*. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Д. 219.

5. *Аграрные преобразования и сельское хозяйство Сибири в XX веке*. – Новосибирск, 2008.

6. *Советская Сибирь*. – 8 сентября. – 1920.

7. *Советская Сибирь*. – 10 августа. – 1920.

8. *Советская Сибирь*. – 6 октября. – 1920.

9. *Краткий отчет Сибирского революционного комитета первому сибирскому съезду советов*. – Новониколаевск, 1925.

10. *Советская Сибирь*. – 1 апреля. – 1920.

11. *Советская Сибирь*. – 14 июля. – 1920.

12. Кротт И.И. *Сельскохозяйственное предпринимательство: поведенческие стратегии и практики в условиях трансформации сибирского общества (1914 – 1920 годы)*. – Омск, 2010.

13. *Советская Сибирь*. – 7 апреля. – 1920.

Д.А. Сафонов

ВЫСЫЛКА УКРАИНСКИХ КРЕСТЬЯН В ОРЕНБУРГСКУЮ ГУБЕРНИЮ ПОСЛЕ РЕВОЛЮЦИИ 1905-1907 ГГ.

Для Оренбургского края – юго-восточной окраины европейской России – тема ссылки является как бы сквозной на всем протяжении истории края, поскольку наряду с переселениями ссылка (высылка) была важным источником людских ресурсов для осваиваемого с XVIII в. региона, фактором, оказавшим влияние на властные структуры, общество, культуру, быт, общественное сознание и многое иное. И тот, и другой процесс были многонациональны, что в итоге и создало современную полиэтничную картину Оренбуржья. Значительный вклад в историю и культуру региона внесли и украинцы.

В южноуральской историографии интерес к проблеме взаимодействия и взаимовлияния русского и украинского народов проявился в 50-х гг. XX в., что во многом было связано с трехсотлетием воссоединения Украины и России, когда был издан сборник общественно-политических статей и литературно-художественных произведений под названием „Великая дружба”. В нем была статья С.А. Попова „Из истории поселения украинцев в Чкаловской области”, заложившая основу для исследований по данной проблеме [1]. В дальнейшем именно переселения украинцев на юго-восточные окраины европейской части империи привлекали внимание исследователей (Ю.С. Зобов, К.А. Моргунов, В.В. Дорноступ) [2; 3; 4; 5]. Определенные итоги изучения этого аспекта предприняты были А.Н. Молощенковым в 2010 г. [6]. Помимо этого, в Оренбургской области с конца XX в. регулярно проводятся конференции, посвященные пребыванию в крае Т.Г. Шевченко, на которых рассматриваются различные аспекты жизнедеятельности украинцев в рамках региона [7; 8; 9; 10]. Значительная часть материалов касалась персоналий; в хронологических же рамках преобладали работы либо о XIX веке, либо о „советском” периоде. Политические аспекты начала XX в., кануна великих потрясений, освещались значительно меньше. Едва ли не единственная работа по этому периоду – о деятельности Краевой Оренбургско-Тургайской Украинской Рады, существовавшей в пределах Оренбуржья вплоть до

мая 1918 года [11]. Даже в последней по времени большой обобщающей работе В.В. Амелина и А.Н. Молощенкова „Украинцы на Южном Урале” (2012) [12], политический аспект интересующего нас этапа затронут ссылкой на наш материал [13]. Неразработанность сюжета во многом связана с большой трудоемкостью поиска и собрания материала.

В период первой революции и последующие годы в Оренбургский край прибыло большое число лиц, „высланных из разных местностей за вредную в политическом отношении деятельность под надзор”. В те годы такой вид наказания, как высылка, широко практиковался властями. Суть высылки заключалась в изъятии из традиционной среды проживания отдельных лиц и переводе их на жительство в пределах европейской России в отдаленные губернии, среди коих Оренбургская занимала не последнее место.

В публицистике, как, впрочем, и некоторых публикациях, подобное часто именуется „ссылкой”. Использовать этот термин, вероятно, можно, но все же, на наш взгляд, стоит стремиться к точности: согласно законодательству, ссылкой квалифицировалось переселение за Уральский хребет (т.е. в азиатскую часть страны), что определялось уже как уголовное наказание. Высылка же допускалась к лицам политически неблагонадежным, а также „оставленным в подозрении”, т.е. по преимуществу к тем, чья вина не была или не могла быть доказана. Среди высланных в Оренбуржье основную массу составляли крестьяне. На совещании правительства 13 марта 1906 г. под председательством С.Ю. Витте были выработаны основные положения по принятию мер для противодействия крестьянским выступлениям. Тогда же 49 губерний были распределены по степени вероятности возникновения там крестьянских волнений на 4 очереди. Оренбургская губерния была отнесена к 3-ей, т.е. почти спокойной [14].

Вот почему власти и сочли возможным направлять активных участников крестьянского движения на Южный Урал. Среди таковых было немало высланных с Украины.

Нами впервые были подвергнуты сплошному изучению архивные материалы по данной проблеме – всего 225 дел в фондах „Канцелярия Оренбургского губернатора” (Ф.10) и „Оренбургское губернское правление” (Ф. 11) Государственного архива Оренбургской области.

Всего за рассматриваемый период в Оренбургский край административно было выслано 715 чел. крестьян. Из них с Украины на срок от 1 до 3 лет (чаще всего на 2 года) – 356 чел. (что составляет 49,79% общего числа высланных). По имеющейся документации определить национальность высланных не представляется возможным, поэтому мы ориентировались на место жительства – т.е. учитывали „украинские” губернии. По годам это

выглядело так: 1906 г. – 19 чел. из 4 губерний, 1907 – 156 из 10 губерний, 1908 – 82 чел. из 9 губ. Большинство (140 чел. – 39,3%) прибыло из Киевской губ.; далее по уменьшению численности – из Полтавской, Харьковской, Екатеринославской и некоторых других.

Показательным является факт, что из общего числа крестьян высланных по приговору обществ, было только 30 – 8,4%. Все прочие – по инициативе властей. 84 чел. (23,6%) совершили уголовные преступления (кражи, грабежи, разбой, пособничество таковым). Сопроводительные документы сообщали достаточно скупо о причинах высылки: чаще всего упоминалось „порочное поведение”, которое в отдельных конкретных случаях разъяснялось как „подстрекательство к аграрным беспорядкам”, „поджоги”, „агитация” и т.п. Анализ дел дал следующую сводную картину:

	1906	1907	1908	1909	итого
революционная деятельность	(2)	17 (50)	2 (18)	(1)	19 (71)
„подстрекательство”	(2)	19 (40)	10 (17)	(-)	29 (59)
подстрекательство к аграрным беспорядкам	3 (13)	45 (68)	16 (7)	(-)	64 (88)
участие в аграрных беспорядках	(2)	(18)	23 (24)	(-)	23 (44)
агитация среди крестьян	(-)	20 (78)	2 (38)	(2)	22 (118)
поджоги	(-)	26 (70)	29 (49)	(-)	55 (119)
в рамках охраны порядка	(15)	(29)	(-)	(-)	(44)
„порочное поведение”	16 (11)	29 (-)	(-)	(2)	
итого	19 (45)	156 (324)	82 (153)	(5)	356 (715)

Для сравнения мы указываем также данные по всем случаям административно высланных (т.е. по 715-ти) – они приводятся в скобках. Дифференциация причин высылки достаточно условна: мы ориентировались на формулы документов – если документ различал „подстрекательство” и „подстрекательство к аграрным беспорядкам”, то явно подразумевались какие-то особенности. Если „порочное поведение” не разъяснялось, мы его выделяем особо.

Анализ сопроводительных документов показывает в принципе единую схему: человек „по рассмотрению особым совещанием согласно статье 34 „Положения о государственной охране”, содержался под стражей” – как правило в родной губернии. Отсчет срока высылки основного числа высылаемых приходится на вторую половину 1907 года – что дает основание для предположения: более держать под арестом без предъявления обвинений и передачей дела в суд не представлялось возможным, а освобождать крестьян представлялось нежелательным. Мы располагаем любопытным документом – свидетельством Ивана Литвиненко, высланного в сентябре 1907 г. из Херсонского уезда „за подстрекательство среди крестьян”. Он был арестован практически без допроса, первый раз допрошен через три недели, только через месяц ему было сообщено, что он числится за министром внутренних дел. Еще через 2,5 месяца было объявлено, что приговорен к административной высылке на 1 год: „В это время мне зделалось и жалко и болно, но

делать было нечего”. Прошел по этапу: Херсон, Харьков, Тула, Самара – „11 тюремных замков”. Новый, 1908-й год, встречал в Оренбургской тюрьме, затем был отправлен в деревню Слоновку [15, 64 64 об.]. Любопытно, что сам он полагал, что находится в Сибири.

Положение высланных было достаточно сложным – содержание им было определено в 2 руб. 10 коп. в месяц, семьи пособий не получали вообще. В целом информации о пребывании в крае высланных очень мало; в делах даже не отражены факты окончания срока высылки. Создается стойкое впечатление, что местные власти старались ими не заниматься. В пользу данного предположения тот факт, что по фонду губернского жандармского управления (Ф. 21) практически нет дел по высланным крестьянам. Материалы по упомянутому выше И.С. Литвиненко, найдены были в деле „С дознаниями о политических преступлениях разных лиц, не составляющих особых дел”. Между тем, как раз данные по Литвиненко кажутся достаточно очевидными. В марте 1908 г. у него был сделан обыск, в результате чего обнаружены газета „Земля и воля” (№10, 28 августа 1907 г.) и местная социал-демократическая газета „Простор” (10 февраля 1907 г.). Кроме того, было изъято (и приложены к делу) несколько писем и текстов, в которых, по определению проводившего обыск пристава, „замечаются... слова политического характера”). Вероятно, с этим стоит согласиться: „Прошу передать Митку Егоровичу Олейниченку. Дорогой товарищ прошу тебе дома не спать а добрый симина сеять наверно у нас добрая почва затвердела. Начитайте ее пахать да солотии симина сеять здесь хотя Юрнбургской губернии почва очень неудобна но добрии семена начали сходить из разьплоду приносить станет народ сознавать и в сицилисты риволуционеры приставать так что молодой народ начинает будить народ. Напиши мне письмо как у нас теперь после пужара как стали наши сознатальные люди жить, куда взгляд имеют” (орфография подлинника) [15, 50-50 об.]. Также были изъяты явно авторские тексты: рассказ об аресте и ссылке, „Что означает двух головой орел” и, особенно любопытно, „Програма партии сициалистов риволуционеров”. Последняя никакого отношения к реальному партийному документу не имела: „Всякий слышал наверно хоть что нибудь про сициалистов риволуционеров всякий знает что есть такая партия в каждой деревне наверно найдучя свои собственности сициалисты риволуционеры рассмотрим вкращи что это запартия из кого она состоит и как устроена. Партия с.р. есть брацкии союз сознатальных личностей из кристьян рабочих интелегентов стримящихся уничтожить всякий гнет произвол насилие бедность назимли и добиця братства равенства и свободы для всех людей...” (орфография подлинника) [15, 62.]. Логически рассуждая, для кого-то данная „программа” была написана; только от кого-то из местных Иван Степанович мог получить более чем годовой давности номер местной газеты. Однако никаких мер пресечения принято не было. Ответственно можем утверждать, что в аналогичном случае нахождения такого набора компрометирующих документов у кого-либо из местных, дело было бы неизбежно заведено. Иные действия мы объясняем все тем же нежеланием местных структур брать на себя дополнительную

ответственность. А это, в свою очередь, может быть доводом в пользу суждения, что прибытие, пусть на небольшой срок в регион активных участников социальных конфликтов в деревне имело воздействие на местных крестьян, оказывая революционизирующее воздействие на их сознание, но не нашло должного отражения в документации по объективным причинам.

1. Попов С.А. Из истории поселения украинцев в Чкаловской области // Великая дружба. – Чкалов, 1954.
2. Зобов Ю.С. Крестьянская колонизация: Заселение Оренбургского края в XVIII – начале XX в. // Гостинный Двор. – 1995. – № 3.
3. Зобов Ю.С. Переселение украинцев в Оренбургский край в XVIII – XIX вв. // Украинцы в Оренбургском крае. Оренбург: печатный дом „Димур”, 1997.
4. Моргунов К.А. Правовая регламентация переселенческой деятельности: украинские переселенцы в конце XIX – начале XX вв. // Украинцы в Оренбургском крае. Оренбург: печатный дом „Димур”, 1997.
5. Дорноступ В.В. Украинцы в переселенческом движении в Оренбургский край в XVIII – первая половина XIX в.) // Украинцы в Оренбургском крае. – Оренбург: печатный дом „Димур”, 1997.
6. Молощенков А.Н. Переселение украинцев на Южный Урал и проблемы их этнокультурного развития: дис. ... канд. ист. наук. – М., 2010.
7. Украинцы в Оренбургском крае: Материалы научно-практической конференции, посвященной 150-летию со дня пребывания Т.Г. Шевченко в Оренбургском крае. – Оренбург, 1997.
8. Помят степи певца Украины: Материалы научно-практической конференции, посвященной 185-ой годовщине со дня рождения Т.Г. Шевченко. – Оренбург, 2000.
9. Этническая история и духовная культура украинцев Оренбуржья: состояние и перспективы развития: Материалы межрегиональной научно-практической конференции. – Оренбург, 2004.
10. Кобзарь и Оренбуржье: Матер. обл. науч.-практич. конф., посвященной 192-летию со дня рождения Т.Г. Шевченко. – Оренбург, 2006.
11. Моргунов К. Деятельность Краевой Рады по защите прав украинских переселенцев и беженцев // Миграционные процессы в Оренбуржье: проблемы экономического регулирования и социальной адаптации переселенцев. Матер. науч. семин. / под ред. В.В. Амелина. – Оренбург, 2004.
12. Амелин В.В., Молощенков А.Н. Украинцы на Южном Урале. – Оренбург: изд. Центр ОГАУ, 2012.
13. Сафонов Д.А. Украинская крестьянская ссылка в Оренбургский край в начале XX в. // Украинцы в Оренбургском крае. – Оренбург, 1997.
14. Сенчакова Л.Г. Борьба царизма с крестьянским движением 1905-1907 гг. // История СССР. – 1986. – №1.
15. Государственный архив Оренбургской области (далее – ГАОО). – Ф. 21. – Оп.2. – Д. 318.

3.В. Священко

АГРАРНІ ІНІЦІАТИВИ КОМІСІЇ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ О. СТИШИНСЬКОГО ТА МІЖВІДОМЧОЇ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ 3 ПЕРЕСЕЛЕНСЬКОЇ СПРАВИ А. КУЛОМЗИНА

На початку XX ст. однією із актуальних соціально-економічних та суспільно-політичних проблем була аграрна. Уряд активно шукав шляхи її вирішення.

Варіанти усунення аграрної кризи в країні пропонували різні комісії, створені урядом, наприклад, Особлива нарада під головуванням О. Стишинського та міжвідомча Особлива нарада А. Куломзина. Тому актуальним є вивчення діяльності і цих установ. Така потреба пояснюється насамперед тим, що переселення було невід'ємним структурним компонентом у системі заходів уряду у сфері аграрної політики. Йому у 1902 – 1903 рр. представниками вищих органів влади Російської імперії надавалося важливого значення.

Побіжно до розкриття порушеної нами теми зверталися С. Дубровський, С. Сідельников, М. Симонова, І. Щербакові, В. Бочаров, О. Приймак та інші дослідники. Однак їхні розвідки більшою мірою стосуються діяльності Особливої наради та Редакційної комісії, передумов Столипінської аграрної реформи, загальної характеристики аграрної політики царату на початку ХХ ст. Автор статті ставить за мету проаналізувати роботу Особливої наради під головуванням О. Стишинського та міжвідомчої Особливої наради А. Куломзина. Об'єкт вивчення – про урядові законопроекти початку ХХ ст. із вирішення аграрного питання в Російській імперії, предмет – законодавчі ініціативи Особливої наради під головуванням О. Стишинського та міжвідомчої Особливої наради А. Куломзина.

28 грудня 1902 р. у Полтавському губернському присутстві з доповіддю виступив Ю. Черкесов. Він обіймав посаду чиновника для особливих доручень Переселенського управління. Його виступ мав промовисту назву „Про переселення із Полтавської губернії та про деякі зміни переселенського законодавства”. Ю. Черкесов свою промову підпорядкував обґрунтуванню однієї наскрізної ідеї – необхідності підпорядкування переселенської справи завданням державної аграрної політики. Останню він розумів як заходи, спрямовані на усунення селянського малоземелля шляхом масового переселення селянської бідноти на територію малозаселених губерній Російської імперії.

Інформація, озвучена чиновником для особливих доручень Переселенського управління, стала відома В. Плевє, а від нього – імператору. Саме у той час, жовтень – листопад 1902 р., було придушено виступи селян Полтавської та Харківської губерній. Над їхніми організаторами тривав судовий процес. Тому питання про причини посилення суспільно-політичної активності селян були важливими для імперських можновладців. Правильність наших думок підтверджує виступ Миколи II 15 січня 1903 р. на засіданні комітету Сибірської залізниці. Окрім іншого, він звернув увагу присутніх на те, що потрібно якомога швидше з'ясувати можливі заходи з розселення малоземельних селян у межах Європейської Росії [1, 288].

В. Плевє, заручившись підтримкою царя, як це він робив завжди перед тим як щось організувати чи змінювати, зобов'язав А. Куломзина викласти міркування членів очолюваного ним Переселенського управління щодо змін у державній переселенській політиці. Йому були адресовані й коментарі Міністра внутрішніх справ щодо цього питання. У них йшлося про те, що переселенці повинні бути вихідцями із тих губерній, в яких земельний дефіцит був найгострішим. В. Плевє мав на увазі насамперед українські території

– епіцентр селянських антиурядових виступів 1902 р. Переселяти їх варто у малозаселені губернії Європейської Росії. Територіальна наближеність, на переконання шефа силового відомства, мала серйозні переваги перед переселенням селян до Сибіру. По-перше, схожість кліматичних умов. По-друге, менші фінансові витрати на дорогу, устаткування тощо [2, 36-37]. У такий спосіб неофіційно було оприлюднено зміни в урядовій переселенській політиці.

Про серйозність намірів В. Плевє свідчать темпи розгляду цього питання. Його обговорення покладалося на Особливу нараду О. Стишинського. У такий спосіб, по-перше, Міністр внутрішніх справ зекономив час на створення колегіального органу, який мав би вивчити переселенське питання. Йому варто віддати належне за оперативність. По-друге, важливий складник державної аграрної політики напрацьовувався у силовому міністерстві, а не міністерстві фінансів. У котре В. Плевє вдалося вирвати із рук С. Вітте ініціативу у напрацюванні основних положень аграрного законодавства.

На порядок денний 3, 6, 10, 12 березня 1903 р. засідань Особливої наради О. Стишинського було винесено доповідь Полтавського губернатора М. Урусова про переселення малоземельних полтавських селян та її обговорення. У виступі князь детально та реалістично відтворив кризу екстенсивного сільського господарства Полтавської губернії. Він чітко окреслив її складники, справедливо зарахувавши до них такі:

1. гостре малоземелля та безземелля селян;
2. дефіцит у селян випасів та сінокосів;
3. високі орендні ціни за випаси та сінокоси. За оренду землі для випасу однієї голови великої рогатої худоби селяни платили 10 руб.;
4. катастрофічні наслідки неурожаю 1892 р.;
5. занепад тваринництва;
6. дефіцит, а в окремих господарствах – відсутність тягла та сільськогосподарських знарядь праці.

До того ж він зауважив, що сільськогосподарська криза на Полтавщині поглиблюється високими орендними цінами. Вартість однієї орендованої десятини упродовж середини 1880-х – 1902 рр. зростає з 92,5 руб. до 250 – 300 руб. Вона у декілька разів перевищувала прибутковість. На матеріальному становищі полтавчан негативно позначилося зменшення прибутковості від найму сільськогосподарських робітників-вихідців із Полтавської губернії на півдні. Південні великі землевласники, маючи достатньо обігових капіталів, широко застосовували сільськогосподарську техніку. Відповідно вони не були зацікавлені у наймі селянської робочої сили. Більше того, перенасичення ринку робочої сили автоматично зменшувало ціну під час їхнього найму [3, 1-3].

Наведені вище дані зумовлювали відповідний висновок Полтавського губернського присутствія, озвучений М. Урусовим членам Особливої наради О. Стишинського. Він полягав у тому, що „за сучасних екстенсивних способів господарювання неможливо у короткі терміни докорінно змінити економічні умови селянського побуту”. Як на нас, висновок логічний, підкріплений реальним станом справ в аграрному секторі економіки Полтавської губернії. Вихід із кризи полтавськими діячами убачався у переселенні селян. Проектом передбачалося одночасне переселення 50% малоземельних господарів – 337027 осіб обох статей.

За підрахунками членів губернського присутствія, це б проблему селянського безземелля та малоземелля у губернії вирішило б на 10 – 15 років. За цей період можна було б вжити відповідних заходів для інтенсифікації сільського господарства губернії. Переселення, на переконання Полтавського губернатора, дало б і політичний ефект. М. Урусова вважав: „... лише спрямоване державною владою на досягнення визначених цілей, воно може стати потужним засобом покращення економічного становища селянства ... заспокоєння тривожного становища умів” [3, 3].

Концептуально погляди та ідеї, покладені в основу переселенського проекту полтавчан, чітко кореспондувалися з теорією державного протекціонізму над селянами, а також принциповими положеннями проекту нового Положення, розробленого Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ. Про це, на наш погляд, красномовно свідчить теза князя про загальний стан справ у переселенській політиці. „... за сучасних умов переселення у місцях виходу є більше шкідливим, аніж корисним. Відволікаючи з центру кращі елементи та заохочуючи населення до бродячого життя, воно призводить до руйнування найбільш сильних господарств і до створення натомість так званих „полупанків”, або сільських куркулів” [3, 4].

У зв’язку з цим Полтавський губернатор закликав обережно підходити до переселення селян, координувати та узгоджувати цей процес із генеральною лінією держави в аграрній політиці. Князь пропонував, не допускаючи негативних моментів, зберегти державну підтримку у переселенні для тих селян, що мали від 3 до 9 десятин землі. Водночас передбачалося не фінансувати трудову міграцію заможніших односельців (більше 9 десятин). Малозаможні селяни, відповідно до проекту, отримували винагороду за повернення в общину наділ. Реалізація цього права для малозаможних селян-переселенців покладалася на Селянський банк [3, 3-4]. Община повернені землі селян-переселенців розподіляла або між безземельними, або малоземельними. Останні могли отримати надбавку у розмірі не більше 3 десятин [3, 3-4, 22-23].

Проект, озвучений Полтавським губернатором, не викликав серйозних дебатів між членами Особливої наради О. Стишинського. Навпаки було визнано цілковиту його доцільність та необхідність застосування не лише у Полтавській губернії. Новий порядок переселення вирішено було поширити ще на вісім Чорноземних губерній Російської імперії: Київську, Подільську, Харківську, Чернігівську, Воронезьку, Курську, Орловську, Тульську. Це зумовлювалося незадовільним соціально-економічним становищем селянства окреслених територій. Члени Особливої наради О. Стишинського схвалили і запропонований полтавчанами принцип винагороди переселенців-вихідців із общини за залишений ними в інтересах общини наділ [3, 7, 15-16].

Полеміка стосувалася лише майнового складу переселенців. В. Гурко підтримав тезу М. Урусова за переселення лише малоземельних селян. Вони доводили, що таке обмеження дозволить утримати у центрі імперії „надійні, заможні, господарсько-міцні елементи”. Тобто певною мірою зменшити відтік

працездатного населення. О. Стишинський та більшість його колег заперечували на це. Вони вважали, що переселення лише малоземельних, а отже економічно малопотужних, селянських господарств потребуватиме колосальних державних фінансових видатків. Наділи малоземельних селян-вихідців із общини, доводили далі свою позицію опоненти В. Гурко та М. Урусова, суттєво не покращать землекористування безземельних та малоземельних, що залишаться в общині у зв’язку з незначними розмірами їхніх наділів. До того ж малоземельні (малозаможні) селяни мають менше навиків прибуткового господарювання, ніж середньозаможні.

Під час дискусії сторонам вдалося досягнути консенсусу. Компромід полягав у полягав у незначному пом’якшенні регламентації урядом районів переселення: у межах окреслених губерній не йти далі визначення ступеню малоземелля цілих селянських общин (а не окремих господарів, як планувалося раніше) [3, 20, 38-39].

18 червня 1903 р. В. Плеве виступив перед членами Комітету Сибірської залізниці, на засіданні якого присутнім був і Микола II. Зміст його доповіді стосувався змін та доповнень існуючих законів про переселення на казенні землі. Присутні схвалили запропоновані Міністром внутрішніх справ ініціативи. Так, зокрема, не викликала заперечень схема, передбачена Особливою нарадою О. Стишинського, розрахована на державне регулювання переселення, регламентацію питань виселення малоземельних селян. Комітет погодився з тим, що документом декларувалася „свобода переселення”, яка розумілася як „право кожного йти на нові місця без спеціального дозволу уряду”.

Учасники зібрання погодилися з тим, що заходи з переселення, відображені у проекті, сприятимуть зменшенню щільності селянства у губерніях виходу та зменшать гостроту земельного дефіциту для тих, хто залишився в общині. Водночас було акцентовано на необхідності забезпечення належних умов для селян-переселенців на нових місцях їхнього розселення.

Міністерство внутрішніх справ зобов’язувалося надати майбутньому проекту „доцільну гнучкість”. Це необхідно було з двох міркувань. По-перше, для того, щоб мати можливість „примирятися до стихії”. По-друге, щоб посилити відповідальність відповідних державних органів, що регулюють переселення, за майбутнє облаштування переселенців [4, 26].

За ініціативи Миколи II було засновано міжвідомчу Особливу нараду з переселенської справи під головуванням А. Куломзина. До її складу увійшли Міністр внутрішніх справ, Міністр фінансів, Міністр землеробства та державного майна. 25 червня, за тиждень після доповіді В. Плеве, затверджено було її статут [5, 1-4 зв.]. Так само оперативно як було створено Особливу нараду А. Куломзина, так оперативно вона і працювала. У грудні 1903 р. її члени завершили роботу над законопроектом про переселення та пояснювальною запискою до нього [6, 6-74]. 30 січня 1904 р. обидва документи вже розглядалися членами Особливої наради А. Куломзина [7, 190]. Автори записки пояснювали, що недоліки існуючого законодавства про переселення полягали у недостатній узгодженості питань про переселення з вимогами аграрної політики, колонізаційними

завданнями держави, малоуспішності переселення як засобу господарського облаштування селян тощо [8, 39 зв.].

Зі змістом проекту було ознайомлено Міністра внутрішніх справ, Міністра фінансів, Міністра землеробства та державного майна 19 лютого 1904 р. Після цього, 10 та 24 квітня 1904 р., його обговорено членами Державної ради. Основні положення доопрацьованого проекту нового переселенського закону зводилися до такого. Безпосередній контроль за переселенськими процесами покладался на відповідні органи державної влади. Розрізнялося два основних види переселення. Перший – з дозволу уряду. У ньому виокремлювалося: а) переселення до Кавказу та Далекого Сходу; б) переселення відповідно до інтересів аграрної політики з густонаселених центральних губерній імперії. Другий – самовільне або вільне, тобто без дозволу уряду. У такий спосіб ставилися крапка у невинуватій практиці властей повертати самовільних переселенців у місяць їхнього попереднього проживання. Фактично законопроектом офіційно визнавався цей вид переселень. Держава припиняла застосовувати каральні санкції стосовно до самовільних переселенців [9, 161].

Державною радою було схвалено норму законопроекту, за якою малоземельні селяни-переселенці, що залишали свій наділ общині, отримували державну винагороду. Водночас не отримала заперечення і та стаття, якою зазначена вище норма не поширювалася на самовільних переселенців. Тобто останні фактично позбавлялися державної фінансової підтримки, так необхідної селянам не лише для переїзду на нове місце, але й для облаштування там нового господарства. Пізніше цей недолік закону 1904 р. буде усунуто Столипінською аграрною реформою. Позики селянським общинам виділялися державою. Їхній термін становив п'ять-шість років. Також визначалися пільги з виплати викупних платежів та поземельного податку для тих громад, що мали намір покращити розміри землекористування.

У частині розмірів компенсації селянам-переселенцям за залишені ними в общині наділи цікавими є міркування П. Семенова. Його пропозиції стосувалися розмірів винагороди. Так, він зауважував, якщо розміри винагороди будуть визначатися на підставі сучасних непомірних цін на землю, то зuboжілі селянські общини не зможуть придбати землю селян-переселенців. Вона стане власністю економічно заможних селян – куркулів. У зв'язку з таким розмір винагороди він пропонував визначати відповідно розміру викупних платежів [9, 161]. На наш погляд, пропозиція П. Семенова не повною мірою ураховувала інтереси усіх селян. Вона не давала відповіді на запитання: а чи зможе селянин-переселенець на отриману від держави компенсацію, обраховану за формулою П. Семенова, придбати наділ на новому місці. Якщо ні, то який сенс було втрачатися? По-друге, невже економічно заможні селяни не такі ж селяни, як й інші. Для чого у такий спосіб поширювати антагонізм на селі. По-третє, такий підхід був схожий на замкнене коло: наміри держави в аграрній сфері спрямовувалися на покращення добробуту селян, а за такої пропозиції – зводилися нанівець. Ідеї П. Семенова були відхилені членами Державної ради.

Окрім цього пільги надавалися організованим переселенцям. Зокрема, вони оплачували свій переїзд за заниженими тарифами залізничних перевезень. Тимчасово звільнялися від оплати казенних та мирських зборів. Їм надавалися пільги та розстрочка з виконання податкових недосплат. Діти організованих селян-переселенців отримала військову відстрочку [9, 161]. Отже, ці моменти були якісно новими як загалом для імперського законодавства, так і для переселенського закону зокрема. У такий спосіб юридично оформлялися державні гарантії селянам у соціальної сфері. Однозначно це заслуговує позитивної оцінки.

Полеміку між членами Державної ради викликали ті положення законопроекту, в яких йшлося про узгодження інтересів переселенської та аграрної політик. Так, О. Половцев наполягав на збереженні обмеженого характеру переселенської політики. У цьому він посилався на результати діяльності „Комісії Центру”. Остання, за його словами, визначила серйозні масштаби селянського зuboжіння у центральнo-чорноземних та східних губерніях Російської імперії. Однак причини такої скрути він убачав не у малоземеллі, а у відсталій агротехнічній культурі селян. У зв'язку з цим він підсумовував, що переселення якісно не позначиться на покращенні статків селянських господарств, оскільки навіть у роки найбільшого піднесення переселення частка селян-переселенців становила лише 1/5 природного приросту населення. У своїх судженнях він навіть звернув увагу на можливу політичну небезпеку від переселення. Тепер на підтвердження власної правоти він апелював до подій 1902 р. у Харківській та Полтавській губерніях. Водночас О. Половцев позитивно поставився до дозволу селянам-переселенцям продавати присадибні та надільні ділянки [9, 153-155].

Загалом підхід О. Половцева не витримує ні найменшої критики. Його апеляція до результатів роботи „Комісії Центру” безпідставна. Її члени визнали, що зuboжіння селян центральнo-чорноземних губерній – наслідок дії багатьох факторів, а не одного. По-друге, переселення за новим проектом не розглядалося як одномоментне явище. Воно розумілося як довготривалий у часі процес. По-третє, окрім переселення планувалися й інші заходи. Про них, зокрема говорив М. Урусов. По-четверте, він не помічав того, що у такий, нехай і бюрократичний спосіб, селяни отримували реальний шанс якщо геть не позбутися злиднів, то, принаймні, покращити свої статки. До того ж не тільки селяни-переселенці, а й ті, що залишалися в общині. По-п'яте, селяни-переселенці ставали суб'єктами загальноімперського цивільного законодавства. Зрозуміло, що цього було замало до їхньої остаточної трансформації у „віттевську персону”, однак це був значний крок уперед у подоланні їхньої станової окремішності.

Чіткі роз'яснення щодо узгодженості державних переселенської та аграрної політик дав В. Плеве. Він спростував критичні закиди на адресу законопроекту з боку О. Половцева. Міністр внутрішніх справ зауважив, що узгодженість державних переселенської та аграрної політик цілком виправдана і логічна. Апелюючи до полтавського та харківського досвіду 1902 р., він розкрив, що малоземелля стало одним із факторів посилення суспільно-політичної активності

селян цих губерній. Тому не враховувати його – неправильно. Вирішувати у тому числі й за допомогою переселення – правильно. Хід думок шефа силового відомства, на наш погляд, був резонним. Переселення до обговорення законопроекту, про який йдеться, мало місце. Владі не вдавалося його стримувати, а тим паче – контролювати. Зрозумівши, якщо „повстання не можна придушити, то його потрібно очолити”, влада переселенським законопроектом переселенську стихію брала під цілковитий контроль [9, 166].

Аргументи В. Плева переконали Державну раду. Законопроект 24 травня було передано на розгляд останній інстанції – Загальним зборам Державної ради.

Принципи, відображені у законопроекті про переселення, не викликали застережень з боку членів цієї інституції. Однак полемічним виявилось положення про розміри компенсації селянам-переселенцям за наділи, залишені ними в общині. Дев'ять членів Загальних зборів Державної ради дотримувалися позиції, дотичної точці зору П. Семенова. Від авторів законопроекту вони вимагали юридично закріплених гарантій общині у першості придбання залишених селянами-переселенцями земель. Залишений наділ, на переконання дев'ятки, міг також передаватися у користування членом тієї ж самої общини до чергового перерозподілу. За таких умов розмір компенсації визначався повітовим з'їздом. У такий спосіб усувалася можлива конкуренція між общиною та економічно заможними селянами.

Більшість Загальних зборів Державної ради – 50 осіб – визнали недоречним втручання повітових з'їздів у визначення розмірів компенсації селянам-переселенцям за залишені ними общинні наділи. До того ж загроза з боку економічно заможних селян усувалася у силу самої природи володіння общинною землею – тимчасового характеру общинного землеволодіння. Позицію більшості й було відображено у законі про переселення [9, 166].

Загальні збори Державної ради визнали за доцільне звільнити законопроект від надмірної регламентації. Місцевим адміністраціям надавався широкий простір у методах, способах тощо керівництва переселенським рухом. Також одностайно підтримали ідею надання новому закону характеру тимчасових правил. У такому статусі його й було оприлюднено 6 липня 1904 р. [9, 166]. Вважаємо таке рішення слухним з багатьох причин. По-перше, будь-який закон – результат творчої діяльності особи або групи осіб. Тому він завжди буде суб'єктивним, тобто таким, що не повною мірою відповідатиме об'єктивним потребам суспільства. Завжди практика виявить прогалини. По-друге, ураховуючи занадто бюрократизовану законотворчу діяльність в імперії,

такий характер закону дозволить оперативно вносити до нього поправки, відповідно до об'єктивних потреб.

Підсумовуючи, констатуємо, що діяльність Особливої наради під головуванням О. Стишинського та Особливої наради А. Куломзина виявилася результативною. Ними було розроблено законопроект, який 6 липня 1904 р. набув характеру тимчасових правил із регулювання переселенської політики в Російській імперії. У цьому не можна не бачити позитиву. Обидві комісії працювали напролюд з'ягуджено. Вони розробили закон, за яким уперше у юридичній практиці Російської імперії регламентувався соціальний аспект у житті селян-переселенців. Влада пішла на певну лібералізацію, звівши паспортизацію населення лише до функції посвідчення особи. Також про пом'якшення державної політики у переселенській сфері свідчила відсутність на законодавчому рівні переслідування властей самовільних селян-переселенців. Позитив убачаємо і у тому, що тимчасові правила про переселення узгоджували два вектори внутрішньої політики держави: переселенський та аграрний.

З іншого боку, закон не можна повною мірою визнати як соціально орієнтований, бездоганий. Оскільки, по-перше, самовільні селяни-переселенці не отримували державної фінансової підтримки. По-друге, встановлювався тотальний контроль держави за переселенськими процесами.

Водночас консервативні кола в особі двох означених інституцій продемонстрували здатність до прийняття загалом необхідного закону, зміст якого стосувався важливого складника державної аграрної політики – переселення. Попри наявність окремих недоліків, пов'язаних із тим, що тимчасові правила і обмежували можливості у переселенні малоземельних селян, він став підґрунтям для Столипінських аграрних перетворень. У такий спосіб, самі такого не очікуючи, консерватори сприяли лібералізації державної аграрної політики у майбутньому.

1. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1273. – Оп. 1. – Спр. 83.

2. РДІА. – Ф. 1273. – Оп. 1. – Спр. 437.

3. Журнал совещания, образованного при МВД для обсуждения предложенной Полтавского губернского присутствия о переселении малоземельных крестьян из Полтавской губернии. Заседания 3, 6, 10 и 12 марта 1903 г. – СПб., 1903.

4. Крестьянское переселение и русская колонизация за Уралом. – Пг., 1914.

5. РДІА. – Ф. 1273. – Оп. 1. – Спр. 443.

6. РДІА. – Ф. 1273. – Оп. 1. – Спр. 433.

7. РДІА. – Ф. 391. – Оп. 1. Спр. 909.

8. РДІА. – Ф. 586. – Оп. 1. Спр. 404.

9. РДІА. – Ф. 1149. – Оп. XIII. – Спр. 94.

В. В. Вісин**ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ УМОВИ
ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ У
ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ В
30-Х РОКАХ ХХ СТ.**

У Другій Речіпосполитій українська кооперація забезпечувала соціально-економічні потреби своїх членів, захищала господарські інтереси українського народу, сприяла його економічному зміцненню, слугувала формуванню новочасної української національної свідомості. З цієї точки зору важливим є вивчення політико-правових умов функціонування сільськогосподарської кооперації на Волині в 30-х роках ХХ століття. Ґрунтовне їх дослідження має не лише науково-теоретичне, а й практичне значення для вдосконалення сучасного кооперативного законодавства країни. Означена проблема певним чином відображена у вітчизняних дослідженнях [1–5]. Однак, незважаючи на наявний доробок, запропонована тема потребує ґрунтовнішого вивчення. Зокрема, поза увагою науковців залишилися деякі суспільно-політичні та правові аспекти діяльності сільськогосподарських кооперативних установ. Автор статті ставить за мету об'єктивно відтворити політичні та правові чинники, які впливали на розвиток української сільськогосподарської кооперації у Волинському воєводстві в 30-х роках ХХ століття.

У кінці 1920-х років у Польщі прийняли кілька важливих законів, які опосередковано впливали на кооперацію. Зокрема, 7 червня 1927 р. – промисловий закон [6], положення якого стосувалися виробничої кооперації. Змінилося і сільськогосподарське законодавство – закон про сільськогосподарський банк [7] та його статут [8]. До функцій банку додалися: забезпечення кредитами сільськогосподарських кооперативів та їх союзів, а також забезпечення грошовими засобами повітових та гмінних ощадно-позичкових кас для кредитування сільськогосподарських потреб населення. Окрім цього, 22 березня 1928 р. прийняли закон про Сільськогосподарські палати [9]. Ці структури створювалися у кожному воєводстві і контролювали усі питання аграрної сфери на місцях. Представник палати входив до державної Кооперативної ради. Часткових змін зазнали закони про комасацію [10], про ліквідацію сервітутів у Волинському воєводстві [11].

На рубежі 1920–30-х років у Польщі ускладнилася політична ситуація, загострилася боротьба влади з опозицією. 29 серпня 1930 р. президент підписав декрет про розпуск парламенту [2, 477]. 23 квітня 1935 р. президент затвердив текст нової Конституції [12]. У Польщі запровадили президентську форму правління. Ухвалення нової Конституції завершило процес перебудови устрою Польщі на

авторитарних засадах. Політична криза польської держави загострилася світовою економічною кризою. Уряд, зайнятий боротьбою з опозицією, тільки у 1932 р. почав вживати антикризові заходи. Нове законодавство відзначалося посиленням втручанням влади у всі сфери життя суспільства.

Так, згідно з указом президента від 11 липня 1932 р. про унормування компетенцій влад і впорядкування адміністративного управління в галузі сільського господарства і аграрних реформ [13], збільшили контролюючі та регулюючі повноваження центральних і місцевих владних структур у галузі сільського господарства. Відповідно змінили закони про комасацію [14], парцеляцію, ліквідацію сервітутів [15], земельні комісії [16], сільськогосподарські палати [17]. Для фінансування перебудови сільськогосподарського устрою створили Оборотний фонд аграрної реформи [18]. 25 лютого 1932 р. прийняли закон про кредитні пільги для сільськогосподарських установ [19], згідно з яким виплату 10 млн. злотих кредиту на розвиток сільськогосподарської кооперації і її союзів продовжили на 20 років. Окрім цього 14 січня 1936 р. Президент затвердив декрет про пільги з виплат зобов'язань сільськогосподарських кооперативів і їх союзів [20], в якому визначались умови відтермінування банкрутства вказаних організацій. Термін погашення заборгованості становив 14 років. У зв'язку з економічною кризою 27 жовтня 1932 р. Президент видав розпорядження про фінансову допомогу кредитним установам [21]. Її надавали як позику, прийняття частини або усього акційного (заставного) капіталу, державну гарантію й інші зобов'язання Державної казни у межах сталої квоти обсягом 100 млн. злотих, а також інші необхідні фінансові операції. У 1935 р. стали квоту збільшили до 200 млн. злотих [22].

Етапистські тенденції стосувалися й кооперативної системи. Уряд намагався зміцнити контроль за діяльністю ревізійних союзів, запровадити територіальні обмеження, змінити умови надання та позбавлення права ревізії союзам [23]. 19–20 червня 1929 р. на пленарному засіданні державної Кооперативної ради у Варшаві затвердили нову класифікацію кооперативів. Одночасно з поділом кооперативів на типи прийняли зразок статистичних таблиць, а також зобов'язали ревізійні союзи відображати у річних звітах дані про суспільно-виховну, культурну та пропагандистську

діяльність [24, 351]. 13 березня 1934 р. схвалили закон про внесення змін до кооперативного закону [25].

16 червня 1934 р. вийшло повідомлення міністра юстиції про опублікування цілковитого тексту закону про кооперативи від 29 жовтня 1920 р. з врахуванням внесених до закону змін [26]. За новим законом, статут ревізійного союзу і його зміни, а також право проведення ревізії затверджував міністр фінансів, а не Кооперативна рада. Міністр мав право обмежити територію діяльності ревізійного союзу і навіть об'єднати його з іншим союзом. Зокрема, 9 листопада 1934 р. міністр фінансів своїм розпорядженням заборонив Ревізійному Союзу Українських Кооперативів проводити ревізії українських кооперативів на території Волинського, Краківського, Люблінського, Поліського воєводств [27, 6]. На підставі статті 116 нового кооперативного закону 26 вересня 1934 р. прийняли розпорядження про організацію Кооперативної ради [28]. До її складу відтепер входили додатково представник від міністерства військових справ та представник Сільськогосподарських палат, а загальна чисельність становила не менше 16 осіб. Голова ради виконував розпорядження міністра фінансів та ухвали Кооперативної ради; наглядав за діяльністю ревізійних союзів; наглядав та ревізував несоюзні кооперативи; затверджував ревізорів і надавав їм право здійснювати ревізії; збирав загальні статистичні відомості про кооперативний рух; представляв Кооперативній раді звіти з діяльності ревізійних союзів та пропозиції щодо розвитку кооперативного руху.

17 липня 1939 р. міністр фінансів видав розпорядження про часткові зміни положення про Кооперативну раду, згідно з яким ліквідували Бюро кооперативної ради [29]. Зі зміною кооперативного закону у 1934 р. змінилися й правила реєстрації кооперативів [30]. На підставі правил нового торговельного реєстру товариство реєстрували у суді [31].

22 квітня 1936 р. польський уряд прийняв закон про виробництво молочних продуктів (молочарство) [32]. Згідно з цим законом, нові молочарські підприємства дозволялося утворювати лише після одержання згоди Сільськогосподарської палати. 15 жовтня 1936 р. вийшло розпорядження міністра сільського господарства і аграрних реформ про приміщення і обладнання молочарських підприємств і про підготовку кваліфікованих працівників цих підприємств [33]. Окрім цього, розпорядженням міністра сільського господарства і аграрних реформ від 15 жовтня 1936 р. встановили вимоги до підприємств для отримання права вивозу масла за кордон, відповідні стандарти якості масла, процедуру стандартизації і отримання дозволу на вивіз продукції, а також зразки експортної документації [34].

Кооперативне законодавство першої половини 1930-х років, з одного боку, спрямовувалося на подолання кризових явищ в економіці, а з іншого – дозволяло державній адміністрації регулювати районування союзних кооперативних об'єднань, розташування та щільність мережі спілок. Кооперативні об'єднання формували за територіальним принципом. У Польщі замість 33 ревізійних кооперативних союзів утворили 10 регіональних і загальнодержавних об'єднань. На Волині діяли національно мішаний союз „Гурт” та два

польські союзи: „Сподем” і Союз рільничих та зарібково-господарських кооперативів, до яких вимушено приєднали українські кооперативи.

Таким чином, на розвиток української сільськогосподарської кооперації у Волинському воєводстві в 30-х роках ХХ століття впливали різноманітні політико-правові чинники. Насамперед це загальнодержавні та регіональні суспільно-політичні, економічні та галузеві законодавчі акти, які визначали державну політику в різних сферах життя суспільства, напрями економічного розвитку країни а також рішення регіональних властей стосовно проблем місцевого значення. Безпосередній вплив на розвиток кооперації мали загальні кооперативні закони; закони щодо певного виду кооперації та інші нормативні акти стосовно кооперативної діяльності. На Волині цей час характерний проявом „регіональної політики” воєводи Г. Юзевського. Сільськогосподарські українські кооперативи місцева влада відокремила від Ревізійного союзу українських кооперативів у Львові й приєднала до польських ревізійних союзів. Відбулася полонізація кооперативної сфери, занепад української кооперативної системи.

1. Гелей С. Д. *Теорія та історія кооперації*: підручник. – К.: Знання, 2006.

2. Зашикільняк Л. О. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002.

3. Струк З. І. *Українські виробничо-торгівельні кооперативи в Західній Україні (1921-1939 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Струк Зоряна Ігорівна; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2001.*

4. Шевчук Г. Й. *Фахово-господарська та культурно-освітня діяльність товариства „Сільський господар” (1899–1944): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Шевчук Ганна Йосипівна; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2006.*

5. Шміло О. П. *Українська молочарська кооперація Галичини у міжвоєнній Польщі (1921-1939 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Шміло Оксана Петрівна; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2006.*

6. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dalej: Dz U. R. P.). – 1927. – № 53. – Poz. 468. – S. 697-720 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.*

7. *Dz U. R. P. – 1928. – № 38. – Poz. 356. – S. 787-789 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.*

8. *Dz U. R. P. – 1928. – № 64. – Poz. 584. – S. 1453-1465 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.*

9. *Dz U. R. P. – 1928. – № 39. – Poz. 385. – S. 888-894 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010*

10. *Dz U. R. P. – 1927. – № 78. – Poz. 680 – S. 1047-1050 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.*

11. *Dz U. R. P. – 1927. – № 10. – Poz. 75. – S. 95-105 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.*

12. *Dz U. R. P. – 1935. – № 30. – Poz. 227. – S. 497-508 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.*

13. *Dz U. R. P. – 1932. – № 67. – Poz. 622. – S. 1302-1313 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.*

14. *Dz U. R. P. – 1933. – № 22. – Poz. 167. – S. 458 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.*

15. Dz U. R. P. – 1933. – № 22. – Poz. 165. – S. 456 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
16. Dz U. R. P. – 1932. – № 91. – Poz. 779. – S. 1857-1858 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
17. Dz U. R. P. – 1932. – № 94. – Poz. 817. – S. 1971-1973 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
18. Dz U. R. P. – 1932. – № 26. – Poz. 236. – S. 418-423 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
19. Dz U. R. P. – 1932. – № 24. – Poz. 188. – S. 384 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
20. Dz U. R. P. – 1936. – № 3. – Poz. 23. – S. 40-41 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
21. Dz U. R. P. – 1932. – № 94. – Poz. 815. – S. 1969-1970 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
22. Dz U. R. P. – 1935. – № 85. – Poz. 520. – S. 1390 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
23. Archiwum Akt Nowych, Rada Spodzzielczej, odbytego w dniu 17 stycznia 1933 r., . 36.
24. Жук А. Обязуюча в Польщі класифікація кооператив / А. Жук // Кооперативна республіка. – 1934. – Ч. 11. – С. 351-355.
25. Dz U. R. P. – 1934. – № 38. – Poz. 342. – S. 636-641 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
26. Dz U. R. P. – 1934. – № 55. – Poz. 495. – S. 896-912 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
27. Відтята частина від цілості // Господарсько-кооперативний часопис. – 1935. – 20 січня. – С. 5-8.
28. Dz U. R. P. – 1934. – № 89. – Poz. 817. – S. 1702-1703 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
29. Dz U. R. P. – 1939. – № 65. – Poz. 440. – S. 1011-1012 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
30. Dz U. R. P. – 1934. – № 57. – Poz. 504. – S. 982-983 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
31. Dz U. R. P. – 1934. – № 59. – Poz. 511. – S. 1001-1010 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
32. Dz U. R. P. – 1936. – № 35. – Poz. 272. – S. 595-598 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
33. Dz U. R. P. – 1936. – № 82. – Poz. 568. – S. 1330-1332 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
34. Dz U. R. P. – 1936. – № 82. – Poz. 569. – S. 1333-1342 [Electroniczny zasyb]. – Tryb dost'pu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.

Н.І.Земзюліна

СТАНОВЛЕННЯ СВІТОВОГО ЖІНОЧОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ (ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)

За повоєнний період помітно зросли авторитет і вплив Міжнародного кооперативного альянсу (МКА) на міжнародній арені. Альянс активно захищає інтереси широких мас населення, бере участь у заходах, що проводяться ООН та її спеціалізованими органами, підтримує акції демократичних сил.

Розширилася діяльність МКА щодо надання допомоги кооперативам країн, що розвиваються, зросла його роль у розвитку міжнародної співпраці, міжнародної кооперативної торгівлі, туризму, страхування, захисту прав споживачів тощо. Серйозну увагу МКА надає проблемам кооперативної демократії, зміцненню єдності лав міжнародного кооперативного руху. Щораз більшого значення для МКА набирає проблема захисту кооператорів від натиску корпорацій, які настирливо втручаються в традиційні сфери діяльності кооперативів. Глибокі зміни, що відбулися в економічному й суспільному житті, спричинили постання проблеми кооперативної демократії, яка глибоко хвилює мільйони людей. Рівень розвитку кооперативної демократії залежить від рівня розвитку демократії в тій чи іншій країні.

У 1921–1966 рр. у МКА діяла Міжнародна кооперативна жіноча гільдія. Гільдія проводила велику роботу щодо підвищення громадського становища жінок, розширення їх освіти, досягнення їх політичної та економічної рівності, поліпшення життя їх родин тощо. Через фінансові труднощі в 1963 р. гільдія зупинила роботу на три роки, а в 1966 р. ввійшла до МКА як Жіноча кооперативна консультативна рада (ЖККР), що об'єднує жінок-кооператорів з багатьох країн світу. ЖККР консультувала МКА з проблем жіночого кооперативного руху, проводила освітню й дослідницьку діяльність, встановлювала контакти з жінками-кооператорами та національними жіночими організаціями, вела боротьбу за рівні права жінок та чоловіків в освіті, професійному навчанні, оплаті праці, в висуванні на керівні посади, а також співпрацювала з ООН та її спеціалізованими установами, іншими міжнародними організаціями.

У 1974 р. Центральний комітет МКА ухвалив рішення надати представнику Жіночої кооперативної консультативної ради повний статус. Того ж року ЖККР було реорганізовано в Комітет жінок-кооператорів, відтак вона отримала статус допоміжного комітету. Комітет жінок-кооператорів об'єднує представників споживчих, сільськогосподарських, виробничих і житлових кооперативів. Головними завданнями Комітету жінок-кооператорів, як і 90 років по тому, є залучення жінок до кооперативного руху, обмін інформацією між кооперативними організаціями, звернення більше уваги освіти жінок та їх фаховій підготовці. Комітет жінок-кооператорів проводить велику роботу в країнах, що розвиваються. Все це і зумовило актуальність поданого дослідження. Метою публікації є аналіз соціальних та ідеологічних основ міжнародного жіночого кооперативного руху в період його становлення (перша третина ХХ ст.).

Історіографія питання надзвичайно об'ємна і включає дослідження як з економічної, так і політичної теорії. Як відомо, першими теоретиками кооперації були соціалісти-утопісти – англієць Роберт Оуен (1771-1858) і француз Шарль Фур'є (1772-1837) [1]. Під впливом ідей Оуена в 1844 р. був сформований кооператив Рочдельських Піонерів. Згідно з ідеями Оуена, він мав бути „інтегральним” – задовольняти всі потреби своїх членів, але врешті він перетворився тільки в споживчий, статут якого і до цього часу служить зразком для споживчої кооперації. Ідеологом виробничої кооперації був учень Сен-Сімона, Бюше. Він у 1831 р. створив статут виробничої спілки в основі

якого лежало спільне володіння результатами виробництва. Їхні наукові погляди на поступове мирне перетворення суспільства чисто кооперативними засобами без класової боротьби і диктатури пролетаріату шляхом проведення суспільних реформ, співробітництва та громадянського миру отримали назву „кооперативного соціалізму” і завоювали серця більшості кооператорів та інших громадян світу. Соціалісти вбачали в кооперації інструмент демократизації держави. Вони розбудовували кооперативи як економічні структури незалежні від держави, або частково фінансовані державою. Якщо перші соціалісти розглядали кооперацію як ідеал економічного існування держави та робітників, то після Великої Французької революції кооперація стає інструментом боротьби за соціальну державу. К. Маркс, як відомо, взагалі заперечував існування робітничої кооперації, розглядаючи її лише як один із засобів класової боротьби. Кооперація для нього – частина класової боротьби і вона виступає інструментом в цій боротьбі. Лідери ліберальних течій розглядали кооперацію як інструмент примирення робітників та буржуазії, у такий спосіб спрямовуючи її економічну основу в ідеологічне русло [2]. Ідею споживчої кооперації відновив Е. Ансель і, застосувавши її до умов і принципів пролетарського руху, заснував у 1881 р. в Генті кооператив „Voogen”, котрий починає собою новітню історію робітничої кооперації [3].

У кінці XIX – на початку XX ст. діяльність споживчих товариств та товариств гуртових закупівель в європейських країнах досягла найбільшого успіху. Це стало основою для зародження нової концепції („рочдельської кооперативної доктрини”), яка передбачала вирішальну роль споживчої кооперації в удосконаленні світу. Одним із основоположників цієї теорії став професор політичної економії з Сорбони Шарль Жід (1847-1932), котрий заснував так звану „німську школу” розвитку кооперативного руху [1,124]. Завдячуючи теоретичним розробкам видатного французького вченого, теорія „кооперативного соціалізму” отримала класично закінчену форму і стрімко поширювалася у суспільному середовищі країн світу. Власне Ш. Жід шляхом мирної перемоги кооперативної торгівлі, сільськогосподарського і промислового виробництва за умови політичного нейтралітету запропонував нову модель суспільного устрою під назвою „кооперативна республіка”.

19 серпня 1895 р. у Лондоні було скликано I установчий Міжнародний кооперативний конгрес, у роботі якого взяли участь 207 представників різних кооперативних організацій Австралії, Австро-Угорщини, Англії, Бельгії, Голландії, Данії, Італії, Сербії, США, Франції, Швейцарії та спостерігачі з деяких інших країн (Аргентини, Індії, Німеччини, Росії та ін.) [4]. Виникнення Альянсу стало прогресивним явищем у громадському житті того часу. Кооперативний рух включився в сферу міжнародних відносин.

У Російській імперії розвивалися наукові засади так званого „російського кооперативного соціалізму”, який також взяв за основу розвиток споживчої кооперації. Відомими представниками цього напрямку були кооперативні діячі М. Гібнер, О. Меркулов, В. Поссе, В. Тотоміанц [5,50]. Серед українських кооператорів близьким до теорії кооперативного

соціалізму був видатний вчений-економіст та відомий діяч Української революції М. Туган-Барановський. Він передбачав творчу місію кооперації, засобами якої можна обійтися без кровопролитних революцій, запропонованих марксистами та іншими ортодоксами у боротьбі з експлуатацією і експлуаторськими класами. „Кооперативи також створюють новий світ, – стверджував вчений, – але тими ж засобами, що закладені у самому капіталізмі” [1, 88]. Іншими були погляди на кооперацію українського теоретика соціал-демократичного руху Лева Юркевича: „... Нічого отже соціалістичного „по своїй природі” кооперація в собі не має, і коли вона повстає без жадних ідей тільки як чисто господарська інституція, то може бути скоріше шкідливою ніж корисною для робітництва, бо заводить його на шлях ілюзоричної боротьби з капіталізмом. Кооперація несе велику користь робітництву тільки тоді, коли вона засвоює ідею робітничої клясовости. За такої умови кооперація очищується від штучної і шкідливої слави всесильного реформатора, а та економічна і моральна поміч, яку вона дає робітництву, природно сплітається з його загальним рухом. Поміляються „нейтралісти”, коли кричать, що дух клясовости прищеплений кооперації розколює і ослаблює її. Ні, у нашому суспільстві, глибоко поділеному релігійними і клясовими антагонізмами є майже неминучим, що люди однакової віри та переконань еднаються окремо. І дух клясовости, розумно прищеплений робітничій кооперації може тільки служити новим імпульсом до її розвитку, як то показує досвід Бельгії, Голяндії, Німеччини, Австрії і т. д. Ми виставляємо ідею зв'язку кооперації з робітничими партіями тільки як принцип. В міру того, як робітництво переймає ся клясовою свідомістю, одухотворюється нею і кооперативний рух. Нам мусить ходити головою те, щоби очистити робітничу кооперацію від намулу „нейтральної” ідеї співробітництва кляс і природно зв'язати її з цілим сучасним клясовим рухом робітництва”[6].

Значний внесок у практичне втілення „рочдельської кооперативної доктрини” на теренах Наддніпрянської України вніс відомий подільський кооператор Й. Волошиновський. Досить помітно науково-теоретичною розвідкою стала його праця „Ціто” („Завтрашній день”), що вийшла у Києві в кінці 1916 р. [7]. Оpubлікована польською мовою окремою книжкою, вона носила характер програмного документа щодо утворення і діяльності „кооперативної республіки”, стала своєрідним дороговказом побудови післявоєнного справедливого суспільства.

В 1900 р. в Парижі проходив IV конгрес МКА, на якому відбувся розкол у кооперативному рухові: в ньому виокремилися дві течії. Першу, реформістську, очолювали бельгійські кооператори-соціалісти (Е. Ансель, Л. Бертран), другу, соціалістичну, представники Німської наукової школи кооперації Франції (Шарль Жід і де Буав). На наступних конгресах суперечка між цими течіями посилювалася, особливо загострилася вона в 1921 р., після X конгресу МКА в Базелі. Тоді було визнано представництво російської Центроспілки в МКА. Перед Першою світовою війною відбулося дев'ять конгресів МКА. В 1914 р., коли почалася Перша світова війна, діяльність Альянсу припинилася. Тільки через 8 років, після тривалого підготовчого періоду, в Базелі (Швейцарія) було скликано X конгрес МКА. Саме на ньому і було

утворено Міжнародну кооперативну жіночу гільдію (МКЖГ), яка в 1921 р. об'єднала 27 млн. жінок-кооператорів з 20 країн. Ця жіноча кооперативна організація була самостійною й незалежною: вона скликала свої конгреси й мала власні керівні органи. МКЖГ провела велику роботу щодо підвищення громадського становища жінок, розширення їх освіти, досягнення їх політичної та економічної рівності, поліпшення життя їх родин тощо. [8]

Гільдія намагалася проводити політику нейтралітету в ідеологічних питаннях, але принциповими були базові інтереси та цінності кооперації. Незважаючи на її аполітичність, провідні політичні сили всіляко використовували її потенціал для популяризації своїх ідеологічних принципів. Комуністичні лідери чудово розуміли значення жіночого потенціалу в повоєнній Європі і саме тому велику увагу приділяли кооперації як механізму консолідації жінок в класовій боротьбі. Показовим є звернення одного з представників німецького комуністичного руху Карла Біттеля на шпальтах газети „Комуністка” до соратниць із закликом активно долучитися до роботи в споживчій кооперації, бо саме вона охоплює більшість жінок і може стати місцем боротьби з капіталом. Він, зокрема, писав: „...В Германії дело все еще обстоит таким образом, что женщины-пролетарки в потребительско-кооперативном движении даже еще не делают попыток выдвинуть и защитить свои собственные интересы. Нам неизвестен ни один случай, когда бы женщина кооператорша вообще старалась оказывать какое-либо влияние на ход дел. Только этим и можно объяснить то, что германские женщины совершенно примирились с отсутствием своей представительницы на первой Международной Женской Конференции и кооператорш в Базеле. Ответственность за такого рода отношение к миллионам женщин, являющихся усердными членами потребительских обществ прежде всего падает на коммунистов: наши товарищи женщины, прекрасно понимающие политическое значение работы внутри потребительских обществ, прекрасно знающие, что там можно воспитать и просвещать женщин скорее чем где бы то ни было, до сих пор совершенно не занимались этим вопросом. Наши товарищи женщины совершенно не использовали возможности на примере повседневной практической работы в потреб. обществах, убедить миллионы безразличных женщин в неспособности реформизма сделать что-либо в этом направлении, имели возможность на бесчисленных примерах вздоживания, против которого кооперация совершенно бессильна, сделать соответствующие политические выводы.

Іменно в житті потреб. обществ маєтся достаточне кількість питань і проблем, в котрих комуністки, розуміючи глибоке значення економічних явищ, могли би зробити більше, чим те жінки, котрим это розуміння чуждо. Ми взагалі полагам, що єли би жінки комуністки більше основательно занялись потребительскими обществами, єли би они вполне сознали свои обязанности по отношению к праву совместного решения вопросов, возникающих в кооперативном движении, то до такого разложения внутри потребительского движения, которое привело

к росту недовольства, дело не дошло бы. Коротко говоря, речь идет о том, что с одной стороны, кооперативная бюрократия „от имени миллионов организованных пролетарских потребителей” проводит чисто оппортунистическую экономическую и налоговую политику, чреватую роковыми последствиями для всего рабочего класса (например, в настоящий момент в вопросе о снабжении сахаром); с другой же стороны, руководители потреб. обществ благодаря крайнему реформизму и сомнению не допускают совершенно естественного единого фронта борьбы между кооперацией, партиями и профсоюзами. К этому надо добавить полную неспособность потреб. обществ влиять на удешевление цен и урегулирование, а кроме того полную приостановку развития кооперативных учреждений.

Эти последние обстоятельства особенно отражаются на пролетарских домашних хозяйках. Если потребительские общества действительно желают исполнить свои обязанности в деле облегчения пролетарки домашней хозяйки, то этим обществам необходимо устроить возможно больше лавок, специальных магазинов, кооперативных универсальных магазинов, а также гораздо большее количество производственных предприятий. Затем потреб. общества должны прежде всего создать специальные учреждения, способные облегчить женщин в их работе по кухне и домашнему хозяйству: полная подготовка блюд, предварительная варка продуктов, центральные кухни (см. пример Гельсингфорса), хорошие семейные рестораны), мастерские для починок, кооперативные прачечные, кооперативные дома с центральной кухней и т.д. и т.д. (см. №№ Коммунистки II 17 от 1921 г.). Все эти вопросы, касающиеся того, по сколько возможно заменить мелкое неэкономное собственное хозяйство (в котором единственной машиной является кофейная мельница), экономным кооперативным машинным хозяйством, поскольку таким образом удастся освободить женщину не только от физических тягот, но прежде всего дать ей возможность духовного творчества, все эти вопросы говорим мы, совершенно не подвергались еще обсуждению, но в этом виноваты сами пролетарки, которые не умеют использовать для своих надобностей потребительские общества. А как раз подготовительная работа к классовой борьбе требует освобождения женщины пролетарки от обязанностей по кухне и по дому.

Таким образом внутри потребительского кооперативного движения имеется достаточное количество специальных областей работы, которой женщины могли бы наконец заняться.

Но кроме этих специальных областей, необходимо заниматься и крупными вопросами кооперативного движения, а в этом отношении женщины кооператорши оказывали нам очень небольшую поддержку. Вспомним только о таком важном вопросе, как кооперативный товарообмен с Советской Россией и помощь голодающим в России вообще. В Англии, например, где кооператорши имеют свои собственные женские группы, в течение последнего года велась ожесточенная борьба по вопросу о том, „сделало ли Общество Оптовых Закупок действительно все для развития Международной Кооперативной Торговли”. А на Международном

кооперативном Съезде Английская Женская Гильдия внесла резолюцию, согласно которой от Обществ Оптовых Закупок требуется, „чтобы они использовали все возможности, возникшие благодаря краху капиталистической мировой торговли в целях учреждения Международного Товарообмена на кооперативных началах”.

Между тем в Германии сотрудничество кооператорш пока что ограничивается самими мелкими делами вместо того, чтобы заниматься решающими вопросами кооперативного движения. На бесчисленном количестве кооперативных съездов не выступали вообще женщины, а на Международном Кооперативном Конгрессе от Германии не было ни одной делегатки женщины. Более того, как уже сказано выше, наши товарищи совершенно не позаботились о том, чтобы на Первом Международном Женском Конгрессе, где были представлены все национальности, была женщина делегатка из Германии. В брошюре по поводу этого конгресса поэтому совершенно правильно говорится: „Если мы желаем использовать всю силу женщины для движения, мы должны предоставить ей полные права и ни в коем случае не смеем заставить ее совершенно отказаться от собственной жизни внутри организации. Для этого нет совершенно надобности в учреждении особых женских гильдий. Но необходимо как раз теперь, чтобы правления потребительских обществ созывали специальные собрания для членов кооперации женщин, чтобы на этих собраниях злободневные вопросы о дороговизне, о налогах на потребительские общества, объединение с рабочими партиями и профсоюзами, подвергались принципиальному и практическому обсуждению.

Вот та важная область новой работы, в которой женщины могут оказать существенную помощь для того, чтобы сделать потребительские общества действительным средством борьбы пролетариата, как в повседневных вопросах, так и в международном классовом масштабе”[9].

Подана стаття є показовою з багатьох питань жіночого кооперативного руху. Це і низька політична та економічна свідомість жінок, що була наслідком їх безправного становища в суспільстві, низької культури та неосвіченості. Повна відсутність жіночих кадрів у кооперації і як наслідок не можливість впливати на рішення і відповідно другорядні ролі в кооперативних інститутах. Політизація кооперації, вирішення класових питань замість економічних, часто не розуміння справжнього змісту кооперації як явища економічного, суто добровільного та альтернативного державним економічним утворенням.

Отже, жіночий кооперативний рух першої третини ХХ ст. розвивався відповідно до загальносвітових тенденцій. Будучи складовою частиною МКА, Міжнародна кооперативна жіноча гільдія (МКЖГ) не могла проводити самостійну політику і значною мірою займалася люб'юванням інтересів національних кооперативних союзів на рівні міжнародних економічних та правових інститутів. Це характерно і для Німеччини, де кооперація буде націоналізована і для Радянського Союзу, де буде створена своя особлива радянська кооперація. Варто зазначити, що, незважаючи на слабо визначений статус, МЖКГ консультувала МКА з проблем жіночого

кооперативного руху, проводила освітню й дослідницьку діяльність, встановлювала контакти з жінками-кооператорами та національними жіночими організаціями, вела боротьбу за рівні права жінок та чоловіків в освіті, професійному навчанні, оплаті праці, висуванні на керівні посади. Кооперація була і залишається надзвичайно привабливою і доступною сферою діяльності жіночої громади з усіма економічними ризиками та владними перспективами.

1. Макаренко А.П. Теория и история кооперативного движения / А.П. Макаренко. – М.: ИВЦ „Маркетинг”, 1999.
2. Бабенко С. Г. История кооперативного руху / С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук. – Л.: Ін-т українознавства НАН України, 1995.
3. Бланк Г. Я. Основы теории и истории потребительской кооперации СССР / Г. Я. Бланк. – М.: Экономика, 1963.
4. Крашенинников А.И. Международный Кооперативный Альянс / А.И. Крашенинников. – М.: Экономика, 1980.
5. Аліман М. В. Історія споживчої кооперації України / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей. – Л., 1996.
6. Лев Юркевич. Кооперація і робітничий рух / Юркевич Лев / „Дзвін”, Київ. – 1913. – № 9.
7. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк: Товариство українських кооператорів (ТУК), 1964.
8. Лозовий А. Курс кооперації. Очерк истории и теории кооперации / А. Лозовый. Харьков: Пролетарий, 1929.
9. Российский государственный архив социально-политической истории –Ф.506. – Оп.1. – Спр.26.

А.Г. Морозов, О.М. Абразимова

СПРОБИ ПРОТИДІЇ СЕЛЯНСТВА НАСТУПУ ДЕРЖАВИ НА ДЕМОКРАТИЧНУ СУТНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ (1921-1929 РР.)

В науковій літературі проблема радянзації кооперативних установ і організацій знайшла належне відображення. У публікаціях І. Витановича [1], М. Алімана [2], С. Бабенка, С. Гелей [3], В. Марочка [4], В. Пака і Ф. Левченка [5], А. Пантелеймоненка [6], І. Фаренія [7] досить широко висвітлено заходи більшовиків щодо одержавлення української кооперації в процесі утвердження радянської влади в Україні. Постійно продовжують з'являються статті з історико-теоретичних проблем розвитку селянської кооперації і на сторінках тематичного збірника наукових праць „Український селянин”.

Водночас, ще відносно малоопрацьованими залишається у науковій літературі проблема вивчення конкретного механізму державного регулювання функціонування аграрного сектора економіки України, в основі якого і лежала сільськогосподарська кооперація. Питання про те, де більш ефективними були державні механізми, а де суто ринкові, ще не має однозначної відповіді. Слід зазначити, що сутність участі держави в регулюванні аграрного сектора і на сьогодні є однією з невирішених проблем. Ураховуючи це проблема державного регулювання діяльності сільськогосподарської кооперації в умовах нової економічної політики і сьогодні є цілком актуальною, а отже потребує подальшого дослідження. Автори статті ставлять за мету розкрити протидію селянства

наступу держави на демократичну сутність сільськогосподарської кооперації у 1921 – 1929 рр.

Вже після перших кроків ліквідації воєнного комунізму та переходу до вільного товарообігу, які було зроблено на Х з'їзді РКП(б) (березень 1921 року), почалося налагодження роботи сільськогосподарської кооперації, насамперед її низових товариств. Виконуючи рішення Х з'їзду партії, ЦК РКП(б) 9 травня 1921 року направив усім партійним організаціям спеціального листа „Про кооперацію”. В середині червня Раднарком УСРР прийняв постанову про введення в Україні всіх положень декрету РНК РРФСР від 17 травня 1921 року „Про керівні вказівки органам влади щодо дрібної і кустарної промисловості і кустарної сільськогосподарської промисловості”. Ці документи містили в собі цілий ряд важливих положень, які значно розширювали організаційно-господарські функції всіх видів сільськогосподарської кооперації. Їх прийняття відразу активізувало діяльність низових сільськогосподарських товариств і їх спілок [8, 41-42].

Згідно з більшовицькими поглядами, діяльність кооперативних об'єднань кінцевою метою мала усуспільнення сільськогосподарського виробництва, активне залучення основної маси населення до радянського суспільно-політичного життя, втягнення селян до будівництва соціалізму, що оголошувалося „найскладнішим завданням після захоплення влади пролетарями” [9, 369]. Іншими словами, в стратегічному плані за допомогою кооперації партійно-радянське керівництво прагнуло так чи інакше перетворити дрібне селянське господарство у суспільне. Фактично сільськогосподарська кооперація розглядалася як проміжна ланка до повного усуспільнення, тобто вона мала плавно підготувати селян до колективного господарювання.

Потрібно, однак, зазначити, що всі заходи держави, спрямовані на пролетаризацію (у вигляді колективізації) села вже на початку 1920-х років не мали успіху. Бажаючих поповнити ряди колективів, навіть із найбідніших верств, було дуже мало. За таких обставин широкий розвиток сільськогосподарської кооперації став важливим самодостатнім чинником на шляху розбудови аграрного сектору економіки країни [10, 116]. Проте і тут не обійшлося без спроб домогтися негайного домінування в кооперації саме радянської складової. Підтвердженням цієї тези може слугувати цитата зі стенограми засідання Селянської комісії при організаційно-інструкторському відділі ЦК КП(б)У в квітні 1923 року: „В радянській системі, в системі капіталізму державного, виробника сільськогосподарська кооперація перестає бути простим засобом пристосування недорозвинутого господарства до більш високих сільськогосподарських форм... сільське господарство, як господарство переважно дрібних власників в цей період не може бути організоване безпосередньо державою. Завдання поступового усуспільнення цієї галузі бере на себе сільськогосподарська кооперація” [11, 13].

Враховуючи це, першочерговим завданням комуністів стосовно до кооперації оголошувалося перетворення вже існуючих сільськогосподарських кооперативних організацій на засадах їх злиття з централізованою мережею споживчих товариств, якими б керували пролетарії та напівпролетарії. Фактично сільськогосподарські, а отже селянські за

своїм складом, кооперативні товариства мали об'єднуватися з робітничими, причому керівництво мало бути в руках пролетарських організацій, в яких домінували більшовики, утворюючи так звані „інтегральні кооперативні товариства” [12, 91]. Проте вже невдовзі стало зрозуміло, що всі плани „інтеграторів”, тобто прихильників негайного одержавлення сільськогосподарської кооперації, як самодіяльної селянської організації, яка ставила перед собою розв'язання широкого спектру як суто господарських, так і соціальних завдань, не мають під собою реального ґрунту.

Вже на середину 1920-х років сільськогосподарська кооперація України стала системоутворюючою складовою соціально-економічного розвитку українського села в умовах непу і ринкових відносин, посіла провідне місце в господарському та громадсько-політичному житті села, активізувала самодіяльність й ініціативу селянства, стала невід'ємною частиною не лише господарсько-економічного, але й культурно-освітнього життя села. Стверджуючи селянина-господаря, селянина-громадянина, сільськогосподарська кооперація, яка діяла все активніше і залучала селян до безпосереднього управління кооперативними справами, виховувала в них громадську свідомість.

Широке розповсюдження різних форм кооперативних об'єднань пояснювалося перш за все тим, що діяльність всіх цих кооперативних форм співпраці селянства (універсальних, спеціальних, кредитних товариств, машинних і тракторних гуртків, кооперативних переробних підприємств, насінневих товариств, прокатних і покривних пунктів, тяглових колон, а згодом і кооперативних МТС) не була пов'язана із відчуженням їх власності та наслідків праці. Учасники кооперативних об'єднань зосереджували колективні зусилля на виконанні лише певних операцій або функцій, залишаючись при цьому певними господарями на своїй землі. Ефект колективізму виникав у селян через взаємність їхніх інтересів на ринковій основі. Поза товарно-грошовими відносинами кооператив не міг існувати [13, 361]. Саме завдяки цьому наприкінці 1920-х років всіма видами кооперації було охоплено вже біля 85% селянських господарств [11, 92].

Та, незважаючи на значні господарсько-економічні успіхи, кооперація залишалася нездоланною спадщиною минулого устрою, тому викликала постійні підозри у більшовиків щодо її лояльності до них. Осторогу у них викликало насамперед те, що становлення формально нової, радянської сільськогосподарської кооперації фактично являло собою відродження традиційної дореволюційної та післяреволюційної, часів УНР, української сільськогосподарської кооперації, з використанням їх форм, методів, досвіду, кадрів, що, власне, і стало однією з вагомих складових її динамічного процесу розвитку в 1920-і роки.

Однак у тезах „Про кооперацію”, прийнятих ЦК КПУ в грудні 1921 року, зазначалося: „Могутня селянська кооперація на Україні, яка охоплює більшість селянства України, знаходиться до сих пір в руках куркулів і в значній мірі проникнута в своїх верхах ворожим пролетаріату шовіністичним духом ... на очищення української кооперації від окупантів буржуазно-націоналістичних елементів, чужих

широким масам українського села, має бути звернута особлива увага КПУ” [15, 91].

Про це йшлося і на найвищому на той час урядовому рівні. Так, XI з'їзд РКП(б), який відбувався 27 березня – 2 квітня 1922 року, дав чітко зрозуміти, що кооперація перебуває у полі пильної уваги партії: „В зв'язку з новою економічною політикою всі види кооперації – споживча, кустарно-промислова і сільськогосподарська – набувають великого економічного і *політичного* (курсив наш – автори.) значення, тому вимагають від всіх партійних організацій виключної уваги та напруженої роботи” [16, 635]. В резолюції з'їзду зазначалося, що в кооперативних товариствах обов'язково мають бути присутні представники Комуністичної партії, які б не допускали шкідливого впливу есерів, меншовиків та інших антирадянських політичних партій на роботу кооперації [16, 636]. Тому не дивно, що у висновках спеціальної комісії Політбюро ЦК КП(б)У наголошувалося на тому, що комуністів в кооперації надзвичайно мало, а якщо вони і є, то їх вплив на роботу товариств мізерний [17, 18]. У радянській історіографії цей процес розглядався як організаційно-господарська перебудова кооперативного апарату, яка передбачала очищення середньої та низової кооперативної мережі „від буржуазно-націоналістичних елементів”, які влилися до радянських товариств зі старих кооперативних об'єднань – „Дніпроспілки”, „Централу”, Одеської спілки споживчих товариств тощо [18, 79].

За цих умов радянська влада, формально не заперечуючи щодо залучення до участі в роботі „радянських” сільськогосподарських кооперативних товариств людей з досвідом роботи в дореволюційних кооперативних об'єднаннях, постійно стежила за ними, вбачаючи в них потенційну небезпеку для себе: „Однією із основних цілей, які переслідують зараз в кооперативному будівництві найбільш одіозні представники старої кооперації, є задача об'єднати усі види типу „добровільної кооперації” проти „казенної” [19, 8]. Взяття сільськогосподарських кооперативних об'єднань під контроль держави відбувалося насамперед за допомогою зростання питомої ваги комуністів у складі їх керівних органів: правління, спостережних рад, ревізійних органів та працівників організаційно-інструкторського апарату. Так, 88% голів Всеукраїнських кооперативних центрів, обраних наприкінці 1924 року, були членами партії, а з 79 голів райспілок та їх заступників лише 2 були безпартійними [18, 83]. Однак на найнижчому рівні – правління первинних, сільськогосподарських кооперативних товариств – зробити це навіть могутній правлячий партії в умовах непу було непросто.

Тому під час роботи XIII з'їзд РКП(б) була прийнята постанова: „У справу кооперативного будівництва на селі мають бути залучені організації: комсомол, комітети взаємодопомоги та осередки профспілки Всеробітземлісу... Особливу увагу місцевих партійних органів необхідно звернути на те, щоб всі члени сільських партійних осередків входили в кооперацію та приймали активну участь в діяльності кооперативних організацій” [16, 846].

Правляча партія ні на хвилину не послаблювала свої зусилля, спрямовані на те, щоб всеосяжно також контролювати формування усіх ланок радянської кооперації. Одним із головних способів вплинути на

діяльність товариств був контроль за соціальним складом кооперації: партія намагалася витіснити із сільськогосподарської кооперації неблагонадійних з її точки зору та найширше залучити вірні режимові верстви села: „Для забезпечення керівного впливу в кооперації за більшістю селянства кооперативні організації всіх видів повинні внести в свої статuti обмеження, які гарантують недопущення до правління товариством явно куркульських елементів” [20, 27].

Соціальний склад сільськогосподарської кооперації впродовж 1920-х років був доволі динамічним. До 1924 року він загалом був бідняцько-середняцьким і адекватно відображав збіднення села в результаті кризи сільського господарства. На середньому етапі нової економічної політики суттєво посилювалось осереднячування села, чому активно сприяла саме сільськогосподарська кооперація. Як логічний наслідок відбувалась і зміна її соціального складу – він став середняцьким.

В подальшому, протягом 1928-1929 рр., держава почала вже суто кампанійську роботу щодо власне і не прийому, а втягнення бідняцьких і незаможницьких прошарків селянства, часто навіть примусове, в сільськогосподарську кооперацію. Численні факти свідчать, що на місцях, де знову посилювалися комнезамівські організації, приймалися навіть рішення про суцільне кооперування бідноти і незаможників. Про це прямо свідчать і документи. Так, у протоколі кооперативної комісії ЦК КП(б)У кооперативним органам давалися прямі вказівки щодо створення в сільгоспокооперації домінуючого прошарку бідняцько-середняцького складу пайовиків: „А. Запропонувати „Сільському господарю” в найближчий час переглянути соціальний склад членів сільськогосподарських товариств; Б. Запропонувати Сільському Господарю застосувати всі засоби в галузі залучення незаможників в роботу сільськогосподарської кооперації так, щоб незаможники відігравали домінуючу роль в сільськогосподарській кооперації” [21, 14]. Між тим, це ніяк не відповідало реальному співвідношенню існуючих на той час в селянстві соціальних груп. Фактично це є доказом непрямого тиску на кооперацію в умовах міцніючої тоталітарної держави, наступу на нехай і не досить розвинуті, але ж реальні демократичні інститути, які й репрезентувала сільськогосподарська кооперація.

Логічною реакцією селян на посилення адміністративно-командних методів управління сільськогосподарської кооперацією стала спроба утворення ним невідкладних державного тиску спілок. Починаючи від середини 1920-х років в українському селі все більшого поширення став набирати рух за створення незалежних громадських селянських організацій, які отримали загально-вживану назву спілок.

Настрої, спрямовані на створення селянських спілок, були зафіксовані практично у всіх республіках Радянського Союзу, проте чільне місце займала саме Україна. Особлива активність спостерігалася в Запорізькій, Херсонській, Зінов'ївській та Дніпропетровській округах.

Вони мали різні найменування, зміст роботи, функції тощо. Так, у с. Борщагівка Київської округи селяни хотіли організуватися в союз хліборобів, який би забезпечив їм краще життя. Тобто він мав сприяти

вирішенню економічних питань [21, 11]. Натомість мешканці с. Святків Шепетівської округи висловлювалися за створення селянської спілки під назвою „Орач”, яка мала зосередитися на захисті їх громадянських прав [21, 12].

У звітах про проведення безпартійних селянських конференцій, які місцеві органи ОДПУ надсилали на адресу ЦК КП(б)У в першій половині 1925 р., зазначалося, що основним мотивом, яким керувалися селяни, висловлюючись за створення селянських союзів, було невдоволення органами влади та дією радянських громадських об'єднань: „Партійні та незаможницькі організації на селі як раніш, так і тепер, деспотично командують селянином - необхідно скасувати КНС та парторганізації й утворити Єдиний Селянський Союз” [22, 42].

Селянські спілки бачилися селянами по-різному. Так, у Харківській окрузі організаційна побудова майбутнього селянського союзу уявлялася його ініціаторам як залучення всього селянства до кооперації, до якого б селянин міг здавати всю свою продукцію та отримувати взамін промислові товари по вигідним для себе цінам. Сільськогосподарська кооперація мала б дбати і про встановлення на ринку вигідних селянам цін на їх продукцію [23, 66а]. Мешканці с. Єлисаветградка Маріупольської округи дотримувалися думки про необхідність об'єднання кількох сусідніх сіл у селянський союз, який би диктував ціни на хліб, притримував його до весни, боровся за зниження цін на мануфактуру [23, 66а].

Для піднесення сільського господарства потрібно створити своєю громадську організацію, що об'єднувала б все сільське населення, – такою була позиція селян-активістів с. Горське. Створення „Спілки хліборобів” могло б, на їх думку, покращити життя селян, прискоривши процес кооперації села [21, 12].

Прояви самодіяльного селянського руху за створення селянських спілок під назвою „Союз хліборобів” були зафіксовані в Балаклійському, Медведівському, Чигиринському та Смілянському округах. Організація селянства в незалежні від влади селянські спілки обґрунтовувалися ними потребою захисту від економічної експлуатації його державою, зрівняння селян в правах (виборних та економічних) із робітниками, допомога незаможникам у забезпеченні посівним матеріалом, шляхом широкого кредитування та проведення землеустрою за рахунок держави, а також урегулювання цін на сільськогосподарську продукцію з цінами на промислові фабрикати широкого вжитку [24, 305].

Основною проблемою українського селянства, на думку ініціаторів створення союзів, була їхня неорганізованість, яка призводила до невміння відстоювати своє. В Полтавській окрузі селяни наголошували на тому, що основним мотивом для організації селянського союзу є те, що влада не сприймає селянство як спільноту, яка здатна відігравати хоч-якусь позитивну роль у радянському будівництві й віддає цілковиту перевагу робітничому класу [26, 4].

Починаючи від 1927 р. питання консолідації селянства стало основою для висунення ним подальших вимог як економічного, так і суспільно-громадського характеру: „У хліборобів організації та спайки немає, від того й живуть хлібороби погано” [23, 70]; „Ми, селяни, дурні, тільки хлопаємо вухами, і до тих пір поки не буде у нас союзу хліборобів – на

нас будуть їздити, будуть забирати за безцінь хліб та обдирати нас за товар” [23, 343]; „Потрібно об'єднатися в селянський союз для покращення свого положення та підняття авторитету селянства” [23, 344]; „Нас не уряд позбавляє виборчих прав, а ми, селяни, самі позбавляємо, тому що ми не організовані” [23, 345].

Ураховуючи наведені вище настрої, думка про необхідність організації селянського союзу все частіше лунала навіть на офіційних зібраннях. Так, на окружному кооперативному з'їзді в Білій Церкві в липні 1927 року активісти селянського громадського руху закликали створити власну спілку, оскільки робітнику, організованому в колектив, краще живеться у всіх відношеннях: на нього радянська влада звертає більше уваги, його більше обслуговує. Натомість ставлення уряду до селян зводиться до такого: „Нас зберуть, наговорять нам і розходьтесь, очікуйте нових обіцянок” [27, 21].

Потрібно зазначити, що партійно-урядові кола серйозно занепокоїлися перспективою організованого протистояння владі з боку селянства – основної маси населення України. Про ставлення офіційного центру до чисельних вимог селян об'єднатися в окрему суто селянську громадську організацію свідчать матеріали спецдоповіді ОДПУ „Про селянські союзи на Україні”, яка датована 3 вересня 1926 року [26, 1]. В ній, на догоду керівникам партії та уряду, цей рух, за допомогою спеціально підібраних фактів та висловлювань, вкрай тенденційно подавався як суто антирадянський. Йі наслідком стало різке посилення репресій щодо селян-активістів руху за створення селянських союзів.

Незважаючи на постійне втручання держави в усі сфери життя селянства, в тому числі постійний тиск на сільськогосподарську кооперацію, українське село в роки непу досягало значних успіхів як у соціально-економічному, так і у суспільно-громадському розвитку. Проте брутальний наступ колективізації зруйнував налагоджену систему виробництва, дезорганізувавши діяльність навіть такої могутньої кооперативної організації, як „Добробут”. Це завдало величезної шкоди не лише селянству, а й державі загалом. Потенційні можливості розвитку сільськогосподарської кооперації в українському селі 1920-х років були далеко не вичерпними, вона могла стати альтернативою колгоспно-радгоспній системі, ефективним шляхом розв'язання складних економічних та соціально-політичних проблем в умовах багатокладної економіки.

Важливо підкреслити, що на цьому шляху саме селянство прагнуло допомоги державі не лише економічно, але й в суспільно-політичній сфері. Не заперечуючи радянську владу, селянські спілки, які власне вирости в благодатному лоні кооперації, яка, будучи за самою своєю суттю організацією самодіяльною, демократичною, прагнула поширити ці плідні для суспільства принципи на всі сторони його життя. Це ще раз наочно свідчить про глибину позитивного змісту кооперативних засад функціонування людської спільноти. Однак ці благородні починання були брутально знищені суцільною колективізацією.

1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць історично-філософської секції НТШ. – Нью-Йорк: Поліграфічний відділ ТУК-у, 1964.

2. Аліман М.В. Історія споживчої кооперації України:

[Допущено Укоопспількою як підручник для студентів кооперативних вузів]. – Укоопспілька, Львівська комерційна академія. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996.

3. Бабенко С. Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті. – К.: Редакція газети „Вісті Центральної спілки споживчих товариств України”, 2003.
4. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995.
5. Пак В.П. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини. За редакцією Ф.І. Ленченка. – К.: (Ірідіум), 2002.
6. Пантелеймоненко А.О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти. Монографія. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006.
7. Фареній І.А. Українська кооперація в революційному процесі 1918-1920 рр. // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби (1917-1921 рр.). Збірник наукових праць. – Київ – Черкаси, 2012.
8. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993.
9. История Коммунистической партии Советского Союза. (Изд. 4-е, доп.). – М.: Политиздат, 1972.
10. Георгізов Г. М. Вплив кооперації на українську ментальність // Український селянин. – 2002. – №4.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1679.
12. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 844.
13. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. Т.3 / Редкол.: І. Ф. Курбас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002-2003.
14. Кульчицький С. В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР // Укр. іст. журн. – 1989. – №8.
15. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: Ч.1. 1898-1925. Издание седьмое – М.: Государственное издательство политической литературы, 1953.
16. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1885.
17. Кунах Ю. Розвиток кооперативного руху на Україні в 1920-1924 рр. // Український історичний журнал. – 1974. – №3.
18. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1033.
19. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: Ч.1. 1925-1953. Издание седьмое – М.: Государственное издательство политической литературы, 1953.
20. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1829.
21. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2316.
22. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2114.
23. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2524.
24. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2906.
25. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р184. – Оп. 1. – Спр. 48.
26. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2317.
27. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2442.

Т.В. Оніпко

ОСОБЛИВОСТІ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УСРР У ПЕРІОД ЦІНОВОГО ДИСБАЛАНСУ 1923 Р.

Споживчий ринок сучасної України потребує суттєвого поліпшення, оскільки мають місце не лише фальсифікація продуктів, але й необґрунтоване завищення цін на товари повсякденного вжитку виробниками-монополістами і посередниками. В

результаті таких явищ потерпають і покупці, і сільські виробники. З огляду на це була б доречною, на нашу думку, державна підтримка дрібних та середніх товаровиробників з метою розширення асортименту внутрішнього ринку та врегулювання цінового процесу. Відтак є потреба в аналізі досвіду торговельної діяльності споживчої кооперації в умовах кризи збуту 1923 р. та шляхів виходу з неї.

Дослідженням особливостей кооперативної торгівлі у 1920-і рр. переймався ряд науковців, зокрема Г.А. Гетьман, В.А. Греченко, В.В. Лантух, І.В. Лантух, А.О. Пантелеймоненко, О.А. Пиріг та інші [1]. Однак при ознайомленні з наявною літературою не можна скласти цілісного уявлення про стан торговельної діяльності системи споживчої кооперації УСРР у період дисбалансу цін, що склався протягом 1923 р. Автор статті ставить за мету визначити особливості діяльності споживчої кооперації у галузі торгівлі з огляду на так звані „ножиці” цін 1923 р. і виробити рекомендації, які б сприяли ефективній реалізації кооперативними організаціями їх потенційних можливостей в умовах нинішньої жорсткої конкуренції на ринку.

Керівництво УСРР вважало, що завдання регулювання цін органічно зумовлювалося принципами непу. Проте спроба держави вирішити проблему фінансування промисловості за рахунок штучного підняття цін на промислові товари мала негативний резонанс. „Різке підняття цін на продукцію промисловості в другій половині 1922 р., як крок до вирівнювання співвідношення цін на ринку, – відзначалося на VII конференції КП(б)У в квітні 1923 р., – виявило основне протиріччя між інтересами споживача і виробника” [2, 261–262]. На початку 1923 р. ціни загалом по Україні зросли у 104 рази, а на загальноросійському ринку – у 110 разів [3, 19].

Ціновий дисбаланс, який проявився через різке зростання цін на промислові товари порівняно з цінами на сільськогосподарську продукцію, негативно позначився на фінансовому становищі споживчої кооперації УСРР. Першочерговими завданнями для споживчої кооперації стали пошук грошових та товарних кредитів на якнайбільш пільгових і термінових умовах, порівняно з існуючими; необхідність збільшення власних коштів шляхом здійснення пайових кампаній.

На торговельну діяльність споживчої кооперації вплинули не лише об'єктивні фактори, як-от дисбаланс цін на державному рівні, але і власні прорахунки. Пізніше, ніж державні підприємства, споживча кооперація перейшла на продаж своїх товарів у новій валюті – червінцях. Масовий випуск промислових товарів першої необхідності на власних підприємствах споживча кооперація почала лише з другої половини 1923 р., що свідчить про недостатній рівень прогнозування щодо попиту на товари широкого вжитку.

Ряд моментів у торговельній діяльності споживчої кооперації упродовж першої половини 1923 р. заслуговують на увагу. Наприклад, райспоживспілки мали давати Вукоопспілці (ВУКС, Всеукраїнська спілка споживчих товариств) попередні замовлення на товари для оптових закупівель. Як шлях до покращення фінансового стану та зниження торгових націнок слід розглядати операції кооперації з комісійного продажу, які вона проводила за домовленістю з державними

підприємствами. ВУКС за нижчими цінами здійснювала у Центроспілки РСФРР та державних синдикатів оптові закупки товарів, яких гостро потребували селяни, – мануфактури, посуду, тютюну, сірників тощо.

З метою підтримки торгівлі споживчій кооперації доводилось добиватися державних кредитів. Так, ВУКС до травня 1923 р. отримала державну дотацію на 500 тис. пудів житніх одиниць (кредит на один рік) і кредит Наркомфіну на 400 тис. крб золотом (терміном до жовтня), проте цього було не достатньо для поживлення торговельних операцій [4, 38].

З метою активізації торгівлі протягом літа 1923 р. ВУКС уживала ряд заходів. Оскільки у Москві на серпень було заплановано відкриття Всесоюзної сільськогосподарської виставки, правління ВУКС у червні 1923 р. ухвалило рішення взяти участь у її роботі як для пропаганди споживчої кооперації, так і для можливого поповнення товарних запасів. ВУКС асигнувала 1 тис. крб золотом на участь у спорудженні Українського павільйону. За представлену на виставці продукцію ВУКС завоювала почесний диплом 1-го ступеня. З метою поповнення товарних запасів ВУКС узяла участь у роботі Нижньогородського ярмарку. Закупки, зроблені у Центроспілці, державних трестів Москви, Уралу, Сибіру та Поволжя, становили близько 3 млн крб золотом [5, 70]. Проте ні нагороди, ні закуплені оптові партії товарів суттєво не вплинули на розв'язання проблеми „ножиць” цін, оскільки ціна промислової продукції для селян залишалась надто високою.

На середину 1923 р. споживча кооперація за рядом товарів стала найбільш організованим споживачем продукції державної промисловості і постачальником сировини. Так, у текстильній промисловості споживча кооперація реалізувала до 30% усієї текстильної продукції. ВУКС уклала угоду з Петрошкіртрестом на монопольне право продажу виробів взуттєвої фабрики „Скорород” на Україні. Щомісяця ВУКС реалізувала не менше 25 тис. пар взуття цієї фабрики. Загалом за I півріччя 1923 р. ВУКС закупила у трестів та синдикатів 61,5% товарів, споживчої кооперації – 31,6%, інших закладів і приватних осіб – 6,99%. Закупівля проходила до 75% у кредит і 25% готівкою, що свідчило про фінансові труднощі кооперативних організацій [6].

Для підтримки забезпечення робітників Донбасу Президія правління Донецької губспілки (Союздонбасейну) у липні 1923 р. звернулась до союзних органів з проханням надати фінансову та товарну допомогу. Цим питанням особисто переймався голова правління Центроспілки Л.М. Хінчук. Ним було дано розпорядження відділам Центроспілки про кредитування Донбасу. Постановою особливої комісії з кредитів при Народному комісаріаті фінансів (НКФ) УСРР від 26 липня 1923 р. Союздонбасейну надавалось право обліку векселів через господарські органи на суму в 100 тис. червінців, також готівкою була видана сума в 10 тис. червінців. НКФ СРСР виділив для забезпечення робітників Донбасу 7 млн пуд. хліба. Всупереч кооперативним принципам для підтримки кооперативної торгівлі під тиском більшовицьких директив розширили робітниче кредитування за рахунок державних і господарських органів. Відсоток

відпуску товарів робкоопами у кредит був великий: у липні він становив 78,1%, а у вересні – 84% [7, 160].

Найбільше розходження цін відбулося восени 1923 р., коли роздрібні ціни на промислові товари зросли порівняно з довоєнним рівнем на 290% , а ціни на сільгосппродукцію – на 105. Поки товари доходили від виробника до споживача, вони проходили близько 8 ступенів і на кожній інстанції була своя націнка. Зокрема, на 1 січня 1923 р. оптова ціна на ситець була 21 коп. за аршин, а роздрібна – 31 коп. На 1 вересня 1923 р. оптова ринкова ціна на ситець була 35 коп., а роздрібна – 55 коп. Ринкова ціна на сіль на 1 січня 1923 р. була 69 коп., а роздрібна – 1 крб. 39 коп. На 1 вересня 1923 р. оптова ціна на сіль становила 1 крб. 62 коп., а роздрібна – 3 крб. [8, 20]. Парадоксальним було те, що склади промислових підприємств і споживчої кооперації затоварювалися продукцією, якої гостро потребувало населення, але не спроможне було купити.

Власна фінансова база споживчої кооперації була дуже слабка. На 1 липня 1923 р. запозичені кошти споживчої кооперації перевищували власні у 2–2,5 рази. З огляду на це 28 вересня 1923 р. правління ВУКС направило службову записку до РНК УСРР, в якій підкреслювалось, що ціновий дисбаланс призвів до майже повної зупинки товарообігу у системі споживчої кооперації. ВУКС клопоталася про позику у розмірі 60 тис. червінців у рахунок двохмільйонного кредиту, виділеного для української кооперації з бюджету СРСР. Тоді ж РНК УСРР ухвалила рішення щодо виділення Наркомфіном на адресу ВУКС кредиту сумою 5 тис. червінців терміном на два тижні [9, 82]. Звісно, що така сума для стабілізації кооперативної торгівлі була вкрай недостатньою.

Серйозною вадою торговельної мережі споживчої кооперації була її багатоступеневість. На шляху від виробника до споживача через торгові націнки ВУКС та її філій, губробкоопів, райспоживспілок, сільських товариств товар дорожчав більше ніж у 2 рази. До ціни ВУКС додавали по 20% районні спілки та низові кооперативи. У результаті ціни на товари в кооперації були, як правило, вищими за ціни місцевого ринку. Накладні витрати споживчої кооперації тоді сягали 6–7% до обороту [10, 81].

Для обговорення шляхів виходу зі складної економічної ситуації 5–7 жовтня 1923 р. була скликана IV позачергова сесія Ради ВУКС. Голова правління ВУКС О.Г. Шліхтер констатував: „Кооперація і в центрі, і на місцях в одному відношенні йшла неправильним шляхом, маючи на меті відновлення товарних цінностей, вона і в центрі, і на місцях часто робила зайві високі надвишки на товари, і цим самим створювала труднощі для придбання товарів споживачами. Цей факт треба визнати, треба перестати скакати за трестами „півником”, треба вступити на шлях зниження розцінок”. Сесія ухвалила терміново знизити ціни на товари на 20% у центрі й на 10–15% на місцях [11], у результаті чого споживча кооперація понесла великі збитки.

Восени 1923 р. банки різко зменшили кредитування кооперації. Ураховуючи складність фінансового становища кооперації, у жовтні 1923 р. на засіданні Центральної міжкооперфракції було ухвалено таке рішення: вимагати від ЦК КП(б)У сприяння щодо збереження Держбанком розмірів

кредиту споживчій кооперації в нормі, визначеній у серпні 1923 р. [12, 78].

Фінансовий стан споживчої кооперації у вересні-жовтні 1923 р., згідно з розпорядженнями ЦК КП(б)У, перевіряла ревізійна комісія Наркомату РСІ, яка встановила, що „ні правління ВУКС, ні правління райспоживспілок не складають фінансових планів своєї діяльності, а робота щодо фінансування торговельних операцій носить випадковий характер і цілком залежить від інтересів дня”. Тобто, кредити, які раніше отримали кооператори у багатьох випадках використовувалися нерационально й лежали „мертвим капіталом, будучи розміщені в угоди на закупку несезонних товарів”. Кооперативні організації мали переважно 2–3 предмети у великих кількостях, які на 60% поглинали кошти, при цьому значної кількості предметів, необхідних споживачеві, не було взагалі. Іноді кооператори практикували націнку в 50% до ціни товару, тож споживач сплачував за товар на 140% більше за його вартість у тресті. Непродумана політика підбору асортименту товарів оберталася заговаренням кооперативних складів, уповільнювала обіг коштів, призводила до порушення термінів погашення кооператорами кредитів банків і промислових організацій.

Проте керівництво країни розмірковувало прагматично: у боротьбі з приватною торгівлею потрібен надійний товаропосередник між державною промисловістю і селом. Оскільки державна торгівля була слабка, ставку робили на кооперацію. Зрештою, 17 жовтня 1923 р., ЦК КП(б)У ухвалив надати ВУКС довготермінову відстрочку платежів Держбанку, Наркомфінансу, Наркомпроду, Зовнішторгу. Такі кроки керівництва республіки сприяли зміцненню фінансової бази кооперації, проте одночасно посилювалась її залежність від держави.

Криза збуту викликала необхідність у скликанні П'ятої надзвичайної сесії Ради ВУКС, що проходила 11 листопада 1923 р. у Москві. Особливу увагу звернули на фінансово-організаційний апарат, увівши до складу правління ВУКС здібних фінансових працівників. Також ухвалили перехід усіх операцій на розрахунок у твердій валюті – червінцях. 12 листопада 1923 р. у Московському представництві ВУКС відбулася нарада із представниками державних трестів та синдикатів, під час якої кооператорам удалося досягти домовленостей з Нафтосиндикатом та Південсілло на збільшення закупівель солі та гасу [13, 125].

Правління ВУКС звернулося з проханням до керівництва УСРР допомогти в погашенні заборгованості державним структурам у сумі 990 тис. червінців. Зокрема, в клопотанні зазначалось: „Якщо в інтересах країни зберегти споживкооперацію, то необхідно прийти їй на допомогу і повернути хоча б десяту частину того, що в неї було забрано державою”. На засіданні РНК УСРР 30 листопада 1923 р. вирішили виділити ВУКС із коштів Наркомфінансу кредит розміром 2 млн крб. ВУЦВК на початку грудня 1923 р. звільнив від державного податку сільські та робітничі кооперативи, що мали обіг не більше 20 тисяч червінців за рік [14, 88 зв.]. Водночас заходи щодо скорочення термінів реалізації товарів дали можливість упродовж грудня 1923 р. знизити торговельні витрати ВУКС до 5% до обороту [15, 119].

Таким чином, протягом 1923 р. торговельна діяльність споживчої кооперації УСРР відбувалася в умовах дисбалансу цін, погіршення умов розрахунків із державною промисловістю. Щоб покращити своє фінансове становище, кооператори підвищували торговельні націнки. Проте це знесиловало кооперацію в боротьбі з приватною торгівлею. Держава надавала споживчій кооперації певні кредити, пільги, сприяла налагодженню її взаєморозрахунків з державними підприємствами. Однак ця допомога посилювала одержавлення споживчої кооперації. Вважаємо, що продумана сучасна державна політика щодо законодавчої підтримки власності споживчої кооперації та податкових пільг сприятиме успішному виконанню її основного призначення – задоволення споживчих потреб пересічних громадян у якісній та доступній за ціною продукції. Відтак є сенс у подальшому аналізі науковцями досвіду змагання за споживача між торговельними закладами різних видів торгівлі в ринковому середовищі 1920-х рр.

1. Гетьман Г.А. Кооперативная торговля : развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР). – X : Изд-во при Харьковском государственном университете. – 1985; Греченко В.А. Україна у добу „раннього тоталітаризму” (20-ті роки ХХ ст.). – X : Вид-во НУВС, 2001; Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. – X : Основа, 1992; Лантух В.В. Державне регулювання торгівлі в Україні (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) : історико-економічне дослідження : монографія. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2011; Пиріг О.А. Ринки і торгівля України (історичний аспект). – К., 1996.
2. Коммунистическая партия Украины в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.1. К. : Политиздат Украины, 1976.
3. Рух цін на Україні в 1922 р. // Статистика України. Серія XII. Статистика торгівлі. – Вип. 1. – Т. 1. – X. : Держкомстат України, 1924.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1665.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 1075.
6. Экономическая жизнь. – 1924. – 17 декабря.
7. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 727.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1664.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 616.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1743.
11. Сесія Ради Вукоопспілки // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 10 жовтня.
12. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1743.
13. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп.1. – Спр. 1427.
14. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 616.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1743.

І. А. Фареній

З НАГОДИ ПІВТОРАСТОЛІТНЬОГО ЮВІЛЕЮ ОЛЕКСАНДРА ДАВИДОВИЧА ЧЕРНЕНКА: СЛОВО ПРО „ВІДОМОГО ДІЯЧА СІЛЬСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ” ТА ІСТОРІОГРАФІЮ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ

Півстоліття тому видатний історик української кооперації Ілля Витанович констатував, що про Олександра Давидовича Черненка – „про цю особливо заслужену в українському кооперативному русі й

цікаву людину” – „майже не згадується в історично-кооперативній літературі” [1, 132]. З тих пір мало що змінилося у нашій історіографії. Принаймні вступу цих рядків вдалося не так вже й багато знайти в сучасному інформаційному просторі даних про цю людину [Див.: 1-5]. Якщо прислухатися до звісток сучасників О.Д. Черненка, то у 2012-му році [Див.: 6, 830], а з точки зору нинішніх його земляків, у 2014 році [Див.: 3, 1] виповнюється 150 років від дня народження О.Д. Черненка. Отже, є слушна нагода нагадати суспільству про видатного громадської діяча українського села, самовіддану кооперативну працю Олександра Давидовича Черненка та спробувати розібратися в тих обставинах, що віднесли його на узбіччя історіографічної уваги.

Слід зазначити, що О.Д. Черненка історико-кооперативна література не жалувала завжди – з часів її виникнення. Перші праці з історії української кооперації, написані його сучасниками П.Н. Пожарським [7-8], П.Ф. Височанським [9], М.І. Мандрикою [10], П. Мохором [11], взагалі не згадують про Черненка. Це видається досить дивним, оскільки вони не могли не знати про його діяльність. Сказане передусім стосується П.Н. Пожарського – голови ради Київського союзу установ дрібного кредиту „Союзбанку”, до складу засновників та колегіальних органів управління якого входив і О.Д. Черненко. До визначених Петром Ничипоровичем Пожарським у своїх працях з історії кооперативного руху „піонерів” та „апостолів” української кооперації, Олександр Давидович Черненко потрапити не удостоївся. Не можна не помітити, що не згадує у своїх працях П.Н. Пожарський і свого попередника на посаді голови ради Київського союзу установ дрібного кредиту, добре відомого кооперативного діяча епохи становлення кооперації, ініціатора і практика союзного єднання кооперативів, редактора журналу „Сплотчина”* Олександра Олександровича Беретті. П.Н. Пожарський чітко висловив свою позицію стосовно ключових осіб у кооперативному будівництві України. „Баллін, Козлов, Галаган, Левитський, Доманицький та Юркевич ... Інших імен, – говорив Петро Ничипорович, – інших стовпів української кооперації ми поки що не знаємо” [12, 19].

Ні в якому разі не піддаємо сумніву право наших славних кооперативних діячів та істориків на власну позицію відносно того, хто якої слави заслужив. Однак, чи не маємо ми тут справу з впливом особистих чи корпоративних мотивів на висвітлення історичних подій? Не хотілося б кидати тінь на видатного кооперативного діяча та першого історика українського кооперативного руху П.Н. Пожарського, однак логіка мимоволі штовхає до думки, що, мабуть, між ним і О.Д. Черненком (очевидно, також і О.О. Беретті) в тому-таки Київському союзі установ дрібного кредиту існувала певна специфіка особистих та службових відносин, яка безпосередньо впливала на зміст його праць. Зусилля піонера кооперативного історіописання не минули даром для пам’яті про Олександра Давидовича Чернетка. Незважаючи на усі заслуги, вони надійно відвернули від нього увагу з боку наступних поколінь істориків кооперації.

* „Сплотчина” – слов’янізований варіант терміну „кооперація”, запропонований О.О. Беретті.

Тенденція розвитку історіографічного процесу, на превеликий жаль, змушує шукати підтвердженнь вагомості постаті О.Д. Черненка. Вони, дійсно, існують і переконливо вказують на незалужене замовчування діяльності відомої людини. За часів життя Олександра Давидовича громадськість беззастережно визнавала його значущість для розвитку кооперативного руху. У 1908 році часопис соціал-демократичного спрямування „Слово” характеризував О.Д. Черненка як „відомого діяча сільських кооперативів” [13, 12]. У наступному, 1909-му, році журнал з питань споживчої кооперації „Союз потребителів” повідомляв про 25-річчя кооперативної діяльності Олександра Давидовича та проінформував, що з нагоди такої події в Коростешівській учительській семінарії запроваджено стипендії на честь його імені, і назвав Черненка „видатним кооперативним працівником Південно-Західного краю” [14, 265-266]. У 1918 році журнал кредитної кооперації „Комашня” повідомляв вже про 35-річчя кооперативної діяльності О.Д. Черненка. У журналі були опубліковані нариси Ф. Матушевського та Х. Барановського про його роботу, а також вітальні телеграми від Київського союзу установ дрібного кредиту. Правління „Союзбанку” увінчало Олександра Давидовича титулом „батька Уманської кооперації” [15, 843]. А Федір Матушевський підніс його ще вище – до першопроходців і основоположників кооперативної справи взагалі. „В особі О.Д. Черненка, – писав Матушевський, – українська кооперація має одного з перших і найвидатніших своїх діячів ...” [6, 830]. На підтвердження своїх слів він вказував, що О.Д. Черненком організована безпосередньо або за його участю третина кооперативів Київської губернії [6, 831]. Якщо навіть цей показник у декілька разів перебільшений, то на рахунок О.Д. Черненка не менше сотні створених кооперативних товариств. Однією людиною при тодішніх засобах зв’язку, відсутності коштів та роботі на громадських засадах такий обсяг діяльності міг бути подоланий лише внаслідок велетенського фізичного та морально-психологічного напруження і високої відданості інтересам народу.

Одну з помітних ролей у започаткуванні та становленні кооперативного руху в Україні відводив О.Д. Черненку колега П.Н. Пожарського по кооперативній роботі в тому ж таки Київському союзі установ дрібного кредиту, і, що символічно, голова правління цього союзу, який, до речі, був абсолютно не причетний до благородної справи історіописання, Христофор Антонович Барановський [Див.: 16].

Щоб не дати приводу для підозр у замовчуванні певних епізодів, пов’язаних з високими оцінками Черненка, скажимо і таке. Висока оцінка Олександра Давидовича з боку Х.А. Барановського також може бути пов’язаною з особистим ставленням до нього. Черненко – шкільний вчитель Христофора Барановського. В юному віці залучив його Олександр Давидович до кооперативної роботи. Барановський за рекомендацією Черненка став розпорядником Дзензелівського ощадно-позичкового товариства на Київщині, в якому виявив свої високі здібності у справі кооперативного кредиту і здобув визнання кооператора і талановитого фінансиста. Цілком можливо, що Христофор Антонович був вдячний Черненкові у визначенні свого життєвого шляху і лише тому не жалів для нього гарних слів. Однак вже те, що

Олександр Давидович Черненко виховав Барановського – визначного діяча кредитної кооперації, є його великою заслугою перед українським кооперативним рухом. До речі, у тому ж таки Дзензелівському товаристві Черненко незмінно очолював раду і за основними організаційно-фінансовими показниками це товариство посідало друге місце серед кредитних кооперативів Російської імперії. Активно працював у свій час Олександр Давидович і в Немирненському ощадно-позичковому товаристві, яке також було лідером на кредитно-кооперативному фронті – обіймало друге місце за тим же показником [Див.: 17, 272]. Такий здобуток вже сам по собі високо підносить постать О.Д. Черненка як кооператора.

Не випадково заслужив Олександр Давидович Черненко широке визнання серед сучасників. Водночас він, очевидно, не мріяв про славу, не думав про увічнення свого імені, не гадав чи залишиться в історичній свідомості наступних поколінь. Однак його небуття не може прикрашати нашу сучасність. Олександр Давидович Черненко заслужив собі місце серед видатних українських кооператорів і його діяльність не повинна обходити нашу наукову і навчальну літературу.

Користуючись нагодою предметної розмови про кооперативних діячів часів зародження та ставлення в Україні кооперативного руху, слід визнати, що історія вітчизняної кооперації в особах, схему якої визначив П.Н. Пожарський, а слідом за ним і вся наша кооперативна історіографія, не може претендувати на бездоганність. І справа не тільки в постаті О.Д. Черненка. Міфологізованість у висвітленні П.Н. Пожарським діяльності видатних українських кооператорів була помічена ще П.Ф. Височанським – також відомим істориком часів зародження історіографії кооперативного руху. Він вважав необґрунтованим вважати М.П. Балліна – видного ідеолога кооперації перших пореформених десятиліть – свідомим українцем. Твердження П.Н. Пожарського, „що Баллін був „українець”, що його син теж „українець”, а жінка теж „українка””, П.Ф. Височанський розглядав як безпідставні і, з точки зору автора цих рядків, обґрунтовано, опираючись на надійну джерельну базу, писав: „В національних поглядах Балліна ми бачимо російського інтелігентна-народника 60-х років, який співчував народній літературі „южно-руської національності” як етнографічному факторові, і на який він дивився з висока, через окуляри столичного інтелігента” [18, 33-34]. Щоправда, П.Н. Пожарський, очевидно, відчуваючи надто високу вразливість своїх поглядів на національну свідомість М.П. Балліна, писав і таке: „... про Балліна ми не можемо з певністю сказати, чи він був цілком свідомим українцем. Про його ми, взагалі, маємо мало відомостей” [Див.: 12, 19]. Однак Височанський не розвивав тему об’єктивного визначення ролі усіх провідних кооператорів – очевидно у ті часи була потреба звеличення певних осіб в інтересах кооперативного розвитку, з якою він не міг не рахуватися.

Автору цих рядків цілком зрозуміло, що П.Н. Пожарський не лише займався замовчуванням діяльності О.О. Беретті, О.Д. Черненка та й інших видних кооператорів. Наприклад, чому б Пожарському було не знайти місце серед визначених

ним „піонерів” та „апостолів” української кооперації Ю. Іванченку – голові першого в Наддніпрянській Україні кооперативного союзу? Чи помістити до пантеону стовпів національної кооперації Дмитра Марковича – відомого українського громадського та кооперативного діяча, організатора кооперативного руху на Волині і Поділлі?

Замовчуючи про одних кооператорів, П.Н. Пожарський вдавався до гіперболізації результатів кооперативної праці інших. Візьму на себе гріх сказати: у чому можна побачити визначну роль Й.В. Юркевича – за визначенням Петра Ничипоровича, „другого апостола української кооперації”? [Див.: 7, 672-675]. Незаперечно, був він кооператором справним і дуже авторитетним, відомим на всю країну громадським діячем. Найкращим підтвердженням тому великий резонанс з приводу смерті Йосипа В’ячеславовича – чимало часописів помістили некрологи [19-21]. Однак звідки дістався йому статус апостола української кооперації? Створив він кооператив зразковий, користувався великою шаную серед селян, брав участь у кооперативних з’їздах – невже цього достатньо для піднесення до апостольства? Такого рівня сільських кооператорів було сотні. Щоправда, один з відомих дослідників кооперації Б. Стопневич вказував, що слідом за Й.В. Юркевичем згадані сотні й прийшли у кооперативний рух – інтелігенція за його прикладом взялася до кооперативної роботи серед народу [22, 53]. Від себе, від власної науково-пошукової роботи можу додати: слава про громадську працю Йосипа В’ячеславовича трималася довго, і в 1920-х роках сільськогосподарська і кооперативна преса відзначала його добрі справи [Див., зокрема: 23] – це більше ніж через десять років після смерті діяча, при чому в ідейному відношенні надзвичайно бурхливих років. Однак все ж таки, чи є підстави говорити про апостола кооперації, який з’явився через півстоліття після того як виник предмет його створіння? Якщо навіть взяти до уваги тенденції розвитку українського кооперативного руху, становлення якого відбулося на початку ХХ ст., відкривачем національного ества кооперативного господарювання Й.В. Юркевич не виглядає.

Хай вбачають мені поборники світлого образу Василя Миколайовича Доманицького, що автор цих рядків дістанеться й питання створення П.Н. Пожарським й іншого „апостола”. Звичайно, заслуги Василя Миколайовича Доманицького перед українською кооперацією очевидні. Його авторитет зумовив поповнення лав кооперативного руху інтелігенцією, яка виступала ідейним ватажком та організатором кооперативного життя. Праці Доманицького з питань кооперативної роботи мали великий вплив на народні маси і зпричинили хвилю кооперативної самоорганізації селянства. Засновані ним сільські кооперативи служили зразком для наслідування, а сам Василь Миколайович у період проживання на селі виконував роль кооперативного інструктора для селян ближчих місцевостей. Однак звідки при цих усіх заслугах дістався титул „батька української кооперації”, яким нагородив його П.Н. Пожарський. При цьому, як вказував Петро Ничипорович, всі інші кооператори „тільки діти нашого першого національного кооператора” [24, 2-4], який „поширив по всій Україні ідею української національної кооперації” [8, №5-6, 102]. Інший

фундатор кооперативного історіописання – М.І. Мандрика – також відводив Доманицькому роль, свого роду, месії української кооперації. Він писав, що „його ідеологія її і погляди на кооперацію мали величезне значення. ... він бачив кооперації потужний фактор духовного та економічного відродження народу”. „Погляди В.Н. Доманицького блискуче підтвердилися життям”, „Діло В.Н. Доманицького продовжували ... молоді громадські діячі та кооператори; погляди його отримували подальший розвиток”, – писав Мандрика. Водночас вирвалися в М.І. Мандрики і цілком конкретні дані щодо кооперативної роботи В.Н. Доманицького: „... практичні успіхи його діяльності ... не великі: він організував у рідному с. Колодистому ощадно-позичкове товариство” [25, 655].

В.М. Доманицький, відігравши непересічну роль у популяризації ідей кооперації та її поширення як форми господарювання, не був ні теоретиком українського кооперативного руху, ні творцем національної кооперативної системи. До того ж захопився цей „апостол” і „батько української кооперації” кооперативною справою під впливом іншого батька – артільного – Миколи Левитського. Про це залишили свідчення як Левитський, так і сам же Доманицький. Микола Васильович Левитський, зокрема, писав: „Мені згадуються всі наші зустрічі з Вас. Мик. Доманицьким ... він не раз казав мені, що його робота в кооперації безпосередньо зв'язана з моєю працею ...” [26, 1 зв.]. Сам же Доманицький у своєму листі до М.С. Грушевського говорив, що „богам було угодно зробити з мене Миколу Левитського в мініатюрі ...” [27, 195 зв.]. Як видно, Василь Миколайович був об'єктивним стосовно до себе, адже в особі „артільного батька” Миколи Левитського, дійсно, маємо і теоретика, і практика національної кооперації. Він першим відкрито у 1890-х роках виступив з ідеєю про взаємопов'язаність розвитку кооперації і вирішенням національного питання [28, 20, 26; 29, 52]. Позиція „артільного батька” М.В. Левитського була широковідомою і визначала настрої громадськості. Про це свідчать спогади відомого державного і політичного діяча Б.М. Мартоса, який писав, що під час пошуків „досягнення господарської незалежності” України, частина інтелігенції „висунула гасло: творити українську буржуазію ..., але більшість прислухалася до закликів Миколи Левитського ... шляхом кооперації підняти ... економічну силу та національну свідомість” [30, 223].

Хтозна як склалася б доля української кооперації, якщо б не спостигла Доманицького і Юркевича в 1910 році смерть? Їхній потенціал безперечно реалізувався б у широкі громадсько-кооперативні проекти, серед яких, можливо, була б і національна кооперація. Однак сталося по-іншому – зусиллями перших творців кооперативної історіографії і без того світлий образ В.М. Доманицького і Й.В. Юркевича був гіперболізований і міфологізований. На те, звичайно, були вагомі причини – кооперативному руху були потрібні незаперечні авторитети, люди-символи, здатні стати зразком для наслідування, прикладом жертвовної самовідданої праці на благо українського народу та підтвердженням існування української кооперації як самодостатнього організму – зі своєю ідеологією, концепцією розвитку, зі своїми власними бездоганними лідерами. Та обставина, що кандидатури на „апостолів” з 1910 року були вже мертвими (а „піонера” М.П. Балліна ще раніше – у 1904 році – не стало) значно додало їм шансів. Про мертвих говорити позитивно було не складно і, що не

менш важливо, вони не створювали конкуренції. Деяко міфологізовані покійні кооперативні діячі виконували свою роль і не заважали рухатись кар'єрними східцями у кооперативних структурах живим, молодим амбітним кооператорам – вірним продовжувачам справи „піонерів”, „апостолів” і „батьків”. При цьому декому могло стати недоцільним піднімати і без того високий авторитет М.В. Левитського, О.О. Беретті, О.Д. Черненка та інших, які ще були серед живих. Останні дійсно належали до першопроходців кооперативної справи, мали великий вплив і, мабуть, заважали утверджуватися новому поколінню кооперативних працівників. Очевидно таким був об'єктивний ґрунт для вибудовування П.Н. Пожарським та М.І. Мандрикою схеми національного міфу української кооперації, який відображає тенденції взаємостосунків у кооперативному середовищі Наддніпрянської України.

Потрібно визнати, що між „апостолами” кооперативного руху та чималою когортою кооперативних працівників 1910-х – 1920-х років була суттєва різниця. Перші створювали кооперацію як таку – укорінювали в масовій свідомості нові ідеї і організовували кооперативи. Для них було головним за будь-яку ціну витворити раніше невідому форму соціального буття. Другі – шукали в умовах вже створеної розгалуженої кооперативної мережі та її посадових структур сферу своєї реалізації, високого соціально-професійного статусу, а часом просто задоволення кар'єрних амбіцій. Різні покоління діячів кооперації не без проблем знаходили порозуміння між собою. Не випадково у 1923 році П.Ф. Височанський писав: „Нам, молодшому кооперативному поколінню ... може трудно тепер обгнути, зрозуміти ... добу кооперативного апостольства” [31, 15].

Поява нового покоління діячів кооперації була закономірною і, поза сумнівом, прогресивною фазою розвитку кооперативного життя. Однак вона не уникла проблем якості кадрів. З одного боку, існувала об'єктивна необхідність зростання кількості кооперативних працівників, а з іншого, по мірі нарощування кількісного складу значно ускладнювалася, зумовлена посадовою ієрархією, система взаємовідносин у середовищі кооперативної громадськості. Очевидно, специфіка започаткування історіографії кооперативного руху далеко не єдина справа, на якій позначався процес формування кадрів професійних кооператорів.

Не стане зайвим також зазначити, що формування міфу національної кооперації з боку піонерів кооперативного історіописання могло мати як предметно-цілеспрямований характер, так і зумовлюватися корпоративною замкненістю чи домінуванням середовища, з яким вони постійно контактували, та викликаними ним уявленнями про історичне минуле та тодішнє сьогодення кооперативного життя в Україні. Особисто-корпоративні устремління могли бути ними не вповні усвідомлено екстраполюватися на цілі і завдання кооперативного руху як такого. Тому замовчування чи применшення ролі певних діячів кооперації не обов'язково мало характер продумано-цілеспрямованої акції. Воно могло зумовлюватися і обмеженими уявленнями про витoki і тенденції кооперативного життя, які побутували в колах певної частини кооператорів. П.Н. Пожарський, коли говорив, що „інших стовпів української кооперації ми поки що не знаємо” [12, 19], вірогідно у певній формі, дійсно, демонстрував свою справжню обізнаність. Тому цілком можливо: характер початкового кооперативного історіописання відображав і був

зумовлений рівнем розуміння кооперативного життя його творцями, замкнутого інтересами певної частини кооперативних працівників, до яких ці історіописці належали.

Автор цих рядків, зрозуміло, передбачає, що йому можуть дорікати за такого роду увагу до провідних кооперативних діячів. Адже виявлена ним прискіпливість (яка має шанси бути розціненою деякими читачами цієї розвідки як упередженість і необ'єктивність) може здатися спроможною негативно вплинути на авторитет визнаних кооператорів. Передбачаючи такий розвиток подій, не відмовимося від того, щоб сказати: на превеликий жаль, сьогодні важко знайти тих, хто виховує або виховується на діяльності кооператорів. Тому не буде зайвим скористатися паузою у кооперативно-виховному процесі, щоб краще проникнутися заслугами „стовпів української кооперації”. До того ж, не складно помітити, що автор розвідки зовсім не має наміру підірвати авторитет відомої плеяди українських кооперативних діячів і підкреслює їхню вагому роль у розбудові кооперативного життя. Водночас і відображення справжніх заслуг маловідомих постатей не привід для критики, адже суспільна мораль не вчить замовчувати про високі якості і справи людей.

Зрештою, якими б не були негативні наслідки представленого бачення ролі відомих і невідомих трударів „кооперативної ниви”, все ж, сподіваємося, ніхто не стане заперечувати цілком природну необхідність достовірного уявлення про наше кооперативне минуле, а з ним і намагання побачити справжні перипетії перших кроків історико-кооперативної літератури.

До того ж, не зайвим буде звернути увагу на досвід минулого і з практичної сторони. Хіба нинішня ситуація в кооперативному русі не вимагає популяризації роботи справжніх кооператорів, посиленої уваги до кращих зразків кооперативної роботи, зрештою – наявності неформальних лідерів національного масштабу? Щоправда, вирішуючи це питання не обов'язково займатися міфологізацією сучасних кооперативних працівників за зразком початку ХХ ст. Рано чи пізно надмірний пропагандистський розмах здатний покрити тінню і славні, і проблемні сторони буття. Щиро сподіваємося, що показані нами особливості започаткування кооперативного історіописання негативно не вплинули на практику кооперативного життя наших пращурів і вони змогли скористатися досить ризикованим ідеологічним маневром перших істориків української кооперації.

Зародження кооперативної історіографії було підпорядковано її творцями поточним інтересам кооперативного руху, передусім становленню української кооперації як самостійного національного громадсько-економічного організму та його керманічам. Є підстави припустити, що внутрішні питання взаємостосунків між різними поколіннями кооператорів позначилися на змісті перших доробків з історії кооперативного руху в Україні і вони вплинули на утвердження певного бачення ролі тих чи інших кооператорів. В результаті цього незаслужено постраждав авторитет ряду діячів кооперації, зокрема Олександра Давидовича Черненка. Це тим більше прикро, що останній відзначався широкою скромністю, не здатністю до заходів з популяризації свого імені. О.Д. Черненко заслугогував саме самодіяльного визнання з боку громадськості. Певною мірою, так і відбулося. Однак тактика і стратегія певних кіл кооператорів загальмувала закарбування його постаті

в історіографічному просторі. За ради справедливості та достовірного бачення процесів кооперативного життя заслуги цієї людини мають бути належно відображені в історичній літературі та повинні зайняти почесне місце в історичній пам'яті нашого народу.

1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964.
2. <http://dzenzelivka.ua>
3. Дудник Ю.П. Олександр Давидович Черненко. – Рукопис. – Дзензелівка, 2006.
4. Ленченко Ф.І., Пак В.П. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини (1866-2003 рр.). – Київ: Ірідіум, 2002.
5. Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003.
6. Матушевський Ф. Свято чистої серцем людини. 1883-1918. 35 літ праці на кооперативній ниві Олександра Давидовича Чернетка // Комашня. – 1919. – №45-47.
7. Краєвий Я. Полвека кооперативного движения на юге России / [спр. ім.'я: П.Н.Пожарский] // Муравейник. – 1916. – №38-39.
8. Пожарський П.Н. Нариси з історії української кооперації // Українська кооперація. – 1918. – №4, №5-6.
9. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. У 2 чч. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – Ч.1: Дорадянська доба.
10. Мандрика М. Коротенька історія кредитової кооперації на Україні та на її околицях / М.Мандрика. – Катеринослав: [Б. в.], 1917.
11. Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. – Київ: Видання Смілянського кооперативного технікуму, 1924.
12. Пожарський П. Українська кооперація // Українська кооперація. – 1918. – №1.
13. Кооперативний рух на Україні за минулий тиждень. На Київщині // Слово. – 1908. – №43.
14. Стипендія імені кооператора // Союз потребителів. – 1909. – №11-12.
15. Телеграми О.Д.Черненкові в день 35-літнього ювілею // Комашня. – 1919. – №45-47.
16. Барановський Х.А. До тридцятип'ятилітнього ювілею Олександра Давидовича Чернетка // Комашня. – 1918. – №45-47.
17. Тотомианц В.Ф. Кооперація в руской деревне / Издание М. и С. Сабаникова. – Москва: Типо-литография Т-ва И.Н.Кушнерев и К°, 1912.
18. Височанський П. Нове про Балліна // Правобережний кооператор. – 1922. – №9-10.
19. В.Г. Памяти кооператора Осипа Юркевича // Наше дело. – 1910. – №22.
20. Немоловський І. Памяти О.В.Юркевича // Наша кооперація. – 1913. – №23.
21. Сріблянський М. Д-р Осип Юркевич // Село. – 1910. – №46. Д-р Осип Юркевич // Українська хата. – 1910. – Кн.10.
22. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні (спроба історико-статистичного начерку). – Полтава: Видання Полтавської спілки споживчих товариств, 1919.
23. Ворожко Я. Кривинське споживче товариство (Історична справка) // Правобережний кооператор. – 1922. – №7-8.
24. Краєвий Я. Великі роковини // Наша кооперація. – 1913. – №15-16.
25. Мандрика [М.І.]. Как шло развитие кредитной кооперации на Украине // Муравейник. – 1916. – №38-39.
26. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.327. – №1463.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Од.зб.457.
28. ІР НБУВ. – Ф.327. – №548.
29. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів, 1897-1906. – Торонто: Срібна сурма, 1972.
30. Мартос Б. Визвольний здвиг України. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: [Б.в.], 1989.
31. Височанський П. Сорок п'ять літ (До 45-ти літнього ювілею М.В.Левитського) // Українська кооперація. – 1923. – №9-10.

Особенности аграрного развития у 1920-х – 1990-х роках

С.Н. Андреенков

МЕРЫ ГОСУДАРСТВА ПО УВЕЛИЧЕНИЮ ПРОИЗВОДСТВА ПРОДУКЦИИ ЖИВОТНОВОДСТВА В 1953–1964 ГГ. В СИБИРИ

Целесообразность анализа темы обуславливается её значением в решении вопросов, связанных с оценкой потенциала, характера и результатов аграрных преобразований Н.С. Хрущёва, а также определением реальных возможностей, преимуществ и недостатков советской системы хозяйствования в целом, которое необходимо для более глубокого понимания сути экономических процессов в современной России.

Цель настоящей работы состоит в выявлении предпосылок, хода и последствий проведения в Сибири, крупном сельскохозяйственном регионе СССР, мероприятий по увеличению производства продукции животноводства. Выбор данного направления аграрной политики государства в качестве предмета исследования обусловлен особым значением животноводческого производства в решении обострившейся в начале 1950-х гг. продовольственной проблемы. Животноводство было важной и в то же время самой проблемной отраслью советского сельского хозяйства, поэтому властям приходилось уделять ему немало внимания.

Поставленная проблема нечасто становилась предметом специального научно-исторического исследования. В постсоветский период на общесоюзном материале она анализировалась И.Е. Зелениным [1, 104–115]. Региональные аспекты рассматриваемой кампании в научной литературе отражены весьма фрагментарно, что дополнительно побуждает к её изучению.

После смерти И.В. Сталина унаследовавшие высшую власть функционеры связывали подъём животноводства с использованием производственного потенциала колхозно-кооперативной формы хозяйствования и возможностей индивидуальных хозяйств. В связи с этим в середине 1950-х гг. предпринимались попытки децентрализовать и деbüroкратизировать управления колхозами, для укрепления экономики сельхозартелей были повышены цены на их продукцию, упорядочены и уменьшены налоги и подати, увеличены объёмы и улучшены условия кредитования, осуществлялись планы по усилению технической и кадровой базы МТС. Труд колхозников раскрепощался, был ослаблен налогово-податной прессинг на личные подсобные хозяйства (ЛПХ).

Однако данный курс вскоре был заметно скорректирован. Побеждавший в борьбе за высшую власть глава КПСС Н.С. Хрущёв в силу ряда

субъективных и объективных причин сделал ставку на проведение мер мобилизационного и организационно-хозяйственного порядка. Пленум ЦК КПСС в январе 1955 г. поставил задачу повысить животноводческое производство до уровня, позволяющего удовлетворять все потребности населения в мясе, молоке, масле, яйцах и др. продуктах, и дал указание в течение 5–6 лет увеличить его объёмы в 2–2 с лишним раза. Ответственность за выполнение этих заданий возлагалась на партийные и советские органы. Они должны были разработать на местах мероприятия по крутому подъёму животноводства, предусмотрев максимальное использование имеющихся возможностей, и превратить колхозы и совхозы в основных производителей животноводческой продукции [2, 329–365]. После пленума местные власти стали устанавливать для хозяйств сверхплановые задания по её производству и заготовкам.

Фактором увеличения продуктивности животноводства считалось укрепление кормовой базы за счёт повышения масштабов выращивания кукурузы, которая шла на смену малоурожайным сеяным травам и другим традиционным кормовым культурам. С внедрением этой культуры, начавшимся после январского (1955 г.) пленума ЦК КПСС, связывалось решение сразу нескольких проблем: её зелёная масса (стебли, листья и недозревшие початки) позволяла обеспечить скот сочными кормами, а зерно – обогатить их белком для повышения питательности и в целом пополнить зерновые ресурсы государств. Во второй половине 1950-х гг. посевные площади кукурузы были увеличены в сотни раз. В Западной Сибири с 1953 по 1959 гг. они возросли с 2 тыс. до 1357 тыс. га, в Восточной Сибири – с 0,3 тыс. до 386 тыс. га [3, 156–157]. Внедрение «королевы полей», сопровождаемое огромной личной заинтересованностью Н.С. Хрущёва, проводилось в принудительном порядке без учёта климатических и почвенных особенностей регионов и в ситуации недостатка у большинства хозяйств районированных семян, химикатов, специальных машин и кадров, поэтому не дало ожидаемых результатов. Зерновая составляющая кукурузной программы была почти полностью провалена. Ситуация с производством сочных кормов складывалась лучше.

Несмотря на все усилия, развитие общественного животноводства сохраняло застойный характер. Провал планов, принятых на январском (1955 г.)

пленуме ЦК КПСС, становился всё более очевидным. Например, в 1957 г. в 9 регионах РСФСР (из 71) объёмы выпуска мяса и сала в колхозах и совхозах оказались ниже, чем в 1953 г., в 14 субъектах они были равны этому уровню, в 24 – превышали данный показатель только на 1–5 тыс. т и в 24 – были выше его более чем на 5 тыс. т. В Сибири в первую группу не попал ни один регион, во второй оказался Алтайский край, в третьей – Тюменская, Томская, Кемеровская области, Красноярский край, Бурятская и Якутская АССР, в четвёртой – Курганская, Омская, Новосибирская, Иркутская, Читинская области и Тувинская АССР [4, 105–106]. Темпы роста производства мяса в „социалистическом” секторе сельского хозяйства оказались ниже, чем в ЛПХ граждан. С 1953 по 1958 гг. в колхозах и совхозах Западной Сибири оно увеличилось на 35%, в ЛПХ граждан – на 57%, в Восточной – соответственно на 19 и 24%. В середине 1950-х гг. в Сибири 54% всего мяса и молока, а также 76% картофеля и 56% овощей давали индивидуальные хозяйства [3, 235, 238, 240, 243, 338–341].

В конце 1950-х гг. колхозы и совхозы обязали реализовывать грандиозную задачу – в ближайшие годы догнать США по производству мяса, молока и масла на душу населения. Впервые о ней стало известно на совещании работников сельского хозяйства Северо-Запада РСФСР, проходившем в Ленинграде 22 мая 1957 г. Н.С. Хрущёв в своём выступлении призвал колхозников и рабочих совхозов увеличить к 1960–1961 гг. выпуск мясной продукции в 3,2 раза по отношению к 1956 г. [5, 448–450]. В 1957 г. с осуществлением этой программы возникли трудности. Против её реализации выступила «антипартийная группа». После победы над политическими противниками глава партии вновь поставил вопрос о необходимости скорейшего повышения объёмов животноводческого производства в СССР до уровня США. Выполнить эту задачу теперь уже планировалось к 1965 г. Выпуск мясopодуктов к этому сроку должен был возрасти более чем в 3 раза по отношению к показателям 1957 г.

В этот же период в целях повышения производительности труда селян на общественных полях и фермах стала проводиться политика ограничения ЛПХ. Руководителям совхозов и колхозов было поручено организовать скупку скота у граждан, проживавших на их территории, а также у жителей городов и рабочих поселков. Последним в середине 1959 г. законодательно запретили заниматься индивидуальным животноводством. На приобретение скота у населения сельхозпредприятиям выделялись значительные финансовые средства. Личный скот скупался в принудительном порядке по заниженной цене. Руководители хозяйств зачастую использовали его как резерв для выполнения повышенных обязательств по животноводству, поэтому стремились закупить как можно больше голов скота. В итоге его численность заметно сократилась, производство мяса, молока и яиц в ЛПХ граждан Сибири уменьшилось в среднем на 10%. В 1960–1964 гг. личные хозяйства сибиряков в год давали уже 40% всей мясомолочной продукции [6, 292–293, 296–297, 300–301, 304–305].

Спад производства в ЛПХ усилил нестабильность обеспечения продовольствием жителей городов. В то же время «социалистический» сектор сельского хозяйства был не в состоянии удовлетворить

растущий спрос на продовольствие. Объёмы производства животноводческой продукции существенно увеличились, однако были ниже необходимого уровня. Утроить выпуск мяса явно не удалось. В начале 1960-х гг. количество продаваемых торговыми предприятиями мясомолочных продуктов увеличивалось медленно, а объёмы поставляемого в магазины животного масла заметно уменьшились. В Омской области в 1961 г. объёмы продаж в государственной и кооперативной торговле и поставок этого продукта на предприятия общественного питания относительно 1960 г. составляли только 96%, в 1962 г. – 76, в 1963 г. – 81, в 1964 г. – 91% [7, 198].

Перебои в снабжении населения продовольствием и трудности с выполнением семилетнего плана по сельскому хозяйству заставили Н.С. Хрущёва фактически признать провал прежних аграрных мероприятий. Январский пленум ЦК КПСС 1961 г. принял решение о снижении плановых заданий по сельхозпроизводству, что отчасти обуславливалось широко распространившейся практикой приписок в производственной и заготовительной отчётности [8, 707–714]. Многим регионам не удалось выполнить повышенные «социалистические обязательства» по выпуску животноводческой и другой продукции, поэтому их руководство часто шло на обман государства. В 1960 г. с громким скандалом была разоблачена фальсификация итогов мясopазготовок в Рязанской области, глава которой А.Н. Ларионов, не выдержав позора, покончил жизнь самоубийством. В конце мая 1962 г. были повышены закупочные цены на продукцию животноводства. На скот и птицу они увеличивались на 35%, на масло – на 10 и на сливки – на 5%. Убытки государства предполагалось компенсировать за счёт подъёма розничных цен на мясные продукты в среднем на 30% и животное масло – на 25% [9]. Эта мера кардинально не улучшила положение в отрасли, зато возмутила основную массу горожан и спровоцировала кровавые события в Новочеркасске.

Однако принятие экономических мер Н.С. Хрущёв всё-таки не считал делом первостепенной важности. Решение производственных задач в первую очередь связывалось с усилением партийно-государственного руководства отраслью, которое, по его мнению, ослабло. В 1961–1962 гг. органы управления аграрным сектором подверглись существенной перестройке. Министерство сельского хозяйства СССР было перенесено из Москвы в сельскую местность, вместо районных структур создавались производственные колхозно-совхозные управления, обкомы партии были разделены на сельские и промышленные. В итоге численность чиновников увеличилась. Административное давление на хозяйства усилилось.

Очевидное банкротство административно-командных методов управления заставило Н.С. Хрущёва вновь обратить внимание на проблемы экономики сельского хозяйства и социальные вопросы. В 1963–1964 гг. правительство приняло ряд решений, направленных на повышение доходов сельхозпредприятий и их работников. На пленуме ЦК партии в декабре 1963 г. было принято решение о существенном увеличении объёмов производства средств агрохимии. Планы всеобщей химизации

сельского хозяйства стали важной составляющей развернутой программы интенсификации отрасли, принятой пленумом ЦК партии в феврале 1964 г. [10, 380–390, 399–405].

Основным условием интенсивного ведения животноводства называлось обеспечение скота разнообразными и полноценными кормами. Укрепить кормовую базу планировалось путём расширения посевов и повышения урожайности кукурузы, гороха, сахарной свеклы и других культур, расширения промышленного производства комбинированных кормов, а также за счёт более рационального использования лугов и пастбищ. Питательность кормов должны были повысить химические добавки. Подъём животноводства связывался также с организацией рационального кормления и содержания скота, применением наиболее прогрессивных методов откорма и нагула животных, улучшением их породности. Планировалось значительно укрупнить животноводческие фермы и усилить их специализацию, что позволит снизить себестоимость продукции. В первую очередь такую работу намечалось завершить в птицеводстве [10, 407–409].

Таким образом, бюрократический диктат в такой сложной отрасли, как животноводство, доказал свою неэффективность. Ставка была сделана на интенсивные методы увеличения объёмов сельхозпроизводства.

1. Зеленин И.Е. *Аграрная политика Н.С. Хрущёва и сельское хозяйство*. – М., 2001.

2. *Директивы КПСС и советского правительства по хозяйственным вопросам (1917–1957)*. – М., 1958. – Т. 4.

3. *Сельское хозяйство СССР: Стат. сб.* – М., 1960.

4. *Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ)*. – Ф. 5. – Оп. 24. – Д. 205.

5. *Хрущёв Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства*. – М., 1962. – Т. 2.

6. *Сельское хозяйство СССР: Стат. сб.* – М., 1971.

7. *Народное хозяйство Омской области: Стат. сб.* – Омск, 1969.

8. *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.)*. – М., 1968. – Т. 4.

9. *Правда*. 1962. 1 июня.

10. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. 9-е.* – М. 1985. – Т. 10.

О.А. Білик

ДИСКРЕЦІЙНИЙ ХАРАКТЕР ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1920-Х РР.

У сучасних умовах соціально-економічного розвитку України саме фіскальна політика держави визначає характер та мету податкової системи, яка передусім має забезпечити фінансування видатків держави необхідними ресурсами. Історично склалось так, що в економічній думці вчені розрізняють два рівні фіскальної політики. Перший – дискреційна фіскальна політика, тобто система заходів, яка передбачає цілеспрямовані зміни в розмірі державних витрат, податків і сальдо державного бюджету. Другий – недискреційна фіскальна політика або автоматична фіскальна політика, за якої бюджетний дефіцит та бюджетний надлишок виникають автоматично,

внаслідок дії автоматичних стабілізаторів економіки. У період становлення радянського суспільства саме фіскальна політика з усім її розмаїттям заходів дала можливість збудувати Соціалістичну Радянську імперію. Тому не випадковим, на наш погляд, є звернення до питання дискреційного характеру податкової системи на селі, зокрема, тих її особливостей, які стосуються українського селянства, оскільки останнє завжди займало провідні позиції в соціальній структурі СРСР. Науковий інтерес до окресленої теми зумовлений відсутністю конкретних робіт, у яких би з'ясовувалося це питання. З огляду на це автор статті ставить за мету дослідити характер податкової системи, яка діяла в українському селі у першій половині 20-х рр. ХХ ст.

Частково окреслена тема вже мала місце в роботах ряду сучасних дослідників, зокрема, В. Данеленка [2], С. Корновенка [11], Н. Тепцова [18], А. Толкушина [19].

Господарська розруха, яка була спричинена тривалими війнами, нестійкою валютою, що породила інфляцію, стрибки цін та спекуляцію, відсутність торгівельного обігу, а також необхідність організації нового податкового апарату наштовхнули на думку радянську владу поряд із недосконалими й мало результативними в умовах 20-х рр. ХХ ст. видів прямого оподаткування широко застосувати систему додаткових стягнень та повинностей. 21 березня 1921 р. було прийнято Декрет „Про заміну розкладки продовольчим податком”, а 28 березня прийнято Декрет РНК про розмір продовольчого податку на 1921 – 1922 рр. Наголошувалося, що обсяг податку зменшився порівняно з оподаткуванням по розверстці, і в подальшому його загальна сума „повинна бути постійно зменшувана по мірі того, як відновлення транспорту і промисловості дозволить Радянській владі отримувати продукти сільського господарства в обмін на фабрично-заводські та кустарні продукти”.

Відповідно до рішень X з'їзду, продподаток встановлювався в розмірі 117 млн. пуд, тобто був значно меншим за продрозкладку, визначену на 1920 – 1921 рр. (160 млн. пуд.). Проте, як свідчать джерела, в Україні, на відміну від інших радянських республік, надалі продовжувала діяти продрозкладка [11, 54]. Лише 27 березня 1921 р. ЦВК та РНК УСРР прийняли спеціальне звернення до селян республіки з приводу заміни продрозверстки продподатком. 29 березня 1921 року РНК УСРР видав Декрет „Про натуральний податок на зернові продукти”. Селяни, які виконали продрозкладку з урожаю 1920 року, могли вільно розпоряджатися своєю продукцією. По чотирьох губерніях, які мали найбільший відсоток виконання продрозкладки, залишок заборгованості списувався [11, 54]. Реально вже під час жнив 1921 р. стало очевидним, що продподаток на зерно виявився більшим за минулорічну продрозкладку. Разом із цим, урожай зернових в Україні 1921 р. становив 277 млн. пуд, що було удвічі менше, порівняно із 1920 р. – 513,5 млн. пуд [15, 147].

Відповідно до постанови „Про натуральний податок на хліб, картоплю і олійне насіння”, загальна сума податку становила 126 млн. пуд зерна замість 180 млн. пуд, згідно із розкладкою [7, 265]; річний натуральний податок м'ясом складав 2,4 млн. пуд замість 6,54 млн. за розкладкою [7, 361]. Рештою продукції селяни могли розпоряджатись за власним

бажанням: „Всі залишки зерна, овочів і фуражу, м'яса, молочних продуктів і сировинних, що залишаються в господарстві, після виплати продподатку є повною власністю господаря, яку ніхто не може забрати” [7, 363].

Характерною рисою податкової системи було те, що, розпочинаючи свій господарський рік, селянин не знав всієї суми податку, яку йому потрібно було сплатити, а це вносило невизначеність у хід податкової кампанії. „Не дивлячись на швидкість, з якою видавалися декрети та інструкції, постанови ВЦВК про те, щоб закон про податок був надрукований повністю до початку весняних польових робіт, щоб селяни знали про розміри своїх зобов'язань, це не було зроблено. Більшість розпоряджень були розроблені та побачили світ в ході вилучення податків і внесли розлад в попередній план на місцях. Така поспішність в розробці законодавства відобразилась і на самій системі податкової політики” [3, 28-29].

Незмінним в новій системі місцевих податків залишалася чисельність, дрібність, навіть дріб'язковість податків. Кожен продукт мав свій термін сплати, що порушувало єдність податкової системи. Отже, незважаючи на прогресивність нової системи оподаткування та меншу кількість продподаткової норми за продрозкладку, виконати її було дуже складно.

Поряд із продподатком, селянин сплачував: загальногромадянський, подвірно-грошовий, трудгужподаток, збір на користь голодуючих. Крім того, господарі брали участь у ряді інших кампаній, які були не легшими за податки.

За підрахунками статистів, розмір продподатку на Україні становив 33,9% довоєнного прямого податку [21, 206]. За іншими даними, податок на душу населення складав: 1913 р. – 5 крб. 43 коп., 1922 р. – 5 крб. 77 коп. золотом [4, 203]. Разом із тим, у 1922 р. продукція сільського господарства становила лише 50% довоєнної. Отже, реально продподаткові платежі були вищими за довоєнні та продрозверстку. Кампанія зі стягнення податку в Україні мала закінчитися 15 грудня 1921 р. Прибутки від продподатку 1922 – 1923 рр. в Україні склали 102,5 млн. пуд. зерна [10, 379]. Вони на 1/4 частину перевищували показники попереднього року. Однак відсоткова частка республіки у формуванні загальносоюзного хлібного фонду не змінилася [20, 308].

2 листопада 1922 р. РНК та ВЦВК видали Декрет „Про впровадження загальногромадянського податку на відновлення селянського господарства”. Враховуючи досвід проведення „загальногромадянського податку на боротьбу з голодом, новий податок став ще одним методом вилучення з населення засобів для надання допомоги сільському господарству. Загальна сума податку вираховувалася у 5 млрд. держзнаків 1922 р., з яких 1,875 млрд. повинно було надійти до Наркомзему для надання допомоги селянському господарству. Отримані кошти планувалося використовувати для заготівлі мінеральних добрив, відновлення скотарства, покращення порід худоби, на інтенсифікацію сільського господарства і створення зрошувальних каналів на півдні України, Поволжі. 750 млн у держзнаках 1922 р. виділялися на організацію сільгоспкредиту, 1,125 млрд асигнувався на ліквідацію наслідків голоду [1, 30, 43].

Для вирахування та сплати податку встановлювалося сім груп платників. Ставка обкладання коливалася від 150 до 5000 крб. держзнаками 1922 р. Загальногромадянський податок охоплював від 30 до 40 млн. платників. Чітко оговорювалися і терміни його сплати. У містах – до 15 грудня 1922 р., на селі – не пізніше 1 лютого 1923 р. Ті, хто своєчасно не сплачував податок, оголошувалися ворогами народу без будь-яких пояснень. До них застосовували навіть каральні санкції.

Проголошуючи на словах ринкові механізми побудови соціалізму при вилученні продподатку, на практиці більшовицький податковий апарат використовував воєнно-примусові методи збирання продуктів селянської праці й мав дискреційний характер.

Декретом від 10 травня 1923 р. було запроваджено єдиний сільськогосподарський податок на всій території СРСР. Відповідно до декрету, з 1 жовтня 1923 р. скасовувалися численні форми оподаткування, які на той час існували. Крім нього могли проводитися лише збори мита на покриття потреб волосного та сільського бюджетів. Обкладання сільського господарства іншими податками заборонялося. За порушення винні підлягали карній відповідальності. Єдиний сільгосподаток встановлювався на все населення, що займалося сільським господарством. Він замінював продподаток, трудгужподаток, подвірно-грошовий податок, разовий податок на відбудову сільського господарства, загальногромадянський та п'ять різних податків, що встановлювалися губвиконкомами та окрвиконкомами. Оподаткуванню підлягали: 1) громадяни, що займаються сільським господарством на власній чи орендованій землі; 2) окремі господарства та колективні господарства: комуні, артлілі тощо; 3) господарства державних установ: радгоспи, цукроварні тощо; 4) населення, яке проживало в містах, поблизу них і займалося сільським господарством на землях поблизу міст [14, 55].

Новий удосконалений податок увібрав в себе дві основні відомі форми стягнень: натуральну та грошову. Норма грошової та натуральної частин єдиного сільгосподатку встановлювалася РНК. Однак, як зазначалося в декреті ВУЦВК та РНК УСРР, „якщо внаслідок збору врожаю буде потрібно замінити відповідність між грошовою частиною та натуральною, по губерніях, то вона може бути змінена центром” [23, 6]. Розміри ж грошової та натуральної частин податку встановлювалися так, щоб належна з губерній кількість збіжжя та грошей не була змінена. У такий спосіб більшовики порушували висунуті власні ж принципи своєчасної обізнаності селян та твердості норм оподаткування, добровільності при виборі сплати натурою чи грошима єдиного сільгосподатку.

Натуральна частина податку виплачувалася збіжжям: пшеницею, житом, без обмежень; ячменем, овсом, гречкою, просом, кукурудзою, за вказівками Наркомпроду. М'ясо, сало, сіно не приймалося. Це було зв'язано із тим, що збіжжя було стратегічною сировиною, необхідною державі для задоволення потреб армії, чиновників, отримання валюти.

Оподаткуванню підлягала вся земля сільськогосподарського призначення: 1) площі

озимини, ярини, незалежно від того чи засіяні вони; 2) площі відведені під пар; 3) площі під толокою; 4) пустирі та перелоги; 5) площі під вигони; 6) площі під луками; 7) площі під будівлями, садами, дворами. Як видно, цей метод обрахування оподаткованої землі не відповідав інтересам селянства і був вигідний державі. Оскільки отримувати продукцію із землі, віднесеної до 2, 5, 7 позицій, селянин не міг сплачуючи податок, з неї мав від цього збитки.

Під час стягнення податку із селянського господарства враховувалася кількість худоби цього господарства та її вік. Під облік при визначенні норми податку підпадала: 1) велика рогата худоба від 2 років; 2) робоча худоба від 3 років; 3) не враховувалася племінна худоба, зареєстрована осібно, молодняк. За кількістю голів дорослої худоби, великої рогатої худоби в господарстві встановлювалися з урахуванням місцевості, стану скотарства, такі надбавки до основної ставки на десятину землі, що належить оподаткуванню: 1 голова – від 10 до 15 фунтів; 2 – 36-40 фунтів; 3 – 70-80 фунтів; 4 – 100-130 фунтів [23, 6].

Декрет про єдиний сільгосподаток передбачав ряд пільг. Найперше це були пільги сільськогосподарського характеру. Від податків звільнялися господарства, що засівали земельні площі „за особливою інструкцією Наркомроду, Уповнаркомфін, Наркомзему” [23, 9]. 7 лютого 1924 р. вийшла постановою РНК про припинення стягнення єдиного сільгосподатку з господарств Уккредгос-птресту та Цуввійськпромгосу.

У декреті про єдиний сільгосподаток встановлювалися сталі терміни виплати податку, окладні листи мали вручатися платникам податку не пізніше 1 вересня. З того моменту населення повинно було розпочати виплату податку. У тому випадку, коли окладні листи надходили раніше, ніж до 1 вересня, населення починало сплачувати податок раніше. Натуральна частина мала бути сплаченою до 1 лютого 1924 р., а грошова – до 1 травня 1924 р. Не сплачена частка від норми вважалась недостачею і на неї накладалась пеня в розмірі 1% за місяць [14, 57]. Декрет не враховував тієї значної майнової диференціації, що була притаманна українському селу на той час. В іншому випадку для кожної категорії селянського господарства встановлювалися 6 окремі терміни сплати податку, а не однакові для всіх, як за декретом [23, 21].

Для неможливого селянина строки реалізації податкових зобов'язань були невідповідними. 3/4 частини від сплачуваного селянин мав віддавати державі до 1 листопада [22, 4]. Це значило, що для реалізації хліба у селянина було всього 2 місяці: вересень і жовтень. Цей період був заповнений невідкладними сільськогосподарськими роботами. Вимальовувалася безвихідна ситуація. З одного боку, селянин мав негайно реалізувати свій товарний хліб, щоб сплатити податок, а з іншого – він не мав достатнього часу на торги і змушений був продавати за безцінь товарне зерно. Таким чином, попри гучні політичні декларації та пропаганду більшовиків, страждали слабкі в економічному відношенні верстви селянства України.

Перехід до єдиного сільгосподатку на підставі директив XII з'їзду партії відбувся у 1923/1924 господарському році декретом ВЦВК та РНК від 10 травня 1923 р. [17, 451]. Кардинальні зміни, внесені до системи оподаткування села у 1923/1924

господарському році, зумовили складність проведення кампанії з вилучення єдиного сільгосподатку. Труднощі були пов'язані з частковою грошовизацією податку. Через те, що цей податок обраховувався натурою, а його виплата здійснювалася грошима лише за встановленими Наркомфіном грошовим еквівалентом. Визначення грошового еквіваленту залежало від таких надзвичайно мінливих факторів, як середня ринкова ціна на хліб, яка й далі продовжувала падати.

У 1924 р. спостерігається нове погіршення становища селян, проте, незважаючи на посуху та неврожай, продподаток не зменшувався. Єдиний сільськогосподарський податок 1924 “ 1925 рр. на Поділлі був визначений в 11 млн. 900 тис. крб., але з врахуванням пільг, знижок і недоборів ця сума була зменшена до 9 млн. 90 тис. крб. За середнім вирахуванням первинного стягнення, селянство мало сплатити 3 крб. 97 коп. з їдця [5, 27].

Селяни були невдоволені такою непівською податковою політикою, свідченням чого були численні листи-скарги, зокрема, селянин з Вінниччини у своєму листі зазначав: „О, ці податки, від них життя немає. Обкладанню підлягає все: і будівлі, і дім, і тварини, і багато іншого. Одним словом – давай монету, а де її взяти?” [6, 42]. У численних листах селян з Поділля мова йшла про непосильні розміри податків: „Нам здавати 123 пуди, 46 пудів уже віддав грошима, на це продав бика і двох кабанів. Горе з цим продподатком, прийдеться без хліба залишитися” [5, 52]; „У нас одна біда – погано жити, продподаток великий, звели весь хліб (100 пуд.) на продподаток. Всі босі, хліба нема” [5, 52].

В 1924/1925 господарському році спостерігається масовий забій худоби, пов'язано це було, безсумнівно, із тим, що „вона (худоба) була приписана не до їдців, а до відповідної площі землі” [6, 42]. Відповідно, при сплаті податків продукти, які селянин затрачав на відгодівлю худоби, не враховувалися. Селяни продавали, забивали тварин, не маючи змоги вигодувати їх після сплати податків. У випадку несплати податку селянин притягувався до штрафних санкцій: виконання примусових робіт терміном до шесті місяців та до обов'язкова виплата податків [6, 44].

Отже, протягом першої половини 20-х рр. XX ст. була встановлена нова, але мало чим відмінна у методах та формах стягнень податкова система, яка мала дискреційний характер. Множинність податків, що замінювалася „єдиним”, не відрізнялася у номінальному значенні від попередніх років, а отже селяни продовжували перебувати у фактичній залежності від держави.

1. Альський М. Наши финансы за время гражданской войны и НЭПа. – М.: Красная новь, 1923.

2. Даниленко В., Касьянов Г. Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті рр. – К.: Либідь, 1991.

3. Двенадцатый съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. – М., 1968.

4. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр. 3. – 20.11.1922 р.

5. ДАВО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.44.

6. ДАВО. – Ф.Р.925. – Оп.8. – Спр.68.

7. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. – 1921-1926 рр. – Харків: Офіційне видання Народного комісаріату Юстиції УСРР, 1927. – № 52.

8. Збірник узаконень України. – X, 1922, № 11.
9. Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923 – 1924 р. – X., 1925.
10. Итоги деятельности советской власти в цифрах: 1917 – 1927. – М., 1928.
11. Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси: Ваш дім, 2004.
12. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К.: Політвидав України, 1983.
13. КПСС в резолюціях і рішеннях съездов, конференцій, пленумів ЦК.: В 10 т. – М.: Издательство политической литературы, 1983. – Т. 2. 1917 – 1922.
14. Памятка для крестьян на 1923 – 1924 гг. – М., 1923.
15. Панченко П. П. Аграрна історія України. – К., 2000.
16. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – М., 1922. – №16, С.167.
17. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – М., 1922. – №42.
18. Тенцов Н. В. Аграрная политика на крутых поворотах 20-х – 30-х годов – М.: Изд-во Знание, 1990.
19. Толкушин А. В. История налогов в России. – М.: Юрист, 2001.
20. Украина: статистический справочник. – X., 1925.
21. Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России. 1918-1921. – Иерусалим, 1987.
22. XIV конференция РКП(б). Стенографический отчет. – М. – Л., 1925.
23. Що таке єдиний сільськогосподарський податок. – X.: Видання головополітосвіти і наркомпроду УСРР, 1923.

В.М. Боковня

ХРУЩОВСЬКІ АГРАРНІ ІНІЦІАТИВИ 1953-1964 РР.

У 1957 р. розпочалася грандіозна управлінська перебудова, ініційована М. Хрущовим. Вона була пов'язана з утворенням раднаргоспів. Мета перебудови визначалася як децентралізація всієї господарської структури країни [1, 104]. „Міністерства – це надбудова. Все, що створює хліб, це не тут, не в Москві, там є і люди, і організатори. А тут люди, які розробляють директиви ... Міністерства – все це не продуктивна надбудова, у виробництві не бере участь. Навіть треба переглядати міністерства республіканські. Треба опиратися на область, на район, на МТС, на радгосп” [2, 132].

У сучасній українській історіографії аграрні трансформації хрущовського періоду знайшли належне наукове висвітлення на сторінках колективних та одноосібних досліджень [3-7]. Водночас вважаємо за доцільне предметніше зупинитися на висвітленні способу життя українських селян під час проведення політики укрупнення хуторів, сіл, колгоспів, радгоспів, що і є метою запропонованої статті.

Попри децентралізацію, що розгорнулася у промисловості, у сільському господарстві відбувалися зворотні процеси. На селі тривала широкомасштабна кампанія з укрупнення колгоспів. Доволі швидкими кроками процес укрупнення господарств йшов у 1957 – 1960 рр., коли щорічно зникало близько 10 тис. вже укрупнених раніше колгоспів. У 1963 р. їх залишилося 39 тис. проти 91 тис. в 1955 р. Більш ефективна форма управління артіллю – загальні збори колгоспників – замінялася, як правило, зборами представників. Середні розміри посівів радгоспів за 1954 – 1962 рр. зросли у результаті їх укрупнення у

3 рази [8, 479]. Це трактувалося офіційною пропагандою і наукою як концентрація виробництва. На ділі мав місце недолугий варіант його централізації з подальшими негативними показниками ефективності.

На території СРСР були створені гігантські колгоспи і радгоспи, які практично не піддавалися управлінню. Зокрема, у Кіровській області окремі колгоспи мали площі ріллі до 30 000 га і нараховували у своєму складі 120 сільських населених пунктів [9, 47]. Аналіз діяльності радгоспів, проведений у середині 1960 рр., привів до висновку про те, що „зворотний зв'язок між інтенсивністю і розмірами господарств ... є настільки постійним і повсюдним, що виступає як певна закономірність. І вона буде проявлятися до тих пір, поки господарство не в змозі за своїм матеріальним можливостям на всій земельній площі вести виробництво рівною мірою інтенсивно” [10, 57]. Таких можливостей вони в ті роки не мали. Однак є і більш радикальні точки зору. В. Попов пише: „Справжньою причиною укрупнення дрібних колгоспів було бажання влади організувати чергову докорінну ломку сільського укладу, зруйнувати залишки сільського гуртожитку, уніфікувати село і його людей, змусити їх продовжувати покійно працювати у колгоспах, ще більш централізувати управління селянами ... І як результат цієї політики об'єднання бідних з багатими призводило до внутрішніх непорозумінь серед сіл, посилювало соціальну напругу та не підвищувало ефективність колгоспного виробництва. Не в силах протистояти такій волі „перетворювачів”, селяни побігли з села” [11, 10 – 11]. За підрахунками В. Попова, абсолютна цифра осіб, які втекли із села за 1960 – 1964 рр., становить майже 7 млн. осіб [12, 35].

Всі ці реорганізації обернулися трагедією для села. Жителі тисяч сіл позбавлялися перспектив стати самоврядними колективами, а робочі місця більшості з них тепер виявилися розкиданими, як правило, по всьому масиву укрупненого колгоспу чи радгоспу. Таким чином, постало питання про будівництво великих центральних садиб і безперспективність переважної кількості сіл. Все це вимагало докорінної перебудови виробничої та соціальної інфраструктури села. Управляти з одного центру роботою жителів багатьох сіл, ферм було складно, а то і неможливо. Чималі небезпеки ховала і багатоланкова система управління в умовах відсутності госпрозрахункових відносин, але не менше – перспектива укрупнення сіл, ферм і відповідно зміни сівозмін. Це призводило до фактичного знецінення основної маси існуючих житлових, тваринницьких будівель, вимагало практично повного оновлення основних виробничих і невиробничих фондів, великих капіталовкладень.

Загалом по СРСР чисельність колгоспів зменшилася з 121,4 тис. у 1950 р. до 26,7 тис. у 1978 р., тобто у 4,5 рази, а по УРСР – з 19,3 тис. до 7 тис., або у 2,8 рази. Чисельність колгоспів зменшувалася також унаслідок перетворення певної частини їх на радгоспи за добровільною згодою, рішенням загальних зборів колгоспників. Ліквідація багатьох населених пунктів вела фактично до забуття віддалених сільськогосподарських угідь, насамперед орних. Це підтверджується статистичними даними. Зокрема, якщо у 1940 – 1963 рр. розміри колгоспів за чисельністю подвір'їв збільшилися в 5,1 рази, то за

площею сільгоспуділь – лише в 4,2 рази, а за площею ріллі – в 4,8 рази [13, 108].

Поділ сільських населених пунктів на „перспективні” й „неперспективні” розпочався у 2-й половині 1950 рр., коли було проведено укрупнення дрібних колгоспів, результатом якого стало виникнення так званих неперспективних сіл, котрі перетворювали на колгоспну бригаду. Такі села позбавлялися бюджетних асигнувань на культурно-освітні заклади і торговельно-побутові підприємства, там закривалися школи, клуби, бібліотеки. У цей же період більшість хуторів (поселень із числом жителів до 50 осіб) була „приписана” до найближчих сіл, решта ліквідовувалася, а їхні мешканці змушені були переселятися. Унаслідок укрупнювально-переселенської кампанії, проведеної державою доволі у швидкому ритмі, із 58,5 тис. хуторів в Україні на середину 1960-х рр. залишилося лише 8,4 тис. Ця задумка була тісно пов’язана з принциповими соціально-економічними і політичними засадами тоталітарного ладу – визнання лише однієї форми організації сільськогосподарського виробництва (колгоспно-радгоспної) й заперечення багатокладності в економіці. Головні принципи визначення категорії перспективних і неперспективних сіл були сформульовані в ухваленому Президією Верховною Радою УРСР Положенні про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу і робітничих селищ УРСР [14].

На початку 1960-х рр. було прийнято низку партійно-урядових постанов, зокрема, постанову ЦК КПУ „Про заходи по здійсненню планомірного переустрою сіл” [15], в яких ішлося про розвиток, головним чином, центральних садиб укрупнених колгоспів та радгоспів і визначалася група „перспективних” сіл, в яких мала вестися комплексна забудова за типовими проектами. Розвиток соціальної інфраструктури передбачався лише в тих селах, де мешкало понад 200 осіб. У такий спосіб значна кількість сільських поселень потрапляла до „неперспективних”. У постанові була розглянута доля всіх 30325 сільських населених пунктів України. Перспективними визначилися тільки 18846. Створення об’єктів соціальної інфраструктури у малих селах та на хуторах заборонялося. З них поступово зникали раніше побудовані школи, крамниці, кустарні майстерні, клуби тощо. Це вкрай несприятливо позначилося на культурному й побутовому обслуговуванні селян [15, 136].

У середині 1960-х рр. розпочинається спорудження експериментально-показових сіл у різних областях республіки задля пошуку оптимальних параметрів сільського будівництва. В основу нових підходів було покладено будівництво на селі багатопверхового житла. До першої черги спорудження експериментально-показових сіл (1965 – 1968 рр.) були включені 15 сільських населених пунктів, серед них: Циблі – у Київській обл., Шабо – в Одеській тощо. У такі села держава спрямовувала великі капіталовкладення на будівництво житла, культурно-побутових закладів, доріг, здійснення газифікації. Ставилося завдання завершити

будівництво 15-ти показових сіл до 1970 р., однак цей план не був виконаний вчасно [16, 182].

Багато колгоспників підтримували перетворення колгоспів у радгоспи, оскільки у цьому випадку вони отримували гарантовану оплату праці й користувалися державним пенсійним забезпеченням, чого в колгоспах не було. Дійсно, колгоспники, які перейшли на роботу у радгосп після досягнення пенсійного віку, отримували державні пенсії. Решта, а їх виявилось чимало, хто отримував колгоспну пенсію – до 20 крб. на місяць і не зміг з якихось, у тому числі об’єктивних, причин (вік, хвороба, тимчасовий від’їзд) вступити у радгосп, незважаючи на 40 – 50-річний трудовий стаж і наявність будинку і ділянки у селі, позбавлялися більш високої пенсії від держави. Слід відзначити, що заробітна плата осіб, які перейшли із колгоспів на роботу у радгосп була вища порівняно з передовими колгоспами. Однак місцева влада замість роботи зі зміцнення економіки відсталих господарств пішла найлегшим шляхом – перетворенням колгоспів у радгоспи. Все це потребувало великих витрат на будівництво шляхів, переміщення техніки, робочої сили до місця їх нової роботи. Однак держава не мала належних коштів для вирішення цих проблем, які зростали і накопичувалися з року в рік [17, 56].

Рішення вересневого (1953) Пленуму ЦК КПРС про розвиток сільського господарства були позитивно сприйняті сільськогосподарськими працівниками. Протягом п’яти років в Україні спостерігалось зростання сільськогосподарського виробництва. Однак воно тривало до тих пір, поки держава вклдала в цю галузь великі кошти. Валовий збір зерна в Україні зріс за 1954–1958 рр. майже на 20%, цукрових буряків – у два рази, виробництво м’яса – більше, ніж удвічі, молока – утричі. Однак після ліквідації у 1958 р. МТС і впровадження обов’язкового викупу колгоспами їх техніки становище змінилося. Слабка економіка колгоспів не витримувала величезних витрат на викуп, придбання та експлуатацію техніки [18, 48].

Вважаючи себе знавцем сільського господарства і маючи справді добрі наміри, М. Хрущов намагався підвищити його ефективність запровадженням використовуваних на Заході технологій, що не могли дати ефекту у вмонтованих у командну економіку колгоспів, працівники яких не відчували себе господарями і не мали ніякого економічного інтересу. Організаційні заходи, що мали на меті підняти сільськогосподарське виробництво, насправді тільки підривали економіку села (укрупнення колгоспів, перетворення їх на радгоспи, ліквідація неперспективних сіл тощо). Спроби знайти додаткові резерви шляхом освоєння цілинних земель, ліквідації травопільної системи давали короточасні успіхи і свідчили про екстенсивний розвиток сільського господарства. Негативний резонанс мало повернення до сталінських обмежень присадибних господарств колгоспників, щоб воно не „заважало” їм працювати у колгоспах. Обсяг продукції, що надходила у ринкову торгівлю, зменшився, внаслідок чого зросли ціни, постраждали інтереси міських споживачів. Посуха 1963 р. загострила становище: почалися труднощі з постачанням населенню хліба. Вкрай непродумано

виявилася постановка М. Хрущовим на грудневому пленумі ЦК КПРС (1958 р.) питання про різке скорочення індивідуальної худоби працівників радгоспів, а на червневому пленумі ЦК КПРС (1959 р.) – про заборону утримувати худобу жителям міст і робітничих селищ. Ці вказівки у формі директив або юридичних актів на початку 1960-х рр. стали справжнім лихом для сімей сільських жителів і багатьох городян. Все це дало про себе знати скороченням поголів'я худоби і в колгоспно-селянському секторі.

Особливо активно в останньому факті здійснювалася кампанія на запорізьких землях. Закупаючи велику рогату худобу у колгоспників, керівники колгоспів за настановами „згори”, як пізніше стало відомо, часто зовсім не виплачувалися їм гроші, обіцяного молока не давали, а закуплену худобу, точніше „мобілізовану”, утримували погано, що викликало справедливе обурення людей і відповідно масу звернень до ЦК КПРС і ЦК Компартії України [19, 159]. Протестні настрої набрали такого розмаху, що це змусило ЦК КПУ і РМ УРСР на початку 1958 р. прийняти постанову „Про помилки допущені в окремих колгоспах Запорізької області при закупівлі корів у колгоспників”. Після прийняття постанови почався зворотній процес: колгоспники стали забирати корів, „добровільно” проданих колгоспам [19, 160].

За рахунок підвищення закупівельних цін та інших заходів владі вдалося трохи поліпшити становище у тваринництві. Однак 1963 р. видався вкрай несприятливим для сільського господарства, оскільки був дуже посушливим. Врожайність та валові збори знизилися майже на 30%. Розрахунки держави на значне збільшення зерна не здійснилися. Для запобігання голоду М. Хрущову довелося вдатися до масових закупівель зерна за кордоном. Ось що він говорив у цьому зв'язку у доповіді на пленумі ЦК КПРС у грудні 1963 р.: „Знайшлися, виявляється, такі люди, які міркують: як же так, раніше при менших валових зборах зерна самі продавали хліб, а тепер купуємо. Що можна сказати таким людям? Якщо в забезпеченні населення хлібом діяти методом Сталіна-Молотова, то тоді і в нинішньому році можна було б продавати хліб за кордон. Метод був такий: хліб за кордон продавали, а в деяких районах люди від відсутності хліба пухли з голоду і навіть вмирали” [20, 21] І. Зеленин, характеризує висловлювання Голови Ради Міністрів СРСР, відзначає, що в цілому він має рацію, тому що у разі надзвичайної ситуації (стихійні лиха, масовий голод, війна) держава не тільки має право, але й зобов'язана в ім'я порятунку людей розбронювати державні резерви харчів, на те вони і створюються, а потім, коли становище стабілізується, відновити їх поповнення. Однак від початку 1960-х рр. державні резерви зерна не тільки не відновлювались, а й безперервно скорочувалися, а після 1963 р. імпорту зерна став свого роду закономірністю [21]. Тоді було закуплено 9,4 млн. тонн – 10% від валового врожаю. Така „квота” зберігалася і в наступні роки, оскільки і після відставки М. Хрущова „імпортні операції по хлібу” незмінно тривали. На ці операції в 1963 р. було

витрачено 372,2 т золота – близько третини золотого запасу країни [22, 370].

Узагальнюючи висвітлене є потреба означити, що заходи, які вживалися керівниками держави щодо покращення життя селян через знесення хуторів, укрупнення колгоспів, переведення їх у радгоспи, не призвели до позитивного результату. Населення, яке було приречене жити у селах, що належали до категорії „неперспективних”, залишалося за межею будь-якого розвитку. Належних результатів щодо збільшення валового збору зернових культур, збільшення виробництва м'яса, молока так і не було досягнуто, що підтверджувало неналежність адміністративно-командної системи управління.

1. *XX съезд КПСС. Стенографич. отчет : в 2 т. – М. : Политиздат, 1956. – Т. 2.*
2. *Пыжиков А. В. Хрущовская „оттепель” / А. В. Пыжиков. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002.*
3. *Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах ; гол. ред. В. М. Литвин. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2.*
4. *Баран В. К. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996.*
5. *Падалка С. С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. XX століття : Монографія / С. С. Падалка. – К., 1995.*
6. *Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской РСР 1959 – 1980 / П. П. Панченко. – К. : Наукова думка, 1980.*
7. *Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921 – 1991 рр.) / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000.*
8. *Сельское хозяйство СССР (1913 – 1970) : Стат. сборник. – М. : Статистика, 1971.*
9. *Пленум ЦК КПСС. 24 – 26 марта 1965 г. Стенографический отчет. – М. : Политиздат, 1965.*
10. *Оболенский К. П. Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий / К. П. Оболенский, К. Н. Плотников. – М. : Изд-во „Колос”, 1965.*
11. *Попов В. П. Российская деревня после войны (июнь 1945 – март 1953) : Сборн. док. – М.: Прометей, 1993.*
12. *Попов В. П. «Второй и важнейший этап» (об укрупнении колхозов в 50-ые – нач. 60-х гг.) / В. П. Попов // Отечественные архивы. – 1994. – № 1. – С. 34 – 41.*
13. *Колгоспи. [Електронний ресурс] : Доступ з <http://vseslova.com.ua/word/Колгоспи-49156и>*
14. *Відомості Верховної Ради УРСР. – 1956. – № 10. – Ст. 163.*
15. *Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1945 – 1965) / В. М. Литвин. – К.: Видавничий дім „Лі-Терра”, 2004.*
16. *Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села: Монографія / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000.*
17. *Русинов И. В. „Неперспективная” деревня: от домыслов к истине // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 8.*
18. *Тараненко В. М. Участь трудящих Украины в освоении целинных и перелоговых земель (1954 – 1956 рр.) / В. М. Тараненко // Украинський історичний журнал. – 1959. – № 6.*
19. *Баран В. К. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996.*
20. *Пленум ЦК КПСС 5 – 9 марта 1962 г. Стенографический отчет. – М. : Политиздат, – 1962.*
21. *Зеленин И. Е. Были ли „колхозный неонеп” / И. Е. Зеленин // Отечественная история. – 1994.*
22. *Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти 1945–1991. Новосибирск : Сибирский хронограф, 2000.*

Н.В. Горло

**ОСОБЛИВОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО
БУДІВНИЦТВА У ПЕРІОД СПОРУДЖЕННЯ
ВОДОСХОВИЩ ДНІПРОВСЬКОГО
ГІДРОКАСКАДУ (50-70-ТІ РР. ХХ СТ.)**

У ХХ ст. спорудження Дніпровського гідрокаскаду стало знаковою подією для Наддніпрянщини, внаслідок якої значно змінився географічний і соціально-економічний профіль регіону. Закономірно, що поява Дніпровського гідрокаскаду завжди привертала до себе пильну увагу громадськості і науковців: спершу як грандіозне за розмахом зведення „величних будов комунізму”, згодом – як явище, в якому містяться витоки багатьох сучасних екологічних, економічних і соціальних проблем. До сьогодні актуальною залишається потреба відселення з зони підтоплення, зведення нових будинків для переселенців, берегоукріплення. Соціально-економічні заходи, які проводилися у зв'язку з переселенням у період спорудження Дніпровського гідрокаскаду, знайшли відображення у нечисленних наукових роботах [1]. Однак домінуючою є увага до житлового будівництва, у той час як громадянське будівництво (зведення споруд громадського призначення – закладів освіти, культури, охорони здоров'я) є не менш важливим, адже їх функціонування сприяє задоволенню потреб і інтересів індивіда і в цілому свідчить про ступінь розвиненості суспільства. З огляду на це метою статті є з'ясування особливостей громадянського будівництва у процесі спорудження об'єктів Дніпровського гідрокаскаду, що дасть підстави зробити висновок про місце соціальних проблем у планах радянського керівництва в період розгортання гідробудівництва.

Великі розміри затоплених і підтоплених територій у процесі влаштування водосховищ Дніпровського гідрокаскаду закономірно потребували перенесення і відновлення значної кількості громадських споруд. На Каховському водосховищі було перенесено 1170 державних будівель, 2035 колгоспних [2], 114 адміністративних і виробничих споруд [3, 7]. Спорудження Кременчуцького водосховища потребувало відновити 119 шкіл, 36 медичних закладів, 17 клубів, Будинків культури і 156 приміщень місцевих рад [4, 13, 14]. На Дніпродзержинському водосховищі переносилося 512 колгоспних будівель [5, 129], на Канівському – 416 державних, громадських і кооперативних будов, 333 громадських споруди, 10 промислових підприємств [6, 145]. Обсяги будівельних робіт були значними і потребували виконання завдань у найкоротший термін з метою забезпечення функціонування закладів освіти, культури, охорони здоров'я.

Будівництво споруд громадського призначення здійснювали спецбудтрести Міністерства міського і сільського будівництва УРСР. Вони зводили школи, медичні заклади, будинки місцевих рад народних депутатів, приміщення зв'язку, будівлі міністерств: культури, комунального господарства, сільського господарства, юстиції, соціального забезпечення. На спецбудтрести покладалася функція зведення житлових будинків для пільгових категорій населення,

а також надання допомоги колгоспам і населенню у зведенні громадських виробничих будівель і житлових будинків. Перенесенням колгоспних будівель і споруд займалися самі колгоспи, а у перенесенні житлових будинків і споруд, які належали державним, кооперативним і громадським організаціям, брали участь відповідні міністерства і відомства. За знесення і перенесення будівель, які їм належали, виплачувалася компенсація і при необхідності відновлення їх на нових місцях кошти передавалися централізовано профільному міністерству.

На всіх гідровузлах найбільш нагальною була проблема будівництва нових шкільних приміщень, які потрібно було відновити якнайшвидше. На школи поширювалася практика виплати компенсацій від Міністерства будівництва електростанцій СРСР (з 1962 р. – Міністерства енергетики і електрифікації СРСР). Однак розміри компенсації були невеликими, тому значні додаткові суми у будівництво повинне було вкладати Міністерство освіти УРСР. Недостатність фінансування і потреба у дотаціях пояснюється не тільки недосконалою системою нарахування і виплати компенсацій, але й тим, що для будівництва розроблялися проекти, які передбачали будувати просторіші приміщення, які й коштували дорожче. Наприклад, у 1953 р. на Каховському водосховищі підлягали перенесенню 33 школи і 2 дитячих будинки, суму компенсації за них встановили у розмірі 6,5-7 млн. крб., а нове будівництво коштувало 21 млн. крб. [7, 85]. У наступному році для перенесення шкіл і дитбудинків енергетики виділили 3 млн. крб., а Міністерство освіти УРСР додатково вкладало 18,05 млн. крб. [8, 26]. Безпосередньо перед заповненням водосховища, за даними Міністерства освіти УРСР, було знесено і підлягало розборці ще 123 школи, які оцінили у 16,36 млн. крб. За цей час вартість нового будівництва зросла до 45 млн. крб. [9, 150]. Нове шкільне будівництво, хоч і було дорожчим, виправдало себе, тому що спостерігалися очевидні позитивні моменти: замість кількох приміщень будували споруди більші за кубатурою і впорядкованіші. Зокрема, у с. Покровському (Каховське водосховище) раніше школярі займалися у 4 хатах, розкиданих по різних кутках села, а на новому місці для них було збудоване двоповерхове приміщення школи-десятирічки [10, 8].

Про те, що шкільне будівництво не було пріоритетним у зведенні споруд громадського призначення, яскраво свідчить ситуація зі Златопільською семирічною школою Василівського району (Каховське водосховище). Ще у 1954 р. було визнано необхідним перенести школу із зони берегообвалення і збудувати нову. У 1956 р. комісія Укргідепу обстежила береги водосховища і встановила, що потрібно перенести одну будівлю школи, але перенесення ще однієї аварійної споруди не запланувала [11, 119]. Місцевий колгосп ім. Шевченка виділив 2 га землі для будівництва, Запорізький облміськпроект склав проект нової школи, а обласний відділ народної освіти включив школу у план будівництва на 1958 рік. Проте великою несподіванкою стало відхилення її будівництва Держпланом УРСР [12, 120 зв.]. Зволікання загрожувало тим, що старе приміщення могло в будь-який час обвалитися, внаслідок чого виникала загроза для життя школярів.

Спецбудтрести, які зводили школи, часто не вкладалися у встановлений термін, а якість проведених ними робіт не відповідала вимогам. У с. Кут Дніпропетровської області термін зруйнування старого приміщення і будівництва нового не узгодили, тому школа взагалі не могла почати новий навчальний рік [13, 125]. На одному із засідань Василівського райвиконкому стосовно житлового і громадського будівництва було зазначено, що „якість будівництва дуже погана” [14, 1,2]. На зведенні школи в селі Балки Василівського району Запорізької області низькоякісними були роботи з укладки цегли, столярні та теслярські роботи [14, 46,47].

На інших гідровузлах шкільне будівництво теж відставало від запланованих термінів або ж відкладалося на невизначений час. Наприклад, на Кременчуцькому водосховищі в Іркліївському районі Черкаської області на початок 1958 р. в с. Мойсенці проживало 200 сімей, с. Москаленки – 180 сімей, с. Самовиця – 150, с. Павлівки – 215, а школи для дітей вчасно так і не збудували. Секретар Іркліївського райвиконкому Я. Болюбаш запитував: „Де ж будуть навчатися діти цих сіл?”. У ситуації він звинуватив республіканське Міністерство освіти, Міністерство культури, які занедбали будівництво клубів і бібліотек, а також Міністерство охорони здоров’я, яке не займалося зведенням лікарень [15, 6,7]. У період спорудження Дніпродзержинської ГЕС на міжобласній нараді з підготовки водоймища (25 липня 1963 р.) стосовно будівництва об’єктів громадського призначення зазначалося: „Міністерство будівництва УРСР віднесло ці роботи до другорядної справи, не забезпечило їх будівельними матеріалами, механізмами, транспортними засобами та кадрами. Річний план робіт по будівництву шкіл виконаний на 26,7%, лікарень – 9% і будинків для пільговиків – 23,5%. З вини цього міністерства не будуть вчасно введені в дію 5 шкіл в нових населених пунктах, що ускладнює навчання дітей в 1963-1964 навчальному році. Неготовність шкіл стримує даліше переселення громадян” [16, 6,7].

Протягом періоду зведення об’єктів гідрокасаду розрив між компенсаційними сумами і фактичними потребами для будівництва збільшувався. Наприклад, у Полтавській області (Дніпродзержинська ГЕС) на будівництво об’єктів освіти енергетики виділили 144,2 тис. крб., а потрібно було набагато більше – 1662,7 тис. крб. [17, 1]. У цьому випадку енергетики збільшували компенсацію за рахунок зменшення кошторису на роботи по санітарних заходах. Так, у селах Селище і Бобриця Канівського району Черкаської області (Канівська ГЕС) переносилися дві школи на нове місце, грошова компенсація за них була незначною – 51,86 тис. крб. На той час кошторисна вартість нової школи становила 273 тис. крб. Щоб отримати ці суми, в кошторисі зробили перерозподіл витрат. Зокрема, було зменшено кошти на санітарну очистку садиб, перенесення дворів і колгоспних будівель. Таким чином змогли зняти з різних статей 221,14 тис. крб. [18, 90,91]. Загалом недоліки у фінансуванні були пов’язані з тим, що компенсацію виплачувало Міністерство енергетики СРСР, яке було більше зацікавлене у зведенні гідроенергетичних і гідротехнічних об’єктів (електростанції, греблі, водосховища), аніж у соціально-економічних заходах, пов’язаних з житловим і громадським будівництвом.

Важливим аспектом шкільного будівництва було спорудження будинків для вчителів. Вчителі, які працювали в селах за призначенням, дуже часто винаймали квартири. Отримати нове житло під час переселення для них було проблемою, тому що вважали, що „в нових селах не буде зайвої площі, кожен буде для себе”. Тільки домовласники мали право отримати ділянку для зведення нового будинку, а вчителі-квартиронаймачі позбавлялися цього. Не дивно, що частина вчителів взагалі виїжджала з наддніпрянських сіл. В Апостолівському районі з цього приводу зробили песимістичний висновок: „Може статися так, що школи залишаться без вчителів” [19, 133].

Ситуація зі шкільним будівництвом є показовою для характеристики підходу щодо спорудження інших будівель громадського призначення – лікарень, дитсадків, будинків культури. Незначну компенсацію за них виплачувало Міністерство електростанцій СРСР, тож кошти, яких не вистачало на нове будівництво, повинні були відшукати профільні міністерства. У Черкаській області у 1958 р. на перенесення культосвітніх установ виділялося 948 тис. крб., за які можна було збудувати тільки один клуб, тоді як затоплювалося 75 будинків культури, 13 сільських клубів, 11 сільських бібліотек вартістю 21950 тис. крб. [20, 31].

Крім суто фінансових проблем, зведення споруд громадського призначення не в останню чергу гальмувалося недостатньою увагою представників органів місцевої влади. Як відзначалося у листі секретаря Іркліївського райкому партії Я. Болюбаша в газету “Колгоспне село”, “...облвиконком і обком партії глибоко не займаються питанням переселення, дуже часто ні з ким навіть порадитись по питаннях переселення. В обкомі партії ніхто з секретарів конкретно питанням переселення не займається. А це серйозне питання” [15, 7].

Відновлення і влаштування господарського життя на нових місцях було складною і нелегкою справою, незалежно від того, стосувалося воно окремих господарств, колгоспів чи організацій, які фактично змушені були розраховувати більшою мірою тільки на себе. Відновлювальне будівництво було пов’язане з багатьма труднощами, насамперед з нестачею коштів унаслідок недостатнього компенсування вартості споруд з боку енергетиків. Будівництво споруд громадського призначення загалом є типово-показовим стосовно ставлення радянського керівництва до потреб пересічних громадян. На хвилі гігантоманії, яка передбачала зведення грандіозних будов комунізму, на другий план відійшли потреби й інтереси звичайної людини. Прагнення до масштабного будівництва супроводжувалося намаганням якомога більше здешевити заходи, що супроводжували спорудження гідровузла, тобто заходи по переселенню, захисту від підтоплення тощо. Як наслідок – затягування терміну спорудження будинків громадського призначення та низька якість будівельних робіт. Це погіршувало якість життя населення, яке виступало для представників влади переважно як своєрідний „демографічний ресурс” у масштабних комуністичних перетвореннях. З огляду на це подальшого дослідження вимагає проблема співвідношення загальнодержавного і особистісного

інтересу у період соціально-економічних перетворень 50-70-х рр. ХХ ст.

1. Ковпак Л.В. *Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.)*. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003.; Панченко П.П., Шмарчук В.А. *Аграрна історія України: Підручник. – 2-е вид., випр. і доп.* – К.: Товариство „Знання”, КОО, 2000.
2. Жаров В. „Нема Дніпра, одна вода осталась...” // *Выбор*. – 1991. – № 11. (апрель).
3. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України)*. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 6293.
4. *ЦДАВО України*. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 386.
5. *ЦДАВО України*. – Ф. 2. – Оп.10. – Спр. 1880.
6. *ЦДАВО України*. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 7408.
7. *ЦДАВО України*. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 8051.
8. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України)*. – Ф. 1. – Оп. 79. – Спр. 334.
9. *ЦДАВО України*. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 10863.
10. Тихонов Я. *Каховское море // Молодой колхозник*. – 1955. – № 9.
11. *Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО)*. – Ф. Р-353. – Оп. 3. – Спр. 228.
12. ДАЗО. – Ф. Р-353. – Оп. 3. – Спр. 259.
13. *Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО)*. – Ф. Р-3383. – Оп. 5. – Спр. 108.
14. ДАЗО. – Ф. Р-353. – Оп. 3. – Спр. 175.
15. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 79. – Спр. 363.
16. ДАДО. – Ф. Р-3383. – Оп. 10. – Спр. 78.
17. *ЦДАВО України*. – Ф. 2. – Оп.10. – Спр. 2985.
18. *ЦДАВО України*. – Ф. 2. – Оп.13. – Спр. 7638.
19. *ЦДАВО України*. – Ф. 2. – Оп.8. – Спр. 8926.
20. *ЦДАВО України*. – Ф. 2. – Оп.9. – Спр. 4465.

О. А. Дудяк

АГРАРНИЙ СЕГМЕНТ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ М. ЛЬВОВА ЗА ДАНИМИ ПЕРЕПИСУ 1931 Р.

Євреї були одними з найдавніших мешканців м. Львова. Дослідники припускають, що певна їх частина переселилася до міста зі зруйнованого монголами Києва, і навіть є припущення, що вони розмовляли мовою, близькою до старокіївської говірки [1, 83]. Проте вплив у Львів євреїв з країн Заходу, насамперед з Німеччини, зумовив те, що повсякденною мовою львівських євреїв стала рання версія мови їдиш. Відмінності у походженні, побуті, ментальності зумовили виникнення у місті двох єврейських громад: одна замешкувала передмістя, інша – середмістя [1, 83]. Незважаючи на це, у наступні століття чисельність єврейського населення і його вплив на соціально-економічні процеси у Львові зростають.

На початку 1930-х рр. іудейська громада Львова нараховувала 99595 осіб або 32% всього населення міста [3, 96]. Враховуючи близькість конфесійної приналежності та національної ідентичності, які були характерними для західноукраїнських земель

досліджуваного періоду та недостовірність тогочасної польської національної статистики, приймаємо науковий підхід, за яким етнічна приналежність визначається за конфесійною. Тобто іудеї ототожнюються з євреями.

Єврейське населення м. Львова досліджувалось українськими і зарубіжними науковцями, проте вони здебільшого зосереджувалися на особливостях структури зайнятості цієї етноконфесійної спільноти, а її соціальна структура, зокрема її аграрний аспект, детально не вивчалася [2,4,5,6, 9, 10]. Автор статті ставить за мету дослідити аграрний сегмент у соціальній структурі м. Львова у 1930-х рр.

Базовим джерелом для запропонованої розвідки є перепис 1931 р., який був і залишається найбільш повним джерелом соціально-економічної та статистичної інформації для дослідників суспільства міжвоєнної Польської держави, зокрема і населення Львова у вказаний період.

Перепис 1931 р. зафіксував відношення облікованого населення до засобів виробництва та характер виконуваної ним праці (розумова, фізична), а також ставлення власників засобів виробництва до використання найманої робочої сили (використовували чи не використовували). Ці зафіксовані характеристики населення дають нам можливість, окрім традиційних для міжвоєнних польських переписів соціальних категорій як власники, розумові працівники, робітники та особи з невизначеним суспільним статусом, виокремити серед львівських міщан такі соціальні групи, як буржуазія, дрібноміщанство, землевласники.

Соціальну структуру іудейської громади Львова у категоріях перепису 1931 р. відображено в таблиці 1. Аналіз її даних показує, що самодіяльні (працююче населення) серед іудейської спільноти становили менше половини – 44,5%, натомість у римо-католиків та греко-католиків самодіяльні склали більше половини їхньої спільноти. Також дуже високу питому вагу серед єврейської громади Львова становили власники засобів виробництва, незначним чином поступаючи наймані працівники. Доволі високий відсоток серед євреїв Львова склали розумові працівники, натомість значно нижчим, порівняно з польською та українською громадами, був відсоток робітників.

Таблиця 1. Соціальна структура іудеїв м. Львова у категоріях перепису 1931 р. [3, 96-97].

Соціальні категорії	Самодіяльне населення з сім'ями		Лише самодіяльне	
	загальна кількість	%	загальна кількість	%
Власники	47206	47,4	18770	42,4
Розумові працівники	16516	16,6	8308	18,8
Робітництво	28519	28,6	14673	33,1
Особі з невідомим суспільним статусом	7354	7,4	2531	5,7
Разом	99595	100	44282	100

Для детальнішого розгляду соціальної структури єврейського населення Львова необхідно проаналізувати переписну категорію власників засобів виробництва, використовуючи подані в переписі критерії (таблиця 2).

За нашими підрахунками, до буржуазії іудейського віросповідання у Львові належало 2 564 особи, або 5,8% усіх самодіяльних євреїв. Із сім'ями вони нараховували 6 636 осіб, або 6,7% усієї єврейської громади. Більшість єврейської буржуазії була зосереджена у торгівлі – близько 77%, лише 10,7% у промисловості, решта 12% – в інших галузях. Варто також зауважити, що з 275 іудеїв-власників підприємств у промисловості, великими підприємствами володіло 5 осіб (4 з них – великими млинами), яких ми можемо ототожнити з великою буржуазією, решта 270 осіб (98,2%) належала до дрібної та середньої буржуазії.

Доволі чисельним було єврейське дрібноміщанство. Воно нараховувало 13 960 осіб, або 31,5% усього самодіяльного єврейського населення міста. Разом із сім'ями іудейське дрібноміщанство нараховувало 35 850 осіб, або 36% всього єврейського населення Львова. Його структуру зайнятості відображено у таблиці 3. Аналіз її даних показує, що і серед єврейського дрібноміщанства домінувала зайнятість у торгівлі, проте доволі значною була питома вага дрібних власників у ремеслі (понад 37%). З усіх ремесел майже половина (48%) самодіяльних іудеїв-ремесників була зосереджена у виробництві одягу. Єврейське дрібноміщанство домінувало у всіх галузях, включених у матеріалах перепису 1931 р. до рубрики „торгівля”. Так, з 595 мандрівних торговців євреї склали 521 особу (87,6%); з 420 власників невеликих закладів харчування – 304 особи (72,4%), а з 1341 особи, зайнятої посередницькими операціями, євреї склали 1150 осіб (85,7%) [3, 116-117]. Доволі високий відсоток дрібних власників-іудеїв зафіксований у комунікації, де вони становили більшість дрібних перевізників.

Таблиця 2. Структура зайнятості буржуазії мойсеевого віросповідання м. Львова за даними перепису 1931 рр. [3, 96-126].

Галузь	Самодіяльне населення з сім'ями		Лише самодіяльне	
	загальна кількість	%	загальна кількість	%
Промисловість	788	11,9	275	10,7
Торгівля	4938	74,4	1971	76,9
Комунікація	226	3,4	72	2,8
Інші галузі	684	10,3	246	9,6
Разом	6636	100	2564	100

Таблиця 3. Галузева структура зайнятості єврейських дрібноміщан у м. Львові за матеріалами перепису 1931 р. [3, 96-126].

Галузь	Єврейське дрібноміщанство			
	Самодіяльні із сім'ями		Лише самодіяльні	
	загальна кількість	%	загальна кількість	%
Ремесло	13 224	36,9	5 226	37,4
Торгівля	20344	56,7	7982	57,2
Комунікація	1808	5,0	545	3,9
Інші галузі	474	1,3	207	1,5
Разом	35 850	100	13 960	100

Серед іудеїв-власників були і власники землі. Спершу євреї не могли бути власниками земель, але зі зростанням їхньої чисельності та економічного

впливу вони поволі скуповували і міські землі. Економічні права львівської єврейської громади посилювалися після погромів 1664 р. Король Михайло Вишневецький, задля відшкодування матеріальних збитків від цього погрому, привілеями 1670 і 1671 рр. фактично зрівняв у торгових та економічних прерогативах єврейське купецтво з львівським міщанством. Тепер львівські євреї могли вільно привозити та продавати будь-які товари в місті, набувати ґрунти, ділянки та будинки [11, 89].

На початку 1930-х рр., за нашими підрахунками, головами господарств були 202 іудеї, які разом із сім'ями нараховували 563 особи, або 0,6% від усього іудейського населення міста. 461 особа (87,2%) єврейських землевласників були зайняті у рільництві, решта – у городництві, лісництві та рибальстві. Цікаво, що з 563 осіб 336 (59,6%) використовували найману робочу силу, що свідчило про те, що більшість єврейських землевласників м. Львова були включені у ґрунтові відносини [3, 96].

Серед іудеїв – землевласників була категорія довічників. Довічники – це особи, які, займаючись домашнім господарством, передали свою орну землю у володіння іншим господарям за умови сплати їм довічної ренти [12, 112]. Серед львівських євреїв-власників орних земель 16 осіб належали до категорії довічників [3, 96].

Таблиця 4. Чисельність і структура зайнятості розумових працівників іудеїв у м. Львові за даними перепису 1931 р. [3, 96-126].

Галузь	Самодіяльні із членами сімей		Самодіяльні	
	загальна кількість	%	загальна кількість	%
Сільське господарство	77	0,4	35	0,3
Промисловість	3470	16,8	1595	15,4
Торгівля	5915	28,6	2827	27,3
Комунікація	880	4,2	383	3,7
Адміністрація і громадські організації	2142	10,4	1081	10,4
Освіта, культура	1322	6,4	734	7,1
Охорона здоров'я	1018	4,9	490	4,7
Інтелігенція вільних професій	3948	19,1	2095	20,2
Галузь зайнятості не вказано	1901	9,2	1112	10,7
Разом	20673	100	10352	100

Значний відсоток іудейської громади склали розумові працівники. За нашими підрахунками, вони нараховували 10 352 особи, або 23,4% від усього іудейського самодіяльного населення. Разом із сім'ями єврейська інтелігенція складала 20 673 особи, або 20,7% від усього іудейського населення міста. Структуру зайнятості єврейської інтелігенції відображено у таблиці 4. Аналіз її даних показує, що єврейські розумові працівники здебільшого були зайняті у торгівлі, промисловості та державних установах, в інших галузях їхня задіяність була невисокою. У сільському господарстві було зайнято лише 35 єврейських розумових працівників з понад 10 тис. осіб. Це свідчить, що єврейська інтелігенція шукала застосування своїм знанням та вмінням здебільшого у галузях економіки поза сільським господарством.

Водночас варто звернути увагу на доволі високий відсоток серед єврейської інтелігенції осіб вільних фахів (приватних вчителів, лікарів, адвокатів і т.д.), які загалом склали п'яту частину всіх розумових

працівників згаданого віросповідання у м. Львові. На нашу думку, це пояснюється певними обмеженнями, які накладалися польською владою щодо прийому на роботу в державні установи не поляків та нерозвинутістю наукомісткого приватного виробництва у місті, яке б могло поглинути значний відсоток інтелектуальних сил.

Таблиця 5. Чисельність та структура зайнятості робітників мойсеєвого віросповідання у м. Львові за даними перепису 1931 р. [3, 96-126].

Галузь	Самодіяльні з членами сімей		Самодіяльні робітники	
	загальна кількість	%	загальна кількість	%
Сільське господарство	78	0,3	31	0,2
Промисловість	16 156	56,6	8023	54,7
Торгівля	8 605	30,2	4603	31,4
Комунікація	870	3,0	304	2,1
Державна адміністрація і громадські установи	581	2,0	178	1,2
Освіта, культура	231	0,8	123	0,8
Охорона здоров'я	1066	3,7	650	4,4
Домашня служба	727	2,5	682	4,6
Інші галузі	205	0,7	79	0,5
Разом	28 519	100	14 673	100

Робітництво мойсеєвого віросповідання нараховувало 14 673 особи, або 33,1% самодіяльного населення цієї етноконфесійної групи міста. Разом із сім'ями воно становило 28 519 осіб, або 28,6% всього єврейського населення Львова. Його галузеву структуру зайнятості відображено у таблиці 5. Аналіз її даних показує, що більше половини єврейського робітництва було зосереджено у промисловості та ремеслі, ще понад третини – у торгівлі, тобто у цих двох галузях працювало понад 86% фізичних працівників згаданого віросповідання. У сільському господарстві працював лише 31 робітник – єврей з понад 14 тис. осіб. Це свідчить про те, що як єврейська інтелігенція так і робітництво у більшості намагалися реалізувати себе у галузях економіки, не пов'язаних з сільським господарством. Порівнюючи структури зайнятості українських, польських та єврейських робітників, приходимо до висновку про незначний відсоток серед останніх осіб зайнятих в домашній прислузі (4,6%), тоді як в українців цей відсоток становив понад 44%, а в поляків – понад 25%.

6% львівських міщан мойсеєвого віросповідання не вказали свого соціального становища. Цей відсоток не був таким високим як у польській та українській громадах, і це, на нашу думку, пов'язано із значно нижчою питомою вагою у соціальній структурі єврейського міщанства найманих працівників, які першими відчули результати економічної кризи 1929 – 1933 рр., поповнивши лави безробітних.

Отже, соціальна структура єврейського населення м. Львова мала свої специфічні особливості, що відрізняли її від інших етноконфесійних громад міста. У соціальній структурі львівських іудеїв упродовж міжвоєнного періоду зберігалася висока питома вага власників засобів виробництва, а чисельність працюючих була нижчою за непрацюючих. Серед власників засобів виробництва був незначний відсоток землевласників (0,6% від всього єврейського міщанства), проте майже 60% з них використовували найману робочу силу, що, на думку дослідників,

свідчить про їх ринкову зорієнтованість. Характерною для єврейської спільноти Львова у досліджуваній період була висока питома вага серед найманих працівників інтелігенції, зокрема зайнятої у вільних професіях, а для робітників – невисокий відсоток зайнятості у домашній прислузі. Водночас властивою ознакою єврейських найманих працівників є дуже низька задіяність у сільськогосподарському секторі економіки цього аграрного краю.

Незалежно від ставлення до власності та характеру виконуваної роботи, більшість львівських євреїв була зосереджена у двох галузях – торгівлі та промисловості (ремеслі), а оскільки економіка м. Львова у вказаний період носила дрібнотоварний характер, то і значний відсоток іудейського населення належав до дрібноміщанства.

1. *Історія Львова. У трьох томах / Редкол. Я. Ісаєвич, М. Лутвин, Ф. Стеблій. – Львів, 2006. Т. 1.*
2. *Історія Львова. У трьох томах / Редкол. Я. Ісаєвич, М. Лутвин, Ф. Стеблій. – Львів, 2007. Т. 3.*
3. *Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Lwów. – Warszawa, 1937. – Z.58.*
4. *Pazyra S. Ludność Lwowa w pierwszej ćwierci XX wieku // Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcony prof. Dr. F. Bujakowi. – Lwów, 1931.*
5. *Bonusiak A. Lwów w latach 1918 – 1939: Ludność – Przestrzeń – Samorząd. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2000.*
6. *Melamed V. Евреи во Львове. XIII — первая половина XX века. События. Общество. Люди. Львів: Текон, 1994.*
7. *Siudut G. Pochodzenie wuznaniowo-narodowosciowe ludności Malopolski wschodniej i Lwowa wedle spisu ludności z 1931 r. // Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura. Kraków, 1998.*
8. *Wacław Wierzbieniec. Żydzi w województwie Lwowskim w okresie międzywojennym. Zagadnienia demograficzne i społeczne. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2003.*
9. *Качараба С. Етнодемографічний розвиток Галичини за умов австрійського панування // Галичина: етнічна історія. Тематичний збірник статей. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008.*
10. *Макарчук С. Етнодемографічні процеси в Галичині у XX ст. // Галичина: етнічна історія. Тематичний збірник статей. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008.*
11. *Капраль М. Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально – правові взаємини) – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003.*
12. *Struktura społeczna wsi polskiej. – Warszawa, 1937.*

О. С. Каденюк

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ У 20-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ

Вивчення ефективності діяльності нових форм господарювання у сільському господарстві сучасної України неможливе без переосмислення досвіду попереднього століття. Історична ретроспектива покликана забезпечити суспільство від можливих прахунків минулого та створити цілісну концепцію нового господарського розвитку. У цьому контексті неocenенною за своїм надбанням виступає практика

діяльності селянських господарств в Україні періоду нової економічної політики.

Наприкінці 1920-х років розгорнулися гострі дискусії навколо питань диференціації селянства. Прихильники сімейно-побутової школи опиралися на традиції земської статистики, шукали насамперед ознаки виробничо-демографічної диференціації господарств за чисельністю душ у родині, працівників, площі посівів, поголів'я худоби. Так, Г.І. Баскин стверджував, що йшла не диференціація, а здрібнювання господарств, викликане довгостроковими наслідками голоду 1921 року [1]. А.Н. Челинцев указував, що диференціація відбувалася в основному в південних районах екстенсивних зернових господарств, тоді, як в інших районах відбувалося вирівнювання селянських господарств [2]. М.Д. Кондратьєв, уважав, що основними факторами, що сприяють диференціації минулого були: ринок, техніка, оренда, малоземелля, аграрне переселення [3].

Іншу позицію займали статистики, що обстоювали соціально-класові причини розшарування села: В.Г. Громан і А.И. Хрящова [4].

У цій суперечці цікава позиція О.В. Чайнова, що зміг вибрати власний підхід. Опираючись на підсумки динамічних переписів і виробничо-демографічного аналізу диференціації, зроблений земськими статистиками й організаційно-виробничою школою, він показав, що диференціація селянства в 1920-і роки радикально різнилася від дореволюційної [5]. За умов, коли зникли великі поміщицькі й капіталістичні господарства, диференціація, на думку О.В. Чайнова, виникла внаслідок невідповідності двох видів господарств: натуральних і простих товарних [6]. Перебудовуючись із натурального в товарне селянство починало мігрувати, відповідно диференціювалося. І при цьому розшарування виступало не як соціально-класовий процес серед селянства, а як відщиплення від основного масиву сімейно-трудова господарств. Він висунув багатофакторну схему диференціації селянства за виробничими і соціальними ознаками.

В Україні у 1920-і роки економісти-аграрники, такі як А.Р. Резников, Н.П. Коротков, В.М. Соловейчик, К.С. Кононенко, А.Ф. Дидусенко й ін. займалися висвітленням питання розвитку сільського господарства загалом й диференціації селянства зокрема. Їхня програма дій зводилася в контексті нової економічної політики до: 1) вдосконалення земельного законодавства; 2) сприяння розвитку самостійності підприємництва на селі.

Питаннями розвитку сільського господарства, особливо його індивідуального сектора займався Н.П. Коротков. „Відсталість нашої країни, зокрема, сільського господарства й крайня складність сучасної економічної думки особливо ставлять перед нами питання про можливість дії на селянські індивідуальні господарства в змісті його раціоналізації” [7].

Сільськогосподарське виробництво у своїй більшості було зосереджено до весни 1927 року в руках індивідуальних господарств, чисельністю яких становила 5110,6 тисяч, з населенням в 24875,5 тисяч осіб [8, 8]. Суспільний сектор охоплював 2% сільського населення і 4% земельного фонду України. В 1928 році кількість індивідуальних господарств у республіці зросла й становила 5173776, з кількістю 25222032 осіб;

чисельність господарств із найманими робітниками – 99985, загалом найманих робітників налічувалося у той час 106401 осіб [9, 22].

За природними і екологічними ознаками Україна була розподілена на два основних регіони: Степ і Лісостеп. В останньому виокремлювалося три райони: Полісся, Правобережжя й Лівобережжя. До кінця 1928 року в Полісся налічувалося 515862 господарства, у яких було 2643417 осіб, господарств із найманими робітниками 11525, у яких використувалося 11893 найманих робітників [9, 1]. На Правобережжі – 1725710 господарств із населенням 7899934 осіб; господарств із найманою робочою силою – 20993, усього найманих робітників 22631 [9, 3]. У степовій смузі, в обстежених Дніпропетровській і Запорізькій губерніях, було 324572 одноосібні господарства з населенням в 2009104 осіб, де використувалося 8863 найманих робітників у 7616 господарствах [9, 6]. На Лівобережжі всього налічувалося 1226290 одноосібних господарств із 6417044 осіб населення, де працювало в 41910 господарствах, 42047 найманих робітників [9, 11].

Як бачимо, продуктивні сили в період нової економічної політики супроводжуються безперервним процесом розшарування села. З одного боку, відбувалося зміцнення й розвиток заможних господарств, з іншого – збільшення малоземельних груп. Цей процес тривав в основному за рахунок різної забезпеченості засобами виробництва різних груп селянства.

Важливу роль у диференціації селянства України відіграв такий фактор, як щільність сільськогосподарського населення на 1 квадратний кілометр. Найбільш висока щільність була на Правобережжя – 73 особи на 1 кв. м, тобто цей район був найбільше густо населений. Це й викликало проведення заходів із переселення селян з густонаселених районів у менш заселені як України, так і РСФСР [10, 4].

Так, відповідно до плану заходів НКЗ УРСР, у 1926-27 роках передбачалося з Коростенського, Волинського, Шепетівського, Проскурівського, Каменецького, Могилевського, Тульчинського, Одеського, куди входило 45 районів (щільність сільськогосподарського населення в яких становила від 77 до 125 осіб при середньому по Україні 64 особи) переселити в 1926-27 рр. – 3080 дворів, 1927-28 – 14130, 1928-29 – 7900 [11, 144]. Підвищена щільність населення впливала на площу землекористування. У цих районах вона становила 2 десятини, у той час як по Україні – 3,6 дес. [11, 147]. Соціальний склад селянства означених територій був такий: 60% бідняцьких господарств, які не мали робочої худоби й сільськогосподарського інвентарю, що зумовлювало значні надлишки сільськогосподарських робітників, що також негативно впливало на кооперування сільського господарства.

Тому в означених округах було кооперовано різними видами кооперації всього 11% сільського населення, проти 27,8 % середньореспубліканських даних [12, 165]. У зв'язку з такими причинами Лісостепова частина України ще задовго до Жовтневої революції стала центром переселення. Про розміри переселення можна судити за даними Бюро Південноросійської Земської переселенської організації. За матеріалами цієї організації, за межі

України у 1896-1905 рр. було переселено 339080 осіб, у 1906-1912 рр. – 760852 осіб. Переважало переселення сільськогосподарського населення з Правобережжя: Київської й Волинської губерній [13, 5].

Слід зазначити, що помітний переселенський рух спостерігався й у Степовій смузі. Так із Херсонської губернії було переселено 118881 осіб [12, 165]. Очевидно, у Степу це було викликано зворотним припливом емігрантів, що не зуміли освоїтися в районі ув'язку наявності значної кількості великих володінь, закритих для вільного заселення. Перенаселеність, як бачимо, це один з факторів, що впливав на розвиток аграрного сектора. Так, на 1927 рік налічувалося в Поліссі, Лісостепу й особливо на Правобережжя надлишкового сільськогосподарського населення понад 5,2 млн. осіб [14, 45].

З моменту прийняття нової економічної політики, з відродженням промисловості й торгівлі, переходом до нової податкової системи в сільському господарстві приплив робочої сили в міста неухильно став зростати. Біржі праці за 1924 рік відзначають посилення міграції сільського населення в міста [15, 2]. Основними причинами, що зумовили цей процес, була наявність надлишків праці у сільському господарстві.

Як констатував X Всеукраїнський з'їзд рад, до кінця 1926 року відбудовний процес сільського господарства України характеризував його закінченням. За цей період воно в основному досягло свого довоєнного рівня. Так, посівна площа становила 21669 тис. десятин або 105,8% площі 1916 року, посівна площа селянських господарств за цей період досягла 124,0% площі 1916 року. Загальна чисельність худоби рівнялася 105,5% до 1916 р., зокрема, ВРХ – 112,5%, овець – 138,5%, коней в Лісостепу – 103,2% і в Степу – 69,3% [14, 45]. Зросла загальна продукція сільського господарства. Вартість її в довоєнних цінах у 1926 р. становила 2032 млн. рублів, або 95,7% продукції 1913 р. Товарна частина продукції рівнялася 536,84 млн. рублів або 75,1% від 1913 р. [15, 2].

Кількість господарств без посівів, що мали до 2 дес., у 1926 р. порівняно з 1923 р., зменшилася з 40,6% до 32,4% [14, 32]. Так само зменшилося число господарств, що не мали робочої худоби. На ґрунті загального розвитку села міцніли господарства й незаможницького селянства. Так, кількість господарств, що не мали робочої худоби, у 1926 р. зменшилася з 46,2% до 44,6%, а кількість господарств, що не мали сільськогосподарського реманенту, з 41,8% до 39,7% [15, 33].

Негативні наслідки дрібності селянського землекористування збільшувалися за рахунок неземлевпорядкованості та запуганості поземельних відносин. Формою, що демонструвала землекористування до 1928 року, було черезсмузжя. Хутора мали найбільше поширення в Поліссі, що зумовлювалося переважно природними умовами. Відрубна форма мала помітне поширення на Лівобережжя й у Степу як результат посиленого столипінського землевпорядження.

Найбільша роздрібленість землекористування спостерігалася в Поліссі, де тільки 52,2% господарств мали землю в 1-6 смугах; у 32,1% господарств землекористування було розкидане в 7-15 смугах, 9,7% мали землю в 15 і більше смугах. Трохи м'якше ситуація з землекористуванням розвивалася на Правобережжі, де відсоток господарств, що користувалися землею в

1-6 смугах, досягав 86,1%. Найбільш компактним землекористування було у Степу. Однак, у цьому районі особливо сильно виявився інший недолік – далекоземелля, зумовлене великими розмірами сільських поселень. Не менше 42,3% селянських дворів, як показав наш розрахунок, у Степу страждало від далекоземелля. Зазвичай землекористування двору було віддалене на 25-30 кілометрів.

Подібна неземлевпорядкованість негативно позначалася на всіх селянських господарствах і особливо на малоземельних. Не маючи можливостей для запровадження відчутних агротехнічних поліпшень, ця група господарств змушена була вести найбільш відстале споживче господарство. За таких умов вона зосередила у собі до 31% сільськогосподарського населення і 20% орної землі (Полісся – 18,3%, Правобережжя – 23,5%, Лівобережжя – 23,4%, Степ – 15,2%) [15, 34]. Якщо припустити, що навіть вся посівна площа бідняцького господарства, яка у середньому в Україні становила 1,5 десятин на господарство була б зайнята хлібами, то при валовому зборі в 75 пудів (цифра 75 пудів узята нами в середньому з аналізу даних погосподарських карток селянських господарств по економічних районах України за 1926 рік [15, 44]), таке господарство, мабуть, не змогло обійтися своїм зерном для посіву й прогодувати 4-х (у середньому) членів родини й 1,5 голів худоби (у перекладі на велику рогату худобу).

Розвиток сільського господарства нерозривно пов'язаний з купівельною спроможністю селянства і її розвитку мав сприяти сільськогосподарський кредит. Його основним завданням була підтримка й розвиток малопотужних і середняцьких селянських господарств. Для малопотужних господарств встановлювалися принципи пільгового кредитування. При цьому враховувалися сприятливі умови розвитку основних галузей сільського господарства. Практична робота кожної установи сільськогосподарського кредиту насамперед мала за мету стимулювання поступової реорганізації селянського господарства в напрямі кооперування. Задля підтримки малопотужних позичальників процентні ставки, установлені Центральним сільськогосподарським банком, були побудовані таким чином, що вони спрямовувалися у бік здешевлення кредиту за довгостроковими позичками на 0,5% і за конкретними позичками на 1% [10, 9], порівняно з іншими позичальниками. Такий підхід до кредитування спрямовувався на підтримку колективних господарств.

Соціальна структура колективів була неоднорідною. Так, станом на 1.10.1928 р. біднота становила 48,5%, середняки – 15%, нижчесьередняцький прошарок селянства – 34,5%, вищесьередняцький 2% [16, 20]. Стосовно загальної земельної площі в Україні колективні господарства становили 3,1%, до загальної чисельності населення – 2,3%, до загальної кількості дворів – 2,3% [16, 28]. Ураховуючи це було і різне ставлення різних груп селян до елементів колективного перетворення сільського господарства. Так, бідняк у своїй більшості засвоїв, що держава через колектив для нього створює сприятливі матеріальні й побутові умови існування. Зміна політики у бік більшого економічного натиску на заможну частину села й безпосередня або опосередкована участь у цьому активі бідноти ще більше налаштувало заможних проти бідноти й

загострювало відносини в сільському соціумі. У Степу, у зв'язку з натиском на заможні верстви селянства, спостерігалася відмова від оранки й оренди землі, що мотивувалося підвищенням податку й необхідністю через це згортати господарство.

На практиці заможному селянинові при недороді й підвищеному податку тримати зайвих коней стало мало вигідним, а здавати засоби виробництва в оренду ставало небезпечно. Тому із землею, але без інвентарю, за наявності допомоги держави, бідняк шукає вихід у колективізації. Характерною рисою, властивою більшості бідноти, що вступала, у колективне господарство (колгоспи), стала заява члена товариства спільної обробки землі „Селянин” на Херсонщині: „...господарюю багато років. Погано було при неврожаї, але все-таки жив. Останні два роки стало неможливо. Став здавати частину землі. Колись бувало, немає у селян, кинешся до імушого, і дістанеш, а зараз говорять, що не дадуть, тому що самим не вистачає. Кинувся до держави за кредитом на коня, не дали, говорять, – „ти дядько в колектив вступай або організує його, тоді одержиш” [17, 47].

Там же на Херсонщині член товариства спільного обробітку землі „Незаможник” говорить: „У колектив я пішов тому, що жити стало важче: раніше я здавав частину землі, а частину засівав, а зараз вони землі не беруть, ні насіння немає. Вступив тому, що допомогу дають організованій бідноті” [17, 72].

Так розмірковувала значна частина тих, хто вступав у колектив, особливо в Степу, тому, що колективи насамперед забезпечувалися продовольством і служило стимулом вступу до нього. Про це свідчить той факт, що з 3-х обстежуваних союзів на Херсонщині його члени заявили: „Якщо держава не допоможе нам продовольством ми ліквідуємо колгосп і розійдемося” [17, 86].

Середняки в більшості випадків вступали у машинно-тракторні товариства, їх цікавила машина, також кредит на тяглову силу. Середняк іноді вносив у колгосп своє майно й нечасто його усуспільнював на 100%. Він стояв між своїм і колективним господарством, і не вносив свій пай повністю доти, поки його не внесуть повністю незаможники. Так, згідно з обстеженням Наркомзема УСРР по Вінницькій окрузі було виявлено тенденцію у середняцтва організувати колгоспи винятково із середняків [17, 87]. У тих же матеріалах обстеження по Проскурівській окрузі зафіксована заява середняків, в якій йдеться, що якщо в наступні роки держава з них буде брати додаткові податки, вони всі підуть у колгосп [17, 88].

Таким чином, зростання диференціації селянських господарств, аграрна перенасиченість, неможливість індивідуальними зусиллями не тільки конкурувати на ринку із заможними селянами, але й довести продуктивність свого господарства до задоволення споживчих потреб – все це сприяло й змушувало селянську бідноту ставати на шлях об'єднання в сільськогосподарські колективи. Однак цього об'єднання було недостатньо, необхідно було спрямувати їхню виробничу діяльність на залучення до сільськогосподарської кооперації, що впливала на ринкові відносини в індивідуальному селянському господарстві, також розвивала процеси, пов'язані з виробничим постачанням, збутом й переробкою сільськогосподарської продукції, залученням

селянських мас у сферу ринкового обігу, чим стимулювалося не тільки підвищення товарності селянських господарств, але й сприяння вдосконалюванню трудових процесів, тобто пошуку шляхів органічного розвитку господарських форм, змін соціально-економічної структури українського села.

1. Баскин Г.И. Влияние урожая на дифференциацию крестьянского хозяйства // Пути сельского хозяйства – 1927. – №4.
2. Челинцев А.И. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства // Пути сельского хозяйства – 1927. – №3.
3. Кондратьев Н.Д. К вопросу о дифференциации деревни // Пути сельского хозяйства – 1927. – №5.
4. Немчинов В.С. О социально-экономических группировках крестьянских хозяйств. В 6-ти томах. Т.1. – М., 1967.
5. Чайнов А.В. О дифференциации крестьянского хозяйства. В кн. Крестьянское хозяйство. – М., 1989.
6. Чайнов А.В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства. – М., 1924.
7. Коротков Н.П. Современные вопросы организации крестьянского хозяйства в связи с общественной агрономией. Изд. сельхозкредитсоюз. – Мариуполь, 1927.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ) – Ф.337. – Оп.1. – т.3. – Спр. 5725.
9. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 1562. – Оп.72. – Спр.161.
10. ЦДАВОУ – Ф. 337. – Оп.1. – т.3. – Спр. 5725.
11. ЦДАВОУ – Ф. 337. – Оп.1. – Спр. 4345.
12. ЦДАВОУ – Ф. 374. – Оп.9. – Спр. 343.
13. Сельское хозяйство Украины. Изд. НКЗ УССР. – К., 1923.
14. ЦДАВОУ – Ф. 27. – Оп.7. – Спр.16.
15. ДАРФ – Ф. 478. – Оп.1. – Спр. 1589.
16. ДАРФ – Ф.1562. – Оп.70. – Спр. 796
17. ДАРФ – Ф. 374. – Оп.9. – Спр.353.

С.А. Калінкіна

ФІСКАЛЬНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ І СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У 30-Х РР. ХХ СТ.

Кризові явища, які сьогодні охопили усе українське суспільство, вимагають від держави надзвичайних заходів. Важливим рушієм у вирішенні загальнодержавних проблем є досвід попередніх поколінь та переосмислення здобутків і прорахунків. Історично в Україні склалося так, що селянство завжди відіграло важливу роль у розвитку економіки та становленні України як держави. На початку 1930-х років політика радянського уряду стосовно села спрямовувалася на колективізацію та запровадження нового поземельного устрою. Як свідчать історичні джерела, зміна пріоритетів у будь-якій сфері діяльності держави у подальшому призводить до появи нових методів управління або тиску на новостворену систему. Новий колгоспний устрій села, що утвердився на початку 1930-х років і був закріплений голодомором 1932 – 1933 рр. (як один із методів приборкання самостійницької свідомості українського селянства), зумовлював не лише зміни в адміністративному апараті аграрного сектору, а й модифікацію фінансових важелів. Тому, на наш погляд,

перспективним напрямом дослідження є проблеми фіскальної політики, зокрема тих її особливостей, які стосуються українського селянства. Науковий інтерес до окресленої теми зумовлений також відсутністю робіт, у яких би з'ясувалися ці питання. З огляду на це автор статті ставить за мету дослідити форми та методи, які включала фіскальна політика радянського уряду в українському селі в 1930-ті рр.

Окремі моменти щодо обраної нами теми дослідження знайшли своє висвітлення у роботах як радянських, так і сучасних українських істориків. Зокрема, проблема податкової історії відображена у працях: Г. Мар'яхіна [5], М. Піскотіна [6], Н. Тепцова [8], Г. Сургая [7], В. Даниленка, С. Кульчицького [2], А. Толкушина [9], І. Комарової [4].

Для українського селянства 1930-ті роки стали одними з найтрагічніших в його історії. Радянське керівництво, вважаючи аграрний сектор економіки УСРР (УРСР) основним джерелом надходжень до союзного бюджету, виробило і втілило на практиці репресивно-каральну фіскальну політику. Фактично в 1930-х рр. громадянська війна, війна держави із селянством, не закінчилася, незважаючи на гучні гасла про „перехід до мирного соціалістичного будівництва”. Змінилися засоби й методи цієї війни. Багнети і гармати поступилися, на перший погляд, „миролюбивішим”, а насправді – більш жорстким методам – податковій політиці. Саме завдяки їй протягом незначного періоду радянській владі вдалося перетворити українське селянство на кріпаків як у соціально-економічному, так і в суспільно-політичному відношенні. Без перебільшення можна твердити, що селянство, насамперед Радянської України, стало основним будівничим індустрії СРСР. Ціною величезних як матеріальних, так і людських утрат воно звело промислову базу Радянського Союзу.

Причиною зростання ролі податкового тиску в умовах формування колгоспної системи стали явища індустріалізації та згорання непу в другій половині 1920-х рр. Саме ці економічні перспективи розвитку радянського народного господарства потребували перебудови, оскільки на „побудову соціалізму” необхідна була певна кількість коштів, а із розвитком ринкових відносин держава позбавлялася права вільно володіти майном приватного сектору. З огляду на це радянськими урядовцями було взято курс на обмеження приватного сектору народного господарства шляхом згорання непівської політики господарювання та переведення селянства на нову колгоспну систему. Податкова політика в таких умовах відіграла роль перехідного фактора, пришвидшивши темпи колективізації й водночас ставши основним джерелом фінансування державної програми індустріалізації економіки. Податкова реформа 1930 – 1932 рр., що була спричинена загальноекономічною потребою перебудови народного господарства, стала важливим кроком радянської влади у створенні зовсім іншої, ніж непівська, системи оподаткування. На початок 1930-го року радянське керівництво вибудувало систему законодавчих змін у сфері оподаткування. Незважаючи на те, що податкова реформа переважно стосувалась усупільненого сектору народного господарства, вона значною мірою вплинула на зміну форм та методів фіскальної політики на селі [5, 131]. Щоб полегшити умови утвердження колгоспної системи та залучити якомога більше селян до нової державної системи, на думку В. Дьяченка,

необхідно було виробити та запровадити систему пільг, зокрема, звільнялася від оподаткування на 2 роки вся робоча худоба в колгоспах, поголів'я корів, свиней, овець, уся птиця, що перебували як у колективному володінні колгоспів, так і в приватному володінні колгоспного селянства [3, 251].

Під час податкової реформи селянство було поділено на чітко структуровані групи платників податків: колгоспники, одноосібні та так звані куркульські господарства. Ці нововведення в системі оподаткування спричинили як позитивні, так і негативні зміни. З одного боку, це значно полегшувало державі проведення податкової кампанії, а з іншого – призвело до ще більшого бюрократизму та створення системи масового вилучення селянських коштів і майна. Протягом 1930 – 1932 рр. податки набули політико-правового забарвлення, тобто на селі було вибудовано систему обов'язкових стягнень: сільськогосподарський податок, культжитлозбір, самооподаткування, поземельний податок та ін. Нововведенням в оподаткуванні сільського населення у період реформування податкової системи (1931 р.) став податок із кон'юнктурних прибутків [6, 20], тобто було встановлено оподаткування так званих кон'юнктурних прибутків від продажу сільськогосподарської продукції на приватному ринкові. Утвердження планової системи виконання народногосподарських завдань спричинило повну узурпацію адмінресурсом податкової системи. Наркомфін СРСР як головний орган здійснення податкової політики наділяв районні й обласні виконкоми, а також (за необхідності) сільські та селищні ради правом змінювати республіканські, обласні та районні плани із мобілізації коштів. У такий спосіб уряд уміло розраховував практику застосування „стаханівського руху” в системі мобілізації податкових стягнень.

Заміна чинної форми господарювання в українському селі на колгоспну, небажання селян вільно залучатися до процесу колективізації, а також відмова здавати на умовах контрактизації збіжжя призвели до запровадження надзвичайної форми боротьби з українським селянством – голодомору 1932 – 1933 рр. Поряд із вилученням зерна та майна у селян шляхом надмірного оподаткування було конфісковано всі грошові заощадження. Репресивні методи оподаткування, уперше застосовані в роки голодомору, набувають постійного характеру. Основними ознаками оподаткування українського селянства в роки голодомору є: нівеляція відмінностей між різними групами платників податків, збільшення податкового тягаря одних груп за рахунок інших, стрімке зростання норм оподаткування, запровадження надзвичайної системи адміністративного тиску на селянство, створення системи штрафів та недоплат із податків, запровадження додаткових видів оподаткування.

Унаслідок використання репресивних методів здійснення податкової політики в першій половині 1930-х рр. у Радянській Україні план колективізації селянських господарств було виконано на 73 %. Це свідчило про застосування класового принципу оподаткування селянства, оскільки надання пільг одній групі платників компенсувалося збільшенням норм стягнень для іншої. Під тиском адмінсистеми селянство піддалося процесу усупільнення й передало своє майно в колективні господарства.

Таким чином радянська влада засобами податкового тиску реалізовувала завдання соціалізації аграрного сектору економіки УСРР (УРСР). Характерною ознакою податкової системи 1930 – 1933 рр. стало повернення її до „воєннокомуністичних”, а в окремих моментах – царських форм оподаткування селянства. У результаті було сформовано подвійну систему стягнень: грошову й натуральну. У 1933 р. уряд удався до повернення в систему оподаткування продподатку як сталій форми добровільної здачі зерна, а пізніше й інших видів сільськогосподарської продукції, що стало наслідком політики насильницького вилучення зерна [2, 144]. Норми й терміни здавання натурподатку залежали від категорії платників податку, платоспроможності господарств, тому розмір натурподатку збільшувався від колективних до куркульських господарств. Податкові нарахування здійснювали в кілька етапів, спочатку їх сплачували поквартально, а протягом 1932 р. встановилася така система сплати податку: 20 % до 1 вересня, 30 % до 1 жовтня, 40 % до 15 листопада, решта 10 % – 15 грудня [1, 18].

У 1934 – 1936 рр. радянська податкова система на селі зазнала значних змін. Зокрема, було запроваджено нові види податків: податок на коней, податок на розваги та видовища, прибутковий податок із колгоспів. Про репресивний характер фіскальної політики свідчать не лише методи стягнення, але й система штрафних санкцій та терміни виконання грошових зобов'язань, що практично нічим не відрізнялося від податкової політики першої половини 1930-х рр.

Боротьба радянського керівництва із залишками одноосібних господарств та „куркулями” у другій половині 1930-х років набула нового характеру. Із 1934 р. відновлюється оподаткування селян в індивідуальному порядку [4, 97].

Класовий принцип нарахування податків для сільського населення був покликаний реалізувати суто фіскальне завдання. Посвідчення фінансових заходів тиску із судовими вироками у формі позбавлення волі терміном від 5 років зумовило виконання державних норм. Хоча, незважаючи на всі репресивні заходи, виконати їх так і не вдалося. У середньому по Україні після проведення каральних заходів інтенсивність сплати податку збільшилася. Так, наприклад, у с. Семаки Жмеринського району після засудження куркуля Зайця до позбавлення волі строком на 8 років із конфіскацією всього майна виконання завдання з 27% відразу зросло до 60%. Якщо селянин по закінченню терміну не сплачував податок, на розмір недовиконаного зобов'язання накладалася пеня недосплати, що зростала кожної доби. Крім того, селянин зобов'язувався сплатити штраф за несвоєчасне виконання податку в розмірі норми, у гіршому випадку селянин міг бути позбавлений волі з конфіскацією усього майна.

Натурподаток, що став обов'язковим у другій половині 1930-х рр., селяни сплачували у вигляді продуктів тваринного й рослинного походження. Якщо господарство з тих чи інших причин було не в змозі сплатити натуральний податок, то існувала можливість замінити натуреквівалент на грошовий за встановленими державою ринковими цінами. Важливим фактом у визначенні репресивного характеру натурподатку можна вважати тезу, яка практикувалася в деяких регіонах України: „Якщо

одноосібник або колгоспник живності не має, він її купує і здає в зазначений термін”. Велике значення в системі натурподатків мав м'ясоподаток, що стягувався з усіх видів худоби. Перетворення цього виду стягнення на обов'язковий вид податку неодмінно було пов'язане з регулюванням розвитку підсобних господарств колгоспників та одноосібників (які дозволи утримувати селянину з 1935 р.). Розмір податку визначався в еквіваленті – кілограми живої ваги на господарство [11, 22].

Примусово-насильницький характер заготівель, що проводилися в українському селі, підвищений відсоток надходжень від господарств колгоспників та одноосібників стали свідченням подальшої політики „викачування” коштів із села як у грошовій, так і в натуральній формі.

У 1937 р. у податкове законодавство було внесено деякі корективи, необхідність яких обґрунтовувалася „зростанням”, на думку компартійного керівництва, добробуту радянського села, унаслідок чого було змінено суть сільськогосподарського податку. Колективні господарства як основна форма соціалістичного існування радянського села перейшли на іншу форму оподаткування – прибутковий податок [10, 286]. Із цими змінами колгоспи оподатковувалися за фіксованими минулорічними показниками загального річного прибутку з господарства.

Щодо регіональних відмінностей у системі оподаткування, то протягом 1930 – 1939 рр. на теренах Радянської України окреслилася певна тенденція щодо стягнення повинностей із селян. Найбільші обсяги податкових виплат припадали на східні та південні області республіки. Це, було пов'язано з наявністю в цих регіонах великої кількості одноосібних господарств. Центральна Україна мала менший відсоток податкового тиску, оскільки процес колективізації в цих областях відбувався з найбільшим прискоренням.

Таким чином, фіскальна політика радянського керівництва, що здійснювалася у 30-х рр. ХХ ст., носила неприхований загарбницький характер, а українське селянство як основна верства суспільства потрапило у кріпацьку залежність, але вже не від пана, а від держави.

1. Горещкий В. Сільськогосподарський податок на 1932 рік на Україні. Порадник для фін робітників та платників. – Х.: Держ. фін. видав, 1932.

2. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті рр. – К.: Либідь, 1991.

3. Дьяченко В. П. История финансов СССР (1917 – 1950 гг.). – М.: Наука, 1978.

4. Комарова І. В. Историчні аспекти оподаткування селянства в Україні // *Фінанси України*. – 2001. – № 6.

5. Марьяхин Г. Л. *Налоги и сборы с колхозов и населения*. – М.: Госфиниздат, 1949.

6. Пискотин М. И. *Налоги с сельского населения в СССР. Правовые вопросы*. – М.: И-во Акад. наук СССР, 1957.

7. Сургай Г. І. *Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс*. – К.: Либідь, 1991.

8. Тепцов Н. В. *Аграрная политика на крутых поворотах 20-х – 30-х годов* – М.: Изд-во Знание, 1990.

9. Толкушин А. В. *История налогов в России*. – М.: Юристъ, 2001.

10. *Финансы СССР за XXX лет*. – М.: Государственное финансовое издательство СССР, 1947.

11. Хорин М. *Налоговый и финансовый справочник колхоза*. – М.: Госфиниздат., 1933.

Р. М. Кантемирова

**ВПРОВАДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ
НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК
ВІДПОВІДЬ ВИКЛИКАМ
ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА**

Початок ХХ століття позначився в українській історії як час революційних зрушень, що потрясли суспільство з певною періодичністю, а причини і наслідки цих зрушень і досі залишаються такими, що викликають зацікавленість дослідників різноманітних галузей вітчизняної та світової науки. Насамперед мова йде про знакові події першої половини ХХ століття: впровадження Столипінської реформи, революції 1905-1907 років, події 1917 та наступних років. Адже саме Українська революція 1917-1920 рр. мала значні наслідки для подальшого розвитку українського суспільства, бо вони, на думку Г. Капустян, „мають глибоке коріння, були зумовлені цілою низкою історичних закономірностей і, по праву, займають своє місце серед визвольних процесів народів Європи і цілого світу” [1, 37].

Ці події позначали значні трансформаційні зміни в усіх сферах життєдіяльності, зачіпаючи не тільки політичні чи економічні аспекти, які, безсумнівно, є дуже важливими і такими, що визначають подальший розвиток суспільства, а й соціальні, національні та побутові аспекти.

Перша спроба утвердити радянську владу в Україні відбулася наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., але вона не призвела до очікуваного з боку більшовиків успіху, хоча і мала прибічників серед українського населення, бо, як зауважив С. Кульчицький, „...восени 1917р. революційно активне населення схилилося на бік більшовиків тільки тому, що останні взяли на озброєння його власні гасла, відмовившись від своїх, доктринальних” [2, 24].

Подальші дві спроби більшовиків (наприкінці 1918-1919 рр. та наприкінці 1919 – початку 1920 рр.) нарешті досягли своєї мети, чому значною мірою сприяли недовіра широких верств населення до панівної верхівки та спекуляції більшовиків гаслами світової революції, „чорного переділу” та пролетарського інтернаціоналізму, і кінцевим результатом чого став злам традиційних суспільно-політичних та економічних орієнтирів суспільства. Серед наслідків означених подій потрібно зазначити впровадження політики „воєнного комунізму”, нової економічної політики, індустріалізації та колективізації, що мали катастрофічні наслідки для українського народу, включаючи страшний геноцид – Голодомор 1932-1933 рр., що став національною трагедією.

Тож, ми маємо на меті у розвідці проаналізувати причини, що спонукали більшовиків запровадити нову економічну політику, яка на той час була зумовлена цілим рядом об’єктивних чинників, серед яких період революційних потрясінь 1917-1920 рр., тривала громадянська війна, руйнація промисловості після Першої світової війни, і була такою, яка не відповідала більшовицькій доктрині, будучи спрямована на відмову від приватної власності, товарно-грошових відносин та ринкового механізму як такого загалом. Крім того, увагу буде приділено

факторам, які мали значний вплив, а то й, загалом, були вирішальними у згортанні або „зламі” непу.

Нова економічна політика привертала увагу науковців багатьох галузей як вітчизняної, так закордонної науки. Серед доробку сучасних вітчизняних дослідників слід виокремити цілу низку монографій та колективних праць, в яких досліджено різні аспекти суспільного життя в означений період В. Смоля, С. Кульчицького, В. Марочка, О. Ганжі, А. Морозова, В. Калініченка, Я. Верменич, Г. Капустян [3] та інших.

Неп, що був введений після важких років революційних та воєнних лихоліть, ми можемо визначити як економічну політику, що являла собою дії держави, спрямовані на поєднання державного і приватного секторів господарства, їх сумісного існування. Однак він, неп, мав виконувати лише функцію економічного регулювання, не втручаючись у політичну систему країни, яка мала на меті стримувати капіталістичні процеси, що розвивалися в суспільстві і які були породжені непом.

Головну мету впровадження непу для радянської влади можна визначити як таку, що мала „врятувати соціалістичну революцію, соціалізм через порятунок пролетаріату, як носія державної влади” [4, 73]. Однак економічні принципи непу з його можливістю приватної торгівлі, розвитком малого підприємництва (прикладом чого можуть слугувати зростання та поширення серед населення занять кустарними промислами, бо останні, в силу своєї організації, були дуже мобільні й швидко реагували на потреби ринку, надаючи так потрібну для населення продукцію у вигляді споживчих товарів, реманенту та послуг), кооперації суперечили політичній доктрині правлячої партії, яка, керуючись принципами диктатури більшовицької партії, намагалася з усіх сил, за будь-яку ціну, зберегти за собою вплив та тотальний контроль за економічними процесами, що відбувалися у суспільстві.

Що стосується аграрної політики, що запроваджувалася у період непу, то головним тут було „питання про розподіл між державою та виробниками прав на розпорядження результатів господарської діяльності, що, головним чином, було пов’язано з державною заготівлею хліба за твердими цінами та примусовою розверсткою” [5, 343]. Політичне керівництво відчувало постійний страх перед приватним капіталом, типовий представником якого був непман, підприємець, приватний торговець, якого вважали „політично небезпечним і морально неповноцінним” [2, 218]. Що ж до селян, то вони були політично небезпечні для комуністів, поки залишалися селянами і розглядалися як дрібна буржуазія. І міські торговці, і сільські трударі були представниками приватного капіталу та приватної власності, які суперечили комуністичній доктрині, бо її ключовим моментом була ліквідація останньої як такої та загальне одержавлення засобів виробництва, що мало призвести до відповідної ліквідації головного механізму економіки – ринку. У зв’язку з цим, на думку С. Кульчицького, саме „непмани, поряд із заможними селянами-власниками, стали одним з головних об’єктів державного терору” [2, 219].

Серед факторів, що гальмували неп та розвиток ринкових відносин у суспільстві, слід назвати кадрову політику радянської влади, яка склалася в період

революцій, „воєнного комунізму” та „надзвичайщини” з відповідно засвоєними ними, тобто кадрами, ідеологією, психологією, методами роботи. Саме „суб’єктивно-особистісні якості кадрів управління були значущим елементом, що визначав протиріччя непу, що гальмував і навіть перешкоджав розвитку ринкових відносин і лібералізації політичної системи” [6, 396].

Кооперація, характерна ознака цього періоду, була важливим фактором, інструментом, за допомогою якого вдалося відновити господарство, і яка взяла на себе посередницькі функції у заготівлі, постачанні та розподілу товарів між державою та населенням.

Неп умовно можна поділити на два періоди. Перший з них тривав від запровадження непу у 1921 р. до 1925 р. Він характеризувався покращанням економічної ситуації в країні, супроводжувався відповідними економічними реформами. Другий етап розпочався у 1926 р. Він ознаменувався собою кінець непу як прояву ринкової, капіталістичної економіки на відміну від економіки соціалістичної. 1928 рік, за версією В. Данілова, був початком згорання, або його „зламу”. Хлібозаготівельна криза 1927-1928 рр. та дії радянської влади у той період стали першими проявами згорання непу, вони стали свідченням того, що „...діалог „влада-селянин” завершився. Наступав час владного, жорстокого монологу командного спрямування” [7, 22]. 1929 рік вважається сучасними дослідниками як такий, що символізував кінець нової економічної політики.

Отже, впровадження нової економічної політики було зумовлено цілою низкою об’єктивних факторів, серед яких слід зазначити руйнацію господарства країни, спричинену революцією 1917-1920 рр., Першою світовою та громадянськими війнами, наростанням кризових явищ у соціальній сфері, що вилилося у низку селянських виступів та піднесення антибільшовицьких настроїв серед українського селянства, незадоволеного продовольчим тиском держави у вигляді продрозверстки, повний занепад індустріальних підприємств, керування якими більшовицькі кадри, що не мали відповідної освіти були не в змозі здійснювати, гостра паливна та продовольча кризи.

Не викликає жодних сумнівів той факт, що була наявна повна несумісність між політичною системою, що склалася у 20-тих роках минулого століття, та непом, який за своєю суттю був ринковим. Симбіоз цих двох несумісних явищ не міг існувати тривалий час. Саме політична криза, що виникла після смерті В. Леніна, внутріпартійна боротьба, що точилася серед більшовиків, суперечки щодо подальшого економічного та відгоді і політичного розвитку країни, розгалужена бюрократична система з одного боку і, враховуючи половинчастість непівських реформ, а звідти і відповідні наслідки у вигляді соціального та економічного розшарування суспільства, періодичні економічні збої та кризи у вигляді „ножиць цін” між промисловими товарами та сільськогосподарською продукцією, та, відповідно товарного голоду та зростання цін на промислові товари, безробіття та кризових ситуацій під час хлібозаготівлі. На практиці виходило, що приватна власність виявлялася набагато ефективною, ніж власність суспільна, отже, вирішальну роль у питанні подальшого економічного

розвитку країни зіграли політичні догми, адже неп, як привід капіталізму, суперечив принципам соціалістичного будівництва, що їх сповідувало партійно-державне керівництво.

1. Капустян Г. Українська державність: етапи становлення (укр., рос. мова). – Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2011 р.

2. Кульчицький С. Комунізм на Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996.

3. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. // НАНУ; Інститут історії України / В.А.Смолій (відп. ред.) – К.: Наук. Думка, 2006; Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.). – К., 2000. ; С.Кульчицький Комунізм на Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К.: Основи, 1996.; Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.) Спроба постанови концептуальних засад реальної історії. – К.: Інститут Історії НАН України, 1995.; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997.; Капустян Г.Т. Дві „правди”, або українське село у двадцять років двадцятого століття. – Кременчук, 2003.

4. Корноненко С.В. До питання прогресивності продподатку 1921 року // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2002. – Вип. 4.

5. Георгізов Г. Економічний спротив селянства та натуралізація селянського господарства України у переднепівський період // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – Вип. 14.

6. Гимпельсон Е.Г. НЭП и советская политическая система 20-е годы. – Москва, 2000. – 439с.

7. Капустян Г.Т. „Надзвичайщина” та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Київ: Інститут історії України НАН України. – 2005. – №31.

П.В. Киридон

КОЛГОСПНІ УПРАВЛІНЦІ В КОМУНІСТИЧНІЙ НОМЕНКЛАТУРНІЙ СИСТЕМІ ПОВОЄННИХ РОКІВ

Тоталітарна природа більшовицького режиму продукувала політичну систему, базовану на безумовній диктатурі правлячої партії. На переконання комуністів, вона „означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв’язану владу, що безпосередньо на насильство спирається” [1, 364]. Осердям такого політичного режиму виступала Комуністична партія. Проте, крім партії та підлеглих їй карально-силових структур, більшовицька влада мала спиратися на структуру виборних, позірно демократичних органів, до котрих належали й колективні господарства. Разом із радгоспами вони презентували комуністичний режим на селі. Цілком підконтрольні партії, колгоспи формально функціонували як волею селянства розбудовані, найдемократичніші з усіх нових виробничих утворень, ставши організаційно складовою номенклатурної політичної системи Радянського Союзу.

Колгоспи були тим осередком, котрий демонстрував сприйняття компартійної диктатури більшістю народу. Своєрідність упровадження командно-адміністративного управління на селі спричинювалася традиціями ставлення місцевих

мешканців до активних дій влади. Тому форми державної номенклатурної політики в українському селі повоєнного двадцятиріччя потребують окремого висвітлення, що і є метою запропонованої статті.

Незважаючи на те, що немає формальних правових підстав зараховувати колгоспи до державних виробничих структур, номенклатурну організацію управління на селі ми розглядаємо як втілення колгоспної ланки радянської політичної системи. Колективні господарства, попри юридичний статус, постійно перебували в полі уваги партійних комітетів, радянських та урядових структур. Тож недержавну форму господарювання (колгоспну систему) поряд із радгоспним сектором цілком логічно розглядати в контексті державної номенклатурної політики, здійснюваної Компартією, адже колгоспи було так само включено в сферу номенклатурного контролю, як і промислово-транспортні, будівельні, торгівельні галузі економіки.

Відновлення більшовицької системи господарювання на селі було завершено (крім західних регіонів) до 1947 року, коли в Українській РСР постало 27 тис. 160 колгоспів [2, 16]. Протягом наступних років відбулося укрупнення колективних господарств, що спричинило скорочення їхньої чисельності до 16 тис. 506 наприкінці 1951 року [3, 552]. Надалі число колективних господарств зменшувалося і у зв'язку з „перформатування” колгоспів на радянські господарства.

Режимові було вкрай важливо мати номенклатурне керівництво в колгоспах. „Зразковий статут сільськогосподарської артілі”, ухвалений 1935 року, передбачав, що в ній „загальні збори є вищим органом управління”. Останні мали обирати (на два роки) правління, голова якого здійснював „повсякденне керівництво роботою артілі та її бригад” [4, 519].

Але по війні, як правило, ігнорувалися законні норми формування колгоспного керівного складу, розбудова господарських структур на селі велася переважно адміністративними методами. Колгоспна демократією відверто нехтували. Зневаження законності стосовно колективних господарств набуло масштабності, спричинивши навіть втручання з боку центру. Головним приводом для силових дій Москви стали голод, котрий охопив ряд регіонів у 1946 – 1947 роках, і гострий дефіцит хліба в містах. Той продовольчий грабунок повоєнної України на фоні неврожайного лихоліття залишився в історії як кривавий злочин більшовицького режиму. Знову вдалися до номенклатурного адміністрування. 19 вересня 1946 року вийшла Постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) „Про заходи ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах”, котрою констатувалися повсюдні відхилення від демократичних засад: „... Загальні збори колгоспників для виборів правління, голови колгоспу і ревізійної комісії по кілька років не збираються, встановлені Статутом терміни виборів ... не витримуються. Справа доходить до такого неподобства, що голови колгоспів призначаються і знімаються районними партійно-радянськими організаціями – без відома колгоспників” [5, 15-16].

Справді, статутні принципи демократичної організації колгоспного життя відроджувалися повільно, адміністрування з боку начальства було в

українському селі звичним явищем. Диктатура політичного режиму домінувала. Навіть коли офіційно критикувалося ігнорування колгоспної демократії, йшлося тільки про відхилення від протокольно-формального боку справи: номенклатурне самоуправство слід було камуфлювати на паперово-діловому рівні демократичними процедурами.

Зрозуміло, що порушення найчастіше виявлялися у вирішальній ланці кадрових питань. Фахівці аграрного виробництва, техніки, механізатори були по війні вкрай затребуваними. Утрати трудівників призвели до того, що відповідальні посади в колгоспах обіймали зазвичай не підготовлені люди. Тривожним супроводом явища була надмірна плинність керівних кадрів. В одному з колгоспів Золочівського району Харківської області протягом 1946 року змінилося 4 голови, в Алексіївському районі протягом року – 27 голів, у Лозовському – 40, причому в 11 колгоспах сталося по 3 заміни [6, 34, 53 зв. – 54 зв.]. У республіці протягом першого півріччя 1947 року змінилося 7 тис. 415 голів колгоспів (27,3%) [2, 16].

Правляча каста мусила рятувати ситуацію. Робилася ставка на апаратні заходи. В арсеналі більшовиків не було інших інструментів регулювання діяльності управлінської системи. Тож номенклатурні лещата поволі стискали контроль над цією сферою, адміністративними методами долаючи проблему.

Покарання стосовно голів колгоспів було найуживанішим способом номенклатурно-управлінської практики. У важкі часи голоду саме керівників аграрних господарств найчастіше притягували до кримінальної відповідальності. Протягом 1946 – п'яти місяців 1947 років у республіці було засуджено 2 тис. 230 голів колгоспів (8,2%). В окремих областях було ув'язнено кожного десятого голому артілі [2, 17, 21]. Кримінальним переслідуванням піддавалися й інші колгоспні управлінці, найчастіше – агрономи та ветеринари.

Після подолання найтяжчих часів стосовно голів колгоспів влада продовжувала послуговуватися адміністративними методами. 1951 року всіх керівників колективних господарств УРСР було взято в номенклатуру обкомів, а голів найбільших із них увели до відповідного переліку ЦК КП(б)У [7, 242]. Суто номенклатурним заходом політична верхівка наводила лад у колгоспному управлінні, але й надалі потенціал керівництва колгоспами в більшості випадків залишався незадовільним. Затяжне відставання аграрного виробництва перетворилося в повоєнні роки на хронічну проблему.

Критичний стан колгоспів часто спричинювався низькою компетентністю повоєнних функціонерів цієї ланки. Станом на вересень 1950 року в республіці на 26 тис. 849 колгоспів припадало 1 тис. 945 спеціалістів сільського господарства, тобто щонайменше 92,8% господарств не мали підготовлених кадрів. У колгоспах УРСР трудилося тільки 964 дипломовані агрономи, 285 зоотехніків, 50 ветеринарів. Лише 13,4% голів колективних господарств мали аграрну освіту [8, 244; 7, 243].

Голів колгоспів та спеціалістів робили винуватими за невдачі й провали, котрі швидше були породженням об'єктивних обставин повоєнної розрухи та політики Кремля щодо села, а не помилок сільських управлінців. Зазначимо, що масштаби чисток колгоспного апарату набули настільки загрозливих форм, що змусили ЦК

ВКП(б) в липні 1947 року ухвалити постанову „Про неприпустимі факти часті змінюваності та необґрунтованої віддачі під суд голів колгоспів”.

Разом із тим, (характерна риса номенклатурної практики Компартії) по війні з головами колгоспів Московське керівництво демонстративно пов’язувало сподівання на успіх відбудови сільського господарства. Це підтверджується ситуацією в УРСР, особливістю якої стала втрата на селі впливу осередків КПРС і рад. Парторганізації там були нечисельними і не грали помітної ролі. Безсилі сільські ради користувалися переважно колгоспними приміщеннями, гужовим транспортом. Тож лише керівники колективних господарств представляли реальну впливову номенклатурну структуру в повоєнному селі, чим і було зумовлено постійний репресивний тиск влади на цю категорію управлінців. Підпорядкування номенклатури голів колгоспів, захищених статутним демократизмом, було принциповою задачею відродження тоталітарних засад більшовицького режиму на селі.

Під зміцненням колгоспів розумілася переважно перестановка керівних кадрів шляхом „відбору і висунання на цю роботу перевірених у політичному і діловому відношенні спеціалістів” [9, 334-341]. Традиційними залишалися уявлення про ефективність роботи колективних господарств як залежну від номенклатурного супроводу. Справи вирішували чиновники, котрі командними заходами втручалися в аграрний сектор. Як приклад, у Закарпатті 1955 року на кожен колгосп припадало 4 відповідальні працівники району [10]. Адміністрування намагалися виправляти більшість проблем аграрного виробництва.

Про приклад безпосереднього втручання партійно-державної номенклатури у колгоспні справи, показове ігнорування колгоспної демократії згадує П. Шелест. Він описує випадок, що стався з ним, першим секретарем Київського обкому, 1958 року. Ніби випадково (заблукав у темряві) він завітав до одного з сіл Білоцерківського району, де якраз йшли колгоспні збори з виборами голови. Райком нав’язував „привозну” кандидатуру, а люди не погоджувалися з нею. П. Шелест оцінив ситуацію і прийняв рішення залишити старого голову. Колгоспники були від того в захваті! [11, 17-18]. Але ж фактично сталося номенклатурне призначення, а не вибори голови. Добре, що думка секретаря ЦК збіглася з бажаннями більшості колгоспників.

Аналогічну подію згадував перший секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников. У колгоспі Київської області районне керівництво нав’язувало кандидатуру на голову скомпрометованого керівника. Оскільки збори тривали дві доби, у приміщенні залишилося 150 із 700 осіб. Присутні начальник районної міліції та прокурор кожному, хто критикував номенклатурного кандидата на посаду, ставили запитання: „Де ви були в час окупації?, а ваша дружина?, а діти?” [12, 62-63]. Така практика адміністративного тиску була масовою.

Іншим методом номенклатурного перегрупування управлінських кадрів на селі стали скорочення колгоспів шляхом їхнього укрупнення чи об’єднання, що дозволяло оперативніше позбавлятися від керівників аграрної сфери, котрі чомусь не влаштували районні чи обласні номенклатурні підрозділи. Кампанію влиття малих колгоспів у більші та

об’єднання невеликих господарств започаткувала постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) 30 травня 1950 року. В Українській РСР ліквідували дрібні артіль (20 тис. 320 утворень було об’єднано в 7 тис. 812 колгоспів) [13, 373]. Одночасно відбулося облаштування колгоспів дієвими парторганізаціями, котрі запрацювали в 3/4 колективних господарств (1945 року – в 1/7) [14, 333-334]. Проте кількість колгоспів і надалі залишалася завеликою. Станом на 1954 рік в Українській РСР налічувалося 15 тис. 727 господарств [15, 12].

Способом підпорядкування колгоспів владі була персональна „партизація” керівного складу господарств. Завдяки зростанню партійності голів артілей міцнішав вплив режиму на колгоспну номенклатуру. Так, 1954 року на Київщині серед керівників колгоспів члени партії представляли 76,6% [16, 74; 15, 91].

Часи „відлиги” позначилися помітним збільшенням прошарку комуністів серед селян. Станом на 1 січня 1962 року парторганізації колективних господарств Української РСР налічували, порівняно з 1956 роком, на 345 тисяч комуністів більше [17, 239]. Тож зростання чисельності партійних серед голів колгоспів є природним.

Невпорядкованими тривалий час залишалися відносини колгоспної та сільрадівської номенклатур. Безглузду плутанину викликало вже те, що в межах окремих сільських пунктів по війні діяло кілька колгоспів. Після укрупнення останніх виникла інша неузгодженість. Так, у республіці на території 735 колгоспів функціонувало по 2, 105 – по 3, 10 – по 4, 2 – по 5 сільських рад [18].

Політично-виробничою тенденцією часів „відлиги” стало перепрофілювання колгоспів на радянські господарства. Так фіксувалося одержавлення аграрних господарств із наданням їм юридично іншої форми власності. Протягом 1954 – 1960 років в СРСР на базі колективних господарств виникло 2 тис. 227 радгоспів. Щоправда, в Українській РСР процес не став таким масштабним як у Радянському Союзі загалом, і за означений час змінився статус тільки 155 колективних господарств (1,5%). Згодом одержавлення колгоспів постановою ЦК КПРС 16 лютого 1961 року було засуджено за „перегини”, а колгоспну систему визнано такою, що відповідає вимогам до сучасних виробничих відносин [21]. Колгоспна номенклатура одержала „друге дихання”.

Головування в колгоспах, зазвичай, вважалося малопрестижним з огляду на апаратний статус. До такої номенклатури було зверхне ставлення районного та обласного начальства. Колгоспи посідали найнижчий щабель в ієрархії виробничих установ країни. За відсутності захисту від втручання партійно-державної номенклатури, колективні господарства були об’єктами визиску та матеріальної експлуатації. Адміністративно-командна система нещадно плондрувала демократичні засади сільськогосподарських артілей. Однак і керівники колгоспів як загін номенклатури часто обходилися з колективною власністю як зі своєю, ставилися до селян так, як поміщики в феодальному суспільстві. Зауважимо, що існував номенклатурний прийом компенсації втрат обійденим привілеями керівникам колгоспів завдяки

надання їм майже необмеженої влади в межах господарства.

Наголосимо на іншій стороні номенклатурного статусу голів: безправ'ї у зносінах із районно-обласним начальством. Перебуваючи в номенклатурі останніх, керівники господарств на селі одержували посаду з його волі й мусили постійно розплачуватися за можливість надалі обіймати крісло керівника. До того ж голови колгоспів були останніми цапами-відбувайлами, коли шукали, на кого покласти провину за невдачі й порушення в аграрній сфері. „Не може бути поганих колгоспів, а можуть бути погані керівники, нездатні подолати відставання, – йшлося в постанові ЦК ВКП(б) 9 липня 1950 року. – Зміцнення складу голів колгоспів – невідкладна задача” [20, 325-326].

Приниженість колгоспної номенклатури демонструвалася вищим начальством регулярно, переважно методом чиновницьких перевірок. Адже голови колективних господарств були безпосередньо долучені до матеріальних благ аграрного виробництва і могли зловживати правом розпоряджатися цими цінностями. Номенклатурні схеми вдало використовували цей атрибут владних повноважень. У колгоспі Новострілищанського району Львівської області 1955 року протягом одного дня побувало п'ять різних комісій і представників райкому партії, райвиконкому та МТС. Усі „вивчали” одне й те ж питання [21]. Пригощання „гостей” як й їхня поведінка привертала увагу не дуже ситих селян. Перший секретар Кишеньківського райкому партії на Полтавщині Ф. Капустян обурювався обласним чиновництвом: „Приїжджає такий уповноважений, меле, що йому збагнеться з питання заготівлі молока, ... нахапає різних фактів і від'їжджає, щоб швидше доповісти бюро обкому партії про наявні недоліки і наголосити, що райком партії заходів не вживає...” [22, 26].

Якщо зважити на чиновницьку потужність управлінських аграрних утворень (на початку 1960-х років у Міністерстві сільського господарства СРСР було приблизно 250 управлінь і відділів [17, 232]), можна уявити масштабність номенклатурного „гвалтування” сільськогосподарського виробництва.

Колгоспно-радгоспна сфера, незважаючи на багаторазові спроби реформування та перебудови, залишалася в повоєнне двадцятиріччя регресивною формою господарювання. Станом на 1963 рік влада офіційно визнала відстаючими в Українській РСР 1 тис. 311 колгоспів і 87 радгоспів. Збитковість виробництва, нерентабельність діяльності, заборгованість господарств перед державою – ці явища радянської дійсності 50–60-х років ХХ століття характеризували безперспективність колгоспної системи як такої.

Влада застосовувала спроби покращення справ адміністративними методами, покладаючись переважно на номенклатурні важелі впливу. Докладалося зусиль із метою підтримки управлінської ланки колгоспів. Однак бажаного перелому в сільськогосподарській сфері так і не сталося.

1. Ленін В.І. До історії питання про диктатуру (Замітка) / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 41. – К.: Політвидав України, 1974.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 46. – Спр.

2277.

3. Нариси історії Комуністичної партії України (видання друге, доповнене). – К.: Видавництво політичної літератури України, 1964.

4. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Т. 2. – М.: Политиздат, 1967.

5. Хрестоматія по історії КПСС. В 3-х т. – М.: Госполитиздат, 1963. – Т. 3 (1945 г. – апрель 1962 г.).

6. Державний архів Харківської області. – Ф.2. – Оп. 2. – Спр. 993.

7. ЦДАГО України. – Оп. 24. – Спр. 1524.

8. ЦДАГО України. – Оп. 24. – Спр. 716.

9. Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945 – 1953 / Составители О.В. Хлевнюк, И. Горлицкий, Л.П. Кошелева, А.И. Мизюк, М.Ю. Прокуменчиков, Л.А. Роговая, С.В. Солюкова. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2002. – С. 334 – 341.

10. VI Закарпатська обласна партійна конференція // Закарпатська правда. – 1955. – 10 грудня.

11. Петро Шелест: „Справжній суд історії ще попереду”. Спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; за ред. Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2003.

12. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 1871.

13. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2 / Ред. колегія: В.В. Юрчук (голова) та ін. – К.: Політвидав України, 1977.

14. Верт Н. История советского государства. 1900 – 1991: Пер. с фр. – 2-е изд. / Н. Верт. – М.: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1995.

15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 46. – Спр. 6882.

16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. Спр. 6172.

17. Тимцуник В.І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953 – 1964 рр.): Монографія / В.І. Тимцуник. – К.: Вид-во НАДУ, 2003.

18. Доклад секретаря ЦК Компартии Украины Н.В. Подгорного на октябрьском Пленуме ЦК КПУ // Правда Украины. – 1959. – 25 октября.

19. Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. Т.1.: Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы / Гл. ред. А.А. Фурсенко. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2004.

20. О задачах партийных и советских организаций по дальнейшему укреплению состава председателей и других руководящих работников колхозов. Постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б). 9 июля 1950 г. / КПСС в резолюциях... изд. восьмое, т. шестой. – М.: Политиздат, 1971.

21. Гапій Д.Г. Підносити рівень організаційної і політичної роботи в масах / Д.Г. Гапій // Радянське слово. – 1955. – 9 грудня.

22. Державний архів Полтавської області. – Ф.15. – Оп. 1. – Спр. 1583.

В. П. Козоріз, О. З. Силка

СОЦІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ 1929 Р. У ЦЕНТРАЛЬНО-УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (НА ПРИКЛАДІ С. ВЕЛИКИЙ ХУТІР ТА Х. НОВА БІРЮЧКА)

Загальна історія України складається з безлічі „маленьких” історій сіл, міст, громадських об'єднань, культурних організацій, військових формувань тощо. Досліджуючи причинно-наслідкові закономірності тих чи інших історичних подій не забуваймо про основну дійову особу – людину. У нашому випадку – це селянин, селянин-українець, який з діда-прадіда

працював на землі. Наразі стоїть потреба актуалізації історико-краєзнавчих досліджень на рівні т. зв. локальної або мікроісторії. Переконані, що реконструйовані „міські” та „сільські” історії повинні з новим звучанням увійти до майбутньої „Історії міст і сіл України”. Сучасні українські історики, досліджуючи період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., завжди наголошують на явищі загострення суспільних відносин на селі. Причиною було все те невіршене “багатостраждальне” аграрне питання. Одним із наслідків цієї ситуації стало введення наприкінці 1920-х рр. – у період згортання непу, особистісних стосунків в селянському середовищі на догоду правлячому режиму. Соціальний конфлікт у с. Великий Хутір та х. Нова Бірючка Великохутірської сільради Золотоніського повіту (суч. Драбівського району Черкаської області) є одним із багатьох локальних громадських конфліктів 20-х рр. ХХ ст. в Центральній Україні, а тому показовим.

Краєзнавча історіографія соціально-економічного і політичного життя Золотоніщини та Драбівщини в період 1920-х рр. є вкрай обмеженою. Окремі відомості про витоки анонсованого суспільного протистояння ми знайшли у газетних публікаціях за 1917 р. („Вільне слово”) [1] та за 1978 р. („Прапор Жовтня”) [2]. Серед сучасних істориків, які звертаються до дослідження особливостей радянської політики щодо заможного селянства України в роки непу, зокрема, щодо його участі у формуванні місцевих органів влади вирізняються роботи В. Пашеня [3], С. Кравченка [4], Н. Кузьмінєць [5] та ін. У зв’язку з цим є нагальна потреба створення загального фахового нариса з історії сучасних районних центрів Черкащини. На нашу думку, першим і вдалим кроком у напрямку реконструювання регіональної історії стали два дослідження: перше “колективна монографія золотонісько-черкаських істориків „Подорож Златокраєм” [6], у якій „на диверсифікованій джерельній базі з врахуванням сучасних історіософських підходів та акцентацією на соціальних сегментах проблеми” [7, 150-151] об’єктивно відтворено у стислому інформаційно-довідниковому огляді події 1920-х рр. як у самому повітовому місті Золотоноша, так і у Золотоніському повіті; друге – історико-географічне дослідження про населені пункти Драбівського району В. Щерби „Із туману віків і днів учораших” [8].

Автори статі ставлять за мету висвітлити соціальний конфлікт в українському селі на прикладі одного із центрально-українських сіл в період 20-х рр. ХХ ст. Джерельною базою стали розсекречені на початку 2000-х рр. документи карних справ, які у свій час були недоступні для дослідників [9; 10; 11; 12].

Стала і непохитна позиція окремих українських селян щодо необхідності розвитку власного господарства, праці на своїй землі, відмова від самооподаткування, бажання мати представництво власних поглядів через обрання представників до місцевих органів влади тощо призвели до великих потрясінь у селянських мікросередовищах. Конкретна трагедія кожної родини вилилась у „великий стогін українського селянства”. На лаву підсудних потрапили люди, які не бажали сприйняти особливості нового сільського життя за радянської влади. Їхні дії були діями селян-власників, які захищали насамперед фізичне

існування своїх родин, майно, яке заробляли власною важкою селянською працею. Іншого ефективного заходу, окрім фізичного ізолювання, на перших порах радянська влада не визнавала. Саме тому найбільш активних щодо спротиву новій системі великохутірських селян за доносами їхніх же односельців було заарештовано. Репресії зазнали Варенька Корній Харитонович, Сандига Оксентій Петрович, Мудрян Гнат Титович Костенко Григорій Григорович “жителі с. Великий Хутір; Слинко Федір Кирилович, Слинко Іван Михайлович, Семенець Іван Никифорович, Заєць Федір Костянтинівич “жителі х. Н. Бірючка.

Обвинувачення щодо них висунула Великохутірська сільська рада, яка на початку березня 1929 р. представила уповноваженому Шевченківського окружного відділу Державного політичного управління Кононенку довідки-характеристики на т. зв. селян-гетьманців. На цій з дозволу сказати підставі він і виніс постанову про відкриття впровадження по цій справі і початок попереднього слідства за ознаками злочинів, передбачених статтею 54-10 “Антирадянська пропаганда і агітація” Кримінального Кодексу УРСР.

Зміст сільрадівських довідок на обвинувачувальних яскраво ілюструє партійні настрої-установки керівництва села та правдиво, зважаючи на ситуацію, ілюструє громадську позицію селян. По перше, усі вони були розкуркулені, про що свідчать наведені цифри приватної землі до 1917р. та на 1929 р. (40 проти 5, 83; 30 проти 11; 45 проти 7; 13 проти 6; 90 проти 2,65; 10 проти 6; 36 проти 8 десятин). По-друге, окрім землі у власності мали „хату, сарай, коняку, корову, плуг, борону, скрипатор”; „коняку, свиней 1 шт., хату, сарай, комору, вітряк, млин”; „дом, 2 сараї, комору, клуню, вітряк, млин 1 коняку, 2 корови, 4 овець, 3-є свиней, сівалку, плуг, культиватор, борони”; „2-є коней, 1 корову, свиней 1 шт., хату, сарай, комору, плуг, культиватор, борони” і т. д. [12, 17-24].

Звичайно, партійне керівництво дратувала така господарська розкіш українського селянина. По третє, усі були позбавлені виборчих прав, як „службовець державної Варти гетьмана Скоропадського” та як „особа, що визискує завжди найману працю та прихильний до гетьмана”.

До речі, серед 102 жителів Великохутірської сільської ради, які у 1923 за новою Радянською Конституцією були позбавлені виборчих прав, а пізніше вислані із села, 20 осіб значилися як такі, що служили у війську гетьмана, можливо, перебували у Державній варті, а 61 особа, як – селяни-власники за Гетьманату. Потрапили до цього списку і два сільські священники, два дяки та кілька осіб, які служили у військах А. Денікіна і Н. Махна [9]. По-четверте, обвинувачувальні закиди є однотипними, на кшталт „ворожий елемент, який весь час займався ворожою агітацією, а також і зараз займається проти Радянської влади та її міроприємств”, „в часи Гетьманщини приймав участь в активних виступах проти бідноти, мучивши її шомполами та вириваючи на головах волос”, „вів певну підготовку щодо перевиборів рад, щоб до с. ради не провести батраків та комуністів, а намагались провести своїх куркулів”.

По-п’яте, усі довідки закінчуються однаково: „... є ворожим елементом для радянської влади та соціальнонебезпечним”. Конкретизуємо, вибори до

Великохутірської сільської ради відбулися 27 січня 1929 р. До її складу потрапили симпатички радянської влади. Довідки-характеристики, на підставі яких відкрита кримінальна справа, датуються, як зазначалося вище, початком березня 1929 року. Т. зв. селяни-гетьманці, які відкрито виголошували свої погляди на систему виборів, були позбавлені виборчих прав, тому безпосередньо впливати на хід виборів не могли. Вважаємо, що донесення голови Великохутірської сільської ради на дії односельчан до ДПУ є по суті елементарним зведенням рахунків з опонентами.

Свідками у карній справі виступили вісім односельців, зокрема уповноважений земельної громади по х. Нова Бірючка А. Ярмиш, голова Великохутірської сільської ради, бідняк, член КП(б)У Я. Дробот, батрак, безпартійний, член комітету незаможних селян х. Нова Бірючка О. Білоус, середняк, рахівник Великохутірської сільської ради Д. Сандига, середняки та батраки Г. Панченко, Д. Куниця, хлібороби – бідняк І. Божко та середняк В. Мізюра.

Протоколи допиту свідків засвідчили їхнє негативне безкомпромісне ставлення до своїх односельців “ виразників іншого господарського світогляду. Звинувачення були висловлені багатьом членам сільської громади, яких характеризували як „група заядливих кулаков, бывшие гайдамаки, которые организовано ведут везде и повсюду среди селян систематически агитацию против всех мероприятий власти, организованно срывают сходы какие проводятся на хуторе” [12, 4-5]. У вину їм ставилося таке: „В настоящее время на хуторе Бирючка проживают те бывшие гайдамаки, которые в то время при Гетьманщине беспощадно расстреливали активных советских деятелей” [12, 6-6 зв.], „расстреливали активистов села, избивали селян, палили дома и т.д., беспощадно терроризировали всех селян” [12, 8], „гнали из дому с предупредительными угрозами, что если я им буду надоедать, то голову мне провалят” [12, 4], „Все выше указанные лица являются самыми враждебными элементами на селе, чуть ли не ежедневно собирают кучки селян и ведут всевозможные агитации против Сов. власти, распускают провокационные слухи, например, „На днях будут поляки и сов. власти гибель”, хлеб в кооперацию не сдают и агитируют среди селян, чтобы не вывозили в кооперацию хлеб... Все они организовано срывают все сходы, как то самообложение и перевыборы, хотя они лишены права голоса. Но все-таки на сход ходят и наш актив не в состоянии с ними бороться” [12, 5-5 зв.], „При проведении перевыборов сельсовета в 1929 г. означенные лица также в сенях все стояли. Когда Представитель от Раисполкома т. Диденко предложил ввести в состав почетными членами президиума т.т. Сталина, Ворошилова и Чубаря, то выше указанные организовано крикнули: “Не треба нам їх тут, на чорта вони здались, вони не наші”, с криками „Долой”. И ззади почти все поддержали их, и все голосовали против введения их в состав президиума Собраний. В результате сход ими был сорван”, „В настоящее время в связи с хлебозаготовительными кампаниями, благодаря их агитации против такового, селяне критически относятся к сдаче излишков хлеба. На неоднократное посещение всех этих кулаков та неоднократные вызовы их всех в сельсовет с просьбой абы таковые пошли на встречу государству, как то:

здачи излишков хлеба, покупка облигаций, таковые категорически отказывались, заявляя: „И так уже Ви з нас зробили бідних. Нема у нас ні хліба, ні грошей”. Все это было сказано в присутствии селян, что послужило поводом не идти на встречу проводимым кампаниям. Характерно, что как при посещении их, так и при вызове их в отдельности, одно и то говорят. Отсюда необходимо сделать вывод, что между ними имеется группировка, так как организовано всегда как на сходах, так и среди селян ведут бешенную агитацию против всех мероприятий власти” [12, 7-7 зв., 9-10].

Отже, як засвідчили матеріали карної справи, у с. Великий Хутір на 1929 р. існувала чисельно потужна опозиція щодо дій радянської влади. Зокрема, окрім основних восьми фігурантів справи називалися імена інших селян: куркуля, колишнього гайдамаки О. П. Кирпаня („будучи у него на днях дома, [він] виражался: “Доки ви з нас будете шкуру драть, опомнись? Що ти робиш? Кому ти служиш, жидам та кацапам? Опомнись, бо тоді буде пізно. Бо он скоро наші прийдуть, то тоді ти погиб. Кидай їх, не муч людей” [12, 4 зв.]), учасника гайдамацького руху Г. Г. Чеберяка (“Трабите нас, сукини сини, не довго вам осталось уже доживать, но тоді помніть гади, з усіма розправлюсь. Ех ви, злидарі!” [12, 4 зв.]), учасника гайдамацького руху І. С. Барабаша („Я лучше хліб свій розсиплю на дворі, а вам злидним-пранцам не дам. То вам дурні возять, а я не повезу і більше до мене не ходи і не навертайся, бо будеш жаліть. Іще вам zostалися хвилини доживать” [12, 4 зв.]), колишнього члена організації хліборобів-власників І. М. Марченка (“Кому ви хліб возите, дурні? Лучше одвезіть на рынок, там дороже продаси і все купиш, а тут їм везеш, і нічого у них не достанеш, бо вони усе одправляють за кордон щоб вонять, і все це вони роблять за нашу шкуру” [12, 5]), учасників гайдамацького руху В. Г. Чепіги („ На днях он меня встретил и сказал: “Трабите, падлюки, нас. Скоро вам усім буде кінець, іще місяць вам осталось доживать, но тоді не жалій” [12, 5]), І. Т. Шульги, І. Л. Кирпаня, керівників каральних гетьманських загонів Миколи та Опанаса Шульги.

Покази свідків у карній справі складені за одним шаблоном і практично повторюють одні й ті ж звинувачення: були в гайдамаках, били селян, саботували заходи радянської влади. Однак практично нічого не сказано про мотиви поведінки цих людей. Чому вони так люто ненавиділи радянську владу і чинили шалений опір її заходам? Чому хлібороби з діда-прадіда у 1918-1919 рр. мусили були братися за зброю і повертати її проти своїх же земляків? Аналізуючи ситуацію суспільного конфлікту у с. Великий Хутір та х. Нова Бірючка, з одного боку, ми не можемо схвалювати абсолютно всі прояви агресивних дій з боку „розкулаченого елементу”, а з іншого, пізнаючи їхню долю та долю інших таких же селянських родин, намагаючись зрозуміти психологію селянина-власника видається цілком логічними і виправданими самозахисті настрої, а відповідно й вчинки.

Тим більше, що і представники супротивного табору далеко не відійшли у своїх моральних принципах. Ось покази одного з фігурантів „справи гайдамаків” К. Вареньки, 1894 року народження (малограмотний, соціальне походження – із селян, професія – хлібороб, склад сім’ї – 4 душі): “...В

прошлом году, когда распространяли облигации, председатель сельсовета Дробот Яков Александрович вызвал меня в сельсовет и предложил взять облигаций на 40 руб. А когда я заявил, что на такую сумму взять облигаций не в состоянии, то Дробот додержал меня в сельсовете до 10 ч. ночи, а потом запер дверь на крючок и начали избивать. Об этом я писал дважды жалобу прокурору, но из моей жалобы ничего не вышло, так как свидетели не дали правильного показания...” [12, 49 зв.].

2 липня 1929 року уповноважений ДПУ Кононенко, ґрунтуючись лише на показах свідків та довідки заангажованого голови сільради, дійшов висновку, що винуватість восьми мешканців Великого Хутора та хутора Бірючка „достаточно установлена”, і спрямував обвинувальний висновок Шевченківському окружному прокуророві для передачі справи до суду.

23 серпня 1929 р. надзвичайна сесія Шевченківського окружного суду у складі голови суду Бладкова, народних засідателів Якименка, Пастельняка, прокурора Руденка, розглянула кримінальну справу проти групи жителів с. Великий Хутір та х. Нова Бірючка Золотоніського району Шевченківської округи, які звинувачувалися за ст. 54-10 Кримінального кодексу УСРР („антирадянська пропаганда і агітація”). По справі проходило восьмеро селян, двоє з яких були виправдані (Гнат Мудряк і Григорій Костенко, які не перебували у гайдамаках і не чинили явного опору заходам радянської влади), а решта підсудних були визнані винними у проведенні антирадянської агітації та підривної діяльності. Корнія Вареньку засуджено до 6 років позбавлення волі із суворою ізоляцією та на 4 роки обмеження у правах після відбуття покарання; Іван і Федір Слиньки, Іван Семенець, Федір Засць та Оксентій Сандига – отримали по два роки суворого режиму і стільки ж років обмеження у правах після звільнення засуджені до різних термінів ув’язнення. Федір Слинько був удруге заарештований 1937 р. і розстріляний, інші до села не повернулися.

Записи побудинкових книг с. Великий Хутір та х. Нова Бірючка на 1940 р. не зафіксували жодного прізвища із переліку представників “ворожих елементів радянської влади”. Усі були реабілітовані прокуратурою Черкаської області 17 квітня 1992 р.

Отже, події 1929 р. у с. Великий Хутір та х. Нова Бірючка є результатом соціально-ідеологічної ворожнечі в українському селі, витоки якої потрібно шукати в періоді національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.; результати суперечностей були вдало використані новою радянською владою, яка і довела їх до свого апогею. Предметом наступних досліджень повинно стати глибоке вивчення причин і проявів ідеологічного розшарування у с. Великий Хутір у першій чверті ХХ ст., наприклад участі великохутірчан у Вільному козацтві, Державній варті гетьмана П. Скоропадського, участі у повстанському русі тощо.

1. [Про Вільне козацтво у с. Великий Хутір] // Вільне слово. – 1917. – 20 жовтня.

2. Дорошенко О. А. Героїчна сторінка в історії Великого Хутора // Прапор Жовтня. – 1978. – 7 березня.

3. Пациєн В. М. Формування та діяльність органів влади і управління в Криму (1921-1929 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2005.

4. Кравченко С. І. Специфічні умови участі заможного

селянства України у формуванні місцевих органів влади в 1924-1929 рр. // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 4.

5. Кузьмінець Н. П. Діяльність місцевих органів влади Подільської губернії 1920-1925 роках : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2007.

6. Голиш Г. М. Подорож Златокраєм. Нарис історії та сьогодення Золотоніського району / Г.М. Голиш, Л. Г. Голиш, М. Ф. Пономаренко. – Черкаси, 2008.

7. Голиш Г. М. Від Пісочена до «Маяка»: начерк соціоісторичного портрета с. Пісчаного Золотоніського району на Черкащині // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11.

8. Щерба В.П. Из туману віків і днів учораших. – Драбів, 2007.

9. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-3872. – Оп. 1. – Спр. 1054.

10. Галузевий архів УСБУ в Черкаській області. – Спр.10133.

11. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 5625. – Оп. 1. – Спр. 6899.

12. ДАЧО. – Ф. 5625. – Оп. 1. – Спр. 12525.

О. М. Костюкова

ПРОБЛЕМИ ЗДІЙСНЕННЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ КОМІТЕТІВ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН У ГРОМАДСЬКЕ ОБ’ЄДНАННЯ: 1925 – 1926 РОКИ

На сучасному етапі значно активізується питання діяльності громадських об’єднань, особливо у період 1920-х років, коли відбувався складний процес їхнього становлення, зокрема, пов’язаний з основними тенденціями розвитку сільського господарства в Україні. У загальноісторичному контексті становища українського селянства актуальним є глибоке і всебічне вивчення діяльності комітетів незможних селян як громадської організації. В зв’язку з цим дослідження потребує переломний період – 1925–1926 роки, коли відбулася зміна статусу, основних функцій та напрямів їхньої діяльності.

У різні періоди побіжно це питання висвітлювали такі автори, як П.С. Загорський, П.К. Стоян, М.С. Кармазіна, М.А. Журба, С.М. Свистович.

Автор статті ставить за мету розкрити перехідний етап у діяльності комітетів незможних селян у статусі громадської організації в період 1925–1926 років, показати його складність і неоднозначність.

У 1925 році відбулися кардинальні зміни в організаційному процесі діяльності комітетів незможних селян: отримало своє остаточне вирішення питання про зміну їхнього статусу з державної на громадську організацію. Робота комітетів оцінювалася з точки зору їх необхідності, зокрема, для активізації сільських рад, але, коли відбулося „пожвавлення діяльності сільрад і їх зміцнення” це применшило значення КНС у житті села [1, 325]. Ставлення держави до комнезамів докорінно змінилося, вирішено було всі їхні владні адміністративні повноваження передати сільським радам, як це і було раніше.

Комітети незможних селян виконали своє основне завдання, але потрібно відзначити, що тоді у 1925 році, вони ще потрібні були, як активні провідники політики партії [1, 324]. В зв’язку з цим важливого значення набувала їх широка масовість і

розгалуженість на місцях. Таку дієвість могла забезпечити тільки громадська організація, як і своє самофінансування, що було надзвичайно суттєвим для тогочасного економічного становища країни. Під час кампанії з реорганізації КНС основними були звинувачення у їхній одноосібності, великих пільгах, адміністративності. Вже на січневому 1925 року пленумі ЦК КП(б)У в доповіді секретаря ЦК Клименка „КНС і сіль осередки” підкреслювалося, що КНС будують політику не на потрібному рівні, замикаються у вузьку кастову організацію, на пільгових умовах орендують і експлуатують біля 1000 різних підприємств і весь прибуток розподіляють між своїми членами. У своєму висновку Клименко відзначив, що комнезами повинні на ділі стати громадською організацією передового селянства (в соціальному розумінні) і основне їх завдання в практичній роботі – розвиток колективізації, кооперації всіх видів та „оволодіння” культурними і політпросвітними закладами. Він підкреслив, що їм необхідно відмовитися від утримання на держбюджеті свого апарату, а встановити для цього мінімальні членські внески. Було запропоновано надати комітетам дотації, як кожній громадській корисній організації, з цільовим призначенням для громадсько-корисних справ [2, 57].

Підсумки весняних 1925 року селянських районних конференцій також сконцентрувалися в площині визначення подальшого співіснування, місця та ролі незаможного селянства і середняків у процесі перетворення комнезамів на громадські організації. В деяких регіонах спостерігалася спроба середняків встановити свою гегемонію. На Миколаївщині середняки прямо висловилися незаможникам: „До цієї пори ви господарювали і нічого не вийшло, тепер будемо ми – по-радянському. Чому приховували слова Леніна про середняка, чому бідняку дають кращу землю, а середняку гіршу, чому сільрада складається тільки з членів КНС і немає середняків?” [6, 118-119].

У звітах окремих конференцій прослідковувалася й інша інформація про те, що з’явилися тенденції з обох сторін до „правильного” засвоєння курсу на союз бідноти з середняками” і налагодження ділового зв’язку на основі спільної участі в радянській господарській роботі. Подільський губком відзначав, що виступи середняків стають не такими войовничими „перша гаряча смуга” у відносинах вже пройшла, тепер більше обережного підходу до незаможників. У резолюції Верхньо-Дніпровського Районного Виконавчого Комітету Катеринопільської губернії було прийнято рішення: „Безпартійна конференція доручає РВК’у вести роботу з подальшого зближення незаможників з середняками і встановлювати між ними союз, пов’язаний з робітничим класом” [6, 120].

Зі сторони членів КНС виявлялося деяке збентеження і пасивність у зв’язку з останніми заходами радвлда, спрямованими на реорганізацію КНС. Вони їх розуміли як перенесення центру ваги на середняка. Це породжувало в КНС докори, спрямовані проти того, що влада допускає середняка, якого вони розкуркулювали. Незаможники не бажали ділити владу з середняком. У звіті Уманщини відзначалося, що багато членів КНС на своїх зборах виступали проти участі середняків в сільрадах [6, 117]. Одночасно виявлялися прорахунки самої організації КНС:

невміння позбавитися ворожнечі з широкими колами селянства, особливо з середняком. На конференціях Поділля від членів КНС звучала критика: „Чи можна назвати куркулем розкуркуленого середняка, який іде проти кооперації та колективізації? Чому, якщо бідняк піднімається економічно, то його викидають з КНС?” [6, 117].

На початку 1925 року в комнезамах нараховувалося більше, ніж 800 тис. членів і в середньому вони об’єднували до 500 тис. господарств. Найбільшою була організація Київської губернії, в якій на 1 лютого 1925 року перебувало 146 тис. членів, другою за нею – Одеська, де організованих незаможників було 160 тис. членів, з яких 20% жінок [2, 67].

За межами комнезамів залишалось від 65% до 75% бідноти. Наприклад, в одному з великих сіл Уманської округи на 1 тис. населення організація КНС складалася з 14 селян [6, арк. 118]. І тому гостро стояло питання про активізацію залучення бідноти до комітетів незаможних селян. У зв’язку з цим ЦКНС на звернення сількомісії підготував проект обіжника для всіх губернських комітетів, в якому відзначалося, що комнезами ухиляються від свого основного завдання і не збільшують кількість членів, щоб мати більше користі під час розподілу пільг, або прибутків від орендваних підприємств. Для виправлення складного становища пропонувалося при прийомі нових членів рішуче заборонити заповнення анкет, встановлення кандидатського стажу, вимагання вступних внесків. Пропонувалося приймати виключно бідноту села, яка безпосередньо була пов’язана з сільським господарством, батраків і напівбатраків, які не були об’єднані в спілку Робітземліс, середняків, що пішли з незаможниками в колективи і комуни та виявляли себе в період революції активними захисниками радвлди, незаможного селянства, а також сільських кустарів-одинаків, які не використовували наймитів [6, 21, 22].

У червні 1925 року комітети незаможних селян прийняли рішення „взятися за персональний облік керуючого апарату комнезамів”. До того часу ця справа перебувала в незадовільному стані. Вважалося, що це було пов’язано з об’єктивними причинами, зокрема, частими змінами керуючого складу. Якщо раніше не було можливості налагодити справу обліку керуючого складу КНС, то з остаточним організаційним оформленням КНС як громадських організацій, коли перебування на роботі того чи іншого товариша набуло більш-менш спокійного характеру, є повна можливість встановити і проводити певну систему обліку. Центральна Комісія Незаможного Селянства при ВУВК’у виробила для всіх окружних КНС одну форму відомості, яка за своїм змістом надавала можливість виявити склад членів президії персонально. Відомість включала питання посад, партійності, національності, освіти, соціального і родинного стану, основної професії, членства в установах або органах округового чи Всеукраїнського значення та яка робота в них виконується, крім ОкрКНС [6, 546, 557].

У підготовчий до реорганізації період Центральна Комісія Незаможних Селян вивчала, узагальнювала багато питань і складних ситуацій, які виникали навколо діяльності комнезамів. Серед них швидкого реагування потребувало таке негативне явище, як терористичні акти проти членів КНС. Про це з грифом

„таємно” Центральна комісія сповіщала в своєму обіжнику: „ЦКНС має відомості, що в останній час на території УСРР збільшилися випадки терористичних актів (убивств, пожеж) членів КНС”, – і заклала повести рішучу боротьбу щодо захисту членів КНС, а ще здійснювати облік знищеного незаможницького майна та виявлення злочинців, які скоюють теракти. ЦК КПС пропонувала повідомляти про всі теракти, конкретно вказавши кого вбито і за що, його коротку біографію [8, 13].

Повідомлення приходили спочатку до округових комітетів незаможних селян. Отримував їх і Одеський ОкргКНС. До нього, наприклад, 10 травня 1925 року прийшло повідомлення від Березанського РайКНС про те, що в селі Анатоліївці жив член КНС. Він був дуже активним, працював на різних посадах і за підтримки своєї організації виступив з питанням про впровадження землеупорядкування, зокрема, розподіл землі на двір і на їдця. Після виступу в нього загорілася солома, від якої згоріло все добро. Державні органи допомогли йому, але це так вплинуло на нього, що він став дуже пасивним і помер. Цей випадок налякав активістів і вони почали помітно слабшати в своїй активності [8, 17].

Комітети незаможних селян діяли відповідно до „Плану ЦКНС на термін з 1/Х 1924 р. по 1/IV 1928 р.”. План складався з трьох частин: організаційної, сільськогосподарської та культурно-освітньої. В організаційній частині планувалося організувати КНС в тих селах, де є сільради, продовжити роботу представництва в Президії ВУЦВК’у, Раднаркомі, в Колегії Вищого Контролю по земельних справах і в Головпрофосвіті, вивчити роботу КНС в трьох губерніях, ввести тверду плановість роботи в організаціях КНС, взяти активну участь у виборах Рад, продовжувати роботу зі втягнення бідноти села до організації КНС, особливу увагу звернути на жіноцтво, виробити інструкцію про прийом до організації КНС. В сільськогосподарській частині було визначено: продовжувати роботу з вивчення стану колгоспів у усіх губерніях, утворювати апарат в губерніях та округах, який керував би роботою колгоспів, продовжувати роботу з організації нових колгоспів там, де для цього є належні економічні умови, взяти на облік господарства КНС, які не мають змоги весною засіятися, підрахувати кількість необхідного для засіву зерна, взяти участь у кредитуванні засівматеріалами, провести підготовку до засівкампанії. Заходи культурно-освітньої роботи були спрямовані на те, щоб провести кампанію вступу КНС до товариств в Селянський будинок і утворити в них гуртки самоосвіти, наполягати на українізації радустанов та шкіл в місцевостях, де українське населення складає більшість, систематично проводити ліквідацію неписьменності серед незаможних селян упродовж вересня 1924 р. – квітня 1928 р. [2, 9, 69, 70, 71].

Привертає увагу завдання плану сільськогосподарської частини, в якому зазначалося: „Взяти участь у проведенні закону „Про додаткові пільги незаможникам та вироблені належних інструкцій до цього закону” [2, 69, 70, 71]. Необхідно відзначити, що комнезами і до прийняття такого закону користувалися значними пільгами. Так, у 1925 році податок для господарств КНС 1-4 групи був меншим, ніж для інших господарств і становив для 1 групи – 4

крб. 73 коп., для 2 – 12 крб. 27 коп., для 3 – 22 крб., для 4 – 46 крб. 30 коп. Податок для інших господарств був відповідно таким: 7 крб. 58 коп., 17 крб. 90 коп., 30 крб., 55 крб. [2, 70]. Відсоток пільг на податок для господарств КНС мав такі показники: для 1 групи – 28,3%, для 2 – 18,0%, для 3 – 13,9%, для 4 – 16,7%, а для інших господарств відповідно: 22,0%, 5,4%, 9,9%, 7,9% [3, 25].

У зведених даних про КНС, підготовлених на основі вибіркового обслідування комітетів ЦК КП(б)У в червні-липні 1925р. і в матеріалах центрального статистичного управління, відзначалося: „...якщо розмір податків, що оплачуються одним господарством – членом КНС і розмір надання йому пільг, умовно прийняти за 100% для посівних груп, то розмір податку для інших господарств визначиться такими відсотками: для господарств 1 групи – 112%, другої – 129%, третьої – 129%, четвертої – 139%, а розмір пільг відповідно: 47%, 62%, 79%” [3, 26]. Завдячуючи такому привілегованому становищу в Комітетах незаможних селян у 1917 – 1925 роках відбулася господарська еволюція. У 1917 році безземельні члени КНС до однієї десятини становили 34,6%, до трьох десятини – 76,8%. У 1925 році відповідно – 9,0% і 44,8% [2, 188].

У період підготовки до реорганізації КНС, у зв’язку з постановкою цього питання на порядку денний липневого 1925 року Пленуму ЦК, секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович дав розпорядження дозволити його обговорення на сторінках журналу „Комуніст”. У подальшому, відповідно до директиви, стан КНС повинен був висвітлюватися тільки по партійній лінії, про що було повідомлено місцевим органам [2, 120, 122]. Під час обговорення до ЦК надходили різні пропозиції: від реорганізації до повної ліквідації КНС. Так, наприклад, на засіданні Криворізького Округовому ЦК(б) від 18 липня було прийнято рішення ліквідувати КНС і ввести до Комітету взаємодопомоги [2, 124].

Рішення щодо реорганізації КНС владою, точніше Л. Кагановичем, було прийняте рішуче і остаточно, хоча й формально, але його необхідно було затвердити на Пленумі. Питання „Про Комітети незаможних селян” ввели до порядку денного Пленуму ЦК КП(б)У, який відбувся 23-25 липня 1925 року. В резолюції і рішеннях Пленуму відзначалося, що у перший період комітети сприяли організації і зміцненню радянської влади на селі й відіграли значну роль у боротьбі з куркульством, бандитизмом, зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією. З переходом до нової економічної політики почався другий період діяльності КНС, в якому вони фактично займалися організацією влади на селі. Для справжнього проведення політики партії на селі й залучення до радянського і господарського будівництва широких мас селянства вирішено було спрямувати діяльність КНС на згуртування бідноти з середняком і утримання біднотою позицій проти наступу куркульства. Для цього, як визначалося в резолюції Пленуму, необхідно реорганізувати КНС з організації „державного значення” в організацію добровільну, громадську і звільнити їх від всіх адміністративно-господарських функцій; прирівняти членів КНС щодо пільг, які радлада надає бідноті, до всіх інших незаможних селян, які мають право на пільги за своїм майновим станом і не входять до КНС [1, 325–326].

Рішення пленуму поставили нові завдання щодо правового регулювання діяльності Комітетів незможних селян в їх новому статусі. Комісії ВУЦВК'а з перегляду законодавства про КНС було надане доручення у 3-х тижневий термін закінчити розробку пропозицій про зміну відповідного законодавства і підготовку проекту нового закону про КНС [3, 56]. Засідання комісії відбулося 31 липня 1925 року. На ньому секретар ВУЦВК'у Буценко проінформував про необхідність переглянути закон у зв'язку з поглибленням господарської політики на селі. Він також підкреслив, що закон повинен закріпити взаємну роботу КНС з кооперативними об'єднаннями, земельними товариствами і громадами, вважаючи комнезами громадською добровільною бідняцько-господарською організацією бідноти села [3, 1].

На основі постанови липневого Пленуму ЦК КП(б)У було розроблено „План реорганізації КНС”. У ньому визначалося, що для поживлення роботи КНС і підняття їхнього авторитету серед широких бідняцьких і середняцьких мас необхідно провести перевибори сільських КНС, щоб на керівну роботу в них були висунуті нові кадри авторитетних селян незможників.

Комісія ВУЦВК'а підготувала закритого листа ЦК до всіх осередків з поясненням постанови Пленуму про КНС [2, 56]. Закритий лист за підписом секретаря ЦК Клименка інформував про терміновість і важливість кампанії з реорганізації і перевиборів КНС, особливо у зв'язку з наступними перевиборами сільських рад, кооперації та інших сільських громадських організацій. У листі чітко вказувалося, що кампанія з реорганізації і перевиборів сільських КНС по всій Україні повинна бути проведена за грудень місяць. Їй необхідно приділити велику увагу, бо вона має надзвичайне політичне значення: її успіх на найближчий час визначить відношення селянства до партії і радянської влади. ЦК запропонував всім місцевим партторгортаціям провести такі конкретні заходи: виділити для проведення кампанії по одному члену бюро з кожного Округому, виділеним членам ввійти до складу Округних Комісій з перевиборів, створюваних округними КНС і через ці комісії проводити керівництво Районними Комісіями. ЦК звертав особливу увагу на необхідність забезпечення зборів КНС достатньо підготовленими доповідчима-партійцями. Відповідно до директиви партії про якнайбільше охоплення комнезами бідноти села, в листі вказувалося, що на збори КНС необхідно залучати і неорганізовану сільську бідноту з метою її подальшого введення до складу КНС. Всім Округомам пропонувалося детально інформувати ЦК про хід перевиборів, а після закінчення кампанії надати звіт про її результати [2, 30].

Для якнайшвидшого виконання резолюцій липневого Пленуму, особливо пов'язаних з економічними питаннями, проводилася активна і цілеспрямована робота зі сторони влади. Так, 7 серпня відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У, на якому було прийнято рішення перевести фінансування КНС на систему субсидій замість бюджету [2, 123]. Важливого значення набув IV Пленум ЦКНС, який проходив 18-20 серпня 1925 року, на якому були затверджені нові завдання і напрями роботи, поставлені перед комнезами, в зв'язку з їх реорганізацією. В його роботі взяли участь

представники партійних органів. Зокрема, з доповіддю виступив Буценко і підкреслив, що КНС були державними і перебували під опікою державних органів. Однак більша частина селянської бідноти незадоволена тим, що незможники проявляють свою диктатуру і немає розмежування в роботі між КНС і сільрадами. Далі Буценко наголосив: „Ми повинні внести якість в роботу КНС, щоб у нас в Україні всі зрозуміли, що Комітети являються виключно громадською організацією і проводять свою роботу з укріплення сільського господарства нарівні з іншими громадськими організаціями” [4, 30].

У доповіді йшлося, що члени КНС складають 45% від загальної кількості представників сільрад, але вони і надалі повинні залучати туди бідноту [4, 30, 32]. На той період до сільрад входило 1 млн. бідноти, а всього кількість бідноти досягала 4-х мільйонів [4, 33]. Голова ЦКНС Тропко у своєму виступі акцентував увагу на основних завданнях Комітетів після реорганізації. В галузі економіки вони полягали в тому, щоб КНС були головними організаторами бідноти у справі будівництва соціалістичного господарства і не тільки в ідеологічному розумінні. Комнезами визначалися як громадська організація з повноваженнями контролю державного апарату в напрямку вивчення його правильного ставлення до бідноти і незможників [4, 19]. На Пленумі також порушувалося питання про передачу селянству 25% загальних лісів України. Президія ЦКНС висловила пропозицію про те, щоб ліс передавався не окремим господарствам, або колективам, а земельним товариствам. Вирішувалося участь членів комнезамів в управлінні лісовим фондом і надання їм права розпоряджатися всіма доходами [4, 5]. Заключна частина Пленуму позначилася декларативними заявами про те, що партія проти ліквідації КНС, що для незможників починається дуже важкий період і тому потрібно не ліквідувати, а зміцнити КНС як громадську організацію, яка візьме на себе керівництво селянами [4, 27].

Після проведення пленуму Центрального комітету незможних селян ЦК КП(б)У підготувало закритий лист осередкам про Комітети незможних селян від 25 вересня 1925 року. Лист складався з трьох розділів: „Політичне значення питання про КНС і сутність нового курсу партії на селі”, „Недоліки в роботі КНС” і „Завдання реорганізації КНС”. В першому розділі розкривалося значення правильного вирішення питання про КНС для проведення загальної політики партії на селі та успішного керівництва політичним і господарським життям села. Вказувалося, що партія на XVI Конференції чітко визначила свою селянську політику на найближчий період: „Партія піклується, щоб бідняк і середняк відчували в нас свою владу і отримали від нас набагато більшу, ніж зараз, матеріальну допомогу”. В другому розділі закритого листа акцентувалося увага на тому, що в багатьох містах організації КНС не зуміли пристосувати свою діяльність до нових завдань, які стоять перед партією і радвладою на селі. КНС виконували адміністративні функції, застосовували командування і виконували роботу сільрад, створюючи двовладдя на селі. Все це викликало необхідність перебудови КНС, щоб вони перетворилися в авторитетні громадські організації бідноти і активно проводили політику партії [3, 2, 3-3 зв.]. Третій розділ листа визначав завдання реорганізації КНС, зокрема, підняття господарств

бідноти шляхом залучення їх до різних сільгоспколективів та інших виробничих об'єднань (сільгоспкомун, товариств з громадської обробки землі, машинних товариств). Цю роботу КНС пропонувалося виконувати, не замінюючи собою кооперацію і Комітети взаємодопомоги, а через відповідні організації, які діяли на селі. Комітети незаможних селян повинні були стати передовим загоном у створенні соціалістичних форм господарства на селі. Наступним завданням КНС була робота в сільрадах та активна участь в їхньому розвитку, пам'ятаючи, що комнезами повинні відстоювати інтереси всіх незаможників [3, 4].

Кампанія з перевиборів КНС по всій Україні планово проводилася з 1 грудня 1925 року по 1 січня 1926 року. Цій кампанії з боку партії приділялася велика увага, оскільки вона мала вагомое політичне значення і повинна була внести повне розуміння дійсного контролю політики партії на селі, а також визначити на найближчий період ставлення до партії і радянської влади з боку селянства.

У лютому 1926 року на засіданні ЦК КП(б)У було заслухано доповідь „Про реорганізацію комітетів незаможних селян і перевибори президіуму сільських КНС”, з якою виступив заступник голови ЦККНС Малашкевич. Спочатку він зробив порівняльний аналіз кількості членів і колективних об'єднань КНС у 1921 – 1925 роках і відзначив, що у 1923 році в Комітетах нараховувалося 516 тис. членів, в червні 1925 – 1 млн., в жовтні 1925 – вже біля 1 млн. 500 тис. У 1921 році КНС утворили 215 колективних об'єднань, у 1924 році – 8 тис. [5, 1]. Розглядаючи питання про дискусію щодо КНС, Малашкевич підкреслив, що вона мала і негативні моменти, зокрема, багато хто висловлювався за ліквідацію КНС. Незаможники опинилися „в крутому” становищі, тому що розпочався наступ куркулів, які проводили свою агітацію проти незаможників, з такими заявами: „Тепер партія не хоче Вас знати, їй тепер треба міцного господарства, а не бідняка”. Під впливом такої агітації і під настроєм нез'ясованості (не було вичерпних вказівок з центру), тільки окремі КНС стояли твердо і не кидали своєї роботи [5, 3]. Далі доповідач зробив висновок про те, що ситуація змінилася після того, як ВУЦВК'ом і Радком видали декрет про реорганізацію КНС, який почався впроваджуватися і КНС негайно приступили до розробки керуючих матеріалів. Насамперед було розроблено та розіслано на місця відповідні інструкції щодо проведення реорганізації та перевиборів Президій сільських КНС [5, 4].

У результаті перевиборів керівних органів склад КНС значно обновився, в середньому на 70-75%. Від окружних партійних комітетів (далі – ОПК) в березні 1926 року надходили відомості про стан КНС після реорганізації на місцях. У Прилуцькій окрузі спостерігався прихід до КНС колишніх членів, які з різних причин не змогли взяти участь в організаційних зборах і прийнятті статуту, а також неорганізованої бідноти. Всього було подано 3500 заяв. У Чернігівській окрузі помітним було зростання членів КНС на 17%, що становило 1262 особи. В кожному районі Роменської округи до КНС вступало від 150 до 170 осіб. Більше 2 тис. селян було прийнято до КНС в Зінов'ївській окрузі [10, 68 зв.]. З місць також повідомляли про створення в період реорганізації нових КНС, наприклад, в Київській окрузі їх вже

налічувалося 45. Всього по Україні на початку 1926 року нараховувалося 1222 новостворених комітетів незаможних селян [10, 68 зв.].

У березні 1926 року інформстат підготував довідку про підсумки з реорганізації КНС. У ній йшлося про значну підготовчу роботу окружних партійних комітетів. Завдання кампанії розглядалися на секретаріатах Бюро, пленумах ОПК, а також на розширених засіданнях сількомісії при ОПК. У деяких округах питання обговорювалися на рівні засідань секретарів РПК (Умань, Вінниця), на оргзасіданнях при ОПК (Павлоград, Кам'янець). За директивою ЦК, для проведення кампанії у всіх округах було організовано спеціальні окружні, районні та сільські трійки. В довідці також розкривалися негативні явища кампанії безпосередньо на селі. Відзначалося, що там їй не було приділено достатньої уваги і достатнього керівництва парторганів і що кампанія була несприятливою як технічно-організаційно (несвоєчасне оповіщення про скликання зборів, непланованість їх проведення, невідповідність до них членів КНС) так і роз'яснювально. Недостатня підготовка кампанії була пов'язана ще з тим, що рішення партії про реорганізацію КНС серед сільських партійців „або зовсім не пророблялися, або пророблялися незадовільно” (Київський, Запорізький, Проскурівський, Уманський, Коростенський округи) [5, 65]. У документі констатовувалося, що реорганізація не викликала до себе достатньої зацікавленості серед незаможників. У середньому для всіх округів частка їх участі у зборах становила 40-45% від загальної кількості всіх членів КНС. Були поодинокі випадки 60-90% в Черкасах та Коростені, 70-80% – в Ірпіні. Мали місце і набагато менші показники, наприклад, в Прилуцькому районі Вінницької округи з 245 членів КНС на збори прибуло 42, що становило 46%, у селі Святодухівка Запорізького округу з 100 членів в зборах брало участь 25-26%, у селі Санжарівка Запорізької округи із 150 членів прийшло 16-10,5% [10, 65 зв.]. Дуже малою була кількість виступаючих з питання реорганізації. Наприклад, в Медведівському районі Черкаської округи всього 2-3 особи, у Ніжинській окрузі по 5-8 чоловік в кожному районі.

Матеріали довідки розкривають настрої незаможників – занепадний і розгублений. Реорганізація розглядалася як відступ партії і радвлади від бідноти із ставкою виключно на середняка. На зборах Київської округи серед членів КНС сформувалася така думка: „Значить нам не довіряють, якщо переводять з державної у добровільно-громадську організацію” [10, 66 зв.]. Песимістичне ставлення до реорганізації посилювалося тим, що куркульство розглядало реорганізацію КНС як початок їхнього довгоочікуваного кінця. Середняки проявляли активну зацікавленість і велике прагнення проникнути в ради КНС. У Прилуках середняки серйозно ставили питання про об'єднання з незаможниками. Збори Житомирської округи засвідчили, що середняки прагнули керувати КНС і ображались на те, що влада і партія ставиться до них з недовірою, а вони дуже хотіли працювати з незаможниками [10, 67]. Прагнення середняків до КНС було таким сильним, що, незважаючи на різні обмеження, в окремих селах вони ввійшли до складу сільських президій [10, 68].

З метою орієнтації КНС у напрямі їхньої діяльності як громадських організацій і надання вказівок для подальшої планової роботи, активно проводилася підготовка до V Пленуму ЦККНС. Питання про остаточний термін проведення Пленуму було розглянуто на позачерговому засіданні президії ЦККНС 5 травня 1926 року. На ньому було затверджено рішення про скликання Пленуму на 18 травня 1926 року. На порядок денний були поставлені питання: підсумки реорганізації та чергові завдання КНС, колективізація і кооперація, кредити для бідноти. Затвердили такий модус представництва на пленумі: всі члени ЦКПС, голови Окружних КНС та по 5 представників від районних і сільських КНС, з Чернігівської, Сталінської, Одеської, Херсонської, Харківської, Київської, Могилівської, Полтавської, Катеринославської та Волинської округи. З десяти зазначених делегатів необхідно було представити національній меншині від Одещини і Волині – 2 особи. Пленум Всеукраїнської Центральної Комісії незможних селян проходив з 18 по 22 травня 1926 року. В його роботі взяло участь 78 делегатів, з них 28 членів Центральної Комісії, 38 голів Окружних КНС, 6 голів районних КНС, 5 голів сільських КНС. Керував на пленумі Голова ВУЦВК у Голова ЦККНС Петровський, який виступав з доповіддю „Про наслідки реорганізації Комітетів незможних селян України та про завдання, що стоять перед ними надалі”. За доповіддю Петровського ухвалили, що пленум констатує цілком доцільне та своєчасне проведення реорганізації КНС, які будуть підтримувати зв’язок з компартією і спільно проводити в життя її гасла.

Таким чином реорганізація комітетів незможних селян у громадське об’єднання значно вплинула на їхній статус, функціональну діяльність, економічну забезпеченість, що потребує подальшого дослідження.

1. КПУ в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1976.

2. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2067.

3. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2066.

4. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2068.

5. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2226.

6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 292.

7. ЦДАВО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 291.

8. ЦДАВО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 316.

9. ЦДАВО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 295.

10. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2334.

В.М. Лазуренко

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ЗАМОЖНОГО СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТОВАРНОГО ТИПУ В ПЕРІОД РОЗКВІТУ НЕПУ (1924 – 1927 РР.)

Грунтовне та об’єктивне вивчення вітчизняного історичного досвіду державного регулювання складного комплексу соціально-економічних відносин на селі в роки нової економічної політики (непу) може мати велике практичне значення для сучасного

економічного і політичного розвитку суспільства. Звичайно, було б неправомірно ставити знак рівності між подіями цих історичних періодів. Наш науковий інтерес пояснюється не стільки схожістю самих проблем сучасності і проблем 1920-х рр., скільки співставністю цих періодів за значимістю. Вкрай важливим убачається з’ясування того, що несло для українського селянина політика непу, що було реалізовано, що перервано на зльоті, що міфологізовано як у подальшій, так і вже у сучасній історіографії.

Вказане повною мірою актуалізує необхідність вивчення характеру і особливостей становлення, формування і подальшої еволюції фермерського укладу господарювання в Україні в період непу, переосмислення і уточнення існуючих оцінок молодого українського фермерства, його місця і ролі в розвитку сільськогосподарського виробництва. Селянська верства, яка вела господарства фермерського типу поставала головним не вирішеним питанням радянської влади, оскільки, згідно тогочасних ідеологічних установок, несло в собі загрозу реставрації капіталізму. Саме роздмухування “куркульської загрози” наприкінці непу зіграло ключову роль у внутрішньопартійній боротьбі. Її наслідки визначили всю стратегію аграрної політики радянської влади, головним елементом якої стала політика перманентного вилучення в селянства результатів його праці.

Автор статті ставить за мету розкрити особливості складу та питомої ваги селянських господарств фермерського типу в період розквіту непу. Об’єкт вивчення – нова економічна політика, предмет – заможні селянські господарства фермерського типу.

У свій час до порушеної нами проблеми зверталися В. Качинський, М. Гуревич, А. Альгерман, В. Данілов, С. Кульчицький, А. Морозов, В. Марочко, В. Калініченко, О. Ганжа та інші [1]. Водночас ми спробуємо висвітлити раніше маловідомі сюжети з аграрної історії України 1920-х рр.

Ураховуючи те, що до господарств фермерського типу доби непу ми зараховуємо сільські господарства виразно товарного типу, які використовували власну і частково найману працю на власній чи орендованій землі [2, 199], важливим убачається їх кількісний та якісний аналіз. Варто взяти до уваги те, що їх функціонування зумовлювалося цілим рядом чинників: характером землекористування, рівнем механізації і товарності господарств та ступенем розвиненості ринкових зв’язків.

У такому контексті важливе значення мають, на нашу думку, висновки, зроблені відомим дослідником аграрної історії В. Даніловим. Так, характеризуючи різні соціальні групи селянства 1920-х рр., він виокремлює у тогочасному селі „групу заможних господарств, яка концентрувала у своїх руках засоби виробництва у „кількості, яка перевищувала можливості їх власних трудових ресурсів” [3, 19]. До цієї групи дослідник відносить (за тогочасною радянською термінологією, інакше із цензурних міркувань було неможливо) так зване „куркульство”, а також значну частину середняків, господарств яких за економічними показниками наближалися до „куркульських”.

Аналізуючи дані з усієї території СРСР (включаючи й Україну), він дійшов висновку, що

„якщо взяти заможну групу селянства загалом, тобто включаючи і тих середняків, котрі були економічно максимально близькими до куркулів, то виявиться, що у 15,5% господарств було сконцентровано 39,3% землеробських знарядь і 73,3% складних машин. А саме „куркульство” концентрувало 11,7% знарядь праці і 30,8% машин. Питома вага таких господарств складала лише 3,2% [3, 21].

За вартістю засобів виробництва, якими володіли селянські господарства України доби непу сучасний дослідник історії українського села В. Калініченко критерієм найзаможнішої (дрібнокапіталістичної, „куркульської”) групи визначив вартість засобів виробництва понад 1600 крб., середняцької – від 200 до 1600 крб., бідняцької – до 200 крб. [4, 27].

У цьому контексті заслуговує на увагу вміщений в 1928 р. на сторінках журналу „Український агроном” аналіз поділу селянських господарств, зроблений на основі ґрунтовних динамічних обстежень господарств у селах Миколаївка і Селище Стеблівського району Черкаської округи протягом 1925/26 господарського року. Перша група – пролетаризовані селянські господарства, що не можуть прохарчуватися на власному господарстві й шукають сторонніх заробітків, наймаючись по чужих господарствах і цукроварнях. Ця група господарств визначена як збиткова і така, що потроху проїдає свій бюджет, йдучи таким чином до дальшої пролетаризації. Друга група господарств – суто хліборобська. Високопродуктивне бурякосіяння починає входити в склад сівозміни, але не відіграє значної ролі. З суто економічного боку ця група зводить бездефіцитний бюджет, але і тільки. Третя – це найбільш забезпечена капіталами група господарств. Вона суттєво різниться від двох попередніх груп і характеризується з виробничого боку як багатопрофільні землеробсько-скотарські господарства. Землеробство, окрім вирощування традиційних зернових культур, мало значний ухил до інтенсифікації: розвинений засів цукрового буряка, озимої пшениці, соняшнику і сочевиці. Скотарство ґрунтується на купівлі-продажу худоби, яку господарства почасти вирощують самі, а почасти дорощують до набуття нею кращих товарних якостей. Саме такі господарства були доволі прибутковими і забезпечували помітний приріст капіталів [5, 34].

Необхідно спеціально взяти до уваги, що після ліквідації поміщицьких економій, які в дореволюційні часи були основними продуцентами цукросировини, в 1920-х рр. в селянських господарствах України значно зросли площі засіву цукровими буряками, які в цій справі заступили економії. Це повсюдно мало помітний вплив на доходи селянських господарств.

Певну уяву щодо ролі в цій справі заможних господарств дають наслідки анкетування селянських господарств прилеглих до цукроварень районів Волинської губернії в 1924 р. на предмет укладання з ними угод на постачання цукрових буряків на цукрозаводи. Так, у селі Швайківка Троянівського району Житомирської округи з цією метою було виділено 100 бідняцьких (незаможних), 289 середняцьких і 30 міцних (заможних) господарств [6, 2].

Щоб встановити кількість потенційних постачальників цукрових буряків було проведено і обстеження для виявлення потенційних продуцентів цукрової сировини – селянських господарств у

Волинській губернії. На основі аналізу анкет-характеристик господарів села Озадівка Янушівського району Житомирської округи виділено 91 бідняцьке, 246 середняцьких і 29 міцних (заможних) господарств, в селі Червоноармійське – відповідно 180, 89 і 27 [6, 4 – 8]. Тобто, міцні господарства фермерського типу склали 8% селянських господарств.

Посівні площі під цукрові буряки зростали і в наступні роки. В 1927 р. площі посіву цукрових буряків в Україні становили 384 тис. дес. [7, 35]. Це дозволяє з’ясувати соціально-економічні характеристики селянських господарств, залучених до буряківництва. Матеріали для цього дає статистичне обстеження, яким у 1926 р. було охоплено території районів, прилеглих до 15 цукрових заводів Харківщини, Сумщини, Полтавщини та Чернігівщини. Тут налічувалося 240 тис. селянських господарств, з яких 79,7 тис. господарств (33,2%) сіяли цукрові буряки. За загальною посівною площею з усіх бурякосіючих господарств посів до 1 дес. мали 6,6% господарств, до 3 дес. – 27,1%, до 6 дес. – 41,3% і понад 6 дес. – 25,0%. Тобто, господарства з засівною площею до 3 дес., склали найслабкішу, малозаможну групу, що становила 33,7% від загальної кількості. Господарства середняцького типу із засівною площею до 6 дес. становили 41,3%. Решту господарств – 25%, можна віднести до міцних господарств фермерського типу [7, 35].

Ґрунтуючись на даних цього обстеження, можна провести диференціацію бурякосіючих господарств і за наявністю робочої худоби (у перерахунку на коней). Серед них 30% взагалі не мали робочої худоби, 50,7% мали 1 голову, 15% – 2 голови і 4,3% – 3 голови робочої худоби [7, 35 – 36].

Питому вагу фермерських господарств серед селянського загалу можна простежити й на інших означених матеріалах. Зокрема, на основі аналізу діяльності вищезгадуваних господарств у селах Миколаївка і Селище Стеблівського району Черкаської округи. У 1925/26 сільськогосподарському році у фермерських господарствах цих сіл (з капіталом понад 1300 крб.) гуртовий прибуток склав 1017,51 крб., в середніх (з капіталом 800 – 1300 крб.) – 658,29 крб. і в дрібних (з капіталом до 800 крб.) – 386,57 крб. [5, 36].

Одночасно з більшим гуртовим прибутком фермерські господарства у вказаних селах мали значно вищі показники товарності. Товарна маса в них складала пересічно 59,1% вартості усієї виробленої продукції. В найменш забезпечених капіталом дрібних господарствах вартість товарної частини продукції в 1925/26 сільськогосподарському році склала 46,2%, тоді як у фермерських господарствах вона часто дорівнювала 80,4% всього гуртового прибутку [5, 36].

Фермерські господарства мали вищі показники і за продуктивністю виробленої продукції, передусім зернової. Характерно, що ця тенденція мала місце в усіх регіонах України. Як засвідчує статистика, на Лівобережжі, наприклад, валовий збір зернових культур, а відтак і на одного члена селянської родини (ідця) в цілому у 1925 – 1927 рр. дещо зріс, але лише за рахунок групи міцних фермерських господарств (6,1 – 9,0 дес.). В інших же, ураховуючи й середняцькі – знизився [8, 65 – 67]. Аналогічні дані для цього періоду маємо і для Правобережжя, де теж спостерігається зростання збору зернових культур на

одного члена селянської родини в усіх групах за винятком найнижчої та верхньої. Однак цікаво, що тут, на відміну від Лівобережжя, спостерігається зниження збору зернових не тільки на двох найменш міцних групах господарств із забезпеченості до 1 та до 3 десятин, але й по групі господарств фермерського типу із землезабезпеченістю понад 6 дес. На перший погляд, це нелогічне явище. Однак воно має своє пояснення. В його основі лежить повсюдне на Правобережжі розширення посівів цукрових буряків, виробництво яких і було найбільш привабливим як для економічно кволих господарств, так і для господарств фермерського типу. Перша група, кволі господарства, переключалася на вирощування цукрової сировини, керуючись насамперед тим, що цукробуряківництво давало оптимальну можливість найбільш ефективно використати, виходячи із його значно більшої прибутковості ніж зерновиробництво, ресурсе землі та робочої сили, оскільки воно потребувало і значно більших трудозатрат.

Щодо групи господарств фермерського типу, то вони знаходили при розширенні площ, зайнятих цукровими буряками, можливість сповна використовувати наявний інвентар, насамперед важкі плуги для глибокої зяблевої оранки, якої потребувала технологія вирощування буряків, рядових сівалок, якими тільки і вівся посів цукрових коренів та запасів тяглової сили, досягаючи у такий спосіб повної окупності як сільгоспінвентаря, так і вартості утримання коней і волів.

Дещо інший характер мали подібні процеси на Поліссі [8, 65–67]. Тут, у 1925–1927 рр., констатуємо повсюдне зменшення показника зібраних зернових на одного члена родини. Однак це пояснюється не зменшенням валового обсягу зібраного зерна, а швидшим ніж в інших регіонах України приростом кількості сільського населення. Тобто тут в господарствах всіх типів зросло значення демографічного чинника. Зауважимо, до речі, що саме на Поліссі відсоток господарств фермерського типу був найнижчим в Україні.

Подібні тенденції при позитивній динаміці збільшення валового збору зернових, зменшення кількості зерна в розрахунку на одного члена родини були характерні, в силу того ж демографічного чинника, і для зони Степу [8, 65–67]. Наявні у нашому розпорядженні статистичні дані показують по Степу зниження показників на одного члена селянської родини по усіх групах, що і пояснюється тим, що, згідно з демографічною статистикою, сільське населення в степовій зоні в цей період також неухильно зростало.

Однак необхідно зазначити, що виробництво пшениці – головної ринкової культури, навпаки в господарствах Степу зростало і, що дуже показово, за рахунок саме фермерських господарств. Підтвердження цьому дають дані таблиці [8, 65–67].

Збір пшениці у 1925 – 1927 рр. в Степу з розрахунку на одного члена родини (пудів)

Групи господарств за засівом	1925 р.	1926 р.	1927 р.
до 1,0 дес.	2,8	1,9	1,3
1,1 – 4,0 дес.	11,1	10,6	13,3
4,1 – 9,0 дес.	20,1	21,8	26,3
9,1 – 16,0 дес.	31,3	37,6	43,2
понад 16,0 дес.	51,6	66,4	73,1
в середньому	21,5	25,4	29,6

Узагальнюючи наведені вище дані, можна зробити висновок про те, що зростання виробництва зернових культур у розрахунку на душу сільського населення в 1925–1927 рр. відбувалося за рахунок фермерських, тобто міцних і середняцьких господарств [8, 57–69].

До цього можна додати, що серед господарств різних категорій суттєві відмінності були й у питомій вазі різних видів реалізованої продукції. Так, якщо в дрібних господарствах на продукцію рільництва припадало 44,9%, то у фермерських лише 22,5%. Натомість заможні господарства продавали більше худоби – 68,9%, а дрібні господарства – лише 48,1%. Значну частину прибутків від торгівлі худобою заможні господарства витрачали на подальше устаткування своїх господарств – придбання різного реманенту та обладнання, а також на оплату найманої робочої сили і на сплату податків [5, 31–33].

Щодо тяглової сили, то пересічно по Україні динаміка забезпеченості 100 господарств робочими кінсьми і волами характеризувалася такими показниками: 1925 р. – 79, 1926 р. – 86, 1927 р. – 91 голів. Питома вага безтяглових господарств зменшувалася повільно і виглядала таким чином: 1925 р. – 46,3%, 1926 р. – 44,7%, 1927 р. – 41,7% [9, 65]. Зрозуміло, що фермерські селянські господарства мали краще забезпечення тягловою силою. Якщо 71,1% селянських господарств із площею засіву до 0,1 га і 44,5% із площею засіву до 1,1 га не мали ніякої худоби, то серед фермерських господарств (статистика ЦСУ їх кваліфікувала як „заможницькі і середняцькі”) з площею засіву понад 2,1 га худоби не мали лише 23,0% [9, 65]. Лівова частка безтяглових господарств цієї групи припадала на ті, що мали засів до 3,1 десятин.

Слід підкреслити, що злет у становленні фермерських селянських господарств відбувався в період, коли радянське керівництво фактично вже взяло курс на форсований розвиток промисловості, кошти для якого можна було взяти лише від селянства. Однак на перешкоді цьому стояв відносно незалежний статус селянина, передусім заможного, який самостійно виробляв і реалізовував власну продукцію. Розпочинаючи індустріалізацію на основі використання внутрішніх ресурсів, більшість радянського керівництва вважала за необхідне в той чи інший спосіб покінчити з економічно незалежною соціальною верствою селян-власників.

Цьому сприяло те, що вже на початку непу в країні склалася така ситуація, що держава, будучи монополістом із виробництва промислових товарів для села, мала можливість встановлювати на них більш високі ціни порівняно з тим, якби вони формувалися на засадах вільної конкуренції. З одного боку, ціни на промтовари визначалися відповідно до верхньої, а інколи і просто крайньої межі спроможності селянина купувати їх за визначеними державою цінами. З іншого – держава була монопольним оптовим покупцем сільськогосподарської продукції. Користуючись цим вона встановлювала ціни, що були вигідні насамперед їй, ніж селянинові-продавцю. Фактично ціни на хліб орієнтувалися на мінімальну зацікавленість селянських господарств продавати вироблену ними продукцію за пропонованими державою цінами.

Перевищення критичного рівня у співвідношенні цін призводило до того, що селянин або відмовлявся продавати хліб та іншу вироблену продукцію, або не

мав змоги купувати промислові товари. Однак держава в різний спосіб прагнула примусити селян купувати промтовари за вищими цінами, а свою продукцію, передусім хліб, продавати за нижчими цінами [10, 495 – 496]. Саме звідси виток першої кризи збуту промислових товарів, яка виникла вже восени 1923 р. Село гостро потребувало плугів та інших сільськогосподарських знарядь промислового виробництва, але водночас селяни просто не мали змоги купувати їх за надмірно завищеними цінами. Наступна криза виникла в 1924/25 господарському році (тобто восени 1924 – навесні 1925 рр.). Криза отримала назву „заготівельної”, оскільки заготівлі, знову ж таки внаслідок надмірно занижених державних закупівельних цін, склали лише дві третини очікуваної кількості зерна.

У 1927/28 господарському році виникла чергова криза – не вдалося заготовити навіть найнеобхіднішого мінімуму. Ця криза, як і попередні, була спричинена штучним заниженням цін на зерно. Промислові товари виробничого призначення, якщо розрахувати їх вартість в пудах пшениці, виявилися у декілька разів дорожче, ніж до війни, незважаючи на нижчу якість. Утворилося явище, яке з легкої руки Л. Троцького стали називати „ножицями цін”. Селяни відреагували просто: перестали продавати зерно понад той мінімум, який їм було потрібно реалізувати для сплати податків.

За цих обставин саме заможні фермерські господарства були оголошені владою як класово ворожа верства населення, яка буцім-то, а не влада з її по суті відверто антиселянською політикою, і повинна в усіх труднощах. У січні 1928 р. Й. Сталін, перебуваючи в Сибіру, у виступах перед партійно-радянським активом звинуватив саме заможне селянство в „саботажі індустріалізації” та закликав працівників судів та прокуратури застосовувати до них статтю 107 Кримінального кодексу РСФРР про спекуляцію [11, 97]. За цією статтею передбачалося позбавлення волі через суд на строк до трьох років з повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних „у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або не випуску таких на ринок”. В Україні ВУЦВК тоді ж прийняв аналогічну за змістом статтю 127 Кримінального кодексу УСРР. По суті цими законами товаровиробник позбавлявся права власності на вироблену ним продукцію. Використовуючи можливості нового законодавства, хлібозаготівельні органи за січень-лютий 1928 р. вилучили з українського села 70 млн. пудів хліба [10, 497].

На місцях, виконуючи кремлівські директиви, до селян-фермерів почали масово застосовуватися насильницькі методи з метою викачування постійно зростаючих обсягів сільськогосподарської продукції. Так, голова Козлянського райвиконкому на Чернігівщині Нечай у листі під грифом „Таємно. Особисто” у лютому 1930 р. наказував усім головам сільських рад: „1) протягом 2-х днів переглянути списки заможних та куркулів і виявити, хто з них не дообкладався, запропонувати їм негайно внести хліб до кооперації; 2) протягом 3-х днів стягнути невнесений (40 %) куркулями і заможними і несплачений на них хліб; 3) протягом 3-х днів з одержанням цього [листа] стягнути з куркулів та заможних страх збори, мерчук, несплату по с.г. податку, самооподаткування, гамазей

та інші недоплати та внески. На впертих неплатників куркулів скласти акти для притягнення їх до відповідальності; 4) суворо стежити за куркульськими та заможними господарствами, щоб такі не продавали худобу, майна та іншого с.г. реманенту” [12, 3].

За невиконання твердого завдання з хлібозаготівлі селяни зазнавали всіляких переслідувань. Тільки навесні 1929 р. в Україні було описане майно 18 тис. 264 селянських господарств. З них 8012 було продано на торгах, а до кримінальної відповідальності було притягнуто 1150 селян [13, 89 – 90].

Посилення репресій зумовило скорочення господарської активності фермерських господарств. Заможні селяни, щоб позбавитися лиховісного тавра „куркуль”, почали проводити „саморозкуркулєння” своїх господарств. Змушені віддавати державі майже за безцінь вирощене зерно, фермери різко скоротили посівні площі. Тільки в 1927 – 1929 рр. площі посівів у найбільш продуктивних селянських господарствах скоротилися майже вдвічі. Питома вага товарної частини зібраного врожаю знизилася з 25,1% до 14% [14, 13 – 14]. Зрозуміло, що це посилювало напругу на зерновому ринку.

Невдоволення селян знайшло вияв також у нелегальному забої худоби, який розпочався влітку 1929 р. Він набув небаченого розмаху. Вочевидь, зіткнувшись із практикою насильницького, безоплатного вилучення виробленої ними продукції, селяни різали все – корів, телят, свиней, коней. Незважаючи на те, що за січневою постановою ВЦВК та РНК СРСР 1930 р., „хижацький забій худоби” карався висилкою та конфіскацією майна, в окремих місцевостях України він досяг майже 75% від загальної кількості поголів'я [15, 33].

Репресивна політика держави щодо селян-фермерів у кінці 1920-х рр. логічним наслідком мала кількісні та якісні зміни у бік зменшення цієї категорії найбільш активної в господарсько-економічному відношенні селянства. Так, чисельність господарств фермерського типу в Україні вже у 1928 р. порівняно з 1927 р. зменшилася на 27,5% [16, 132].

Ставши заручником набравшої сили тоталітарної системи, головним об'єктом знівельованої політичного цюкування, молоде українське фермерство на зламі 20-х – 30-х рр. ХХ ст. повністю зійшло з історичної арени. Це мало сумні наслідки для аграрного сектора економіки України. Адже сільське господарство в неприродній спосіб було позбавлено своєї найбільш енергійної, підприємливої верстви, яка любила і, чи не найголовніше, вміла працювати на землі.

1. Качинский В. Молодая порось фермерства в украинской степи // *Хозяйство Украины*. – 1925. – № 6.; Гуревич М. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. – Х., 1927; Альтерман А. Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності. – Х., 1929; Данилов В. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. – М., 1977; Кульчицький С. Соціально-економічний розвиток селянських господарств УРСР напередодні масової колективізації // *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. – 1982. – Вип. 8.; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу НЕПу. – Черкаси, 1993; Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995; Калініченко В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Х., 1997; Ганжа О. Українське

- селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.). – К., 2000.
2. Рыночная экономика: 200 терминов: популярный словарь / Г.Я. Киперман. – М., 1991.
3. Данилов В.П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства. – М., 1961.
4. Калініченко В.І. Селянське господарство України в до колгоспний період (1921 – 1929 рр.). – Х., 1991.
5. Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини // Український агроном. – Харків. – № 2 – 3. – 1928.
6. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р – 568. – Оп. 73. – Спр. 142.
7. Диференціація селянських господарств у районі Харківської філії Цукротресту (за матеріалами дослідження 1926 року) // Український агроном. – Харків. – № 2 – 3. – 1928.
8. Альтерман А. Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності. – Х., 1929.
9. Два роки роботи уряду УСРР (1926/27 – 1927/28). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з'їздові Рад. – Х., 1929.
10. Литвин В. Історія України. – К., 2008.
11. Из обращения ЦК ВКП (б) “Ко всем организациям ВКП (б)” от 13 февраля 1928 г. // Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927 – 1932 гг. – М., 1989.
12. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р – 72. – Оп. 14. – Спр. 25.
13. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні. 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Злочин проти народу. – К., 2000.
14. Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами: Сборник статистических сведений по сельскому хозяйству за 1927 – 1930 гг. – М; Л., 1931.
15. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УССР. – К., 1996.
16. Очерки развития социально-классовой структуры населения УССР. 1917 – 1937 гг. – К., 1987.

Я. М. Мартинюк

ОСОБЛИВОСТІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ДО СІЛЬСЬКИХ САМОУПРАВ НА ВОЛИНІ У 1927 РОЦІ

Невід'ємним компонентом у системі комплексного дослідження української історії є вивчення історії її окремих регіонів, які в силу певних історичних обставин мають свої специфічні особливості розвитку. Пропоноване дослідження стосується того історичного періоду, коли частина західноукраїнських земель, у тому числі Західна Волинь, входили до складу Другої Речі Посполитої. На сьогоднішній день є багато важливих аспектів історії цього періоду, які вимагають більш ґрунтовного розгляду, нових підходів та оцінок при аналізі тих чи інших процесів, подій та явищ, діяльності історичних персоналій. Одним із таких аспектів є становлення та функціонування на Волині в означений історичний період інституту самоврядування.

Вивчення цієї проблеми викликане цілою низкою причин. По-перше, міське і територіальне самоврядування було важливим явищем у суспільно-політичному житті Волинського воєводства у міжвоєнний період. По-друге, у 1920-30-х роках українсько-польські відносини були неоднозначними і суперечливими. Зі стратегічних міркувань польський уряд прагнув перетворити пограничне з Радянським

Союзом воєводство у зону, вільну від гострих соціальних та міжетнічних конфліктів. Особливого значення в цьому відношенні набувало створення на Волині, аполітичного за своєю суттю та характером виконуваних завдань, інституту самоврядування, котрий повинен був відігравати роль регулятора складних міжнаціональних стосунків.

Актуальність теми зумовлюється і ступенем її наукової розробки. Якщо деякі питання історичного розвитку Волині в зазначений період порушувалися окремими науковцями, то проблеми, пов'язані з функціонуванням інституту самоуправління в 1920–1930-ті роки, за винятком кількох епізодичних моментів, не знайшли ще належного висвітлення.

Слід відзначити, що найбільший внесок у вивчення окремих питань, пов'язаних з діяльністю інституту самоврядування як на Волині, так і загалом у Другій Речі Посполитій зробили польські вчені – історики та правознавці. В сучасній польській історіографії є низка публікацій з окремих проблем історії нашого краю в період між двома світовими війнами, а також статті, присвячені конкретній діяльності органів міського та територіального самоврядування. Особливу цінність становлять монографії А. Айненкеля [1], А. Лучака [2], Р. Шведа [3]. Окремо можна виокремити групу праць, в яких висвітлено діяльність органів міського і територіального самоуправління та їх особливості в інших регіонах Другої Речі Посполитої [4; 5; 6; 7; 8; 9]. Вміщений в них науковий матеріал дає можливість зробити порівняльний аналіз методів та напрямів роботи самоуправ на території різних польських воєводств.

Огляд наукової літератури дає підстави для висновку, що, незважаючи на наявність праць польських науковців, у яких висвітлено питання діяльності самоврядних інституцій на Волині у міжвоєнний період, у вітчизняній історіографії на сьогоднішній день немає спеціальних комплексних досліджень, в яких би розглядалися ці питання. З огляду на зазначене вище, автор статті має за мету охарактеризувати виборчий механізм та висвітлити окремі аспекти проведення перших виборів до територіальних самоуправ всіх рівнів.

У результаті поетапної законодавчої діяльності уряду Другої Речі Посполитої в міжвоєнний період було створено правову основу для функціонування на території Волині мережі органів місцевого самоврядування. Нова сільська громада могла створюватися на підставі відповідних рішень повітових старост. Наприклад, згідно із розпорядженням здолбунівського старости від 6 січня 1926 р., на території Коростовських хуторів Горохівської гміни створювалася нова сільська громада. Охоплювала вона територію площею 252 га і налічувала 41 господарство та 221 мешканця [10, 9]. Новоствореним громадам давалися нові назви, як правило, політичного характеру. Наприклад, згідно із розпорядженням здолбунівського повітового старости від 25 лютого 1927 р., із сіл Хутори Хулша та Лідава Чеська створювалися відповідно громади Юзефівка та Маївка [11, 8].

Однак у подібний спосіб найчастіше нові сільські громади виникали на місці колишніх військових осад. Так, рішенням кременецького старости від 14 листопада 1926 р. із сільської громади Катербург Борецької гміни було виокремлено військову осаду

площею 423 га і утворено самостійну сільську громаду Сташиців, що налічувала 27 господарств та 81 мешканця [12, 5].

Однак, незважаючи на наведені вище приклади, творення нових інституцій самоврядування головним чином відбувалося під час регульованого виборчого процесу. В червні 1919 р. Генеральний комісар видав „Тимчасовий статут про вибори до рад і зборів сільських гмін [13, 43]”. Згідно із документом, для проведення виборів у кожній гміні створювався виборчий комітет, що складався з голови та 3-5 членів комітету, які призначалися повітовим комісаром. Більшість членів комітету повинні були становити мешканці цієї гміни. Вибори проводилися за кошти повітового управління з умовою обов’язкового повернення гміною витрат.

Кількість членів сільських самоуправ визначалась адміністрацією для кожної гміни залежно від чисельності мешканців і кількості населених пунктів. Гмінний виборчий комітет ділив гміни на округи. Як правило, кожне село утворювало окремий округ, де організовувався місцевий виборчий комітет.

Активне виборче право до гмінних органів самоврядування мали всі громадяни незалежно від статі, яким виповнився 21 рік і які принаймні 10 місяців мешкали на території виборчого округу. Особи, які володіли в окрузі нерухомістю та їх родичі, мали право голосу незалежно від часу проживання на території округу. Пасивне виборче право мали члени гміни, які досягли 25-річного віку [13, 44]. День виборів визначав повітовий комісар, а згодом – староста. Гмінний виборчий комітет оголошував дату, час і місце голосування. Святкові дні не були приводом для перенесення, продовження чи скасування термінів проведення виборів, визначених адміністрацією. Вибори проводились у кожному окрузі під керівництвом голови місцевого виборчого комітету.

Голосування під час виборів, як правило, було відкритим і здійснювалося підняттям рук. У цьому випадку передбачалося, що при голосуванні кандидати не повинні бути присутніми. Таємне голосування проводилося спеціальними бюлетенями. Про хід виборів складався докладний протокол. Після отримання таких протоколів із всіх округів гмінний виборчий комітет оголошував списки осіб, обраних до зборів сільської гміни. Кількість членів цих зборів не могла перевищувати 100 осіб і бути меншою 50-ти [13, 43].

Гмінні збори обирали членів ради сільської гміни. У „Правилах виборів радників” – окремій частині згаданого вище „Тимчасового статуту”, йшлося, що ця інституція самоврядування складалася з війта як керівника і радників, які становили десяту частину кількості членів зборів сільської гміни. Відповідно до статуту рівні, таємні вибори проводилися шляхом голосування виборчими бюлетенями [13, 44].

У 1921 р. волинський воєвода вносить досить значну зміну до розпорядження Генерального комісара Східних земель від 25 червня 1919 р. [14, 2]. Згідно із циркуляром воєводи, активне і пасивне виборче право до гмінних самоуправ отримували мешканці – громадяни Польщі, а не як попередньо – мешканці цієї гміни. А тому ним володіли лише ті мешканці, які, згідно із законом від 20 січня 1920 р., вважалися громадянами країни.

У 1924 р. у виборче законодавство Другої Речі Посполитої знову було внесено нові суттєві зміни. Наприклад, до кандидатів, згідно із новим законодавством, ставилися такі вимоги: обов’язкове знання польської мови (хоча б на рівні початкової школи), систематична сплата податків і, як мінімум, рік постійного проживання в гміні. Всі ці умови повинні були забезпечити вибір осіб, „найбільш придатних для роботи у самоврядуванні” [15, 8].

Перші вибори до органів самоврядування, що охоплювали всі місцеві структури, відбулись у 1927 р. Вибори до самоуправ завжди були своєрідною пробою сил та підготовкою до виборів у загальнодержавні установи – сейм та сенат. Із загальної кількості – 95 гмін, вибори відбулись у 81, що становило 85% гмін Волинського воєводства. У них взяло участь 203 200 осіб (або 38,4%) із 529 000 наділених активним виборчим правом [16, 1]. Такий малий відсоток голосуючих польська адміністрація пояснювала „загальною пасивністю населення, недостатнім усвідомленням потреби активної участі в житті самоврядування та відсутністю розуміння значення самоврядування для розвитку краю”, а також „деяким побоюванням морального терору та загроз з боку агітаторів крайніх партій (комуністичної, „Сельробу”)” [16, 2].

Вибори були дворівневими: в кожній гміні обиралися від 100 до 150 делегатів в органи самоуправління, які потім обирали раду сільської гміни в складі 10-15 радників залежно від кількості населення в гміні.

Загалом по Волинському воєводству у виборах до гмінних рад 9600 виборців обрали 972 радники. Їх національний склад був таким: 70,7% – українці, 22,6% – поляки, 2,8% – євреї, 2,8% – чехи, 1,2% – німці, 0,2% – росіяни [16, 1].

У подальшому свідоме обмеження місцевою владою активності органів самоврядування було спричинене їх особовим складом, обраним у результаті виборів 1927 р., на яких поляки здобули лише 22% мандатів. Зайняли вони 85 із 198 місць у повітових сеймиках (35%). Українці здобули 71% мандатів урадах сільських гмін (800 радників із 1100), а поляки – 19% [16, 3]. Показовим є те, що 75,5% (600 осіб) радників-українців були безпартійними, 24,5% (194 особи) належали до „Сельробу” чи симпатизували йому. Найбільша кількість сельробівців була у гмінних радах Дубнівського повіту – 88 із 150 радників [16, 19]. Стосовно загальної кількості радників в інших повітах воєводства, кількість радників – членів КПЗУ, „Сельробу”, чи тих, котрі симпатизували їм, була все-таки незначною: Володимирський повіт – 9 осіб (10,2%), Горохівський – 24 (29,6%), Здолбунівський – 7 (9,5%), Ковельський – 8 (5,2%), Костопільський – 1 (1,4%), Кременецький – 12 (6,8%), Луцький – 8 (5,7%), Любомльський – 23 (29,8%), Рівненський – 14 (12,6%) [16, 9].

Саме тому в документі, в якому підводилися підсумки проведених виборів, зазначалося, що політична агітація вищеназваних партій неохоче поширювалася серед сільського населення і не дала бажаних для них результатів. Це позначилося й на політичному складі обраних членів самоуправ. Проте ті випадки, коли представники ліворадикальних партій все ж таки потрапляли до самоуправ, пояснювалися тим, що під час виборів вони виступили досить

організовано. Наприклад, у Дубнівському та Любомльському повітах всі підтримувані „Сельробом” кандидати були обрані до гмінних рад [17, 72].

Про кожного радника – члена „Сельробу” чи КПЗУ відділом безпеки воєводського управління збиралася докладна інформація. Наприклад, у звіті Дубнівського староства про результати виборів до ради гміни Ярославичі, проведених 25 червня 1927 р., повідомлялося: „Українці отримали 6 мандатів із 10, що становить 60% їх загальної кількості. Всі новообрані радники-українці – сельробівці та члени „Просвіти” – Емма Пантелеймон, Семен Глінський, Степан Воланюк, Данило Шпак, Юліан Вікторович і Сергій Оверчук. Останній під час більшовицької окупації в 1920 р. самовільно займав чужі ґрунти, за що був засуджений до 3 місяців ув’язнення” [18, 1].

У звіті про вибори, проведені 26 червня 1927 р. в гміні Радзивилів того ж повіту, знаходимо інформацію про те, що до гмінної ради було обрано Дениса Андрійчука – в минулому вчителя російської школи, прапорщика царської армії, петлюрівця, організатора і одного із найбільш активних діячів „Просвіти”; Тимофія Кошурика – просвітянина, члена більшовицького воєнкому, два брати якого мешкали в СРСР; Лукаша Стефанюка – колишнього прапорщика, члена управи „Просвіти”; а також Павла Мартинока – члена „Просвіти”, дружина котрого „в Росії активна комуністка” тощо [18, 2].

Як бачимо, результати виборів підтверджують значний вплив культурно-освітнього товариства „Просвіта” на місцеве українське населення. Всі його зусилля спрямовувалися на усунення кандидатів польських політичних партій та громадських організацій, а також на підтримку власних представників, як правило, лівих переконань.

Різним був віковий, професійний склад, а також освітній рівень членів органів територіального самоврядування. Більшість членів сеймиків (151 особа) були незаможними селянами з початковою освітою (130 осіб), віком переважно від 30 до 40 років (98 осіб). Із загальної кількості членів повітових відділів абсолютну більшість також становили селяни (73,3%). У гмінних радах воєводства їх частка була ще більшою – 85,7% (833 радники із 972) [16, 2].

Загалом, підсумовуючи результати виборів 1927 р., слід відзначити, що, незважаючи на сильну агітацію з боку радикальних сил, вони не стали підставою для загострення будь-яких міжетнічних чи політичних конфліктів. В усіх звітах про хід та результати виборчої кампанії підкреслюється спокійний її перебіг та низька активність місцевого, особливо сільського, населення. Понад 90% новообраних членів самоуправ усіх рівнів були безпартійними, а їх національний склад повністю відображав етнічну палітру волинських сіл.

1. Ajnenkiel A. *Polskie Konstytucje* / A. Ajnenkiel. – Warszawa, 1982.

2. Luczak A. *Samorzad terytorialny w programach i dzialalnosci stronnictw ludowych 1918–1939* / A. Luczak. – Warszawa, 1973.

3. Szwed R. *Polska Partia Socjalistyczna w wyborach samorzadow terytorialnych w latach 1919–1939* / R. Szwed. – Czestochowa, 1993.

4. Antczak S. *Samorzad miejski Poznania w latach 1919–1933* / S. Antczak // *Kron. M. Pozn.* – 1996. – № 1.

5. Heliasz A. *Uszroj samorzdu miejskiego w Galicji i w b. zaborze pruskim u progu II Rzeczypospolitej* / A. Heliasz // *Dzieje Najnowsze.* – 1973.

6. Chojecka E. *Slskie tradycje samorzadowe* / E. Chojecka // *Mysl Protestantska.* – 1997. – № 1.

7. Marczuk J. *Rada Miejska i Magistrat Lublina 1918–1939* / J. Marczuk. – Lublin, 1984.

8. Nartowicz-Kot M. *Oblicze polityczne samorzdu miejskiego Lodzi w latach 1919–1939* / M. Nartowicz-Kot // *Rocznik Lodzki.* – T. XXXI. – 1982.

9. Dalecki M. *Uzroj samorzadowych wladz miejskich Przemysla w latach 1918–1939* / M. Dalecki // *Rocznik Przemyslowy.* – 1997. – T. 33.

10. *Dziennik Urzadowy Wojewodztwa Wolynskiego.* – 1927. – №2. – Poz.9.

11. *Dziennik Urzadowy Wojewodztwa Wolynskiego.* – 1927. – №3. – Poz.8.

12. *Dziennik Urzadowy Wojewodztwa Wolynskiego.* – 1927. – №1. – Poz.5.

13. *Dziennik Urzadowy Zarzadu Cywilnego Ziem Wschodnich.* – 1919. – №7. – Poz.44-45.

14. *Dziennik Urzadowy Wojewodztwa Wolynskiego.* – 1922. – №2. – Poz.10.

15. *Державний архів Волинської області (далі – ДАВО).* – Ф.46. – Он.1. – Сnp.849.

16. *Wybory komunalne w wojewodztwie Wolynskiem w roku 1927.* – Auck, 1927.

17. ДАВО. – Ф.46. – Он.9. – Сnp.732.

18. ДАВО. – Ф.46. – Он.9. – Сnp.4887.

О.М. Мовчан

СТАВЛЕННЯ РОБІТНИКІВ УСРР ДО СТАЛІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Останнім часом в українській історіографії з’явилося чимало праць з історії розкуркулення, колективізації, хлібозаготівельної й податкової політики, продовольчої кризи та голоду 1932–1933 рр. Саме в цьому контексті, зокрема, почала розроблятися проблема взаємовідносин влади та суспільства в Радянській Україні у вказані роки. Однак дослідження з зазначеної тематики, в яких значну увагу приділено вивченню поведінки і ментальності радянських людей в екстремальних умовах сталінського комуністичного штурму, обмежуються висвітленням політичних настроїв селянства, червоноармійців й інтелігенції [1]. Ставлення ж робітників України до сталінської аграрної політики залишилося недослідженим навіть у працях із історії робітничого класу УСРР, зокрема в тих, у котрих розглядаються його страйкові та опозиційні виступи [2].

Проблема, яка нас цікавить, слабо розроблена й у російській історіографії, незважаючи на появу спеціальних праць з історії протестного руху російських робітників у 1917–1930 рр. [3]. Певне відображення вона набула лише в статті С. Бикової [4, 374–384].

Автор статті ставить за мету проаналізувати ставлення різних верств робітничого класу УСРР до соціальних перетворень в аграрній сфері, котрі здійснювалися на рубежі 1920-х–1930-х рр. Документальну базу розвідки становлять матеріали політичних довідок Державного політичного управління про їх суспільно-політичні настрої, а також листування компартійних органів із цього питання.

У 1920-х рр. ставлення робітників до аграрної політики влади у довідках ДПУ спеціально не висвітлювалося. Реакція їх на події, що відбувалися на

селі, почала ретельно відслідковуватися у 1930 р. Це пояснювалося тим, що у зв'язку з масовим опором селян розкуркуленню та насильницькій колективізації влада намагалася попередити поширення антирадянських настроїв та протестних виступів у середовищі робітників. Така небезпека зумовлювалася тим, що лави останніх активно поповнювалися за рахунок селян, пауперизованих унаслідок проведення згаданих кампаній.

Проте наприкінці 1920-х рр., коли така загроза тільки називалася, в довідках Державного політичного управління про політичні настрої робітничого класу відображалася лише фрагментарна інформація щодо проявів його незадоволення утиском державою економічних інтересів селян (посиленням податкового тягаря на них, запровадженням розкладкових методів хлібозаготівель, примусовим розповсюдженням державних позик) та іншими репресивними заходами. До кола незадоволених належали напівпролетарі, які мешкали на селі та мали сільські господарства, навіть комсомольці й кандидати у члени партії [5, 21]. Проте „особливої активності в справі виявлення свого незадоволення [вони] не мали” [6, 24]. Водночас кадрові робітники, навіть ті, котрі направлялися для керівництва господарсько-політичними кампаніями на село та наочно зіткнулися з репресіями проти селян, підтримували сталінську аграрну політику [7, 53].

Однак із 1930 р. у зв'язку з переходом до політики розкуркулення і суцільної колективізації почали фіксуватися прояви незадоволення нею з боку міських робітників. Про це, зокрема, повідомлялося в спецдовідці ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У від 17 березня того року „Про реагування робітників дніпропетровських й одеських заводів на заворушення селян”, спричинені цією політикою. Як зазначалося в іншій довідці ДПУ УСРР „Про ставлення робітників підприємств до колективізації й ліквідації куркульства як класу” (від 27 березня 1930 р.), деякі корінні робітники висловлювали побоювання, що ця кампанія загострить продовольчі ускладнення у містах і призведе до зриву посівної кампанії [8, 40–41].

Більше того, у робітничому середовищі виникала зневіра в успіх колективізації. Деякі з його представників (Держтравмай, Дніпропетровськ) пов'язували її провал з „наявністю у селянського елемента сильно розвинутих приватновласницьких тенденцій” [8, 40], а інші (миколаївський завод ім. А.Марті) з тим, що „до созів та колгоспів вступають [переважно] бідняки-ледарі, щоб тільки жерти, а не працювати” [8, 56]. Причиною засудження колективізації була і безгосподарність керівників усуспільнених господарств [7, 26].

Найчастіше робітники висловлювали сумніви щодо доцільності форсування колективізації [8, 41, 44]. Кадрові робітники, що працювали разом із вихідцями із сіл, іноді переймали їхні думки про те, що „куркулів на селі вже давно немає, що залишилися лише трудівники, що партія й уряд взяли надто крутий поворот у політиці на селі та поспішили із проведенням колективізації” [7, 27; 8, 56]. Настрої, котрі влада кваліфікувала як правохильницькі, почали з'являтися навіть серед членів партії й КСМУ [8, 49–50]. Однією з причиною засудження політики розкуркулення був також страх робітників, що після експропріації селян влада візьметься і за них. Так, на Одеській джутовій фабриці робітниця, обговорюючи

події у навколишніх селах, де відбувалися антиколгоспні повстання, та чутки про можливість експропріації робітників почали висловлюватися за підтримку опору селян [7, 26].

Найактивніше селян підтримували робітники тих галузей промисловості, де частка вихідців із села була найвагомішою – будівельники цукровики, працівники млинів. Зокрема, на цукрових фабриках постійно мали місце розмови про те, що радянська влада нищівно експлуатує селянство, „насаджуючи панщину, котра раніше у нас була”, а „заворушення селян, що розпочалися, є результатом їх нестерпного життя при цьому ладі”. Обурення з приводу „примусу незаможного селянства до запису в колективи”, який спричиняє його виступи, висловлювали й тютюнники [7, 26]. Радикально налаштовані робітники млинів не тільки співчували селянам, а й висловлювали жаль із приводу того, що ті запізнилися з антибільшовицькими повстаннями, котрі, за їхньою думкою, змінили політику партії на селі [7, 27].

Проте лише окремі робітники наважувалися на відвертий захист селян. Виявляючи активну громадську позицію, вони виступали проти організації колективних господарств на селянських зборах, або агітували членів уже створених колективів за вихід із них із поверненням паїв [8, 52–58], або намагалися підштовхнути до антиколгоспних виступів міських робітників [8, 43]. Факт масового виступу робітників у підтримку селян було зафіксовано лише на Одеській джутовій фабриці. Під час загальних зборів, на яких керівники профспілки намагалися ухвалити резолюцію на підтримку політики форсованої колективізації, ткали, серед котрих було чимало селянок із навколишніх сіл, зірвали виступ доповідача.

Водночас багато робітників, що мали дружин – учасниць жіночих бунтів, намагалися відхреститися від них. Причиною було залучення таких чоловіків до профспілкової відповідальності за антиколгоспні виступи їхніх дружин [8, 70–71]. Підтримували сталінську аграрну політику винятково вихідці із незаможних селян [8, 52–58].

Неоднозначно поставилися робітники і до статті Й. Сталіна „Запаморочення від успіхів”, надрукованої в газеті „Правда” 2 березня 1930 р., у якій він, зокрема, звинуватив „заповзятих усуспільнювачів” у „розкладі й дискредитації колгоспного руху” і засудив їхні дії, „що ллють воду на млин наших класових ворогів”.

Як зазначалося у політичній довідці ДПУ УСРР „Про реагування робітників на статтю Сталіна та останнє рішення ЦК ВКП(б) з питань колективізації” від 3 квітня 1930 р., багато робітників сприйняли її як шире бажання генерального секретаря ЦК ВКП(б) припинити „ура-колективізацію”. Вони, як лопатник Шевченко руднику ім. Артема Криворізької округи, раділи, що „партія усвідомила свої помилки і пише про добровільну колективізацію” [7, 70]. Ті, котрі вважали винуватцями насильства на селі місцевих керівників, тішилися тим, що Сталін врешті-решт побачив їхні безчинства та поклав їм край. Так, прокатник Божко із заводу ім. Петровського сказав: „Я цілком вітаю статтю Сталіна, оскільки, насправді, у деяких місцевостях з боку сільських радянських працівників було допущено факти викривлення лінії партії” [7, 67]. Звичайно прихильники Сталіна, як ливарник Крючек з Рутчинківського металургійного заводу, вважали їх „справою контрреволюції” [7, 72].

Завзяті поборники форсованої колективізації, – такі, наприклад, як робітник Харківського трамвайного депо Сащенко, що нещодавно повернувся із села, де працював як мобілізований двадцятип'ятисячник, звинуватив Сталіна у тому, що він своїм листом підірвав усю роботу з колективізації, оскільки селяни „через цей лист забрали багато худоби, зерна і реманенту й виїшли з колгоспів” [7, 69].

Противники сталінського комуністичного штурму висловлювали думку про те, що „тепер колгоспи розпадуться з причини примусової колективізації”. Зокрема, бурильник Кирихов із рудника ім. Кагановича сказав: „Пізно т. Сталін схаменувся виправляти свої помилки. Село йому цього не пробачить, прийде весна і запахне порохом” [7, 69].

Проте всі робітники помітили, що сталінське керівництво взяло різкий крен у питаннях колективізації, переходячи на позицію так званих „правих”, котрих нещодавно звинувачувало в „згортанні соціалістичного будівництва шляхом поступки глитайсько-куркульській верхівці села” [9, 541]. Противники Сталіна вказували на правоту Бухаріна, нещодавно репресованого Сталіним [8, 83], а прихильники генерального секретаря висловлювали занепокоєння, що скоро його самого затаврують як „ухильника” та викинуть із партії [8, 69].

По-різному робітники оцінювали й причини відступу державної партії від курсу на форсування колективізації. Вони зазначали, що його викликали не тільки селянські повстання (за думкою машиніста врубової машини шахти №30 з рудника ім. Кагановича) [7, 69], руйнування сільського господарства (групи робітників із Харківського паровозобудівного заводу, лопатника Некозакова з рудника ім. Леніна Криворізької округи) [7, 72, 74] та погіршення продовольчого постачання міст (робітника Матюгіна – Артемівська округи) [7, 71–72], а й загроза війни та антирадянські кампанії за кордоном (робітника Сталінського металургійного заводу Козлова, забійника Буравченка з шахти Ново-Чайкіне Чайкінського рудоуправління, групи модельників кіївського заводу „Більшовик”, слюсаря Шипульського з Маріупольського заводу ім. Ілліча) [7, 72]. Досить поширеною в робітничому середовищі була думка про те, що стаття „Запаморочення від успіхів” є „лицемірним наміром Сталіна” відхреститися від того, що коїлося за його ініціативою на місцях. Це зазначали шахтар Минаков із Рутченківського рудоуправління Сталінської округи, токарі кіївського „Червонопрапорного заводу” Бюрко, Жук і Остапчук, газопиловик Риковський металургійного заводу, машиніст кисневого відділення заводу „Червоний хімік” й ін.) [7, 67, 70, 72].

Проте навіть ті, хто сліпо вірив вождю, зокрема, слюсар Молчанов із котельно-мостового цеху Сталінського металургійного заводу, з часом почали дивуватися, чому, незважаючи на статтю „Запаморочення від успіхів”, насильницька колективізація не припиняється [7, 73].

Розмірковуючи над чинниками, що визначали ставлення українських робітників до сталінської аграрної політики, слід визначити їх соціальне походження і соціальний склад, корті впродовж першої п'ятирічки зазнали суттєвих змін. Якщо до кінця відбудовного періоду (1927 р.) поповнення українських робітників здійснювалося переважно за рахунок городян, то із розгортанням політики розкуркулення, тобто розселення, в їх складі поступово збільшувалася частка вихідців із селян. У зв'язку з цим

у робітничому середовищі посилювалися засудження політики розкуркулення та насильницької колективізації. Важливе значення мали й наслідки аграрної політики для продовольчого забезпечення міст, зокрема робітників, а також принципи картковою постачання останніх, згідно з потребами індустріалізації, за котрими пільги надавалися насамперед кваліфікованим працівникам у промислових районах та тим, що працювали на індустріальних підприємств. Не випадково найчастіше проти розкуркулення й колективізації виступали робітники дрібних підприємств легкої та харчової промисловості, що мали купувати продовольчі продукти на ринку в приватників за спекулятивними цінами.

Прояви опозиційних настроїв сільських робітників найчастіше обмежувалися кулуарними розмовами і лише іноді відкритими виступами на зборах. З боку більшості корінних міських робітників зберігалася підтримка аграрної політики державної партії, хоча й їх позиція не залишалася незмінною. Проте частка їх у складі робітничого класу УСРР поступово танула, оскільки з кінця 1920-х рр. основним джерелом його поповнення стали вихідці із селян.

1. Гриневич Л.В. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації: Соціальні почуття та політичні настрої червоноармійців в роки голодомору. – Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., Наукова думка, 2003; *І ж.* Червона Армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима – весна 1930 р.): історичний аналіз соціальної психології та поведінки // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* – Вип. 7: Спеціальний. – К., 2003; *І ж.* Ціна сталінської „революції з гори”: українське селянство в очікуванні на війну // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* – Вип. 16. – К., 2007; Бем Н.В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): автореф. дис.... – К., 2004.; *І ж.* Відображення суспільних настроїв у взаєминах українського селянства і інтелігенції (1928–1930 рр.) // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* – Вип. 16. – К., 2007.

2. Трубенко О. Українське робітництво за умов наступу тоталітаризму (друга половина 20-х – початок 30-х рр.) // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ: Науковий і документальний журнал. – 2000. – № 2/4 (13/15); Гіроякі Куромія. Свобода і терор в Донбасі: Українсько-російське прикордоння в 1870–1990 рр. – К.: Основи, 2002.; Безототний М. Т. Україна в добу сталініцини: Історія опору / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослід. – К., [Держ. ком. України з питань житлово-комун. госп-ва] 2002.; Шитюк М.М., Крайнік Р.М. Тоталітарний режим і працівники промисловості та залізничного транспорту півдня України в 30-х роках ХХ ст. – Миколаїв, 2010.

3. Чураков О.Д. Бунтующий пролетарий: Рабочий протест в Советской России: 1917–1930-е гг. – Москва: Вече, 2007.

4. История сталинизма: Крестьянство и власть. Материалы международной научной конференции. – Екатеринбург, 25 сентября – 2 октября 2010 г. – М.: РОССПЭН, 2011.

5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2800.

6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3056.

7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3192.

8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3193.

9. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 2-х т. Т. 1. 1918–1941. – К.: Політвидав України, 1976.

О. Г. Перехрест

ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ 1941–1945 РР. ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

Серед величезних втрат українського села у 1941–1945 рр. найтяжчими були демографічні. Війна й окупація призвели до різкого зменшення кількості сільського населення, значних деформацій у його статевому, віковому й професійному складі. Станом на 1 січня 1945 р., порівняно з 1 січня 1941 р., його чисельність скоротилася на 27,2% – з 27 231,5 до 19 815,8 осіб. У східних областях сільське населення зменшилося на 25,1% – з 19 810,8 до 14 828,9 осіб, у західних областях на 32,8% – з 7420,7 до 4986,9 осіб. [1, 11–12, 14, 16; 2, 7]. Окремі аспекти цієї трагедії українського села вже одержали фрагментарне висвітлення в науковій літературі [3], однак до цих пір у вітчизняній історіографії відсутні спеціальні дослідження, в яких би комплексно аналізувалися всі фактори, котрі призвели до таких демографічних втрат. З огляду на вказане метою публікації є висвітлення селянського сегменту загальної проблеми демографічних втрат України в роки війни на основі аналізу всіх згубних чинників. У тих випадках, коли чинники, що спричинили людські втрати серед сільського населення вже розглянуті в історичній літературі на достатньому рівні, вони розгорнуто аналізуватися не будуть, інші (зокрема, замовчувані в радянський період) – будуть розглядатися ширше.

Одним із головних чинників, що спричинили величезні демографічні зміни в українському селі, була мобілізація сотень тисяч сільських мешканців до діючої армії та загибель більшості з них на фронтах та у ворожому полоні в перші місяці війни. Дослідженнями українських істориків на основі залучення нових архівних джерел встановлено, що в результаті мобілізації військовозобов'язаних та поповнення військового контингенту за рахунок добровольців, а також бійців народного ополчення та винищувальних батальйонів до Червоної армії і Військово-морського флоту протягом перших місяців війни було направлено майже 3 млн 185 тис. українців та громадян України інших національностей [3, 37]. Після окупації території України до Червоної армії було мобілізовано десятки тисяч українців, які перебували в евакуації у східних районах СРСР.

У період вигнання окупантів з території України й після її повного визволення Червона армія поповнювалася контингентом із юнаків призовного віку, учасників партизанського та підпільного рухів, військовополонених, виявлених дезертирів, затриманого кримінального елемента тощо. Окремою категорією призовників були жінки, мобілізовані для допоміжних військових служб. Упродовж 1943–1945 рр. червоноармійцями стали ще майже 4 млн. громадян України. Щоправда, певна частина мобілізованих вдруге призивалась до Червоної армії, оскільки на окупованій території України осіло чимало оточенців і відпущених гітлерівцями полонених українців. Серед мобілізованих у цей період переважав сільський контингент. Загалом з-поміж більше, ніж 7 млн. українських громадян, які воювали в роки війни в складі Збройних сил СРСР [4, 401], сільські мешканці становили понад половину.

Значна частина мобілізованих до діючої армії селян України загинула. За останніми підрахунками встановлено, що втрати військового персоналу українців і громадян України інших національностей за роки війни становили приблизно 4,1 млн. осіб (вбитих, загиблих у полоні, зниклих безвісти, померлих у госпіталях у перші повоєнні роки) [5, 561]. То ж, зважаючи на високу питому вагу селян серед українських громадян у складі Червоної армії та ВМФ, можна стверджувати, що селяни становили не менше половини фронтних втрат українців за роки війни.

До великих втрат серед недостатньо підготовлених у військовому відношенні українських селян на початковому етапі війни, коли Верховне командування СРСР, неспроможне реально оцінити ситуацію на фронті, категорично вимагало від військ будь-якою ціною зупинити противника й перейти в наступ, а через військову некомпетентність та волонтаризм цілі армії гинули в оточенні, додалися величезні втрати серед мобілізованих сільських мешканців у 1943 – першій половині 1945 рр. Особливо великими вони були в 1943–1944 рр., коли під час напружених визвольних боїв радянське військово командування, діючи відповідно наказу Сталіна, для досягнення стратегічних цілей не шкодувало сил і не зупинилося ні перед якими жертвами.

Серед причин значних втрат особого складу Червоної армії в означений період була погана, а то й зовсім відсутня, військова підготовка мобілізованих польовими військкоматами. Типовою, наприклад, була ситуація, яка мала місце з новим поповненням у кількості 17 797 осіб, що прибуло у травні–червні 1944 р. із Кіровоградської та Одеської областей у 5-у гвардійську армію 1-го Українського фронту, серед яких 50–60% раніше зовсім не служили в лавах Червоної армії, 7811 перебували в полоні й оточенні, навчених військовій справі було 5009, ненавчених – 12 888. Установлені строки, місяць-півтора, для військової підготовки мобілізованих в армійських запасних стрілецьких полках рідко витримувалися, особливо під час наступу, а ті, хто відразу потрапив до діючих частин, нерідко навіть не встигали перед боєм потрапити в руки зброю і йшли в бій, не вміючи володіти нею [6, 201]. Зокрема, у багатьох випадках щойно мобілізованих польовими військкоматами сільських юнаків і чоловіків, не навчивши військовій справі, а нерідко навіть не озброївши й не переодягнувши у військову форму, відразу ж кидали в бій. Так було після першого взяття Харкова, коли у місті й навколишніх визволених районах мобілізували до Червоної армії 15 тис. осіб віком від 15 до 45 років і негайно, без підготовки послали на фронт вдягнутими у власний цивільний одяг і майже без зброї – 1 гвинтівка на 5–10 осіб. Подібне мало місце під час Корсунь-Шевченківської битви, коли мобілізованих на території Кіровоградської й нинішньої Черкаської областей селян із навколишніх сіл кидали до бою невідготовленими й без зброї, наказуючи здобувати її самим у бою з ворогом. Багато з них загинули у першому ж бою та поховані у безіменних могилах за декілька кілометрів від власних домівок й до цих пір вважаються серед зниклих безвісти [6, 197–198, 202].

Значною мірою примусово, а подекуди методом облав на місцевих мешканців, проводилася військова мобілізація до Червоної армії на території Західної України. Крім прямого її призначення – поповнення

фронтових частин, мобілізація в західних областях була спрямована й на позбавлення ОУН і УПА потенційних людських ресурсів для формування їхніх загонів. Проведення мобілізації певною мірою гальмувалося через застосування ОУН і УПА тактики зриву її як агітаційно-роз'яснувальними засобами, так і погрозами та каральними акціями стосовно тих, хто погоджувався на вступ до Червоної армії та їхніх родин. Наприклад, на території Тернопільської області упівці в другій половині серпня – на початку вересня 1944 р. провели ряд сільських сходів та мітингів, на яких місцевому населенню заборонялося вступати до Червоної армії [7, 111; 6, 330]. У Межирицькому районі Рівненської області пропагандисти УПА, закликаючи сільське населення саботувати призов до Червоної армії, водночас попереджали, що сім'ї осіб, які з'являться до райвійськкомату, будуть знищуватися. Унаслідок проведеної оунівцями роботи із 543 осіб, зобов'язаних прибути до райвійськкомату до 5 березня 1944 р., з'явилося лише 299, а з окремих сіл району взагалі не з'явився жодний призовник. У Здолбунівському районі цієї ж області на початку березня 1944 р. підлягало мобілізації 700 осіб, однак у визначений термін на збірний пункт з'явилося лише 18 осіб [8, 215–216]. До другої декади квітня 1944 р. у лісах на межі Рівненської та Тернопільської областей розташовувалося кілька таборів із місцевими чоловіками, які переходували від мобілізації до Червоної армії [9, 419]. Про ефективність подібних пропагандистських акцій, проведених на території Дрогобицької області в 1944 р., свідчить те, що там станом на 31 серпня 1944 р. не з'явилися на призовні пункти й ухилялися від мобілізації 8818 осіб із 59 196 осіб, взятих на облік [8, 283–284].

З метою зриву планів мобілізації загони УПА здійснювали напади на військкомати та їхніх представників, голів і секретарів сільських рад й забирали або знищували списки обліку військовозобов'язаних. Нерідко упівці вдавалися до превентивних дій на випередження й проводили власну мобілізацію. Так, наприклад, Мізоцьким райвійськкоматом Рівненської області на 3 березня 1944 р. було оголошено призов військовозобов'язаних у населених пунктах Мізоч, Белашів і Дермань. Дізнавшись про це, упівці в ніч на 3 березня направили у ці села озброєні групи, які оголосили населенню, що „мобілізація в Червону армію припинена” і провели мобілізацію всього чоловічого й частково жіночого населення в загони УПА. Усі мобілізовані були забрані до лісу, а на призовний пункт райвійськкомату з цих сіл не з'явилася жодна людина [8, 213]. Подібні акції мали місце в інших районах західних областей України.

Варто зазначити, що в багатьох випадках упівці заздалегідь готувалися до зриву радянських мобілізацій і оперативного проведення своїх. Не поодинокими були випадки, коли упівські загони перехоплювали колони військовозобов'язаних, які рухалися на призовні пункти військкоматів, а то й колони вже мобілізованих до Червоної армії й забирали їх до загонів УПА. Так, наприклад, було вчинено 12 березня 1944 р. з групою військовозобов'язаних у кількості 75 осіб із с. Сухівці Клеванського району Рівненської області [8, 216].

Однак протидія з боку ОУН і УПА не могла перешкодити радянським військовим структурам

провести в західних областях масову мобілізацію населення, насамперед сільського, до Червоної армії. У деяких західних регіонах мобілізація сільського контингенту мала тотальний характер, зокрема на Волині, де мобілізували 16% населення [6, 198]. До кінця вересня 1944 р. по областях Львівського військового округу до радянських Збройних сил було призвано 525 898 військовозобов'язаних, переважно сільських мешканців, що водночас свідчило про високі темпи скорочення кількості потенційних бійців УПА в західному регіоні України [6, 330; 4, 339].

Проте використовувати нове поповнення як „гарматне м'ясо”, як це було в східних і центральних регіонах, на території Західної України було складніше, оскільки кинуті до бою невідготовлені західняки нерідко вдавалися до масового переходу на бік німців. Наприклад, лише за період з 4 до 25 вересня 1944 р. з частин 1-го Українського фронту на бік німців перейшло 172 військовослужбовці з призваних у західних областях України, у т.ч. 73 – під час бою, 99 – з переднього краю оборони [8, 291]. Це примусило радянське командування здійснювати військову підготовку мобілізованих із західних областей в тилу та роззосереджувати їх по різних бойовим підрозділам.

Про масштаби ухилянь від мобілізації і дезерції в Західній Україні свідчить те, що лише в 1944–1945 рр. радянськими органами безпеки під час проведення каральних операцій проти учасників українського визвольного руху паралельно було затримано 96 988 дезертирів із Червоної армії та втікачів від призову [9, 422].

До втрат серед сільського населення призвело й створення у складі Вермахту українських збройних формувань. Зокрема, селяни становили більшість особового складу створеної за ініціативою Українського центрального комітету з українців дистрикту „Галичина” 14-ї гренадерської дивізії військ СС „Галичина”. Чимало селян перебувало й у складі інших українських підрозділів Вермахту [10]. Вважається, що на час закінчення війни загинуло майже 16 тис. українців, які воювали у складі таких формувань на боці Німеччини [5, 561], а ще декілька десятків тисяч, опинившись у полоні у західних союзників СРСР, пізніше поселилися в багатьох країнах світу.

Але основна причина демографічної трагедії українського села пов'язана з геноцидом нацистів щодо місцевого населення окупованих територій. Спланований керівництвом Райху нацистський геноцид став найбільш крайнім виявом терору, здійснюваного гітлерівцями в окупованій Україні, кінцева мета якого полягала у знищенні великих груп населення за расовими, національними, релігійними, політичними, соціально-економічними мотивами задля звільнення „життєвого простору”. Нацистський геноцид здійснювався як шляхом прямого знищення великої кількості людей, так і у прихованих формах, за яких цілеспрямовано створювалися такі життєві умови, котрі спричиняли повне або часткове фізичне винищення населення.

Здійснюючи тотальну війну на фізичне винищення населення, окупанти тисячами вигублювали мирних сільських мешканців під час каральних акцій, які здійснювалися з метою „утихомирювання” тих селян, котрі підтримували або

потенційно могли підтримувати партизанський рух, у відповідь на будь-який прояв непокори, зокрема, невдоволення селян, що виникали на ґрунті пограбувань і насилля, невиконання розпоряджень окупаційної влади, несплата податків та обов'язкових поставок сільгосппродукції, ухилення від виконання трудової повинності та виїзду на роботу до Німеччини, надходження інформації про невдачі гітлерівців на фронті, вбивства німецьких військовослужбовців тощо.

Десятки тисяч сільських мешканців було вбито під час здійснюваної з особливою люттю політичної „дезінфекції” по-нацистськи. Її метою було знищення комуністів, комсомольців, посадовців радянських органів влади, профспілкових та колгоспних активістів, депутатів рад, працівників НКВС і політпрацівників Червоної армії та взагалі всіх небажаних для окупантів осіб. Наслідки боротьби з „політично неблагонадійними елементами” на селі жахливі. Так, наприклад, лише у с. Срібне Чернігівської області у приміщенні школи було спалено 1500 сільських активістів, а в сільському райцентрі Корюківка за рік панування нацистами було знищено до 500 радянських активістів [11, 301, 320]. Серед розстріляних гітлерівцями у м. Золотоноша на Полтавщині понад 12 750 осіб більшість становили сільські активісти із Золотоніського, Чернобайвського, Гельмязівського, Драбівського й Ірклівського районів [12, 26]. Більші або менші екстермінації щодо до цієї категорії сільських мешканців мали місце по всій території республіки.

До великої смертності серед сільського населення під час окупації призвели також такі приховані форми геноциду, як голод, викликаний грабівницькою політикою загарбників, вилучення необхідного мінімуму сільськогосподарської продукції, заборона вільного товарного обміну, відсутність системи охорони здоров'я і належних житлово-побутових та санітарно-гігієнічних умов, поширення епідемій інфекційних хвороб, застосування тактики „випаленої землі”.

Смерть багатьох тисяч сільських мешканців спричинило використання німецьким командуванням місцевого населення в якості „живого щита”, яким прикривалася передислокація, відступ чи наступ військ, а також при розмінуванні загороджувальних перешкод. Значна частина сільського населення загинула від бомбардувань, артилерійських та мінометних обстрілів які здійснювали воюючі сторони, особливо німецька в початковий період війни. Часто відступ німецьких військ супроводжувався майже повним обезлюдненням цілих районів у прифронтовій смузі.

Демографічною трансформацією неосяжних масштабів, завданою війною українському селу, стала примусова депортація працездатних людей на рабську працю до Німеччини, що торкнулася майже кожної сільської сім'ї. З території України на примусову роботу до Райху було вивезено 2 400 342 „остарбайтерів”. З 1942 по 1950 рр. в Україну повернулося 1 млн 850 тис. колишніх „остарбайтерів”. Понад 150 тис. чоловіків та жінок з України з різних причин вирішила не повертатися на Батьківщину й, скориставшись можливістю, залишились на Заході [5, 219], а також виїхали до країн Північної та Південної Америки, Великобританії, Австралії, Нової Зеландії.

Отже, близько 400 тис. українських „остарбайтерів” загинули на чужині в Райху. За даними шести областей України – Житомирської, Кіровоградської, Кам'янець-Подільської, Львівської, Дрогобицької, Київської – не повернулося додому приблизно 30% вивезених у неволю [5, 219]. Частка селян серед загиблих у неволі була досить значною – не менше 200 тис. осіб, а багато селян-„остарбайтерів” повернулися додому інвалідами та хронічно хворими.

Фізичне знищення нацистами мільйонів громадян України кардинальним чином вплинуло на генофонд України. Загальні втрати цивільного населення на окупованій території України оцінюються в 4,5 млн осіб (вбитих і зниклих безвісти) [5, 561]. Враховуючи те, що в багатьох областях сільські мешканці становили більшу частину населення, є всі підстави стверджувати, що майже половина втрат серед цивільного населення внаслідок нацистського геноциду припадає саме на селянську верству громадян України.

Великими були безповоротні втрати серед селян, які брали участь в радянському Русі Опору окупантам. Так, за підрахунками М. В. Ковалю, під час війни наклали головою близько 60 тис. радянських партизанів (понад 40 тис. у 1941–1942 рр. і 15–20 тис. у 1943–1945 рр.), з них 80% загинули в боях, померли від ран, голоду, захворювань, були розстріляні окупантами) [5, 392]. Документальних свідчень про соціальний стан загиблих партизанів бракує. Але якщо взяти до уваги те, що майже половина народних месників України були селянами [5, 392], то можна стверджувати, що серед загиблих у боротьбі з ворогом партизанів близько половини були селяни-партизани.

Щодо кількості загиблих за роки окупації сільських мешканців, які були учасниками радянського підпілля, то документальних даних, на жаль, немає. Однак те, що вони становили декілька тисяч із тих 40–45 тис. українських підпільників (у республіці загальна чисельність підпілля в роки війни, за офіційними даними, становила понад 100 тис. осіб), які, за даними М. В. Ковалю, втратили життя у протистоянні з ворогом [5, 392], незаперечний факт.

Значними були втрати селян, які становили більшість серед оунівців та вояків УПА, під час окупації та протистояння між підрозділами військ НКВС і НКДБ та учасниками самостійницького руху в 1944–1945 рр. Саме ці роки були найкривавішими у понад десятилітній після закінчення війни боротьбі українських націоналістів. За цей час підпілля ОУН і УПА здійснило 6600 акцій, яким радянські органи безпеки протиставили 39 773 каральні операції. Під час боїв, облав і блокад у 1944–1945 рр. загинуло (за радянськими даними) 103 313 підпільників, 110 758 було взято в полон, 50 058 прийшли до органів НКВС повинитись. Щоправда, наводячи ці показники, дослідники І. Патриляк і В. Трофимович вважають цифру офіційної статистики про втрати підпіллям за два роки понад 260 тис. осіб завищеною, і зазначають, що вона може бути пояснена тільки тим, що до повстанців записували також убитих під час каральних операцій мирних мешканців [9, 422–423]. Трагічною була подальша доля заарештованих. Частина найбільш активних членів оунівських та упівських формувань за звинуваченнями у тероризмі та вбивствах були засуджені до смертної кари, а більшість, у тому числі

й дезертири з Червоної армії та втікачі від призову до неї, засуджені до тривалих термінів ув'язнення.

В умовах громадянського протистояння в західноукраїнському регіоні чимало селян загинуло в результаті дій вояків ОУН–УПА. Націоналісти, особливо відділення Служби безпеки ОУН–УПА, жорстоко розправлялися з тими селянами, які співпрацювали з радянською владою, насамперед керівниками сільських органів влади та сільськими активістами, сім'ями тих мобілізованих до Червоної армії, які проігнорували їхні вимоги бойкотувати призивну кампанію, а також з тими, хто не виконував їхні накази і розпорядження. Наведемо лише декілька характерних прикладів із багатьох подібних, що мали місце в усіх західних областях упродовж 1944–1945 рр. Так, на території Рівненської області за січень–лютий 1944 р. збройні формування УПА провели в селах 64 акції, знищивши понад 500 представників радянської влади, а також здійснили 174 акти індивідуального терору, вбивши 464 місцевих активістів та членів їхніх родин [9, 418–419]. У серпні 1944 р. у Поморянському районі Львівської області було знищено керівний склад 8 сільських рад [8, 264]. Упродовж вересня–жовтня 1945 р. у Дрогобицькій області було здійснено 85 нападів на сільських посадовців та активістів, зокрема, вбито 25 голів сільських рад [8, 490].

Безвинні мирні селяни масово гинули під час боротьби радянських каральних органів проти українського національно-визвольного руху. Наведемо лише декілька характерних прикладів з ряду сотень подібних. Так, 22 жовтня 1944 р. у селі Кривеньке Пробіжнського району Тернопільської області керівники загону військ НКВС, не виявивши в селі оунівської боївки, Полянський і Молдаван, перебуваючи в нетверезому стані, розстріляли ні в чому не винних 10 селян і спалили 45 будинків з надвірними будівлями, домашнім майном і великою кількістю намолоченого хліба [8, 307–308].

Лише упродовж липня і серпня 1945 р. у Волинській, Львівській, Станіславській і Дрогобицькій областях мали місце 128 випадків злочинних акцій радянських каральних органів по відношенню до безвинних селян. За їх здійснення за період з 1 січня по 1 вересня 1945 р. у цих областях особливими інспекціями та прокурорами УНКВС, УНКДБ та військ НКВС до кримінальної відповідальності було притягнуто й засуджено 117 осіб військовослужбовців внутрішніх і прикордонних військ, 103 особи працівників НКВС і 14 осіб співробітників НКДБ, крім того, притягнуто до дисциплінарної відповідальності 277 осіб [8, 477].

Щоб підірвати соціальну базу УПА, радянські спецслужби в 1944–1945 рр. здійснили масову депортацію „членів родин” оунівців, вояків УПА, УНА і УНРА. У 1944 р. із 7 областей (Рівненської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Станіславської, Чернівецької, Дрогобицької) у 1944 р. у східні райони СРСР було вивезено 12 762 особи, а в 1945 р. – 17 487 осіб, більшість яких були селяни [13, 122].

Великими були людські втрати серед сільського населення в роки війни на Волині, Поліссі та в Галичині у зв'язку з польсько-українським військово-політичним протиборством. У тій боротьбі обидві сторони не раз зараховували до своїх противників мирних сільських мешканців, вдавалися до обопільних масових убивств, нищення житла й господарства.

Остаточна кількість жертв з обох сторін до цих пір не з'ясована. Історики, які досліджують цю проблему, називають різні цифри. Зокрема, у фундаментальному виданні „Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945” зазначено, що під час цієї боротьби загинуло з обох сторін приблизно 40–60 тис. осіб, причому більшу частину загиблих становили поляки [5, 572]. Наслідком українсько-польського протистояння були також значні втрати сільського населення, пов'язані з масовою втечею польських біженців на територію Генерального губернаторства та добровільним виїздом на роботу до Німеччини, аби врятуватися від загибелі. Польські історики вважають, що сукупні втрати польського населення, наприклад, на Волині (вбитими, пораненими, вивезеними на роботу до Німеччини) з травня 1943 р. до літа 1945 р. склали 150 тис. осіб [5, 572–573].

Попри не встановлення достовірної кількості людських жертв з обох сторін у рамках українсько-польського протистояння незаперечним фактом є те, що більшість серед них складають селяни української та польської національностей.

До істотних змін у кількості сільських жителів УРСР призвели також масштабні міграційні процеси у роки війни. Попри те, що евакуація, за винятком МТС й окремих колгоспів з технікою і частиною фахівців сільського господарства, у селі не проводилася, а саме селянство не виявляло особливого бажання утікати, кидаючи напризволяще оселю, власне майно й господарство, декілька сотень тисяч українських селян були евакуйовані в східні регіони СРСР. Велика частина з них полишила Україну назавжди, хтось із них помер у місцях нового проживання, був мобілізований до Червоної армії й загинув на фронті, а після вигнання німецьких окупантів на Батьківщину не повернувся, й залишилися мешкати в східних регіонах.

Значні втрати сільського населення були пов'язані з міждержавними міграціями. У роки Другої світової війни та перші післявоєнні місяці тільки в результаті організованих переселень, за неповними даними, територію України залишили й виїхали за кордон близько 1,3 млн. осіб, із яких 810,4 тис. – до Польщі в рамках українсько-польського трансферу 1944–1946 рр. (з них 776,2 тис. осіб польської національності, майже 248 тис. селян); 32,8 тис. чехів і словаків (значну частину з них становили селяни – *О. П.*); 447,6 тис. німців, яких гітлерівці переселяли не тільки із західних, а й із східних областей [14, 16; 15, 70].

Водночас у рамках українсько-польського трансферу з Польщі в Україну прибуло 122 622 українські родини (482 880 осіб). Серед них українців налічувалося 439 903 особи, а за соціальним складом найбільш чисельну категорію „самостійного” населення становили селяни – 286 858 осіб та 182 944 особи „несамостійного” (діти, люди пенсійного віку, інваліди та інші) [16, 770]. Доля більшості переселенців була трагічною. Жахливі умови переїзду, величезні труднощі в облаштуванні на новому місці та пристосуванні до нових умов праці, радянських порядків. Значно пригнічував переселенців моральний стан, коли вони відчували упереджене, а часом й вороже ставлення до себе з боку місцевих жителів та керівників, розуміли, що вони там зайві, чужі. Багато хто з них вимушений був по декілька разів змінювати місце проживання, і, втрачаючи при цьому рештки свого майна, осідати в якому-небудь

населеному пункті. Частина переселенців навіть правдами і неправдами поверталася до рідного краю.

Стосовно долі українських етнічних німців, більшість яких становили селяни, то понад 111,6 тис. їх було депортовано з України радянськими органами безпеки в східні регіони Радянського Союзу впродовж 1941–1942 рр. в рамках кампанії з нейтралізації потенційно небезпечних для СРСР громадян [підраховано за: 16, 608–609]. Трагічно була доля селян-фольксдойче, які проживали на окупованій території й вимушено співпрацювали з нацистським окупаційним режимом, котрий проводив сприятливу аграрну політику щодо них. Боячись бути покараними за це, селяни-фольксдойче залишали територію України з відступаючою німецькою армією. Лише територію Придніпров'я за період від початку відступу окупантів до липня 1944 р. залишили 125 тис. селян-фольксдойче [17, 92]. Загалом, разом з військами противника, територію України покинули від 300 до 350 тис. українських фольксдойче і тих, хто себе за таких видавав. Опинившись у Німеччині, вони працювали на військових заводах тощо. Після закінчення війни українські фольксдойче потрапили до категорії тих радянських громадян, які підлягали репатріації до СРСР. У 1945–1948 рр. з Німеччини і Австрії було повернуто в СРСР до 120 тис. осіб німецької національності, а загалом кількість репатрійованих фольксдойче сягала 250 тис. осіб. Жоден з українських фольксдойче на Батьківщину не повернувся, адже всі вони були відправлені на спецпоселення до Комі АРСР та до Сибіру [18, 747]. Ті ж селяни-фольксдойче, які залишилися після окупації на території України, після повернення радянської влади були виселені у східні регіони СРСР.

Великих втрат людський потенціал села зазнав у зв'язку з масовим примусовим залученням сільських мешканців, насамперед сільської молоді, на відбудову та роботу в промисловості, будівництві й на транспорті України. У 1943–1944 рр. з цією метою в республіці було мобілізовано 970 тис. осіб. [19, 157]. Переважну частину з них складали примусово залучені сільські мешканці. Особливо багато сільського населення було мобілізовано на роботу у вугільну, коксохімічну, машинобудівну та будівельних матеріалів галузі промисловості.

Вчорашні селяни не мали ні досвіду роботи на виробництві, ні необхідної кваліфікації, а тому використовувалися переважно на роботах, пов'язаних із застосуванням фізичної ручної сили. За тяжку працю, до якої не лежала душа, одержували низьку заробітну плату, погано харчувалися. Значна їх частина не мала придатного житла й вимушена була проживати в гуртожитках і приміщеннях, де не було елементарних побутових умов. Відірвані від своїх домівок і присадибних ділянок, селяни бажали якнайскоріше повернутися додому, а значна їх частина вдавалася до дезертирства.

Водночас здійснювалася масова мобілізація (привиз) сільської молоді за державним планом, що мав силу закону, до ремісничих училищ та шкіл ФЗН. Лише в 1944 р. у республіці до них було направлено 150 тис. осіб [25, 407]. У багатьох випадках місцеві органи влади з метою забезпечення виконання плану набору застосовували насильницькі методи мобілізації, навіть влаштовували в селах облави на молодь з метою затримання та відправлення до шкіл

ФЗН, пропускали учнів через призовні комісії задовго до призову. Залучена в ремісничі училища та школи ФЗН сільська молодь в умовах післявоєнної розрухи більше працювала, ніж навчалася, була приречена на тяжке існування: не мала достатньо одягу та взуття, неякісно харчувалася, проживала в антисанітарних умовах, страждала від простудних та інфекційних хвороб.

До зменшення кількості сільського населення в республіці в роки війни призвели також деформації його природного приросту, що сталися як через вимушене безпліддя сотень тисяч сільських жінок, зумовлене мобілізацією та загибеллю чоловіків на фронті, так і внаслідок підвищеної смертності людей, спричиненою нацистським геноцидом та тяжкими умовами життя. Уповільнення темпів відтворення сільського населення у повоєнні роки призвело до значного зменшення різниці у рівнях народжуваності в сільських і міських населених пунктах. Якщо в 1939 р. народжуваність в селах була вищою, ніж у містах на 25,6 пунктів, то в 1950 р. – лише на 4,3 пунктів. Однією із причин цього були більші відносні втрати здатної до дітонародження частини населення саме серед сільських жителів та глибокі деформації шлюбно-вікової структури, які сталися під впливом демографічних наслідків війни. Зменшення народжуваності в селах у перші повоєнні роки негативно позначалося на відновленні демографічного потенціалу республіки загалом, адже сільське населення становило тоді більшість. Разом із тим, на селі були значно сприятливіші умови для народжуваності, свідченням чого є облікові дані станом на 1 січня 1950 р. про кількість дітей, які народилися у 1942 – 1945 рр. у сільській місцевості УРСР. Чисельність народжених там у згаданий період дітей, які дожили до 1 січня 1950 р., становила: 1942 р. – 444 тис. осіб; 1943 р. – 353 тис.; 1944 р. – 372 тис.; 1945 р. – 258 тис. Однак загалом, за оцінкою ЦСУ УРСР, природний приріст населення в республіці за роки нацистської окупації вимірювався від'ємною величиною – у мінус 1 млн. 471 тис. осіб. У той час народилося 1 млн. 152 тис. дітей, а померло 2 млн. 623 тис. осіб, тобто на одне народження припадало 2,3 смерті „через природні причини” [14, 16].

Демографічні втрати в роки війни суттєво деформували й трудовий потенціал населення на селі. Так, на 1 січня 1948 р. у колгоспах республіки налічувалося працездатних членів господарств у віці понад 16 років 6077,2 тис. 3 них чоловіків від 16 до 60 років налічувалося 1990,2 тис. осіб, а жінок від 16 до 55 років – 4086,9 тис. осіб. Жінки, таким чином, становили 67,2 % всього працездатного населення колгоспів. Крім того, у колективних господарствах налічувалося 792,8 тис. підлітків від 12 до 16 років та більше мільйону дорослих непрацездатних (літнього віку та хворих) колгоспників, які брали участь у колгоспному виробництві. Все це помітно знижувало ефективність використання трудового потенціалу в повоєнному колгоспному селі України, оскільки основне трудове навантаження лягало на плечі жінок, підлітків, людей літнього віку [14, 23–24].

Ще одним наслідком війни, що обтяжував демографічну ситуацію, стало значне збільшення кількості інвалідів серед населення України, що сталося через одержання ушкоджень, каліцтв, хвороб

учасниками бойових дій та цивільними громадянами, які вимушено опинилися в зоні бойових дій та окупації. Станом на 1 вересня 1945 р. у республіці на обліку загалом перебувало 710 304 інваліди [21, 99], а станом на 1 вересня 1946 р. – 529, 7 тис. чол. [22, 9]. Таким чином, інвалідом війни був кожний шістдесятий мешканець України, або 16 осіб на 1000 мешканців республіки.

Таким чином, війна і пов'язані з нею події, зокрема нацистський геноцид, завдали українському селу непоправних демографічних втрат. Спотворена демографічна ситуація, загибель найбільш дієздатної частини сільського населення, особливо чоловічої статі, на тривалий час позбавила можливості нормально відтворювати сільський соціум. Значне зменшення чисельності сільського населення республіки, виснаження трудових ресурсів села негативно вплинули на стан післявоєнної відбудови і розвитку сільськогосподарської галузі й усієї економіки України.

1. Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1972.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987.

3. Див.: Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965; Історія селянства Української РСР. У 2-т. / ред. кол. тома: І. І. Компанієць [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 2. Від Великого Жовтня до наших днів; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В 3-х т. – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 1: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 – ноябрь 1942 гг.) / И. В. Архипов, П. Н. Балковой, В. С. Друз и др.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В 3 т. – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 2: Советская Украина в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942–1943 гг.) / А. А. Вовк, С. З. Голиков, М. И. Кравчук и др.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В 3 т. – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 3: Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.) / Н. А. Буцько, Н. М. Власов, П. И. Денисенко и др.; История Украинской ССР. В 10 т. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945) / ред. колегія В. І. Клоков [та ін.]; Першина Т. С. Фашистский геноцид на Украине 1941–1945 гг. / Т. В. Першина. – К.: Наук. думка, 1985.; Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2; Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко; за ред. В. Д. Конашевича. – К.: Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам'яті України”, 1996.; Коваль М. В. Україна в Другій світової і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль // Україна крізь віки. В 15-ти т. “К.: Альтернатива, 1999. – Т. 12.; Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / гол. ред. кол. (голова І. О. Герасимов, заступ. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секр. Р. Г. Вишневський). – К.: Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам'яті України”, 2000.; Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах / Редада: В. М. Литвин (голова) та ін. Відп. ред. В. А. Смолій. Т. 2: Радянський проект для України. – К.: Наук. думка, 2004.; Політична історія України. XX ст. У 6 т. / редкол.: І. Ф.

Курас (голова). “К.: Генеза, 2003. – Т. 4: Україна у Другій світової війни, 1939–1945 / керівн. тому В. І. Кучер; автори В. У. Кучер, В. А. Гриневич, В. С. Коваль.; Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол. В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007.; Україна в Другій світової війни: погляд з XXI ст. Історичні нариси: в 2 кн. / [редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, НАН України, 2010. – Кн. перша.; 2011. – Кн. друга. та ін.

4. Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко; за ред. В. Д. Конашевича. – К.: Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам'яті України”, 1996.

5. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / гол. ред. кол.: голова І. О. Герасимов, заступ. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський. – К.: Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам'яті України”, 2000.

6. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3 т. / Редада: В. М. Литвин (голова) та ін. Відп. ред. В. А. Смолій. Т. 2: Радянський проект для України. – К.: Наук. думка, 2004.

7. ОУН-УПА у Другій світової війни // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2.

8. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС – МВС, МДБ-КГБ. 1943–1959. Кн. перша: 1943–1945. – Київ-Торонто, 2002.

9. Україна в Другій світової війни: погляд з XXI ст. Історичні нариси: в 2 кн. / [редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, НАН України, 2010. – Кн. друга.

10. Дивізія СС „Галичина”, створена за зразком німецьких гренадерських дивізій, налічувала 16 тис. вояків. Розбита Червоною армією в боях під Бродами 17–22 липня 1944 р. дивізія в переформованому вигляді під назвою „14-а гренадерська дивізія військ СС” використовувалася проти партизанів Югославії, а в 1945 р., коли її склад налічував уже 18 тис. вояків, діяла на східному німецькому фронті біля австрійського м. Грац. У квітні 1945 р. дивізія у повному складі капітулювала перед американськими військами. Крім дивізії СС „Галичина” у складі Вермахту функціонували українські збройні формування: 281-а запасна бригада, парашутна бригада ім. Бульби-Боровця, близько 100 саперно-будівельних, технічних та інших підрозділів. З кінця 1944 р. з розкиданих по всіх фронтах українських формувань під патронатом УНК розпочалося формування Української національної армії як придатку до Вермахту, війська якої налічували до 220 тис. чоловік. Див.: Коваль М. В. в Другій світової і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль // Україна крізь віки. В 15-ти т. “К.: Альтернатива, 1999. – Т. 12.

11. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы. – В. 3-х т. – 2-е изд. – К.: Наук. Думка, 1980. – Т. 2.; Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.) / сост. Н. В. Немяты, К. М. Архипенко, Н. А. Буцько и др.

12. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1945): Збірник документів. – Полтава: Зоря Полтавщини, 1947.

13. Вронська Т. В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в Західних областях України / Т. В. Вронська. – Х.: Право, 2008.

14. Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2.

15. Буцько О. В. Україна – Польща: Миграционные процессы 40-х годов / О. В. Буцько. – К., 1997.

16. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : в 2 кн. / [редкол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, О. С. Лисенко (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, НАН України, 2010. – Кн. перша.
17. Іванов О. Ф. Фольксдойче в Україні / О. Ф. Іванов, І. О. Іваньков // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3.
18. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол. В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007.
19. Рабочий класс Украинской ССР: Традиции и современность / Ю. Ю. Кондуфор, А. П. Гриценко, М. В. Коваль и др. – К., 1986.
20. Чадаев Я. Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945). / Я. Е. Чадаев. – М.: Мысль, 1985.
21. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 1840.
22. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 138.

І.В. Рибак, О.М. Свідерська

ПРОДУКТИВНЕ ТВАРИННИЦТВО НА ПОДІЛЛІ В ДОБУ НЕПУ: КІЛЬКІСНА ТА ЯКІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У сучасних умовах, коли здійснюються перетворення в аграрному секторі країни, зростає потреба в ґрунтовному осмисленні історичної аграрної науки. Вивчення і аналіз досвіду минулого може значно полегшити вирішення багатьох питань сьогодення. Тваринництво – галузь сільського господарства, яка займається розведенням сільськогосподарських тварин для виробництва тваринницької продукції.

Сучасний стан розвитку історичної науки посилює інтерес дослідників до вивчення історії розвитку українського селянства та сільськогосподарського виробництва в добу непу. Проблемою розвитку селянського господарства, займалися такі дослідники, як С. Городецький [1], М. Гуревич [2], Г. Бахметєв [3], В. Калініченко [4]. На регіональному рівні варто відзначити праці І. Олійника [5], Ю. Підкуймухи [6]. Особливої уваги заслуговують праці сучасних істориків-аграрників – І. Рибак [7], О. Лойка [8], Ю. Святця [9] та ін.

Метою статті є аналіз розвитку продуктивного тваринництва на Поділлі в добу нової економічної політики, його кількісна та якісна характеристика. Об'єкт вивчення – продуктивне тваринництво Поділля у роки непу, предмет – його якісна та кількісна характеристика.

Важливою галуззю сільського господарства було продуктивне тваринництво. До його складу входило поголів'я корів, свиней, овець, кіз тощо. Характеризуючи розвиток тваринництва, насамперед висвітливо його кількісні дані. Якщо у 1916 р. на Поділлі нараховувалося 740276 голів великої рогатої худоби, 411444 – свиней і 488458 – овець, всього 1640178, то у 1922 р. відповідно – 892170, 420664, 1049524, разом 2362358; у 1923 р. – 776301, 297709, 944279, разом – 2018289; 1925 р. – 730123, 259549, 878019, разом – 1867691 [10, 52]. Як бачимо, у перший рік нової економічної політики поголів'я худоби на Поділлі значно збільшилося. Проте у наступні роки динаміка продуктивного тваринництва виявилася

значно гіршою. Значною мірою на це вплинула посуха 1923-1925 рр. З доповідної записки уповноваженого Подільської губернської контрольної комісії по Могилів-Подільському округу М. Білецького від 2 липня 1925 р. дізнаємося, що „через відсутність кормів в окрузі спостерігається масова загибель худоби і не лише корів, свиней, але й навіть овець, так як через сильну посуху вигоріли навіть бур'яни” [7, 115]. У результаті посухи, масової загибелі із забою худоби на Могилівщині у Ярошевському районі 83,3% господарств взагалі залишилися без продуктивної худоби, Лучинецькому, Черновецькому, Озаринецькому таких господарств нараховувалося 40,9%, Ямпільському – 38,1%, Муровано-Куриловецькому – 32,5% [11, 125].

Нарощуванню поголів'я худоби в селянських господарствах Поділля заважало чимало чинників. На наш погляд, найголовнішим серед них була проблема кормів. Анкетне опитування селян, проведене у 1923-1924 рр. на Поділлі про те „Чи досить було корму для худоби?”, дало такі результати: у 1923 р. достатню кількість кормів підтвердили 9,2% респондентів, а в 1924 р. – 23,3%. Не вистачило корму відповідно: 90,8% і 76,7%, зокрема не вистачало, за результатами опитування, таких кормів: сіна – 21,4%, соломи – 51,7%, зернових – 23,2%, інших кормів – 3,7% [12, 18].

Нестача кормів частково компенсувалася різними сурогатами, які використовували як корм для худоби: сухе листя – 33%, стара солома – 64,9%. Сурогати вживалися худобою з 11 лютого (Кам'янецький округ) і до 7 липня у (Проскурівський округ) [12, 19]. Про погане годування тварин свідчить різниця між бажаною і фактичною нормою кормів. Так, для корови на Поділлі, за тодішніми розрахунками, слід було видавати у рік 39,7 пуд. сіна, 63,5 пуд. соломи і 18,7 пуд. концентрованих кормів. Фактично 1924 р. пересічно корови на Поділлі отримали: 19,1 пуд. сіна, 83,2 пуд. соломи і 10,4 пуд. зерна [12, 20]. Для вівці оптимальна норма годівлі на рік складала 13,5 пуд. сіна, 18,4 пуд. соломи, 4,5 пуд. зернофураж, фактично у 1924 р. пересічно на Поділлі вівця отримала 5,1 пуд. сіна, 22,8 пуд. соломи, 2,3 пуд. зерна [12, 21]. Згідно анкетного опитування, 1924 р. переважно сіном корів годували 11,7% респондентів, овець – 12,8%, лише сіном – 1,8%; 4,0%, переважно соломою – 86,5%, 83,2% [12, 22].

Особливо важким для худоби був стійловий період. На Поділлі для рогатої худоби він розпочинався з 12 листопада і закінчувався 26 квітня. Його тривалість складала 166 днів. Для овець відповідно з 17 листопада по 19 квітня тривалістю 154 доби. Під час анкетного опитування 1924 р. на запитання про умови перебування корів і овець у стійловому періоді лише 6,3% респондентів відповіли „добре”, 72,2% – „посередньо” і 23,5% – „погано” [12, 24]. У більшості селянських господарств худоба голодувала. Виходом із цієї важкої ситуації міг бути лише ранній вихід худоби на пасовисько. У 1924 р. корови на Поділлі передчасно вийшли на пасовисько на 16, а вівці – на 14 днів [13, 22]. З них у „доброму стані” – 6,3% корів і 4,4% овець, у „посередньому” – у 70,2% і 67,4%, і в „поганому” – 23,5%, 28,2% [13, 31]. На запитання, що заважало нормальному перебуванню худоби у стійловому періоді, 69,6% респондентів вказали на нестачу кормів [13, 30]. Отже, зимова годівля на Поділлі, як правило, була поганою. Велику частку у кормах худоби

складала солома, обмаль було коренеплодів і зерна. Нестача кормів була головною причиною збуту селянами незрілої, не відгодованої худоби, особливо наприкінці зими і на початку весни. Саме так пояснювали збут худоби 93,5% опитаних селян весною 1925 р. Динаміка продажу худоби респондентами розподілялася таким чином: у лютому – 8,6%, у березні – 34,2%, у квітні – 37,5%, у травні – 15,8%, у червні – 3,9% [13, 109].

Важливе значення мало літнє утримання худоби, яке починалося на Поділлі наприкінці квітня і тривало до середини листопада. Селянська худоба здобувала собі корм на пасовиську. Стійлове утримання худоби влітку на Поділлі у селянських господарствах майже не практикували. Навіть свиней влітку виганяли на пасовище. У зоні трипілля головним видом пасовища для селянської худоби слугувала толока до і стерня після жнив. В зоні рябопілля головним видом для пасовиська був вигін. Такі види пасовиськ були надзвичайно малопродуктивними. Обстеження видів пасовищ великої рогатої худоби у селах Кам'янецького округу 1926 р. дало такі результати: у 166 селах (48%) корови паслися на толоці, у 101 – селі (30%) на узбіччях доріг, у ярах, балках, межах, у 54 селах (16%) використовували мішаний тип пасовиська із двох вищезазначених способів випасання худоби, у 13 селах (4%) випасали худобу у садибах, або практикували стійлове утримання і у 10 селах (3%) пасовищем слугував ліс [14, 24]. Обстеження видів пасовищ для овець у 100 селах Кам'янецького округу у 1926 р. дало такі результати: толока – у 34 селах (39%), стерня – (28; 32%), вигони – (10; 11%), косогори – (10; 11%), узбіччя доріг – (5; 5%), яри та балки – (4; 4%), інші непридатні землі – (1; 1%) [15, 112].

Тісно з кормовою була пов'язана проблема збереження молодняка худоби. Селяни з метою зменшення кормового тиску нищили молодняк. Цьому сприяли і деякі застарілі уявлення про утримання худоби. Наприклад, газета „Червоний кордон” писала: „Молодняк великої рогатої худоби нещадно знищується. Зараз же, після отелу, телята продаються за безцінь. Господарі пояснюють це нестачею кормів і тим, що коли теля реве, то корова зменшує молоко. Це буває тоді, коли теля з самого початку припускати до корови. Коли ж запровадити штучне годування телят, то корова поводить себе спокійно. При цім теля треба тримати в окремих хлівах” [16]. Проте у 1925-1926 рр. тенденція до збільшення поголів'я, насамперед молодняка, худоби почала виявлятися виразніше. Якщо у 1917 р. на Проскурівщині відсоток телят у загальному поголів'ї великої рогатої худоби складав 29,95%, то у 1925 р. – 15,70%, 1926 р. – 19,67%, ягнят – 24,47%; 38,54%; 40,36%; підсвинків – 26,36%; 31,46%; 28,88%, поросят – 51,36%; 43,64%; 51,62% [17, 30].

На продуктивність худоби серйозно впливали умови її утримання. Корови на Поділлі утримувалися у хворостяних, обмазаних глиною, холодних і темних хлівах, без стоку сечі і без підлоги. Взимку такі хліви промерзали і худоба потерпала від холоднечі. Анкетне опитування 1924 р. виявило промерзання худоби у 61,8% опитаних господарств [12, 29-30]. Санітарно-гігієнічні норми утримання худоби на Поділлі не дотримувалися. „Наші господарі не дуже то дбають, про чистоту, худоба по кілька місяців, – писала газета „Червоний кордон”, – стоїть у невичищених хлівах,

підстилку не змінюють” [18]. В іншій кореспонденції йшлося про погані умови утримання худоби: „В брудних, тісних хлівах, звичайно, без всякого натяку на вікна утримується худоба на Поділлі. Дихає вона зіпсованим повітрям, сприяючи поширенню хвороб. В таких умовах тварини не набирають ваги, дають низькі надої молока, а інколи передчасно гинуть” [19]. Отже, селяни Поділля використовували надзвичайно примітивні умови утримання худоби, що дуже негативно впливало на її продуктивність.

Серйозної шкоди тваринництву Поділля завдавали епізоотії, хвороби тварин. Найбільш поширеними на Поділлі хворобами серед корів були шлункові (33,7%), сибірка (26,5%), ящур (13,2%), короста (7,2%), інші (19,3%), в овець – метелиця (88,4%), шлункові (2,0%), інші хвороби (9,6%), у свиней-завалки (36,1%), свинка (4,4%), крупка (17,4%), бешиха (рожа) (13,0%), шлункові (8,7%), чума (6,5%), інші хвороби (23,9%) [12, 29-30]. Анкетне опитування серед селян Поділля у 1924 р. про частоту загибелі худоби дало такі результати: „зрідка гинула худоба” – корови (90,2%), вівці – (47,7%), свині – (69,8%), „часто” – 4,4%, 38,8%, 17,5%, „досить часто” – 5,8%, 13,5%, 12,7% [12, 30]. Через відсутність ветеринарів селяни вдавалися до послуг знахарів, коновалів, несучи значні втрати. Типовий приклад шкоди від такого „лікування” худоби розповідає замітка сількора із села Сказинці Ярмолинецького району Проскурівського округу: „Навесні цього року в нашому селі з'явився якийсь знахар з села Томашівки і заявив, що він великий спеціаліст з лікування великої рогатої худоби. Бере отакий катюга прив'язує худобу і починає шпортати голкою в оці худоби, а потім пересилує ниткою. Від такого лікування худоба іноді і хвіст відкидає” [20].

На 1000 жителів на Поділлі у 1925 р. припадало 219 голів великої рогатої худоби, але цей показник у Данії складав 750, а у Франції – 357 голів [21, 48]. Якщо проаналізувати кількість корів на 100 господарств Поділля, отримаємо пересічно 53 голови корів і 49 – свиней. У 1925 р. серед безпосівних господарств Вінницького округу (100%) нараховувалося 76,55% безкорівних, 22,47 – з однією коровою, 0,98 – з двома 0% з трьома і 0% і з чотирма і більше, у групі з посівом до 1 дес. – 61,67%; 37,84%; 0,46%; 0,03%, з посівом 1,01 до 2 дес. – 43,54%; 55,39; 0,99%; 0,08%, 0%, від 2-х до 3-х дес. 32,83%; 65,38%; 1,79%; 0%; 0%, з 3,01 до 4 дес. – 25,64%; 71,49%; 2,65%; 0,17%; 0,09%, від 4 до 6 дес. – 18,99%; 74,52%; 6,37%; 0,19%; 0%, 6,01 і більше дес. – 18,96%; 677,16%; 22,39%; 1,49%; 0% [22, 67]. Звідси видно, що кількість безкорівних господарств зменшувалася із збільшенням посіву.

Отже, продуктивне тваринництво у селянських господарствах Поділля, мало передусім натурально-споживчий характер. Дрібне селянське господарство в умовах малоземелля Поділля становило досить жорсткі перешкоди в інтенсифікації продуктивного тваринництва: покращенню порідності корів, свиней, овець, забезпеченню належної ветеринарної допомоги, впровадженню передових методів догляду і утримання худоби.

1. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця: Кабінет вивчення Поділля, 1929.

2. Гуревич М.Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. – Очерк 1. – X., 1925.

3. Бахметьев Г.М. Зміни головних елементів у сільського

- господарства в 1926 р. // *Статистичний бюлетень. – Проскурів: Окружне статистичне бюро – Ч. 1. – січень-грудень 1926 р.*
4. Калініченко В.В. *Селянське господарство України в період непу – Харків: Основа, 1997.*
5. Олійник І.С. *Економіка сільського господарства Поділля // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'яниці на Поділлі. – КН. 2. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня ім. Леніна, 1926.*
6. Підкуймуха Ю.П. *Сільське господарство Кам'яниччини за перше десятиліття революції та заходи щодо його розвитку. – Кам'янець-Подільський, 1927.*
7. Рибак І.В. *Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008.*
8. Лойко О.Г. *Розвиток сільського господарства і становища селянства на Поділлі у відбудовний період (1921-1925 рр.) // Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця, 1999. – Вип. 1.*
9. Святець Ю.А. *Регіональні особливості організації селянського господарства України на весні 1926 р. // Український селянин. – Черкаси, 2004. – Вип. 8.*
10. *Сільськогосподарські райони Поділля і громадські сівозміни для них. – Вінниця: Подільське земельне управління, 1925.*
11. *Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. // Збірник документів та матеріалів. – Вінниця: Логос, 2007.*
12. *Бюлетень Подольського губернского статистического бюро. – Год 6. – Винница, 1925. – № 2 (29). – апрель-июнь 1925.*
13. *Бюлетень Вінницького округового статистического бюро. – Рік видання 1. – Вінниця: Держдрукарня ім. Леніна – № 1-2. – жовтень-березень 1926.*
14. Плюйко С.А. *Велика рогата худоба Кам'яниччини. Матеріали по обслідуванню великої рогатої худоби в 1924-1926 рр. // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'яниці на Поділлі. – Кам'янець на Поділлі, 1928. – Т. 5.*
15. Плюйко С.А. *Матеріали до характеристики вівчарства до характеристики вівчарства на Поділлі // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'яниці на Поділлі. – Кам'янець на Поділлі, 1928. – Т. 5.*
16. *Не знищуйте телят // Червоний кордон. – 1925. – 11 квітня.*
17. *Статистичний бюлетень. – Проскурів: Окружне статистичне бюро – Ч. 2. – 1927. – січень-грудень 1926.*
18. *Дбайте про чистоту // Червоний кордон. – 1927. – 16 листопада.*
19. *Якого помешкання потребує худоба // Червоний кордон. – 1925. – 11 жовтня.*
20. *Калічить худобу // Червоний кордон. – 1927. – 1 червня.*
21. *Стан сільського господарства Кам'янецької округи та його перспектива. – Кам'янець-Подільський, 1926.*
22. *Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу за десятиріччя 1917-1926 рр. – Вінниця, 1926.*

Н.Р. Романець

КУРС НА „ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКЕ ЗМІЦНЕННЯ КОЛГОСПІВ” І РЕПРЕСІЇ

В умовах формування демократичних інститутів української незалежної держави й становлення громадянського суспільства особливого значення набуває наукове осмислення феномену радянського тоталітаризму, важливим чинником утвердження якого стали масові репресії. За останні два десятиліття відбулися кардинальні зміни у дослідженні репресивної компоненти сталінської модернізації аграрного сектора, внаслідок чого українська

історіографія вийшла на якісно новий ступінь її розуміння й засвоєння. У працях Ю. Шаповала [1], С. Кульчицького [2], В. Нікольського [3] розкрито механізми творення партійно-радянськими й каральними органами масового терору проти сільського населення України під час суцільної колективізації і хлібозаготівель 1932/33 р. Разом із тим, урахувавши складність проблеми, далеко не всі її аспекти на сьогодні знайшли належне висвітлення. Так, поза увагою істориків фактично залишилися каральні заходи влади після закінчення заготівельної кампанії 1932/33 р. Тому у пропонованій статті автор ставить за мету проаналізувати роль репресій у реалізації політики, спрямованої на „організаційно-господарське зміцнення колгоспів”, що реалізовувалася в українському селі протягом другої половини 1933 – 1936 рр.

Період від середини 1933 р. по 1936 р. українські історики називають постголодоморним, а західні й російські застосовують термін „неонеп”, звертаючись до іронічного визначення Л. Троцьким оновленого сталінського курсу [4, 7]. Катастрофічна ситуація у сільському господарстві, спричинена суцільною колективізацією і голодомором 1933 р., примусила Кремль дещо скорегувати аграрний курс, не відходячи при цьому від вирішення стратегічних завдань. Політика „організаційно-господарського зміцнення колгоспів” мала на меті максимально вдосконалити систему колективного господарювання в умовах подальшої викачки із села сировини, хліба, людських ресурсів. До того ж, як зазначає російський дослідник Ю. Мошков, на той час більшість колгоспників „звиклися з тим, що їх праця спрямована на користь держави” [4, 7].

Реалізація Кремлем нового „антикризового курсу” проявилася передусім у спробі вирішити заготівельну проблему. 19 січня 1933 р. РНК і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову „Про обов’язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами”. Новий закон ліквідував „договірну (контрактаційну) систему заготівель зернових культур”, яка дозволяла постійно корегувати заготівельні плани, і встановив „для колгоспів та одноосібних господарств тверді, що мають силу податку, зобов’язання на здачу зерна державі за встановленими державними цінами”. Райвиконкоми повинні були вручити ці зобов’язання кожному колективному об’єднанню та індивідуальному господарству до 15 березня. Обов’язкова поставка зерна не могла перевищувати третини валового збору кожного господарства за середнього врожаю. Важливе значення для селян мала проголошена у законі сувора заборона „місцевим органам влади й заготівельним органам допускати зустрічні плани”. Все інше зерно після виконання хлібопоставок залишалось „в цілковитому розпорядженні самих колгоспів, колгоспників і одноосібників” [5].

Прийняття нового заготівельного закону, на погляд союзного керівництва, дозволяло „зміцнити стан колгоспів, ... утворити сталість у господарстві та забезпечити колгоспові й одноосібникові можливість твердо розраховувати свої прибутки” [6]. Однак, як зазначає російський історик І. Зеленін, на практиці закон зазнав „суттєвої деформації”, оскільки сутність взаємовідносин держави і колгоспів, як і раніше, визначав позаекономічний примус [7, 112]. Змінився

порядок проведення хлібозаготівель, але не змінилася їх ідеологія – „викачування зерна із села на потреби індустріалізації” та методи їх проведення. За найменших ускладнень під час проведення хлібозаготівельних кампаній центральна та республіканська влади зверталися до апробованої зброї – репресій.

Те, що влада не збиралася відмовлятися від застосування репресій для забезпечення виконання „першої заповіді” – заготівельних планів доводить і той факт, що запровадження нової системи заготівель супроводжувалося одночасним корегуванням адміністративного й кримінального законодавства республіки. Внесені у 1933 р. постановою ВУЦВК та РНК УСРР зміни до Адміністративного та Кримінального кодексів УСРР передбачали застосування санкцій до колгоспів та одноосібників, „що не виконали в установлені реченці своїх зобов’язань із здавання державі хліба або картоплі, або соняшника”. Згідно з новими статтями 74-5 і 74-6 Адміністративного кодексу УСРР, у таких випадках колективні об’єднання мали карати „грошовим штрафом розміром ринкової вартості недовиконаної частини зобов’язання”, а також „дотерміновим виконанням річного зобов’язання”. Сума штрафу для одноосібників була більш значною – „у межах до п’ятиразового розміру недовиконаної частини покладеного зобов’язання за ринковою вартістю”. За „повторне” невиконання заготівельних зобов’язань дозволялося притягувати одноосібників до кримінальної відповідальності за статтею 58-1 КК УСРР, яка передбачала покарання у вигляді „позбавлення волі на реченець не менший, як шість місяців, або примусових робіт на реченець до одного року”. Більш суворі покарання встановлювалися для куркулів–саботажників заготівель і за „опір органам влади під час стягання” – „позбавлення волі на реченець до п’яти років з конфіскацією всього або частини майна, з засланням або без нього” [8, 115-116].

Оновлене адміністративне і кримінальне законодавство було апробоване владою вже під час хлібозаготівельної кампанії 1933 р. Приміром, у Вознесенському районі з початку хлібоздачі і до 15 серпня 1933 р. оштрафували 30 одноосібників на загальну суму 53 тис. карбованців. Середня сума штрафу на одне господарство перевищувала 1500 карбованців. У Томаківському районі за невиконання липневого плану хлібоздачі покарали 21 одноосібника: 11 селян засудили, у 10-ти – вилучили хліб. Райуповноважений комітету заготівель РНК у Павлоградському районі протягом п’яти днів серпня оштрафував 7 колгоспів на суму 158 113 карбованців, у середньому більше, ніж на 20 000 карбованців кожний колгосп. Практика застосування репресій продемонструвала, що сума штрафу визначалася сільськими і селищними радами довільно, „враховуючи певну умовність самого поняття ринкової ціни на хліб” [9, 202]. Штрафування колгоспників під час заготівель 1933 р. поєднувалося з таким драконівським заходом, як „повне припинення видачі натуральних авансів” колгоспникам [10, 98]. Жорстокість цього заходу зрозуміла з погляду на те, що мова йде про голодуюче українське село.

Незважаючи на сувору заборону „зустрічних планів”, окремі райпарткоми і МТС продовжували їх

практикувати, маскуючи додаткові завдання по хлібоздачі „під виглядом соцдопомоги, позик”, що надавалися „колгоспами, що вже виконали свої завдання з поставки”, сусіднім відсталим колгоспам. Так, під час заготівель 1933 р. начальник політвідділу Старо-Кременчукської МТС Поляков запропонував артіль „Зелений гай” допомогти комуні „Нове життя”: здати замість неї „урахунок хлібозаготівлі 35 центнерів пшениці”. А артіль „Новий світ” мала надати позику – 47 центнерів 50 кілограмів зерна колгоспу „Червона зірка” для виконання останнім серпневого плану [11, 141].

Важливим напрямом репресивної діяльності органів юстиції та ДПУ – НКВС у 1933-1936 рр. стала боротьба проти порушень фінансової дисципліни у колгоспах. Так, проведена у вересні 1935 р. органами НКВС УСРР перевірка фінансового стану 139 колгоспів 11 районів Київської області засвідчила, що у більшості колективних об’єднань фінанси перебували у край занедбаному стані. Зокрема, мала місце велика дебіторська заборгованість, яка у колгоспах Житомирського району досягала 300 000 карбованців, Васильківського району – 180 900 карбованців, Смілянського району – 99 000 карбованців. Дебіторська заборгованість формувалася, як правило, не через „безвідповідальне ставлення до фінансового господарства з боку правління колективних об’єднань”, а внаслідок того, що різноманітні державні, громадські та господарські організації (МТС, райвиконкоми, сільради, кооперація) постійно брали „в борг” у колгоспів „сільськогосподарську продукцію, гроші, майно” і своєчасно за них не розраховувалися. У правління колгоспів не було важелів впливу на таких поважних боржників, які не повертали боргів роками аж до спливу строків позовної давності. У свою чергу „наявність великої дебіторської заборгованості ускладнювала розрахунки колгоспів зі своїми кредиторами”, що призводило до виникнення „значної кредиторської заборгованості”. Лише у колективному секторі Васильківського району така заборгованість досягала 192 000 карбованців [12, 253-254].

Окрім цього мали місце численні фінансові зловживання з боку управлінського апарату колгоспів. Правління колективних об’єднань досить часто витрачали кошти не за призначенням, довільно збільшували або зменшували відрахування до різних фондів, користуючись відсутністю належного контролю за їх фінансовою діяльністю. Так, на загальних зборах правління колгоспів про фінансовий стан, як правило, не звітували. Ревізії фінансів у колективних об’єднаннях проводилися нерегулярно. До того ж ревізійні комісії часто „прикривали злочинну діяльність правління колгоспів і не вживали заходів щодо усунення дефектів ведення рахівництва”. Однак головну причину „порушень фінансової дисципліни у колгоспах” і органи юстиції, і НКВС традиційно вбачали у засміченості рахункового апарату колгоспів „класово-ворожим і злочинним елементом”. Так, під час вересневої (1935 р.) перевірки НКВС УСРР у 12 колгоспах Київської області було „виявлено на посадах рахівників 15 осіб колишніх куркулів, петлюрівців та інших неблагонадійних елементів” [12, 254].

Складовою заходів, спрямованих на усунення порушень фінансової дисципліни у колгоспах, була

боротьба органів юстиції і НКВС проти „викривлень при розподілі прибутків в колгоспах”, що знаходило відображення у зрівнялівці, приписуванні трудоднів адміністративному апарату колгоспів і родичам, необґрунтованому знятті трудоднів з колгоспників, розбазарюванні продуктів і грошей, призначених для розрахунків з селянами, або у затримках з виплатами. Так, вереснева (1935 р.) перевірка НКВС УСРР засвідчила, що в багатьох колгоспах Київської області розрахунки з колгоспниками затримувалися, „заборгованість за трудоднями досягла значних сум, які не виплачувалися протягом 2-5 років” [12, 254].

Головною причиною „несвоєчасного і неправильного розподілу прибутків” органи прокуратури республіки цілком обґрунтовано вважали „хаотичний стан обліку у колгоспах”. Приміром, у колгоспі „Червона зірка” Купівської сільради Балаклійського району облік перебував у настільки занедбаному стані, що неможливо було з'ясувати скільки трудоднів виробили колгоспники. У більшості колективних об'єднань республіки подібний стан речей зумовлювався відсутністю кваліфікованих рахівників. Тому в 1934 р. за ініціативою прокуратури до колгоспів Київської і Харківської областей направили спеціалістів, які допомогли правлінням здійснити розрахунок [13, 102].

Реалізація більшовицькою партією нового аграрного курсу виявилася й у спробі вирішити проблему колгоспних та радгоспних кадрів. Як справедливо зазначає С. Кульчицький, „нерідко трудові зусилля колгоспників сходили нанівець через некомпетентність, байдужість і корисливість поставленого над ними адміністративно-управлінського апарату. Неспроможність багатьох начальників пояснювалась просто: при їх висуванні керувались не інтересами справи, а тільки анкетними даними”. В результаті до складу правлінь колгоспів потрапляли переважно бідняки й батраки, а не „працелюбні й досвідчені селяни, які в роки непу досягали відмінного результату в індивідуальному господарюванні” [14, 10]. Негативно на склад адміністративно-управлінської ланки колективних об'єднань впливали й перманентні чистки та репресії, які зумовлювали її високу плінність, а відтак ускладнювали організацію ефективного виробничого процесу у колгоспах. Тому 10 травня 1932 р. ЦК ВКП(б) видав постанову, яка заборонила „яким би то не було районним органам знімати членів правлінь колгоспів і проводити дострокові перевибори правлінь без санкцій облземвідділу” [15, 415]. Крім того, саме з цього часу не менш ніж на рік почали призначати бригадирів.

Однак прийняття вказаної постанови не знизило плінність кадрів у керівній ланці колективних об'єднань. Приміром, лише у Павлоградському районі протягом 1936 р. звільнили до 40% голів колгоспів. У 12 колгоспах Новоукраїнського, Фрунзівського, Херсонського, Мало-Вісківського, Новобузького, Любашівського, Троїцького, Доманівського, Рівнянського районів з червня 1934 р. по червень 1935 р. змінився 41 керівник колгоспу. У більшості цих колективних об'єднань протягом року змінилося 3-5 голів. Поширеною була практика, коли некомпетентного керівника, який „провалив колгосп переводили до іншого... де він продовжував свою роботу і провалював інший колгосп” [16, 110, 112].

Не кращою була ситуація і з сільським керівництвом. Так, у Бобровицькому районі Чернігівської області протягом січня-квітня 1935 р. повністю змінилося керівництво всіх 17 сільрад. У Київській області за три місяці 1935 р. звільнили 122 секретарів у 904 обстежених сільрадах. В окремих районах Київщини кількість звільнених секретарів сільрад перевищувала 25%. У Горлівському районі Донецької області протягом 1935 р. секретарі сільрад займали свої посади не більше 3-4 місяців [12, 169-170].

Головними причинами звільнення секретарів сільрад були: „непридатність до роботи”, скоєння кримінальних і посадових злочинів, належність до „антирадянських та класово-ворожих елементів”. У НКВС УСРР вважали, що „попередити плінність може лише попередня перевірка при прийомі на роботу і попереднє узгодження з місцевими органами НКВС звільнення з посад секретарів сільрад” [12, 172]. Між тим під час проведення перевірок співробітники НКВС завжди виявляли серед управлінської ланки сільрад і колгоспів „антирадянські та класово-ворожі елементи”. Відсутність виявлених контрреволюціонерів поставила б під сумнів ефективність роботи українських чекістів. Тому перевірки НКВС призводили до протилежних результатів – замість стабілізації керівного складу сільрад та колгоспів відбувалися нові звільнення. Так, серед перевірених протягом січня-березня 1935 р. 746 секретарів сільрад Вінницької області співробітники НКВС УСРР виявили 129 осіб, на яких були компрометуючі матеріали, в результаті чого було знято з посад 53 особи як соціально-ворожих елементів, і 28 осіб – за скоєння кримінальних та інших злочинів. Загалом, на думку НКВС УСРР, звільненню підлягали 20-25% перевіреного складу секретарів сільрад [12, 171].

Підсумовуючи, зазначимо, що курс на „організаційно-господарське зміцнення колгоспів”, проголошений Кремлем після закінчення суцільної колективізації, являв собою комплекс заходів, що мали стабілізувати ситуацію у фактично зруйнованому під соціалістичної перебудови і голодомору усупільненому аграрному секторі. Однак очікуваний економічний ефект від реалізації нової антикризової політики знівелювало застосування репресій, які продовжували використовувалися партійно-радянським керівництвом держави, як основний інструмент забезпечення виконання владних розпоряджень.

1. Шаповал Ю. Г. Голодомор і репресії в Україні/ Ю. Г. Шаповал// Критика. – 2008. – № 12.

2. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення/ С. В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2008.

3. Нікольський В. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.)/ В. Нікольський / З архівів ВУЧК–ГПУ–КДБ. – 2001. – № 2.

4. Мошков Ю. А. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов/ Ю. А. Мошков// Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т. 4. 1934 – 1936/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2002.

5. Зоря. – 1933. – 21 січня.

6. Зоря. – 1933. – 21 червня.

7. Зеленін І. Е. Был ли „колхозный неонеп”? / И. Е.

- Зеленин // *Отечественная история*. – 1994. – №2.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6336.
9. ЦДАГО України. – Ф.1.– Оп. 20. – Спр. 6342.
10. ЦДАГО України. – Ф.1.– Оп. 6. – Спр. 285.
11. ЦДАГО України. – Ф.1.– Оп. 20. – Спр. 6343.
12. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 19.
13. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т. 4. 1934 -1936/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы.* – М., 2002.
14. Кульчицький С. В. *Криза колгоспного ладу/ С. В. Кульчицький// Український історичний журнал.* – 2003. – №5.
15. *Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927 – 1935.* – М., 1957.
16. ЦДАГО України. – Ф.1.– Оп. 20. – Спр. 7180.

І. В. Сушик

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА У ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ

Для України, історично землеробської держави, де аграрний сектор у різні часи був одним із ключових у розвитку економіки, надзвичайно важливим є формування всебічно обґрунтованої, цілеспрямованої та конструктивної аграрної політики, яка б за своєю логікою та принципами не лише відповідала курсу на прискорену трансформацію економічної системи країни, але й була її провідною ланкою.

Відродження українського села має стати пріоритетним напрямом соціально-економічних перетворень на сучасному етапі. Врахування історичного досвіду та наукове узагальнення як позитивних результатів, так і прорахунків попередніх років, у тому числі повоєнних, допоможе пробудити громадянський інтерес до проблем села, сконцентрувати зусилля на виведенні його з кризового стану.

Тема аграрної історії повоєнних часів цікава як вітчизняним, так і зарубіжним дослідникам. Значний науковий інтерес у цьому плані становлять праці В. Барана, В. Даниленка, В. Нечитайла, Б. Яроша. Колективна двотомна „Історія українського селянства”, за редакцією академіка В. Смолія, що вийшла в останні роки, підсумовує вже напрацьовану тематику.

Враховуючи складність і суперечливість аграрних перетворень на Волині у 40-50-ті роки минулого століття, автор публікації має на меті проаналізувати повоєнне становлення сільського господарства Волині, його інтеграцію в загальносоюзну систему, дослідити зміст, шляхи, методи, а також темпи колективізації краю.

У перші повоєнні роки сільське господарство Волині перебувало у вкрай складному становищі. З одного боку, воно зазнало значних втрат, нанесених війною, з іншого – потрапило у повну економічну залежність від центру, який і скеровував увесь відбудовчий процес щойно звільненого від фашистської окупації краю. Реалізацію швидкісних планів радянської влади стосовно аграрного сектора

гальмувала ситуація, що склалася тут після вигнання фашистів. Село було повністю виснажене й зруйноване.

На Волині ці втрати були особливо помітні. Пограбовано й знищено майже 378 колгоспів, в тому числі: 1087 виробничих, 545 тваринницьких, 1365 інших господарських приміщень, 708 житлових будівель. Повністю зруйновано 30 МТС, а належні їм 348 тракторів, 23 комбайни, 2 тис. одиниць сільгоспмашин – знищені або вивезені до Німеччини [1, 5]. Найбільше постраждали особисті господарства селян, де загальна сума збитків сягала понад 6,5 млрд. крб. Колгоспному господарству завдано шкоди на суму 836 млн. крб.

Для відбудови аграрного сектора Волині у перші повоєнні роки необхідно було вирішити два взаємопов'язаних завдання: в організаційно-господарському плані – завершити побудову радянської колгоспно-радгоспної системи, в соціально-економічному – реанімувати сільське господарство і вивести його щонайменше на довоєнний рівень.

З огляду на це, протягом 1944-1945 рр. влада ще не ставила питання про негайне відновлення довоєнних колгоспів і про широку роботу зі створення нових. Вона змушена була враховувати прихильність селян до індивідуального господарювання, бо саме в руках селян-одноосібників зосереджувалася більша частина земель, худоби, сільськогосподарського інвентаря.

Так, у Локачинському районі на 1946 р. колгоспів ще не було, а одноосібних господарств нараховувалось 5802, в користуванні яких перебувало 46965 га землі. У Любомльському районі на 1946 р. було організовано 2 колгоспи: ім. Сталіна у с. Скиби, який об'єднував 39 дворів загальною площею земельного масиву 347 га (27%), і колгосп ім. Леніна у с. Штунь, що об'єднував 17 дворів, загальною площею приблизно 100 га, що становили 1% від загального масиву району. Обидва колгоспи користувалися лише 292 га орної землі, що становило 1,7%, під сінокосами було 44 га (0,5%) [2, 68,56].

Більшість робочої худоби на 1946 р. у Любомльському районі була зосереджена в руках одноосібників. Наприклад, вони мали 2580 коней, водночас колгоспники – лише 21 коня. Відповідно ВРХ – 5550 одиниць і колгоспи – 30 од., свиней 5257 і 26 одиниць [3, 56]. Якщо у 1946 р. поголів'я ВРХ в одноосібних господарствах складало 195,2 тис. голів, свиней – 74,2 тис. голів, овець та кіз – 100 тис. голів, коней – 119,2 тис. голів, то у 1953 р. відповідно 200,9; 97,6; 70,5; 0,7 тис. гол. Колгоспи ж у 1946 р. володіли 0,2 тис. голів ВРХ, у 1953 р. – 154,4 тис. гол.; свиней у 1946 р. мали 0,1 тис. голів, у 1953 р. – 96,0 тис. гол. [4, 99-102].

Крім значної частини худоби одноосібники мали в користуванні великі земельні площі. Так, в Іваничівському районі на 1946 р. був лише один колгосп, який об'єднував 44 господарства, які володіли лише 0,7% земельної площі і 7280 одноосібних господарств, у користуванні яких було 71,6% від загальної кількості земель [5, 35].

Таким чином, у перші повоєнні роки (1944-1947 рр.) на Волині земля й худоба були зосереджені в руках селян-одноосібників, а колгоспи лише починали організовуватись і ще не набули масового характеру. Радянська влада очікувала, сподіваючись, що селянство добровільно прийде до колгоспної системи

господарювання. Але так не сталося, і тоді було взято курс на суцільну колективізацію з усіма її наслідками.

Радянізація Волині повоєнної доби супроводжувалася повним нехтуванням її історичних особливостей. Стратегічна мета перетворень у сільському господарстві передбачала ліквідацію приватної власності на землю, суцільне кооперування – через колгоспи – селянських господарств для утвердження тоталітарних виробничих відносин і викачування ресурсів з села, переборення „приватновласницької психології” селянина та перетворення його у наймита держави. Отже, будь-якої альтернативи економічним змінам на селі не висувалося: партійні та радянські органи дотримувалися курсу на невідмінну колективізацію. Тоталітарній системі вона служила зручним і до того ж випробуваним засобом економічного та політичного закабалення сільських трудівників.

Форсоване кооперування селянства західних областей розпочалося лише з другої половини 1947 р. У перші повоєнні роки (1945-1947 рр.), як зазначалося вище, радянська влада, зважаючи на сильне протистояння ОУН-УПА, певною мірою намагалася завоювати у селян авторитет, враховуючи їх прихильність до індивідуального господарювання. Лише в 1947-48 рр., після того, як радянський режим подолав опір ОУН-УПА, він міг на повну силу розпочати колективізацію.

Для привернення на свій бік селянства, насамперед його бідняцьких і середняцьких верств, радянські та партійні органи в аграрній політиці вдавалися спочатку до незначних тактичних поступок. Так, відразу після остаточного завершення війни земля, відібрана гітлерівцями у селян, знову поверталася селянським господарствам. Такий крок, безперечно, був позитивно зустрінутий більшістю селян.

Ще одним кроком держави щодо завоювання симпатій у частини західноукраїнських селян була й така акція, як надання безкінним господарствам на пільгових умовах певної кількості коней. Зокрема, на Волині таким господарствам було передано 4 тис. коней [6, 189]. На пільгових умовах надавався й кредит. Він виділявся на тривалий термін селянам, інвалідам війни, робітникам і службовцям МТС для будівництва житла та господарських будівель, придбання худоби й сільськогосподарського реманенту тощо. У зазначений період держава здійснювала допомогу селянам і шляхом надання насінневої позики. У 1945 р. селянським господарствам, що найбільше потерпіли у війну, а також поодиноким колгоспам, що відновили роботу, було надано 25,6 тис. тонн насінневої позики, у 1946 р. – 34,3 тис. тонн [7, 92].

У перші повоєнні роки радянська влада розвивала в західних областях України традиційні, хоч і надзвичайно примітивні, форми виробничої селянської взаємодопомоги: земельні громади, кінні супряги, громадські кузні, пункти очищення і протруювання зерна, насінневі фонди, а також тимчасові форми праці, в основному для громадських потреб: догляд за ставками, садами, лісами, луками, будівництво доріг, мостів тощо.

Як бачимо, найпростіші форми кооперування селянства відіграли певну позитивну роль у розвитку сільськогосподарського виробництва. Однак існування земельних громад та інших форм

виробничого об'єднання на селі було тимчасовим явищем. Вони дозволялися державною владою лише з огляду на те, що повинні були відіграти роль перехідної ланки до єдиної і всеохоплюючої форми тогочасного об'єднання селянства – колгоспів.

Створені громадами матеріальні цінності використовувалися згодом для формування і зміцнення економічної основи колгоспного виробництва. Радянське керівництво вважало колгоспи найвищою формою кооперування селян, тому альтернативи існувати не могло. Всі інші форми кооперування оцінювалися лише як окремі стадії підготовки до колективізації.

Таким чином, у перші повоєнні роки партійні та радянські органи в аграрній політиці вдавалися до окремих тактичних заходів, які позитивно, хоча й не без застережень, сприймалися західноукраїнським селянством, зокрема, бідняцьким та середняцьким. Проте загалом у післявоєнний період тут було закладено однобокий, безальтернативний та безперспективний шлях розвитку сільського господарства. Водночас з такими поміркованими кроками влада, відразу ж після свого утвердження, почала здійснювати низку рішучих дій, які незабаром показали справжнє ставлення тоталітарної системи до селянства.

Першочерговим завданням було створення елементарної економічної основи колгоспів. Однак селянство, з якого формувалися колективні господарства, було надзвичайно слабким. Колгоспи поповнювалися сільською біднотою, яка практично не володіла належним майном виробничого сільськогосподарського призначення, а отже і не мала особливо що втрачати при вступі в колгосп.

На початкових етапах колективізації села певна незначна частина біднішого селянства сподівалася, що колективна форма господарювання за державної підтримки стане економічно вигіднішою, ніж їх власне індивідуальне господарство, в якому через економічну слабкість та відсталість часто неможливим було успішне ведення справ. Однак в основі цієї тенденції лежала традиційна неспроможність частини бідняків вести справи у власному господарстві. Результатом такої неспроможності було прагнення приєднатися, навіть не зважаючи на часткову втрату господарської самостійності, до сильнішої структури, яка б взяла на себе організаційно-виробничі турботи, відповідальність за кінцеві результати господарювання та забезпечила їх прожитковий мінімум.

Ситуація на селі ще більше ускладнилася з приходом у березні 1947 р. на посаду Першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, який вважав одним із головних завдань на селі – виконання планів і взятих перед Сталіним зобов'язань із хлібозаготівлі. З червня 1947 р. було прийнято постанову „Про порядок заготівель сільськогосподарських продуктів у куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Рівненської, Волинської та Чернівецької областей УРСР”, в якій норми обов'язкових платежів державі сільськогосподарськими продуктами для селян, визначених куркулями, порівняно з іншими селянськими господарствами, збільшувалися на 50 відсотків, а терміни виконання завдань скорочувалися від трьох до одного місяця. Заборонялося надавати такій категорії населення будь-які пільги з платежів,

вживалися заходи проти фіктивного поділу цих господарств [8, 43-44].

23 серпня 1947 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову „Про оподаткування селянських господарств західних областей УРСР”, якою вводився прогресивний податок для куркульських господарств залежно від їхніх прибутків. Так, при доходах до 10 тис. крб. на рік встановлювалися надбавки до податку в розмірі 50%, при доході у 15 тис. крб. – 75%, а понад 15 тис. крб. – 100% [9, 170]. У результаті такої податкової політики у 1947-1948 рр. була підірвана економічна сила тієї частини селянства, яка зараховувалася до куркульства.

Одночасно з виконанням головного завдання – відновлення колгоспів, які існували до війни – форсувалося створення колективних господарств у селах, де раніше їх не було. Темпи колективізації були найвищими на Волині: за п'ять місяців, з травня по жовтень 1948 р., створено 407 колгоспів, за неповних два місяці 1948 р. (з 20 жовтня по 30 листопада) – 23 колгоспи. З кінця 1948 р. до завершення 1949 р. кожні десять днів в середньому організовувалося по 5-6 колгоспів. На 1 січня 1950 р. їх кількість досягла 1074 [10, 1-19].

Форсовані й насильницькі методи колективізації досить швидко принесли „радянським” бажані результати. На січень 1949 р. у Волинській області колгоспи об'єднували вже 80% усіх селянських господарств. На початку 1950-х років ціною величезних зусиль і численних жертв влада нав'язала західному регіонові України цілковиту і єдину радянську модель колективного господарювання.

Підсумовуючи огляд соціально-економічних перетворень у волинських селах у перші повоєнні роки, можна зробити такі висновки. Сільське господарство Волині, виснажене окупантами в роки війни, з перших днів визволення було піддане нещадній експлуатації з боку радянської системи. Історія колективізації волинського краю є свідченням того, що ця модель соціально-економічного устрою села штучно нав'язувалася радянським політичним режимом і подавалася ним як безальтернативна.

1. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. Р-164. – Оп. 1. – Спр. 349.

2. ДАВО. – Ф. Р-677. – Оп. 1. – Спр. 21.

3. ДАВО. – Ф. Р-677. – Оп. 1. – Спр. 21.

4. Волинська область за роки радянської влади (1940-1960 рр.). Статистичний збірник. – Львів: Вид-во „Каменярь”, 1969.

5. ДАВО. – Ф. Р-677. – Оп. 1. – Спр. 21.

6. ДАВО. – Ф. Р-6. – Оп. 2. – Спр. 3.

7. Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР/ Івасюта М.К. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962.

8. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. Збірник документів і матеріалів (Ред. кол. М.К. Івасюта (відп. ред.) та інші). – К.: Наук. думка, 1976.

9. Правду не здолати: Труднощі західних областей УРСР в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів у роки соціалістичних перетворень. – Львів: Каменярь, 1974.

10. ДАВО. – Ф. Р-295. – Оп. 4. – Спр. 184.

О.В. Чеберяко

СТАНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКИХ БЮДЖЕТІВ В УСРР 1920-Х РР.

В історіографії проблем соціально-економічного розвитку українського села 1920-х років висвітлено, хоч і недостатньо вичерпно, структуру селянських бюджетів, тобто селянського двору. У 1920-х рр. статистично-економічні дослідження стосувалися визначення доходності селянських господарств для встановлення ставок їх системного оподаткування, а також з'ясували натурально-фінансові джерела наповнення сімейного бюджету селян, але з метою орієнтовного формування хлібофуражного балансу. Матеріали обстежень друкувалися окремими виданнями про селянські бюджети [1], а також про грошовий обіг селянських господарств [2]. Наукова та публіцистична література тих років зосереджувалася на питаннях їх соціально-класової диференціації, виявляючи економічний потенціал заможних груп селян для оподаткування, майнового страхування, розміщення державних позик та різних поборів. Українські історики звертають увагу саме на селянські бюджети [3], спираючись на методики статистичного аналізу 1920-х рр.

Поняття і соціально-економічні явища („сільський бюджет”, „селянські бюджети”) вирізняються термінологічно та організаційно-функціонально. Визначення „сільські бюджети” віддзеркалювало еволюцію місцевого бюджету України, його первинну бюджетну одиницю – кошторис доходів і видатків сільських рад. Тоді існували губернські, округові, міські, районні бюджети, а формування сільських бюджетів викликало неоднозначні оцінки партійно-радянської номенклатури стосовно доцільності їх створення. Отже, „сільські бюджети” представляли адміністративно-територіальну одиницю та місцевий орган влади, а селянські бюджети – родинно-побутовий осередок, а зв'язок між ними мав опосередковану залежність. Селяни брали участь у формуванні прибуткової частини сільського бюджету (податки, збори), створюючи мережу соціально-побутових та культурно-освітніх закладів на селі, відшкодовуючи частку власного сімейного бюджету.

Об'єктом нашого історично-економічного дослідження є бюджетні відносини в Україні 1920-х рр., а предметом створення та функціонування найдрібнішої бюджетної одиниці – організаційних форм бюджету сільських рад в українському селі. Важливо виявити їхню хронологію становлення, нормативно-правового оформлення, структурно-системного розвитку, показати переваги і недоліки диференціації місцевих бюджетів за адміністративно-територіальним принципом, що і є метою автора запропонованої до уваги статті.

Організаційно-фінансова участь селян у місцевому бюджеті розглядалася в якості платників податку – натурального, єдиного сільськогосподарського, промислового, прибуткового тощо. На початку 1920-х рр., судячи з оцінок номенклатурних працівників Наркомфіну УСРР, питання про самодіяльну бюджетну одиницю на селі навіть не обговорювалося [4, 3]. Положення „Про сільські ради” від 8 липня 1923 р., яким закріплювалися їх адміністративні межі та повноваження, не

передбачало структурної одиниці сільського бюджету [5]. Перша і друга сесії ВУЦВК, які відбулися у січні та квітні 1924 р., розглядали питання про поліпшення бюджетного фінансування сільських рад за рахунок районного бюджету. Ідея сільських бюджетів обговорювалася у зв'язку з формуванням волосних бюджетів [6, 8], але вони не прижилися в Україні, поширившись переважно в РСФРР. Про участь сільських рад у формуванні районного бюджету почали говорити конкретно влітку 1924 р., судячи зі статті начальника Управління місцевих фінансів НКФ УСРР В. Храмова [7, 3]. Фактично тоді лише „...висувалося питання про найдрібнішу бюджетну одиницю” [8, 3]. У вересні 1924 р. В. Храмов визнав, що у більшості сільських рад існували приходно-видаткові книги – „...подібність сільського бюджету, куди записували надходження і витрати сільрад” [9,2]. Не заперечуючи проти надання сільрадам певних видаткових коштів, Наркомфін в особі його відповідального працівника не допускав функціонування бюджету сільрад поза районним, навіть ініціював проведення їх ревізії. Четверта сесія ВУЦВК порушила питання про поглиблення диференціації бюджету шляхом впровадження ще однієї бюджетної одиниці – „сільського бюджету, бюджету сільради”, але з теоретичної точки зору, а не прикладної „організації сільського бюджету” [10,64]. Сесія підтримала створення приходно-видаткових кошторисів сільських рад замість повноцінного сільського бюджету.

Формально бюджети сільських рад існували у вигляді приходно-видаткових книг, до яких записували, а інколи і не фіксували, стягнення незаконних податків, зборів. Становлення „зразкового сільського бюджету” шляхом поглиблення диференціації бюджетних одиниць та їх експериментального впровадження відбулося у ряді округ. Зокрема, Бердичівський окрвиконком запропонував ідею про „... виділення у кожному адміністративному районі 5-6 сіл, у яких і здійснити самостійний сільський бюджет з тим, щоб на досвіді вивчити техніку проведення бюджетної практики цих виділених сіл, перейти з наступного 1925-1926 бюджетного року до сільського бюджету в усіх селах округи” [11, 39]. Для експерименту було обрано Плисківський район, у якому мешкало 3,1 тис. міського та 20,1 тис. осіб сільського населення, діяла одна з 4-х цукроварень, 16 дрібних підприємств харчосмакової промисловості. Районний бюджет становив 77 тис. з дефіцитом 12 тис. крб. Він був розрахований на 73 населених пункти, з них 3 міста, 32 села і 38 хуторів. При цьому реальний сільський бюджет був лише у 26 сільрадах [11, 40]. Ними розпоряджалися голова та секретар, а функції бюджетної комісії виконувала фінансова комісія сільрад. Зазвичай сільські бюджети були дефіцитними. Покриття дефіциту сільських бюджетів відбувалося коштом районного бюджету, але коштів не вистачало на покриття реальних потреб. Тому радянські органи влади вдавалися до „мобілізації коштів” місцевого населення. „Наш уряд визнав за необхідне, – говорив В. Чубар на 9-му з'їзді рад 3 травня 1925 р., – використати зараз кошти приватних крамарів і інших груп населення, що не мають права надсилати своїх дітей в наші школи, тому що в цих школах не вміщаються й наші робітничо-селянські діти. Ці групи населення будуть давати кошти на відбудову шкіл і для утримання цих шкіл, щоб там переводити

навчання” [12, 99]. Сільським радам бракувало коштів на елементарні потреби. Зокрема, на засіданні Бюджетної комісії при ВУЦВК 13 вересня 1925 р. представники Криворізької округи говорили про те, що сільські ради не мали телефонного зв'язку, транспортних засобів, здійснювали охорону приміщення самотужки – чергуванням голови та секретарів [13, 37]. Тоді в Україні діяло 9193 [14], а наприкінці 1920-х рр. близько 11 тис. сільрад [15], для повноцінного функціонування яких треба було мати значні кошти.

Досвід створення перших сільських бюджетів почали враховувати під час розгляду місцевого бюджету 1926/27 р. Так, Бюджетне управління НКФ УСРР звернуло увагу на те, що прибутково-видаткові кошториси сільських рад знаходилися в межах 596-659 крб., а їх неподаткові доходи поповнювали земельні громади [16, 2]. Прибутково-видаткові кошториси сільських рад, загальна сума яких у 1925/26 р. становила 614 тис. крб., охопивши ними лише 8,2% сільрад [17, 98], здебільшого встановлювалися райвиконкомами.

25 червня 1927 р. НКФ УСРР надіслав районам обіжника „Про порядок складання й переведення в 1927-28 бюджетному році сільських бюджетів та сільських прибутково-видаткових кошторисів”, реалізувавши у такий спосіб відповідне розпорядження ВУЦВК. „Сільські бюджети або прибутково-видаткові кошториси сільрад, – зазначалося в обіжнику, – складаються по всіх сільрадах, при чому обсяг їх прав встановлюється РВКом відповідно до економічних умовин даної сільради, беручи на увагу, що прибутково-видаткові кошториси мусять бути першим ступенем для утворення в майбутньому самостійного сільського бюджету” [18, 31]. Циркуляр НКФ УСРР виявився першим офіційним документом про юридичне оформлення цієї бюджетної одиниці. Сільський бюджет створювався у великих селах, які мали належні економічні умови, щоб досягти їх фінансової сталості. Усі сільські ради розподілялися на три групи. До першої належали ті, які мали середні економічно-фінансові можливості, тому на їх бюджет покладалося утримання основної мережі сільських установ: шкіл, лікарень, амбулаторій, агрономічних діляниць, ветеринарних пунктів, а до другої з кількістю населення не менше 3 тис. осіб. Останні складали кошториси з видатками на благоустрій сіл (будівництво шляхів, мостів, фінансування громадських установ, розведення фруктових садів тощо). Третю групу представляли сільради, у яких видатки формувалися за статтями по установах і соціально-культурних заходах, а прибутки з неподаткових джерел доходів, тому їх затверджували райвиконкоми.

Створення сільських бюджетів у 1927-1929 рр. в Україні відбувалося в адміністративному порядку, охоплюючи ними більшість сільських рад. Так, у 1927/28 р. бюджети існували у 618, у 1928/29 р. їх мали 3442, у 1929/30 р. 10234 сільради, а у відсотках – відповідно 5,6%, 32% і 93% [19, 3-4]. Сталий сільський бюджет починає активно впроваджуватися з 1928/29 р., а його функції виконували прибутково-видаткові кошториси. Серед доходів податкові надходження становили 40-45%, дотації райвиконкомів 15-17%, самообкладання, тобто надподаток з заможних селян,

10-12%, фінансово-матеріальна допомога земельних громад 2-3% [19, 3]. У жовтні 1928 р. видатки бюджету сільських рад склали 450 тис. крб., з них на утримання адміністративних установ 28%, освітньо-культурних закладів 45%, господарські витрати 24%, решту повернення боргів і створення запасних фондів [20]. Пересічний бюджет однієї сільради становив 3180 крб., а матеріальна допомога земельних громад складала 10% загальної суми сільського бюджету, враховуючи участь в агротехнічних заходах, землеустрої тощо. Прискорена „бюджетизація” сільрад наприкінці 1920-х рр. відбувалася з використанням адміністративного ресурсу. Наприклад, Управління місцевих фінансів НКФ УСРР, обстеживши „бюджет Старобільської округи” 1928/29 р., дійшло такого висновку: „Дефектом бюджету поточного року слід визнати те, що при його складанні не брало помітної участі суспільництво, зокрема нема жодних відомостей про обговорення окремих індивідуальних кошторисів на сільських сходах” [21, 2]. На місцях в окрузі було організовано 39 нових сільських бюджетів та 119 прибутково-видаткових кошторисів, таким чином було досягнуто 28% бюджетування сільських рад округи. Бюджети мали дефіцит 6%, а на їх потреби надійшло 183 тис. крб. від земельних громад [21, 3]. На Дніпропетровщині самостійні сільські бюджети сформували 31% сільрад, а прибутково-видаткові кошториси 88% [22, 5]. У проекті постанови РНК УСРР „Про виконання місцевого бюджету України за 1928-29 р. та про місцевий бюджет України на 1929-30 р.” підкреслювалося масове створення сільських бюджетів, але „... окривконками та райвиконками ще не цілком здійснили повну передачу низовим радам наданих їм бюджетових прав” [23, 4]. Організаційно-номенклатурна залежність сільських бюджетів від районного залишалася, тому що їх ухвалювали райвиконками.

Отже, створення мережі сільських бюджетів як самодіяльних бюджетних одиниць, яке фактично розпочалося у 1924/25 р., стосувалося структурної оптимізації місцевого бюджету в Україні, яку представляли округові, міські, районні бюджети. Умовно волосні бюджети в Україні 1921-1923 рр. можна віднести до першого періоду становлення і функціонування районних, але не сільських бюджетів, тому що вони не мали повноцінного самодіяльного статусу, отримуючи кошти від райвиконкомів. Районний бюджет, як фінансово-економічний механізм, з’явився у квітні 1923 р. Початковою організаційною формою сільських бюджетів стали прибутково-видаткові кошториси сільрад, які активно практикували у 1924 р. Офіційно формування самостійних сільських бюджетів при сільських радах відбулося у червні 1927 р., охопивши наприкінці 1929 р. 93% їх загальної кількості в Україні. Досвід їх становлення та функціонування у 1920-х рр. свідчив про соціально-культурні пріоритети видаткової частини, а з іншого боку про фінансово-господарську неспроможність сільських бюджетів вирішувати складні проблеми. Адміністративно-територіальний поділ лише визначав структуру бюджетних одиниць, а їх реальне наповнення залежало від фінансових джерел, переважна частина яких обслуговували державний бюджет.

1. Селянські бюджети України (монографічне дослідження селянських бюджетів за 1924-25 господарчий рік): Статистика України №115. Серія II.

Сільськогосподарська статистика. Том VI. Випуск 3. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927.

2. Грошовий обіг селянського господарства України за 1926-27 р. (За щоденними записами доброхотних кореспондентів): Статистика України №123. Серія II. Сільськогосподарська статистика. Том IV. Випуск 4. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928.

3. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу: Історико-економічне дослідження / В.В.Калініченко. – Х.: Основа, 1997.

4. Гринштейн А. Местный бюджет и участие в нем деревни // Финансовый вестник. – 1922. – №5 – 6.

5. Собрание узаконений и распоряжений рабочекрестьянского правительства Украины (СУ Украины). – 1923. – №2. – Ст.28.

6. Кованько П. К вопросу о волостном бюджете // Финансовый вестник. – 1923. – №2.

7. Храмов В. Итоги всеукраинского совещания по местным финансам // Финансовый Бюлетень. – 1924. – №34.

8. Ржевусский М. Очередные вопросы местного бюджета // Финансовый Бюлетень. – 1924. – №38.

9. Храмов В. Директивные указания по составлению местного бюджета // Финансовый Бюлетень. – 1924. – №42.

10. IV-та Сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 8-го скликання, 15-19 лютого 1925 р. – Х.: Видання Оргвідділу ВУЦВК’у, 1925.

11. Пироцкий П. О сельском бюджете // Финансовый Бюлетень. – 1925. – №14 – 15.

12. IX-й Всеукраїнський з’їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. (Стенографічний звіт). – Х.: Видання Оргвідділу ВУЦВК’у, 1925 р.

13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.2. – Спр.3297.

14. Доклад украинского правительства в Президиуме ЦИК СССР // Известия. – 1924. – 28 октября.

15. Україна. Статистичний щорічник на 1929 рік. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929.

16. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.3293.

17. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.3294.

18. Офіційний бюлетень Наркомфіну УСРР. – 1927. – №72. – С.31 – 32.

19. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.4. – Спр.1014.

20. Фінкель О. Бюджети сільрад року 1926-27. Видання // Радянський статистик. – 5 жовтня

21. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.5. – Спр.982.

22. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.5. – Спр.957.

23. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.5. – Спр.895.

А.И. Шевельков

ПРОБЛЕМЫ МОДЕРНИЗАЦИИ АГРАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА НЕЧЕРНОЗЕМНОЙ ЗОНЫ РСФСР ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

В современных условиях социально-экономического развития России актуальным является вопрос о модернизации сельскохозяйственного производства. Ведь от эффективности агропромышленного комплекса во многом зависит продовольственная безопасность страны. В связи с этим важным представляется изучение опыта СССР второй половины XX в. Как свидетельствует анализ отечественной и зарубежной историографии, в ней недостаточно освещены вопросы, связанные с модернизацией АПК Нечерноземной зоны РСФСР во второй половине XX в. Целью данной статьи

является изучение этих малоизвестных сюжетов. Объект изучения – модернизация АПК Нечерноземной зоны РСФСР во второй половине XX в., предмет – проблемы, возникшие в связи с модернизацией.

Одна из основных причин неэффективности сельхозпроизводства в Нечерноземной зоне РСФСР – его низкая техническая оснащенность, высокая доля ручного труда, прежде всего в животноводстве. Как отмечалось еще на декабрьском (1959 г.) пленуме ЦК КПСС, промышленность тракторного и сельхозмашиностроения, различные министерства и ведомства плохо решают задачи комплексной механизации сельхозпроизводства. К тому же заводы и конструкторские организации не выполнили заданий по разработке и внедрению в производство более совершенной техники – тракторов на повышенных скоростях, навесных машин и орудий, самоходных шасси, картофелеуборочных комбайнов и других машин, необходимых для дальнейшей механизации трудоемких работ и замены имеющейся в сельском хозяйстве устаревшей, малопродуктивной техники. Были названы и «крупные недостатки» в организации производства и торговле запасными частями к тракторам, автомобилям и сельхозмашинам. Пленум постановил обеспечить непрерывный технический прогресс в механизации и электрификации, усилить темпы оснащения колхозов и совхозов новой техникой для комплексной механизации и на этой основе значительно сократить сроки проведения сельскохозяйственных работ, добиться роста производительности труда и снижения себестоимости продукции. Колхозам было рекомендовано денежные средства неделимых фондов направлять в первую очередь на приобретение тракторов, сельхозмашин и оборудования, строительство производственных помещений, ирригационно-мелиоративных сооружений [1, 481, 485-486].

На заседании Президиума ЦК КПСС (21 октября 1960 г.) Н.С. Хрущев настаивал на необходимости иметь полное представление о материально-техническом обеспечении в каждом сельхозпредприятии, чтобы можно было вести планомерную работу по обеспечению их техникой. «Иначе, – заявлял Н.С. Хрущев, – скатимся к положению, которое было при Сталине, – уполномоченных послать придется» [2, 28]. Следует отметить, что промышленность не выпускала требуемую и качественную технику, а колхозы, из-за отсутствия финансов, не имели возможности ее приобретать. Та же техника, которую их вынуждали покупать в ходе реорганизации МТС (1958 г.), в значительной степени была изношенной и требовала дополнительных средств на ремонт, а значит и кредитов Госбанка СССР. В том числе и по этой причине из 37,6 тыс. колхозов страны около 15 тыс. или 40%, являлись экономически слабыми хозяйствами. Удельный вес денежных доходов этих сельхозпредприятий в общей сумме доходов составлял 19,7%, в фонде оплаты труда около 20%, а в задолженности по ссудам Госбанка – около 60%. Только по долгосрочным ссудам задолженность убыточных колхозов составляла 2430 млн. руб. [3, 95]. Вот почему сначала в объемной справке, а затем на заседании уже расширенного Президиума ЦК КПСС

по вопросам сельского хозяйства (16 декабря 1960 г.) Н.С. Хрущев предложил значительно увеличить его финансирование, даже за счет сокращения производства металла: «С вопросом сельского хозяйства шутить нельзя», – говорил он [4, 2]. И вскоре было принято постановление ЦК КПСС и СМ СССР «О мерах по дальнейшему укреплению экономики и финансового состояния колхозов» (10 января 1961 г.), на основании которого для колхозов были снижены цены на грузовые автомобили – на 17%, тракторы – на 9%, сельхозмашины – на 4,3%. Была также снижена стоимость запасных частей к тракторам, грузовым автомобилям и сельхозтехнике. Советам министрам союзных республик было предложено снизить цены на ремонт тракторов, комбайнов, грузовых автомобилей и другой техники, а также предоставлено право, по согласованию с Минфином СССР, произвести на 5-10 лет отсрочку платежей колхозами за приобретенную ими в МТС технику, помещения и оборудование на сумму 262 млн. руб. Большую часть – 210 млн. списывали с колхозов РСФСР, Нечерноземной зоны.

Для концентрации усилий по обеспечению сельского хозяйства техникой, запасными частями, ремонта тракторов и сельхозмашин по предложению Н.С. Хрущева в 1961 г. было создано ВО «Союзсельхозтехника», а также подобные республиканские и межрайонные организации. Так, в РСФСР, в том числе для модернизации аграрного производства хозяйств Нечерноземной зоны, была создана «Россельхозтехника». Для поощрения производства животноводческой продукции на 1961-1965 гг., высвобождения финансов для модернизации производства колхозам была предоставлена льгота по подоходному налогу, включая освобождение от обложения 80% облагаемых налогов (от реализации мяса всех видов, живого скота, птицы, яиц, молока и молочных продуктов). Однако низкие закупочные цены на произведенную продукцию, сохранение высоких цен на трактора, сельхозмашины, оборудование для механизации труда на животноводческих фермах не сокращали, а только увеличивали финансовую задолженность колхозов, которая к 1965 г. превысила 5 млрд. руб., из которых более 2,4 млрд. руб. числилось за экономически слабыми колхозами, прежде всего в Нечерноземной зоне РСФСР [3, 95]. О финансовой несостоятельности колхозов в приобретении новой техники свидетельствует и тот факт, что в конце 1963 г. на складах и базах ВО «Союзсельхозтехника» накопилось несколько десятков тысяч единиц техники и оборудования, включая: 70,8 тыс. тракторных сеялок и плугов, 22,2 тыс. доильных установок «Елочка», 5 тыс. штук силосоуборочных комбайнов и т.д. [5, 76]. Это означало, что модернизация сельхозпроизводства, в том числе комплексная механизация его основных процессов, были далеки от завершения. Но руководство страны не хотело признавать несостоятельность планов модернизации сельского хозяйства. На своем последнем пленуме ЦК КПСС по вопросам сельского хозяйства (февраль 1964 г.) Н.С. Хрущев сделал вывод о том, что «материально-техническая база колхозов и совхозов изменилась коренным образом» И это несмотря на то, что пленум вновь констатировал, что в ряде отраслей сельского хозяйства велики затраты ручного труда, а имеющаяся

техника используется неэффективно. Пленум обозначил ускоренную программу интенсификации сельского хозяйства, которая должна была осуществляться прежде всего на основе завершения комплексной механизации всех процессов в земледелии. Как и в предшествующие годы, вновь была поставлена нереальная задача – уже в ближайшие годы полностью механизировать уборку сахарной свеклы, картофеля и других культур. Ряду министерств и ведомств, включая ВО «Сельхозтехника», было поручено усилить работы по созданию новой техники и в 3-х месячный срок внести в правительство предложения по наращиванию тракторного, автомобильного и сельхозмашиностроения в размерах, необходимых для завершения комплексной механизации основных отраслей сельхозпроизводства. Кроме того надо было обеспечить значительное улучшение качества тракторов и сельхозтехники, повышение долговечности работы двигателей, увеличение гарантированных сроков работы тракторов. С тем, чтобы «выпускать на поля колхозов и совхозов только совершенную технику, с максимальной унификацией деталей и узлов, удобную в ремонте и эксплуатации» [6, 403, 406-407]. Так как в колхозы и совхозы Нечерноземной зоны поставлялось более 10 марок гусеничных и около 20 марок колесных тракторов. В связи с чем колхозы и совхозы РСФСР испытывали недостаток в запчастях к тракторам по 233 и сельхозмашинам по 118 позициям. То есть, детали и запчасти для техники не были унифицированы [7, 32].

В преддверии подготовки к «этапному» для сельского хозяйства и страны мартовскому (1965 г.) пленуму ЦК КПСС в справке Госплана СССР в Президиум ЦК КПСС было сделано заключение о том, что среди основных причин невыполнения плана производства сельхозпродукции в годы семилетки (1959-1965 гг.), «... являлась слабая материально-техническая и ремонтная базы обслуживания машинно-тракторного парка в колхозах и совхозах». Хотя официальные данные о состоянии материально-технической базы сельского хозяйства выглядели достаточно оптимистично. Они показывали, что в первой половине 1960-х гг. основные виды работ в земледелии выполнялись только при помощи техники, а уровень механизации при вспашке и бороновании зяби, предпосевной культивации и посеве зерновых составлял 98-100%. За период 1958-1964 гг. в сельском хозяйстве РСФСР численность тракторов увеличилась с 524 до 773 тыс., в том числе, гусеничных – с 315 до 385 тыс. единиц, а мощность тракторного парка республики возросла с 14,5 до 22 млн. л с. Еще в 1958 г. в сельском хозяйстве вообще не было мощных тракторов, а уже в 1964 г. их удельный вес в колхозах составлял 17,8%, а в совхозах – 22,1%. Изменилась и структура тракторного парка: удельный вес колесных тракторов увеличился с 40 до 50% [8, 43].

Однако, как свидетельствуют рассекреченные документы ЦК КПСС, во многих колхозах и совхозах РСФСР, прежде всего в ее Нечерноземной зоне, отдельные виды работ в земледелии по-прежнему выполнялись вручную, а большинство остро нуждались в мощных тракторах, особенно пахотных. Так, в 1964 г. колхозами и совхозами было заказано 96 тыс. пахотных тракторов, а им было поставлено только 36 тыс. Всего же за период за 1961-1965 гг.

сельское хозяйство недополучило около 207 тыс. тракторов, в том числе 80 тыс. пахотных. В тоже время, колесных тракторов Т-4- и ДТ-20 предприятиями для реализации было предложено 34 тыс., тогда как хозяйства запрашивали в три раза меньше. Но, как отмечалось в справке Сельхозотдела ЦК КПСС, отечественное сельхозмашиностроение не могло удовлетворить их потребности, так как необходимы дополнительные финансы не только для ускорения конструирования новых марок техники, но и модернизации отдельных промышленных предприятий [8, 45].

Среди причин слабой механизации производства на фермах было не только отсутствие необходимых механизмов и оборудования, но и нехватка электроэнергии. На значительном же количестве ферм Нечерноземья, расположенных в отдаленных и приходящих в запустение населенных пунктах, вообще не было электроэнергии. В первой половине 1960-х гг. общее потребление электроэнергии в сельском хозяйстве страны (в расчете на 1 га сельхозугодий) составляло 25,3 квт. час. Для сравнения: в США – 120 квт. час., в ФРГ – 168,9 квт. час., в Швеции – 231, в ГДР – 235 квт. час. То есть, отставание было весьма существенным [9, 235].

Для изменения этой ситуации ЦК КПСС и СМ СССР приняли постановление «Об электрификации сельского хозяйства СССР в 1961-1965 гг.» (1961 г.), которое определило программу первоочередных работ по дальнейшему расширению электроснабжения колхозов и совхозов путем подключения их к государственным энергосистемам, строительства сельских электростанций. Намечалось к 1965 г. перевести на электроэнергию в колхозах и совхозах оборудование для водоснабжения животноводческих ферм, доильные аппараты, агрегаты для стрижки овец, машины для приготовления кормов, очистки и сушки зерна, первичной переработки сельскохозяйственных продуктов, оборудование колхозных и совхозных мастерских, а также другие стационарные машины и оборудование. Несмотря на ухудшение финансового положения колхозов, строительство межколхозных и колхозных электростанций, подстанций и низковольтных электросетей в колхозах должно было производиться за счет средств колхозов. Равно как и работы по электрификации производственных процессов в колхозах. Это обстоятельство в значительной степени сдерживало электрификацию колхозов, производственных процессов в животноводстве.

По состоянию на 1 января 1964 г. на фермах крупного рогатого скота водоснабжение было механизировано на 47%, раздача кормов – на 2%, уборка навоза из помещения – на 7%. Уровень механизации раздачи кормов на свиноводческих фермах составил 13%, очистки помещений от навоза – 14% [10, 25].

О существовании и даже обострении проблем в материально-техническом оснащении колхозов и совхозов и одновременно о важности модернизации аграрного сектора экономики свидетельствовал и специальный раздел в докладе ЦК КПСС на мартовском (1965 г.) пленуме ЦК КПСС «Об укреплении материально-технической базы сельского хозяйства». В нем, в частности, отмечалось: «Разве можно считать нормальным, когда зяблевая вспашка

вместо 18-20 дней нередко продолжается до двух месяцев. Из-за недостатка комбайнов и другой техники уборка зерновых культур продолжается нередко 30-40 дней, что вызывает огромные потери урожая». Кроме того, было констатировано, что существующая ремонтная база хозяйств позволяет отремонтировать только на 60% потребности, а почти 13 тыс. колхозов и совхозов не имеют мастерских для осуществления текущего ремонта [11, 19].

Необходимо отметить, что в 1960-е гг. существовало достаточно острое противостояние между Госпланом и Минсельхозом СССР, что не могло не отражаться на содержании и темпах модернизации сельскохозяйственного производства. Минсельхоз не только добивался права распоряжаться распределением финансовых и материально-технических ресурсов для аграрного сектора экономики, но и имел свое представление о перспективах его модернизации. Не было единой точки зрения по техническому обеспечению колхозов и совхозов в 1966-1970 гг. между Госпланом и ВО «Союзсельхозтехника». Так, по расчетам госплановцев, для выполнения работ в лучшие агротехнические сроки сельское хозяйство страны в 1970 г. будет нуждаться в 2850 тыс. тракторах, 830 тыс. зерновых комбайнах, 1350 тыс. грузовых автомобилях, 1400 тыс. тракторных прицепах и т. д. ВО «Союзсельхозтехника», в отличие от плановиков считало, что тракторов должно быть поставлено больше на 70 тыс., грузовых автомобилей – на 150 тыс., тракторных прицепов – на 405 тыс. штук. В итоге же был утвержден более низкий план поставок техники: 1790 тракторов, 1100 грузовых автомобилей, 550 тыс. зерноуборочных комбайнов, 900 тыс. тракторных прицепов. Кроме поставок техники были определены задания по модернизации всех отраслей сельского хозяйства, включая животноводство, а также перерабатывающую промышленность. Но и они были ниже тех показателей, которые предлагали Госплан и Минсельхоз СССР. Вместе с тем, и заниженные планы поставки техники модернизации оказались не выполненными. Одна из главных причин – значительное сокращение финансирования аграрного сектора экономики, которое составило почти четверть от запланированных объемов. В итоге в 1966-1970 гг. колхозам и совхозам страны было недодано свыше 300 тыс. тракторов, более 80 тыс. зерноуборочных комбайнов, около 400 тыс. автомобилей, на 1,7 млрд. руб. сельхозмашин. Вследствие этого, с учетом естественного износа машин, фактически парк тракторов увеличился лишь на 369 тыс., а зерноуборочных комбайнов – на 93 тыс. единиц [12, 76]. Сельское хозяйство Нечерноземной зоны РСФСР также не получило в полном объеме технику, а из-за сокращения финансирования, не были реализованы планы модернизации сельскохозяйственного производства.

1. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 9. – М., 1986.

2. РГАНИ (Российский Государственный архив новейшей истории) – Ф. 2. – Оп.3. – Д. 1011.

3. РГАНИ. – Ф. 2. – Оп.3. – Д. 768.

4. РГАНИ. – Ф. 2. – Оп.3. – Д. 1001.

5. РГАНИ. – Ф. 2. – Оп.3. – Д. 346.

6. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 10. – М., 1986.

7. РГАНИ. – Ф. 2. – Оп.3. – Д. 480.

8. РГАНИ. – Ф. 2. – Оп.46. – Д. 481.

9. РГАНИ. – Ф. 2. – Оп.3. – Д. 476.

10. РГАНИ. – Ф. 2. – Оп.3. – Д. 367.

11. Пленум ЦК КПСС. 24-26 марта 1965 г.

Стенографический отчет. М., 1965.

12. РГАНИ. – Ф. 2. – Оп.3. – Д. 407.

І.А. Якименко

ПРОБЛЕМА СИРІТСТВА НА СЕЛІ ТА СПОСОБИ ЇЇ ВИРІШЕННЯ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1943-1945)

Велика Вітчизняна війна принесла українському народу колосальні демографічні та матеріальні втрати. Однією з найгостріших соціальних проблем воєнного та повоєнного часу стало масове дитяче сирітство та безпритульність. Організація мережі дитячих будинків, будинків дитини, дитячих розподільників та інших спеціальних дитячих установ, створення соціальних інститутів опіки, патронату, усиновлення стали основними напрямками у справі ліквідації сирітства та безпритульності.

Більшість із цих проблем ще не знайшли достатнього висвітлення в історичній літературі. Радянська історіографія висвітлювала ці питання хіба що дотично. Серйозний підхід до вивчення проблем дитячого світу воєнного та повоєнного періодів склався в сучасній Україні на початку 2000-х років. Життя неповнолітніх громадян в Україні у воєнні роки дослідив Г.М. Голиш [1]. Роботи Г.М. Голиша хронологічно продовжують роботи Л.Г. Голиш. Автор проаналізувала особливості функціонування спеціальних дитячих установ УРСР воєнного та повоєнного періодів (1943 – 1950 рр.) [2]. Значну роботу з комплексного дослідження функціонування дитячих будинків у регіональному контексті зроблено М.О. Соловей [3]. Так само проблемі сирітства на Донбасі присвячено дисертацію Н. М. Касьянкової [4]. Попри значні здобутки, поза увагою дослідників залишається ще чимало проблем, зокрема, й така, як сирітство в контексті соціально-економічних реалій тогочасного села. Автор статті ставить за мету висвітлити окремі аспекти проблеми сирітства на селі та способи її вирішення.

Отже, з метою ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності, що значно зросло внаслідок війни, РНК УРСР і ЦК КП(б)У постановою від 30.07.1944 р. встановили такі можливі шляхи влаштування дітей: віком до 14 років – передача їх до дитячих будинків, під опіку та на індивідуальний чи колективний патронат, дітей 14-16 років влаштувати на роботу чи навчання до ФЗУ чи ремісничих училищ [5, 84], також пропонувалося опрацювати питання про перетворення колективного патронату на дитячі будинки колгоспів та подати його на розгляд РНК УРСР [5, 85].

Існуюча на той час мережа закладів для постраждалих дітей не відповідала потребам. Саме в таких умовах постала необхідність створення альтернативних дитячих установ, якими і мали стати колгоспні дитячі будинки. 11 квітня 1945 р. постановою РНК УРСР було затверджено положення „Про колгоспний дитячий будинок”. Згідно з ним,

колгоспний будинок визначався як виховна установа для дітей сиріт та напівсиріт, батьки яких були членами колгоспу. Колгоспні дитбудинки утворювалися за ухвалою загальних колгоспних зборів з подальшим затвердженням райвиконкомом. Закладом охоплювалися діти від 4 до 14 років. Діти, що хворіли на інфекційні захворювання, психічно хворі, діти з вадами зору, слуху до нього не приймалися. По досягненню вихованцями 14-річного віку передбачалося їх працевлаштування до колгоспів або продовження навчання у ремісничих училищах [7, 413]. Колгоспи мали забезпечувати ці дитячі будинки придатними приміщеннями, паливом, освітленням. Продукти харчування для дітей колгосп забезпечував за рахунок кас взаємодопомоги, а грошові витрати – за рахунок культурного фонду колгоспу, згідно зі статутом сільськогосподарської артілі. Відповідно до Примірного статуту сільськогосподарської артілі (1935 р.) та Зразкового статуту кас взаємодопомоги колективізованого села (1930 р.) до кас взаємодопомоги та культурного фонду відраховувалися 1-2% від валового доходу колгоспу на потреби соціально незахищеним категоріям населення (ураховуючи й допомогу дітям-сиротам). Проте колгоспні каси взаємодопомоги у перші повоєнні роки в основному пустували. Продукти харчування, які колгосп не виробляв, мали виділятися відповідними органами народної освіти за заявками обласного відділу народної освіти [7, 413 зв.]. Вартість одягу і взуття для вихованців так само мали сплачувати колгоспи. Робота у складі технічного персоналу у колгоспних дитбудинках повинна була зараховуватися у трудодні. Проте реальний стан та умови, в яких перебували колгоспи, були різними. Хоча в умовах повоєнної розрухи більшість колгоспів мала вкрай низький економічний рівень через колосальну кількість руйнувань, гостру нестачу реманенту, худоби, техніки, робочих рук, визискувальну політику держави та недостатність фінансування. У такій ситуації цілком зрозумілим стає те, що самі колгоспи у більшості випадків не були здатні взяти на свої плечі ще і утримання дитячого будинку. У зв'язку з цим вже у вересні 1945 р. було прийнято рішення про переведення колгоспних дитячих будинків на державний бюджет, зокрема, фінансове їх забезпечення перекладалося на Наркомат освіти [6, 276]. Правління колгоспів та колгоспні громадськості рекомендувалося по можливості надавати через каси громадської допомоги продукти харчування, одяг, взуття і провадити шефство над вихованцями дитбудинків. Таким чином колгоспні дитячі будинки були перетворені на виховні заклади, що фінансувалися державою.

Через невдалу спробу створення мережі колгоспних дитячих будинків органи народної освіти та охорони здоров'я зорієнтували свою роботу на реалізацію інших шляхів та способів вирішення проблеми сирітства. І такими шляхами стали опіка та патронат. Патронат став основною формою допомоги громадськості в боротьбі з дитячою безпритульністю як у селах, так і у містах. Так, наприклад, станом на 5.04.1944 р. у дитбудинках перебувало 21383 вихованці, а на патронаті – 26710, а в 1946 р. вже 74365 дітей, загалом патронуваних та під опікою – 104809 [8, 83; 9, 261].

Опіка встановлювалася над дітьми віком від 5 місяців до 14 років [9, 424]. Патронат – це передача на виховання в родині трудящих дітей-сиріт, напівсиріт або тих, хто тимчасово втратив зв'язок з рідними. Окрім того, згідно з постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У „Про зміну і доповнення Положення про порядок патрунування дітей-сиріт у колгоспах та родинах трудящих”, дозволялося брати під патронат дітей, які хоч і мали обох батьків, але фактично залишалися без догляду та виховання у зв'язку з перетизанськими батьків у лавах Червоної армії або партизанських загонах, їх тяжкою і тривалою хворобою, алкоголізмом або з інших важливих причин [9, 424 зв.]. Постановою ЦК ВКП(б) ще від 31.05.1935 р. „Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності” в сільській місцевості утримання дітей-сиріт та патрунованих дітей покладалося також на колгоспні каси взаємодопомоги. Відповідно до цього, статутом сільськогосподарської артілі передбачалося до 20% від суми вищезазначених кас витрачати на патрунування та допомогу дітям-сиротам. Окрім того, проводився добровільний збір коштів, продуктів харчування, одягу та взуття серед населення. Так, наприклад, по Запорізькій області за 1945-1946 рр. зібрано на допомогу патрунованим дітям: грошей – 129834 крб., одягу – 4139 одиниць, хліба – 688 ц, жирів – 1,5 тис. кг, 100 ц овочів [9, 425]. Проте у більшості випадків каси громадської взаємодопомоги колгоспів через низьку наповненість їх фондів не розгорнули активної діяльності у справі грошової підтримки дітей. За перше півріччя через ці каси отримали грошову допомогу лише 4334 дітей-сиріт в Україні [9, 426-426 зв.]. Зрозуміло, що для утримання патрунованих і підопічних дітей в умовах слабкої наповненості кас взаємодопомоги були необхідні інші джерела фінансування. Для цього призначалася додаткова державна допомога у сумі 400 крб. на рік [9, 424 зв.].

Поряд із мізерним фінансуванням, ще однією проблемою у функціонуванні патронату у колгоспах була його знеособленість. Організації, які передавали дітей на патронат до колгоспів, складали договір з правлінням колгоспу, і ніхто за них персонально не відповідав [9, 426 зв.]. З метою ліквідації знеособленості патрунування дітей у колгоспах РНК УРСР своєю постановою від 28.11.1945 р. скасувала положення про колгоспний дитячий будинок взагалі. Відтепер при передачі дитини договір мав укладатися безпосередньо з колгоспником, вимагаючи від нього юридичної відповідальності за дитину. Проте формалізм у виконанні цих постанов уряду з боку колгоспів, які патрунували дітей, призводив до того, що більшість цих дітей жили бездоглядно у тяжких матеріально-побутових умовах. Так, наприклад, у колгоспі „Червоноармієць” Старобільського району Ворошиловградської області на колгоспному патронаті перебувало 4 дітей. Дітям не було створено мінімальних умов нормального життя. Жили вони в хаті, де розташовувалися дит'ясла, не мали взуття, одягу, постільної і натільної білизни, школу не відвідували [9, 426 зв.]. При колгоспі „3-й вирішальний” с. Корки Роменського району Сумської області виховувалося 3 дітей у колгоспниці Родіонові. У приміщенні, де мешкали діти, брудно, не було ліжок і постільної білизни, верхнього і натільного одягу була лише одна зміна, зимового одягу і взуття зовсім не

було, харчування дітей незадовільне. Самі діти перебували в антисанітарному стані, до школи не ходили через відсутність одягу та взуття [9, 427]. У зв'язку з відсутністю одягу та взуття по Харківській області з патронованих дітей-сиріт не відвідувало школу 825 дітей. А в Кіровоградській області з 1414 патронованих дітей 700 через неналежні матеріально-побутові умови передано до дитбудинків.

Однак причина, зрозуміло, не лише в небажанні створити для дітей гідні умови, але і в об'єктивних фінансових можливостях для цього. Розмір державної допомоги, який встановлювався патронованим дітям постановою РНК СРСР від 23.01 1942 р. в сумі 400 крб. на рік, був явно недостатнім [9, 427]. Окрім того, матеріали перевірок свідчать і про те, що правління колгоспів практично припинили будь-яку роботу у справі допомоги дітям-сиротам. Було багато випадків, коли окремі родини спекулювали на труднощах дитини, а місцеві ради, ідучи шляхом найменшого опору, приймали огульні рішення про передачу дітей до дитбудинків замість регулярного вивчення та контролю побутових умов тих родин, де живе дитина, та диференційованої допомоги їм [10, 242]. Окрім того, був відсутній і систематичний контроль з боку органів народної освіти за станом виховання дітей [8, 289]. Це досить часто призводило до неприпустимих випадків. Наприклад, у Сумській області у с. Дубов'язівка троє дітей перебувало під опікою гр. Луста. Його дружина дітей в школу не пускала, а примушувала їх красти цукрові буряки в колгоспі і гнала з них самогон. В цій же області гр. Нагорна взяла на виховання дитину Мусієнко Нелю. Перевіркою побуту встановлено, що дитина покинула школу, живе напівголодна, в бруді. Таких випадків фіксувалося досить багато [9, 261].

Ще однією проблемою у справі опіки та патронату було отримання та розподіл державної допомоги на дітей. Законодавство забороняло отримувати на одну і ту ж дитину допомогу із двох державних джерел. Тому положенням про виплату пенсій було передбачено, що коли патрована чи підопічна дитина є дитиною загиблого воїна і одержує пенсію за батьків, сума пенсії або державної допомоги передається особі, яка патрує дитину в рахунок оплати за патронат. Невиконання цих засад, знеособленість патронату у певний період, відсутність координації діяльності між організаціями соціального забезпечення, охорони

здоров'я і народної освіти в цій справі призвело до негативних наслідків. Часто могло траплятися так, що окремі сім'ї отримували подвійну державну допомогу (яка, до речі, далеко не завжди йшла на потреби дитини), а інші не отримували її взагалі [9, 426-426 зв.].

Таким чином, дитяче сирітство на селі у перші повоєнні роки представляло собою складну багатоаспектну проблему. Держава, враховуючи величезну кількість дітей на селі, позбавлених батьківського піклування, не могла охопити усіх мережею дитячих будинків та будинків дитини. У зв'язку з цим були здійснені спроби вирішити проблему за допомогою сільської громадськості та колгоспів шляхом організації колгоспних дитячих будинків, інститутів опіки та патронату. Однак ні самі колгоспи, ні колгоспники в умовах розрухи, низького життєвого рівня та мізерної державної допомоги не змогли повною мірою створити дітям-сиротам нормальні умови життя, забезпечити їх одягом, взуттям, можливістю навчатися. Політика перекладання проблем дітей-сиріт на плечі колгоспів стала не найкращим рішенням і не сприяла принциповому вирішенню проблеми.

1. Голиш Г. М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України / Г. М. Голиш // *УДЖ*. – 2005. – №3.; Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр. / Г. М. Голиш – Черкаси: Черкас. ЦНТІ, 2005.

2. Голиш Л. Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943-1950 рр. / Л. Г. Голиш: автореф. дис... канд. іст. наук. – Черкаси, 2007.

3. Соловей М. О. Дитячі будинки Донбасу у 1943-1965 рр. / О. М. Соловей: автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2009.

4. Касьянова Н. М. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943-1953 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: / Н. М. Касьянова. – Донецьк, 2010.

5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО). – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 7.

6. Голиш Л. Г. Діяльність дитячих будинків промислових підприємств та колгоспів України 1943-1950 рр. / Л. Г. Голиш // *Український селянин*, 2008. – Вип. 11.

7. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9.

8. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8.

9. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 135.

10. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 16. – Спр. 242.

Сучасні проблеми села

О. І. Бутенко, Р. К. Бутенко

ПРОБЛЕМИ ВИРІШЕННЯ ПРОДОВОЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

Поняття продовольчої безпеки в сучасній економічній літературі має декілька трактувань. Заслуговує на увагу таке визначення „продовольчої безпеки”: це важливий складовий елемент національної державної безпеки, який у цій якості характеризує економічну стійкість та політичну незалежність наявної системи, її здатність забезпечувати первинні потреби своїх громадян без шкоди національно-державним інтересам. У такому викладенні поняття „продовольчої безпеки” має два аспекти. Перший – соціально-економічний, який характеризується здатністю держави забезпечити своїм громадянам споживання основних продуктів харчування відповідно до прийнятих стандартів і норм. Другий – політико-економічний, змістом якого є здатність держави до мобілізації внутрішніх резервів і агроєкополітичного потенціалу країни для організації забезпечення населення продовольством, переважно за рахунок власного виробництва, й тим самим гарантування економічної незалежності та політичного суверенітету країни [1, 119–120].

За останні роки зростає зацікавленість науковців до питання вирішення продовольчої безпеки. Зокрема, економістів П.Т. Саблука, Г.М. Калетніка, С.М. Кваші, М.А. Лисака, Б.Й. Пасхавера, В.І. Власова, О.Г. Білоруса, Я.А. Жаліла та ін.

Із метою реалізації державної економічної політики у сфері забезпечення продовольчої безпеки в Україні вчені-аграрники розробили доктрину продовольчої безпеки [2, 3–15]. На їхню думку, у країні не існує чіткої державної політики в галузі харчування населення. Фактичне харчування населення України перебуває у тісному зв'язку з соціально-економічним становищем. Високий рівень бідності населення і встановлений низький прожитковий мінімум не забезпечують можливості раціонального харчування [2, 4].

Серед науковців ведуться дискусії щодо проблеми продовольчої забезпеченості, що дістала назву „біном Мальтуса”, який визначається як відношення динамічних індексів обсягу продовольчих ресурсів та

чисельності населення і дає у результаті третій динамічний індекс, а саме: індекс душевої продовольчої забезпеченості. Якщо цей індекс більший за одиницю, песимістичний прогноз мальтузіанської теорії не підтверджується. Але якщо через обставини місця та часу його визначення стає нижчим за одиницю, то оптимізм заперечників мальтузіанства вже викликає сумніви [3, 79].

Автори статті поставили за мету розкрити суть продовольчої безпеки, проблеми її вирішення в Україні та мотивацію необхідності стимулювання державою зростання інвестицій в АПК.

Одним із проявів загострення проблеми продовольчої безпеки є постійне зростання цін на продукцію сільського господарства. За даними Організації з питань продовольства і сільського господарства ООН (FAO), за останнє десятиліття світові ціни на продовольчі продукти зросли майже удвічі. Об'єктивними причинами зростання цін на аграрну продукцію є:

- збільшення населення світу (90% приросту населення припадає на слабозрозвинуті країни Африки, Латинської Америки, Азії);

- наявна тенденція зменшення площ, придатних для обробітки сільськогосподарських культур (щороку втрачається від 5 до 10 млн га через погіршення навколишнього природного середовища, ще 19,5 млн га через розвиток промисловості й ринку нерухомості) [4, 136];

- збільшення витрат на вироблення біопалива;
- політична, економічна нестабільність тощо.

Маючи один із найкращих у світі ресурсний аграрний потенціал, Україна виявилася нездатною його раціонально використати. Навіть за найсприятливіших для розвитку сільського господарства умов не вдалося цілком вирішити продовольчу проблему (таб. 1).

Таблиця 1
Споживання основних продуктів харчування в Україні (на одну особу за рік), кг

Показники	Рік										Рациональні норми харчування *
	1990	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	
М'ясо та м'ясопродукти	68	31,0	33	35	39	39	42	46	51	49,7	80
Молоко і молокопродукти	273	205	225	226	226	226	235	225	214	212,4	380
Яйця (шт.)	272	180	209	214	220	238	251	252	260	272	290
Хлібні продукти	141	130	131	125	126	124	120	116	115	111,7	101
Картопля	131	140	133	138,0	141	136	134	130	132	133	124
Овочі, баштанні культури	102	105	108,0	114	115	120	127	118	129	137,1	161
Плоди, ягоди та виноград	47	26	29	33,0	34	37	35	42	44	45,6	90
Цукор	50	40	36	36	38	38	40	40	41	37,9	38
Олія	11,6	10,0	10,7	11,3	13,0	13,5	13,6	14,3	15,0	15,4	13

Складено за даними: Статистичний щорічник за 2008, 2009 р. – С. 426.

У динаміці бачимо незначне зростання м'ясних та молокопродуктів. По окремих показниках споживання продуктів харчування (м'ясо, молоко, фрукти) Україна відстає від своїх сусідів.

Подолати кризову ситуацію в аграрному секторі можливо лише через виробництво конкурентоспроможної продукції як для внутрішнього, так і зовнішнього ринків. У світовій торгівлі продукцією АПК частка України поки що дуже низька. На 1000 га землі в обробітку світовий експорт сільськогосподарської продукції становить 340 тис. дол. США, у Франції – 2,1 млн, Німеччині – 2,7 млн, Нідерландах – 4,4, а в Україні – лише 81, 2 тис. дол. США [5, 227–228]. Це свідчить, що наша держава при величезному потенціалі аграрного сектора за показниками експорту його продукції відстає навіть від середньосвітових показників.

Україна належить до провідних країн-виробників зерна і при зваженій експортній політиці могла б мати позитивний ефект, який досі не використовувала. У багатьох країнах квот на вивезення зерна не існує. За підрахунками FAO, попит на продовольство зростає на 70 % [6, 10]. Експорт зерна є економічно вигідним. Так, різниця між внутрішніми і зовнішніми цінами на пшеницю у 2007/2008 рр. становила 80–140 доларів, а у 2010 році – 90 доларів. Отримані кошти можна було б використати на внутрішнє інвестування. Україна суттєво відстає від багатьох країн у плані підтримки сільського господарства: 0,5 % ВВП, Туреччина – 4 %, Корея – 2,4 %, країни ЄС – 0,8 % [6, 10]. Світова тенденція характеризується зростанням цін на зерно. У 2010 р. вартість тонни пшениці зросла до 307,0 доларів США (за рік на 104,8 %) [7, 8].

Певний історичний досвід вирішення продовольчої проблеми України мала, перебуваючи у складі СРСР. Протягом багатьох десятиліть СРСР намагався вирішити цю проблему, присвячуючи окремі пленуми ЦК, ухвалюючи окремі програми тощо. Для того, щоб покрити різницю у цінах, держава, починаючи з 1977 р., виплачувала щорічні субсидії, всього 19000 млн. крб., або понад 70 крб. на кожного жителя країни. Алек Ноув назвав це „найбільш грандіозними субсидіями сільському господарству в людській історії” [8, 404]. Ці гігантські витрати здійснювалися понад витратами на постійні закупки зерна за кордоном. Усі ці заходи значною мірою зменшували сільську бідність. Із 1966 р. колгоспники отримували регулярну заробітну плату, в середині 1970-х рр. середня заробітна плата на селі була лише на 10 % нижче середньої міської заробітної плати [8, 405]. До речі, сьогодні середньомісячна зарплата в сільському господарстві становить 63,2% від зарплати в економіці, 57% – у промисловості, 50% – на транспорті й у зв'язку [9, 208]. Але до кінця вирішити продовольчу проблему не вдалося. У 1980-х роках частина реформ була призупинена, решта не знайшла розвитку.

Експерименти в аграрному секторі України виявилися невдалими, до цього часу не вирішена проблема раціональної організації сільськогосподарського виробництва.

Непродуманий, невідготовлений перехід до ринкових відносин після 1991 р. призвів до ліквідації колективних господарств, розпаювання земель і основних фондів, як наслідок – до занепаду сільського господарства.

Світовий і вітчизняний досвід показує, що невід'ємним складником трансформації сільського господарства до ринкових умов є розвиток сільськогосподарської кооперації. Саме кооперативний агробізнес, що динамічно та ефективно розвивається, може адекватно відповісти на виклик глобалізації світового агропродовольчого ринку. За даними Міністерства аграрної політики України, на 2006 р. загальна кількість кооперативів становила 262, з яких 68,1% – виробничі та 31,9% – обслуговуючі [10, 225]. Академік УААН П. Саблук зазначає, що більшість нині зареєстрованих сільськогосподарських кооперативів не відповідає концепції кооперативного підприємства в ринковій економічній системі й міжнародним принципам кооперації. Такий стан, на жаль, дискредитує саму ідею кооперації як форму взаємодопомоги людей, суттєво стимулює розвиток реальних кооперативних процесів у сільському господарстві.

Серйозною проблемою успішного розвитку аграрного сектора є недостатнє його фінансування. Різке падіння інвестування в сільське господарство відбулося протягом 1992–1994 рр., коли скорочення відбулося в 5,3 раз [11, 385]. На нашу думку, причиною було руйнування раніше наявних економічних відносин і відставання суспільства у створенні ринкових відносин, по суті, бездіяльність держави в цьому процесі. Як зазначають фахівці, саме з цього моменту й розпочалося фактичне виснаження сільського господарства, яке тривало аж до 2000 р. [11, 385]. На думку академіка УААН П. Саблука, призупинення інвестиційного процесу в сільському господарстві України через дефіцит у господарствах коштів на початку дев'яностих років минулого століття зумовило катастрофічне зменшення обсягу основних виробничих засобів. Частка аграрного сектора в основних засобах господарства України зменшилась зі 22,3% у 1993 р. до 8,8% у 2003 р. Заводи сільськогосподарського машинобудування були завантажені на 10–20% [12, 9–10]. Рівень зношеності основних виробничих фондів досяг 70–80%, що не могло забезпечувати нормальне функціонування галузі [13, 86]. Особливо складною була (та, по суті, й залишається) проблема технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва. З 1990 р. за 15 років унаслідок фізичного зношення було списано 250 тис. тракторів, майже 55 тис. зернозбиральних комбайнів тощо. [14, 55]. Через зниження платоспроможності галузі придбання нової техніки практично призупинилося.

Як наслідок – протягом 1990–2003 рр. вартість основних засобів у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь зменшилась у 8,5 разів. На одного працюючого – у 6 разів, а обсяги інвестицій в основний капітал скоротилися майже у 23,7 разів [15, 112].

Протягом останніх десятиліть в Україні тенденції сільськогосподарського виробництва не набули нових якісних стимулів для зростання, що пояснюється відсутністю рішучих дій щодо модернізації, структурного реформування та вирішення фінансових потреб. Динаміка розвитку залежить від природно-кліматичних чинників, що створює високі ризики для сільськогосподарських виробників. При цьому 73% ріллі України становлять найбільш родючі чорноземи та лучно-чорноземні ґрунти. Однак

наявний потенціал виробництва сільськогосподарської продукції України використовується недостатньо.

Із початком економічних реформ в Україні певні надії пов'язували з припливом іноземних інвестицій. Але практика показала, що такі сподівання не були підкріплені достатніми аргументами. Відштовхує іноземних інвесторів наявний високий адміністративний тиск і постійні зміни в регулюванні економічної діяльності. Основною умовою для іноземного інвестора є можливість реалізувати свої економічні інтереси. Аграрна політика 2010 р., зокрема проблеми з відшкодуванням ПДВ експортерам, запровадженням експортних обмежень тощо, погіршила інвестиційний імідж України та спровокувала витіснення національних операторів аграрного ринку із зарубіжних ринків [4, 141].

Значної державної підтримки потребують аграрії у 2012 р. Україна шлях до розвиненого індустріального суспільства, в тому числі й в АПК, повинна пройти власним прискореним, інтенсивним шляхом, зрозуміло, використовуючи досвід інших країн, що буде сприяти створенню високотехнологічного виробництва. Інвестиційна діяльність може стати вирішальним чинником усієї економічної політики держави, від ефективності якої залежить стан виробництва, рівень технічного оснащення підприємств, можливість структурної перебудови економіки, вирішення соціальних та екологічних проблем, вирішення продовольчої безпеки.

Отже, проблема продовольчої безпеки сьогодні як ніколи є актуальною. Україна, маючи величезний потенціал, зможе ефективно протистояти назрілим потребам. Але для цього держава повинна забезпечити:

- ефективне використання наявних угідь;
- створення розвиненої інфраструктури заготівлі та збуту сільгоспродукції;
- високий рівень матеріально-технічного й фінансового забезпечення аграріїв тощо.

Запропонована тема є багатоаспектною, потребує постійної уваги істориків та економістів – аграріїв.

1. Экономическая безопасность Украины в условиях рыночных трансформационных процессов : Монография / под общ. ред. проф. Ткаченко и проф. Богачева. – Ровеньки, 2007.

2. Саблук П. Т. Національна доктрина продовольчої безпеки в Україні / П. Т. Саблук, Г. М. Калетник, С. М. Кваши, В. І. Власов, М. А. Лисак // Економіка АПК. – 2011. – № 8.

3. Пасхавер Б. Біном Мальтуса / Б. Пасхавер // Економіка України. – 2010. – № 6.

4. Жаліло Я. А. Світова продовольча криза та виклики для України / Я. А. Жаліло, О. В. Собкевич, В. М. Русан, А. Д. Юрченко, В. О. Скороход // Економіка АПК. – 2011. – № 8.

5. Саблук П. Т. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд в майбутнє: Наук.-популярні нариси: У 3 т. – Т. 2: Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення / П. Т. Саблук. – К. : Інститут аграрної економіки, 2001.

6. Голос України. – 2011. – № 61, 5 квітня.

7. Бюлетень НБУ. – 2011. – № 2.

8. Хоскинг Дж. Історія Советського Союзу 1917–1991 / Джейсффри Хоскинг. – М., 1995.

9. Статистичний збірник „Сільське господарство України”. – К., 2010.

10. Аграрна реформа в Україні / П. Г. Гайдуцький, П. Т.

Саблук, Ю. О. Лупенко та ін. / за ред. П. І. Гайдуцького. – К. : ННЦІАЕ, 2005.

11. Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І. Г. Кириленко. – К. : ННЦ „Інститут аграрної економіки”. – 2005.

12. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2005. – № 11.

13. Михайлов А. М. Інвестиційна політика країни як передумова відтворення виробничого потенціалу аграрних підприємств / А. М. Михайлов // Економіка АПК. – 2006. – № 2.

14. Вітков М. С. Розвиток інвестиційної політики в сільському господарстві України / М. С. Вітков // Економіка АПК. – 2005. – № 1.

15. Стецюк П. А. Формування фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств / П. А. Стецюк // Економіка АПК. – 2005. – № 11.

І. М. Лубко

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Аграрний сектор економіки України без перебільшення вважається базовою галуззю національної економіки, оскільки її розвиток безпосередньо пов'язаний не лише із забезпеченням населення сільськогосподарською продукцією, але й стосується продовольчої безпеки держави. У зв'язку зі вступом України до СОТ, за умов існування продовольчої проблеми планетарного масштабу, вирішення завдань ефективного розвитку аграрного сектора української економіки набуває до того ж значного міжнародного значення. Тому надзвичайно важливу роль у цих процесах повинна відігравати держава, повсякчас здійснюючи різноманітні організаційно-правові заходи впливу на аграрний сектор.

Науковий аналіз державної аграрної політики і правового регулювання суспільних відносин у сільському господарстві здійснювався багатьма вітчизняними вченими. Серед них варто назвати В. Андрійцева, В. Демчика, І. Дмитренка, П. Кулинич, В. Семчика, А. Статівку, Н. Титову, Ю. Шемшученку, В. Янчука та ін. [2-4; 6, 9-14]. Незважаючи на наявність окремих робіт, на нашу думку, недостатньо уваги приділено питанням удосконалення національного аграрного законодавства. Автор статті ставить за мету розкрити стан і перспективи вдосконалення національного аграрного законодавства. Об'єкт вивчення – правове регулювання аграрного сектора економіки, предмет – стан і удосконалення національного аграрного законодавства.

Глибоке зацікавлення проблемами теорії аграрного права є доказом того, що саме сільське господарство потребує постійного державного регулювання задля підвищення його конкурентоспроможності, ефективності технологічних процесів виробництва продукції, необхідності підвищення рівня її якості, зберігання та переробки. Вищезазначене є актуальним у зв'язку зі вступом України до СОТ та намірів продовжити інтеграційні процеси, які дозволять державі сповна

використовувати наявні ресурсні можливості, долучитись до високих міжнародних стандартів та вирішити низку тяжіючих над аграрним сектором різнохарактерних проблем.

Основною причиною, що зумовлює вкрай гостру ситуацію на селі є, як вважає М. А. Латинін, „низький рівень державного регулювання через відсутність стратегії розвитку галузі, непослідовність державної політики підтримки розвитку аграрного сектора, безсистемність розв’язання завдань аграрної реформи, відсутність зваженої державної політики розвитку села та механізму її реалізації” [6].

Варто погодитися з думкою С. Бугери, який вважає важливою причиною стримування розвитку аграрної сфери – недосконалість аграрного законодавства, яке, по-перше, складається з великої кількості нормативно-правових актів, що мають різну юридичну силу; по-друге, значний відсоток законодавства становлять відомчі нормативно-правові акти, які доволі часто можуть суперечити відповідним законам; по-третє, в аграрному законодавстві присутні правові норми, що належать до інших галузей права; по-четверте, аграрно-правові норми перебувають у різних за галузевою приналежністю нормативно-правових актах, а це породжує неврегульованість широкого кола суспільних відносин в аграрному секторі [4]. Окрім всього іншого, відсутній сформований економіко-правовий механізм та відповідне фінансове підґрунтя для реалізації окремих положень нормативно-правових актів аграрного законодавства [5]. Загалом вказані недоліки ускладнюють практику застосування аграрних норм, знижують рівень правового забезпечення проведення реформ в аграрній сфері та об’єктивно зумовлюють необхідність пошуку його вдосконалення.

Водночас, слід зауважити, що обмеження регулювання аграрних відносин виключно правовими засобами, як довів час, є малоефективним і потребує постійної державної підтримки, а тому лише взаємозв’язок між цими двома потужними механізмами дозволить забезпечити прогресуючий розвиток аграрного сектора. „Існуючий світовий досвід та вітчизняна практика господарювання свідчать, що без органічного поєднання правового регулювання аграрних відносин з державною підтримкою сільськогосподарських товаровиробників, з одночасним всебічним використанням внутрішніх резервів, не обійтись”, – стверджує О. Сафонов [9, 55]. Тобто, державна підтримка сільського господарства на різних рівнях – це не необхідність, а закономірність його розвитку.

Ні в кого не викликає сумніву той факт, що стан реалізації аграрної реформи на сучасному етапі викликає серйозне занепокоєння, оскільки вона: 1) не дала очікуваних від її проведення результатів; 2) не сприяла підвищенню обсягів та ефективності аграрного виробництва; 3) не забезпечила раціонального використання ресурсного потенціалу галузі. З подібним станом речей не доводиться говорити про стимулювання сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Тому очевидним фактом сьогодення є триваюча руйнація виробничого потенціалу галузі та хронічні соціальні проблеми села і його мешканців.

Розвиток аграрного законодавства, його наукове обґрунтування та аналіз теоретичних засад

продиктований гострою необхідністю продовження започаткованого українською владою на початку 1990-х років курсу аграрних реформ. З метою підвищення ефективності функціонування сільського господарства останніми роками прийнято значну кількість нормативно-правових актів. Зокрема, Закони України „Про сільськогосподарську кооперацію” від 17.07.1997 р., „Про оренду землі” від 06.10.1998 р., „Про фіксований сільськогосподарський податок” від 17.12.1998 р., „Про особисте селянське господарство” від 15.05.2003 р., „Про фермерське господарство” від 19.06.2003 р. тощо.

Адже, як передбачається Законом України „Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” від 18.10.2005 р., „пріоритетність розвитку агропромислового комплексу та соціального розвитку села в національній економіці зумовлюється винятковою значимістю та незамінністю вироблюваної продукції сільського господарства в життєдіяльності людини і суспільства” [1]. Тому для забезпечення сталого розвитку аграрного сектору національної економіки системність та комплексність заходів є запорукою успішного розв’язання завдань з реалізації державної аграрної політики всіма органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Основні засади цієї політики поширюються й на аграрну науку, яка покликана здійснювати ретельний аналіз всього комплексу суспільних відносин, що безпосередньо стосуються сільського господарства.

Аналіз чинного аграрного законодавства та сучасного стану сільського господарства дає підстави визначити державну підтримку сільського господарства як різноманітну цілеспрямовану діяльність держави: по-перше, з утворення і функціонування сільськогосподарських товаровиробників; по-друге, прийняття відповідних законів й інших нормативних актів; по-третє, зі створення системи і визначення завдань, функцій і компетенції органів, які повинні здійснювати державну підтримку сільського господарства [9, 56].

Реалізація положень державної аграрної політики, відповідно до п. 6 ст. 4 вищезгаданого Закону, має здійснюватися через: 1) удосконалення нормативно-правової бази; 2) створення відповідних інфраструктури та інституцій; 3) забезпечення заходів з її реалізації фінансуванням з Державного бюджету України та місцевих бюджетів, узгодження з міжнародними договорами України, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України. Реалізація державної аграрної політики здійснюється на основі послідовності, наступності та етапності. Критеріями оцінки втілення державної аграрної політики, передбаченими Законом, є забезпечення: до 2007 року – зайнятості сільських працездатних жителів не нижче середньої у державі, а до 2015 року – середньої у країнах Європейського Союзу; до 2007 року – споживання продуктів харчування на душу населення на рівні наборів харчування відповідно до Закону України „Про прожитковий мінімум” (966-14), а до 2015 року – на рівні орієнтовного набору основної продовольчої сировини і харчових продуктів в середньому на душу населення України; до 2015 року – підвищення рівня доходів сільського населення та середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства

до рівня, не нижче середнього в інших галузях економіки держави [1].

На забезпечення виконання Закону України „Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” спрямована Постанова Кабінету Міністрів України № 1158 від 19 вересня 2007 року, якою була затверджена „Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року”. Програма розроблена з метою реалізації основних напрямів державної аграрної політики і спрямовувалась на створення сприятливих умов для комплексного вирішення соціальних проблем села та розвитку сільських територій, створення високоєфективного конкурентноспроможного аграрного сектору України [8].

Одним із головних напрямів розвитку сучасної науки аграрного права України є теоретичне обґрунтування подальшого розвитку й удосконалення аграрного законодавства. Особливого значення нині набуває реалізація практичних рекомендацій щодо вдосконалення аграрного законодавства України як системного утворення та окремих його нормативно-правових актів. З огляду на це важливою практичною проблемою є необхідність врахування наукових концепцій, висновків, положень та рекомендацій, запропонованих представниками науки аграрного права України, у правотворчій діяльності держави, зокрема під час розробки й прийняття нормативно-правових актів з питань регулювання аграрних відносин в Україні [5].

У контексті розгляду проблем, які стосуються розвитку й удосконалення національного аграрного законодавства в сучасних умовах, особливої уваги заслуговує остаточне вирішення питання про прийняття Аграрного кодексу як основного комплексного кодифікованого акта. Безперечно, прийняття кодексу – це один із засобів удосконалення чинного аграрного законодавства. Водночас, коли тривають процеси становлення ринкових відносин і застосовуються нові підходи до використання не тільки економічних, а й правових засобів, що дає можливість забезпечити нормальний розвиток аграрних відносин ринкового характеру, то немає потреби при відсутності достатніх об'єктивних умов для прийняття Аграрного кодексу квапити події.

Відомий український юрист А. Статівка вважає, що передувати прийняттю Аграрного кодексу повинна розробка ефективних законів про сільське господарство України, про аграрну політику України. „Ці закони мають бути визначальними, і саме прийняття їх дозволяє обумовити і прийняття кодифікованого акта, в якому слід закріпити положення щодо особливостей аграрних відносин, рівноправності усіх форм власності та організаційно-правових форм, методів господарювання тощо. Оскільки кодекс являє собою більш стабільний акт, це дасть можливість уникнути внесення в нього великої кількості змін, доповнень, що пов'язані з динамічним розвитком суспільних відносин в аграрному секторі економіки України”, – стверджує автор [12, 9].

Важливим є також відображення в структурі Аграрного кодексу питань правового регулювання якості та безпеки сільськогосподарської продукції як базового фактору конкурентноспроможності агропромислового виробництва. При цьому доцільним є докладна правова регламентація таких

елементів як державне регулювання якості та безпеки сільськогосподарської продукції; стандартизація, сертифікація та метрологія; забезпечення ефективного використання природно-ресурсного потенціалу та можливості виробництва екологічно чистої продукції; державний контроль; відповідальність щодо порушення норм законодавства тощо. Необхідним є також врахування особливостей правового регулювання виробництва сільськогосподарської продукції на галузевому рівні. Адже найбільш специфічним, особливим об'єктом серед інших об'єктів внутрішніх аграрних правовідносин виступає саме сільськогосподарська продукція [14, 418].

Багато дослідників висловлюють схожі міркування про те, що збитковість сільського господарства є результатом цінового диспаритету на промислову та сільськогосподарську продукцію, неплатежі, неповне несвоєчасне бюджетне фінансування. Рівень доходів значної частини сільськогосподарських виробників не дозволяє їм вести виробництво на розширеній основі, підтримувати й оновлювати матеріально-технічну базу, здійснювати своєчасні розрахунки із заробітної плати з постачальниками і працівниками. Отже, вихід з глибокої кризи, якою характеризується сучасна ситуація на селі, неможливий без загальної радикальної, конкретної невідкладної державної і суспільної підтримки села. Відсутність такої підтримки упродовж тривалого часу держава намагалася компенсувати, зокрема, реорганізацією форм сільськогосподарського виробництва [10, 184]. Зазначимо, що державна протекціоністська політика щодо розвитку сільського господарства характерна для переважної більшості країн світу. Досвід зарубіжних країн свідчить, що постійне й систематичне сприяння власному товаровиробникові з боку держави є необхідною умовою розвитку сільського господарства в цих країнах [3, 24]. Так, спеціальні аграрні закони діють у США, країнах Західної Європи, Японії тощо [11].

Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити, що поліпшення організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі економіки держави сприятиме гармонізації публічно-приватних інтересів держави і товаровиробників сільськогосподарської продукції, збалансованості державної аграрної політики з урахуванням національних і регіональних інтересів, вимог СОТ та міжнародних зобов'язань України стосовно аграрного сектору, комплексності розв'язання соціальних проблем села. Виключно важлива роль у реалізації потенціалу України як аграрної держави належить аграрному законодавству, оскільки від його якості та ефективності суттєво залежать перспективи соціально-економічного розвитку держави.

1. Закон України „Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” №2982-IV від 18.10.2005 р. – Режим доступу: <http://uapravo.net/data2008/>

2. Аграрне право України: [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / В. З. Янчук, В. І. Андрійцев, С. Ф. Василюк та ін. / за ред. В. З. Янчука. – К.: Юрінком Інтер, 2000.

3. Аграрне право України: [практ. для студ. вищ. навч. закл.] / В. З. Янчук, А. М. Статівка, Н. І. Титова та ін. / за ред. В. З. Янчука. – К.: Юрінком Інтер, 2001.

4. Бугера С. І. Аграрне законодавство України та шляхи його вдосконалення / С. І. Бугера. – // Режим доступу: <http://int.konf.org/>

5. "Концепція комплексної державної програми реформи та розвитку сільського господарства України" (проект), "Концепція Державної цільової економічної програми впровадження в агропромислово-комплексі новітніх технологій виробництва сільськогосподарської продукції на період до 2016 року", "Про схвалення Концепції реформування і розвитку аграрної освіти та науки", "Концепція Загальнодержавної цільової програми селекції у тваринництві", "Національна доктрина реформування та розвитку агропродовольчого комплексу України" (проект). – // Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua/>
6. Латинін М. А. Державне регулювання розвитку аграрного сектора економіки України: дис... д-ра наук з держ. упр.: спец. 25.00.02 "Філософія державного управління" / Національна академія держ. управління при Президентові України; Харківський регіональний ін-т держ. управління. – Х., 2007 // Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/>
7. Матеріали до проекту Аграрного кодексу України. – / Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua/>
8. Постанова Кабінету Міністрів України № 1158 від 19 вересня 2007 року затверджена "Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року". – // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/>
9. Сафонов І. Правові проблеми державної підтримки сільськогосподарських виробників / І. Сафонов // Право України. – 2005. – №6.
10. Семчик В. І. Аграрна і земельна реформи. Право і реальність // Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Вип. 13. – К.: Видавничий дім "Юридична книга", 2002.
11. Семчик В. І. Проблеми гармонізації аграрного законодавстві України і зарубіжних країн // Правова держава: щорічник науковій праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Вип. 12. – К.: Видавничий дім "Юридична книга", 2001.
12. Статівка А. М. Про аграрне законодавство України і проблеми його удосконалення в сучасних умовах / А. М. Статівка // Господарське право. – 2001. – №7.
13. Титова Н. І., Пацюк А. А. До поняття та характеристики аграрного законодавства України / Н. І. Титова, А. А. Пацюк // Держава і право: зб. наук. праць: Юрид. і політ. науки. – Вип. 11. – К.: Видавничий дім "Юридична книга", 2001.
14. Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин: дис... д-ра юрид наук: спец. 12.00.06 "Земельне право; аграрне право..." / Національна юридична академія ім. Я. Мудрого. – Х., 2007. – 496 с. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/>

В.В. Милосердов

ПРИЧИНЫ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО КРИЗИСА В РОССИИ

Начиная с первой половины 1990-х гг. агропромышленный комплекс России находится в состоянии кризиса, который привел к деградации отдельных отраслей, падению сельскохозяйственного производства. В итоге, в настоящее время он не выполняет своей главной функции – обеспечение населения собственным продовольствием. Государство давно потеряло продовольственную независимость. К основным причинам продовольственного кризиса следует отнести:

1. Деградация производственного потенциала аграрной сферы экономики. За годы реформ объемы инвестиций в аграрную сферу уменьшились более чем в 30 раз. Разрушено тракторное и

сельскохозяйственное машиностроение. Производство тракторов сократилось к уровню 1990 года в 21 раз, тракторных плугов – в 77,9 раза, зерноуборочных комбайнов – в 9,8, доильных установок – в 51,2. Разрушается материально-техническая база отрасли. Наличие тракторов у сельских товаропроизводителей уменьшилось в 2,9 раза, зерноуборочных комбайнов – в 3,2, кормоуборочных – в 3,7 раза. Коэффициент обновления основных фондов составляет лишь 3%. Резко возросла степень их износа, а материально-технические ресурсы выработали свой нормативный амортизационный срок на 80%. Строительством помещений для крупного рогатого скота сократилось в 33,9 раза, для свиней – в 7,2, зерно- и картофелехранилищ – соответственно в 12,7 и 71, ввод орошаемых земель – в 105,4, осушенных – в 27 раз.

За прошедшие 20 лет из хозяйственного оборота вышло 43 млн. га посевной площади, численность крупного рогатого скота сократилась на 37 млн. гол., в том числе коров – на 11,7 млн., свиней – на 21,3 млн., овец и коз – на 37 млн. гол., птицы – на 20,5 млн. шт., практически ликвидирован мелиоративный фонд, ухудшается плодородие почвы и генетический потенциал животных, прекратились работы по селекции и семеноводству.

2. Собственное производство продуктов питания растет крайне медленно. Основными производителями сельскохозяйственной продукции стали хозяйства населения с допотопными техникой и технологиями. По производству основных продуктов питания страна до сих пор не вернулась к уровню 1990 года. Характерный пример. Многие губернаторы Дальнего Востока, Сибири и других регионов, где сельское хозяйство «дышит на ладан», вынуждены приглашать китайцев и сдавать им землю в аренду. Они ее используют, как правило, пару лет, получают хороший урожай и съезжают. После на этой земле не растут даже сорняки. Ученые не могут понять причину и забеспокоились. Этой проблеме было посвящено специальное совещание. На вопрос председательствующего А. Дворковича, помощника Президента России: «Что делать-то будем?» – присутствующие предложили запретить губернаторам сдавать китайцам землю в аренду. После чего он пожал плечами и спросил: «А чем тогда людей кормить будем?». Выходит, по А. Дворковичу, население Дальнего Востока и Сибири нельзя накормить без китайцев и без наращивания импорта продовольствия. Сегодня она достигла запредельных объемов и продолжает увеличиваться. Импорт уже занимает треть объема всего оборота внутреннего рынка (40 млрд. долл.) и серьезно сдерживает развитие отечественного сельского хозяйства. По сравнению с 1990 годом, импорт мяса увеличился на 1 млн. 207 тыс. т, мяса птицы – на 514 тыс. т, рыбы – на 774 тыс. т. За последние 20 лет на 10 млн. уменьшилось число едоков. Но и при этом душевое потребление мяса, по сравнению с дореформенным, 1990 годом, сократилось на 7 кг, молока – на 142 кг, рыбы – на 4 кг. Население стало больше потреблять картофеля, овощей и фруктов. Энергетическая ценность пищевого рациона россиянина существенно ниже уровня развитых стран. В продовольственной корзине сегодня недостает таких ценных питательных веществ, как белки, жиры, углеводы, витамины. Продуктовые

магазины напоминают музеи. Цены на продукты питания для миллионов граждан стали недоступны. Как говорится, видит глаз, да зуб неймет. В трехлетней программе импорт продовольствия будет расти по 30% в год. По-видимому, россияне так и будут кормиться из миски дяди Сэма, а говорят, что с чужого стола не прокормишься.

В последние годы увеличивается экспорт зерна, чему радуются наши аграрные чиновники. Но радоваться тут нечему. Такое увеличение связано с развалом животноводческой отрасли, в частности, резким сокращением поголовья скота. Как известно, в конце 1980-х годов на корм животным использовалось около 70% всего урожая зерновых. Ныне, когда поголовье резко сократилось, соответственно уменьшился и расход зернофуража, съезжились площади под кормовыми культурами.

3. Слабая поддержка отрасли, отсутствие государственного регулирования привели к тому, что кредиторская задолженность сельского хозяйства достигла 1,5 трлн. руб. В связи с этим 3/4 хозяйств не могут пользоваться кредитами банков, оплачивать услуги, обеспечивать необходимый уровень и своевременность оплаты труда своих работников. Высокая закредитованность сельскохозяйственных организаций ведет к быстрому росту расходов на их обслуживание. В 2009 г. они равнялись всей полученной ими прибыли. Сегодня многие страны, в том числе и страны СНГ, оказывают селу всемерную помощь. В Европе, например, господдержка фермеров составляет около 40% от себестоимости продукции. В таких условиях российский товаропроизводитель, где господдержка является мизерной и продолжает сокращаться, не может быть конкурентоспособным. Ведь производительность труда в нашем сельском хозяйстве ниже, чем в США в 11 раз, и чем в Германии – в 7 раз. И при таком ущербном состоянии руководство страны предпринимает большие усилия к тому, чтобы вступить в ВТО, после чего господдержка крестьян еще больше сократится. Торговые наценки на продукты питания в нашей стране достигают 25-30%. Такого нет ни в одной стране мира. Например, в Канаде, Китае, Белоруссии, Казахстане предельная наценка составляет 12%, а на социально значимые продукты – 8%. Такой она была и в СССР.

4. Разрушается социальная сфера села: усиливается поляризация города и деревни, ухудшаются условия жизни крестьян, которые остаются второстепенными членами общества. Идет отток населения из села, прежде всего трудоспособных и перспективных возрастов. Доля детей и подростков на селе сокращается, а лиц за пределами трудоспособного возраста увеличивается. Ситуация вызывает тревогу: уникальный генофонд сельского населения катастрофически сокращается. Надвигается демографическая катастрофа деревни, вымирают не только люди, но и целые поселения. Группировка российских деревень показывает, что более 14 тыс. – это деревни-призраки, то есть без населения, а в 34 тыс. (20%) проживает от 1 до 10 человек. Незаселенные пространства расширяются и занимают огромные территории. Российская земля пустеет. Но свято место пусто не бывает, природа не терпит пустоты. Пустующие российские просторы в условиях острой нехватки обрабатываемых земель и

грядущей глобальной борьбы за жизненное пространство вызывают у соседей из российского «подбрюшья» нездоровую зависть. Нам говорят, что мы ведем себя, как собака на сене. В условиях мирового продовольственного кризиса огромные площади пахотнопригодных земель не могут быть освоены. Лучше было бы, чтобы они осваивались россиянами, а не чужими народами.

Главные причины бегства работников из села: неудовлетворенность жилищными условиями, торговым, транспортным и культурно-бытовым обслуживанием, крайне низким уровнем оплаты труда и других видов материального и морального поощрения. Увеличивается разрыв в условиях труда и быта не только тружеников деревни и города, но и углубляется межрегиональная дифференциация экономической эффективности сельскохозяйственного производства и уровней доходов населения.

В последние годы ускорился процесс закрытия школ. Острой проблемой деревни является бездорожье. Более двух третей сел и деревень не имеют транспортных связей. Только 10% сельских поселений располагают центральным водоснабжением, менее 5% – канализацией; втрое меньше, чем в городе потребляется сетевого газа и электроэнергии на бытовые нужды. В 60% населенных пунктов отсутствуют учреждения здравоохранения и культуры, в четвертой части – торговые точки. По этой причине выпускники вузов не хотят ехать на село, из-за чего в сельском хозяйстве катастрофически нарастает нехватка квалифицированных специалистов, а сельскохозяйственные вузы готовят кадры для других отраслей, словом, молотят пустую солому.

5. Неэквивалентный обмен. В советское время сельскохозяйственная продукция была дешевой. Розничные цены на продукты питания были ниже закупочных цен. Разница в ценах дотировалась государством. С переходом страны на рыночные отношения казалось, что эквивалентность будет восстановлена. Однако в 1990-е годы диспаритет стал нарастать, цены на промышленные товары и услуги, поставляемые селу, росли в 5 раз быстрее, чем на продукты питания. В результате из сельского хозяйства были «выкачаны» сотни миллиардов рублей. Крестьяне постоянно оказываются в проигрыше: при хорошем урожае цены резко падают и они несут убытки. На следующий год сокращаются посевы зерновых, уменьшается валовой сбор, цены ползут вверх, увеличивается прибыль, сельхозорганизации начинают расширять посевные площади. Цены же на ЖКХ, электричество, нефтепродукты, газ, транспортные тарифы растут ежегодно и быстрыми темпами. При диспаритете цен на сельхозпродукцию отрасль не может работать устойчиво, а главное – эффективно.

Из-за отсутствия действенного рыночного механизма розничные цены формируются далеко не на условиях свободного рынка. Из-за диктата спекулянта-перекупщика отечественный товаропроизводитель вынужден отдавать свою продукцию за бесценок. Вот пример. В. Путин посетил сетевой супермаркет. В молочном отделе руководитель сети уверял премьера: «Наценки небольшие – всего 10%». Присутствующий при этом владелец завода-поставщика заявил, что кефир

отпускается по 20 руб., а продают же его – по 35 руб., оптовая цена мяса – 160 руб., а на прилавке она – 350. Понятно, почему многие россияне при виде таких цен «вздрагивают». Принимаемые решения правительства и Госдумы о наведении порядка на продовольственных рынках уходят «в песок». Сельского товаропроизводителя не пускают на отечественный рынок.

6. Отсутствие цивилизованного оборота сельскохозяйственных земель. Несмотря на то, что Госдума постоянно принимает поправки к закону «Об обороте сельскохозяйственных земель», в стране преобладает коррупционный рынок земли, посевные площади продолжают выходить из оборота. А причина в том, что эффективно работающий товаропроизводитель не может купить землю, а собственник земельного пая – не может продать.

7. Огромная дифференциация эффективности производства и доходов сельских товаропроизводителей по отдельным регионам нашей необъятной страны. Разница по 10-ти процентным (децильным) группам сельского населения в ресурсах наименее и наиболее обеспеченных домохозяйств по всей совокупности составляет более чем 10-ти кратную величину. Если в первой группе на члена домохозяйства в месяц приходится 1227 руб., то в десятой – 12395 руб. Причем, в 55,6% сельских домохозяйств (1-5гр.) уровень среднестатистических ресурсов не достигает прожиточного минимума. За чертой глубокой бедности, за которую у нас принято считать доход менее половины прожиточного минимума, проживает 24,7% сельского населения.

К числу причин продовольственного кризиса в стране следует отнести переход сельского хозяйства преимущественно в мелкотоварный сектор, отсутствие цивилизованной снабженческо-сбытовой кооперации.

Словом, продовольственный кризис достиг «точки невозврата», когда восстановление отрасли без существенной государственной поддержки становится невозможным. Но, похоже, наш финансово-экономический блок в правительстве, присвоивший себе право формировать аграрную политику страны, не думает выводить сельское хозяйство из тупика, оказывать ему государственную поддержку. Так, бывший вице-премьер правительства, министр финансов А. Кудрин, признанный лучшим министром финансов мира, заявлял: «Поддержка сельского хозяйства не способствует развитию конкуренции внутри страны и делает беспомощными наших производителей на внешнем рынке». Это невероятная некомпетентность, если не сказать глупость. К решению продовольственной проблемы нужно отнестись со всей серьезностью.

Я.А.Федоренко

СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ

Більше третини населення сучасної України проживає у сільській місцевості. Із давніх-давен селянство виступає рушійною силою суспільних

перетворень, соціальним прошарком, що є виразником суспільнозначущих інтересів, носієм української державності та духовності. Проте соціально-економічні проблеми сучасного українського селянства, його реальний правовий статус і стан суперечать такому твердженню.

Суспільні перетворення, що відбулися в українській державі за останні два десятиріччя, не сприяли виведенню селянства на високий рівень життя, а навпаки стали причиною різкого його падіння. Хоча часто провладні партії говорять про необхідність радикальних змін в українському селі, далі голосних заяв та половинчастих реформ справа не йде. Натомість складається враження, що про реальний стан українського села владним структурам або не відомо взагалі, або відомо, але зовсім мало і тому останні проводять непопулярні серед селян реформи, зовсім не піклуючись про поліпшення соціального клімату сільської місцевості та перетворення останньої на квітучу економічну та духовну скарбницю України.

Суспільні зміни, які проходять в українському селі у ХХІ столітті – актуальна тема, що цікавить багатьох дослідників. Література, присвячена обраній нами для вивчення темі, є надзвичайно чисельною і різноманітною в усіх можливих відношеннях та аспектах: публіцистика, монографії тощо. Зокрема, специфіку життя сучасних селян вивчали такі дослідники, як О. Гончарук, В. Амбросов, В. Андрейцев. Різні аспекти розвитку сучасного селянства досліджені О. Юрчишиним, І. Бородіною, М. Прокопою, С. Злупком. Проте практично відсутні праці, в яких запропонована нами тема розглядалася б комплексно. Автор статті ставить за мету дослідити динаміку суспільних перетворень соціального сектору українського села, зосередивши свою увагу насамперед на його проблемах.

У ХХІ столітті в українському селі з'явилися нові соціальні групи. Верхівку піраміди становить так звана бюрократична група, яка складається з голови сільської ради, директора колишнього колгоспу (нині акціонерного сільськогосподарського товариства), директора лісгоспу (тепер ТзОВ) тощо. Ці люди отримали у своє майже безконтрольне розпорядження наявне майно села як адміністративної одиниці та села як одиниці господарчої, а також землі та урядові кредити.

Другу групу складають сільські підприємці – фермери, власники невеличких крамничок, маршрутних таксі, перекупники, тобто так звані дрібні сільські підприємці. Третю – державні працівники села: вчителі, медики, працівники комунальних установ тощо. До четвертої групи належать ті, хто заробляє на прожиття виключно власною працею на землі, вирощуючи продукти для власного споживання, на обмін або для дрібного продажу, який здійснюється як власними силами сім'ї, так і через перекупників. Ці люди також працюють за натуральні продукти та гроші у фермерів та в колгоспах, лісгоспах. Їх можна назвати найбільш незалежними, але незалежними вони є тільки через свою крайню бідність. До цієї групи можна зарахувати і сільських пенсіонерів, які, отримуючи мізерні державні грошові забезпечення, продовжують працювати доти, доки їм дозволяє здоров'я і навіть довше [1].

Окремою групою, номінально незалежною від держави, є сільські священники, які, не отримуючи

заробітну платню, є доволі забезпеченою категорією сільського населення. Їхній дохід залежить від того приходу, який отримує ця група, від розподілу на вищих рівнях церковної ієрархії.

Найболючішою проблемою майже всіх категорій населення є проблема працевлаштування у рідному селі, так і поза його межами. Реалії сучасного українського села свідчать про звужений спектр працевлаштування. Економісти виокремлюють багато причин виникнення безробіття в сільській місцевості. Однією з основних є те, що під час реформування аграрного сектору багато колективних господарств розпалися, а нових на їхньому місці не сформувалося. Внаслідок цього значна частина робочої сили залишилася незадіяною у виробництві. Без роботи опинилися пастухи, комбайнери, доярки, свинарки, трактористи та інші працівники. Більшість із них прийшли до центрів зайнятості з надією знайти хоча б якусь роботу. Продуктивні фермери, які могли б забезпечити розвиток високопродуктивного сільського господарства і таким чином надати більше робочих місць для сільського населення, за рік-два „не стають на ноги” через добре відомі причини: дороге паливо, кредити лише під великий відсоток або заставу майна чи врожаю та державні податки забирають значну частину прибутку тощо [2, 177].

На сьогодні тисячі осіб в Україні мають статус безробітного. Так, якщо до 2007 р. спостерігалася тенденція до зростання чисельності економічно активного населення та зайнятих у сільській місцевості, то вже з 2008 р. спостерігається тенденція до зменшення. Від 2007 р. рівень зайнятості починає поступово знижуватися. Зокрема, до 2008 р. знизився на 0,3%, а до 2009 р. – на 0,4% [3, 349; 4, 375; 5, 374]. Тенденція продовжує зберігатись і в 2012 р.

Таким чином, через звужений спектр можливостей працевлаштування відбувається інтенсивна міграція освіченої й конкурентоспроможної частини селян, погіршується забезпеченість працівниками агропромислових та інших підприємств і закладів, розташованих у сільській місцевості. Посилюється небажання молоді постійно проживати на селі і шукання „кращої долі” поза його межами.

Зауважимо, що протягом кількох останніх десятиліть спостерігається стійка міграція сільського населення у місто. Мотиви її різноманітні: ширші можливості для працевлаштування, кращі побутові умови, задоволення культурних потреб. З другої половини 1980-х років міграція сільського населення дещо стабілізувалася. У 1990-х роках у зв'язку з погіршенням рівня життя міського населення окреслився зворотний міграційний потік – з міста до села. Загалом українське село за останні 50 років унаслідок міграції втратило понад 10 млн. осіб, тобто щороку з села виїжджало 100 тис. осіб. Унаслідок цього сільське населення не тільки зменшилося, а й значно постаріло. Особливо складна демографічна ситуація у Чернігівській, Хмельницькій, Житомирській, Київській, Вінницькій областях.

До цих проблем додається і погане ресурсне забезпечення, що унеможливує оздоровлення сільської соціальної сфери та призводить до руйнування, тимчасового закриття або ліквідації інфраструктури сільської місцевості, збільшує кількість об'єктів з недокомплектованими штатами. Зокрема, частка клубів, дитячих дошкільних закладів,

загальноосвітніх шкіл, бібліотек, фельдшерсько-акушерських пунктів, лікарень та амбулаторій, що вимагають капітального ремонту і перебувають в аварійному стані, досягла 47,9%. Не відповідає потребам просторове розміщення закладів інфраструктури [6, 21].

Частка сіл із чисельністю жителів 1000 осіб і більше, де немає дитячих дошкільних закладів, становить 24,1%. Стаціонарних закладів охорони здоров'я і культури, а також пересувного обслуговування не мають, відповідно, 3,0 та 2,2% поселень з населенням 500 осіб і більше. Частка сіл без загальноосвітніх шкіл, де мешкало 50 і більше дітей 7-15 років, підвищилася до 6,4%. Перебуваючи на обліку, об'єкти подекуди не експлуатуються: таких дитячих дошкільних закладів, наприклад, налічується 29,8% [6, 9].

Доступність об'єктів ослаблюється згортанням та браком технічних засобів для виїзного обслуговування, погіршенням транспортного сполучення, незадовільним рівнем телефонізації (швидкому вирішенню останньої з перелічених проблем щодо соціально-культурних об'єктів допоможуть лише цільові видатки державних і регіональних фондів). Відсутність необхідних підприємств і закладів соціального призначення не дозволяє комплексно розвивати системи розселення, розширювати сферу прикладання праці, підвищувати привабливість сільського способу життя, а отже сприяти подоланню негативних тенденцій працересурсного забезпечення агропромислового комплексу, згладжуванню різких територіальних відмінностей у рівнях життя населення

Обмеження соціальних видатків підприємств і організації, зuboження населення, нерозвинутість кредитних механізмів викликали скорочення житлового будівництва, зокрема, індивідуального. Від початку 1990-х років обсяги введення в експлуатацію житла з розрахунку на 1000 осіб знизились у 2,8 рази. Що стосується соціально-культурної інфраструктури, створення та утримання якої в сільській місцевості доцільно фінансувати переважно за кошти бюджету і роботодавців, то у 2001 р. введення в дію дитячих дошкільних закладів, клубів і будинків культури, амбулаторно-поліклінічних закладів, лікарень, шкіл становило 1,0 – 11,0% від рівня 1990 р. [8, 15].

Згортання мережі об'єктів торгівлі та ресторанного господарства, практично повне руйнування служби побутової інфраструктури відсутня в 92,7 - 97,5% поселень) стали закономірною реакцією на стрімке падіння платоспроможного попиту і не компенсувалися поширенням легальних форм підприємництва.

В умовах економічної нестабільності розробка програм соціального розвитку ще не гарантує їх успішного виконання. Прикладом тому слугує регулювання житлово-комунального господарства. Незважаючи на вищу забезпеченість селян житлом (водночас 8,2% будинків порожні або використовуються сезонно; загальна житлова площа включає велику частку допоміжних приміщень), благоустрій житлового фонду та регіональних систем розселення досі є незадовільним, а показники обладнання комунальними вигодами зростають повільно [9, 27].

Забезпеченість селян медичними закладами та кадрами, обсяги та доступність лікарсько-профілактичних послуг не відповідають потребам і нормативам, багато закладів розміщуються у штучно

приспосованих приміщеннях. Велика частка апаратури (рентгенівська, для стерилізації та дезинфекції, лабораторної) у 2 - 3 рази перевершила свій технічний ресурс і застаріла морально. Сільських жителів обслуговує переважно середній медичний персонал. Бракує лікарів загального профілю, зокрема педіатрів, а також „вузьких” спеціалістів: гінекологів, стоматологів.

Реформа охорони здоров'я, розпочата в Україні, доводить селян до паніки. За задумом її авторів, мусить відбутися оптимізація лікувальних закладів, тобто приведення кількості ліжок-місць та медичного персоналу у відповідність до чисельності населення. У невеличких селах лікарні мають бути розформовані й замінені на фельдшерсько-акушерські пункти, фактично медпункти. Вчасно доставити мешканця села до районної лікарні має вдосконалена служба „швидкої допомоги”. Реформатори обіцяють: після їхніх перетворень карета доїжджатиме до хворого впродовж 20 хвилин навіть у найвіддаленіший куточок – цим обіцянкам мало хто із сільського населення вірить.

Оптимізація медзакладів іде вже зараз, і не тільки в пілотних (обраних для апробування нової системи) областях – Вінницькій, Дніпропетровській та Донецькій. У Бахмацькому районі Чернігівщини готують до закриття лікарні в селах Фастівці, Рубанка та Григорівка. Те саме діється на Львівщині. У селі Підкамін'ях без згоди громади ліквідували пологове відділення. Селян прирікають добиратися до районних лікарень самотужки на відстань до 100 км в обидва боки.

Мало хто із реформаторів прислуховується до того факту, що розташування закладу на відстані 5 км знижує частоту звертання пацієнтів на 40%, а понад 10 км – у три рази.

Погіршення стану здоров'я сільського населення супроводжується зменшенням реєстрованих показників захворюваності й охоплення його профілактичними оглядами, підвищуються рівні термінової госпіталізації та смертності в позастанціонарних умовах.

Рівень прибутків та якість життя населення сільської місцевості безпосередньо залежать від стану культурно-освітнього комплексу, що відіграє важливу роль у формуванні світогляду, піднесенні інтелектуального рівня та професійно-кваліфікаційних характеристик. Село зробило „головний внесок” у скорочення суспільного дошкільного виховання: частка дітей, які відвідували дошкільні заклади, серед усіх їх потенційних вихованців за 1990-2001 рр. зменшилася від 43 до 18%. Від початку 1990-х років кількість закладів скоротилася на 31,7% [10, 13]. Тенденція продовжувала зберігатись і у 2000-х роках. Це дало негативні результати.

Народжуваність в Україні поступово з кожним роком зростає. У 2009 р. вона вийшла на показник 1995 р. – 512,5 тис. немовлят. Вже зараз у багатьох селах, де функціонують дошкільні навчальні заклади, молоді батьки не можуть влаштувати дитину до садочка через нестачу місць.

Щодо середньої освіти в сільській місцевості, то тут також виникли проблеми. Керівництво Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України оголосило проведення радикальної освітньої реформи. Особливо спричинила паніку фраза про необхідність закриття 606 шкіл, де навчається до 10

дітей. Про ліквідацію україномовних шкіл на Донбасі чула вся країна, але й в інших регіонах триває „приведення кількості працівників освіти у відповідність до кількості учнів”. Уже зараз у малих селах лишають тільки класи початкової школи. Старшим доводиться їздити на навчання за багато кілометрів.

Слід відзначити, що дитяче життя в селі – це ще й щоденна допомога батькам у господарстві. За умови кількох годин на дорогу до школи й назад, ні про яке успішне навчання вже не йдеться. Натомість розрекламована Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України програма „Шкільний автобус” наразі лишається обіцяною.

У Міністерстві стверджують, що до 2022 р. кількість випускників шкіл не зросте через низьку народжуваність у попередні роки. Практика засвідчує протилежне. Отже, в найближчому майбутньому тих класів, які лишає селянам МОНа молодьспорту України, просто бракуватиме для нового покоління першокласників [11].

Будні сільського вчителя – це зима і клас, температура в якому не набагато перевищує вуличну. Школі, якій за інструкцією мають виділяти для опалення 360 тонн вугілля на зиму, реально районне управління освіти виділяє їх тільки 60, а решту закриває магічною відпискою „немає фінансування”.

Важливою причиною гіршої якості знань випускників сільських шкіл є істотні недоліки матеріально-технічної бази навчально-виховного процесу. Якщо в міських поселеннях 87,1% шкіл мають спеціалізовані кабінети з фізики, то на селі – 71,9%, з хімії, відповідно, – 81,9 і 53,0%, біології – 76,4 і 48,8%, іноземної мови – 78,6 і 41,7%, основ інформатики й обчислювальної техніки – 60,9 та 23,7%. Комп'ютерами оснащено лише чверть шкіл; кабінет із інформатики налічує в середньому 10 комп'ютерів, тоді як кожен із старших класів – 18 учнів. Бракує навчальної літератури: підручники в сільських школах становлять 36,1% книжкового фонду бібліотек (проти 47,1% – у містах) [12, 43].

Отже, соціальні перетворення у сучасному українському селі породжують багато проблем. Через звужений спектр можливостей працевлаштування та незадовільну якість середовища життєдіяльності відбувається інтенсивна міграція освіченої й конкурентоспроможної частини селян, погіршується забезпеченість працівниками агропромислових та інших підприємств і закладів, розташованих у сільській місцевості. Посилюється небажання молоді постійно проживати на селі. Стрімке обмеження доступності й низька якість послуг соціальної сфери, особливо гострі проблеми із медичним обслуговуванням та дошкільною та шкільною освітою, вимагають переглянути та вдосконалити організаційно-економічні засади задоволення матеріально-побутових і соціально-культурних потреб сільського населення. Коригувати стратегію соціальної політики владним структурам потрібно відповідно до розуміння села як важливої територіальної підсистеми суспільства, а пріоритет слід віддати всебічному зміцненню добробуту його жителів.

1. Мельник М. Українське село вчора і сьогодні // Інформаційний ресурс <http://vpered.wordpress.com/2009/08/26/>

2. Заярна Н.М. Безробіття на селі: причини і шляхи

- подолання // Науковий вісник НЛТУ України. " Вип. 21.3, – 2011.
3. Осауленко О.Г. Статистичний щорічник України за 2005 рік / за ред. О.Г. Осауленка.– К.: Вид-во „Консультант”, 2006.
4. Осауленко О.Г. Статистичний щорічник України за 2007 рік / за ред. О.Г. Осауленка.– К.: Вид-во „Консультант”, 2008.
5. Осауленко О.Г. Статистичний щорічник України за 2008 рік / за ред. О.Г. Осауленка.– К.: ДП „Інформаційно-аналітичне агентство”, 2009.
6. Амбросов В.Я. Соціальна сфера села України: регіональний аспект – К.: НДУ. – 2003.
7. Земельний кодекс України (в ред. від 18 грудня 1990 року) // Вісник України. Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №10.
8. Національна програма розвитку агропромислового виробництва і соціального відродження села на 1999-2010 роки (проект) // Економіка АПК. – 1999. – №6
9. Земельний кодекс України (в редакції від 13 березня 1992 р) // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №25.
10. Андрейцев В.І. Суверенній Україні – нову „Земельну Конституцію” (концептуальні підходи до підготовки проекту Кодексу законів України про землю) // Земельне та цивільне право України. – 1999. – №8.
11. Калиничук Д. Село знелюднене // Інформаційний інтернет-ресурс: <http://tyzhden.ua/Society/21748>
12. Декрет Кабінету Міністрів України „Про приватизацію земельних ділянок” від 26 грудня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №10.

А.В.Шауренко

КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 90-Х РР. ХХ СТ.

Крах радянської тоталітарної системи відкрив нові можливості для розвитку національної культури. З проголошенням політичної незалежності України, культурна сфера позбулася прокрустового ложа марксистсько-ленінських догматів, політичної цензури та ідеологічного диктату. Тому в сучасних умовах досить актуальним є дослідження, що стосуються культурної сфери України, зокрема, висвітлення розвитку культури на селі.

Автор статті ставить за мету на основі аналізу фактичного матеріалу простежити особливості культурного розвитку українського села в 90-х роках ХХ ст.

Національні проблеми, різні аспекти культурного розвитку сільських жителів знайшли висвітлення у сучасних наукових розробках [7; 8; 10; 13] Дослідженню культури сільських регіонів сприяють статистичні дані [11-12], а також матеріали періодичних видань [1-6], що містять інформацію про побут та дозвілля сільського населення.

У сільській місцевості проживає приблизно третина населення сучасної України. Село не тільки виконує функцію продовольчого забезпечення держави, а й залишається носієм і продовжувачем самобутніх матеріальних, культурних моральних надбань і традицій минулих поколінь.

Будинки культури, клуби, бібліотеки, музеї та кінотеатри були і залишаються основним місцем культурного відпочинку та мистецького аматорства у селах, селищах, малих містах України. Розгалужена мережа цих закладів була створена переважно за часів

СРСР. Ця частина радянської культурної спадщини залишається нині головною інституційною базою культурного розвитку у невеликих містах та селах.

Загальною тенденцією стало погіршення забезпеченості сільського населення закладами культури. Постійно зменшувались обсяги введення в дію об'єктів соціальної інфраструктури в сільській місцевості. Якщо в 1990 р. було збудовано загальноосвітніх шкіл на 60,8 тис. учнівських місць, то в 1995 р. – лише на 17,7 тис., у 1999 р. – 11,7 тис., а в 2000 р. – на 8,6 тис. На початок 1999 р. школи (14 990 закладів) мали 52 % сіл, дитячі дошкільні заклади (9422) – лише 33 % сіл, клуби та будинки культури (18 062) – 63 % сільських поселень. У 2003-2004 рр. було відкрито відповідно лише 7,2 і 6,9 тис. нових учнівських місць. Динаміка розвитку дошкільних закладів характеризується такими цифрами: у 1990 р. було створено 19,7 тис., в 1995 р. – 3,1 тис., 1999 р. – 0,3 тис., 2002 р. – 0,2 тис., 2004 р. – 0,1 тис. місць [10, 292].

Краще забезпечені села, що були центральними садибами господарств, гірше – „бригадні” та інші поселення. Щоправда, частина селян могла користуватися культурно-освітніми закладами, розташованими в сусідніх поселеннях.

Культурне обслуговування сільських мешканців у 1990-ті рр. традиційно забезпечувалося будинками культури, клубами, бібліотеками. Мережа цих закладів переважно зосталася ще з радянських часів. Через суцільну комерціалізацію галузі селяни практично втратили можливість користуватися кінематографом. Якщо в містах розгорталася мережа комерційних центрів дозвілля (інтернет-кафе, комп'ютерні центри), то в сільській місцевості ці заклади були практично відсутні. Особливо різко скоротились обсяги спорудження клубів, будинків культури: в 1990 р. – 32,1 тис., в 1995 р. – 4,0 тис., 1999 р. – 1,2 тис., 2000 р. – 1,0 тис. місць.

Робота більшості клубних установ обмежувалася лише навчально-репетиційною діяльністю художніх колективів та підготовкою масових заходів, скорочувалася кількість відвідувачів і знизилася масовість художньої самодіяльності. Проте відомі й позитивні зрушення в реорганізації закладів культури. Наприклад, будинок культури села Зеленьків, що в Тальнівському районі Черкаської області, впродовж багатьох років вважається зразковим. Саме тут почали проводити перші районні конференції, сюди привозили гостей, щоб використовувати організацію цього закладу як взірць. Навіть сьогодні ця установа вражає архітектурною довершеністю та й нинішнім модерновим проектам не поступається [4, 4].

В 90-х роках ХХ ст. будинки культури, клуби та бібліотеки склали близько 80% із приблизно 40 тисяч державних і комунальних закладів культури, в них працювало до 50 тисяч працівників. Мережа цих закладів культури належала місцевим громадам або ж районним чи обласним органам місцевого самоврядування й утримувалась з місцевих бюджетів.

Один з авторів „Нарисів української популярної культури” так описував сільський клуб кінця ХХ ст.: „При слові „клуб” пересічний українець, городянин у другому, а то й першому поколінні, згадує передусім неодноразово бачені будівлі на центральних площах сіл та маленьких провінційних містечок – дво-, а то й одноповерхові, схожі одна на одну своїм поєднанням ознак колишньої (запроектаної) урочистості та

пізнішої ошатності, а ще – невивітряним духом того, що називають казенщиною. Правда, ця казенщина тут провінційна і якась неформальна, навіть затишна... На давно небіленому фасаді можна роздивитись менш брудний прямокутник на місці знятого комуністичного лозунгу чи плаката, а на дверях – замок, прокоментований приліпленою вище запискою «Завклубом в одпуску до сентября місяця». Біля клубу стоїть велика металева рамка-вивіска, куди раніше вставляли афішу з назвою чергового індійського кінофільму... Але нині рамка порожня, бо останнє кіно привозили два роки тому» [3, 245].

Економічна криза 1990-х років завдала болючого удару по місцевих громадах, тому саме місцеві заклади культури відчули її наслідки. Результатом різкого зменшення фінансування стало невинне скорочення цієї мережі, погіршення її технічного стану (зростання кількості приміщень, що потребують ремонту, аварійних приміщень, вимушене використання пристосованих приміщень тощо), незадовільне матеріально-технічне забезпечення (зокрема, брак оновлення музичних інструментів, сценічного обладнання, реквізиту, вплив кваліфікованих кадрів).

У 1996 р. відбулася реструктуризація Міністерства культури України, що призвело до зрушень у культурній сфері держави, зокрема села.

Розвиток державотворчих процесів відкрив для національної культури нові можливості. Розпочалися позитивні зрушення у сфері відродження історичної пам'яті, повернення забутої або забороненої культурної спадщини, вивільнення творчої ініціативи, піднесення народної творчості.

Передумовою розвитку української культури стало зростання в багатьох її сферах національної культурної свідомості, реального освоєння культури. Чи не основним засобом в освоєнні здобутків української культури стали засоби масової комунікації (радіо, телебачення, преса), що значно поширилися на теренах українського села. Однак в їхніх програмах культурно-просвітницькі передачі та передачі для дітей і молоді посідають незначне місце.

Зарубіжні фахівці стверджували, що телевізійно-цивілізаційною вважається та держава, яка має не менше десяти каналів, тоді як в Україні на початку 1990-х років їх нараховувалося п'ять [1, 3].

Селяни мали можливість передплачувати газети і журнали, хоча значно менше ніж колись, коли вони були набагато дешевші. Однак необхідно зазначити, що доставка передплачених видань у більшості сіл була не щоденною та й нерегулярною (як правило, один раз на тиждень). Бракувало на селі й роздрібного продажу газет і журналів, тому, прочитавши газету, її часто передавали на інший двір, щоб і сусіди почитали.

В умовах мізерного фінансування сільські бібліотеки не могли задовольняти читацькі інтереси своїх клієнтів, основний контингент яких складала шкільна молодь. Більшість книг досі складають застарілі за змістом та зношені видання. Література псується через незадовільні умови зберігання (низька температура, підвищена вологість).

Користуючись статистичними даними по Кіровоградщині, можна прослідкувати, що за шість років незалежності України бібліотек поменшало на 45, а протягом 1997 р. було закрито в цій місцевості 220 бібліотек [2, 4]. Невирішеними залишаються проблеми з укомплектованістю бібліотек

періодичними виданнями. В середньому одна сільська бібліотека передплачує до семи назв газет та журналів.

У 90-ті роки ХХ ст. постала проблема національної освіти і виховання підростаючого покоління. За роки незалежності в Україні сформувалася нова законодавчо-правова база для діяльності навчально-виховних закладів. Її основу становили положення Конституції України, Програма „Освіта” (1996 р.), Закон України „Про освіту” (1996 р.) та Закон України „Про загальну середню освіту” (1999 р.). Реформування системи освіти відбувалося у напрямку урізноманітнення форм навчання з урахуванням інтересів, нахилів та здібностей дітей. Впроваджувалася багатоваріантність програм, методик викладання, підручників.

Дуже мало на селі споруджувалося нових шкіл. Звична для попередніх часів картина, коли напередодні нового навчального року відкривалася нова школа, тепер була рідкістю. У другій половині 1990-х років склалася ситуація, коли жоден сільський район фінансово не міг забезпечити будівництво на своїй території хоча б однієї нової школи.

Поряд зі школами, будинками культури, бібліотеками значну роль у збереженні національних традицій відіграли сільські музеї. Особливістю музейної справи було те, що з проголошенням незалежності України перед сільськими музеями відкрилися можливості об'єктивного дослідження, висвітлення маловідомих і замовчуваних подій минулого, збереження історико-культурної спадщини.

З проголошенням незалежності України, особливу роль у духовному, а отже і культурному житті суспільства стала відігравати церква. Віруючі активно ставили питання про відкриття храмів та реєстрацію тих культових приміщень, які свого часу були зняті з обліку. Впродовж 1996-2001 рр. кількість діючих установ культури на селі зменшувалась, але чисельність культових споруд зростає з 8,8 до 11,3 тис. [12, 127]. Значну частину цих будівель було відновлено або збудовано коштом та стараннями місцевих громад, колективів підприємств чи окремих меценатів. На початку 1990-х рр. в Україні зводилося приблизно 2 тис. культових споруд. У селах відновлювалося систематичне богослужіння. Повернення до життя колишніх культових споруд, які до початку 1990-х рр. використовувались з найрізноманітнішою метою – від складів склотари до клубних приміщень та спортзалів – стало характерною прикметою українського села [7, 610].

Церква опинилася попереду інших інституцій за рівнем довіри селян. Дані соціологічних досліджень засвідчили, що більшість (64%) мешканців українського села ідентифікували себе як віруючих, релігійних людей. Сільська релігійність більш поширена, ніж релігійність міських жителів. Селяни регулярно брали участь у церковних відправах, без настоятелів та служителів сільських храмів не обходяться весільні та поховальні обряди, освячення новозбудованого приміщення чи хрещення дитини. Відроджена святкова обрядовість (Великоддя, Трійці, Різдва), традицій щедрування, святкування Івана Купала.

В умовах духовного розкріпачення все активніше відтворювалися давні звичаї й культурні традиції, зростає інтерес суспільства до народних знань,

світоглядних і моральних уявлень предків. Село найповніше їх зберегло та додало до них нові.

Проаналізувавши ситуацію, що склалася в українському селі на кінець ХХ ст., можна виокремити позитивні та негативні риси культурних процесів. До позитивних належать: подолання самоізоляваності культури в сільській місцевості, відновлення історичної пам'яті народу, розкріпачення суспільної свідомості, відновлення і поширення релігійної культури, звільнення від догматів та стереотипів радянських часів.

Негативними процесами є: необдумане руйнування цінностей радянського періоду, залежність культурного розвитку від вимог ринку, згорання до мінімуму державного фінансування культури, звуження поля діяльності установ культури.

Отже, культурний процес доби незалежності характеризується суперечливими тенденціями. Найбільшим набутком культурного життя стало ліквідування відкритих та прихованих перепон на шляху розвитку національної культури. Однак чимало питань, а також проблем культурного розвитку сіл України залишаються відкритими і без сумніву потребують подальшого ґрунтового дослідження.

1. Бугрим В.В. Телевізійна цивілізаційність України // *Культура і життя*. – 1991. – 28 вересня.
2. Волок М. Духовний голод на селі твориться руками держави // *Сільські вісті*. – 1998. – 23 січня.
3. Гриценко О. Клуб // *Нариси української популярної культури*. – К.: 1998.
4. Журавель В. Сьогодні в клубі будуть танці [про роботу сільських закладів культури] // *Сільські вісті*. – 1992. – 17 жовтня.

5. Зарічний В. Не загубімо сільську культуру // *Культура і життя*. – 1998. – 24 червня.

6. Захарчук Н. Годування з ложечки, або Кілька слів про сільські клуби і їхні кадрові проблеми // *Подільські вісті*. – 1992. – 21 листопада.

7. *Історія українського селянства: у 2 т.* / під. ред. В. А. Смоля. – К.: Наук. думка, 2006.

8. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 - 2000 рр.). / Л. В. Ковпак – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.

9. Конституція України. – Харків: Весна, 2007.

10. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Т.1. Потенціал сільського сектора / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа та ін. – К., 2000.

11. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: Статистичний збірник / Поточний архів Держкомостату України. – К.: 2001.

12. Україна у цифрах у 2004 році – короткий статистичний довідник – К.: „Техніка”, 2005.

13. Чмільова С.В. Художня самодіяльність на селі: форми, тенденції, недоліки (1990-ті рр. ХХ ст.) / С.В. Чмільова / *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. К.: Поліграфічний центр „Фоліант”, 2007. Т. XVII.

14. Закон „Про освіту” [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v5/d27.htm>

15. Закон України „Про загальну середню освіту” [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v5/d26.htm>

16. Зміни в культурних практиках у сучасній Україні [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://www.culturalstudies.in.ua/2007_analiz_6_1.php

17. Про реалізацію державної політики в галузі культури у сільській [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://www.culturalstudies.in.ua/2008_zv15_menu.php

НАШІ АВТОРИ

(станом на 15.04.2012 р.)

АБРАЗУМОВА Олена Миколаївна – старший лаборант кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

АНДРЕЕНКОВ Сергей Николаевич – кандидат исторических наук научный сотрудник Института истории Сибирского отделения РАН, г. Новосибирск

БЕРЕСТОВИЙ Андрій Іванович – кандидат історичних наук, викладач Черкаського художньо-технічного коледжу

БІЛАН Сергій Олексійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України

БІЛИК Олександр Анатолійович – аспірант кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету

БОКОВНЯ Віктор Максимович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

БУНДАК Олена Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Луцького інституту розвитку людини Університету „Україна”

БУТЕНКО Олександр Іванович – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Європейського університету

БУТЕНКО Раїса Карпівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ВЕРХОВЦЕВА Ірина Геннадіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету

ВІСИН Валентин Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

ВОЛОС Ольга Василівна – старший викладач кафедри суспільствознавчої освіти Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

ВРАДІЙ Єгор Андрійович – викладач кафедри гуманітарних наук ДЗ „Дніпропетровська медична академія”

ГЕРАСИМЕНКО Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління

ГЕРІНБУРГ Ольга Вікторівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри філософії та

соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету

ГОРЛЮ Наталя Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Запорізького національного університету

ГОЦУЛЯК Віктор Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ГРАБАР Микола Михайлович – асистент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ „Криворізький національний університет”

ГУБИЦЬКИЙ Любомир Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

ДЕМЕШКО Юрій Олександрович – аспірант кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету

ДУДЯК Олег Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка

ЄРМІЛОВ Валерій Семенович – кандидат медичних наук, доцент кафедри біології людини Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського

ЖУК Оксана Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

ЗАХАРЧЕНКО Марина Василівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ЗЕМЗЮЛІНА Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ІЛЬНИХ Владимир Андреевич – доктор исторических наук, заведующий сектором аграрной истории Института истории Сибирского отделения РАН

ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ІВАЩЕНКО Віктор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ІРЖАВСЬКА Анжела Петрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

КАДЕНЮК Олександр Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету

КАЛІНКІНА Світлана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства і міжнародних відносин Таврійського еколого-гуманітарного інституту

КАНТЕМИРОВА Руслана Михайлівна – викладач Кременчуцького національного університету ім. Михайла Остроградського

КИРИДОН Петро Васильович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

КОВАЛЬОВА Наталія Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та українознавства ДВНЗ “Український державний хіміко-технологічний університет”

КОЗОРИЗ Віктор Петрович – журналіст, краєзнавець

КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

КОСТЮКОВА Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанного бізнесу Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

КРИЛОВА Алла Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та правознавства Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б.Хмельницького

КРУПЕНКО Оксана Василівна – старший викладач Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя

ЛАЗУРЕНКО Валентин Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету

ЛОЗОВИЙ Віталій Станіславович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка

ЛУБКО Інна Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

МАЛИНОВСЬКА Таїсія Володимирівна – здобувач кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара

МАРОЧКО Василь Іванович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, керівник Центру досліджень геноциду українського народу

МАРТИНЮК Ярослава Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

МАСНЕНКО Віталій Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

МЕЛЬНИК Ганна Мирославівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства Київського слав'ястичного університету

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович – кандидат історичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

МИЛОСЕРДОВ Владимир Васильевич – доктор економічних наук, професор, академик РАСХН

МИХАЙЛЮК Олександр Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України

МИХАЙЛЮК Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

МОВЧАН Ольга Миколаївна – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

МОРОЗОВ Анатолій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

НІКЛІЄВ Олександр Федорович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету

НІКОЛАСЬВА Анна Володимирівна – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

НОВІКОВА Олена Миколаївна – аспірант кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького

ОЛІЙНИК Ірина Володимирівна – викладач Хмельницького університету управління та права

ОНІПКО Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, доцент кафедри педагогіки, культурології та історії Полтавського університету економіки і торгівлі

ПАСІЧНА Юлія Григорівна – здобувач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ПЕРЕХРЕСТ Олександр Григорович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ПРИЙМАК Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету

РЕЄНТ Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ, заступник директора Інституту історії України НАНУ

РИБАК Іван Васильович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка

РОМАНЕЦЬ Наталія Радомирівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара

РУБИН Владимир Александрович – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Отечества экономического факультета ФГБОУ ВПО „Оренбургский государственный аграрный университет”; ведущий специалист управления государственной охраны объектов культурного наследия и развития традиционной народной культуры министерства культуры, общественных и внешних связей Правительства Оренбургской области

РЫНКОВ Вадим Маркович – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института истории Сибирского отделения РАН

САФОНОВ Дмитрий Анатольевич – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой новейшей истории России Оренбургского государственного педагогического университета

СВИДЕРСЬКА Оксана Мирославівна – аспірантка кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, викладач кафедри українознавства і культури Хмельницького економічного університету

СВЯЩЕНКО Зінаїда Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини

СИЛКА Оксана Захарівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

СКРИПНИК Анатолій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету

СТЕПАНЧУК Юрій Степанович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського

СУХОВА Ольга Александрова – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой новейшей истории России и краеведения Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего

профессионального образования „Пензенский государственный педагогический университет имени В. Г. Белинского”

СУШИК Ірина Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

ТАРАНЕНКО Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ТЕМЧЕНКО Андрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ФЕДОРЕНКО Яніна Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і мовної підготовки Академії пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля

ФЕДЬКОВ Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка

ЧЕБЕРЯКО Оксана Вікторівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ЧОРНИЙ Модест Ігорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. Івана Франка

ШАУРЕНКО Анна Володимирівна – викладач кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини

ШЕВЕЛЬКОВ Анатолій Іванович – кандидат исторических наук, доцент кафедры философии, истории, политологии и права Московского государственного областного социально-гуманитарного института (г. Коломна, Российская Федерация)

ШЕВЧЕНКО Віктор Миколайович – доктор історичних наук, доцент кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління

ЩЕТНИКОВ Василь Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

ЯКИМЕНКО Ірина Анатоліївна – аспірантка кафедри історії України Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара

ББК 63.3 (4Укр) – 283
У – 45

УДК 94 (477) (08)

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 13

(Збірник наукових праць)

Відповідальний за випуск – *С. В. Корновенко*

Комп'ютерна верстка – *А. І. Берестовий*

Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 13. – 248 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють традиційне коло проблем аграрної історії України та Росії. Автори статей розкрили різні аспекти історії селянства, зокрема, проблеми історіографії, методології, джерелознавства, а також історичний розвиток селянства на основних етапах історії України.

Для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, пошукачів, студентів і всіх, хто цікавиться аграрною історією України та Росії.

Підписано до друку 09.05.2012. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 42,4. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О.Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com